G.M.T. TRIENEKENS

TUSSEN ONS VOLK EN DE HONGER

DE VOEDSELVOORZIENING, 1940 - 1945

1. Het werk van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd is er een voorbeeld van, hoe schaarsteproblemen van immense omvang door een actief en bezonnen optreden van de overheid opgelost kunnen worden.

2. Tijdens de Duitse bezetting heeft er tot het najaar van 1944 voor de Nederlandse bevolking, getalsmatig geringe uitzonderingen daargelaten, geen fysiologisch tekort aan voedsel bestaan, terwijl het beschikbare voedsel gelijkmatiger over de bevolking was verdeeld dan in de vooroorlogse jaren.

3. Onder gelijke omstandigheden ten aanzien van de aanvoer van levensmiddelen uit het buitenland, zou een voedselvoorzieningsbeleid, uitsluitend gevoerd door een Nederlandse overheid, in de periode 1940 tot september 1944 niet tot betere resultaten gevoerd hebben.

4. De geschiedenis van de landbouw laat zien, dat in de westerse samenleving momenteel enige procenten van de beroepsbevolking de dagelijks benodigde levensmiddelen kunnen produceren, tegen 50 à 85% in de preïndustriële tijd. Binnen enkele generaties zal ook in de behoefte aan industrieprodukten door een overeenkomstig gering deel van de beroepsbevolking voorzien kunnen worden.

5. Zij die momenteel verkondigen of geloven, dat de industrie de basis is van maatschappelijke welvaart en werkgelegenheid, kunnen in hun spreken of denken vergeleken worden met de fysiocraten in de achttiende eeuw, die aan de landbouw deze plaats toekenden.

6. Analoog aan eerdere historische ontwikkelingen zal als gevolg van de huidige automatisering een verdere verlaging plaatsvinden van de absolute en/of relatieve prijzen van industrieprodukten en gemechaniseerde diensten. Dit zal de financiële ruimte scheppen voor een extra consumptieve vraag, welke zich in belangrijke mate zal richten op cultuur, educatie, recreatie en verzorging.

7. Arbeidstijdverkorting zonder behoud van individuele koopkracht bergt het gevaar in zich, dat op ambachtelijk en dienstverlenend terrein het profijt van specialisatie (nog verder) teniet gedaan wordt wegens de noodzaak, in verscheidene behoeften op 'doe het zelf-basis' te voorzien.

8. Het verrichten van vakbekwame arbeid op vrijwilligersbasis is in principe verwerpelijk, in het bijzonder omdat onbetaalde of gering betaalde arbeid gepaard gaat met een geringe sociale waardering. Inschakeling van vrijwilligers lijkt alleen verantwoord, indien het voor korte duur geschiedt ten einde duidelijkheid te verkrijgen in welke richting de vraag naar arbeid zich ontwikkelt.

9. Zij die op de ontwikkeling naar een 'post-industriële' samenleving, onbewust of moedwillig wegens kortzichtig eigenbelang, averechts reageren, vergroten de maatschappelijke desoriëntatie en spanningen welke met een dergelijke ontwikkeling, historisch gezien, gepaard gaan. Zij bevorderen daarmee een opleving van ondemocratische tendenties en stromingen.

10. In tijden van bijzondere schaarste dient het overheidstoezicht op instellingen als gevangenissen, verpleeginrichtingen en kindertehuizen te worden verscherpt. Dit liefst met inschakeling van belangenorganisaties op de betreffende terreinen.

11. Ten behoeve van de voedselvoorziening in tijden van schaarste dient aan de teelt en in het bijzonder aan de verwerking van peulvruchten (bijvoorbeeld tot vleessurrogaten) speciale aandacht te worden geschonken.

12. De overheid dient een inventarisatie te maken van de overdekte privé-zwembaden, om deze in geval van dreigende voedselschaarste naar behoefte te kunnen vorderen voor de opslag van appelstroop en jam.

Stellingen, behorende bij:
G.M.T. Trienekens, Tussen ons volk en de honger / De voedselvoorziening, 1940-1945.

24 mei 1985

NN 0200, 1030

BIBLIOTHEEK L.H.
8 MEI 1985
OVTV. TIJDSCHR. ADM.

CENTRALE LANDBOUWCATALOGUS
0000 0076 8131

410951

TUSSEN ONS VOLK EN DE HONGER

Promotor: dr. A.M. van der Woude
hoogleraar in de agrarische geschiedenis

NN08 CON 1052

GERARDUS MARIA THERESIA
TRIENEKENS

TUSSEN ONS VOLK EN DE HONGER

DE VOEDSELVOORZIENING, 1940-1945

Proefschrift
ter verkrijging van de graad van
doctor in de landbouwwetenschappen,
op gezag van de rector magnificus,
dr. C.C. Oosterlee,
in het openbaar te verdedigen
op vrijdag 24 mei 1985
des namiddags te vier uur in de aula
van de Landbouwhogeschool te Wageningen

LSV: 223360-03

ABSTRACT

Trienekens, G.M.T. (1985), Tussen ons volk en de honger / De voedselvoorziening, 1940-1945 / Between Us and starvation / Food provision, 1940-1945. Published as doctoral thesis.

On the eve of the German occupation of 1940-1945, The Netherlands was one of the most densely populated countries in the World. How can we account for the fact that, without any imports from overseas, the general standard of health amongst the population remained at a reasonable level, until after the rail strike in September 1944, when the 'Dutch hunger-winter' set in. Explanations are sought in discussions of following issues: economic preparations for defence, the unity of German and Dutch interests in keeping the Dutch people fed, the setting up and functioning of food provision organizations, the radical changes in agricultural production, and the equitable division of the available food. Exports to Germany remained limited. Calculations are made of the quantity of food that was available, through the black market apart from distribution by official channels. In order to achieve this, and because of falsification during the occupation, it has been necessary tot re-assemble most of the existing statistical data on agriculture. Finally the results of the calculations regarding the availability of food are compared with those on public health.

Free descriptors: agricultural history, foodsupply and fooddistribution, public health, war economy, agrarian economy, agricultural organization, politics.

German summary / Zusammenfassung / on p. 423.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Trienekens, G.M.T.

Tussen ons volk en de honger: de voedselvoorziening, 1940-1945 / G.M.T. Trienekens. – Utrecht: Stichting Matrijs.
Ook verschenen als proefschrift Wageningen. – Met lit.opg., reg.

ISBN 90-70482-23-1
SISO 935.3 UDC 351.778.2(492) "1940/1945" UGI 510
Trefw.: voedselvoorziening; Nederland; geschiedenis; Wereldoorlog II.

Produktie: Drukkerij Verhaak BV, Grave
Distributie: Stichting Matrijs, Postbus 670, 3500 AR Utrecht

© 1985 G.M.T. Trienekens, Soest

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere manier dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

ISBN 90 70482 23 1

'Meer dan ooit is waar, dat tusschen ons volk en de honger alleen staat de organisatie van de voedselvoorziening'.

(S.L. Louwes, 20 oktober 1943)

voor mijn moeder, Johanna Louise Jacobs

Inhoudsopgave

	Blz.
Inhoudsopgave	VII
Lijst van Tabellen, Grafieken en Balansen	XI
Lijst van Bijlagen	XVII
Lijst van afkortingen in de tekst	XIX
Inleiding	1
Deel I Het Beleid	
HOOFDSTUK 1 DE VOORBEREIDING, juli 1934-mei 1940	9
1. Het institutionele kader	10
De leidinggevende organisatie	10
Het apparaat	18
De bevoegdheden	24
2. De omschakeling van de produktie	28
3. De voorraadvorming	34
4. De voorbereiding van de distributie	39
HOOFDSTUK 2 DE BEZETTER	43
1. De machtsverhoudingen	43
2. De doelstellingen	54
De nazificering	56
De voorziening in de behoeften van het Rijk	57
De handhaving van rust en orde	61
De integratie	61
HOOFDSTUK 3 DE NEDERLANDSE OVERHEID	65
1. De machtsverhoudingen	65
2. De doelstellingen	80
HOOFDSTUK 4 DE SAMENWERKING	85
1. De grondslagen	85
2. Het karakter	89
Deel II De Uitvoering	
HOOFDSTUK 5 DE ORGANISATIE	111
1. Wijzigingen ter aanvulling of op Duits verzoek	111
2. De Commissie Posthuma	114
3. De opbouw van een nieuwe organisatie	116
4. De nieuwe organen en hun werking	120
5. Verdere pogingen tot nazificering	127
6. Noodvoorzieningen	130
HOOFDSTUK 6 DE PRODUKTIE; PLANNEN EN FEITELIJKE ONTWIKKELING	135
1. Europaraumpolitik of zelfverzorging?	135
2. De wijzigingen in de veestapel en het bouwplan	140
3. De plannen en de mate van realisatie	145

Blz.

HOOFDSTUK 7 DE BEHEERSING VAN DE PRODUKTIE EN AFZET 151
1. Het verkrijgen van 'vrijwillige' medewerking 151
Propaganda en voorlichting 152
Prijzen 157
Premies 158
Bijzondere gunsten 160

2. Produktie- en afleveringsdwang 161
De beheersing van de veestapel en de levering van vee 162
Maatregelen op het terrein van de akkerbouw 166
De levering 168
De mate van controle 171
De winstmogelijkheden 173
De strafmaat 176
3. De reactie van de boeren en tuinders 179

HOOFDSTUK 8 DE VERDELING VAN HET BESCHIKBARE VOEDSEL 183
1. De Wehrmacht 184
2. De export 187
3. De Nederlandse bevolking 205
De categorieën en de mate van speciale voorziening 206
De Centrale Keukens 210
De aanvullende voorziening voor personeelsleden van bedrijven en instellingen 214
De begunstiging van andere bevolkingsgroepen 222
Achterstelling van bevolkingsgroepen 225

4. Besluit 230

Deel III De Resultaten

INLEIDING OP DEEL III 235

HOOFDSTUK 9 DE RECONSTRUCTIE VAN DE PRODUKTIE 239
1. De statistieken 239
2. De akkerbouwproduktie 241
De stand der gewassen 244
De oogst in 1942 248
De oogst in 1943 253
Een vergelijking 255
3. De zuivelproduktie 258
Vermindering van de gemiddelde melkproduktie bij gebrek aan krachtvoeders 261
Stijging van de gemiddelde melkproduktie door kwaliteitsverbetering 262
De nieuw berekende melkproduktie 265
4. De vleesproduktie 266
De produktie van rundvlees 268
De produktie van varkensvlees 272
De produktie van schapevlees 278

Blz.

HOOFDSTUK 10 DE VEEVOEDERBALANS TER CONTROLE 283
1. De beschikbare voederwaarde 283
a. Produkten van blijvend grasland 284
b. Kunstweiden, klaver, lucerne en andere groenvoedergewassen 288
c. Knol- en wortelgewassen 290
d. Stoppelgewassen 293
e. Stro en kaf 293
f. Melk, onder- , karnemelk en wei 294
g. Afvalprodukten en afvallen 296
h. Granen en peulvruchten 301
2. De behoefte aan veevoeder 306
3. De balans 309

HOOFDSTUK 11 DE RECONSTRUCTIE VAN DE VOEDSELBALANSEN 317
1. De balansen, algemeen 317
2. De balansen voor de afzonderlijke produkten 319
a. en b. Granen en Peulvruchten 319
c. Knol-, bol- en wortelgewassen 321
d. Groente en fruit 325
e. Zuivel: Volle melk 328
Melk geleverd aan fabrieken 329
Boter, kaas en melkpoeder 329
f. Vlees 330
g. Eieren 330
h. Vetten en oliën: plantaardige vetten 331
dierlijke vetten 333
i. Visserijprodukten 335
Balansen, 1942/43 en 1943/44 337
3. De beschikbare levensmiddelen: hoeveelheid, verantwoord en klandestien gedeelte en bestemming 359

HOOFDSTUK 12 DE OMVANG VAN DE CONSUMPTIE EN DE VOLKSGEZONDHEID 361
1. De omvang van de consumptie 361
Mei 1940 tot september 1944 361
September 1944 tot mei 1945 373
2. De volksgezondheid 385
Mei 1940 tot september 1944 385
September 1944 tot mei 1945 398

Conclusie 409

Samenvatting 415

Zusammenfassung 423

Bijlagen 431

Voetnoten 481

Blz.

Lijst van geraadpleegde archieven 513
Lijst van aangehaalde literatuur 515

Personenregister 523
Instellingenregister 527

Lijst van personen en instellingen aan wie bijzondere dank verschuldigd is 535

Curriculum vitae 537

Uitlegvellen

Lijst van Tabellen, Grafieken en Balansen

Tabellen

Blz.

Tabel I: Gemiddeld geconstateerd gewicht van produkten genoemd bij geverbaliseerde overtredingen door de CCD 172
Tabel II: Verdeling van het gewicht van produkten genoemd bij geverbaliseerde overtredingen door de CCD over gewichtsklassen 173
Tabel III: Aandeel van de afzonderlijke produkten in procenten van het totaal aantal geverbaliseerde overtredingen . 174
Tabel IV: Index gemiddelde prijzen van melkkoeien op de veemarkt van Rotterdam en van vastgestelde prijzen van slachtvee 176
Tabel V: Oogstmelding van aardappelen in de Bommelerwaard, oogstjaar 1943 180
Tabel VI: Aantal noodslachtingen en wrakken, 1940-1943 en de over 1941/1943 gemiddelde toename per jaar ten opzichte van 1940 181
Tabel VII: Export over de perioden 15 mei 1940-1 september 1941; 1 september 1941-1 september 1943 en 1 september 1943-1 september 1944 193
Tabel VIII: Veilingaanvoer van groente, export (incl. *Wehrmacht*) en binnenlands verbruik in de jaren 1940 t/m 1944 . 200
Tabel IX: Percentages van de beschikbare hoeveelheid levensmiddelen bestemd voor uitvoer en Wehrmachts-verbruik en afkomstig van invoer in 1942/43 en 1943/44 202
Tabel X: Centrale Keukenvoeding in Nederland 212
Tabel XI: De stand der gewassen, 1930-1944 246
Tabel XII: Gemiddelde opbrengsten per hectare in kg en als percentage van de gemiddelde opbrengsten over de jaren 1936 en als percentage van de gemiddelde opbrengsten over de jaren 1936/1939 250
Tabel XIII: Akkerbouwresultaten, 1942 en 1943 256
Tabel XIV: Gemiddelde melkproduktie per koe in kg per jaar . 264
Tabel XV: Melkproduktie, 1939-1944 264
Tabel XVI: Gemiddeld aantal kg koud geslacht gewicht per dier 266
Tabel XVII: Uitstoot van runderen, 1936-1939 ten opzichte van het aantal melk- en kalfkoeien 268
Tabel XVIII: Rundveecijfers, 1940 t/m 1943 270
Tabel XIX: Potentiële slachtingen van rundvee, 1941-1943, in relatie tot de geregistreerde slachtingen 270
Tabel XX: Bestemming van de kalveren, 1941-1943 272

Blz.
Tabel XXI: De aanwezigheid van biggen, zeugen, biggen per zeug en het totaal aantal varkens en biggen, 1935-1946 274
Tabel XXII: Berekening van de natuurlijke aanwas van varkens en het sterftepercentage, 1936-1939 276
Tabel XXIII: Aantallen stallen besmet met mond- en klauwzeer, 1936-1943 276
Tabel XXIV: Potentiële slachtingen van varkens, 1940-1943, in relatie tot de geregistreerde slachtingen 277
Tabel XXV: Gemiddeld aantal lammeren per ooi, 1936-1940 . 278
Tabel XXVI: Schurft en rotkreupel bij schapen, 1939-1945 ... 280
Tabel XXVII: Potentiële slachtingen van schapen, 1940-1943 . 280
Tabel XXVIII: Melkproduktie van geiten, 1942 en 1943 280
Tabel XXIX: Aantal goed- en afgekeurde slachtingen van geiten, 1936-1944 281
Tabel XXX: Rundvee per hectare (kadastraal) blijvend grasland, 1939-1945 284
Tabel XXXI: Standcijfers van weiland, 1930-1945 286
Tabel XXXII: Bestemming van grasland en de produktie van voederwaarde per ha, 1942 en 1943 286
Tabel XXXIII: Standcijfers van hooiland en hooi, 1930/1939, 1940-1945 287
Tabel XXXIV: Voeder van blijvend grasland, 1942 en 1943 ... 287
Tabel XXXV: Voeder van blijvend grasland, 1942/43 en 1943/44 288
Tabel XXXVI: Standcijfers van klavers (rode en witte) en lucerne, 1931-1944 289
Tabel XXXVII: Voeder van kunstweiden, klaver, lucerne en andere groenvoedergewassen, 1942/43 en 1943/44 290
Tabel XXXVIII: Niet verwerkte suikerbieten en fabrieksaardappelen, 1942/43 en 1943/44 291
Tabel XXXIX: Voeder van knol- en wortelgewassen, 1942/43 en 1943/44 292
Tabel XL: Voeder van stoppelgewassen, 1942/43 en 1943/44 . 294
Tabel XLI: Voeder van stro en kaf, 1942/43 en 1943/44 295
Tabel XLII: Voeder van melk en bijprodukten, 1942/43 en 1943/44 296
Tabel XLIII: De produktie van graanafvallen, 1942/43 en 1943/44 299
Tabel XLIV: Voeder van afvalprodukten en afvallen, 1942/43 en 1943/44 300
Tabel XLV: Zaaizaad in rekening gebracht op de RBVVO-voedselbalansen, 1940-1944 302
Tabel XLVI: Zaaizaad en pootgoed in rekening gebracht bij de reconstructie van de voedselbalansen en het opstellen van een voederbalans 303
Tabel XLVII: Achtergehouden granen en peulvruchten gebruikt voor veevoeder, 1942/43 en 1943/44 303

Blz.
Tabel XLVIII: Voeder van granen en peulvruchten, 1942/43 en 1943/44 304
Tabel XLIX: Beschikbare voederwaarde, 1942/43 en 1943/44 . 305
Tabel L: Ongeteld gehouden slachtvarkens, 1942 en 1943 308
Tabel LI: De behoefte aan veevoeder, 1942/43 en 1943/44 310
Tabel LII: Balans van voederwaarden, 1942/43 en 1943/44 312
Tabel LIII: Zetmeelwaarde, eiwit-verhouding in het veevoeder, 1942/43 en 1943/44 312
Tabel LIV: Overzicht van de voedselbalansen 320
Tabel LV: Arealen, veilingaanvoer en gemiddelde aanvoer per ha van vroege aardappelen, groenten en fruit, 1939-1944 ... 327
Tabel LVI: Produktie van olie en oliehoudende zaden, 1942/43 en 1943/44 332
Tabel LVII: Kg vet per slachting officieel voor consumptie, 1940-1944 333
Tabel LVIII: Geschatte achterhouding van slachtvetten, 1942/43 en 1943/44 334
Tabel LIX: Aanvoer van visserijprodukten door de zee-, kust- en IJsselmeervisserij, 1938-1946 336
Tabel LX: De beschikbaarheid en bestemming van levensmiddelen, 1942/43. Zie toelichting 360
Tabel LXI: De beschikbaarheid van bestemming van levensmiddelen, 1943/44. Zie toelichting 360
Tabel LXII: Gemiddelde beschikbaarheid van voedingswaarde per hoofd per dag, 1942/43 en 1943/44 361
Tabel LXIII: Gemiddelde opname van voedingswaarde in Nederland 362
Tabel LXIV: Gemiddeld dagelijks verbruik aan voedingswaarde per 'verbruikseenheid', het wekelijks gemiddelde gezinsinkomen en de gemiddelde gezinsgrootte van enige beroepsgroepen tussen januari en september 1944 366
Tabel LXV: Gemiddeld verbruik aan calorieën per 'verbruikseenheid' bij 'Handarbeiders' van januari 1941 tot en met augustus 1944 in relatie tot het verbruik in 1941 369
Tabel LXVI: Mediaanwaarden per 'verbruikseenheid' van de consumptie van een aantal nutrienten door handarbeidersgezinnen, 1941-1944 en verbruiksnormen 371
Tabel LXVII: Sterfte aan influènza per 10.000 inwoners, 1938-1944 388
Tabel LXVIII: Toeneming van de mortaliteit, 1913-1920 en 1939-1945 389
Tabel LXIX: Tuberculosesterfte in 1939 en de stijging in 1941, 1942 en 1943 ten opzichte van 1939 in de provincies en groepen van gemeenten 394

Blz.
Tabel LXX: Toeneming van TBC bij de leeftijdsgroep 60 jaar en ouder in de provincie Groningen, 1938-1943 395
Tabel LXXI: Sterfte per 100 ziektegevallen, 1938-1943 397
Tabel LXXII: Fertiliteit en huwelijken, 1939-1946 397
Tabel LXXIII: Sterfte in 12 gemeenten, 1e halfjaar 1945 ten opzichte van het 1e halfjaar 1944 402
Tabel LXXIV: Spreiding van de extra sterfte in 12 gemeenten, 1e halfjaar 1945, per week, leeftijdsgroep en geslacht 403
Tabel LXXV: Voornaamste doodsoorzaken van de sterftetoename in Amsterdam in 1945 ten opzichte van 1944 404
Tabel LXXVI: Overledenen naar leeftijd per 1.000 van elke leeftijdsgroep 405
Tabel LXXVII-A: Oppervlakte en indeling der gronden 447
Tabel LXXVII-B: Arealen van geteelde gewassen, 1939-1945 . 448
Tabel LXXVIII: Richtprijzen c.q. vastgestelde prijzen, 1939-1944 in guldens per 100 kg en de stijging in procenten van de prijs in 1939 452
Tabel LXXIX: Gemiddelde prijzen van gebruiksvee op de veemarkt te Rotterdam in guldens per stuk, 1939-1944 452
Tabel LXXX: Vastgestelde prijzen van slachtvee in centen per kg levend gewicht, 1940-1944 453
Tabel LXXXI: Producentenprijs voor melk in centen per liter, 1939-1944 453
Tabel LXXXII: Aantal malen dat produkten worden genoemd bij geverbaliseerde overtredingen door de CCD 459
Tabel LXXXIII: Ramingen van de in 1941/42 uitgevroren wintergewassen 471
Tabel LXXXIV: Calorieënverbruik in de jaren 1941-1945 van Nederlandse gezinnen, gerangschikt naar beroep en provincie 472
Tabel LXXXV: Sterfte in Nederland, 1910-1950 476
Tabel LXXXVI: Besmettelijke ziekten: aantal aangegeven ziektegevallen (a) en aantal sterfgevallen (b), 1938-1944 478
Tabel LXXXVII-A: Stijging van de sterfte te Amsterdam in 1945 ten opzichte van 1944 479
Tabel LXXXVII-B: Specificatie 'andere ziekten' uit Tabel LXXXVII-A 480
Tabel LXXXVIII: Veestapel, 1939-1935. Zie uitlegvellen.

Grafieken

Blz.

Grafiek 1: Verloop der Rantsoeneering van de Gedistribueerde Levensmiddelen voor de Normale Verbruikers en voor de Groepen welke Toeslagkaarten ontvangen, uitgedrukt in Aantallen Calorieën per dag, in geheel Nederland, vanaf 27-4-'41 tot 1-10-'44 460

Grafiek 2: Verloop der Rantsoeneering van de Gedistribueerde Levensmiddelen voor de Normale Verbruikers en voor de Groepen welke Toeslagkaarten ontvangen, uitgedrukt in grammen Eiwitten per dag, in geheel Nederland, vanaf 27-4-'41 tot 1-10-'44 461

Grafiek 3: Verloop der Rantsoeneering van de Gedistribueerde Levensmiddelen voor de verschillende Leeftijdsgroepen, uitgedrukt in Aantallen Calorieën per dag, in geheel Nederland, vanaf 27-4-'41 tot 1-10-'44 462

Grafiek 4: Verloop der Rantsoeneering van de Gedistribueerde Levensmiddelen voor de verschillende Leeftijdsgroepen, uitgedrukt in grammen Eiwitten per dag, in geheel Nederland, vanaf 27-4-'41 tot 1-10-'44 463

Grafiek 5: Totaal aantal per dag in West-Nederland gedistribueerde Calorieën, gemiddeld per week, inclusief Roode-Kruis-Verdeelingen en aanvoer van de S.H.A.E.F., van 3-9-'44 tot 5-6-'45 464

Grafiek 6: Totaal aantal per dag in West-Nederland gedistribueerde grammen Eiwitten, gemiddeld per week, inclusief Roode-Kruis-Verdeelingen en aanvoer van de S.H.A.E.F., van 3-9-'44 tot 5-6-'45 465

Grafiek 7: Per week aangevoerde hoeveelheden Levensmiddelen in tonnen vanuit Oost-Nederland naar West-Nederland over de periode 30 October '44-30 Juni '45 466

		Blz.
Balans a.	granen	337
b.	peulvruchten	342
c.	knol-, bol- en wortelgewassen	345
d.	groente en fruit	349
e.	zuivel	350
f.	vlees	354
g.	eieren	356
h.	vetten en oliën	357
i.	visserijprodukten	358

Lijst van Bijlagen

Blz.

Bijlage 1
Schrijven van Louwes inzake Vorderingen de dato 26 oktober 1943 431

Bijlage 2
Schrijven van Louwes aan Von der Wense, de dato 7 oktober 1943, inzake de verhouding tussen Duitse en Nederlandse voedselvoorzieningsautoriteiten 443

Bijlage 3
Organisatieschema voedselvoorziening. Zie uitklapvel.

Bijlage 4
Veestapel, 1939-1945. Zie uitklapvel.

Bijlage 5
Grondgebruik en arealen van geteelde gewassen; 1939-1945 .. 447

Bijlage 6
Prijzen voor agrarische produkten, 1939-1944 452

Bijlage 7
Rapport inzake huiszoeking te Zevenhuizen 455

Bijlage 8
Aantal malen dat produkten worden genoemd bij geverbaliseerde overtredingen door de CCD 459

Bijlage 9
Grafieken inzake de distributie van levensmiddelen Van Dols en van Arcken 460

Bijlage 10
Protest van Louwes inzake de inhouding van distributiebescheiden van jaarklassen, Schrijven AZ kabinet no. 426, de dato 31 mei 1943 467

Bijlage 11
Schrijven van H.J. de Koster, de dato 7 september 1945 inzake steun van Louwes aan de illegaliteit 470

Bijlage 12
Raming van de in de winter 1941/42 uitgevroren wintergewassen 471

Bijlage 13
Calorieënverbruik in de jaren 1941 tot en met 1945 van Nederlandse gezinnen, gerangschikt naar beroep en provincie (Polscommissie) 472

Bijlage 14
Schrijven AZ 1347 aan de PBH's in N.-Holland, Z.-Holland en Utrecht, de dato 17 april 1945 inzake de veeafslacht na 1 mei 1945 474

Bijlage 15
Enige gegevens betreffende de volksgezondheid 476

Lijst van afkortingen in de tekst

ARA	=	Algemeen Rijksarchief.
BZ	=	Bedrijfschap Zuivel.
CB	=	Consultatiebureau.
CBS	=	Centraal Bureau voor de Statistiek.
C(C)CD	=	Centrale (Crisis) Controle Dienst.
CDK	=	Centraal Distributiekantoor.
CEVV	=	Commissie voor de Economische Verdedigingsvoorbereiding.
CIVO	=	Centraal Instituut voor Voedingsonderzoek.
CLO's	=	Centrale Landbouworganisaties.
COA	=	Centraal Oud Archief van het Ministerie van Landbouw en Visserij.
CV	=	Calorieënverbruikseenheid.
DGvdVV	=	Directeur-Generaal van de Voedselvoorziening.
Esbu	=	Economisch Statistisch Bureau = de Afdeling Statistiek van de LCA/VVO-organisatie.
E und L	=	*Hauptabteilung (Geschäftsgruppe) Ernährung und Landwirtschaft.*
FAO	=	*Food and Agricultural Organization.*
FRS	=	Fries(ch) Rundvee Stamboek.
Gen. Kom. zbV	=	*Generalkommissar zur besondere Verwendung.*
HBA	=	Hoofdbedrijfschap voor Akkerbouwprodukten.
Inv.	=	Inventaris.
LCA/VVO	=	Landbouwcrisisaangelegenheden en Voedselvoorziening in Oorlogstijd.
LCW	=	Landbouwcrisiswet.
NAF	=	Nederlands Arbeids Front.
nag	=	niet al eerder genoemd.
NCR	=	Nederlandse (Nationale) Coöperatieve Raad.
NIVV	=	Nederlands Instituut voor de Voeding.
NRS	=	Nederlands Rundvee Stamboek.
NVD	=	Nederlandse Volksdienst.
OKW	=	*Oberkommando der Wehrmacht.*
PBH	=	Plaatselijk Bureauhouder.
PVC	=	Provinciaal Voedselcommissaris.
RbVO/AZ	=	Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd, Afdeling Algemene Zaken (archiefaanduiding).
RB*V*VO	=	Rijksbureau Voorbereiding Voedselvoorziening in Oorlogstijd.
RBVVO	=	Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd.

REM	=	*Reichsernährungsministerium.*
SD	=	*Sicherheitsdienst.*
SSGG	=	Secretarissen-Generaal.
St. Reg. Bureau	=	Stichting Regeringsbureau voor de Uitvoering van de Landbouw-crisiswet 1933 (archiefaanduiding).
vre	=	verteerbaar ruw eiwit
zw	=	zetmeelwaarde

Inleiding

De bestudering van de voedselvoorziening in de periode 1940-1945 levert in de eerste plaats een bijdrage aan de historische kennis omtrent de toestand waarin de Nederlandse bevolking zich tijdens de Duitse bezetting bevond. Vervolgens werpt zulk een onderzoek licht op meer algemene themata uit de geschiedenis van Nederland in de Tweede Wereldoorlog, zoals: de samenwerking tussen Nederlandse en Duitse autoriteiten, de juistheid of onjuistheid van het aanblijven van overheidsdienaren, de Nederlandse economische bijdrage aan de Duitse oorlogsvoering en de maatregelen van de overheid met betrekking tot de binnenlandse schaarste aan goederen. Slechts zijdelings komt de problematiek van het Nationaal-Socialisme aan de orde. Dit komt in zoverre ter sprake, als metterdaad door NSB-organisaties invloed uitgeoefend is op het beleid en de uitvoering van maatregelen op het terrein van de voedselvoorziening. Verder biedt het onderzoek aanknopingspunten voor de bestudering van ontwikkelingen, welke zich na de oorlog hebben doorgezet zoals op het terrein van de overheidsbemoeiïng met de economie, de organisatie van het agrarisch bedrijfsleven en de structuur van de landbouw. Mogelijk zouden de resultaten van dit onderzoek praktische toepassing kunnen vinden bij het zoeken naar oplossingen voor problemen welke zich in perioden van grote schaarste voordoen.

Nederland, als geografische aanduiding gebruikt, is al sinds het einde van de Middeleeuwen een voedselimporterend land. Met name Holland voerde graan in voor eigen consumptie.[1] Door de toename van de bevolking en de steeds verdergaande overschakeling op veredelingslandbouw vanaf de landbouwcrisisjaren in het laatste kwart van de vorige eeuw, werd de voeding van de Nederlandse bevolking steeds meer van invoer uit het buitenland afhankelijk. Door met name een grote import van granen, oliën, vetten en veevoedergrondstoffen kreeg Nederland de mogelijkheid de eigen landbouw voor een belangrijk deel voor export te laten produceren.[2]

Hoe kwetsbaar de voedselvoorziening was geworden, bleek tijdens de Eerste Wereldoorlog. Ondanks het feit dat door het Rijksgraanbureau en de Nederlandsche Overzeesche Trustmaatschappij (NOT) nog grote hoeveelheden graan tijdens de eerste drie oorlogsjaren konden worden aangevoerd, ontstonden er grote tekorten aan voedsel, hetgeen zich uitte in sterk stijgende prijzen.[3] Maatregelen van de overheid en hulp van particuliere organisaties waren onvoldoende om te voorkomen dat er relletjes uitbraken[4] en de gezondheid van de bevolking ernstig werd aangetast. Het sterftecijfer steeg tussen 1913 en 1918 van 12,3 promille tot 17,1 promille. In 1918 stierven er 17.400 inwoners aan de Spaanse griep.[5] De enorme expansie van de ziekte wordt alge-

meen in verband gebracht met de verminderde weerstand van de bevolking in Europa tengevolge van gebrekkige voeding. Hierbij moeten we bedenken, dat in Nederland het leger wel gemobiliseerd was, maar schade door oorlogsvoering uitbleef. In enkele andere Europese landen waar veel slachtoffers tengevolge van de Spaanse griep vielen, werden relatief veel meer personen aan de landbouw onttrokken, legde het leger een veel groter beslag op de beschikbare hoeveelheid voedsel en was de directe oorlogsschade veel groter.[6]

In 1939 was de bevolking ten opzichte van 1917 gegroeid van 6.6 miljoen tot 8.8 miljoen inwoners, ofwel met 33%.[7] De beschikbare landbouwgrond was met niet meer dan 7% toegenomen.[8] De stijging van de agrarische opbrengsten was eveneens sterk achtergebleven bij het tempo van de bevolkingsgroei. Nederland was zonder meer een van de dichtstbevolkte landen ter wereld. Bovendien viel, naar aanleiding van de ervaring op het eind van de Eerste Wereldoorlog te verwachten, dat wederom blokkademaatregelen zouden worden getroffen, wat betreft de verbindingen over zee.[9] Deze zouden gezien de voortschrijding van de techniek eerder effectief zijn, dan in de periode 1914- 1918, hoewel dr. W.K.H. Feuilletau de Bruyn in 1939 nog van mening was, dat een afsluiting van de Noordzee niet dan geleidelijk tot stand zou kunnen komen.[10] De feitelijke ontwikkeling van de Tweede Wereldoorlog na september 1939 heeft ertoe geleid, dat Nederland niet direct bij de oorlog betrokken werd en de toevoer over zee voorlopig redelijk mogelijk bleef. Vervolgens echter werd Nederland door de Duitsers in mei 1940 bezet en werden vrijwel onmiddellijk de aanvoerlijnen over zee van levensmiddelen afgesloten. Bij de reeds geconstateerde bevolkingsgroei leverde ook de bezetting een groot aantal extra kostgangers op, die als militairen voor heel wat betere voeding in aanmerking kwamen, dan aan de overige in Nederland verblijvende personen kon worden toebedacht.

De vraag dringt zich op, hoe het mogelijk is, dat tot vóór de blokkade van West-Nederland in september 1944, (ernstige) tekenen van honger uitgebleven zijn. In de bewoordingen zoals door Louwes meermalen gebruikt, zou men de vraag aldus stellen: wat stond er tussen het Nederlandse volk en de honger? De centrale probleemstelling van dit onderzoek sluit op deze vraagstelling aan en kan als volgt geformuleerd worden: in welke mate is gedurende de oorlogsjaren 1940-1945 in de behoefte van de bevolking aan voeding voorzien en waarvan is de hoogte van de bereikte voorziening een gevolg geweest.

Aangezien zowel de produktie als de verdeling van levensmiddelen aan het vrije spel der economische krachten onttrokken werden, is de bestudering van overheidsarchieven de eerst aangewezen weg in deze materie inzicht te verwerven. De omvangrijkheid van het aanwezige archiefmateriaal maakte deze aanpak meer dan mogelijk. Er zijn echter twee belangrijke factoren aan te wijzen, die een juiste kijk bemoeilijkten. Op de eerste plaats werden meer dan normaal goederen

buiten de zichtbare kanalen om verhandeld. Vervolgens kan men gevoeglijk veronderstellen, dat de aanwezigheid van de bezetter ertoe geleid heeft, dat allerlei instanties redenen hadden, de werkelijkheid te verdoezelen, bijvoorbeeld: door te knoeien met de cijfers, onvolledige antwoorden te geven op vragen, zaken de voedings- en gezondheidstoestand betreffende slechter voor te stellen dan zij waren en motieven voor handelen op te geven, die voor de bezetter het meest acceptabel waren. Dat veel uit de aard der zaak geheim was en zelfs niet voor ingewijden op papier gezet werd, spreekt vanzelf. Uiterste voorzichtigheid en zoeken naar methoden om de bezwaren te ondervangen, leek derhalve geboden.

Het belangrijkste bronnenmateriaal voor dit onderzoek vormden de archieven van Nederlandse instellingen en personen werkzaam op het gebied van de voedselvoorziening en het Archief van de *Geschäftsgruppe für Ernährung und Landwirtschaft*, welke instantie als afdeling van het *General-Kommissariat für Finanz und Wirtschaft* het gehele terrein van landbouw en voedselvoorziening onder zijn controle had. Voor een volledig overzicht van gebruikte archieven zij verwezen naar de lijst op blz. 505. De belangrijkste archieven van Nederlandse instellingen en personen bevonden zich ten tijde van het onderzoek ongeïnventariseerd in het Centraal Oud Archief (COA) van het Ministerie van Landbouw en Visserij op diverse archiefbewaarplaatsen. De ordening was zoals deze tijdens de archiefvorming had plaatsgevonden. Het meeste archiefmateriaal werd bewaard in genummerde dozen. Hoewel ik aanvankelijk een ruime voorsprong genoot, werd ik bij de afsluiting van dit gedeelte van het omvangrijke archiefonderzoek ingehaald door de inventarisatiewerkzaamheden van de Heer J.G.M.A. Rolfes en later de Heer A. Westra.[11] De inventarisatie vond plaats overeenkomstig de 'Richtlijnen voor het samenstellen van beschrijvende inventarissen' van W.N. Berends, Hoofd van de Centrale Afdeling Post- en Archiefzaken van het Ministerie van Landbouw en Visserij, van 1 juni 1972, samengesteld in overleg met de Algemene Rijksarchivaris.[12] Ongetwijfeld hebben deze inventarisatiewerkzaamheden de toegankelijkheid van de archieven ten zeerste bevorderd. Voor mij echter werd, bij gebrek aan een concordantie, de ordening van de stukken onherkenbaar. Een stuk opnieuw raadplegen werd daarmee een tijdrovende zaak. Het zou de verschijning van dit boek met vele maanden vertraagd hebben, mocht ik er ooit volledig in slagen de nieuwe vindplaatsen van de aangehaalde stukken te achterhalen. Waar de voetnoot aanvangt met 'COA' wordt in dit boek altijd verwezen naar een niet meer bestaande registratie, tenzij 'COA' gevolgd wordt door 'Archief Dols' of 'Archief Voedingsvraagstukken'. Beide vrij kleine archiefbestanden waren ten tijde van de inventarisatie ten bate van dit onderzoek uitgeleend en bevinden zich momenteel ongeïnventariseerd in de bewaarplaats van het Ministerie aan de Oude Haagweg. Ondanks de nare gevolgen voor het schrijven en de contro-

leerbaarheid van de gegevens, wil ik ogenblikkelijk vermelden, dat het Ministerie van Landbouw en Visserij de onderzoeker geen enkele beperking heeft opgelegd uit het aanwezige materiaal te publiceren[13] en steeds de grootst mogelijke medewerking aan dit onderzoek heeft verleend. Delen van het archief werden vaak voor lange duur in Utrecht gedeponeerd, zodat een enorme tijdsbesparing kon worden bereikt. Hetzelfde geldt voor de medewerking van het Rijks Instituut voor Oorlogsdocumentatie in Amsterdam, waar zich het uitgebreide Archief van de genoemde *Geschäftsgruppe* bevindt.

Voor de lezer kan het verhelderend zijn te weten, dat na globale afsluiting van het archiefonderzoek inderdaad een beeld verkregen was van het Nederlandse en Duitse beleid aangaande de Voedselvoorziening en de uitvoering ervan. Totaal onbevredigend voor de onderzoeker was het feit, dat hij uit de gezondheidscijfers kon afleiden, dat de voeding tot de hongerwinter van 1944 voldoende was geweest, terwijl op basis van stapels verzamelde statistieken inzake produktie en consumptie van voedingsmiddelen het tegenovergestelde verwacht kon worden. De poging deze ongerijmdheid te verklaren, heeft vele hoofdbrekens gekost. Reconstructie van de produktiecijfers en voedselbalansen met als resultaat een inzicht in de werkelijke binnenlandse consumptie, samengesteld uit een officieel en een niet-officieel verkregen gedeelte, laat zien hoe te verklaren valt, dat niet tal van toen levende Nederlanders na enige tijd aan de gevolgen van ondervoeding gestorven zijn. Pas na de uitvoering van deze berekeningen werd met de verslaglegging van het onderzoek begonnen. Daar deze echter eerst in het laatste boekdeel beschreven worden, moest in een beperkt aantal gevallen op de uitkomsten worden vooruitgelopen.

Ondanks het feit, dat de hiervoor genoemde probleemstelling zich gedurende de duur van het onderzoek niet gewijzigd heeft, ligt er nu inhoudelijk een ander boek op tafel, dan aanvankelijk in de bedoeling lag. Lange tijd was het de opzet, door een brede bestudering van alle mogelijke factoren tot beantwoording van de vraagstelling te komen. Bij de verslaglegging is dit streven naar volledigheid overboord gezet.

In Deel 1 wordt na een bespreking van de voorbereiding gepoogd inzicht te verschaffen in de politieke krachten, die op het terrein van de voedselvoorziening werkzaam waren, welke belangen deze vertegenwoordigden en welk overheidsbeleid hieruit voortvloeide.

Deel 2 laat op een viertal voor de voedselvoorziening zeer belangrijke terreinen zien, hoe dit overheidsbeleid werd geconcretiseerd.

In welke mate de uitvoering van het beleid geleid heeft tot voorziening in de behoefte, is het onderwerp van Deel 3. Dat voor de beantwoording van deze vraag een lange weg moest worden afgelegd, is hierboven reeds vermeld en vindt in dit deel zijn neerslag.

Zoals uit de struktuur van het boek blijkt, staat bij de verslaggeving het overheidsbeleid en de uitvoering daarvan centraal. Dit boek geeft er dus geen beeld van, hoe de bevolking de uitkomsten van het beleid

ervaren heeft. Daarentegen wel bijvoorbeeld, hoe boeren aan de uitvoering van het beleid hebben meegewerkt en hoe de houding was van ambtenaren van de Centrale Controle Dienst (CCD). In dit kader is het ook van belang te vermelden, dat de hongerwinter, hoe dramatisch deze ook geweest is, geen speciale aandacht krijgt. Zelfs is het tegendeel het geval. Dit heeft verscheidene redenen. Ten eerste werd in die periode de voedselvoorziening niet meer centraal door Duitse en Nederlandse autoriteiten voor het hele land geregeld. Ten tweede is van een planmatige voorziening slechts beperkt sprake, terwijl juist dit verschijnsel hoofdthema van dit boek is. Op de derde plaats zijn over de periode na september 1944 de archiefgegevens en erger nog cijfers inzake beschikbare levensmiddelen zo schaars, dat een benadering zoals voor de periode voor september 1944 toegepast vrijwel uitgesloten was. Indien wel mogelijk, dan zou deze zeer tijdrovend geweest zijn. Wat de behandeling van de hongerwinter betreft, zal ik mij dus beperken tot het aangeven in hoeverre de overheidsbemoeiing doorliep en hoe vanuit de volksgezondheid gezien (het enige aspect dat cijfermatig nog een goede ingang biedt) de periode beoordeeld moet worden.

Tenslotte nog een ander punt ter verantwoording. De historicus dient zich rekenschap te geven van wat anderen vóór hem op het terrein van zijn onderzoek gepubliceerd hebben en hiervan bij zijn eigen werk verslag te doen. Met betrekking tot het standaardwerk inzake de geschiedschrijving van Nederland in de Tweede Wereldoorlog van L. de Jong,[14] heb ik gemeend dit niet te moeten doen. Welke de verdienste van zijn werk ook zijn moge, op het terrein van landbouw en voedselvoorziening is het onderzoek zonder veel kennis van zaken en oppervlakkig geschied. De resultaten zijn van dien aard, dat ik mij bij een tegengestelde handelwijze genoodzaakt zou zien, op tal van bladzijden te vermelden, dat mijn bevindingen in een bepaalde mate niet overeenkomen met hetgeen bij L. de Jong te lezen staat. Dit zou aan de leesbaarheid van mijn verhaal aanzienlijk afbreuk doen. Degene, die in de verschillen geïnteresseerd is, raad ik aan de inhoud van dit boek te vergelijken met de betreffende pagina's in het werk van L. de Jong.

Deel I

Het Beleid

dr.ir. S.L. Louwes

Hoofdstuk 1

De voorbereiding, juli 1934 - mei 1940

'Tusschen het distributiebeleid in 1914 en in 1938 en 1939 bestaan treffende verschillen. Bij het intreden van den toestand van oorlogsgevaar op 30 juli 1914 was niets gereed en pas twee jaar later kwam na veel incidenteele regelingen een naar de feiten geconstrueerde distributiewet tot stand. Reeds drie dagen na het intreden van den toestand van oorlogsgevaar op 27 september 1938 trad daarentegen al een distributiewet tegelijkertijd met een aantal andere voorloopige noodwetten in werking', zo verhaalt D.H. Peereboom Voller in zijn boek 'De Distributiewetgeving in Nederland'.[1]

Het is dan pas september 1938. Na de conferentie in München ebde het gevoel van directe oorlogsdreiging wel even weg, zodat de Nederlandse regering de 'toestand van oorlogsgevaar' op 26 oktober 1938 voor beëindigd verklaarde,[2] maar een aanleiding om de economische verdedigingsvoorbereiding stop te zetten werd hier niet in gezien.

Nadat op 10 april 1939 de 'toestand van oorlogsgevaar' weer aanwezig verklaard was in verband met de schending door Hitler van de afspraken van München (Instelling *Reichsprotektorat Böhmen und Mähren*)[3], volgde op 28 augustus de afkondiging van de algehele mobilisatie in verband met de dreigende Duitse aanval op Polen (1 sept. 1939). Dit betekende dat officieel de economische defensievoorbereiding, die inmiddels al veel verder voortgeschreden was, werd afgesloten. Immers door het uitbreken van de oorlog was Nederland in de situatie gekomen gelijk aan die in 1914. Anders dan in 1938 werden de intussen gewijzigde noodwetten nu metterdaad ten uitvoer gebracht. Vanuit dit gezichtspunt zouden we dit hoofdstuk inzake de voorbereiding in september 1939 moeten laten eindigen en vervolgens overgaan tot de bespreking van de voedselvoorziening in oorlogstijd. Bekijken we echter, zoals we nu wel moeten, de ontwikkelingen van een afstand, dan kunnen we de periode van september 1939 tot mei 1940 ook beschouwen als een tijd van voorbereiding, zeker daar van het intreden van een noodtoestand op enig voorzieningsgebied geen sprake is geweest.

De getroffen maatregelen waren natuurlijk wel serieus bedoeld, maar het karakter van 'pootje baden' kan men deze, in tegenstelling tot na 10 mei 1940, toen men plotseling 'in het diepe' geworpen werd, niet ontzeggen. Zo werd het op de bon brengen van suiker op 12 oktober 1939 en van erwten op 5 november 1939 meer gedaan om proef te draaien dan op grond van schaarste.[4] Toch blijft september 1939 binnen de hier beschreven periode een keerpunt, zowel omdat

de voorziene organisatie van de voedselvoorziening in oorlogstijd in werking werd gesteld en vervolgens een aantal typische oorlogsmaatregelen werd getroffen, als omdat er een versnelling optrad in het tempo van de voorbereiding, bijvoorbeeld op het vlak van de voorraadvorming.

Bovenstaande fasering, april 1937-sept. 1938, sept. 1938-sept. 1939 en sept. 1939-mei 1940, geeft op zichzelf al duidelijk weer, dat Nederland niet onvoorbereid in een moeilijke situatie terecht kwam, maar dat tot driemaal toe de noodklok luidde, op welke momenten te constateren valt, dat de voorbereiding van de voedselvoorziening zich telkens weer in een hoger stadium bevond. In het kader van dit onderzoek is speciaal het laatste stadium van belang, waarbij de vraag centraal staat: wat waren de uitkomsten van de voorbereiding van de voedselvoorziening in oorlogstijd in de meidagen van 1940 toen Nederland zelf bij de oorlog betrokken raakte?
Wij hebben dus ervoor gekozen om in dit hoofdstuk geen uitgebreid verslag te doen van de diverse opvattingen en de uitwerking daarvan betreffende de economische defensievoorbereiding, in welk kader de voorbereiding van de voedselvoorziening geplaatst moet worden. Een grondig onderzoek in deze zou alleen al een boekwerk hebben opgeleverd. Van de voorbereiding van de voedselvoorziening zullen wij slechts een beperkte schets geven, toegespitst op een aantal themata. Hiermee hopen we te bereiken, dat ondanks de onvolledigheid een voldoende beeld ontstaat inzake aard en grondigheid van de voorbereiding met het oog op wat zich tijdens de bezetting op het terrein van de voedselvoorziening zal afspelen. Ofschoon hier dus van een thematische aanpak sprake is, gericht op de uiteindelijke uitkomsten inzake de voorbereiding, zal ook aan het chronologische verloop zoveel mogelijk recht worden gedaan, zeker bij de behandeling van het eerste thema.

1. Het institutionele kader

Onder de term 'institutioneel kader' worden hier zowel de instellingen verstaan op het terrein van de voedselvoorziening als de bevoegdheden waarover deze kwamen te beschikken. Overzichtshalve wordt hier een onderscheid gemaakt tussen instellingen met een leidinggevend karakter en die wier taak in hoofdzaak uitvoerend van aard was (het apparaat).

De leidinggevende organisatie

Reeds in 1934 werd de 'Commissie van voorbereiding tot het uitbrengen van advies inzake de economische verdediging aan den Minister van Defensie' in het leven geroepen[5]. Deze commissie, ingesteld door de Ministerraad op 18 juli 1934 op voorstel van Minister L.N. Deckers van Defensie, bestond slechts uit drie leden, te weten de Hoofdintendant, een Hoofdofficier van de Generale Staf en de Regeringscommis-

saris voor de Akkerbouw en de Veehouderij.[6] Aanleiding tot het instellen vormde de ongerustheid van genoemde Regeringscommissaris, S.L. Louwes, over de slechte voorraadpositie voor de graanvoorziening.[7] Deze werd door Louwes toegeschreven aan het feit, dat door de enorme verbetering van het verkeerswezen, alle sectoren in het bedrijfsleven hun voorraden hadden teruggebracht om zodoende kosten te besparen. Hield men vóór 1914 nog voor drie maanden voorraad aan, nu kon deze termijn zich beperken tot drie weken. In tijden van internationale spanning werd deze situatie juist vanuit militair oogpunt ongewenst geacht. Het lijkt dus voor de hand te liggen, dat Louwes bij de Minister van Defensie aanklopte, die tot actie overging. Tevens was een aantal militaire leiders zich ervan bewust, beïnvloed door het voorbeeld van het buitenland, dat voor de moderne oorlogsvoering de handhaving van de economische produktie van het hoogste belang was, zodat bij de voorbereiding de aandacht eveneens daarop gericht moest zijn.[8] Vanuit deze visie zou de economische verdedigingsvoorbereiding heel wat meer moeten omvatten dan het terrein van de voedselvoorziening.

Aangezien gelijktijdig de internationale politieke spanning inmiddels meer toe- dan afnam, werd wederom op voorstel van Deckers,[9] nu echter als Minister van Landbouw, op 3 april 1936 besloten tot instelling van de Commissie voor de Economische Verdedigingsvoorbereiding (CEVV). Deze veel zwaarder bemande interdepartementale commissie kwam onder leiding te staan van P.H. Sluyter, Hoofdintendant van de Zeemacht.[10] Louwes, die ook hier weer als initiatiefnemer was opgetreden,[11] werd samen met A.H. Roebroek, Directeur-Generaal van de Landbouw, aangewezen als lid van de CEVV.

Al zeer spoedig werden bij de CEVV een groot aantal werkcommissies ingesteld, die ieder op een specifiek gebied moesten trachten te komen tot het formuleren van gefundeerde voorstellen inzake de aldaar gewenste voorbereidingsmaatregelen.[12] Op het terrein van de landbouw waren met name van belang de 'Voorlopige Werkcommissie voor de Produktiemogelijkheden van de Landbouw' onder voorzitterschap van ir. A.H. Roebroek en de Werkcommissies 'Broodvoorziening', 'Vetvoorziening' en 'Uit- en Vervoerverboden'.

Hoewel de CEVV nooit geworden is wat de militairen zich ervan voorgesteld hadden, namelijk de centrale leidinggevende instantie van waaruit de economische verdedigingsvoorbereiding zou plaats vinden,[13] is de CEVV van grote betekenis geweest zowel voor het aanzwengelen van het onderzoek, de formulering in onderling overleg van de voorstellen inzake de te treffen maatregelen, als voor de feitelijke verdeling van de taken. Zo werd bijvoorbeeld al spoedig afgesproken, dat de voorbereiding van de voorziening van het leger met levensmiddelen niet door Defensie maar door Landbouw en Visserij zou geschieden.[14] Dat het CEVV niet uitgegroeid is tot de centrale leidinggevende instantie was mijns inziens naast de vanzelfsprekende

hang naar zelfstandigheid van de departementen, voornamelijk een gevolg van de afwezigheid van overeenstemming over hoofdlijnen van de economische verdedigingsvoorbereiding en, ten dele hiermee samenhangend, de ongelijke bereidheid de economische verdedigingsvoorbereiding in de praktijk ten uitvoer te brengen. In het hiernavolgende hoop ik dit terloops duidelijk te maken conform de beperkte opzet van dit hoofdstuk.

Dat het Louwes ernst was, valt moeilijk te betwijfelen. Reeds bij de aanvang van de werkzaamheden van de CEVV verzette hij zich tegen de opvatting van militaire zijde, dat de economische verdediging een voorbereiding van beperkte aard kon zijn, omdat in 1914 toch ook alles goed verlopen was. In dezelfde vergadering trachtte hij ook de Directie van de Landbouw aan het werk te zetten door de al eerder genoemde werkcommissie voor de Produktiemogelijkheden in de Landbouw voor te stellen. Roebroek zat daarbij.[15] De aankondiging van Louwes op de vergadering van de CEVV van 18 januari 1937, dat een voorzieningsbureau zou worden opgericht onder andere met het oog op de voorraadvorming, bracht een ware schok te weeg bij de overige leden.[16] Het werd hun duidelijk, dat de praktische uitvoering aan de commissie ontglipte. Voor de militairen was daar bovendien het nadeel aan verbonden, dat zij hierbij automatisch buiten spel kwamen te staan. Louwes maakte duidelijk, dat de tijd van praten voorbij was. Als lid van de CEVV kon op hem als leider van het op te richten Rijksbureau voor de Voorbereiding van de Voedselvoorziening in Oorlogstijd (RBVVO) controle uitgeoefend worden. Later kon dit bureau onderdeel worden van één voorzieningsdienst. Aangezien de instelling van een voorzieningsbureau was aanbevolen in het rapport van de Werkcommissie Broodvoorziening, waarin hij op z'n minst via zijn naaste medewerker van het eerste uur, ir. S.J.E. Rooda, sterk de hand had gehad, kan tevens betoogd worden, dat het Rijksbureau voortkwam uit het werk van de CEVV.[17] Het RBVVO werd officieel ingesteld per 1 april 1937.[18]

Voor het verrichten van de praktische werkzaamheden op het terrein van het overig bedrijfsleven werden vervolgens ingesteld het Regeringscommissariaat voor de Industriële Verdedigingsvoorbereiding met aan het hoofd ir. A. Groothof onder toezicht van Defensie en het Bureau Economische Verdedigingsvoorbereiding bij het Ministerie van Economische Zaken onder leiding van G.J. Teppema.[19] In de noodzaak van het bestaan van een centrale leidinggevende instantie, werd voorzien door de instelling van de Ministeriële Commissie voor Defensie-aangelegenheden, met aan het hoofd de Minister-President, dr. H. Colijn en als leden de Ministers van Defensie, Economische Zaken en Financiën en verder Groothof, Louwes en Teppema.[20] Deze commissie werd ook wel aangeduid met de 'crisisraad'.[21]

Dat ir. S.L. Louwes de leiding kreeg van het RBVVO is van zeer grote betekenis voor het verdere verloop van de voedselvoorziening.

Tot november 1945 toe, toen hij belast werd met de oprichting van de FAO te Rome,[22] bleef hij aan het hoofd staan van dit bureau, waarvan de naam in september 1939 gewijzigd werd in Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd (RBVVO). In de tussentijd was hij onafgebroken de werkelijke leider van de organisatie, betrokken bij de (voorbereiding van de) voedselvoorziening in oorlogstijd, ongeacht welke Ministers, Secretarissen-Generaal of Duitse gezagsdragers dan ook formeel en reëel boven hem gestaan hebben. Op de persoon van Louwes en zijn beleid tijdens de bezettingsjaren komen we later uitvoerig terug. Hier willen we kort ingaan op zijn functioneren en zijn opvattingen met betrekking tot de voorbereiding van de voedselvoorziening.

Louwes' aanwijzing tot leider van het RBVVO lijkt op basis van het voorafgaande vanzelfsprekend. Hij had zich sedert midden 1934 al ingezet voor de economische verdedigingsvoorbereiding en daarbij meerdere initiatieven genomen. Al eerder en in veel sterkere mate had hij dit gedaan op het terrein van de landbouwcrisisaangelegenheden. Nadat hij in 1931 benoemd was tot Regeringscommissaris voor uitvoering van de Tarwewet, had hij zich ontpopt als een man met initiatief, creatief inzake het vinden van praktische oplossingen voor moeilijke problemen, realist zoals een afstammeling van een Groninger boer betaamt en bovenal een groot organisator.[24] Zeer informatief betreffende de positie van Louwes in de jaren dertig bij het Departement van Economische Zaken, resp. Landbouw en Visserij, lijkt mij het getuigenis van H.M. Hirschfeld.[25] 'Toen Steenberghe mij ook over het directoraat-generaal van de landbouw sprak, drong ik mijnerzijds aan op de benoeming van ir. Louwes tot directeur-generaal voor 'alle' landbouwzaken, dus inclusief de landbouwcrisiszaken, en wel op dezelfde leest als ik directeur-generaal van handel en nijverheid was. Het moet mij van het hart, dat ik het altijd zeer betreurd heb, dat men de benoeming van de Heer Louwes tot directeur-generaal niet aandurfde. Men vreesde, dat de positie, zoals ik deze hierboven definieerde, hem een te grote machtspositie zou geven. Hieraan was m.i. - en zulks mag niet onvermeld blijven - ook niet vreemd de situatie, dat twee directeuren-generaal als hierboven geschetst geen plaats meer zou hebben gelaten voor een actieve en bekwame secretaris-generaal'. Dat was toen mr.dr. A.A. van Rhijn.

Hirschfeld deelt ons aldaar ook mee, hoe de problematiek werd opgelost. 'De Heer Roebroek werd benoemd tot directeur-generaal van de landbouw, met uitsluiting evenwel der landbouwcrisiszaken. Mr. Van Rhijn werd voorzitter van het College van Regeringscommissarissen en Louwes werd ondervoorzitter van dit college, terwijl Roebroek tevens lid werd van dit college. In de ambtelijke hiërarchie werd aldus het zwaartepunt van de landbouwpolitiek bij de secretaris-generaal gelegd.' Op de persoon van Roebroek komen we later nog terug. Hier wil ik voor het inzicht in het gebeuren meedelen, dat

er van hem bar weinig uitging, noch leiding noch ideeën of initiatief.[26] Ook de leiding inzake de landbouwcrisisaangelegenheden werd dus Louwes niet toevertrouwd. Hier staat tegenover, dat nadat door de uitvaardiging van de Landbouwcrisiswet 1933 (LCW 1933) de werking van de crisiswetgeving sterk werd uitgebreid, ook het werkterrein van Louwes sterk werd vergroot. Benoemd tot Regeringscommissaris voor de Akkerbouw en Veehouderij, per 21 december 1934,[27] viel veruit het grootste en daarbij centrale deel van de overheidsbemoeiïng met de landbouwcrisisaangelegenheden onder zijn toezicht.

Tussendoor wil ik erop wijzen, dat impliciet hier een scheiding tot stand gebracht werd in het beheer van de landbouwzaken, doordat de landbouwcrisisaangelegenheden werden losgekoppeld van de Directie van de Landbouw. Doordat de voedselvoorziening organisatorisch aansloot op de landbouwcrisisorganisatie, heeft deze scheiding zich tot ver na WO II voortgezet.

De dynamische Louwes zat dus vanaf eind 1934 stevig ingeklemd en het is daarom niet zo vanzelfsprekend als voorheen werd aangenomen, dat de leiding van het RBVVO aan hem werd opgedragen. Men kon echter ook in de veronderstelling leven, dat de voorbereiding van de voedselvoorziening een politiek onschuldige aangelegenheid was. Neemt men hierbij in beschouwing, dat er zeker ook lieden geweest zijn, die ten tijde van oorlog de voedselvoorziening graag in krachtige handen zagen en dat zelfs beide hier geformuleerde zienswijzen uitstekend verenigbaar zijn, dan geeft dit een ietwat speculatieve verklaring voor het leiderschap van Louwes, hetwelk hij zelf in de bewuste CEVV-vergadering van 18 januari 1937, waar de oprichting van het RBVVO ter sprake kwam, zeer resoluut aankondigde.[28]

Toen op 23 maart 1937 de eerste stafvergadering werd gehouden op het RBVVO hield Louwes een korte uiteenzetting over de 'historie' van de economische verdedigingsvoorbereiding en de taak van het in oprichting zijnde RBVVO.[29] Louwes blijkt dan al een vrij afgeronde visie te hebben op de problematiek, zonder dat men die als een gesloten geheel mag beschouwen. Zijn uitgangspunt was dat, wou Nederland neutraal kunnen blijven, het zich moest voorbereiden op een lange tijd van zelfvoorziening. Immers een volk dat zich niet meer kon voeden, zou zich tenslotte aan moeten sluiten. Dit uitgangspunt, dat door Louwes ook elders herhaaldelijk naar voren gebracht werd, was mijns inziens meer een politieke stellingname dan een inhoudelijke. Louwes' directe zorg was niet de handhaving van de neutraliteit, maar een ordentelijke voedselvoorziening in tijden van oorlog. Dit was ieders persoonlijk en een algemeen belang. 'Als de hoeveelheid eten onvoldoende wordt is het met de rust en de mogelijkheid een volk te regeren afgelopen'.[30] Ook het mogelijke oorlogsgewin voor de boeren, achtte hij van zeer kortstondige aard. We komen hierop terug.[31] Zijn inspelen op de neutraliteitshandhaving moest hem de nodige politieke steun verlenen voor een voorbereiding op een situatie,

waarbij Nederland voor een langere periode van toevoer van levensmiddelen zou zijn afgesloten, zoals dat in 1917-1918 vrijwel het geval geweest was. Bij de bespreking van de voorraadvorming zal ter sprake komen, dat juist ten aanzien van deze optie 'n groot verschil van inzicht bestond met de militaire autoriteiten en de Ministeries van Financiën en Koloniën.[32]

Zijn zorg sloot rechtstreeks aan bij zijn ervaringen gedurende de oorlogsjaren 1914-1918. Niet alleen de inschatting van de situatie waarin Nederland bij een volgende oorlog zou komen te verkeren, maar ook de wijze waarop de regering destijds de problemen had aangepakt, bepaalden zijn inzichten. Louwes was in de mobilisatiejaren als directeur van het produktie- en zaaizaadkantoor in Overijssel, in welke provincie hij na zijn afstuderen in 1912 als landbouwconsulent was aangesteld, bekend met de distributieproblematiek.[33] Zijn kritiek op het toenmalige beleid, op de eerste stafvergadering van het RBVVO te berde gebracht,[34] kwam op het volgende neer: er was niets voorbereid, de kosten van de genomen maatregelen waren veel te hoog, de maatregelen waren 'verwoestend' voor het bedrijfsleven en het prijspeil werd omhoog gejaagd.

Tracht men uit de losse elementen zich een beeld te vormen van hetgeen Louwes als leider van het nieuwbakken RBVVO voor ogen stond,[35] dan ziet dat er als volgt uit: de fouten gemaakt tijdens de mobilisatiejaren 1914-1918 moesten vermeden worden; men moest de nodige studie verrichten (o.a. documentatie over WO I, voorzieningen in het buitenland en studies van technische aard), de benodigde statistische gegevens verzamelen, een produktieprogramma samenstellen dat door de Directie van de Landbouw zou moeten worden uitgevoerd (het afslachten van vee noemde hij reeds), door uitvoerverboden zien te voorkomen, dat de levensmiddelen zouden wegvloeien en, ter overbrugging van de omschakelingsperiode van de open marktproduktie naar zelfverzorging, de nodige voorraden aanleggen. Over de eigenlijke distributie laat hij zich niet uit. De voorbereiding moest verder ondersteund worden door het ruimschoots voeren van propaganda.[36] Hiermee kon het RBVVO duidelijk aan het werk. Het is vanzelfsprekend, dat de ideeën zich in de loop van de tijd verder uitgekristalliseerd hebben; per slot van rekening werden tal van zaken eerst in studie genomen. Enige punten, die later niet meer aan de orde komen en voortvloeien uit Louwes' kritiek op het tijdens de mobilisatie gevoerde beleid, wil ik hier toelichten.

In de Eerste Wereldoorlog was de overheid zelf op grote schaal opgetreden als opkoper en distributeur van levensmiddelen.[37] Louwes is duidelijk van mening, dat de overheid onvoldoende kennis heeft van de produkten. Uitgangspunt bij hem is steeds, dat alle verrichtingen met de goederen door het bedrijfsleven zelf dienen te geschieden. Daar is de kennis, daar moeten risico's als indrogen, verlies en bederf genomen worden. De overheid dient uitsluitend regelend op te treden.

Daarbij is Louwes dan niet geneigd veel consideratie te hebben voor particuliere winstbelangen. Echter laat hij in alle gevallen uitvoerig overleg plaatsvinden met het bedrijfsleven waarvan de vertegenwoordigers in tal van commissies van bijstand of contactcommissies werden opgenomen.[38] Dit systeem drukte automatisch de kosten voor de overheid. Legt men bovendien op elk te distribueren produkt een kleine heffing, dan zijn de kosten voor de overheid vrijwel nihil, terwijl ook de consument goed af is in verband met de prijsbeheersing.[39]

Nu lijkt het wat vreemd, dat Louwes zo'n groot voorstander was van prijsbeheersing. Waarom zouden de boeren en handelaren niet net als tijdens WO I van de situatie mogen profiteren? Per slot van rekening was hij zelf een boerenzoon en werkte hij voor de landbouw, welke sector bovendien een slechte tijd achter de rug had. Dat Louwes pleitbezorger was van een voldoende beloning voor de arbeid en kosten gemaakt door de boerenbevolking, behoeft geen betoog. Zijn werk in de crisisjaren staat daarvan als monument ten getuige. Dat dus in de oorlogstijd de prijzen iets hoger zouden moeten liggen, stond voor Louwes, gezien het toenmalige prijsniveau en de te maken extra kosten (bijvoorbeeld tengevolge van veeafslacht), vast.[40] Bovendien diende men aan de boeren op distributieterrein om psychologische redenen een ruime zelfverzorging toe te staan.[41] Daar moest het bij blijven.

Hij gaf daarvoor, door mij als zodanig gerangschikt, drie redenen op: 1. hoge prijzen leiden tot hoge pachten en koopsommen.[42] Voor boeren hoefde hij de nadelen daarvan niet verder uit te leggen. Het heeft natuurlijk alles te maken met de problemen, die in zo'n tijd ontstaan om een bedrijf op te bouwen en de funeste gevolgen als de prijzen weer gaan dalen; 2. de landbouw is ten koste van de consument in deze crisisjaren zwaar gesteund. Daar de agrarische crisis structureel is, vallen we na de oorlog in de crisis terug. Het is dus een slechte zaak door woekerprijzen de goodwill van het publiek te verspelen;[43] 3. als de overheid het prijspeil niet in handen houdt, 'dan worden de boeren corrupt gemaakt en kan hij (Louwes) de voedselvoorziening evenmin in handen houden'. Geeft de overheid de boeren wat hun toekomt, dan kan zij degenen, die niet meewerken, streng aanpakken.[44]

Overigens was Louwes van mening, dat de prijzen in de landbouw alleen beheerst konden worden, als dat ook elders gedaan zou worden. Aan de Crisisraad stelde hij in mei 1938 al voor hiertoe een commissie te benoemen en prof. mr. P. Lieftinck met het voorzitterschap te belasten.[45] Eerst onder Duitse druk zal een afzonderlijk orgaan ter beheersing van de prijzen worden ingesteld (zie blz. 149).

Louwes gaf eigenlijk nooit aan, hoe hij de kansen op succes inschatte. Zou hij erin slagen in een periode als door hem voorzien de Nederlandse bevolking van voedsel te voorzien? Om hem heen waren de rekenaars natuurlijk druk bezig. Interessant lijkt mij daarom een premature uitlating van hem over de situatie, die hij op voedingster-

rein verwachtte, daterend van oktober 1937.[46] De prijzen zullen dan volgens hem op een iets hoger niveau komen te liggen en daardoor zal de consumptie dalen. Zij, die op een minimum-consumptie leven, zullen in de problemen raken. De overheid moet hierin voorzien door inrichting van centrale keukens. Het idee, dat de overheid via een alomvattende distributie de voeding moet regelen, is nog niet aanwezig. Het noemen van centrale keukens duidt erop, dat hij de ernst van de situatie duidelijk inzag, maar tevens dat het probleem meer van financiële aard zou zijn dan voortvloeiende uit een absoluut tekort aan voedsel. De iets stijgende prijzen en de centrale keukens zijn de blijvende elementen in het stelsel van opvattingen waarmee Louwes en het Rijksbureau in mei 1940 de bezettingsperiode zullen ingaan. Van de liberale elementen, aanwezig in bovengenoemde gedachtengang, is dan niets meer over.

Nadat duidelijk geworden was dat het CEVV een uitsluitend adviserende instelling zou blijven en de voorzieningsbureau's met de uitvoering van het werk waren begonnen, lijkt de animo bij het CEVV te verflauwen. In de notulen van de stafvergadering van het RBVVO van 25 maart 1938[47] lezen we, dat Louwes van mening was, dat het werk van de Commissie Sluyter (CEVV) onvoldoende voortgang vond. 'Een top-organisatie met centrale leiding zal moeten worden ingesteld wil men de harmonische werking van het geheele apparaat zoveel mogelijk verzekeren'. Behalve dat Louwes in deze zijn hoop gesteld had op de Ministeriële Commissie voor Defensieaangelegenheden, waar uiteindelijk de beslissingen werden genomen, werd ter coördinatie van het werk aan het Ministerie van Economische Zaken, waar sinds het hernieuwde optreden van Minister Steenberghe ook de landbouwzaken weer waren ondergebracht, de Economische Defensieraad opgericht (september 1938).[48] Opvallend is, dat hierin een zelfstandige positie gehandhaafd bleef voor F.V. Valstar, Regeringscommissaris voor Groenten en Fruit[49] en ir. J.G. Tukker, adviserend lid van het College van Regeringscommissarissen voor de pluimveehouderij.[49] De distributieaangelegenheden zouden worden behandeld door dr. W.L. Groeneveld-Meijer, Regeringscommissaris voor de handel, nijverheid en scheepvaart en steunverlening aan de fabriekstuurf.[49]

Dat hiermee de positie van de CEVV nog verder werd ondergraven, spreekt vanzelf. Dat de betekenis van de CEVV hierdoor vrijwel tot nihil gereduceerd werd, zoals een lid aan de commissie schreef,[50] lijkt mij niet geheel juist. Anderzijds is de hier geschetste ontwikkeling veroorzaker geworden van een verder uiteen groeien van de militaire en niet-militaire economische verdediging, wat zeer nare consequenties had kunnen krijgen in oorlogstijd. Het 'collisie'-vraagstuk* groeide nu in vredestijd het accent van de economische verdedigingsvoorbereiding steeds meer bij Economische Zaken kwam te liggen, terwijl

* Onder collisie wordt verstaan: strijd of strijdigheid van tweeërlei rechtsregels.[51]

in mobilisatie- en zeker in oorlogstijd het militaire gezag voorrang zou krijgen. H.M. Hirschfeld schrijft hierover: 'Ook het departement van Defensie hield zich bezig met de economische verdediging door de instelling van het regeringscommissariaat-Groothof. Zonder het werk van de Heer Groothof te willen kleineren, moet ik er niettemin op wijzen dat het departement van Economische Zaken ervan overtuigd was, dat ook in oorlogstijd het centrale economisch beleid bij dit departement zou moeten blijven'.[52]

De Voorzitter van de CEVV, de Hoofdintendant Sluyter, klaagt in zijn eindrapport, 'dat de regelende *onderdelen* zich maar moeilijk *deel* van het geheel wisten'. Het is duidelijk, dat men zich in de CEVV steeds meer van het collisievraagstuk bewust werd. Een oplossing was nog niet in zicht. Louwes was in ieder geval niet bereid omvang en tempo van de voorbereiding te laten afhangen van de stellingname van de militairen.[53] Anderzijds kunnen mijns inziens de militairen een afwachtende houding aangenomen hebben, daar zij er vrij zeker van konden zijn, dat in een oorlogssituatie zij de leiding konden opeisen. Het lijkt me hier allerminst de plaats verder op dit vraagstuk in te gaan. Laten we daarom besluiten met een fraai voorbeeld van collisie. Na de afkondiging van de mobilisatie werd, hoewel zelfs andere gebouwen beschikbaar waren, te Alkmaar het Landbouwhuis gevorderd voor legering van militairen, terwijl het gebouw was ingericht als kantoor van de Provinciaal Voedselcommissaris, van waaruit de centrale regeling zou plaatsvinden van de beschikbaarstelling van voedsel voor de inwoners van Noord-Holland.[54] In de vergadering van de CEVV werd van militaire zijde medegedeeld, dat dergelijke zaken niet te voorkomen waren.[55] De bezetting van Nederland heeft aan dit probleem een einde gemaakt, terwijl tegelijkertijd gelijksoortige collisies, te wijten aan Duitse instanties, zich openbaarden.

Hiermee kan het overzicht van de leidinggevende organisatie en de daar aanwezige opvattingen als beëindigd worden beschouwd. We stappen nu over naar het apparaat en de bevoegdheden.

Het apparaat

Vanaf de tijd, dat de ideeën over de voorbereiding van de voedselvoorziening duidelijk vorm begonnen te krijgen, is duidelijk geweest, dat hetzelfde apparaat, dat de landbouwcrisismaatregelen had ontworpen en uitgevoerd, ingezet zou worden voor de voedselvoorziening in oorlogstijd. Daar was immers de kennis en ervaring aanwezig om op het terrein van de landbouw de nodige maatregelen te treffen. Voor het verkrijgen van inzicht in de organisatie van de voedselvoorziening en de landbouwcrisisorganisatie is het noodzakelijk vooraf onderscheid te maken tussen het deel dat ligt op het regeringsniveau, vervolgens de landelijke crisisinstellingen, alle met 'centrale' aangeduid en ten slotte de gewestelijke en provinciale organisaties. De organisatie op regeringsniveau is dermate ingewikkeld en ondoorzichtig, dat zelfs

J.G.M.A. Rolfes, de opsteller van de vier betreffende archiefinventarissen er niet goed uit kon komen.[56] Mij staat, naast zijn diverse uiteenzettingen, tevens een overzicht ter beschikking, dat de Heer H.G.T. Smolenaars onlangs heeft samengesteld.[57]

In juni 1933 werd opgericht de Stichting Landbouwcrisisbureau (1933-1939). De stichtingsbrief was ondertekend door Louwes en Mr. W.B.J. Buve.[57, 58] Louwes werd door de Minister van Economische Zaken tot voorzitter van het bestuur benoemd. Corresponderend met de aard van voorgenomen werkzaamheden werden twee afdelingen gevormd. De Afdeling Juridische Zaken onder leiding van Buve hield zich bezig met het ontwerpen en verder begeleiden van de landbouwcrisismaatregelen. De afdeling fungeerde als ministeriële Afdeling Landbouwcrisisaangelegenheden van het Ministerie van Economische Zaken of van Landbouw en Visserij, naargelang de plaats waar de zaken betreffende de landbouw waren ondergebracht.* Verder vormde de afdeling het secretariaat van diverse commissies uit de landbouwcrisisorganisatie, zoals de Commissie van Advies, bedoeld in het Crisisorganisatiebesluit 1933, de Crisisarbitragecommissie en de Centrale Commissie voor de Crisistuchtrechtspraak. Voor het verzamelen van gegevens en het vervaardigen van statistieken en grafieken, waaruit de oorzaken en de omvang van de crisis en de effecten van de genomen maatregelen zouden moeten blijken, werd de Afdeling Statistiek ingesteld. Deze afdeling stond onder leiding van ir. Chr. P.G.J. Smit en slaagde er spoedig in ook de meer algemene landbouwstatistiek zeer aanzienlijk te verbeteren (zie blz. 239 e.v.). Op het door deze afdeling vervaardigde materiaal treft men steeds de letters 'Esbu' aan, hetgeen staat voor Economisch Statistisch Bureau zoals de afdeling ook wel werd aangeduid.[60]

Nadat in april 1934 het College van Regeringscommissarissen was gevormd, werden in juli de regeringsbureaus voor de Uitvoering van de Tarwewet 1931, van de Crisiszuivelwet 1932 en van de Varkenswet 1932 vervangen door één bureau: de Stichting Regeringsbureau voor de Uitvoering van de Landbouwcrisiswet 1933[61] (1934-1939). Het Regeringsbureau was oorspronkelijk opgebouwd uit zes afdelingen, ieder het bureau van één van de vier regeringscommissarissen, één van de Commercieel-Adviseur en één bureau, belast met de inwendige dienst.[62] Toen nu op 1 april 1937 het RBVVO (1937-1939) werd ingesteld betekende dit niet, dat een geheel nieuw bureau met een ambtelijke bezetting moest worden ingericht. De ambtenaren van het Bureau van de Regeringscommissaris voor de Akkerbouw en de Veehouderij traden op als secretariaat ,[63] terwijl diverse kopstukken met name uit de landbouwcrisisorganisatie werden aangesteld tot leiders

* Van 8 juni tot 21 augustus 1935: Economische Zaken
van 21 augustus 1935 tot 9 juli 1937: Landbouw en Visserij
van 9 juli 1937 tot 8 mei 1940: Economische Zaken
van 8 mei 1940 - ... : Landbouw en Visserij.[59]

van Afdelingen voor diverse produkten (granen, vetten en oliën, vlees, tuinbouw, zuivel en vis) en de distributie.

In augustus 1938 werd bij het departement van Economische Zaken de Afdeling Landbouwcrisisaangelegenheden (1938-1939) formeel ingesteld, natuurlijk bemand uit personeel van de Stichting Landbouwcrisisbureau.[64] Enige maanden later volgde in januari 1939* de oprichting van de Afdeling Voedselvoorziening in Oorlogstijd (1939-1939) bij hetzelfde Ministerie. Rolfes vermeldt, dat de werkzaamheden van deze afdeling verricht werden 'door ambtenaren van het Rijksbureau Voorbereiding Voedselvoorziening in Oorlogstijd, in feite van het Regeringsbureau voor de Uitvoering van (de) Landbouwcrisiswet 1933.[66] Natuurlijk werd aan deze afdelingen de 'ministeriële' behandeling van de betreffende zaken opgedragen. Daar dezelfde personen dat voorheen ook al deden, moet de oprichting mijns inziens simpel gezien worden als een begrotingsaangelegenheid: overbrenging van personele lasten van het Landbouwcrisisfonds naar de begroting voor Economische Zaken. Voor archivarissen en historici wordt het er door dergelijke constructies niet gemakkelijker op.

Na de afkondiging van de mobilisatie vond er aan de top een samenstelling plaats van de landbouwcrisisorganisatie en de organisatie voedselvoorziening. Vanaf 1 oktober 1939 bestaan alleen nog de ministeriële Afdeling Landbouwcrisisaangelegenheden en Voedselvoorziening in Oorlogstijd (LCA/VVO) met aan het hoofd: mr.dr. A.A. van Rhijn en de Stichting Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd en de Uitvoering van de Landbouwcrisiswet 1933 met aan het hoofd ir. S.L. Louwes. Echter werden in de praktijk, ook in de briefhoofden, de verwijzingen naar de Landbouwcrisiswet al spoedig achterwege gelaten. Tevens leek men te vergeten, dat het Rijksbureau nog steeds een stichting was.[67]

Nadat in mei 1940 de zaken betreffende de voedselvoorziening geheel aan Louwes waren opgedragen (zie blz. 67), werd de Afdeling LCA/VVO van het inmiddels weer ingestelde Departement van Landbouw en Visserij omgevormd tot de Afdeling Algemene Zaken (RbVO/AZ)[68] van (de Stichting) Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd (en de Uitvoering van de Landbouwcrisiswet 1933). De Stichting werd eerst na de oorlog beëindigd, doordat het RBVVO, inmiddels omgedoopt in Directie Voedselvoorziening (5 mei 1945), onderdeel werd van het Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening.[69] Alle hierboven genoemde stichtingen, afdelingen en bureaus waren gehuisvest aan het Lange Voorhout no's. 1-3.[70] Na de brand in de nacht van 31 januari op 1 februari 1941 is het RBVVO naar elders verhuisd. Een gedeelte van de archieven van genoemde instellingen, met name de toen actuele stukken (over 1939-1940), zijn hierbij verloren gegaan.[71]

Afgezien van de kwestie door wie de werkzaamheden precies wer-

* Als data worden genoemd: juli 1938; plm. 26-1-1939; 1-1-1939.[65]

den uitgevoerd, is het belangrijk te vermelden, dat het bureau aan het Lange Voorhout no's 1-3, onder de feitelijke leiding van één man, S.L. Louwes, zowel bij de voorbereiding als bij de regeling van de voedselvoorziening in oorlogstijd hét centrale punt is geweest. Peereboom Voller constateert zeer terecht, dat voor de industriële produktie het werkterrein verdeeld werd over een groot aantal Rijksbureaus, ieder belast met produktie en distributie aan de groothandel van één soort produkten bijvoorbeeld papier, huiden en leer, rubber enz. Daarentegen vond er geen verdeling plaats op het enorme terrein van voedselvoorziening, 'hetgeen het uitgestrekte gebied omvatte van de produktie en den handel in de produktiemiddelen van alles wat geschikt was voor de voeding van mensch en dier, met inbegrip van genotmiddelen, en van alle voortbrengselen van bodemcultuur en vee- en pluimveehouderij'[72]. Hij geeft tevens aan waarom een verdeling niet noodzakelijk was: 'door de historische ontwikkeling van de landbouwcrisis - instanties kon terstond gewerkt worden met een terzake kundig apparaat, dat reeds over een ruime ervaring beschikte.'

Ter aanvulling wil ik er wel op wijzen, dat als afdelingen van het RBVVO een aantal voorzieningsbureaus waren tot stand gekomen; te weten: het kunstmestdistributiebureau (1939) onder leiding van C. Boudewijn en in 1940 het bureau Grondstoffen onder leiding van A.P.H. Derksen[73]. Voor de distributie van veevoeder werd per 1 mei 1939 de 'Technische Commissie Veevoeding' ingesteld, onder voorzitterschap van Tukker. Deze commissie, waar onder andere zitting in hadden de veevoederskundigen dr. J. Grashuis en dr. Dols stelde voedernormen op en bracht adviezen uit over de toewijzing van veevoeder[74]. Voor de uitvoering der praktische distributiewerkzaamheden werd de Afdeling Veevoedersdistributie (Veevoederbureau) opgericht[75] bij het dan nieuw gevormde RBVVO (30-9-1939) onder leiding van A.H. Boerma, voorheen lid van de Technische Commissie, tevens leider van de Afdeling Provinciale Voedselcommissarissen.[76]

Stappen we nu over naar de centrale, gewestelijke en provinciale landbouwcrisisinstellingen. De schakel tussen de landbouwcrisisorganisatie en de voorbereiding van de voedselvoorziening werd formeel gevormd door de Wet van 30 september 1938, 'houdende voorziening ten behoeve van de voedselvoorziening in tijden van oorlog, oorlogsgevaar of andere buitengewone omstandigheden en de voorbereiding daarvan'. De wet bepaalde, dat de bevoegdheden bij of krachtens de Landbouwcrisiswet 1933 verleend, konden worden gebruikt ten behoeve van de voedselvoorziening zoals in de aanduiding omschreven[77]. Op grond van de landbouwcrisiswet was de regering bevoegd, voorwaarden te verbinden aan het verlenen van steun ten behoeve van crisisprodukten, zoals beperking van voortbrenging[78],en vrijwel alle denkbare handelingen ten aanzien van deze produkten te verbieden of toe te staan onder voorwaarden[79]. Als voorwaarden kon de Minister onder meer bepalen, dat men aangesloten moest zijn bij een door hem

aan te wijzen rechtspersoonlijkheid bezittend lichaam[80]. Als aangeslotene viel men dan onder de door de organisatie te stellen regels. In de Statuten van de organisatie kon verder bepaald worden, dat over de aangeslotenen tuchtrecht zou worden uitgeoefend door tuchtrechtelijke colleges.[81] Artikel 33 gaf de minister de bevoegdheid om naast de opsporingsbevoegdheid van politie en douane ook andere personen aan te wijzen, die strafbare feiten op grond van deze wet konden opsporen.

Op grond van bovengenoemde wetsartikelen en de nadere uitwerking in het 'Crisisorganisatiebesluit 1933'[82] is een groot aantal landbouwcrisisinstellingen in het leven geroepen. Het apparaat, dat bij de Wet van 30 september 1938 voor de overheid beschikbaar kwam om de voedselvoorziening in de gewenste banen te leiden, naast de bevoegdheid om zelf regels te stellen, was zeer omvangrijk. Op centraal niveau waren er elf organisaties, die elk op een beperkt werkgebied actief waren. Dit waren de Nederlandse Akkerbouw-, Meel-, Aardappelmeel-, Veehouderij-, Zuivel-, Groenten en Fruit-, Sierteelt-, Visserij- en Turfcentrale, de Vereniging Inheemse Tarwe Afnemers en de Nederlandse Centrale voor Eieren en Pluimvee[83].Verder treffen we in den lande acht Gewestelijke Tarwe-organisaties aan en bestonden er elf Provinciale Landbouwcrisisorganisaties. Bij de laatst genoemde moesten de gebruikers van de grond zich aansluiten, wilden zij hun bedrijf blijven uitoefenen[84]. Hiernaast functioneerden als landbouwcrisisorganisaties zonder aansluitingsplicht de Provinciale Inkoopcentrales voor Akkerbouwprodukten[85] en plaatselijk de districtscommissies. Voor de uitvoering van diverse maatregelen was het bestaan van laatst genoemde vrij belangrijk.

Behalve de crisisorganisaties aan welke op een bepaald produktgebonden terrein een uitvoerende taak was opgedragen, waren voor de uitoefening van controle en tuchtrechtspraak eveneens organisaties in het leven geroepen. De controle was opgedragen aan de Stichting Centrale Crisis Controledienst (30 aug. 1934 - 1 aug. 1939), die in augustus 1939 een rijksdienst werd onder de naam Centrale Crisis Controledienst; op 1 oktober 1942 gewijzigd in Centrale Controledienst (CCD)[86]. De belangrijkste onderdelen van deze zeer brede organisatie waren de Afdeling Algemene Controle en de Afdeling Technische Controle. Tot de taak van de eerstgenoemde afdeling behoorde het toezicht op vervoer (wegcontrole) en handel, tot die van de tweede de controle op bedrijven: landbouwbedrijven, maalderijen enzovoort. Een deel van de controleurs was gedetacheerd bij de verschillende crisisorganisaties.[87] Omdat men uitging van de gedachte, dat een controle bij de bron het meest doelmatig was,[88] moet men zich de organisatie voorstellen als een zeer breed lichaam met een klein hoofd erop. Reeds voor de oorlog werd de mening geuit, dat het succes van de landbouwcrisiswetgeving voor een niet onbelangrijk deel te danken was aan de goede zowel preventieve als repressieve werking van de Controledienst.[88]

Bij KB van 11 april 1934[89] werden zowel vervolging als tuchtrechtspraak aan de besturen van de landbouwcrisisorganisaties ontnomen.[90] Hoewel in vele gevallen de gewone rechter bevoegd bleef, werd in de praktijk voortaan het gros van de voorkomende gevallen tuchtrechtelijk afgedaan. Per provincie werd een 'Commissie voor de Crisis-Tuchtrechtspraak' ingesteld en voor de vervolging een Hoofd - Ambtenaar voor de Crisis - Tuchtrechtspraak benoemd. Hoger beroep stond open bij de 'Centrale Commissie voor de Crisis - Tuchtrechtspraak' in Den Haag. Op te leggen straffen konden zeer hoog zijn. In 1935 werd het maximum op *f* 50.000,-- gesteld. Tevens kon door schrapping als georganiseerde of door intrekking van vergunningen de bedrijfsuitoefening volledig worden verhinderd. Het tuchtrecht nam snel een grote omvang aan.

Overzien we het Landbouwcrisisapparaat, dat voor de voedselvoorziening in een redelijk vroeg stadium ter beschikking kwam, dan kunnen we constateren dat met het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening erbij een organisatie tot stand was gebracht, waarmee het mogelijk was vanuit één centraal punt de gang van landbouwprodukten te beheersen vanaf het moment van geproduceerd zijn tot aan het uit handen geven aan de consument. De bevoegdheid van de privaatrechtelijke organisaties strekte zich uit over de volle breedte van de staatsmacht, te weten: wetgeving, uitvoering en rechtspraak. De hier ontbrekende bevoegdheden, namelijk de regeling van de produktie en de distributie over de consumenten, werden bij twee andere wetten aan de regering toegekend. Daarop komen we hierna terug.

Ondanks de volheid van de bevoegdheden en de omvang van de organisatie, werd deze toch nog onvoldoende toegespitst geacht op het functioneren in oorlogstijd. Met name op gewestelijk en plaatselijk niveau was de bemanning van de landbouwcrisisorganisaties bijna volledig geschied door personen, functionerend in de diverse landbouworganisaties. Het ambtelijk element was zeker in de besturen weinig aanwezig.[91] Tevens achtte de overheid invoering van het leidersbeginsel in oorlogsomstandigheden kennelijk gewenst. Als onderdeel van het voorbereide mobilisatieplan[92] werd kort na de feitelijke mobilisatie op 28 augustus 1939 aan alle Provinciale Landbouwcrisisorganisaties opgedragen hun gehele apparaat inclusief controledienst onverwijld ter beschikking te stellen van de gelijktijdig benoemde Provinciaal Voedselcommissaris (PVC).[93] Ook de Gewestelijke Tarweorganisaties werd opgedragen hun werkzaamheden naar aanwijzingen van de PVC te regelen. Ook op plaatselijk niveau werd de uitvoering in handen gelegd van één persoon. Door de Minister van Economische Zaken werd per district van de landbouwcrisisorganisatie een Plaatselijk Bureauhouder (PBH) benoemd.[94] De districten vielen weliswaar niet samen met gemeentegrenzen, maar men kan wel stellen, dat elke wat grotere gemeente waar landbouw uitgeoefend werd een district vormde eventueel samen met een kleinere buurgemeente(n)

of kerkdorp(en). De districtcommissies bleven bestaan. Op centraal niveau werd bij het RBVVO de Afdeling Landbouwzaken ingesteld, onder leiding van A.H. Boerma, speciaal om het contact te onderhouden met de PVC's en PBH's.[95]

De PVC's waren op één na allen al jaren actief in de Landbouwcrisisorganisatie en waren al eerder aangezocht op te treden als Provinciaal Adviseur inzake de maatregelen te nemen in verband met de voorbereiding van de voedselvoorziening.[96] De PBH's waren op hun beurt weer goede bekenden van de PVC's, die geheel op eigen gelegenheid de lijsten met namen van de te benoemen personen aan het Rijksbureau hadden kunnen voorleggen.[97] We hebben hier dus te maken met een sterke op persoonlijke relatie berustende bestuursstructuur, die werd aangebracht op de bestaande Landbouwcrisisorganisatie. Formeel werd deze structuur pas voltooid toen een jaar later, op 27 augustus 1940, Louwes tot Directeur-Generaal voor de Voedselvoorziening werd benoemd en alle bevoegdheden van de Regeringscommissarissen, dus ook van het kollege, op hem werden overgedragen.[98] Alvorens dit onderdeel te besluiten nog een opmerking. Ondanks het feit, dat alle regelingen van bovenaf, door het Rijksbureau of de crisiscentrales getroffen werden, was een goed functioneren van de PVC's en PBH's van wezenlijk belang voor de organisatie van de voedselvoorziening. Zij onderhielden het rechtstreekse contact met producenten (boeren), verwerkers en handelaren. Als in latere jaren hun medewerking ter discussie zal komen, formuleert Louwes hun betekenis als volgt: '... en ik kan niets beginnen zonder mijn Plaatselijke Bureauhouders en hunne commissies.'[99] Toen in mei 1940 de bezetting een aanvang nam, hadden PVC's en PBH's al een praktijk van acht maanden oorlogsregelingen achter de rug. Zij waren inmiddels gewend zich door stapels instructies heen te werken, vergunningen en dergelijke uit te schrijven en een zeer uitvoerige administratie te voeren van al wat zich op de bedrijven en tussen de bedrijven afspeelde.[100]

Bevoegdheden

We hebben reeds gemeld, dat de Wet van 30 september 1938, waarbij de bevoegdheden op grond van de landbouwcrisiswetgeving voor de voedselvoorziening konden worden aangewend, onvoldoende was om het gehele terrein van de voedselvoorziening te beheersen (zie bladzijde 23). Gelijktijdig echter werden op 30 september acht 'nood'-wetten afgekondigd.[101] Deze wetten, waaraan in de tussentijd geen praktische uitvoering was gegeven,[102] werden op 30 juni 1939, hier en daar bijgewerkt, opnieuw afgekondigd.[103] De Bodemproduktiewet en de Distributiewet voorzagen zonder meer in de gesignaleerde leemten. Uitvaardiging van de Prijsopdrijvings- en hamsterwet en de Wet Medewerking Verdedigingsvoorbereiding waren met het oog op de mogelijke toepassing van de Landbouwcrisiswet voor de voedselvoorziening

vrij overbodig. Het is zelfs zo, dat het RBVVO. het gebruik van deze wettelijke voorzieningen mijns inziens stelselmatig achterwege liet. Enige toelichting lijkt hier op zijn plaats.

Wanneer de Raad van Ministers toestemming heeft verleend tot het aanhouden van voorraden (we komen hierop terug), verzoekt de Minister van Economische Zaken aan de Voorzitter van de Raad van Ministers op 25 mei 1938, dit te mogen doen met gebruikmaking van de Landbouwcrisiswet. Hij zegt erbij, dat dit in principe onjuist is, echter gebeurt het slechts in afwachting van een complex van voorzieningen ten bate van de economische verdedigingsvoorbereiding.[104] Tegen dit oneigenlijk gebruik van de landbouwcrisiswetgeving, welke wet bedoeld was om de producenten steun te verlenen, in het kader waarvan zij de verplichting opgelegd konden krijgen zich aan te sluiten, rees verzet vanuit de Tweede Kamer en de Raad van State.[105] Louwes deelde op de stafvergadering mee, dat de minister namens hen een nader rapport aan de Kroon zou sturen. Begin 1939 uitte de Raad van State wederom bezwaren, nu tegen het onafgebakende en onbeperkte gebruik van de Landbouwcrisiswet voor de economische verdediging.[106] Inderdaad waren de talrijke maatregelen afgekondigd na de mobilisatie op 28 augustus 1939 op de Landbouwcrisiswet gebaseerd geweest.[107]

Hoewel het RBVVO zich in eerste instantie verdedigde door te wijzen op de haast en de veelheid van de te nemen maatregelen, blijkt uit een intern stuk, opgesteld voor de Secretaris-Generaal, duidelijk hoe de hardnekkigheid van het RBVVO in deze verklaard moet worden.[108] Naar het inzicht van Louwes valt er geen noodwet te construeren, die de overheid meer ruimte biedt, dan de Landbouwcrisiswet. Het gaat hier om het geheel van juridische verhoudingen. Met name het aangesloten zijn, de te stellen voorwaarden, de regeling van de bereiding, vervoer enz., het monopolie en *last but not least* opsporing en tuchtrecht maken de Landbouwcrisiswet zo gewild. De mogelijkheid iemand als 'georganiseerde' te schrappen, heeft een grotere preventieve werking volgens Louwes, dan gevangenisstraf, die de gewone rechter bijvoorbeeld op basis van de Wet Economische verdedigingsvoorbereiding 1938 kon opleggen. Louwes is erin geslaagd de Landbouwcrisiswet voor de voedselvoorziening te behouden. Fraai is dat drs. E.L. Kramer van het Bureau Economische Verdedigingsvoorbereiding zowel in de CEVV als in de Economische Defensieraad de kwestie opperde of de Wet Economische Verdedigingsvoorbereiding, die het vorderen van medewerking aan het vormen en aanhouden van voorraden met name beoogde,[109] wel voldoende was voor de industriële voorraadvorming, daar gebleken was, dat Louwes voor de voedselvoorziening van deze wet geen gebruik wenste te maken.[110] Na de oorlog zal Louwes zonder verdere toelichting betogen, dat gedurende de gehele oorlog duidelijk gebleken is, dat de gekozen basis de juiste was.[111]

Nadat op 28 augustus de algemene mobilisatie was afgekondigd, regende het besluiten welke voortvloeiend uit het werk aan het urgentieprogramma onder de term ' Mobilisatieplan' in portefeuille werden gehouden. Het laatste plan dateerde van 1 maart 1939.[112] De besluiten behelsden: instelling van invoer- en uitvoermonopolies voor crisisprodukten en aanwijzing van de Centrales tot monopoliehoudsters elk voor hun eigen groep van produkten; aanwijzing van die produkten tot crisisprodukt, die tot dat tijdstip buiten het werkingsgebied van de LCW 1933 waren gebleven (daartoe behoorden enkel nog agrarische produkten uit invoer zoals thee, koffie, cacao, olie en vetten en produkten als hooi en stro); aanstelling van de PVC's en PBH's, zoals hiervoor vermeld; inventarisatie van voorraden, afzonderlijk geregeld voor binnen en buiten de landbouwsector, gekoppeld aan een tijdelijke stillegging van de aflevering en het vervoer van een aantal crisisprodukten om de voorraadinventarisatie te vergemakkelijken; verhindering dat produkten geschikt voor menselijke consumptie tot veevoeder zouden verwerkt worden of meer dan normaal zouden worden verwerkt tot industriële produkten, als aardappelmeel, spiritus, bier en zeep; verder maatregelen op het terrein van de aardappelvoorziening in de grote steden en de visvoorziening. Ook werd door uitvaardiging van het Dorschbesluit 1939, waarbij het dorsen werd verboden tenzij met ontheffing, de basis gelegd voor invoering van de dorscontrole. Van deze besluiten, Koninklijke Besluiten en ministeriële beschikkingen, verschenen de eerstgenoemde op 28 en 29 augustus 1939, dus vrijwel gelijktijdig met de afkondiging van de Mobilisatie in het Staatsblad.[113]

Het beeld van een oorlogseconomie op het terrein van de voedselvoorziening begint te dagen: behoud van voedingsmiddelen voor binnenlandse én menselijke consumptie, onder de strakke leiding van de overheid die zich via dwang voorziet van de nodige gegevens. Regeling van produktie en distributie waren direct na de mobilisatie nog niet actueel; schaarste bestond er in het geheel niet.[114] Wel werd tegelijk met de mobilisatie het distributieapparaat in stelling gebracht door instelling van het Centraal Distributiekantoor (CDK), indeling van het land in distributiekringen en de uitreiking van distributiestamkaarten.[115] Vragen we ons nu af, of alle drukte rond de mobilisatie nodig was, dan kunnen we dat nu ronduit met nee beantwoorden. Men had echter toen geen zekerheid, dat de aanvoerlijnen over zee nog lange tijd open zouden zijn, zeker niet toen Engeland en Frankrijk op 3 september 1939 de oorlog verklaarden. Daar komt bij, dat met opeenhoping van maatregelen met alle reeds gereed liggende persberichten erbij eveneens een psychologisch effekt beoogd werd. Uitgedrukt in de woorden van Louwes: 'dat men in de eerste dagen dusdanig onder de indruk is, dat wij het houden kunnen'.[116]

Na het nemen van de mobilisatiemaatregelen, werden met name in de maanden september en oktober nog een aantal aanvullende rege-

lingen getroffen. Zo werd de Wet gebruik Vervoermiddelen 1939 uitgevaardigd, waarbij de Minister van Waterstaat gemachtigd werd regels te stellen ten behoeve van een doelmatig gebruik van vervoermiddelen.[117] Op 9 september werd de Invoernoodwet uitgevaardigd. De wet had tot doel, de invoer van de 'gewenste' produkten zo groot mogelijk te doen zijn.[118] Hiertoe werd bij uitvoeringsbesluit van 13 oktober 1939 de Algemene Nederlandsche Invoer Centrale (ANIC) opgericht om de invoer van bepaalde goederen te regelen en te binden aan een vergunning.[119] Wat er moest gebeuren met de bij overtreding van de distributiemaatregelen verbeurd verklaarde goederen werd geregeld bij KB van 12 september 1938.[120] Wat deze regelingen betreft kunnen we stellen, dat ze weliswaar voor de voedselvoorziening van betekenis waren, maar alle een veel verdere strekking hadden. Op 26 oktober 1939 werd het Bodemproduktiebesluit 1939 uitgevaardigd, waarbij een regeringscommisarissariaat voor de bodemproductie werd ingesteld en voor elke provincie een produktiecommissaris werd voorzien.[121] Organisatorisch vielen deze functionarissen niet onder de organisatie voedselvoorziening maar onder de Directie van de Landbouw.

Eind oktober 1939 is het institutioneel raamwerk ten behoeve van de regeling van de voedselvoorziening in oorlogstijd vrijwel compleet te noemen. Daarenboven werd dit raamwerk door praktische uitvoering van tal van werkzaamheden (inventarisatie, veevoeder- en kunstmestdistributie, monopolisering van de uitvoer, voorraadvorming, voorziening leger en vloot en distributie van enige levensmiddelen)[122] op zijn deugdelijkheid getest. Daar vóór 10 mei 1940 van wijzigingen geen sprake is, kunnen we er vanuit gaan, dat het voldeed en tevens, dat met de Duitse overval een vrij rustige periode van inwerken achter de rug was. De resultaten welke op andere terreinen van voorbereiding van de voedselvoorziening behaald werden, zijn natuurlijk in belangrijke mate op het scheppen van dit institutionele kader terug te voeren. Op deze resultaten willen we nu ingaan.

Vraagt men zich af, wat er in mei 1940 buiten het reeds behandelde terrein van de organisatie was voorbereid, dan luidt mijn antwoord vrij stellig: aan alles was gedacht; het mogelijke was uitgevoerd. Deze conclusie is gebaseerd op het totaaloverzicht van maatregelen ten aanzien van de voedselvoorziening, zoals het zich tussen 1940 en 1945 ontvouwd heeft in relatie tot de in de archieven, betreffende de voorbereiding voedselvoorziening, aangetroffen onderwerpen. Hierbij is datgene wat niet te voorzien was buiten beschouwing gelaten. Dit slaat dan met name op het feit van de Duitse bezetting en de eisen, die daaruit voortvloeiden onder andere op het terrein van de organisatie, de export en de distributie van levensmiddelen. Het is binnen dit bestek volstrekt onmogelijk een goed overzicht te geven van de aandachtspunten en de behaalde resultaten. We zullen ons in hoofdzaak beperken tot die gebieden, welke ook voor 1940-1945 verderop

in dit boek uitvoerig aan de orde worden gesteld en wel met een accent op de uitkomsten. Het betreft: de omschakeling van de agrarische produktie, hiermee samenhangend de voorraadvorming, de distributie en aspecten van de volksgezondheid.

2. De omschakeling van de produktie

Voor Louwes en anderen stond het van meet af aan vast dat, indien Nederland wegens oorlogsinvloeden in een isolement zou komen te verkeren, de agrarische produktie zou moeten worden aangepast. De noodzaak hiervan had zich al gemanifesteerd tijdens de eerste wereldoorlog. Toen was de regering gemachtigd op grond van artikel 7 van de Distributiewet 1916 de verbouw van bepaalde gewassen te verbieden of te beperken[123] en de beschikbaarheid van bouwland te vergroten op basis van de Scheurwet 1918.[124] Dat het resultaat met name van laatstgenoemde maatregel weinig bevredigend was,[125] maakte samen met de sindsdien sterk gegroeide bevolking[126] en de verder doorgezette specialisatie duidelijk, dat ditmaal de aanpassingen heel wat rigoreuzer zouden moeten zijn. De vraag was echter, welke vorm van aanpassing de meest gewenste was.

We hebben reeds vermeld,[127] dat op voorstel van Louwes bij de CEVV een voorlopige werkcommissie werd ingesteld om de produktiemogelijkheden in de landbouw te bezien. Deze commissie, inmiddels bestendigd als Werkcommissie B, kwam op 5 juli 1937 met haar eerste rapport[128] dat door de CEVV welwillend werd ontvangen, terwijl Louwes wat nadere 'aandacht' (lees: uitwerking) vroeg voor de plannen op het terrein van de akkerbouw.[129] Algemeen vond de strekking van het rapport steun, namelijk dat de overheid de agrarische produktie moest kunnen regelen, waarvoor de nodige wettelijke voorziening diende te worden getroffen.

Een jaar later treffen we een meer uitgewerkt rapport aan.[130] Dit was duidelijk een samenvoegsel van een aantal voorstudies. De commissie was niet pessimistisch ten aanzien van de mogelijkheid dat Nederland zichzelf zou kunnen voeden. Er werd gedacht aan een reductie van de veestapel tot de helft. Verder werd het voorstel gedaan dierlijk voedsel voor de consumptie gedeeltelijk te doen vervangen door voedingsmiddelen van plantaardige oorsprong, zodat de produktie van broodgraan, peulvruchten en aardappelen zou moeten worden opgevoerd. Het rapport bevatte verder een mijns inziens zeer nuttige uiteenzetting over het kunstmestvraagstuk. Geadviseerd werd, van die meststoffen welke in Nederland niet of veel te weinig geproduceerd werden (kali, ruw fosfaat, slakkenmeel), een voorraad voor twee jaar te vormen. Bevreemdend is de uitvoerige uiteenzetting over de bijdrage van de uitvoering van cultuurtechnische werken, gedacht in onder andere termijnen van 25 en 50 jaar. Zonder twijfel had het commissielid ir. F.P. Mesu [131] (Cultuurtechnische Dienst) zijn uiterste best gedaan de betekenis van het werk van zijn Dienst breed uit te meten.

Inhoudelijk gaf het rapport van de Werkcommissie B enige op zich correcte hoofdlijnen aan voor het te voeren beleid. De bewoordingen waren (met uitzondering van het kunstmestvraagstuk) te vaag om er maatregelen voor een concreet beleid uit vast te stellen. Vragen als: welke soort dieren moeten worden afgeslacht en hoever moeten en kunnen de afzonderlijke arealen worden uitgebreid, bleven nog onbeantwoord. Daar kwam bij, dat de benadering van het voedingsvraagstuk uitsluitend medisch-hygiënisch was geschied, overgenomen uit het eerste rapport[132] van dr. R.N.M. Eykel, Pharmaceutisch Hoofdinspecteur van de Volksgezondheid. De berekening van behoeften, die mijns inziens op zichzelf nogal aanvechtbaar was, stond centraal. Vraagstukken van landbouwkundige aard lagen vanzelfsprekend buiten zijn gezichtsveld.

Ondanks aandrang van Louwes onder andere uitgeoefend op de Secretaris-Generaal van de Landbouw, Van Rhijn,[133] is de commissie B niet met verdere voorstellen gekomen. Het werk lag zelfs stil.[134] Of hier sprake is van onvermogen van de commissie, in hoofdzaak samengesteld uit afdelingshoofden van de Directie van de Landbouw onder voorzitterschap van Roebroek[135] of van een zekere onwil, is voor mij moeilijk te beoordelen. De betekenis van de commissie voor de praktische voorbereiding van de voedselvoorziening is daarmee beperkt gebleven tot het institutionele terrein: de wettelijke regeling inzake het ingrijpen van de overheid in de produktie (Bodemproduktiewet 1938/39)[136] en de opbouw van een organisatie tot regeling van de produktie (Bodemproduktiebesluit 1939).[137] In een nota voor de Tweede Kamer van september 1939 inzake genomen buitengewone maatregelen op economisch gebied,[138] werd deze beperkte voorbereiding als volgt gemotiveerd: de bodemproduktie zou natuurlijk afgestemd dienen te worden op de binnenlandse behoeften, maar de regeling zou wegens plaatselijke verschillen overgelaten moeten worden aan de Regeringscommissaris voor de Bodemproduktie en aan de Provinciaal Produktiecommissarissen.

Dat het RBVVO minder bereid was de kwestie op de lange baan te schuiven, zal niemand meer bevreemden. Anderzijds zal duidelijk zijn, dat het vraagstuk aanvankelijk niet die belangstelling genoot welke het gewicht van de zaak vereiste. Afgezien van de algemene visie op de voorbereiding voedselvoorziening was de behandeling van het vraagstuk van de omschakeling van de produktie duidelijk tweedelig. De aanpassingen inzake akkerbouw en veehouderij werden los van elkaar en door afzonderlijke personen bestudeerd. De positie van de tuinbouw stond hierbuiten en was bovendien zeer eenvoudig te overzien. De meeste aandacht van het Rijksbureau ging uit naar de inkrimping van de veestapel. Helaas is het archief van de Afdeling Veehouderij bij de reeds genoemde[139] brand aan het Lange Voorhout verloren gegaan.[140] Bedenken we bovendien, dat begin 1941 toen de brand plaats had, de omschakeling van de produktie nog zeer actueel

was en de betreffende stukken van de laatste jaren dus niet in de kelder waren maar op het bureau, dan wekt het geen bevreemding, dat van de rapporten en berekeningen slechts zeer weinig terug te vinden is. Uit het hierna volgende zal bovendien blijken, dat het Rijksbureau voldoende reden had de uitgewerkte plannen geheim te houden.

Op het terrein van de veehouderij werd de kwestie van de veeïnkrimping in september 1937 door de Afdeling Vlees van het RBVVO (mr.dr. A. van Deth) in studie genomen.[141] Ook hier begint men met verzamelen van gegevens onder andere inzake vleesproduktie en gemiddelde consumptie per hoofd van de bevolking.[142] Nadat in mei 1938 een tussenstation gepasseerd is met een aantal beschouwingen van Van Deth en vastgesteld is, dat Van Deth, ir. de Jong en Louwes zelf zich nader over het vraagstuk zullen buigen, kwamen successievelijk de rapporten[143] van ir. W.F. Gerhardt binnen, de auctor intellectualis van de veebeperking. Hij was secretaris van de Nederlandse Veehouderij Centrale en in mei 1939 benoemd tot lid van de Technische Commissie Veevoeding. Na tal van berekeningen inzake voedergebruik en voederbehoefte van de veestapel en het uitsplitsen van welk voedsel naar welke diergroep ging, constateerde hij de noodzaak van 'enorme opruimingen'[144] onder kippen en varkens, zodra Nederland van toevoer van veevoeder van buitenaf zou zijn afgesloten.

Van de rapporten 1 t/m 5, heb ik alleen 1 en 2 teruggevonden. Uit de discussies en binnengekomen reacties van de Provinciale Adviseurs[143] weten we echter ongeveer waarover het ging, te weten: een slechts geringe inkrimping van de rundveestapel, een afslacht van de pluimveestapel ter grootte van 75%[145] en een minder forse afslacht van de varkensstapel. Een percentage heb ik niet aangetroffen, maar op zijn minst moet aan de helft gedacht worden. Nadat gebleken was dat, afgezien van een enkel detail als de voederbehoeftenorm voor paarden, geen enkele Provinciale Adviseur of medewerker bezwaren tegen de berekeningen van Gerhardt kon aanvoeren, formuleerde Louwes in de RBVVO vergadering van 28 december 1938 zijn conclusies.[146] Deze kwamen erop neer, dat de schade voor de individuele pluimvee en varkenshouders (meestal kleine boeren) zo groot geacht werd, dat een tijdige aanpassing in vredestijd onoverkomelijke moeilijkheden zou opleveren. Daarom moest er een schema van tussenstadia ingevoerd worden, waarbij berekeningen gevoegd moesten worden van het telkens benodigde voeder uit het binnenland en uit invoer. Tenslotte zou bezien moeten worden of het mogelijk was de eigen veevoedervoorziening te verbeteren door het drogen van gras en bieten, het stomen van aardappelen en dergelijke.

Van het invoegen van tussenstadia is mijns inziens niets terecht gekomen. Nu men wist hoe het zat, richtte de aandacht zich op de oplossing van praktische problemen als: hoe werken we bij een afslacht zonder al te grote schade al die miljoenen kippen en varkens

weg; hoe groot is de vriescapaciteit; kan het buitenland een gedeelte afnemen; is het mogelijk met het buitenland vlees te ruilen tegen veevoeder;[147] hoe moet de inkrimping in de praktijk worden uitgevoerd[148] en is het daarbij mogelijk een oplossing voor de getroffen boeren te vinden? Met de invoering van de Veevoederdistributie in het najaar van 1939 werd bewust ook een duwtje gegeven in de richting van een beperking van de veestapel.[149] Tussen de teldata mei 1939 en juni 1940 verminderde de rundveestapel met 4,5%, het aantal varkens met 17%. Het aantal kippen nam daarentegen op vreemde wijze toe. Terwijl het aantal jonge dieren daalde met 4 miljoen stuks, steeg het aantal oudere dieren met ruim 6 miljoen.[150] Kennelijk zit in het aanhouden van oude kippen een stuk indekking tegen een op handen zijnde beperking. Hierover werd in juni 1940 natuurlijk druk gesproken. Voor de oorlog was daar geen sprake van. In een lezing van eind 1939 sprak Louwes zich als volgt uit over de situatie bij afgesloten grenzen, waarbij het beschikbare voedsel in eerste instantie voor de mensen gereserveerd zou moeten worden: „Dan zullen het landbouwbedrijf en het daarmee verbonden agrarische en commerciële deel van het bedrijfsleven zich steeds meer opofferingen hebben te getroosten. Hoe het zal worden weten we niet. Het eenige wat daaromtrent kan worden meegedeeld is, dat de voorbereidingen om een dergelijke calamiteit op te vangen zijn getroffen, maar dit neemt niet weg, dat de gevolgen daarvan zeer ernstig zullen zijn."[151] Louwes moet hier mijns inziens speciaal de situatie in de veehouderij voor ogen gehad hebben, daar elders zulke dramatische ontwikkelingen niet te verwachten waren. De boeren voorbereiden op wat zou komen deed hij wel, loslaten niets.

Op het terrein van de akkerbouw wachtte men vrij lang de plannen van de Werkcommissie B van de CEVV af. Dat kan natuurlijk een zaak van fatsoen geweest zijn. Waarschijnlijker lijkt mij, dat Louwes enerzijds het vraagstuk in grote lijnen kon overzien en op grond hiervan concludeerde, dat haast niet nodig was, anderzijds dat hij nieuwsgierig was naar details, vermoedend dat die best wel eens interessant zouden kunnen zijn.

Hierop wil ik de volgende toelichting geven. Dat het gewenst was de produktie van levensmiddelen op basis van akkerbouw zo sterk mogelijk uit te breiden was sinds de eerste wereldoorlog al bekend en werd ook nu in de periode van de Economische Verdedigingsvoorbereiding naar voren gebracht. Naast de uitkomsten van Werkcommissie B zou ik hierbij ook willen wijzen op het belangrijke werk van dr. W.H.K. Feuilletau de Bruyn, wiens aantekeningen voor zijn nog te verschijnen boek [152] op het RBVVO aanwezig waren en die minstens één lezing hield voor ambtenaren van het RBVVO.[153] Dat hierbij het scheuren van grasland een belangrijke plaats toe kwam was ook bekend. Nu waren ten eerste vanuit deze optiek de ontwikkelingen in de crisisjaren verre van ongunstig: de graan- en aardappelarealen

waren absoluut en relatief vergroot[154] en de verhouding tussen bouwland en blijvend grasland had zich nogal ten gunste van het bouwland gewijzigd.[155] Ten tweede was het scheuren van grasland een zeer ingrijpende zaak, daar het jaren duurt alvorens zich wederom een stevige graszode gevormd heeft. De maatregel kon alleen bij een bestaande noodsituatie genomen worden. Tevens was het werk, daar het slechts om een beperkt percentage van het weiland ging, dat voor scheuren in aanmerking kon komen, op korte termijn te volvoeren. Ten derde: grasland, dat geschikt is om te scheuren, vertegenwoordigt een reserve aan meststoffen. Haast was dus niet geboden.

De details waar Louwes mijns inziens nieuwsgierig naar moest zijn, waren de volgende: welke akkerbouwgewassen leveren in volgorde gemiddeld de meeste calorieën per hectare op? In hoeverre zou het landbouwkundig mogelijk en verantwoord zijn deze arealen uit te breiden? Waar lagen aan de kant van de voedingssamenstelling de grenzen van die produkten, welke de meeste calorieën opleverden? De laatste vraag zou feitelijk beantwoord moeten worden door het plaatsvindende onderzoek naar de broodsamenstelling. Hoeveel aardappel-, erwte- en gerstemeel kon zonodig aan het normale tarwe- en roggemeel worden toegevoegd, zonder de broodkwaliteit onaanvaardbaar te maken? Voor dit onderzoek was de 'Contactcommissie voor het bakkersbedrijf' ingesteld.[156]

Dat de aardappel per saldo de meeste calorieën per hectare opleverde, zal men in 1939 wel geweten hebben. Echter werden er toen in Nederland veel meer aardappelen geteeld dan er voor consumptie en industriële verwerking gevraagd werden. Voor het oogstjaar 1939 gold daarom een teeltheffing van *f* 50,- per hectare,[157] terwijl er om de markt van consumptieaardappelen verder te beschermen een premie werd uitbetaald voor het denatureren. Deze regeling werd op 27 mei 1940 beëindigd.[158] De noodzaak op dit terrein vooraf maatregelen te treffen was dus niet aanwezig. Ook peulvruchten werden op grote schaal vervoederd, zodat ook daar zonder uitbreiding van het areaal ruime mogelijkheden aanwezig waren.[159] Dat het koolzaad, welke teelt nauwelijks van betekenis was, perspectieven bood, moet Louwes duidelijk geweest zijn. Gedurende de crisisjaren, minstens sinds 1936, is hij voorstander van een uitbreiding van de teelt. Immers voerde Nederland op grote schaal plantaardig vet en veekoeken in. Waren de ziekten, welke het grootste probleem voor de teelt vormden, overwonnen, dan voorzag hij onbeperkte uitbreidingsmogelijkheden.[160] In 1936 bracht hij de richtprijs op *f* 13,50 per 100 kg zaad, hetgeen een steun van *f* 3,50 à *f* 4,- impliceerde. Voor 1939 trachtte hij de prijs op *f* 15,- te brengen om de teelt verder te bevorderen.[161] Haast hoefde hij ook hier niet te maken. Zoals we hierna nog zullen bespreken waren de vetvoorraden enorm.

Het verbaast dan ook niet, dat de zaaiplannen, ook wel teeltplannen genoemd, welke in het kader van de landbouwcrisismaatregelen wer-

den uitgebracht, er voor de oogstjaren 1939 en 1940 conventioneel uitzagen.[162] Het mechanisme waarmee de overheid trachtte naast het geven van adviezen de produktie te sturen, bestond met name in het hanteren van de prijzen. Het lijkt mij van grote betekenis, dat de overheid op dit terrein al een ruime ervaring had. Uit een toelichting bij het 'Teeltplan 1940' van het Economisch Statistisch Bureau, ondertekend door ir. Smit,[163] krijgt men de indruk dat men de inwerking van het prijsmechanisme op de marktbare en niet-marktbare produkten en de interne teeltverhoudingen in relatie met voorafgaande physieke en geldelijke oogstopbrengsten, al vergaand bestudeerd had.

In het voorafgaande hoop ik aannemelijk gemaakt te hebben, dat ingrijpende maatregelen in verband met de omschakeling van de akkerbouw vooraf niet nodig waren en dat Louwes dus best enig geduld kon hebben met zijn hoger in rang geplaatste collega Roebroek. Bovendien konden een aantal vraagstukken ook binnen de organisatie Voedselvoorziening worden opgelost. Voorzover mij bekend, zijn de antwoorden op vragen als, hoever is het landbouwkundig mogelijk en verantwoord bepaalde teelten uit te breiden of waar ligt de grens van het profijtelijk te scheuren grasland, vóór de bezetting niet gegeven.

Dat de feitelijke aanpassing van de agrarische produktie door de Directie van de Landbouw zou moeten worden geregeld, was gezien de buitendienst waarover de Directie beschikte, zeer logisch en stond dan ook van begin af aan vast.[164] Totdat Roebroek in 1941 zijn ontslag neemt, zal de tegenstelling Louwes-Roebroek blijven bestaan.[165] Hoewel er gezien de opkomst van de landbouwcrisisorganisatie annex organisatie voedselvoorziening sprake is van een structurele wijziging van de overheidsstructuur op het terrein van de landbouw, lijkt me de tegenstelling Louwes-Roebroek op de eerste plaats van persoonlijke aard geweest te zijn. Grote schade heeft deze niet opgeleverd, wel onzekerheid voortvloeiend uit onvoldoende uitwerking van een aantal details. 'Reeds kort na half mei' zo lezen we in rapport over 1940, 'stond het vast, dat de akkerbouw in de eerste plaats geleid zou moeten worden naar een produktie van de menselijke voedingsmiddelen'. Voor het Teeltplan 1941 zouden 'aanmerkelijke wijzigingen' nodig zijn.[166]

Ter afsluiting van dit gedeelte wil ik enkel uit curiositeit erop wijzen, dat hier eigenlijk van een krankzinnige situatie sprake was. Terwijl men zich serieus trachtte voor te bereiden op de misschien komende gebrekssituatie, waren de alledaagse problemen waarmee de organisatie te worstelen had, die welke voortvloeiden uit de overproduktie. De realiteit van alle dag bestond uit het kunstmatig in stand houden van het agrarisch bedrijf: het zoeken naar exportmogelijkheden en verbetering van kwaliteit enerzijds, heffingen, teeltbeperking, denaturatie, doordraaien van produkten en kunstmatige prijzen ander-

zijds. Daar Nederland exporteur was van luxe-landbouwprodukten, kwam daar nog bij, dat in de perioden van internationale politieke crises, gezien de ervaringen in september 1938, de export van eieren en tuinbouwprodukten de neiging had plotseling sterk te dalen.[167] In december 1938 deelde Tukker mee, dat hij de mogelijkheid aanwezig achtte 100.000.000 stuks eieren in te kalken, voor het geval het buitenland zijn grenzen sloot.[168] Ook met boter lagen de koelhuizen in 1939 helemaal vol, zonder dat dit als onderdeel van de bewuste voorraadvorming beschouwd mag worden.[169] Enige bewondering voor de ambtenaren, die in staat bleken een dergelijke sterk dualistische situatie goed aan te kunnen, lijkt mij op zijn plaats.

3. De voorraadvorming

De geschiedenis van de voorraadvorming is gelijk een drama met een *happy end.* Het is een stuk vol verwikkelingen, beginnend met de inspirerende roep van Louwes om algemene economische defensievoorbereiding in 1934; in het volgend bedrijf ziet men Louwes zelf bij het uitroepen van de noodtoestand in september 1938 met compleet lege handen staan. In september 1939 begint enig licht te schijnen. En dan een majestueus hoogtepunt: mei 1940; de noodsituatie vangt aan, maar de graanschuren puilen uit. Een korte slotscène: Seyss-Inquart in april 1944 op weg naar Achterberg om met de vijand te onderhandelen over voedselhulp voor de burgerbevolking. In zijn nabijheid zijn Louwes en enige medewerkers. Dan spreekt Seyss: 'Jullie hadden meer in voorraad, dan je ons hebt medegedeeld, anders had je het nu niet zolang uitgehouden. Waar zat dat?' En dan Louwes: 'Och ja,... ik heb natuurlijk de Nederlandse regering ook niet alles kunnen vertellen'. Het antwoord van Louwes, heb ik zelf verzonnen; het overige berust op waarheid. Dat het Rijksbureau tot het begin van de oorlog in september 1939 zwaar werd tegengewerkt inzake de voorraadvorming, hoop ik hierna duidelijk te maken. Eerst zal ik trachten aan te geven hoe van de zijde van het Rijksbureau over voorraadvorming gedacht werd. Aan het slot van dit gedeelte past een aanduiding van de voorraden, die in mei 1940 binnen Nederland aanwezig waren.

De lezer kan misschien de indruk gekregen hebben, dat Louwes de oplossing van het voedingsvraagstuk in oorlogstijd in het bijzonder op het terrein van de voorraadvorming zag liggen. Dat is dan onjuist. Louwes had op de betekenis van voorraden een zeer reële kijk. Deze mocht men, naar zijn eigen woorden, niet overschatten maar ook niet onderschatten.[170] Op langere termijn kan volgens hem geen volk uit voorraden gevoed worden. Op korte termijn verschaffen voorraden de ruimte die nodig is, om de produktie aan te passen, wat gezien de mogelijkheden in de landbouw nooit erg snel kan geschieden. Basis voor een goede voorraadberekening moet dus het halen van de volgende oogst zijn, gecombineerd met de vraag welke de eerstvolgende

oogst is, waarvan de omvang voor beïnvloeding vatbaar is.[171] Wanneer in het vroege voorjaar de zaaitijd voorbij is, moet de voorraad in principe het grootst zijn. Immers duurt het dan tot september eer de volgende oogst beschikbaar komt en nog een jaar langer voordat genomen produktiemaatregelen effect sorteren. Het zou dus sterk van het seizoen afhangen welke voorraad theoretisch moest worden aangehouden. In de discussies nam het RBVVO overwegend het standpunt in, dat de voorraad (uit binnen- en buitenlandse oogst) steeds zo groot moest zijn, dat de volgende oogst kon worden gehaald.[172] Politiek gesproken zal dit al een zeer vergaand standpunt blijken te zijn.

Zoals reeds vermeld, werd in april 1937 het RBVVO opgericht o.a. om aan de praktische uitvoering van de voorraadvorming gestalte te kunnen geven. Het Rijksbureau had toen een zeer matige voorraad op het oog van 100.000 ton graan.[173] Dit is 10% op basis van het vooroorlogse verbruik. Spoedig trad het RBVVO in overleg met de graanhandel in Rotterdam. Immers moesten de voorraden onder leiding van de regering door de handel worden aangelegd. Dit wegens het risico van bederf. De handel kon er voor zorgen, dat het in voorraad liggende graan wisselde.[174] Overigens beschouwde Louwes de handel niet als commissionair maar als uitvoerder in tegenstelling tot de praktijk in WO I. De inkoop zou dus gecentraliseerd plaats vinden.[175] Doordat NV Stolk's Commissiehandel voor bemiddeling bij deze aankoop ook nog gratis zijn diensten aanbood,[176] leek begin juli 1937 de zaak van de voorraadvorming er gunstig voor te staan. Toen brak voor het RBVVO echter het uur van de waarheid aan. Plotseling werd duidelijk dat velen de economische verdedigingsvoorbereiding wel een warm hart toedroegen, maar dat deze natuurlijk niets mocht kosten.[177]

Het vormen van voorraden kostte ontegenzeggelijk geld. In de praktijk kwam het erop neer, dat van de zijde van het Ministerie van Financiën, gesteund door het stilzwijgen van de militairen, de eis gesteld werd, dat met alle maatregelen moest worden gewacht tot te zijner tijd het vraagstuk van de financiering volledig zou zijn afgehandeld. Men kan zich voorstellen dat Louwes in de vergadering van 12 juli 1937 van de CEVV, waar dit standpunt werd medegedeeld, des duivels was.[178] Het leek hem beter de voorbereidingen maar te staken, althans zo uitte hij zich. Later in dit jaar zou bovendien blijken, dat het Ministerie van Financiën een voor de jaren dertig absurde visie had op het hele probleem van de financiering van de kosten in verband met de oorlogsvoering. Men verwachtte, dat de in- en uitvoer zoals in WO I zich normaal voort zou zetten, zodat door een eenvoudig optreden van het Ministerie van Financiën zelf, de zaak te regelen was.[179] Ik neem aan, dat het Ministerie hier met name dacht aan heffingen op de uitvoer, zoals de uitvoer tijdens WO I aan consenten was gebonden geweest.[180] Met deze stellingname verkeerde het vraagstuk van de voorraadvorming in een impasse. Het schrijven van Secre-

taris-Generaal Van Rhijn, dat de kosten ten laste van Defensie moesten komen,[181] kan men gevoeglijk onder het Zwarte Pietenspel rekenen. De zaak lag voorlopig stil. Een kabinetsafspraak in het voorjaar van 1938, dat de kosten ten laste van de consument zouden komen, leidde niet direct tot opening van de weg voor voorraadvorming.[182]

Vanaf midden 1938 speelde de Nederlandse regering met de gedachte, dat de voorziening in oorlogstijd kon worden opgelost door aanvulling van de Nederlandse voorraden vanuit Indië.[183] Nederland zou in ruil zijn agrarisch overschot naar Indië transporteren. De CEVV stond hier van begin af aan sceptisch tegenover wegens de verwachte transportmoeilijkheden. Echter was de Minister van Defensie zeer positief over de mogelijkheid de zeeweg naar Indië open te houden. Zo kon de Minister van Koloniën de CEVV dwingen tot medewerking. Op 30 juni 1939 stuurde de CEVV een brief met uitvoerige bijlagen aan de Voorzitter van de Staatsmobilisatieraad te Bandoeng.[184] Voor ons is Bijlage 4 interessant waarin de hoeveelheid Nederlandse agrarische produkten beschikbaar voor ruil werd opgesomd. Het is een vrij lange lijst van overschotten: zuivelprodukten, vlees, vis, eieren, groenten en fruit, sterke drank, cacaoprodukten en aan akkerbouwprodukten grote hoeveelheden aardappelen, aardappelmeel en peulvruchten. Of van de produkten wel redelijkerwijs verwacht kon worden, dat ze exportabel waren naar Indië, was duidelijk niet de zorg geweest van de opstellers van de lijst. Voor een beoordeling van de (export)situatie op het terrein van de voedselvoorziening, voordat de produktie zou zijn afgestemd op binnenlands verbruik, vormt de lijst een nuttige bijdrage.

Voor het RB*V*VO kan de affaire niet meer of minder betekend hebben, dan een poging de voorbereiding van de voedselvoorziening op het zijns inziens verkeerde been te plaatsen. Toen dan in september 1938 de oorlog dreigde uit te breken, was er van overheidswege aan de voorraadvorming nog niets gedaan. Op de vergadering van het Rijksbureau met de Provinciaal Adviseurs, gehouden op 8 september, bleek men enige redding te zien in het niet vervoederen van rogge. De boeren mochten maar voor 2 of 3 dagen voer krijgen, zodat een genomen beslissing terstond geëffectueerd kon worden.[185] Aangezien de toestemming graan aan te kopen eerst eind september verleend werd, moest er voor de aankopen ook nog abnormaal veel betaald worden. Gezien het bedrag van *f* 3.860.000,- dat ermee gemoeid was,[186] is de aankoop plm. 35.000 ton groot geweest.[187]

Een zekere voorraad was daarmee een feit geworden en daar de kans op een oorlog in Europa gevoeld werd, was de bereidheid tot voorraadvorming ook wat royaler. Nu echter ontbrandde een felle strijd in de CEVV over de omvang van de voorraad tussen de militairen en de vertegenwoordigers van het RB*V*VO[188] Het standpunt van de militairen met Roelofsen als woordvoerder kwam op het volgende neer: strategisch bereiden we ons voor op drie maanden daadwerkelijk

oorlogvoeren. Houden we dat vol, dan beschikken we inmiddels over bondgenoten, die dan de tijd gehad hebben te hulp te komen. De voorraadvorming moet zich bij deze termijn van drie maanden aansluiten. Louwes' standpunt luidde als volgt: we bereiden ons voor op neutraliteitshandhaving. Voor dit laatste is een goed geregelde voedselvoorziening voor langere duur een 'conditio sine qua non'.[189] De voorraadvorming moet volgens eerder hier uiteengezette principes op deze situatie afgestemd worden.

Argumenten als: voorraden trekken de vijand aan (militairen) en in antwoord daarop: een bondgenoot zal zich niet aanmelden als hij ook nog 8,5 miljoen mensen te gast aan tafel krijgt, zijn wat triviaal, maar illustreren het vuur van de discussie. Waar het wezenlijk om ging was ook hier een centenkwestie. Immers werd in de CEVV al spoedig vastgesteld, dat maatregelen, die nagenoeg geen kosten met zich mee zouden brengen (b.v. machtigingswetten en het drukken van distributiebescheiden) op een periode van neutraliteit konden worden afgestemd; kostbare maatregelen op drie maanden. In de commissie wonnen de militairen. Louwes maakte de ministerraad erop attent, dat het standpunt van de CEVV feitelijk strijdig was met het regeringsstandpunt inzake de neutraliteitshandhaving.[190] Overigens maakte het RBVVO duidelijk de beslissing van de CEVV met een korreltje zout te zullen nemen. Dit in de stijl van: soms ook drie maanden voorraad varkens- en kippevoer (daar kon de Nederlandse bevolking heel wat langer dan drie maanden van leven); en: aan drie maanden daadwerkelijk oorlog voeren, gaan toch wel drie maanden neutraliteit vooraf? Bovendien trad het RBVVO de militairen royaal tegemoet inzake hun eis, dat de voorraden binnen de Vesting Holland moesten worden aangelegd. Ook zonder deze eis zou dat immers gezien de ligging van Rotterdam en de spreiding van de bevolking het geval geweest zijn. In hoeverre deze stellingname van de CEVV de aanleg van voorraden negatief beïnvloed heeft, lijkt me moeilijk te beoordelen.

De hernieuwde afkondiging van de 'toestand van oorlogsgevaar' op 10 april 1939 leverde het RBVVO wederom de toestemming van de regering op om graan aan te kopen in de omvang van 50.000 ton.[191] Hoewel de regeringsvoorraden bij de afkondiging van de mobilisatie beslist van beperkte aard geweest zijn,[192] voelde het Rijksbureau zich heel wat zekerder dan een jaar tevoren. Paniekreacties bleven uit. De maatregelen om de binnenlandse oogst, welke wederom net binnen was, voor menselijke voeding te reserveren, waren genomen. Bovendien vermoed ik, dat ook buiten de regering om het bedrijfsleven wat ruimer in de voorraden zat.* Het Rijksbureau hield zich in deze in ieder geval zorgvuldig op de hoogte.

* In het jaar 1938/39 steeg het invoersaldo van tarwe, rogge en bloem met 221.000 ton ten opzichte van het gemiddelde in de voorafgaande drie jaren, terwijl dat van veevoeder met 116.000 ton daalde.[193]

Wat er zich tussen september 1939 en mei 1940 afspeelde op het terrein van de voorraadvorming is mij niet in details bekend. De resultaten wel. Deze zijn kortweg aan te duiden met 'onvoorstelbaar'. Sprak men vóór september '39 over voorraden van 100 à 125.000 ton en luidde de stoutste berekening van Louwes uit 1937 250.000 ton,[194] in mei 1940 bleken veelvouden hiervan aanwezig te zijn. De voorraad tarwe en rogge bedroeg 616.700 ton. Daarnaast was er een voorraad gerst van 252.100 ton,[195] waarvan een klein deel later voor broodgraan werd gebruikt. Deze voorraad stond gelijk met zeven maanden vredesgebruik,[196] betekende echter ook, zoals Louwes het elders[197] uitdrukt, 'dat wij gedurende de vijf bezettingsjaren zes oogsten ter beschikking hebben gehad'. Het kan dan wel zijn, dat er nog een paar schepen onderweg waren, de opslagruimten waren dermate vol, dat volgens Louwes' eigen woorden van juli 1940 de voorraadvorming onder andere wegens het risico van bederf in technisch ondeugdelijke opslagruimten een 'bedenkelijk' karakter had gekregen.[198] Behalve de pakhuizen waren plm. 800 schepen voor de berging van de voorraad ingezet waaronder enkele van 3000 ton.[199] Het verdere verloop van de oorlog heeft Louwes in het gelijk gesteld; je vraagt je af, wat er met Louwes of de minister gebeurd zou zijn, indien de oorlogsperikelen aan ons land voorbij gegaan waren.

Tot hier toe hebben we uitsluitend de aandacht gevestigd op de voorraadvorming van graan. Ter aanvulling moet gemeld worden, dat ook de voorraad rijst aanzienlijk was.[200] Een andere zeer belangrijke voorraad betrof de eetbare vetten en oliën. Deze was inclusief hetgeen reeds verwerkt was tot margarine 130.700 ton groot.[201] Bovendien lag er nog een grote hoeveelheid onverwerkte oliehoudende zaden, zodat de totale vethoeveelheid 156.000 ton bedroeg.[202] Bij een vooroorlogs jaarverbruik van 98.000 ton[203] dus voldoende voor ruim 1½ jaar. In het topjaar van de koolzaadteelt 1943/44 bereikte de binnenlandse produktie officieel 87.000 ton.[204] Relatief hadden we dus veel meer vet dan graan in voorraad. De aanwezigheid hiervan was allerminst te danken aan de Nederlandse overheid. Het was nu eenmaal zo dat aan de Nieuwe Maas (Vlaardingen en Pernis) talrijke tanks lagen voor transito-opslag. In mei 1937 bedroeg de daar aanwezige hoeveelheid wegens de toen geldende lage prijzen zelfs plm. 300.000 ton.[205] Vlees werd behalve voor het leger niet opzettelijk in voorraad gehouden. Wel werd het vraagstuk van de blikvoorziening in studie genomen. Het RBVVO hoopte bij de afslachting van de veestapel 10 miljoen kilogrambussen met vlees te kunnen conserveren.[206]

Tegenover de aanleg van grote hoeveelheden veevoeder stond het RBVVO zeer gereserveerd. Dit wegens de kosten voor opslagruimte welke ermee gemoeid waren, terwijl de voorraadvorming van broodgraan al zoveel problemen opleverde[207]. Wel heb ik de indruk, dat na het verschijnen van de Rapporten Gerhardt een iets toeschietelijker houding werd aangenomen. Met name ir. Tukker wees nogal eens op

de wenselijkheid, dat de boeren zelf moesten zorgen aanzienlijk meer voer in voorraad te houden dan normaal. Pluimveehouders zou hij in de vakpers zelf adviseren een termijn van één maand in acht te nemen.[208] Ook de overheid zelf heeft de voorraadvorming van veevoeder (graan en oliehoudende zaden) uiteindelijk bevorderd.[209] In het kader van de totale voorraadvorming werden in heel Nederland de pakhuizen geïnventariseerd. Deze inventarisatie was in april 1939 tegelijk met die van dorsmachines gereed.[210]

Over de vorming van voorraden bij particulieren was vrij veel te doen. Het standpunt van het RBVVO in deze was, dat de regering dit moeilijk kon aanmoedigen,maar ook de spontane voorraadvorming door consumenten niet moest afremmen.[211] Deze gereserveerde houding werd ingenomen op basis van het argument, dat niet ieder huishouden over voldoende middelen hiertoe beschikte.[212] De overheid zou dus al evenmin ooit gerechtigd zijn met de aanwezigheid van voorraden bij particulieren rekening te houden. Voor de actie in deze, welke de Vereniging 'Nationale Veiligheid' in 1938/39 voerde, koesterde men echter alle sympathie.[213]

De conclusie op grond van bovenstaand overzicht inzake de voorraadvorming moet zijn, dat ondanks het verzet waarmee het RBVVO te maken kreeg, het erin slaagde op het juiste moment grote voorraden broodgraan in voorraad te hebben. Het belangrijkste doel waarvoor het RBVVO in april 1937 werd opgericht, werd dus gerealiseerd, echter eerst nadat ook aan anderen vrij laat de ernst van de situatie was duidelijk geworden. Dat toen het RBVVO zo snel kon opereren heeft alles van doen met de immense hoeveelheid werk die reeds geïnvesteerd was. We denken hierbij onder andere aan: de organisatie van de aankoop in het buitenland, van het vervoer, het overleg in de commissies, het afsluiten van de contracten met elke individuele pakhuishouder en de werkzaamheden gemoeid met de voorbereiding van de inneming van de binnenlandse oogst. We hebben dit allemaal niet uit de doeken gedaan, maar het moet wel bij de beeld- en oordeelsvorming betrokken worden.

4. De voorbereiding van de distributie

Het laatste terrein van voorbereiding dat wij in onze beschouwing betrekken, is dat van de verdeling van het voedsel en de daarmee samenhangende aspecten van de volksgezondheid. Bij de eerste opzet van het RBVVO, in april 1937, werden er slechts drie afdelingen ingesteld, te weten: Granen, Vetten en Vleesch.[214] Dit waren de produkten waaraan men in tijden van isolement schaarste kon verwachten, zodat de overheid de plicht had, conform de opvattingen uit de periode 1914-'18,[215] voor voldoende beschikbaarstelling aan gemeenten te zorgen. Dat naast uitbreiding met eveneens produktgerichte afdelingen ook een Afdeling Distributie werd ingesteld, maakt duidelijk, dat het RBVVO een andere visie kreeg op de taak van de centrale overheid.

Wezenlijk in deze is, dat de zogenaamde 'regeringsgoederen' vervangen werden door 'distributiegoederen'.[216] De eerste zijn produkten, die door de overheid tegen gereduceerde prijs aan distribuerende instanties worden beschikbaar gesteld ter leniging van de nood, in principe van de minder draagkrachtigen. Distributiegoederen zijn alle produkten waarvan de overheid de regeling van de verdeling op zich neemt; let wel niet de distributie zelf.

Na bestudering van het vraagstuk onder andere op basis van het gebeurde tijdens WO I en gegevens uit het buitenland, kwam het RB*V*VO in mei 1938 tot het doen van uitvoerige voorstellen in deze aan de Minister.[217] Voorlopig bleven de voorstellen onbeantwoord. Of men nu op het Ministerie van Economische Zaken wat achterliep bij het RB*V*VO of dat de tijd ontbroken had, duidelijk is, dat de Distributiewet 1938, die op 28 september 1938 samen met zeven andere noodwetten werd ingediend, nog sterk aanleunde tegen de Distributiewet van 1916. De wet wees de Minister van Economische Zaken aan als zijnde de verantwoordelijke minister voor de distributie. Uit het feit dat Louwes in oktober 1938 de distributieaangelegenheden, met uitzondering van de veevoederdistributie, gewillig liet overhevelen naar het Departement van Economische Zaken inclusief een tweetal medewerkers,* kan men opmaken, dat toen al vaststond, dat de opvattingen van het RB*V*VO en de daarop gebaseerde distributieplannen niet onder tafel gewerkt zouden worden. Inderdaad bleek bij de herindiening van de 'Noodwetten' op 23 december 1938 de Distributiewet als enige compleet herzien.[219] De wet werd eerst een half jaar later met de andere noodwetten aanvaard en werd als Distributiewet 1939 afgekondigd in het Staatsblad van 30 juni.[220] Deze keer was er dus wel tijd geweest voor overweging. Bovendien werden de gemeenten en provincies in het voorjaar 1939 over de strekking van de wet ingelicht, met het verzoek om commentaar.[221] De reacties waren over het algemeen positief[222] zowel die van de Kamer als van de gemeenten, maar het was wel wennen. Tal van burgemeesters zullen er later blijk van geven, wanneer ze op eigen gelegenheid in de distributie gaan ingrijpen, de wet niet goed begrepen te hebben.

De verschillen met de distributieregelingen uit de periode 1914-'18 zijn door Peereboom Voller kort en krachtig geformuleerd. 'Hoe duidelijk konden na de harde lessen uit de jaren 1914 tot 1920 thans de nieuwe richtlijnen: centralisatie, uniformiteit en inschakeling van het handelsapparaat, uitgestippeld worden'.[223] De indeling van het rijk in 'distributiekringen' lag in de wet verankerd.[224] Dat de distributiekringen gelijksoortig waren aan de districten uit de landbouwcrisisorganisatie (zie bladzijde 22) verried de herkomst van de bepalingen. Al stond dan ook de burgemeester (opzettelijk niet het gemeentebestuur) aan het hoofd van een distributiekring (tenzij één kring meer-

* Jhr. F.W.L. de Beaufort en mr. Dudok van Heel; T. Mulder bleef bij het RB*V*VO.[218]

dere gemeenten omvatte) zijn bevoegdheden waren slechts van beperkte omvang, omdat de bindende voorschriften in het algemeen centraal gegeven zouden worden.[225] In ieder geval zou de daadwerkelijke verdeling van de goederen bij de handel blijven; de gemeenten zouden zelf geen goederen ter beschikking gesteld krijgen.[226]

In de memorie van toelichting werd als algemene richtlijn aangegeven, dat een zoveel mogelijk gelijke verdeling over de consumenten zou plaatsvinden met in achtneming van bepaalde behoeften en seizoeninvloeden.[227] Op het terrein van de voedselvoorziening betekende dit, dat bijvoorbeeld een pasgeboren kind kwalitatief en kwantitatief andere voeding zou worden toegewezen dan een houthakker. De oplossing van het vraagstuk hoe deze richtlijn toegepast moest worden, kon in principe alleen door voedingsdeskundigen worden aangedragen. Hierbij valt wel op te merken, dat het vraagstuk dan pas actueel werd, wanneer door toenemende schaarste een belangrijk deel van de beschikbare voedingsmiddelen tot distributiegoed zou zijn verklaard. Vóór de bezetting zijn de te hanteren normen niet ontwikkeld. Wel werd dr. Eykel voor deze zaken bij het RBVVO tijdelijk als adviseur aangetrokken en werden in het 'Rapport inzake het voedingsvraagstuk in Nederland' de uitkomsten van de vooroorlogse studies bijeengebracht op het terrein van de volksvoeding.[228] Een beeld van de behoefte uitgedrukt in calorieën was dus aanwezig, nuanceringen bleven uit.

Het RBVVO had bij de overdracht van de Afdeling Distributie in de persoon van T. Mulder de kennis inzake de technische kant van de distributie in huis gehouden.[229] Eerst in augustus 1940 treffen we bij het RBVVO een Afdeling Voedingsvraagstukken aan onder leiding van dr.ir. M.J.L. Dols. Eerder was hij hoofd van de Afdeling Veevoeder[230] en had hij als lid van de Technische Commissie de voedernormen voor de onderscheiden diersoorten mede vastgesteld.[231]

Na afkondiging van de mobilisatie waren de distributiebescheiden aan de bevolking uitgereikt. Ook deed men weldra ervaring op met het nieuwe systeem. Per 12 oktober 1939 ging suiker op de bon en op 5 november volgden erwten.[232] Van een tekort aan deze produkten was geen sprake. Gelukkig voor de overheid traden er onder invloed van hamsterpraktijken en manipulaties van grootwinkelbedrijven op het terrein van de suikervoorziening enige storingen op. Na de invoering van distributie van suiker was het buitengewoon stil in de winkels.[233] Met het in distributie brengen van erwten hoopte men te bereiken, dat de boeren zouden stoppen ze als veevoeder te gebruiken.[234] Achtergrond van het gebeuren is de wens het nieuwe systeem te testen. Daarbij was men de mening toegedaan, dat men juist met iets dat niet schaars was, moest beginnen.[235] Met de distributie van erwten werd al in januari 1940 weer gestopt.

De distributie van suiker leverde een schat aan ervaringen op.[236] Bijvoorbeeld bleek de registratie van detaillisten een puinhoop te zijn

wegens foutieve opgave van namen, adressen enzovoort. Velen (10.000 brieven) hadden zich niet aangemeld en probeerden alsnog erkenning te verkrijgen. Het aantal detaillisten beliep meer dan 65.000. Door de norm voor erkenning op 10 kg(!) per week te brengen, werden er 20.000 uitgeschakeld. Zij waren aangewezen op een dienstverlening door de buurman-winkelier. Op jacht naar bonnen, om daarmee het contingent suiker dat de overheid bij inlevering van bonnen beschikbaar stelde te vergroten, verlaagde menig winkelier de suikerprijs. Daar voor (bedrijfs-)cantines een aparte regeling gold, rezen deze als paddestoelen uit de grond. Waar 3 à 4 personen samen werkten, meldden zij zich aan als cantine. Een beperking tot minimaal 25 personen werd al snel doorgevoerd. De suikerbonnen kwamen bijna allemaal binnen, voor de peulvruchten lag dat vrij zeker heel anders.

Vóór de bezetting werd het gezien de gunstige voorraadpositie niet nodig geacht, nog enig ander produkt in distributie te brengen.[237] Wel was de overheid een ervaring rijker, wist het publiek hoe het systeem werkte en waren de detaillisten zo verstandig zich braaf te laten registreren.

Dat andere zaken, zoals het in voorraad hebben van jute zakken en in het bijzonder de regeling van het vervoer, voor de distributie van grote betekenis waren, werd allerminst over het hoofd gezien.[238] Het gaat ons te ver hierop in te gaan. Concluderend kan men stellen, dat in de jaren van verdedigingsvoorbereiding op inspiratie van het RBVVO een belangrijke verschuiving is teweeg gebracht inzake de opvattingen over de verdeling van het voedsel in perioden van schaarste. De aanvankelijk gedachte basis van de verdeling, koopkracht in combinatie met ondersteuning van minderbedeelden door de overheid, maakte plaats voor een gelijke verdeling van schaars wordende artikelen over de gehele bevolking onder leiding van de centrale overheid, uitgevoerd door het bedrijfsleven. De Distributiewet 1939 en de daarop gebaseerde uitvoeringsmaatregelen zijn daar de resultanten van. De vraag, welke verdeelsleutel tot de meest juist te achten verdeling zou leiden, kon nog onvoldoende worden beantwoord. Distributietechnisch was het systeem vóór mei 1940 uitgewerkt en beproefd.

Overzien we tot slot van dit hoofdstuk de gehele voorbereiding, dan moet men alleen al op basis van het hier besprokene, betreffende: organisatie, produktie, voorraadvorming en verdeling, tot de conclusie komen, dat op het onderhavige terrein de aanpak meer dan voorbeeldig genoemd mag worden. Wat geen of weinig geld kostte, kon bovendien vrij snel worden gerealiseerd. Waar dat niet het geval was, kon alleen directe oorlogsdreiging de nodige ruimte scheppen. Deze benepenheid werd goed gemaakt, doordat Nederland eerst in het tweede oorlogsjaar bij de strijd betrokken raakte. Dit resutaat is grotendeels de verdienste van Louwes, die, en dit moet er onmiddellijk aan worden toegevoegd, in zijn streven niet geremd werd door de Minister van Economische Zaken mr. M.P.L. Steenberghe.

Hoofdstuk 2

De bezetter

1. De machtsverhoudingen

Toen Generaal Winkelman en Generaal G.K.F.W. von Küchler op 15 mei 1940 het Duits-Nederlandse wapenstilstandsverdrag ondertekenden, kwam Nederland onder Duits gezag, dat door de *Wehrmacht* uitgeoefend werd.[1] Terstond daarop werd een aanvang gemaakt met de inrichting van een Duits militair bestuur. De *Wehrmacht* had zich vanaf oktober 1939 op een bestuurstaak in de westelijk te bezetten gebieden voorbereid. Naast de *Verwaltungsabteilung* was er een *Wirtschaftsabteilung* gevormd met het oog op de instandhouding van het economisch leven en de inschakeling van de nijverheid ten bate van de Duitse oorlogseconomie.[2] Reeds op 17 mei besloot A. Hitler tot de instelling van een burgerbestuur in Nederland onder dr. A. Seyss-Inquart als *Reichskommissar*.[3] Op 29 mei droeg Generaal L. von Falkenhausen, sinds 20 mei in functie als *Militärbefehlshaber in België und Holland*[4] het civiele gezag over aan de Rijkscommissaris. Generaal F.Ch. Christiansen werd als *Wehrmachtsbefehlshaber* naast Seyss-Inquart aangesteld en dus niet aan hem ondergeschikt maar wel aan het oppercommando.[5] Daarmee werden de belangen van de *Wehrmacht*, de verdediging en oorlogsvoering op Nederlands gebied buiten het Rijkscommisariaat ondergebracht. De *Wehrmacht* was echter wel verplicht bij vorderingen in de civiele sector zich tot de Rijkscommissaris te richten. Ook in geval van militaire bedreiging moesten de orders bestemd voor de burgerij via het Rijkscommisariaat bekend gemaakt worden.

Het Rijkscommissariaat functioneerde als volgt. De *Präsidialabteilung* behandelde alle zaken, die op het bureau van Seyss-Inquart binnenkwamen of die hij zelf wenste af te doen. Verder werden daar alle regelingen getroffen betreffende de ambtenaren in dienst bij de Rijkscommissaris zoals salariëring, huisvesting, verlofdagen, passen enzovoort.[6] Het toezicht op het Nederlandse bestuursapparaat werd in handen gelegd van vier *Generalkommissäre* De werkterreinen zijn duidelijker in taakgebieden aan te geven dan in een onderschikking van de bestaande departementen.[7] Het *Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz* hield toezicht op de gehele materiële wetgeving, op het binnenlands bestuur, de rechtspraak, de aangelegenheden betreffende de volksgezondheid en de culturele zaken. Alle besluiten betreffende de voedselvoorziening moesten dus vóór uitvaardiging ook hieraan worden voorgelegd. Verder waren er raakvlakken op het terrein van de volksgezondheid en de inschakeling van lokale autoriteiten.

De binnenlandse veiligheid met daarbij het politiewezen was het werkterrein van de *Generalkommissar des Sicherheitswesens* H.A. Rauter, tevens *Höhere SS und Polizeiführer* en in deze laatste functie de rechtstreekse afgezant van *Reichsminister* H. Himmler. Dit *Kommissariat* is slechts in beperkte mate bij de voedselvoorziening betrokken. Ten eerste toonde het evenzeer als het gehele Duitse bestuursapparaat belangstelling voor de hoogte der rantsoenen met betrekking tot de rust onder de bevolking. De regelmatig vervaardigde rantsoenoverzichten moesten dan ook aan Rauter toegezonden worden. Vervolgens functioneerde Rauter als stok achter de deur: ambtenaren, die buiten de instructies handelden, werden door hem ter verantwoording geroepen. Tenslotte speelt dit *Kommissariat* een rol bij de bestrijding van de illegale praktijken op het terrein van de voedselvoorziening. Dit optreden is zonder meer van betekenis geweest voor de voedselvoorziening. In welke zin zullen we later uitleggen.

Een wat vreemde positie nam de *Generalkommissar zur besondere Verwendung (General-Kommissar zbV)* in. Deze functie werd tot 26 juli 1943 bekleed door Fr. Schmidt en na zijn zelfmoord[8] door W. Ritterbusch[9]. In feite berustte onder hem de nazificering van het Nederlandse volk, het bedrijfsleven, de politiek enzovoort. Ook dat had iets met de voedselvoorziening te maken. Een gevulde maag schept aanhankelijkheid. Er werd geen manifestatie, *Verbrüderungsfest* of *Frauentag* , gehouden zonder een één-pans-maaltijd. Bij de beoordeling of het woord *ketch-up* van engelse of chinese oorsprong is (engels was verboden) en of de consumptie van hondevlees door de geallieerden voor anti-campagne kan worden gebruikt, is het Schmidt die na raadpleging van vele andere instanties de beslissing moet nemen.[10] Minstens zo belangrijk is de kwestie van de inschakeling van de NSB en de Landstand op het terrein van de landbouw. Tenslotte is er nog de verzorging van de Rijksduitsers in Nederland; moeten zij een bevoorrechte positie gaan innemen? Kortom er was werk genoeg ten aanzien van de voedselvoorziening, maar toch... terzijde.

De directe toezichthouder ten aanzien van de voedselvoorziening was de *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft*, dr. H. Fischböck. Onder hem ressorteerden de departementen van Financiën, Economische Zaken, Verkeer en Waterstaat, Sociale Zaken en Landbouw en Visserij, de PTT en de Nederlandse Bank.[11] Van de vele werkterreinen van dit *Kommissariat* [12] werden landbouw en voedselvoorziening in zijn geheel opgedragen aan de *'Geschäftsgruppe Ernährung und Landwirtschaft'*, sinds januari 1942 aangeduid met *'Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft'*.[13] Wij gebruiken voortaan voor beide benamingen de afkorting *E und L*. Deze afdeling van het Duitse bestuursapparaat stond onder leiding van *Graf* F.F. Grote, die na zijn vertrek naar het oostfront werd opgevolgd door zijn plaatsvervanger dr. J. von der Wense. Op de organisatie van *E und L* komen we terug.

Toch hadden ook andere afdelingen bemoeienis met de voedselvoor-

ziening met name de *Abteilung Preisbildung* onder leiding van dr. Trabold, aan wie de uiteindelijke vaststelling van de prijzen was opgedragen. Van mindere betekenis waren de *Hauptabteilung Soziale Verwaltung* (vrijstellingen arbeidsinzet). Bij de export was ook de *Zentralauftragstelle* betrokken.

Tenslotte had Seyss-Inquart in alle provincies en de belangrijkste steden een *Beauftragter* aangesteld, die ter plaatse het volledige gezag van het Rijkscommissariaat vertegenwoordigde en bestuurlijk dus een zeer belangrijk persoon was. Voor de voedselvoorziening is hun betekenis gering geweest. Omdat de Nederlandse overheid op dit terrein zeer centraal georganiseerd was, kon ook het toezicht moeilijk anders dan centraal plaatsvinden. De *Beauftragten* waren in de praktijk dan ook niet meer dan een brievenbus voor klachten. Geheel anders lijkt hun positie geweest te zijn gedurende de hongerwinter toen *Ernährung und Landwirtschaft* zijn zetel naar Zwolle verplaatst had. Met name de *Beauftragter* voor Holland dr. E.A. Schwebel, die veel begrip had voor de moeilijke situatie,[14] heeft toen zijn functie ten nutte van de voedselvoorziening willen gebruiken. We moeten bedenken, dat in die situatie ook aan Nederlandse zijde veel op plaatselijk niveau geregeld moest worden.

Naast het Rijkscommissariaat met de *General Kommissäre* en de *Beauftragte* functioneerde zoals gezegd de *Wehrmacht* als zelfstandige autoriteit van de bezettende macht. Nadat de overdracht van het civiele gezag op 29 mei had plaatsgevonden, kon de *Wehrmacht* geen directieven geven op het terrein van zijn voedselvoorziening aan de burgerbevolking.[15] Daar staat tegenover dat de *Wehrmacht* in verband met haar taakuitoefening in het bezette gebied erin geïnteresseerd was, dat de stemming onder de bevolking zich niet bij gebrek aan voedsel tegen de *Wehrmacht* zou keren.[16] Ook had de *Wehrmacht* belangen als consument. In principe was het bezettingsleger voor zijn voeding geheel op het bezette gebied aangewezen. Vervolgens waren er de zuiver militaire belangen, die rechtstreeks met de voedselvoorziening te maken hadden. Dit wordt terstond duidelijk als men denkt aan de vele verbodsbepalingen ten aanzien van de visserij en de scheepvaart en aan de inundaties in het najaar van 1943.*

De *Wehrmacht* had bovendien een onderafdeling *die Rüstungsinspektion*, die ook eisen stelde. Deze lagen echter geheel in het consumptieve vlak: extra voeding voor de voor haar werkende arbeiders. Ditzelfde gold voor de zelfstandig aan de kustverdediging opererende *Organisation Todt*. Tenslotte had de *Wehrmacht* ook invloed op de voedselvoorziening, omdat door vordering van agrarische bedrijfs- en hulpmiddelen zoals paarden en prikkeldraad de produktie gevaar kon lopen. Uitzonderlijk is de betekenis van de *Wehrmacht* in de hongerwinter,

* Het CBS berekende de totale oppervlakte cultuurgrond op het einde van de oorlog buiten gebruik op 169.911 hectaren (7,2%) waarvan 107.875 hectaren door inundatie en 62.036 hectaren door andere oorlogsomstandigheden.[16a]

waarop in hoofdstuk 11 wordt teruggekomen. De conclusie moet zijn, dat de *Wehrmacht* zeer grote invloed kon hebben op het terrein van de voedselvoorziening, zonder dat de regeling hiervan aan hun zeggenschap onderworpen was; *de Wehrmacht* was geen regelende maar wel een storende kracht.

Zoals reeds gezegd waren de regelingen voor de landbouw en voedselvoorziening geheel opgedragen aan de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft*. Deze *Hauptabteilung* heeft haar functie zo opgevat, dat niemand opdrachten aan Nederlanders of Nederlandse instanties kon geven op het haar toevertrouwde terrein dan via haar.[17] Wie enig inzicht heeft in de bestuurlijke verhoudingen in het 'Germaanse rijk'[18] met zijn veelheid aan elkaar vaak overlappende gezagslijnen zal begrijpen, dat een dergelijke stelling niet zonder weerstand betrokken kon worden. Konflikten kwamen er dan ook, zoals hierna nog blijken zal, regelmatig voor. Toch blijkt uit de stukken onomstotelijk, dat *E und L* de door haar betrokken positie minstens tot aan de spoorwegstaking heeft kunnen handhaven. Zoeken we hiervoor naar een verklaring dan kunnen we een aantal factoren aanvoeren.

Van groot belang lijkt me, dat ook binnen de grenzen van het Duitse rijk het *Reichs-Ernährungsministerium (REM)* in Berlijn een zeer sterke positie heeft kunnen innemen.[19] Afgezien van interne politieke situatie, lijkt me dat daarvoor dezelfde redenen aan te wijzen zijn, die in Nederland ook ten gunste van *E und L* gewerkt hebben. Uit de aard der zaak is de regeling van de voedselvoorziening een ingewikkelde aangelegenheid. Bovendien ligt de materie uiterst gevoelig bij het publiek. Het bevoorrechten van bepaalde groepen of het niet compenseren van ontstane tekorten van bepaalde levensmiddelen kon snel aanleiding geven tot onrust. De positie van de voedselvoorziening was bovendien onmogelijk te scheiden van de distributie, ondermeer omdat een gedeelte van de produktie in de vorm van veevoeder en zaaizaad weer voor de produktie moest worden aangewend. Op grond hiervan is voor een planmatige voedselvoorziening aan een centraal uitgevoerde regeling niet te ontkomen. Daarbij komt dat deze alleen kan geschieden door mensen, die verstand van zaken hebben, zelfs tot in de details. Dit laatste eist splitsing van taken; de regeling van de produktie, verwerking en distributie van zuivelprodukten eist geheel andere kennis dan die van aardappelen. De conclusie hieruit moet zijn de noodzaak van een sterk centraal met voldoende kennis geleid apparaat, waarin zeer diverse specialistische kennis is ondergebracht.

In de praktijk van de strijd om zeggingschap kwam het erop neer, dat bij aanvallen op de positie van *E und L* (of indirect op die van het RBVVO) deze instantie met haar deskundigheid schermde tegenover de ondeskundigheid van andere instanties. Er is heel wat overtuigingskracht voor nodig geweest om de *Wehrmacht* te bewegen de proviandering centraal geleid via *E und L* te laten verlopen.[20] Zelfs

bij gemaakte afspraken werden regelmatig inbreuken geconstateerd, gepleegd door legeronderdelen. Dat *E und L* hier in het najaar van 1940 als overwinnaar uit de strijd kwam, lag mede aan het feit, dat de *Wehrmacht* over het algemeen genomen voor zijn aankopen veel te veel betaalde en bovendien kwaliteitskennis miste, zodat minderwaardige voeding (b.v. ranzige reuzel) afgeleverd werd.[21]

Het argument deskundigheid werd ook gebruikt in het conflict met de *Zentralauftragstelle* in Den Haag, welke instantie op eigen gelegenheid aan de *Bevollmächtigte für die Wirtschaftstransporte, Abteilung Eisenbahn*, dr. Thomas, cijfers voor uit te voeren hoeveelheden verstrekte.[22] Na een mislukt overleg verzocht *E und L* aan dr. Thomas de cijfers van de *Zentralauftragstelle* op haar verantwoording te negeren. Dit verzoek werd herhaald waarbij *E und L* erop wees, dat alleen zij het dringend zijn van het transport kon beoordelen, aldus suggererend: U kunt best voor de *Auftragstelle* wilgehoepels exporteren terwijl de sla op de veiling ligt te rotten.

Wat de wilgehoepels betreft: dit geeft aanleiding tot de opmerking, dat de produkten waarover competentieverschillen bestonden wel tot de agrarische sector behoorden maar niet of niet zonder meer geschikt waren voor menselijke consumptie. Zo was er met *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* van de *Rüstungsinspektion Niederlande* een geschil over de zeggenschap over het knoke- en huidevet en het voor de oorlogsindustrie zo belangrijke produkt lijnolie.[23] *Gewerbliche Wirtschaft* schreef zeer illustratief,[24] dat ook in Duitsland niet alle plantaardige en dierlijke vetten onder de *Reichsminister für Ernährung und Landwirtschaft* ressorteren. De soorten, die alleen voor technische doeleinden worden gebruikt, vallen onder de *Reichswirtschaftsminister* . Dan moet dat hier ook zo zijn. Tenslotte moest er volgens *Gewerbliche Wirtschaft* samenwerking zijn betreffende die vetten, die zowel voor technische als consumptieve doeleinden gebruikt kunnen worden. Het moeilijkste voor *E und L* aan deze zaak lijkt me, dat in Nederland deze vetten onder de competentie van het RBVVO vielen[25] en dit bureau mocht slechts orders van *E und L* uitvoeren. *E und L* hield dus krampachtig vast maar was wel bereid geen enkele bestemming aan deze produkten te geven zonder dat vooraf de instemming van de *Rüstungsinspektion* zou zijn verkregen.

Tot overleg was *E und L* altijd bereid. In dit geval was dat aan de *Rüstungsinspektion* al in het eerste stadium toegezegd.[26] Naast de genoemde positie van het *R E M* in Duitsland en de aard van de regeling van de voedselvoorziening lijkt mij dit de derde reden waardoor *E und L* zijn ingenomen positie heeft kunnen handhaven. Telkens weer nam zij geheel uit eigen beweging contact op met andere instanties om hun visie op de zaak te vernemen of zelfs de beslissing aan hen over te laten. Dit laatste gold met name de *Generalkommissar zur besondere Verwendung*. De politiek enigermate gevoelige kwesties werden in de regel aan hem voorgelegd. We hebben reeds genoemd de kwestie

of honde- en kattevlees in de handel mocht komen.[27] In dit geval zoals in verscheidene andere werd de mening van de *Geneneralkommissar zbV* als het hoogste gezag aangezien. Zo volgde *E und L* hier niet de mening op van dr. Pschor van *Verwaltung und Justiz,* die mits het vlees gekeurd was op het voorkomen van trichine, er voor was, maar de *Generalkommissar zbV,* die op politieke gronden tegen was.

Andere voorbeelden zijn het wel of niet verstrekken van extra rantsoenen aan familieleden van frontstrijders,[28] het wel of niet sluiten van de door Louwes ingestelde Centrale Keukens[29] en - zeer interessant - of de rantsoenen van de *Wehrmacht* aan de openbaarheid mogen worden prijsgegeven door uitgifte van individuele levensmiddelenkaarten voor één, drie of vijf dagen.[30] In het laatste geval was het de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz,* erop gewezen door *E und L,* die de mening van de betreffende *Generalkommissare* en in het bijzonder van de *Generalkommissar zbV* wil weten, *'in Hinblick auf die zu erwartenden politischen und psychologischen Folgen',* voordat hij de wetgevende arbeid in deze wou voortzetten.

Met de Rijkscommissaris zelf wordt op papier niet veel overleg gepleegd. Afgezien over de verzorging van de Duitse ambtenaren in Nederland betreft het dan iets interessants voor de Nederlandse bevolking en dus indirect voor de Rijkscommissaris, zoals bijvoorbeeld het verstrekken van iets extra's (op voorstel van Louwes) met Sinterklaas of Kerstmis.[31] Ook gevallen, dat een bepaald produkt schaars is, worden hem gemeld. Tenslotte moet er op gewezen worden, dat uit de mappen met uitnodigingen van *Graf* Grote[32] duidelijk blijkt, dat hij regelmatig ontmoetingen had met Seyss-Inquart. Deze golden overigens ook Fischbock, Schmidt, Wimmer, Rauter en Christiansen. Of zijn opvolger Von der Wense ook zo vaak bij de groten van de bezettingsmacht op bezoek kwam, is uit de stukken niet duidelijk.

Het overleg vond plaats met alle instanties genoemd in het overzicht aan het begin van dit hoofdstuk. Met ieder voor zover de zaken hem aangingen ter beoordeling van *E und L.* Om de schijn van overleg en medebeslissing hoog te houden vonden er bijeenkomsten plaats van de *Deutscher Ernährungsrat,*[33] waarschijnlijk volledig naar analogie van de Nederlandse 'Raad voor de Voedselvoorziening', die evenmin werkelijke invloed op de gang van zaken had. Hieronder staat een overzicht van de elf instanties, die voor de besprekingen werden uitgenodigd.*

Een vierde reden waarom *E und L* zijn positie kon handhaven, ligt in het feit, dat het met de voedselvoorziening van het bezettingsleger,

* *Präsidialabteilung RK, Generalkommissar zbV Verw. (Kreisleiter Volkmar) Rüstungsinspektion, Befehlshaber der Sicherheitspolizei, (Beauftragter der Deutschen Arbeitsfront), Wirtschaftsberater des Arbeitsbereiches der NSDAP, NS Frauenschaft, Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda, Geschäftsgruppe (Hauptabteilung) Soziale Verwaltung. Generalreferat (-Kommissar) für Finanz und Wirtschaft, Abteilung Volksgesundheit und Wohnungsfürsorge.*[34]

het Nederlandse volk, de industrie- en *Rüstungs*-arbeiders goed liep, terwijl er ook nog geëxporteerd werd. Dat lag natuurlijk niet of nauwelijks aan *E und L* maar aan de voortreffelijke Nederlandse organisatie. Toch was het voor *E und L* een grote zorg dat met name de centrale verzorging van de *Wehrmacht* geen mislukking zou worden en tevens dat vragen en klachten bij *E und L* binnengekomen van andere Duitse instanties na doorzending aan het RBVVO onmiddellijk werden behandeld. Wat deze punten betreft zit *E und L* het Rijksbureau stevig op de huid.[35]

Tenslotte de formele positie van *E und L*. Deze komt hier op de laatste plaats. Dat was nu precies het probleem in het Duitse Rijk; aan diverse instanties werden elkaar overlappende bevoegdheden gegeven en de reële machtsverhoudingen waren voortdurend in beweging. Hoewel dus op zich een of andere organisatorische machtsbasis of toezegging van weinig betekenis was, was het toch iets waar men zich op beroepen kon. De positie van *E und L* was organisatorisch ondergeschikt aan de *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft* en daarmee aan de Rijkscommissaris. De macht van *E und L* had zo bezien even veel te betekenen op het beperkte terrein als die van de Rijkscommissaris op het gehele burgerlijke bestuur, zolang de Rijkscommissaris de ingenomen positie van *E und L* dekte. De positie van Fischböck acht ik in deze praktisch van weinig betekenis. Hijzelf (noch anderen van het *Kommissariat* buiten *E und L*) heeft nauwelijks iets met de voedselvoorziening te maken gehad tenzij zijdelings.

Met het bovenstaande is echter niet alles gezegd. Op 28 mei - één dag vóór de installatie van Seys-Inquart - schreef het *REM* een brief aan *Graf* Grote, die toen nog in Berlijn was, beginnende met: *'Da mit sofortiger Wirkung der Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete eingesetzt worden ist und der Landesbauernführer Graf Grote ihm beigeordnet wurde...'*[36] Hoewel geen officieel benoemingsstuk, lijkt mij de inhoud van dit schrijven veelzeggend. Opvallend is immers dat hier over rechtstreekse *'Beiordnung'* bij de *Reichskommissar* gesproken wordt, waarbij de naam Fischböck niet ter sprake komt. Vervolgens wekt de formulering de indruk, dat niet Seyss-Inquart zelf of Fischböck *Graf* Grote heeft uitgekozen, maar dat diens benoeming onder invloed van het *REM* via de *'Reichskanzlei'* is tot stand gekomen. Deze werkwijze is ook van toepassing geweest bij de benoeming van Rauter (Himmler, *SS*), Schmidt (Bormann, *NSDAP)*, Wohltat (Funk, *Reichsbank)* en Bene (Von Ribbentrop, *Auswärtiges Ambt*).[37] Daarmee ontleenden dezen en dat zou dan ook voor *Graf* Grote het geval zijn, hun gezag niet alleen aan de Rijkscommissaris maar eveneens aan de rijksinstantie, die zij in het bezette Nederlandse gebied vertegenwoordigden. Dat zij dus ook *'mehr auf der Linie ihrer Vorgesetzten als nach dem Willen des Reichskommissars arbeiteten,*[38] valt niet te verwonderen. Dit loopt echter reeds vooruit op het beleid, hier is de positie aan de orde van *E und L*. Ik geloof de conclusie te mogen trekken, dat deze zowel

door de dekking van de zijde van de Rijkscommissaris als door die van het *'REM'* zeer sterk was.

Omdat de *Hauptabteilung E und L* zo'n belangrijke rol gespeeld heeft, lijkt het mij gewenst dieper op haar organisatie en personeelsbezetting in te gaan. Van 15 november 1940 dateert de eerste *Geschäftsordnung*.[39] Er zijn dan 9 *Referate* ofwel werkgebieden (A t/m I). De referaten A t/m D zijn van algemene aard, zoals bestuur, algemeen, produktie en distributie. De andere vijf betreffen de produkten: vee, vlees, gevogelte, wild, eieren; groente, fruit, aardappelen; sierteelt, wilgen; graan, veevoeder, zaden en voedings- en genotmiddelen; zuivel en vetten; en visserijprodukten. Deze corresponderen met de indelingen van het Nederlandse bestuursapparaat. Later komen daar de *Referaten* K t/m O bij onder andere betreffende de wetgeving, de waterstaat, de zuivel(afsplitsing), de Centrale Crisis Controledienst, verzoekschriften, de coöperatie en de Nederlandse Landstand.

'Die Referenten lenken und überwachen die zuständigen Abteilungen des niederländischen Ministeriums und die jeweils in Betrachtkommenden Wirtschaftsverbände bei denen die Durchführung der Erfassung und Verteilung liegt'.[40]

Hoewel er op 7 januari 1942 een scherpe centralisatie werd doorgevoerd door de tekenbevoegdheid *(federführend)* te beperken tot vier personen, bleven de *Sachverständigen* hun taak zelfstandig uitvoeren.[41] Later komt men op deze vierdeling niet meer terug en treft men twaalf los naast elkaar staande referaten aan.[42] Zeker de vakdeskundigen onder hen, dus diegenen die alleen als 'Referent' een bepaald produktiegebied beheerden, hebben vrij zelfstandig kunnen opereren.

Opvallend is, dat van deze vakdeskundigen relatief weinig stukken in het archief bewaard gebleven zijn. Vermoedelijk hadden zij zoveel kontakt met de onder hun toezicht ressorterende bedrijfsorganisatie, dat corresponderen overbodig was.[42a] Mocht bovendien *E und L* officieel aan de Nederlandse bedrijfsorganisaties iets wensen mede te delen, dan moest dat via het RBVVO lopen. Het is overigens ook mogelijk, dat deze referenten hun eigen schaarse stukken hebben meegenomen of vernietigd voorzover zij nog niet waren afgelegd.

De machtsverhoudingen binnen *E und L* zijn uitermate interessant. Aan het hoofd stond de *Landesbauernführer Graf* F.F. Grote. Hoewel over hem niet zo erg veel bekend is, is wel duidelijk dat hij een overtuigd nationaal-socialist was afkomstig uit de *Reichsnährstand.* Hij had een open oog voor het kleine boerenvraagstuk.[43] Hij was voorstander van propaganda zodat de boeren overtuigd en tot vrijwillige medewerking gebracht zouden worden.[44]

Naast hem echter werd als *'Ständiger Vertreter' Freiherr* Dr. J. von der Wense benoemd.[45] Zijn vader was een *Rittergutsbesitzer* te Holden-Stadt, Kreis Melzen in Noord-Duitsland niet ver van de tegenwoordige Oost-Duitse grens. Hijzelf had de landbouwhogeschool te Halle/S met succes gevolgd en bekleedde vervolgens verscheidene bureau-

functies. In juni 1938 werd hij persoonlijk referent van Backe, staatssecretaris van het *REM* in Berlijn, vanaf januari 1940 in de rang van *Oberregierungsrat.* Behalve zijn functie in Den Haag was hij vanaf augustus 1940 betrokken bij de oprichting van het *Reichskolonialministerium* in Berlijn.[46] Hij werd namens het *REM (Abordnung)* hoofd van de onderafdeling IIIc (landbouw) en was tevens hoofd van de afdeling landbouw van het *Kolonial politisches Amt der NSDAP.*

Op het eerste gezicht lijkt dit allemaal een beetje vreemd maar in het begin van de oorlog was er op koloniaal terrein nog niet veel te doen en dus zou Von der Wense mooi de tijd hebben in Nederland zijn inzicht in de koloniale politiek te vergroten. Immers de Nederlanders waren in staat geweest met zeer weinig mensen grote baten uit hun koloniën te halen; daar moest iets van te leren zijn. In de latere oorlogsjaren kon Von der Wense rustig in Den Haag blijven, want de voorbereidingswerkzaamheden voor de koloniale overheersing (van Afrika) werden op een laag pitje gezet: *'Opfer der Maßnahmen des totalen Krieges'* heet het in een schrijven van 11 februari 1943 van het *Kolonial Politisches Amt.*[47] Belangrijk lijkt me te constateren dat Von der Wense in Berlijn vaste voet houdt.

Hij gold noch intern[48] noch bij de Nederlandse bestuursambtenaren[49] als nationaal-socialist, ofschoon hij sedert 1937 wel lid van de partij was.[50] Door het feit dat hij sedert 1928 lid was van de *Stahlhelm* die in 1933 bij de *SA eingegliedert* werd,[51] mag men hem politiek in de rechts-conservatieve hoek plaatsen.[52] In de *SA* had hij de rang van *Sturmführer z.V.*[51] Von der Wense werd in Nederland niet in uniform gezien. Aan zijn medewerker inzake koloniale aangelegenheden schrijft hij op 10 oktober 1940,[53] dat hij een vergunning tot dragen van een uniform moet aanschaffen. *'In Zivil kommt man hier selbstverständlich auch durch, ich habe aber gerade in Brüssel und Paris die Erfahrung gemacht, daß man als Zivilist dauerend belästigt wird mit der Forderung sich auszuweisen und läufig auch Verhändlungen mit Posten und Berufungen beim Offizier vom Dienst notwendig sind, um Dienstgebäude der höheren Verwaltungsstellen betreten zu können'.* Von der Wense was dus geen boerenorganisator maar een departementale *Verwalter* van klasse.

Nu is het zeer opvallend dat de top van het *REM* in Berlijn identiek bemand was. Sedert juni 1933 was daar R.W. Darré *Reichsernährungsminister,* die het in het zelfde jaar gelukt was de overkoepelende boerenorganisaties met het *Agrarpolitisches Apparat der NSDAP* te laten samengaan.[54] In 1934 wordt hij *Reichsbauernführer* en staat dan aan het hoofd van de vertikaal georganiseerde *Reichsnährstand.*[55] Naast hem stond vanaf het begin van zijn ministerschap de Staatssecretaris H. Backe,[56] een voormalige *'Gutsverwalter bzw. Domänenpachter'.* Ook hij had functies in de partij en boerenorganisatie maar voor hem is de organisatie ondergeschikt aan de oplossing van het technische probleem der voedselvoorziening. Prof.dr. Esenwein-Rothe schrijft over hem: *'In seinen Reden und Schriften kam schon frühzeitig zum Aus-*

druck, daß er die romantisierenden Ideen von einem 'völkischen' Bauerntum nicht teilte, wie sie in der Darré'schen Konzeption vom 'ständischen Aufbau' enthalten waren. Er betrachtete die Organisation des Reichsnährstandes lediglich als Institution zur Erfüllung ernährungspolitischer Aufgaben'.[57]

De tegenstelling tussen de twee heren komt fraai tot uitdrukking wanneer men enige titels van hun geschriften naast elkaar legt; Darré: *'Das Bauerntum als Lebensquelle der Nordischen Rasse'* (1928); *'Neuadel aus Blut und Boden'* (1930); Backe: *'Das Ende des Liberalismus in der Wirtschaft'* (1938), *'Um die Nahrungsfreiheit Europas'*. (1942) Verder lijkt mij van groot belang dat Backe in de interne strijd om de macht de overhand krijgt. Al op het einde van 1936 wordt Backe *Leiter der Geschäftsgruppe Ernährung* in het ambtelijk apparaat van het *Vierjahresplan* van Göring.[57] Vanaf het uitbreken van de oorlog is Backe degene, die feitelijk de touwtjes in handen heeft. In mei 1942 moet Darré het veld ruimen, hij wordt dan van al zijn functies in partij en staat ontheven.[58]

In Nederland valt kennelijk ook *Graf* Grote in ongenade. Hij werd in ieder geval, bij geruchte moedwillig,[59] naar het Oostfront gestuurd waar hij in begin 1942 sneuvelde. Het feit dat Von der Wense aan het hoofd van *E und L* kwam te staan, heeft de regeling van de voedselvoorziening in Nederland mijns inziens gunstig beïnvloed. Hij voelde zich duidelijk veel meer aangetrokken tot de ambtelijke deskundigen zoals Louwes e.a. als tot de lieden van de Landstand.

Het verhaal is hiermede niet geheel af. Zowel *Graf* Grote als Von der Wense hadden een persoonlijk referent, respectievelijk geheten Rogalewski en Salkowski. Naast of beter aansluitend op hun persoonlijk referentschap was Rogalewski *Sachbearbeiter* van referaat 15 *Algemeine Angelegenheiten* en Salkowski was *Sachbearbeiter* van referaat A, *Verwaltung*.[60] Rogalewski verdwijnt op 30 juni 1942 eveneens van het toneel. Salkowski neemt zijn werk als plaatsvervanger er bij behalve *'die Fragen der Arisierung'*, die *Oberlandwirtschaftsrat* W. Schoenbeck op zich genomen had.[61]

Schoenbeck had op 12 juni 1942, de kamer gekregen van *Graf* Grote en zijn secretaresse *Fraulein* Ridder was mee verhuisd naar de bijbehorende secretaressekamer.[62] Zoals bestuursleden van het Nederlandsche Rode Kruis deden,[63] zou men van Willi Schoenbeck geloven, dat hij de baas was. Dat is iets te veel gezegd, maar hij was wel een baasje en zijn positie binnen *E und L* was niet gering. Schoenbeck behoort bij diegenen, die er de hele bezettingsperiode geweest zijn. Bij de *Geschäftsordnung* van 15 november 1940 krijgt hij het referaat *Markt und Versorgung*.[64] Daarbij hoort ook de verzorging van de *Wehrmacht* en de in- en uitvoer. We kunnen dus stellen, dat het toezicht op de gehele verdeling van het beschikbare voedsel door Schoenbeck werd uitgeoefend.

Verder is het duidelijk, dat na het vertrek van *Graf* Grote, Schoenbeck binnen de *Hauptabteilung E und L* de partij vertegenwoordigde.

Officieel heet het in het *Geschäftsverteilungsplan* d.d. 26 februari 1943[65]: *Verbindung zur Dienststelle des Generalkommissars zbV und dem Arbeitsbereich der NSDAP.* Hij is ook de enige, die in brieven met *'Pg'* ofwel *Parteigenosse* aangesproken wordt. Het behoeft weinig toelichting, dat deze nieuwe functie-inhoud de positie van Schoenbeck zeer heeft versterkt. Bovendien werd hij *Stellvertretender Dienststellenleiter* nadat Von der Wense *Leiter der Hauptabteilung* was geworden. Tenslotte werd hij de verbindingsman van *E und L* inzake transportaangelegenheden en voorzitter van de *Verbrauchslenkungsausschusses.*

Het was in 1943 kennelijk nodig de bevoegdheden van Schoenbeck te recapituleren. We treffen dan in het archief een los blaadje aan met een overzicht van de *Sachgebiete* van de *Abteilung Marktordnung und Versorgung, Ein- und Ausfuhr.* Kennelijk met enige trots zijn hierin ook opgenomen de 1600 ambtenaren van het Centraal Distributie Kantoor, de 11500 van de plaatselijke distributiekantoren en de dagelijkse 500.000 porties eten uit de 184 Centrale Keukens.[66] Inderdaad niet gering.

Schoenbeck was lastig, stond op zijn strepen en was uit op macht. Daartegenover staat dat hij zeer hard werkte (het Referaat D beslaat 29 van de in het totaal 49 dikke portefeuilles tellend *E und L*- Archief) en bovendien ging hij recht door zee.[67] Dat het werken met de wat meer op details gerichte Schoenbeck heel wat minder aangenaam was dan met Von der Wense, zal hierna nog blijken.

Wat de overige referenten of *Sachverständige* betreft, is reeds medegedeeld, dat ze op hun werkterrein redelijk zelfstandig waren. Er waren natuurlijk wekelijkse besprekingen onder leiding van Schoenbeck waar zij verplicht waren (enige dwang was wel nodig) te verschijnen.[68] Voor het treffen van regelingen, was de handtekening van het hoofd van *E und L* nodig.[69] De vakdeskundigen onder hen werden geleverd door de betreffende Duitse bedrijfsorganisatie met goedkeuring van het *REM* in Berlijn.[70]* Van hun optreden zou men kunnen zeggen, dat het van Duitse zijde beïnvloed werd door hun relatie met de organisatie in Duitsland,[72] anderzijds dat zij in Nederland zich speciaal oriënteerden op de betreffende Centrales, later de Bedrijfschappen. Daar waren zij bij wijze van spreken kind aan huis; sommigen hadden daar ook hun bureau.

Ter illustratie van de positie der referenten bij de bedrijfschappen volgt hier een passage uit een brief van S. Schuster, Referent voor de Tuinbouw aan de *Hauptvereinigung der deutschen Gartenbauwirtschaft* te Berlijn.[72] *'Grundlegend ist zu bedenken, dass das Referat 'Gartenbau' beim Reichskommissar für die Niederlände kein Wirtschaftsverband der H.V. und keine Filiale der H.V. ist* (bedoeld met *H.V.* is de *Hauptvereinigung der deutschen Gartenbauwirtschaft). Aus verschiedene Gründen muss die Arbeit*

* Dr. Buddenböhmer, referent voor de visserij, was zelfs *'Stellv. Vorsitzender u. Geschäftsführer der Hauptvereinigung der Deutschen Fischwirtschaft'.*[71]

des Referates Gartenbau eine ganz andere sein. Man kann von der H.V. aus die Verhandlungen über Kopfkohllieferungen nicht vergleichen mit Verhandlungen, die Sie z.B. mit dem Gartenbauwirtschaftsverband Schelswig-Holstein pflegen, oder bei Gurkeneinfuhren mit den Gartenbauwirtschaftsverband Hessen Nassau. Ferner ist zu bedenken dass ich auf dem sehr bedeutenden Gebiet 'Gartenbau' in den Niederländen als einziger Mann tätig bin und heute mehr denn je mit unseren Feinden zu verhandeln habe und auch der Kontrollapparat stark unter diesem Gesichtspunkt arbeitet'. Na deze benadrukking van zijn zelfstandige en onmisbare positie gaat hij snel over tot het betuigen van zijn aanhankelijkheid; de keerzijde van de medaille. Na geconstateerd te hebben, dat hij helaas zo weinig bezoek krijgt van de *H.V.*, schrijft hij: *'Ich betone ausdrücklich, dass ich bei all meinen Arbeit hier in den Niederlanden die Interessen der H.V. weitmöglichtst vertrete, wozu ich mich schon durch meine frühere Tätigkeit im Reich moralisch verpflichtet fühle. Meine sehr häufigen Besuche in früherer Zeit in Ihrem Hause haben dies wohl weitgehendst unterstrichen'.* Deze tekst is niet alleen illustratief voor de positie van een vakreferent, maar ook wat betreft het zich indelen direkt bij het Rijkscommissariaat, de kleine bezetting van het apparaat, dat op de eerste plaats controlerend werd gedacht en tenslotte voor de betiteling van het Nederlandse bestuursapparaat met *'unsere Feinde'*, hetgeen naar het thuisfront toe flink en vooral vertrouwenwekkend moest klinken.

2. Doelstellingen

Nu we ons een beeld gevormd hebben van degenen die van Duitse zijde de gang van zaken op het terrein van de voedselvoorziening bepaalden, moeten we ons de vraag stellen, met welke doelstellingen zij hier hun werk deden. In zijn interessante betoog 'opmerkingen over de notitie van dr. De Pater over het doel van het Duitse civiele bestuur in Nederland'[73] geeft A.E. Cohen aan de hand van het eerste rapport van Seyss-Inquart[74] aan Hitler de volgende analyse van de opdracht, die Hitler aan Seyss-Inquart verstrekte:

— Als vanzelfsprekend gold voor Seyss-Inquart, dat hij in Nederland ging nazificeren. Dat hoefde niet uitgesproken te worden noch door Seyss-Inquart noch door Hitler.[75]
— Als *'Auftrag'* direct verband houdend met de oorlogstoestand: *'in Wahrung der Interessen des Reiches die öffentliche Ordnung und das öffentliche Leben sicherzustellen'.*[76]
— Als *Aufgabe: 'die aus Gründen der Erhaltung der niederländisch-indischen Gebiete unabhängig zu halten Niederlande abgesehen von den militärischen Sicherungen wirtschaftlich möglichst an das Reich zu binden'.*[76]

Cohen ziet deze laatste taak als een op de toekomst ingestelde en secundaire taak ten opzichte van de hier op de tweede plaats genoemde, welke op de oorlogstoestand was gericht. Minder ter aanvulling dan ter adstructie geeft hij vervolgens de door Hitler gegeven instruc-

tie aan Rauter[76]: 'onder alle omstandigheden voor de orde en rust in Nederland te zorgen; goed samenwerken met Seyss-Inquart en Christiansen en tenslotte als specifieke taak: het wekken van sympathie voor de Grootgermaanse gedachte en komen tot een goede verstandhouding met de arbeidende bevolking'.

Naar aanleiding van het bovenstaande overzicht kunnen enige opmerkingen gemaakt worden. Op de eerste plaats zou het even juist zijn de behartiging van de belangen van het Rijk en de handhaving van openbare orde en rust als twee afzonderlijke doelen voor te stellen, hoewel dit laatste in principe in dienst stond van het eerste doel. In de praktijk blijkt er vaak een tegenstelling te zijn, onder andere bij leveranties aan Duitsland of inschakeling van de NSB. Bovendien komen deze doelen ook vaak afzonderlijk genoemd voor.[77] Wat vervolgens de economische binding aan het Rijk betreft stelt L. de Jong, dat het niet Hitlers bedoeling was Nederland tot het uiterste te exploiteren. Twee richtlijnen gaf hij aan: de levensstandaard in Nederland mocht niet beneden die van Duitsland dalen *('Gleichberechtigung')* en de grote Nederlandse ondernemingen moesten met Duitse als het ware vervlochten worden, hetgeen in de loop der tijd zou moeten geschieden.[78] Bij dr. L.G. Kortenhorst, schrijver van het hoofdstuk 'Het economisch leven' in het standaardwerk 'Onderdrukking en Verzet' kunnen we lezen, dat de door Seyss-Inquart geformuleerde opdracht tot het binden van Nederland op economisch terrein veel verder strekte dan een *Verflechtung* van de grote Nederlandse ondernemingen. Hij spreekt van het uitgeven der wachtwoorden. *'Verflechtung, Verschmelzung, Interessengemeinschaft,* opheffing van douane- en deviezengrenzen en zo meer'.[79] Mij lijkt het het beste om de koppeling van het Nederlandse economische leven aan het (Groot-)Duitse aan te duiden met integratie. *'Gleichberechtigung'* is zo gezien één van de aspecten van de integratie en als zodanig minder een gunst dan bijvoorbeeld Fischböck* het deed voorkomen,[81] tenzij men het als een gunst beschouwt, dat Nederland niet in het wilde weg werd leeggeroofd maar slechts mede het lot onderging van een land, dat onder de last van een weergaloze oorlog gebukt ging.

Een volgende opmerking moet zijn, dat men voorzichtig moet zijn aan uitspraken en instructies van Hitler c.s. al te veel waarde te hechten; zij konden nogal eens wisselen.[82] Tenslotte wil ik de opvatting van A.J. van der Leeuw[83] aanhalen die van mening is, dat niet de vraag gesteld moet worden 'Wat wilden de Duitsers?' maar 'Welke ideeën hadden, elk voor zich, de Duitse autoriteiten van staat, partij

* De door Fischböck gebezigde formulering van de *'Gleichberechtigung'* luidt als volgt: Die grundlegende Weisung für die besetzte niederländischen Gebieten zu befolgende Wirtschaftspolitik gab Reichsmarschall Hermann Göring als Beauftragter für den Vierjahresplan, indem er am 7 juni 1940 die Erklärung abgab, dass die Niederlande in wirtschaftlicher Beziehung nicht besser und nicht slechter behandelt werden sollen als das deutsche Reich.[80]

en rijkscommissariaat, die met de bezetting van Nederland te maken hadden?'

Samengevat kunnen dus als algemene doeleinden geformuleerd worden: 1. de nazificering; 2. de voorziening in de behoeften van het Rijk, op dat moment in oorlog; 3. de handhaving van rust en orde; 4. de integratie van de Nederlandse economie in de Grootgermaanse, waarbij de levensstandaard niet beneden die in Duitsland mocht dalen. Het bovenstaande onder het voorbehoud van een zekere wisselvalligheid naar tijd en diversiteit per persoon of groep betrokken bij de uitoefening van de bezettingsmacht.

De nazificering

Beschouwen we nu het terrein van de voedselvoorziening, dan zien we dat de doelstelling nazificering, parallel lopend met de steeds grotere nadruk op de oorlogsvoering, voortdurend meer aan betekenis inboette, nadat in Berlijn Minister Darré en in Nederland *Graf* Grote van het toneel verdwenen zijn.

Op het programma van *Graf* Grote stonden[84] nog:

— het verkrijgen van meer organisatorische eenheid door het onderbrengen van alle boeren in één standsorganisatie en de coöperaties onder één toezichthoudend lichaam;
— de overdracht van de ordening in de landbouw aan het bedrijfsleven in zelfbestuur;
— het zoveel mogelijk brengen van grond in boerenhanden, waarbij tevens de versnippering moest worden tegengegaan. Dit sloot aan bij de actie van Landbouw en Maatschappij overgenomen door het Agrarisch Front: 'Boerenland in Boerenhand';
— de arisering van de landbouw;
— schuldbevrijding met name door oprichting van een centrale kredietinstantie;
— verdere steun aan de kleine boeren;
— inzet van Duitse sprekers (Duits betekende in de praktijk: boeren van even over onze oostgrens) om het contact te vergroten, met als doel begrip *(eine Verständigung)* te kweken.

Slechts zijdelings bleven deze doelstellingen gehandhaafd. Van een betekenisvolle praktische aanpak van de nazificering was geen sprake. Het blijft bij enkele beperkte acties. Hiertoe behoorde met name de gewenste arisering in het bijzonder van het Joodse bedrijfsleven en het Joods grondbezit.*

Bovendien werd met enige financiële steun de NSB-organisatie op het terrein van de landbouw (De Nederlandsche Landstand) in het leven gehouden, zonder dat deze enige invloed van betekenis kreeg.[85] Het laatste gold ook voor de 'Nederlandsche Coöperatieve Raad'.

* Aan Joods grondbezit werd plm. 9000 ha. grond aan de betreffende pachters of andere kopers overgedragen. Dit ligt in de orde van grootte van 0.4% van het totale cultuurareaal.[85a]

Dat voedselvoorziening en politiek niets met elkaar te maken hadden, wordt door Von der Wense duidelijk te kennen gegeven aan *de Generalkommissar zbV* bij gelegenheid van een protest tegen het optreden van het NAF (Nederlands Agrarisch Front). Deze NSB-organisatie moest bij de uitreiking van voedsel in de Centrale- en Fabriekskeukens worden ingeschakeld. Toen leden van het NAF bepaalde arbeiders om hun politieke gezindheid een vergunning tot deelname aan de keukenvoeding weigerden, protesteerde Dols hiertegen bij *E und L* met het argument *'da es mir vorkommt dass Politik ausserhalb des Gebietes der Nahrungsversorgung liegt'*. Het is fraai te zien hoe Von der Wense een braaf concept-schrijven van Schoenbeck aan de *Generalkommissar zbV* omwerkt tot een krachtdadig protest: *'Die Werkverpflegung ist in erster Linie dazu da, der Schwerarbeitenden werktätigen Bevölkerung in Lebens- und Kriegswichtigen Betrieben eine ausreichende Ernährung zu sichern, nicht als Werbungsmittel für die N.A.F., die damit obendrein Missbrauch treibt, wie das Beispiel zeigt'*.[86]

De voorziening in de behoeften van het Rijk

Dat deze belangen gediend moesten worden, stond buiten kijf. De vraag is echter, welke de belangen van het Rijk waren ten aanzien van de aanvoer van agrarische produkten uit Nederland en of deze prioriteit hadden boven die van de voedselvoorziening van de Nederlandse bevolking?

Duitsland *(Altreich)* was in 1939 voor 83 à 87% zelfvoorzienend.[87] Graan was er voldoende, zelfs was er een reserve van één jaar verbruik voor de stadsbevolking.[88] Ook aardappelen waren er genoeg; slechts één kwart tot één derde was nodig voor de directe menselijke consumptie. De invoer van vroege aardappelen was op zich wel wenselijk maar niet essentieel voor de voedselvoorziening.[88] Suiker was er eveneens genoeg (reserve van 3 maanden op jaarbasis).[88] In de groeiende vraag naar zuivel- en vleesprodukten[89] kon zonder invoer van veevoeders niet voorzien worden. Het beleid was er reeds sinds 1933 opgericht geweest de binnenlandse veevoederproduktie te verruimen.[89] Bovendien was het mogelijk de consumptie te verminderen. Zeer moeilijk lag de vetvoorziening, die ten dele door dierlijke deels door plantaardige produktie moest plaatsvinden, nadat ook Duitsland van de aanvoer van tropische vetten was afgesloten. Duitsland was wat de vetvoorziening betrof slechts voor 55% zelfvoorzienend.[90]

In wezen zat Duitsland dus met hetzelfde probleem als Nederland.Door de toegenomen welvaart en de relatieve goedkoopte van tropische vetten, was de vetconsumptie niet meer in overeenstemming met het tegelijkertijd gedaalde binnenlandse produktieniveau. Nederland had daarbij het voordeel, dat het in 1940 over een relatief grote hoeveelheid aan botervet kon beschikken dat, weliswaar met een subsidieregeling voor de lagere inkomens,[91] aan de bevolking ter beschikking kon worden gesteld. Daarenboven beschikte Nederland in 1940 over een fabelachtige voorraad tropische vetten. Dat hier de belangen

van het Rijk zwaar zouden gaan wegen, lag derhalve voor de hand.

Tenslotte was ook de groente- en fruitvoorziening niet uit de eigen produktie verzekerd.[92] Aan het tekort aan zuidvruchten kon vanuit Nederland nauwelijks iets worden gedaan. Inzake de aanvulling van het tekort aan vroege groente kon Nederland een belangrijke rol spelen. Bovendien was het voor Duitsland in de oorlog niet mogelijk de door Backe gesignaleerde grote binnenlandse mogelijkheden op dit terrein te realiseren, gezien de hoeveelheid arbeid en glas welke hiermee gemoeid zouden zijn. In het schrijven van het *REM* de dato 27 oktober 1941 werd daarom gesteld, dat de aanvoer van groente uit Holland veiliggesteld moest worden. De toevoer werd *"unentbehrlich"* geacht voor de verzorging van de Rijkshoofdstad en van Rheinland-Westfalen.[93] Tot zover het direkte Duitse belang bij de voortbrenging van agrarische produkten in bezet Nederland.

Ook zou men bij de belangen van het Rijk de voedselvoorziening van de *Wehrmacht* in Nederland kunnen rekenen. Dat deze in zijn geheel uit de Nederlandse produktie zou moeten geschieden stond buiten kijf[94] en dit was in overeenstemming met de regels vastgelegd in het Landoorlogreglement van 1907.[95]

Tenslotte zou men ook het opheffen van tekorten in andere bezette gebieden tot het Duitse belang mogen rekenen. Dat er bij onverhoopte tekorten eerst naar compensatie in een van de andere bezette landen gezocht moest worden, alvorens bij het Rijk aan te kloppen, werd in Fontainebleau afgesproken.[96] *Graf* Grote deelt daar echter al meteen mee, dat de overschotten in Nederland *"vielmehr für das Altreich"* zijn bestemd en bovendien moesten de transakties in verband met het transport zonder meer over Berlijn lopen. In de praktijk speelt dit Duits belang dan ook nauwelijks een rol.

De vraag is nu, gingen deze belangen van het Rijk boven de belangen van de voedselvoorziening van de Nederlandse bevolking? Ten eerste moet natuurlijk worden opgemerkt, dat het laatste belang evenzeer een Duits belang was. Hierop komen we bij het punt van de rust en orde terug. Ten tweede was ook volgens Duits inzicht de mogelijkheid aanwezig, dat Duitsland op belangrijke terreinen van de voedselvoorziening zou moeten bijspringen. Nederland was immers in 1938 voor slechts 67% zelfvoorzienend[97] en de uitvoer naar Engeland en dergelijke was voor een zeer groot deel gebaseerd geweest op ingevoerde veevoeders. De bezetter eiste echter, dat in principe elk bezet land zelf *"möglichst restlos"* voor de voedselvoorziening van de *Wehrmacht* en de eigen bevolking zou zorgen.[96] Toch zou Duitsland blij kunnen zijn als door een forse omschakeling in de agrarische produktie Nederland geen blok aan het been zou worden, zoals bijvoorbeeld België. Gelukkig voor Duitsland wist men in Nederland na de bezetting een zeer succesvolle omschakeling van de agrarische produktie door te voeren. Backe spreekt er in zijn boek dan ook vol lof over.[98]

Nu de kernvraag:'welke belangen gingen voor'? Het antwoord moet

zijn : de voeding van de *Wehrmacht* ging vóór die van de Nederlandse bevolking. Toch was men niet ongenegen Duitse voorraden aan te spreken voor die voedingsmiddelen waarin Nederland niet zelfvoorzienend was. De voeding van de Nederlandse bevolking ging vóór de export naar Duitsland, zolang de rantsoenen in Nederland niet boven de Duitse uitkwamen. Als er echter ten aanzien van de vetten, de groenten en de veredelingssector ook maar enige ruimte was in een jaarbalans dan moest die voor export worden benut.[98]

Hierbij moeten we terugkomen op de differentiatie aangebracht door A.J. van der Leeuw (zie blz. 55). Hiervoor is betoogd, dat in Nederland de macht over de voedselvoorziening bij uitsluiting werd uitgeoefend door *E und L*, terwijl ook in Duitsland het *REM* een monopoliepositie innam. Nu zou men kunnen zeggen, deze heren waren deskundig, konden heel makkelijk narekenen, dat de voedselvoorziening in Nederland maar een dubbeltje op zijn kant was. Het waren bovendien allemaal best redelijke mensen.[99] Welke reden zou er kunnen zijn om toch te willen exporteren naar het Rijk?

Afgezien van de eerder genoemde tekorten in Duitsland was er een moeilijk nauwkeurig te definiëren pressie, die oorzakelijk berustte op het wijdverspreide beeld van "Holland" als land van melk en honing, met een overvloed aan boter, kaas, eieren, bacon, gevogelte, groente en de fijnste soorten fruit. Dat in *Holland* iets te halen moest zijn, was (waarschijnlijk) communis opinio.* Het is dan ook niet voor niets, dat Seyss-Inquart zijn Berlijnse bezoekers op Clingendael een karig menu voorschotelde.[101] Bovendien werden Louwes en Dols herhaaldelijk verzocht er voor te zorgen, dat de Nederlandse restauranthouders in Den Haag en omgeving zich zouden houden aan de officiële toewijzigingen, zodat bij de Duitse bezoekers, zeker bij de uit Berlijn afkomstigen, de indruk van schaarste physiek gevestigd zou worden.[102] Ook het sturen van pakjes naar Duitsland** en vooral het doen van offertes door Nederlandse exporteurs moest hard worden aangepakt.[104] Dat er door het bestaande beeld van overvloed een zekere pressie op de Duitse autoriteiten hier werd uitgeoefend om te exporteren, spreekt vanzelf en ook dat daar vanuit Duitsland handig gebruik van werd gemaakt.

Tenslotte was export naar Duitsland een bewijs, dat men het belang van het Duitse Rijk diende en daarmee van de betrouwbaarheid van

* Schoenbeck tekende nog op 17-6-1943 ter vergadering aan dat in het Rijk een volledig foutieve indruk bestond over de verhoudingen in Holland. Hij vroeg de aanwezigen er telkens op te wijzen, dat hier te lande geen bijzondere voorraden meer waren. Zijn beschouwing werd door Fuhlrott van de *Rüstungsinspektion* bevestigd.[100]

** Zelfs op een Duits verzoek pakjes ten behoeve van nabestaanden van omgekomen mijnwerkers en soldaten uit Nederland te mogen betrekken geeft Von der Wense aan de Rijkscommissaris advies negatief te beslissen: *"durch derartige Sonderaktionen wird meines erachtens ein höchst unerwünschter falscher eindruck über die Versorgungslage in den Niederlanden erweckt".*[103]

de ambtenaar in bezet gebied. De schijn mocht niet gewekt worden, dat men met de vijand heulde of dat men hem niet de baas zou zijn.[105]

Er moest dus geëxporteerd worden, zodra in één balansjaar zoveel gedistribueerd kon worden, dat de rantsoenhoogte in Duitsland zou worden overschreden. In ieder geval vet uit de voorraden, vlees vrijkomend bij de inkrimping van de veestapel en groenten. Holland had immers jarenlang grote partijen groente doorgedraaid, waaruit maar weer eens de waanzin van het liberale stelsel bleek,[106] maar nu zouden de Hollanders deze op de Duitse markt mogen brengen.

Dat er behalve groenten na de afvoer van de voorraden niet veel ruimte voor export meer was, was voor *E und L* een vaststaand feit[107] op zijn minst vanaf het voorjaar 1941. In het *Bericht* van 7 mei schrijft *E und L*, dat men geen ruimte meer ziet voor de *"reine Ausfuhrüberschüsse"* vanaf de oogst 1941: en in het (klad)concept: *'Ausfuhr nur über Kompensationen möglich. Wehrmacht teilweise auch auf Nachschub angewiesen'*.[108] Volgens het schrijven van 1 juli 1942 van Von der Wense aan de *Reichsminister für Ernährung und Landwirtschaft* heeft de *Führer* op 25 september 1941 *grundsätzlich anerkannt, dass nur dann Lieferungen aus den Niederlanden an das Reich oder dritte Länder erfolgen sollen, falls ein angemessener Austausch durchgeführt wird.*[109]

Het Rijk had natuurlijk nog andere belangen dan toelevering van voedingsmiddelen. Zo was er behoefte aan hooi en stro en zaaizaad, aan paarden voor de *Wehrmacht*, aan machinerieën bijvoorbeeld voor het op poten zetten van zuivelfabrieken in de in het Oosten veroverde gebieden, aan spoorwegmateriaal met name wagons, aan brandstof en tenslotte aan arbeidskrachten. Op al deze terreinen werden hoge eisen gesteld, welke bijna stuk voor stuk een bedreiging inhielden van de voedselvoorziening van het Nederlandse volk.

Al deze eisen betreffende kan men generaliserend stellen, dat *E und L*, gedekt door de Rijkscommissaris, de opvatting huldigde zijn medewerking te moeten verlenen tot aan de kritieke grens, dus tot daar waar *E und L*, dan reeds lang gewaarschuwd door Hirschfeld en Louwes, van mening was, dat verdere levering een reële bedreiging vormde voor de voedselvoorziening. Als deze grens naar hun mening werd bereikt, dan was *E und L* bereid het vanaf dat moment bestaande conflict met de autoriteit, die levering eiste, tot op het hoogste niveau uit te vechten.* In de praktijk is hiervan het resultaat geweest, dat tot aan de spoorwegstaking de door *E und L* gestelde grenzen nooit overschreden zijn. En hoewel moeilijk anders aan te tonen dan met volksgezondheidscijfers, ben ik van mening dat *E und L* telkens weer de mogelijkheden zeer reëel heeft ingeschat. Op de exporteisen van

* Inzake de steeds hogere vraag naar levering van kolen werd aangetekend, dat de Rijkscommissaris had gezegd zich niet door de druk vanuit Duitsland te zullen laten beïnvloeden en bij hernieuwde vordering van de zijde van de *"Reichsstelle für Kohle"* -- *"würde der Reichskommissar sich an den Reichsmarschall wenden müssen"*.[110]

agrarische produkten en het vraagstuk van de volksgezondheid kom ik uitvoerig terug.

De handhaving van rust en orde
Het besef, dat een voldoende voedselvoorziening een eerste voorwaarde was voor het garanderen van rust en orde was mijns inziens alom aanwezig, maar het was zo vanzelfsprekend dat het maar weinig expliciet uitgesproken werd. Dat alle belangrijke bezettingsautoriteiten de overzichten van de rantsoenen ontvingen,[110] is niet verwonderlijk. De chefintendant van de *Wehrmacht* verzocht liefst toezending in 35-voud.[111] Hieruit valt op zijn minst de algemene waarde, die aan de hoogte van het rantsoen werd gehecht, af te leiden. In een *'Aktenvermerk'* tekende Schoenbeck aan naar aanleiding van de steeds moeilijker wordende transportsituatie in 1943, dat als het niet tot eind december open weer zou blijven, zodat de oogsttransporten konden plaatsvinden, *'es zu Unruhen und ernsten Störungen kommen kann'*. Met name noemde hij de steden-driehoek: Amsterdam - Rotterdam - Utrecht.[112]

Verdere indicaties naast de reeds aangeduide zijn de enigszins bevoorrechte behandeling van Amsterdam, waar in eerste instantie de aangevoerde en niet voor de *Wehrmacht* bestemde vis in vrije verkoop moest worden gebracht. Dit geschiedde duidelijk uit hoofde van de grotere risico's voor rust en orde in Amsterdam ten opzichte van de rest van Nederland.[113] Ook bij de aanvoer van groente werd Amsterdam, volgens een mededeling aan de *Wehrmacht*, bevoordeeld.[114] Deze bevoorrechte positie bleef Amsterdam gedurende de hongerwinter houden.[115] Na Amsterdam kwamen de andere grote steden voor visvoorziening in aanmerking.[116]

Het is eveneens opvallend, dat met de publiciteit rond de rantsoenhoogte zeer behoedzaam werd opgetreden. *Graf* Grote gaf herhaaldelijk aanwijzingen betreffende het moment waarop en de vorm waarin mededeling hieromtrent gedaan moest worden.[117] Voor alle ambtenaren bestond bovendien zwijgplicht. Een te vroeg bekend maken, werd met onmiddellijk ontslag bestraft.[118] En als er met de voorziening iets scheef ging, kwamen de verontruste berichten onder andere van de zijde van de *"Sicherheitspolizei"* snel binnen.[119] Kortom kennelijk hechtten de Duitse bezettingsautoriteiten grote betekenis aan een goed lopende voedselvoorziening juist met het oog op de handhaving van rust en orde.

De integratie
De integratie op het terrein van de landbouw en voedselvoorziening is een zeer ingewikkelde aangelegenheid. Het algemene uitgangspunt is duidelijk: de Nederlandse landbouw en voedselvoorziening moest een onderdeel worden van de Duitse (meestal werd de aanduiding *"Deutsches"* of *"Europäisches Grossraum"* gebruikt) *'Ernährungswirt-*

schaft'. In beleidsaspecten vertaald, komt dat neer op:

1. aansluiting bij de Duitse autarkie, hetgeen, na een aanvankelijke weifeling, eenvoudig betekende, dat Nederland op zijn minst gedurende de oorlogstoestand zelfvoorzienend moest worden. *Graf* Grote stelde het als volgt: *Der Krieg zwingt die niederländische Landwirtschaft, die Versorgung der Bevölkerung mit dem Lebenswichtigsten Bedarf in erster Linië aus der eigenen Scholle sicher zuststellen.(...) In der Europäischen Grossraumwirtschaft wird die niederländische Landwirtschaft ihren charakter als lieferant von Erzeugnissen der Tierischen Veredlungswirtschaft und hochwertigen Gartenbauerzeugnissen gegen Eintausch von Futtermitteln und Düngermitteln behalten.*[120] Overigens valt uit de beschrijving van de Deense en Hollandse landbouw door Backe op te maken, dat hij waarschijnlijk in verband met de bevolkingsdichtheid de veredelingslandbouw wel voor Denemarken maar niet voor Nederland zag weggelegd.[121]

2. Het niveau van deze zelfvoorziening moest als het even kon gelijk zijn aan het Duitse.[122] In de praktijk kwam dat neer op: in ieder geval niet beter.

3. Daarbij moesten alle te treffen regelingen tot op de meest pietluttige terreinen *'weitgehend auf das Reich abgestimmt'* worden.[123]

4. Van ondergeschikte betekenis was de "*Verflechtung*". De landbouwindustrie was grotendeels coöperatief, zodat van overnemen van aandelen geen sprake kon zijn. Wat de particuliere sector aangaat zoals Unilever, zal dit wel enige rol gespeeld hebben, maar er is in de door mij geraadpleegde archieven niets van terug te vinden. Dit ging mijns inziens duidelijk buiten *E und L* en zeker buiten het RBVVO om.

5. Nog minder kon er in de gegeven situatie terecht komen van het vrije goederenverkeer. Als dit voor de landbouw en voedselvoorziening toegepast was, zou van een planmatige produktie en distributie niets terecht gekomen zijn. Alvorens dan ook op 1 april 1941 de deviezengrens werd opgeheven, was er mede op aandringen van *E und L* en het *REM* voor gezorgd, dat de uitvoer van landbouwprodukten aan een vergunningstelsel was gekoppeld.[124]

6. Van grote betekenis voor de landbouw was de integratie op prijsniveau. In verband met het in te stellen vrije geld- en goederenverkeer, was het noodzakelijk het Nederlandse prijsniveau, dat gemiddeld 30 tot 40% lager lag dan het Duitse, te verhogen.[125] Dit is zeer gunstig geweest voor de boeren, omdat de landbouwprijzen het verst onder het Duitse niveau lagen.[126]

7. Ook de organisatorische integratie werd van groot belang geacht.[127] Ik heb het vermoeden, dat dit behalve een ideologische ook een praktische achtergrond had. Door een gelijksoortige organisatie van de Duitse en Nederlandse landbouw zou de communicatie worden vergroot via de contacten van personen in overeenkomstige posities.

De organisatie van de voedselvoorziening wordt in Hoofdstuk 5 nader toegelicht.

Van bovengenoemde punten behoeft de *Abstimmung* (punt 3) waarschijnlijk enige nadere uitleg. Laat mij beginnen met enige voorbeelden. Werd in Duitsland het broodgraan vol uitgemalen dan moest dat in Nederland ook, maar omdat het RBVVO daar niets voor voelde, moest Dols naar Berlijn om daar zijn gelijk te halen.[128] Kregen de Duitse burgemeesters het recht en de opdracht *Arbeidskolonnen* te formeren zoals voor het snel laten lossen van levensmiddelen, dan moest een dergelijke regeling in principe in Nederland ook getroffen worden.[129] Wilde men weten of een sportleraar in de categorie van zware arbeid of elders moest worden ingedeeld, dan diende men te kijken hoe dat in het Rijk geregeld was.[130]

De *Abstimmung* betrof in het principe het gehele terrein van de voedselvoorziening. Het was dus nodig om van alle besluiten en circulaires, die in Duitsland door het *REM*, de *'Reichsnährstand'* en alle *Wirtschaftsverbände* uitgegeven werden een afschrift in zijn bezit te krijgen.[131] Mocht uit deze stapels documentatie toch niet duidelijk zijn, dat een bepaalde materie in Duitsland geregeld was, dan stuurde *E und L* een briefje naar Berlijn om informatie. Het zal duidelijk zijn dat men in Nederland niet zonder meer alles kon regelen, zoals dat in Duitsland was gebeurd. De ene ambtenaar (b.v. Von der Wense) is wat minder scrupuleus dan de andere (Schoenbeck).

Nu deze beleidsaspecten van intergratie genoemd zijn, mogen we samenvattend stellen, dat de integratie een zeer belangrijk doel van de bezetter is geweest. Op alle mogelijke punten - ook agrarisch - moest het economisch en maatschappelijk leven ingepast worden in het Duitse. Het was echter gedurende de oorlogssituatie niet haalbaar de Nederlandse landbouw, zoals *Graf* Grote het voorstelde, een feitelijk onderdeel te laten zijn van een Groot-Duitse. Dat vond zijn oorzaak in de schaarste aan brandstof, transportmateriaal en niet te vergeten veevoeders (zie blz. 137 e.v.). Toch was het beleid van de bezetter erop gericht elke mogelijkheid aan te grijpen deze intergratie een stap naderbij te brengen.

We hebben nu de machtsverhoudingen bij de bezetter en zijn politieke doeleinden op agrarisch terrein beschreven. Op de uitwerking van laatstgenoemde tot concreet beleid, zijn we niet ingegaan, zodat een aantal algemeen gestelde beweringen enigszins voorbarig gedaan lijken te zijn. Men zou hier kunnen wijzen op de beperkte medewerking aan de uitvoer naar Duitsland, (blz. 60) de afnemende druk tot nazificering (blz. 56) en het mislukken van het *Grossraum*-concept op het terrein van de landbouw (hierboven). De lezer moge, zo hij/zij in dergelijke zaken grote twijfels behoudt, de hier generaliserend gedane uitspraken als hypothesen beschouwen, die verder toegelicht dienen te worden.

Hoofdstuk 3

De Nederlandse overheid

1. De machtsverhoudingen

Het Departement van Economische Zaken, beheerd door minister M.P.L. Steenberghe, werd op 8 mei 1940 om hem te ontlasten opgesplitst in een Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart en een Departement van Landbouw en Visserij. Steenberghe behield als minister de portefeuille Handel, Nijverheid en Scheepvaart, terwijl H.M. Hirschfeld, Directeur-Generaal van Handel en Nijverheid nu tevens aangewezen werd tot waarnemend Secretaris-Generaal. Mr.dr. A.A. van Rhijn, tot dan toe de Secretaris-Generaal, werd Minister van Landbouw. Ir. A.L.H. Roebroek de Directeur-Generaal van de Landbouw zou, analoog aan de positie van Hirschfeld, tevens waarnemend Secretaris-Generaal van Landbouw en Visserij worden.[1] Dat de posten van secretaris-generaal met waarnemers zouden worden bezet en dezen hun oude functie behielden, zou erop kunnen wijzen, dat de scheiding slechts als tijdelijk werd gezien.

Bij het vertrek op 13 mei van de Koningin en de voltallige regering naar Londen werd het centrale gezag door de ministers Steenberghe en Van Rhijn na overleg met de anderen in handen gelegd van de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht, generaal H. Winkelman, terwijl de secretarissen-generaal van de departementen hem zouden bijstaan. Dezen zouden onder zijn verantwoordelijkheid fungeren als waarnemend hoofden van de departementen.[2] Zij kwamen de volgende dag in college bijeen om te beraadslagen.[3] Het als college optreden, hebben ze volgehouden totdat door de meningsverschillen met de nieuw benoemde secretarissen-generaal in oktober 1943 onderling overleg onmogelijk was geworden.[4] Generaal Winkelman heeft de secretarissen-generaal alle ruimte gegeven de niet-principiële zaken zelf af te handelen, terwijl waar nodig de regelingen formeel bij besluit van de Opperbevelhebber zouden worden vastgesteld.[5]

Tegelijkertijd berustte vanaf het moment van de capitulatie het opperste regeringsgezag in Duitse handen en wel tot 29 mei 1940 in die van generaal Von Falkenhausen, bevelhebber van de Duitse legergroepen in Nederland, daarna in handen van de Rijkscommissaris A. Seyss-Inquart als hoofd van een Duits civiel bestuur.[6] Aan deze dualistische situatie kwam een einde toen op 12 juni 1940 generaal Winkelman een verklaring aflegde, dat hij ná 3 juni uitsluitend nog belast was met de militaire demobilisatie.[7] Zijn instructies aan industriële bedrijven, inzake het werken voor de vijand, van begin juni werden daarmee ontkracht, echter niet datgene, wat tussen 13 mei en 3 juni door hem bij besluit geregeld was.

Daarmee kwam ook een einde aan de sinds het aantreden van Seyss-Inquart dualistische positie van de secretarissen-generaal. Immers waren bij Verordening no. 3 van de Rijkscommissaris d.d. 29 mei de secretarissen-generaal aan de Rijkscommissaris verantwoording verschuldigd, terwijl hun ondergeschikte positie ten aanzien van generaal Winkelman bleef gecontinueerd. Bovendien had de Rijkscommissaris hen meerdere malen bij verordening gemachtigd algemeen bindende rechtsvoorschriften uit te vaardigen.[8] Op 21 juni 1940 werd bij Verordening no. 23/1940 aan de secretarissen-generaal een algemene machtiging verleend tot het treffen van de maatregelen,[8] ieder op zijn eigen terrein, die gewenst zouden zijn voor de handhaving van de openbare orde en de zekerheid van het openbare leven. Deze verordening werd de basis van de wetgevende en uitvoerende arbeid van de secretarissen-generaal.[9] Daarmee hadden zij, hoewel natuurlijk door de betreffende Duitse ambtenaren gecontroleerd, grote bevoegdheden gekregen. Mr. A.J. Backer schrijft het volgende: *'Einen Teil seiner Zentralen Regierungsbefugnisse hat der Reichskommissar den Generalsekretären der Ministerien übertragen. Hierunter gibt es sogar Rechte, die früher der Krone zufielen, sodaß die erwähnten Funktionäre in verschiedener Hinsicht größere Regierungsgewalt haben als die Minister vor dem 10 Mai 1940. In andere Beziehungen ist ihre Befugnis naturgemäß geringer, da sie dem Reichskommissar untergeordnet sind'.*[10]

Keren we terug naar het Departement van Landbouw dan moeten we constateren, dat na het vertrek van de regering naar Londen de leiding van het departement berustte bij de aangewezen, maar nog niet benoemde waarnemend Secretaris-Generaal ir. A.H. Roebroek. Deze werd voor een moeilijke en uiterst verantwoordelijke taak gesteld, die door anderen voor hem 'te zwaar' geacht werd. Hirschfeld schrijft er het volgende over:[11] 'Nu had reeds tijdens de oorlogsdagen Ir. Louwes mij zijn bezorgdheid uitgesproken over de leiding van het departement van landbouw, zodra minister Van Rhijn zou zijn vertrokken. Ik had daarom nog vóór het vertrek der ministers Steenberghe en Van Rhijn voorgesteld om Ir. Louwes tot waarnemend secretaris-generaal in plaats van ir. Roebroek aan te wijzen, maar voor het nemen van deze maatregel, welke ook naar hun oordeel nodig was, had de tijd ontbroken. Na het vertrek der ministers had Snouck Hurgonje* daarom aan generaal Winkelman voorgesteld alsnog tot deze maatregel over te gaan. Ir. Louwes, ter zake bij Winkelman ontboden, had evenwel bezwaar gemaakt ir. Roebroek op deze wijze voor het hoofd te stoten. Op verzoek van Winkelman, en op aandringen van Snouck Hurgonje en ir. Louwes, heb ik toen deze functie op mij genomen, echter onder voorwaarde dat Louwes de voedselvoorziening geheel op zich zou nemen. Roebroek was hierover zeer verontwaardigd,

* Secretaris-Generaal van Buitenlandse Zaken en Voorzitter van het College van SSGG.[12]

doch Winkelman meende niet anders te kunnen handelen'.

Louwes is hierover korter en formeler.[13] Hij deelt het standpunt van de opperbevelhebber mede en de reden van zijn weigering: 'omdat ik zulks onjuist achtte, waar de Regering Ir. Roebroek als zodanig had benoemd en deze daardoor op een lager plan zou worden gesteld'. Winkelman heeft dus Hirschfeld officieel benoemd tot Secretaris-Generaal, waarnemend hoofd van het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart en dat van Landbouw en Visscherij.[14] Om de zelfstandige positie van Louwes te onderstrepen benoemde Winkelman hem tot Regeringscommissaris voor de Voedselvoorziening. Roebroek blijft tot 15 juli 1941 Directeur-Generaal van de Landbouw (DG vd L), terwijl Louwes op 27 augustus 1940 onder andere wegens het feit, dat de bezetter de betreffende titel geschrapt wenste te zien*, de titel kreeg van Directeur-Generaal van de Voedselvoorziening (DG vd VV). Dit is hij gedurende de gehele bezetting gebleven. De situatie komt er feitelijk op neer dat de eenheid van bestuur op economisch terrein is hersteld, terwijl het sinds kort bestaande 'Departement van Landbouw en Visscherij' gesplitst bleef, nu in twee directoraten-generaal, namelijk dat van Landbouw en dat van Voedselvoorziening, waarbij het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening fungeerde als directie.

Over de achtergronden van deze in dit verband toch zeer belangrijke gebeurtenissen is mij zeer weinig bekend geworden. Een paar kanttekeningen zijn slechts te maken. Hirschfeld wekt nergens de indruk iets van landbouw of voedselvoorziening af te weten. Dat hij de post accepteerde moet mijns inziens zijn oorzaak vinden in zowel de noodzaak Roebroek te wippen als het inzicht, dat door aanneming zijn positie aanzienlijk zou worden versterkt. Het schijnt niet moeilijk geweest te zijn de betreffende personen te overtuigen dat Roebroek weg moest. Daarvoor vormt gebrek aan bestuurlijke kwaliteiten een onvoldoende verklaringsgrond. Immers Roebroek was al vanaf 1934 DG van de Landbouw. Het lijkt me dan ook waarschijnlijker dat Louwes op de hoogte was van zijn pro- Duitse gevoelens** en dat dit voor generaal Winkelman meer dan voldoende was onmiddellijk af te zien van de voorgenomen benoeming. Dat Louwes zeer geschikt was om de functie van secretaris-generaal op zich te nemen is aan geen twijfel onderhevig.

De door Louwes opgegeven reden waarom hij weigerde de post te aanvaarden moet, ook al stamt hij op papier van na de oorlog, als een stukje diplomatie gezien worden. Als Louwes wel geaccepteerd

* Wegens de gelijkenis met de titel 'Rijkscommissaris' en de verwijzing in 'Regeringscommissaris' naar de regering in Londen.[15]

** Op 21 augustus 1940 schrijft Roebroek aan *Graf* Grote om hem aan te sporen tot deelname aan een ongedwongen samenzijn van Duitse en Nederlandse autoriteiten. Ook Dols noemde zijn Duitse gezindheid als reden voor Winkelman van benoeming af te zien.[16]

had, had hij zich veel kwetsbaarder opgesteld. Enerzijds zou men in Haagse kringen gezegd hebben: 'Zie je nou wel, we hebben altijd al geweten dat hij op macht uit was,[17] anderzijds zou hij door de bezetter en de NSB beschouwd worden te zitten op een plaats, waar op het moment van de capitulatie een Duits-gezind iemand zat.[18] Nu verkeerde hij zowel ten opzichte van de bezetter als ten opzichte van zijn chef Hirschfeld in een positie, waarin hij zeggen kon: 'Eigenlijk ben ik de secretaris-generaal'. Hierbij kon hij er dan bij de een aan toe voegen: 'En waag het niet een NSB-er op die plaats aan te stellen' en bij de ander (wat vriendelijker): 'Bemoei je niet met mijn zaken; als het nodig is dan waarschuw ik je wel'. Hirschfeld zelf spreekt in 'Herinneringen uit de bezettingstijd' over een *'gentleman's agreement'* waarbij de voedselvoorziening aan het beleid van Louwes werd overgelaten in wiens handen de leiding van de voedselvoorziening berustte.[19] Het kan daarom geenszins bevreemden, dat in een Duits overzicht van het Nederlandse ambtelijke apparaat door de schrijver wordt opgemerkt, dat het Ministerie van Landbouw weliswaar uit twee grote afdelingen bestaat, maar dat het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening naar de vorm geen afdeling is maar een zelfstandig departement.[20] Zo was Louwes ongekroond heer en meester op het terrein van de voedselvoorziening. Hij is dat gedurende de gehele oorlog gebleven, ondanks de aanvallen van nationaal-socialistische zijde.[21]

Een aardig staaltje van het respect dat Louwes genoot geeft Secretaris-Generaal Frederiks. Wanneer deze in het midden van 1943 opdracht krijgt zijn departement naar Apeldoorn te verplaatsen, beschouwt hij dit als een ware afgang. In termen als 'een waardeloze pop' en 'Simsom met het afgesneden haar', drukt hij zijn afschuw uit over het isolement waarin zijn departement dreigt te komen. Om nu de Rijkscommissaris van gedachte te doen veranderen, beroept hij zich geheel en al op zijn onmisbaarheid voor Louwes, die om de burgemeesters in het gareel te houden telkens weer van zijn diensten gebruik had gemaakt. Hij vraagt dan toe te staan dat hij Louwes mee mag brengen voor een mondelinge toelichting.[22]

De sterkte van Louwes' positie moeten we zoeken in zijn grote organisatorische en landbouwkundige deskundigheid evenals in het feit, dat hij het vertrouwen genoot van heel het voedselvoorzieningsapparaat en het gros van de boerenbevolking, zonder welker 'vrijwillige' medewerking een geregelde distributie niet, tenzij onder zware bedreigingen, te handhaven zou zijn. Verschillende van zijn medewerkers, die ik gesproken heb, vertelden dat zij zonder meer zouden zijn vertrokken als Louwes iets was overkomen.* Von der Wense zei het als volgt: *'Louwes könnte man nur erschiessen'*.[24] Kennelijk eiste het

* Als voorbeeld twee uitspraken van PVC's: J.W. Kooy (Gelderland): 'Als Louwes gevallen was, was heel het apparaat in elkaar gedonderd, stellig'. R. Wichers (Drenthe): 'Als ze Louwes gepakt hadden, hadden wij het er bij neer gegooid'. Volgens ir. J.A.P. Franke zou ook het RBVVO plat gaan.[23]

Duitse belang, dat deze rigoreuze maatregel niet genomen werd.

Voor het feit dat Louwes in eigen kring een zo'n groot vertrouwen genoot, zijn een aantal redenen op te geven. Ten eerste was hij de grote man van de landbouwcrisismaatregelen. Van geen andere sector dan van de landbouw waren de belangen op regeringsniveau zo krachtdadig gesteund. Ten tweede: de opbouw van de Landbouwcrisisorganisatie en de organisatie Voorbereiding Voedselvoorziening in Oorlogstijd hadden Louwes jarenlang in contact gebracht met op landbouwgebied werkzame, vaak leidinggevende personen. Deze kennis aangevuld met de bekendheid met afgestudeerden van de L.H.-Wageningen[25] en sinds 1934 met ambtenaren in Den Haag, hadden hem in staat gesteld een keur van personen om zich heen te verzamelen. Keijzer zei: 'Louwes kende hen allemaal', doelend op de leidinggevende personen in de provincies.[26] Voor zover ik hen heb leren kennen, waren het stuk voor stuk *persoonlijkheden*, wel niet allen gelijk van visie maar wel royaal en loyaal van optreden zonder enige serviliteit. Ten derde: deze loyaliteit werd sterk bevorderd door de manier waarop Louwes delegeerde, beter gezegd vertrouwen schonk. In de bewoordingen van de PVC voor Overijssel ir. J.S. Keijzer[27] kwam het erop neer, dat men werd aangezocht en men moest zelf maar zo slim zijn om de problemen op te lossen. Er kwamen geen onderhandse aanwijzingen aan te pas. Er werd natuurlijk wel van gedachten gewisseld. Louwes sprak hierbij haastig, onnauwkeurig en maakte zijn zinnen dikwijls niet af, maar hij had wel wat te vertellen. Ter illustratie zou kunnen dienen de weergave door Wichers van het antwoord door Louwes gegeven op zijn vraag naar Louwes' standpunt inzake de kwestie, aanblijven of niet: 'Het is 'n handelszaakje' en 'Het is net of je op de markt staat'. Voor Wichers - om uitleg gevraagd - was dit duidelijk: 'Op de markt is het loven en bieden. Zolang je voor jouw zaak nog iets verdienen kunt, blijf je, anders pak je je boeltje in en ga je naar huis'.[28] Het belangrijkste van alles bleek ook voor Wichers te zijn, dat niemand naar de kant van de chef toe risico liep. 'Louwes zette er niemand tussen'. Inderdaad, in de hele toch bijzonder moeilijke periode vol spanningen heeft Louwes zelf niemand van zijn talrijke directe medewerkers de laan uitgestuurd (of door Hirschfeld laten sturen). Zelfs heeft niemand uit onenigheid met Louwes ontslag genomen. Er zijn mij tenminste geen gevallen bekend.

Tot hiertoe heb ik betoogd, dat Louwes' sterke positie ten dele gebaseerd was op het vertrouwen, dat de op het terrein van de voedselvoorziening werkzame personen in hem stelden en dat dit vertrouwen zowel voortvloeide uit persoonlijke bekendheid als uit de wijze van vertrouwen schenken. Ik ben van mening, dat hierin tegelijkertijd, de kwetsbaarheid van Louwes lag. Volgens zijn vriend Wichers was Louwes ervan overtuigd, dat als hij eraan ging ook alle provinciale voedselcommissarissen en andere medewerkers achter de tralies zouden belanden.[29] Louwes moest dus zoveel mogelijk binnen de perken

van het acceptabele blijven. Hij was kwetsbaar in zijn vrienden/medewerkers. Op dit punt kom ik nog terug als de samenwerking tussen *E und L* en RBVVO besproken wordt.[30]

Tenslotte moet van Louwes in brede kringen bekend geweest zijn, dat hij een onvervalst nationaal standpunt innam. Hij weigerde deel te nemen aan elk niet-zakelijk verkeer met de bezetter; hij heeft het in zijn sociale contacten nooit zo rustig gehad als onder de oorlog, zegt hij zelf.[31] Hij ging echter duidelijk niet zover dat hij de bezetter onnodig provoceerde. Daar staat weer tegenover dat hij zoals opgedragen in de 'Aanwijzingen'[32] met kracht protesteerde, als op zijn terrein de redelijkheid inzake de gewenste medewerking en vorderingen overschreden werd.*

Hij wees de NSB met klem af, hoewel hij in een aantal gevallen maar alleen onder druk een NSB-er toegelaten heeft, omdat hij (terecht) meende de persoon in kwestie te kunnen vertrouwen.[34] Hij verleende op grote schaal steun aan de illegaliteit, zelfs zozeer, dat Seyss-Inquart, die redelijk op de hoogte was, hem eens aansprak met *'der legale Führer der Illegalität'*[35]. L. de Jong schrijft, dat Louwes door de Sicherheitsdienst in de lente van 1942 het *'Mittelpunkt'* werd genoemd van allen, die binnen het Nederlandse overheidsapparaat tot verzet geneigd waren.[36] Dit betekent niet dat Louwes het ook eens was met alle methoden van de illegaliteit. Dols vertelde dat Louwes na een overval in Den Haag op een distributiekantoor, de ondergrondse onmiddellijk van zijn ongenoegen op de hoogte stelde en dat de volgende morgen de kaartenbakken weer netjes op de stoep stonden.[37] Overigens was niet iedere verzetsstrijder in den lande van deze houding op de hoogte, temeer omdat Louwes de illegaliteit te verstaan had gegeven, meer om aanvallen dan om lofprijzingen in de ondergrondse pers verlegen te zitten.[37]

Als verdere aanwijzingen voor zijn persoonlijke anti-Duitse c.q. anti-nationaal-socialistische instelling kunnen genoemd worden: dat hij in de jaren dertig als secretaris van de Overijsselsche Landbouwmaatschappij zich verzette tegen de ideeën van de boerenbeweging 'Landbouw en Maatschappij', welke organisatie later in nationaal-socialistisch vaarwater terecht kwam;[38] dat hij in 1939 lid werd van het genootschap 'Nederland-Engeland',[39] welke club gericht was op de bevordering van vriendschappelijke betrekkingen tussen personen in beide landen en verder, dat hij op 26 juni 1940 zijn persoonlijke abonnementen op de Telegraaf, de Haagsche Courant en het Nieuwsblad van het Noorden opzegde, terwijl op 29 maart 1941 ook de Radiobode de deur uitging.[40] Als voorzitter van het Nederlandsch Ge-

* Officiële schriftelijke protesten:
- 31 mei 1943, tegen afstempeling distributiestamkaart i.v.m. arbeidsinzet.
- 27 oktober 1943 (zeer uitvoerig) tegen de vorderingen. (Zie Bijlage 1).
- 18 april 1944, tegen het Duitse verwijt inzake de toename zwarte handel.
- 21 april 1944, tegen paardenvorderingen.[33]

nootschap voor Landbouwwetenschap (1932-1946) stond hij op het standpunt, dat het door deze vereniging uitgegeven Landbouwkundig Tijdschrift diende te worden opgeheven, zodra er inmenging in het redactionele gedeelte zou plaats vinden.[41]

De autoriteit van Louwes gold ook onbetwist op het departement. Er was dan wel een Directeur-Generaal van de Landbouw en er moest een terreinafbakening zijn, maar ondanks enige problemen is noch Roebroek noch diens opvolger, de overtuigde nationaal-socialist G.J. Ruiter, erin geslaagd Louwes de voet dwars te zetten. Betreffende de competentie van beide directoraten is er tussen Louwes en Roebroek geen enkele correspondentie. Wel is er een schrijven van Louwes aan Hirschfeld de dato 14 mei 1941,[42] waarin Louwes voorstelt de teeltregelingen voorlopig onder zijn beheer te laten, hoewel hij toegeeft dat de materie eigenlijk bij Landbouw thuishoort. Dit laatste strookt met de werkverdeling die grofweg inhield, dat alles wat op de boerderij geschiedde (de bodemproduktie) tot de taak van de Directie van de Landbouw behoorde, terwijl al wat met de produkten gebeurde vanaf het moment dat ze de boerderij verlieten, zoals de verwerking, het transport en de verdeling, bij dat voor de voedselvoorziening thuishoorde. Dat Louwes de teeltregelingen zelf wilde houden lijkt logisch, gezien het feit, dat aan het begin van de oorlog de mogelijkheid het Nederlandse volk te voeden op de eerste plaats gevonden moest worden in een ombuiging van de produktie.

Ten aanzien van Ruiter lagen de zaken wat moeilijker. De benoeming van de nationaal-socialist Ruiter in juli 1941 werd door *Graf* Grote gewenst.[43] Gezien het gebeurde met Roebroek en de reputatie van Louwes, kan ik me zelfs niet voorstellen, dat Grote met minder dan de benoeming van een nationaal-socialist akkoord kon gaan. Bovendien was de bekwaamheid van Ruiter algemeen erkend en correspondeerden zijn opvattingen op landbouwpolitiek-terrein met die van *Graf* Grote.[44] Ruiter was sinds 1939 voorzitter van de Friesche Maatschappij van Landbouw[45] en was één van de leidende figuren van de Boerenbeweging 'Landbouw en Maatschappij'.[46] Daarmee ging hij in november 1940 over naar 'Het Nederlandsch Agrarisch Front' van de NSB.[47] Hirschfeld verzette zich, omdat hij volgens zijn zeggen aan een betere oplossing de voorkeur gegeven had.[48] Welke dat was, staat er niet bij. Hij bereikte echter een akkoord met Grote waarbij Ruiter gedwongen werd afstand te doen van zijn functies in de partij.[48] Verder zou er een gesprek moeten komen tussen Ruiter en Louwes bij Hirschfeld, waarop de afbakening van de competenties zou plaatsvinden, zodat conflicten zouden worden voorkomen. Na de oprichting van het Ministerie in mei 1940 was de uitbouw van het departement trouwens nog onvoldoende geschied.[49]

Over deze afbakening is na de bespreking bij Hirschfeld, die eind juli plaatsvond, nog heel wat gecorrespondeerd.[50] Organisatie-technisch lagen de zaken niet moeilijk. Van beide zijden werd het reeds

hiervoor genoemde principe erkend. Er moest dus op een aantal punten, waarvan de regeling der produktie de belangrijkste was, een overheveling komen van zeggingschap naar de Directie van de Landbouw; maar Louwes stelde dat het geen haast had.[51] Ruiter ging hier in zoverre mee akkoord, dat hij voorshands wel een overdracht in principe vroeg, maar met de uitvoering wilde wachten tot 'wanneer de Directie van den Landbouw daartoe, na overleg met U, het best in staat is'.[52] Louwes maakte op deze overheveling echter één uitzondering. Hij wenste de tuinbouwteeltregelingen bij de Heer Valstar te laten. Later[53] lichtte hij dit toe: 'Alleen ben ik van mening dat de tuinbouwteeltregeling zeer nauw verband houdt met het afzetprobleem en een zeer technisch apparaat eischt, zodat het beste is in ieder geval tot na den vrede de tuinbouwteeltregeling te laten waar deze is'.[53] Ruiter nam ook hier tot tweemaal toe het bovengenoemde soepele standpunt in.

Het enige competentiegeschil waar moeilijk uit te komen viel, was de bevoegdheid ten aanzien van de coöperatieve verenigingen waar pas vanaf begin september 1941 over gesproken werd. Het standpunt van Ruiter week aanvankelijk slechts gering af van dat van Louwes. De coöperatie viel onder de DG vd VV, omdat deze hoofdzakelijk op het terrein van de verwerking en handel werkzaam was. Het propageren van de coöperatie en het geven van voorlichting bij de oprichting zou volgens hem onder de Directie van de Landbouw moeten vallen.[54] Toen echter *Graf* Grote eind november begin december 1941 in verband met de op handen zijnde verordening op de coöperaties, de overkoepelende organisatie 'de Nationale Coöperatieve Raad' onder toezicht van de Directie van de Landbouw wou zien, zwaaide Ruiter snel om en maakte dit terrein tot het zijne. Hij schreef Louwes tot troost dat deze zijn bemoeiïngen met de Commissie Woltersom mocht voortzetten.[55] Louwes legde zich er bij neer, uitdrukkelijk niet uit zakelijke maar uit persoonlijke overwegingen.[56]

Uit het voorafgaande blijkt, dat Louwes terrein aan het verliezen was in het voordeel van Ruiter. Toch mogen we ons hierop niet verkijken. Wat de regeling van de bevoegdheden betreft school er voor Ruiter nog een adder onder het gras en zoals zal blijken, heeft Ruiter daardoor naast andere redenen de kans niet gekregen zijn formele macht te effectueren. Louwes had in zijn schrijven van 8 december 1941 al aangeroerd, dat uit de voorbereiding van de Bedrijfsorganisatie Zuivel wel eens kon volgen dat, - naar de opvatting van de *'Geschäftsgruppe'* - verschillende aangelegenheden, die tot nu toe tot de taak van de Directie van de Landbouw werden gerekend, nu onder die van de bedrijfsorganisatie zouden moeten vallen.[57] Later wanneer de verticale bedrijfsorganisatie is uitgebouwd, zal blijken, dat bijvoorbeeld alle mogelijke teeltregelingen even gemakkelijk op grond van een verordening van enig bedrijfschap als op basis van de Bodemproductiewet konden worden vastgesteld. Het is zowel gênant als

grappig te zien, hoe de DG vd L in deze dan voor gelijkberechtiging met de macht van de bedrijfschappen moet vechten[58] en daarvoor moest hij terecht bij het College van Overleg voor de Voedselvoorziening waarvan het voorzitterschap 'als vanzelfsprekend was toegevallen aan de Directeur-Generaal van de Voedselvoorziening, ir. S.L. Louwes'.[59] Dat de bedrijfschappen als onderdelen van de voedselvoorzieningsorganisatie op basis van het Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941[60] onder toezicht stonden van de DG vd VV moet hier even vermeld worden, vooruitlopend op verdere behandeling in Hoofdstuk 5. Eveneens dat na hun inwerkingtreding de bedrijfschappen al spoedig de feitelijk regelende instanties werden ten aanzien van het agrarisch bedrijfsleven.

Een ander punt waarom Ruiter niet veel kon uitrichten was gebrek aan medewerking van zijn eigen ambtelijk apparaat. Behalve door middel van de juist in deze kwesties zeer gevaarlijke methode van interviews (na de oorlog heeft natuurlijk iedereen de NSB-er Ruiter tegengewerkt), is dit niet gemakkelijk vast te stellen. Er zijn echter enige duidelijke indicaties. Op de eerste plaats ligt daar het feit, dat verscheidene van de hoofdambtenaren van Ruiter ingeschakeld waren bij het werk van de Directie voor de Voedselvoorziening, de concurrent van Ruiter. Ter illustratie van dit punt en tevens om het inzicht in de gehele personele situatie te vergroten, lijkt het me op zijn plaats de positie van dr. ir. P.N. Boekel toe te lichten.

Boekel was een zuiveldeskundige, die zowel een functie had in de buitendienst van het Directoraat van de Landbouw, namelijk als Rijkszuivelconsulent resp. Inspecteur van het Zuivelwezen, als intern namelijk als Hoofd van de Achtste Afdeling 'Zuivelaangelegenheden'.[61] Zijn betrekkingen met de voedselvoorziening dateren, zoals van verscheidene collega's van de Directie van de Landbouw van vóór de bezetting. Hij bekleedde toen de functie van leider van de afdeling Zuivel van het RBVVO. In de Dienst voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd waren aan H. Schurer de aangelegenheden betreffende de zuivel opgedragen, terwijl Boekel de titel kreeg van 'Algemeen Adviseur voor Zuivelaangelegenheden'. Verder werd hij benoemd in diverse commissies. Boekel woonde zowel de stafvergaderingen bij van de Directie van de Landbouw als die van de Directie van de Voedselvoorziening. Op een vraag aan Dols of deze situatie geen aanleiding tot problemen gaf, verklaarde hij, dat op het RBVVO nooit getwijfeld is aan de discretie van de Heer Boekel.[63] Intussen blijkt Schurer secretarieel werk voor dr. Boekel te verrichten. Op grond van deze situatie lijkt het me duidelijk, dat dr. Boekel zich aan de politieke opvattingen van zijn eigenlijke baas, niets gelegen liet liggen.

Een meer directe indicatie van gebrek aan ambtelijke medewerking blijkt uit het mislukken van de pogingen van Ruiter, *E und L* aan de gevraagde statistische gegevens te helpen. De eerste maal betreft dat de hoogte van de broodgraanproduktie. Op 15 januari 1942 verzocht

Ruiter aan ir. G. Veenstra, Inspecteur van de Landbouw, een onderzoek in te stellen naar de aflevering van broodgraan op zo'n manier, dat noch het RBVVO noch de PVC's daar iets van zullen merken. De Duitsers wensten naar zijn schrijven dit onderzoek omdat zij de gegevens van het RBVVO niet vertrouwden.[64] Veenstra stuurde daarop een (te?) geheimzinnig schrijven aan de heren Rijkslandbouwconsulenten.[65] Precies de helft van de 18 respondenten deelde mee niet over gegevens te beschikken. Zeven anderen kwamen in feite met dezelfde boodschap, maar voegden daar aan toe, dat naar hun mening de inlevering zeer behoorlijk was; over de achterhouding werd dan gesproken in termen van: 'een fractie van één procent'; 'er wordt wel eens iemand geholpen'; 'enkele kilo's' of 'practisch alles wordt ingeleverd'. Slechts twee consulenten gaven een serieuze schatting, in landbouwjargon te bestempelen met 'aan de voorzichtige kant'.[66]

Een soortgelijke kwestie speelde zich af met betrekking tot de door Ratjen en Matthes allang gewenste zuivelstatistiek. In het kort ontwikkelde zich de zaak als volgt: op het departement verzette zich ir. H.G.A. Leignes Bakhoven onder andere tegen inschakeling van de melkcontrole van de stamboekverenigingen.[67] *E und L* bleef aandringen. Er werd bezien of de Landstand ingeschakeld kon worden. Deze liet het echter na enige blijken van goede wil afweten.[68] Een eerste circulaire leverde niets op.[69] *E und L* stapte naar Hirschfeld.[70] Deze gaf de 'Provinciale Commissiën ter bevordering van de Rundveefokkerij' opdracht voor een tiental bedrijven uit het gebied van iedere zuivelfabriek in hun provincie de gevraagde gegevens te verstrekken. Hirschfeld had daar natuurlijk weer zijn condities aan verbonden, in dit geval waarborging van de anonimiteit van de betrokken bedrijven.[71] De betrokken melkcontroleurs zouden bovendien *f* 3,- per staatje ontvangen. Over de uitkering hiervan ontstond een zeer uitgebreide correspondentie, maar een behoorlijke statistiek leverden alle inspanningen niet op. Overigens blijkt, dat het gebeuren officieel achter de rug van Louwes om geschiedde, terwijl het Bedrijfschap voor Zuivel er niet geheel onkundig van was.[72]

Ruiter bleef ook verder in het verkrijgen van oogstgegevens geïnteresseerd. Een aantal malen werd hem erop gewezen dat hij bij de PVC's moest zijn,[73] dus bij het apparaat van Louwes. Afgezien van het feit, dat het niet zo gemakkelijk was zicht te krijgen op de mate van inlevering, lijken me handelwijze en antwoorden van dien aard, dat van onwilligheid gesproken moet worden. In ieder geval: Ruiter werd er niet wijzer van. Als we dit zo lezen, rijst ogenblikkelijk de vraag, waarom Ruiter het met Louwes collaborerende en dus voor hem onbetrouwbare gezelschap niet heeft vervangen door politieke medestanders. Algemener gesteld luidt de vraag: 'Waarom heeft Ruiter de verwachtingen, die de bezetter bij zijn benoeming koesterde en waarvoor Louwes vreesde, niet waar gemaakt'. Had hij er de macht niet toe of wilde hij dat niet?

Uit het voorafgaande is reeds een aantal zaken duidelijk geworden, namelijk: hij was zeker in het begin duidelijk op macht uit ten koste van Louwes en hij was lange tijd bereid de bezetter van dienst te zijn. Hij werd echter geremd door zijn eigen ambtenarenapparaat, zowel door de interne dienst als door de buitendienst. Als hij succes had willen hebben, dan had hij al deze topfunctionarissen moeten vervangen. Uit alle stukken betreffende de Landstand blijkt overduidelijk, dat daar een uitermate grote schaarste bestond aan capabele personen. Ruiter zelf behoorde tot deze zeldzamen. Bovendien was het niet zeker, dat een vervanging van de betreffende ambtenaren zonder schade aan het gezag van de Directie van de Landbouw had kunnen plaatsvinden. Ruiter heeft dus duidelijk gekozen tegen een bestuurlijke wanorde. Waarom? Er bestaat een aantal stukken, die in deze zaak enige opheldering kunnen verschaffen.

Ruiter schreef na de oorlog twee brieven aan Louwes, waarin hij hem na 2½ jaar gevangenschap om medewerking verzocht voor zijn vrijlating.[74] Daarin betoogde hij geen slechte dingen gedaan te hebben, slechts 'onvoorzichtig' gesproken te hebben omdat zijn nationaal-socialistische achterban dit van hem verwachtte. Zijn goed vaderlanderschap viel af te leiden uit zijn opsomming van goede daden: de bescherming van het departement tegen alle mogelijke aanvallen; zijn afwerende houding tegen de invloed van de Landstand; de bestrijding van het uitzenden van arbeiders naar Duitsland en zijn pleidooien voor het in vrijheid stellen van ambtenaren, die toch zijn politieke tegenstanders waren.

Uit de zeer uitvoerige verdediging van de waarnemend secretaris van de Directie van de Landbouw voor de zuiveringscommissie[75] krijgt men de volgende indruk: Ruiter was nationaal-socialist, maar moest uitdrukkelijk niets hebben van de boerenleider Roskam en zijn even onbekwame soortgenoten, die functies aan het departement begeerden.[76] Bovendien was Ruiter Duitsgezind en bereid de Duitsers diensten te verlenen, maar wat zij wensten, moest corresponderen met het Nederlandse belang zoals Ruiter dat zag. Hij heeft in de gevallen dat volgens zijn inzichten de belangen niet parallel liepen, gekozen voor het Nederlandse belang.

Tenslotte vraagt de mening van Louwes zelf over Ruiter onze speciale aandacht. Louwes stuurde op 25 november 1946 een brief aan de advocaat van Ruiter.[77] Louwes blijkt daarin zowel overtuigd van de nationaal-socialistische instelling van Ruiter als van het feit, dat hij 'naar zijn eigen inzichten de Nederlandse belangen daarbij altijd voor oogen hield'. Dat Ruiter de Directie van de Landbouw en de landbouwpolitiek niet in nationaal-socialistische zin heeft omgebogen, verklaarde hij als volgt. Het kiezen voor het landsbelang heeft Ruiter in toenemende mate tot het inzicht gebracht, dat het onverantwoord zou zijn de onbekwame Landstand in te schakelen en dat er heel wat schortte zowel aan de Duitse bedoelingen als aan de Duitse

organisatie. 'De heer Ruiter heeft op mij den indruk gemaakt van een idealist, die door nadere kennismaking met de realiteit volkomen gedesillusioneerd is en die toen getracht heeft te redden wat nog te redden viel'. Ook Louwes memoreerde de reeds genoemde positieve daden van Ruiter.

Op grond van de drie niet veel van elkaar afwijkende zienswijzen kan men stellen, dat niet de bedoelingen of de ideologische instelling maar het ontbreken van geschikte lieden en de onverwachte zwaarte van de Duitse eisen ertoe geleid hebben, dat Ruiter tot het besef gekomen is, dat de Nederlandse belangen meer gediend waren met een handhaving van de bestaande toestand dan het doorvoeren van een nazificering van zijn departement en daarbij aansluitend de landbouw. Wat de machtsverhoudingen betreft heeft dit er wel toe geleid, dat de positie van de voedselvoorzieningsorganisatie niet in gevaar gekomen is. De bezetter vond de Directie van de Landbouw, conform een naoorlogs rapport van een topambtenaar, dan ook maar een 'suffe boel' en deze was daarom niet of met grote moeite te bewegen personeel van de Directie van de Landbouw voor de arbeidsinzet te vrijwaren.[78]

Nu we gezien hebben dat de positie van Louwes niet blijvend bedreigd is door die van de Directeur-Generaal van de Landbouw, dienen we hiernaast nog in te gaan op de vraag of Louwes in het bijzonder na de volledige uitbouw van de voedselvoorzieningsorganisatie, zijn op papier centrale positie wel kon handhaven, met name naar de bedrijfschappen toe.

Door het feit, dat de bedrijfschappen over verordenende bevoegdheid beschikten, waren zij in principe in staat een grote zeggenschap te ontwikkelen op het aan ieder toegemeten terrein. De overheid zou er streng op moeten toezien, dat deze bevoegdheden alleen ten algemenen nutte zouden worden aangewend. Nu verklaarden zowel Hirschfeld als prof. dr. J.H. van Stuijvenberg[79] na de oorlog dat Louwes de zaak niet goed in de hand had. Volgens Hirschfeld zou het Rijksbureau te weinig toezicht hebben gehouden; de staf was daar ook niet op berekend. 'In dat opzicht was teveel om Louwes geconcentreerd'. Er was te weinig discipline. 'Met de wensen van de centrale overheid werd derhalve niet voldoende rekening gehouden' en 'het geheel was niet doorzichtig genoeg'.[80] Van Stuijvenberg beaamt dit en zoekt de oorzaak vooral in de onervarenheid van de staf van het Rijksbureau tegenover de doorknede bestuurders van de bedrijfschappen. Dat Louwes zijn bevoegdheden niet waar kon maken, gold volgens hem het meest voor de tuinbouwsector.

Mijns inziens moeten bij deze verklaringen enige niet onbelangrijke kanttekeningen gemaakt worden. Uit Hirschfelds woorden kan men een zeker ongenoegen destilleren, niet omtrent de positie van Louwes maar over die van hemzelf; al zou hij of een ander het gewild hebben, hij had de leiding van het apparaat van de voedselvoorziening niet

kunnen overnemen en iemand anders evenmin. Wat Hirschfeld hier als een gebrek schildert, was voor Louwes een deugd. Het verhaal van Van Stuijvenberg is dus eveneens gedeeltelijk juist, maar gaat wel volledig mank aan gebrek aan inzicht in de bestuurlijke situatie. Louwes oefende zijn macht niet uit via de formele wegen maar grotendeels via de inzet van voor hem betrouwbare personen. Juist in de tuinbouwsector, waarvan hijzelf niet zoveel verstand had, berustte de leiding bij een van zijn beste vrienden, namelijk F.V. Valstar, die bij de oprichting van het Hoofdbedrijfschap voor Tuinbouwprodukten voorzitter werd van het bestuur. Dit hoofdbedrijfschap hield toezicht op drie bedrijfschappen waaronder dat voor Groenten en Fruit. Valstar was, zoals in Hoofdstuk 1 al vermeld, van het begin af aan bij de werkzaamheden van het RBVVO betrokken geweest. Louwes schreef hem steeds aan met 'Amice'. Als Regeringscommissaris voor Groenten-, Fruit- en Sierteelt had Valstar aan het hoofd gestaan van de uitvoering van de Landbouwcrisismaatregelen op het terrein van de tuinbouw. Hij paste dan ook mijns inziens uitstekend in Louwes' model van delegeren.

Zo had Louwes verscheidene van zijn medewerkers na de uitbouw van de bedrijfsorganisatie geheel overgeheveld van het RBVVO naar de betreffende bedrijfschappen. Plaatsen we de lijst van de belangrijkste medewerkers van het RBVVO, wier handtekeningen en parafen in 1940 ter legitimatie aan *E und L* werden verstrekt,[81] naast de opgaven in de Bestuursalmanak 1942/43, dan zien we, dat Tj.B.E. Kielstra Voorzitter is geworden van het Bedrijfschap voor Vee en Vleesch en Directeur van het Vee- en Vleesch-aankoopbureau; mr. H.P.W. Radier Secretaris van het Hoofdbedrijfschap voor Zuivel, Margarine, Vetten en Oliën; ir. A.H. Boerma, Directeur van het Hoofdbedrijfschap voor Akkerbouwprodukten, idem van het Bedrijfschap voor Granen, Zaden en Peulvruchten, idem van het Aan- en Verkoopbureau van Akkerbouwprodukten, idem van het Bedrijfschap voor Zaaizaad en Pootgoed voor Akker- en Weidebouw; F.V. Valstar Voorzitter van het Hoofdbedrijfschap voor Tuinbouwprodukten, G. van 't Riet, Directeur van het Bedrijfschap voor Groenten en Fruit en Secretaris van het Bedrijfschap voor Tuinbouwzaden. Deze lijst van vijf personen moet aangevuld worden met ir. J.G. Tukker, die in Arnhem zijn werk deed en daarom waarschijnlijk niet getekend heeft. Hij werd Voorzitter en tegelijk Directeur van het Bedrijfschap voor Pluimvee en Eieren en Directeur van het Aan- en Verkoopbureau voor Pluimvee en Eieren. Tenslotte is mr. P. de Prez nog enige tijd Secretaris geweest van de Nederlandse Visserijcentrale en mr.dr. A. van Deth Directeur van de Veehouderijcentrale.[82] Op basis van jarenlange samenwerking moet Louwes al deze personen zeer goed gekend hebben.

Zoals reeds gezegd, werd aan deze vertrouwensmensen een zeer ruime marge van beleidvoering gelaten. Dit impliceert niet, dat Louwes met alle oplossingen altijd even gelukkig was; dat moet men

mijns inziens bij zo'n organisatie op de koop toe nemen. Ook verkeerden de afdelingshoofden van het RBVVO in een gelijke positie als hun Duitse tegenspelers van *E und L*: bijna allen stonden alleen voor een vakgebied, dat zich over verschillende bedrijfschappen (en vakgroepen) uitstrekte. De functie van de afdelingshoofden kon niet veel meer dan controlerend zijn. Juist wat dit punt betreft verschilt de organisatie van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening sterk van die van de Rijksbureaus bij het Departement van Handel en Nijverheid. Die hadden alle slechts een klein vakgebied (b.v. Huiden en Leer), waren behoorlijk bemand, en waren zelf de feitelijk regelende instanties.[83]

Tenslotte moet, vooruitlopend op het hoofdstuk over de organisatie, hier vermeld worden, dat het nooit de bedoeling van Louwes geweest is de macht op het terrein van landbouw en voedselvoorziening bij de overheid te concentreren. Ook de landbouwcrisiscentrales waren volgens hem veel te ambtelijk geweest of waren te weinig direct betrokken bij het agrarisch bedrijfsleven.[84] De concentratie van macht zoals die in zijn persoon en bij het RBVVO had plaatsgevonden, kon alleen door de noodsituatie gerechtvaardigd zijn en moest zo snel mogelijk na de oorlog beëindigd worden. Intussen was het zaak de bedrijfschappen zoveel mogelijk in te schakelen in afwachting van een vrijwel volledige overdracht van de regelingsbevoegdheid.

Mijn conclusie is dus geenszins dat Louwes de zaak niet in de hand had, maar dat hij zeer bewust gekozen heeft voor een organisatie-model waarmee hijzelf in de noodsituatie uitstekend uit de voeten kon. Dit model bood vrij grote ruimte aan de personen, die hij op de verschillende plaatsen op welk niveau dan ook had ingezet.

Het enige gevaar, zeker in de beginjaren van de bezetting reëel aanwezig, was dat de Duitse nazificeringspolitiek ten aanzien van de bedrijfsorganisatie succes zou hebben. Als enig bestuur van een bedrijfschap of zelfs een individueel lid daarvan achter de rug van het Rijksbureau om contact zou zoeken met de bezetter, kon dat een groot gevaar inhouden voor het gezag van dat Rijksbureau. Er moest dus gewaakt worden zowel voor de betrouwbaarheid van de besturen als tegen het rechtstreeks contact opnemen met de bezetter. Dit laatste was zonder meer al een moeilijke aangelegenheid omdat de *Sachbearbeiter* van *E und L*, zoals we gezien hebben, in nauw contact stond met de bedrijfsorganisatie op zijn terrein.

Door het tijdig verdwijnen van *Graf* Grote, die de nazificering nogal hoog in het vaandel voerde en het stelselmatig stelling nemen van Louwes tegen ieder rechtstreeks contact,[85] is de zaak vanuit het standpunt van het Rijksbureau bekeken nauwelijks uit de hand gelopen. Een bijkomende reden is, dat *E und L* ambtelijk tegen dergelijke contacten was, want ook Louwes en anderen mochten achter haar rug om noch met Duitse instanties in Nederland noch met Berlijn contact onderhouden.[86]

Alleen ten aanzien van het Bedrijfschap voor Visscherijprodukten moet een voorbehoud worden gemaakt. Hier waren zowel de voorzitter als de ondervoorzitter, tevens directeur, Duitsgezind. De benoeming van de voorzitter mr.dr. W.J.C.A. Nijgh was onder druk van *Graf* Grote tot stand gekomen.[87] Directeur N. Haasnoot is de enige binnen de gehele organisatie voedselvoorziening van wie mij bekend is, dat hij de Duitse *Referent* voor een etentje heeft uitgenodigd, zelfs direct na afloop van een gezamenlijke bespreking met Louwes.[88] Enige twijfel zou men kunnen koesteren ten aanzien van het Hoofdbedrijfschap voor Zuivel, Margarine, Vetten en Oliën en het Bedrijfschap voor Zuivel. Op deze organisatie hield de lastige Duitse *Referent* dr. R. Ratjen toezicht. De directeur J. Sevenster werd, daar hij zich tegen diens bemoeizucht verzette, wat hij niet altijd even tactvol deed, met ziekteverlof gestuurd.[89] De voorzitter A. van Wijnen komt uit de stukken over als een weinig krachtige figuur, die enerzijds morele problemen had met zijn aanblijven, anderzijds overal steun zocht als hij met problemen zat, soms zelfs rechtstreeks bij de Duitse instanties.[90] Ook was de ondervoorzitter op aandringen van Von der Wense benoemd.[91] Toch is duidelijk dat deze sector in het geheel niet van het RBVVO vervreemd is.

Dat juist het Bedrijfschap voor Visscherijprodukten uit de pas liep, lijkt me enerzijds terug te voeren op Duitse belangen, anderzijds op de volkomen ondergeschikte betekenis van deze sector voor de voedselvoorziening. Het kon voor Louwes onmogelijk een halszaak zijn daar vertrouwensmannen in het zadel te houden, terwijl voor de bezetter deze sector niet oninteressant was, zowel uit het oogpunt van de nazificering* als uit militair belang. Het laatstgenoemde heeft voornamelijk betrekking op de inschakeling van vissersschepen voor militaire doeleinden waarover enkele aanwijzingen te vinden zijn.[92]

Dus anders dan door Hirschfeld en Van Stuijvenberg werd gesuggereerd, school het gevaar van een zelfstandig optreden van de bedrijfschappen niet in de organisatie of de te lichte bemanning van het RBVVO, maar in het aanvankelijk door de bezetter gevoerde pro-Duitse benoemingsbeleid. Dit had op den duur tot interne spanningen in de voedselvoorzieningsorganisatie kunnen leiden. Alleen de loop van de oorlog, waardoor het oorlogsbelang voorrang kreeg op het politieke belang (nazificering), heeft dat verhinderd.

Wat de afbakening van de werkzaamheden van het RBVVO naar het Departement van Handel en Nijverheid toe betreft, stond *E und L* als vanzelfsprekend op het standpunt, dat al wat met de distributie van levensmiddelen en veevoeders, met de agrarische industrie en met de middenstand (voorzover deze betrekking hadden op levensmiddelen) te maken had, in meerdere mate onder het RBVVO gebracht diende te worden.[93] Duidelijk is dat het onder dit departement vallen-

* De visserijsector was sterk vertegenwoordigd in de NSB en de Landstand.

de Centraal Distributie Kantoor ondanks de pogingen van zijn directeur nooit meer dan een uitvoerend orgaan geworden is. Ook de organen behorend tot de organisatie Woltersom hebben, hoewel er verschillende op het bovenomschreven terrein werkzaam waren, nooit buiten Louwes om enige macht van betekenis kunnen uitoefenen. (Vergelijk blz. 117 e.v.).

Uit het voorafgaande is gebleken, dat de Directeur-Generaal van de Voedselvoorziening als hoofd van de Dienst voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd gedurende de bezetting de leidende positie innam aan de kant van de Nederlandse overheid; dat deze positie hoewel bedreigd, gedurende heel de bezetting gehandhaafd is, zodat we kunnen stellen, dat het Nederlandse beleid ten aanzien van de voedselvoorziening identiek is aan het beleid van Louwes.

2. De doelstellingen

Wat de doelstellingen van dat beleid betreft, ligt de zaak voor de historicus heel wat eenvoudiger dan de onderkenning van de doelstellingen van de bezetter. Als algemene en in die orde van belangrijkheid enige doelstelling stond de handhaving van een voldoende voedselvoorziening ten bate van de gezondheid van het Nederlandse volk. Een achterliggend motief is bij Louwes in tegenstelling tot Hirschfeld tijdens de bezetting niet meer aanwijsbaar. Bij laatstgenoemde speelde op de achtergrond zeer zeker ook het voorkomen van de 'chaos'.[94]

Louwes formuleerde zijn doelstellingen als volgt: 'Ik had als richtlijnen voor mijn beleid gedurende den bezettingstijd aan de hand van de bovengenoemde Aanwijzingen genomen:

1e: de voedselvoorziening voor het Nederlandsche Volk zoo goed mogelijk te houden, zoodat na den oorlog de gezondheidstoestand van het Nederlandsche Volk niet onherstelbaar geschaad zou zijn;

2e: tot geen andere samenwerking met de vijand over te gaan dan die, welke uit 1e onvermijdelijk zou voortvloeien'.[95]

Richtlijn 1e was voor Louwes zo vanzelfsprekend, dat hij daar in zijn 21 pagina's tellende verdediging niet verder op ingaat of terugkomt. Toch vraagt zijn formulering enige toelichting omdat er een onverwacht aspect mee verbonden is, dat ligt opgesloten in de woorden 'na den oorlog'. Hoewel het functioneren van het RBVVO als een antwoord op een directe noodtoestand moet worden gezien, heeft Louwes bij alles wat hij deed, de toestand na de oorlog steeds in zijn beleid betrokken. Dit geldt met name ten aanzien van de maatregelen op het terrein van de agrarische produktie en verwerking ervan; de opbouw van de voedselvoorzieningsorganisatie en de mogelijkheden van export. Ook als leider van de voedselvoorziening in oorlogstijd hield Louwes zich bezig met de ontwikkelingen in de landbouw op langere termijn. Dat de oorlog het treffen van diep ingrijpende noodmaatregelen onvermijdelijk maakte, besefte hij als weinig anderen. Maar als het dan toch moest, dan maar het liefst zó, dat de schade het geringste

zou zijn op het moment, dat het Nederlandse volk en de landbouw hun normale weg weer zouden kunnen vervolgen, of liever nog, dat dan een gedeelte van de maatregelen op het terrein van de landbouw bruikbaar zou zijn voor de gewenst geachte naoorlogse ontwikkelingen.

Men kan dit beleid vooruitziend noemen, discutabel of zelfs zeer bedenkelijk. Mijns inziens hangt veel af van de betreffende materie. Dat het RBVVO bij de inkrimping van de veestapel een minimale hoeveelheid van het beste fokmateriaal aanhield om na de oorlog de produktie weer snel op gang te kunnen brengen, was zolang de nood niet groter werd, toe te juichen. Als Louwes bij de uitvoer van groenten, bloemen, zaadgoed en pootaardappelen aan de toekomstige positie op de Duitse markt gedacht heeft, zal niemand hem dat kwalijk mogen nemen, zolang deze export onvrijwillig was en geen afbreuk deed aan de beschikbare hoeveelheid levensmiddelen. Veel moeilijker ligt het punt van de sanering van het verwerkings- en distributieapparaat. Dat de oorlogssituatie met name het energiegebrek tot ingrijpen (concentratie en rationalisatie) noopte, valt niet te betwijfelen. Dat voordat de bezetter zelf in augustus 1943 overging tot stilleggen van bedrijven voor de duur van de oorlog, de Nederlandse overheid naast de tijdelijke sluitingen heel wat bedrijven definitief gesloten heeft, aanknopend bij de bestaande wensen van vóór mei 1940 en in het belang van de toestand na de oorlog,[96] lijkt mij gezien de afwezigheid van een normale wetgevende procedure, een hoogst betwistbare zaak. Wat de opbouw van de voedselvoorzieningsorganisatie betreft, uitte de Parlementaire Enquêtecommissie haar verbazing over het Organisatiebesluit Voedsel Voorziening waarbij op basis van artikel 152 van de grondwet, dus bij organieke wet, aan de bedrijfschappen verordenende bevoegdheid werd verleend.[97] Ook dit kwam voort uit de neiging van het RBVVO om aan een gedeelte van de door hem getroffen noodmaatregelen een blijvende 'gunstige' werking voor na de oorlog mee te geven. (Vergl. blz. 120).

Wat de zorg voor de gezondheidstoestand aangaat, lag er inzake de verdeling van het voedsel eveneens een optie, die betrekking had op de situatie na de oorlog. Zolang het RBVVO voor iedereen voor een hoeveelheid voedsel kon zorgen groot genoeg om te voorkomen, dat er schade zou optreden ten aanzien van de gezondheid was er geen probleem. Maar op het moment, dat er naar fysieke behoefte niet meer voor ieder genoeg voedsel zou zijn, zouden er prioriteiten gesteld kunnen worden. Dat betekende een keuze tussen een gelijkelijk gekorte voeding voor iedereen of een voorkeursbehandeling van bepaalde groepen. Deze keuze viel bij handhaving van het algemene streven, het beschikbare voedsel zoveel mogelijk gelijk verdeeld te krijgen, uit ten gunste van een voorkeursbehandeling van de jeugd, zwangere vrouwen en jonge moeders. Hier werd dus duidelijk gekozen voor de toekomst en niet voor gelijke verdeling van de lasten in het

heden. In dit geval kan men het RBVVO niet verwijten, dat het de toestand na de oorlog wenste te regelen in plaats van een regeling te treffen in de noodsituatie. Immers de keuze kon niet ná de oorlog gemaakt worden en kwam dus geheel voor rekening van Louwes.

Louwes geeft in zijn 'Verdediging' niet systematisch aan hoe hij zich had voorgesteld het gestelde doel 'de voedselvoorziening zo goed mogelijk te houden', te bereiken. Wel somt hij, gelardeerd met beschouwingen inzake Duitse wensen en eigen motieven, de maatregelen op die in hoofdlijnen genomen werden. Door mij geordend en enigermate gecompleteerd betreffen deze maatregelen en werkzaamheden de volgende punten.[98]

1. Registratie, gebruik en het zoveel mogelijk voorkomen van uitvoer van de gevormde voorraden.
2. De omschakeling van de agrarische produktie van een vredeseconomie, met grote invoer van grondstoffen en uitvoer van veredelings- en tuinbouwprodukten, naar een oorlogseconomie gericht op zelfverzorging.
3. De regeling van de inlevering der produkten door de agrarische producenten aan de overheid, zodat deze tot het doen verwerken en verdelen kon overgaan.
4. Aanpassing van het verwerkings- en distributieapparaat aan de oorlogssituatie met krappere energie- en grondstoffenvoorziening.
5. Het doen van voorstellen aan de bezetter over de verdeling van het beschikbare voedsel, materieel inhoudend de regeling van de voedselvoorziening van de *Wehrmacht*, de vaststelling van de rantsoenen voor de diverse bevolkingsgroepen en de regeling van de uitvoer.
6. De regeling van de controle op de uitvoering van de maatregelen vallend onder de punten 1 t/m 5.
7. Opbouw van een organisatie ter uitvoering van de maatregelen vallend onder de punten 1 t/m 6.
8. Ondervanging van de meestal plotseling optredende problemen voortvloeiende uit de oorlogshandelingen of situaties ten gevolge van de oorlog, zoals evacuatie van mensen en vee bij inundaties, het oprichten van noodkeukens na bombardementen, ordenend optreden bij vorderingen, brandstofvoorziening, vervoer enzovoort.

In deel 2 wordt nader op een aantal van deze punten ingegaan.

Afgezien van zijn verhouding tot de bezetter kunnen we hier volstaan met samen te vatten, dat Louwes' beleid in eerste instantie gericht was op een zo goed mogelijke voedselvoorziening terwille van een 'naar lichaam en geest gezond Nederlandsch volk';[99] dat hij daarbij als het om het stellen van prioriteiten ging, koos voor de toekomst; dat deze keuze paste in zijn duidelijk aanwezige streven zijn maatregelen niet alleen af te stemmen op de noodsituatie maar ook op de situatie na de oorlog.

Dat Louwes zijn houding ten opzichte van de bezetter richtlijn no 2. of strategische grondslag noemt, lijkt mij volkomen op zijn plaats.[100] Op het moment dat het land door de vijand is overweldigd, is het zakelijke beleid van een verantwoordelijke ambtenaar niet meer een gegeven op zich, maar onherroepelijk gekoppeld aan het feit van de aanwezigheid van de bezetter. De door Louwes genoemde richtlijn, 'tot geen andere samenwerking over te gaan dan voor de voedselvoorziening noodzakelijk',[101] is een stellingname op een belangrijk onderdeel. De hoofdvraag zou moeten zijn, of het werk ten bate van de voedselvoorziening *überhaupt* in de gegeven omstandigheden diende te worden voortgezet. Uit zijn aanblijven is zijn beleid in deze duidelijk. Zijn antwoord luidde: 'Ja'.

Hierbij sluiten twee andere vragen aan: waarom meende Louwes te moeten blijven en meende hij dit onder alle omstandigheden te moeten doen? Voor de beantwoording van deze vragen kunnen we grotendeels terecht bij wat Louwes over de 'tactiek' zegt:[102] 'In 't algemeen is deze geweest zoo weinig mogelijk medewerken; als dat niet in het belang van ons land was, maar ook tevens om te voorkomen, dat om niet principiële fundamenteele zaken het tafellaken werd doorgesneden. Slechts als deze aan de orde kwamen, als bijv. een Secretaris-Generaal met N.S.B.-beginselen of een N.S.B.-regeering werd ingesteld, omdat dan mocht worden verwacht, dat de voedselvoorzieningsorganisatie op niet-Nederlandsche belangen werd ingesteld en dienstbaar zou worden gemaakt voor propaganda van Nazi-beginselen, als gevraagd zou worden om positieve medewerking om Nederlanders naar Duitschland te zenden, enzovoort zou het tafellaken finaal worden doorgesneden'.

Duidelijk is: Louwes was van mening, dat het Nederlandse belang zijn aanblijven rechtvaardigde. Wat dat belang precies was, wordt onder andere duidelijker uit hetgeen Louwes in de 'Berichten', bestemd voor de medewerkers van de voedselvoorzieningsorganisatie, meedeelde. Hieruit blijkt, dat Louwes ervan overtuigd was, dat zonder zijn organisatie de voedselvoorziening niet op peil te houden viel. Zo keerde hij zich in februari 1944 tegen de stemming 'Laat de boel maar in het honderd loopen, dan is de oorlog eerder uit'.[103] Hij baseerde zijn mening op de ervaringen in de periode 1914-1918, waaraan toegevoegd het feit, dat sindsdien de bevolking met 40% gegroeid was en dat per saldo Nederland een importland was wat levensmiddelen betreft.[104] Verder was hij ervan overtuigd, dat alleen door inlevering te eisen en ordentelijk te distribueren een gelijke verdeling naar regio (steden!) en naar sociale klassen verkregen kon worden.* Gezien de afstand tussen produktie- en consumptiegebieden en de mogelijkhe-

* Om zijn opvattingen te toetsen zond hij K.L. Gaaikema Schuiringa en J.A.P. Franke in de loop van 1943 naar België. Deze moesten de gevolgen bestuderen van een falend distributiesysteem op de verdeling van levensmiddelen. (bron: J.A.P. Franke).

den, die dit tevens aan de bezetter bood te interveniëren, viel aan een distributie via het vrije marktmechanisme (zwarte markt) niet te denken.[105]

Dat het volgens de 'Aanwijzigingen' de plicht van de ambtenaar was om te blijven, zolang het Nederlandse belang er meer mee gediend was dan het vijandelijke en dat de organisatie met hem aan het hoofd door de regering juist voor het geval van nood was bestemd en door generaal Winkelman bevestigd, zijn argumenten, die waren aan te voeren maar door Louwes zelf nergens worden genoemd. Tevens is duidelijk dat wat de bezetter deed niet bepalend was voor zijn aanblijven,[106] zolang het werk van de voedselvoorzieningsorganisatie ten gunste kwam van het Nederlandse volk. Uit het optreden van Louwes kan men dit laatste begrip interpreteren als: het volk, inclusief de onderduikers, ondergrondsen, gevangenen, joden en oosterlingen, met een speciale verantwoordelijkheid voor de agrarische bevolking. Naar het inzicht van Louwes is het wel nodig geweest de bezetters te waarschuwen, dat als bepaalde voornemens hunnerzijds uitgevoerd zouden worden het moment van aftreden aangebroken zou zijn.[107] Naar Louwes' oordeel heeft de bezetter de door hem gestelde grenzen kennelijk niet overschreden.

Hoofdstuk 4

De samenwerking

Uit de twee voorafgaande hoofdstukken blijkt, dat op het terrein van de voedselvoorziening het overheidsgezag feitelijk slechts door twee instanties uitgeoefend werd: *E und L* aan Duitse zijde en de Dienst voor de Voedselvoorziening met Louwes aan het hoofd aan de Nederlandse kant. Van beide partijen is beschreven welke doelstellingen hen voor ogen stonden. Voor de beantwoording van de vraag welke van deze doelstellingen gerealiseerd werden, is het van groot belang te weten, hoe de samenwerking tussen de partijen was en hoe deze kan worden verklaard. Mijns inziens berustte de samenwerking op een vijftal grondslagen.

1. De grondslagen

De eerste was de noodzaak van samenwerking, die er vanuit beide zijden bezien, bestond. Voor de bezetter stond vast, dat de bestuurlijke werkzaamheden, die voor de Duitse overheid uit de bezetting van Nederland voortvloeiden tot een minimum moesten worden beperkt. Dit vloeide voort uit de enorme krachtsinspanning die het Duitse rijk moest opbrengen in verband met de oorlog waarin het verwikkeld was en de enorme uitgestrektheid van het gebied, dat door dat rijk werd bezet. Deze beperking werd voor Nederland concreet tot richtlijn bij monde van Seyss-Inquart.[1] Bij de bespreking van de organisatie van *E und L* is er reeds opgewezen, hoe minimaal de personele bezetting van de afdelingen was en dat door dat apparaat alleen controle kon worden uitgeoefend op de naleving van de gegeven richtlijnen. Dit betekende dat de voedselvoorziening feitelijk geheel door het Nederlandse apparaat moest worden geregeld, zij het dat het daarbij niet de vrije hand had.

Een gehele of gedeeltelijke uitschakeling van dat apparaat zou betekend hebben, dat er van de Duitse doelstellingen in bezet Nederland niet veel terecht gekomen zou zijn. Het was immers op voorhand niet de bedoeling het Nederlandse volk aan voedselgebrek uit te leveren. Als het dan niet mogelijk was personen uit Duitsland in voldoende mate in eigen dienst te nemen, dan was men aangewezen op collaborateurs. Deze waren wel beschikbaar, maar slechts weinigen waren geschikt een leidinggevende functie te bekleden. Von der Wense schreef hierover op 7 januari 1943 aan Fischböck, dat men naar *'sachlich geëignete'* personen, die aan de politieke voorwaarden voldoen, lang zal moeten zoeken.[2] Hij stond op het standpunt, dat het staatsapparaat van de voedselvoorziening, met de beslissingsmacht *('Be-*

fehlsgewalt') uitsluitend bij de DG vd VV, gehandhaafd moest blijven. Natuurlijk moesten waar mogelijk leidinggevende posities gegeven worden aan personen, die uitgesproken positief ten opzichte van de NSB en de Landstand stonden. Aangezien hij in dit schrijven aan Fischböck uitstel van beslissing vroeg, waarbij hij zich teweer stelde tegen de opvattingen van de met name genoemde *Herr* Ernst, neem ik aan, dat het voornemen, waar het hier om ging van vrij ernstige aard was. Ter verduidelijking: Ulrich O. Ernst was *Referent für Agrarpolitik* bij de *Hauptabteilung politischer Aufbau*, echter sinds augustus 1942 *Bearbeiter der Fragen des Niederländischen Landstandes* bij *E und L*. Hij was goed bevriend met de *Gen. kom.* Schmidt en binnen *E und L* met Schoenbeck, zodat Von der Wense over deze medewerker wel niet veel te vertellen zal hebben gehad. In dit schrijven beriep Von der Wense zich op het feit dat ook in Duitsland de *Reichsnährstand* in het staatsbestuur opgenomen was en niet andersom. *'Sachliche Notwendigkeit'* de voedselvoorziening aan de Landstand over te dragen bestond er dus niet. Tenslotte wees hij op de moeilijke omstandigheden in verband met de oorlogvoering zoals de inundaties en de voorbereiding van de decentralisatie, zodat het moment wel erg ongelegen kwam. Later kwam men op deze kwestie niet meer terug.

Naast de opzet om de leiding van de voedselvoorziening in nationaal-socialistische handen te brengen, bestond ook de mogelijkheid slechts de controle over het apparaat in *betrouwbare* handen te brengen. Het zou het werk van *E und L* met name van Schoenbeck vergemakkelijkt hebben en op den duur had de bezetter dan over ingewerkte personen kunnen beschikken. Er zijn in deze richting diverse pogingen ondernomen. Te denken valt aan de inschakeling van het Nederlands Arbeids Front (NAF) inzake het toezicht op de voeding in de bedrijven, de Nederlandse Volksdienst (NVD) bij het toelaten tot de Centrale Keukens en de Landstand bij het vorderen van paarden. Telkens weer bleek dit geen succes te zijn. In plaats van de uitvoering te toetsen aan de gestelde regels, bleken deze instellingen steeds weer geneigd de voedselvoorziening voor eigen doeleinden te gebruiken. Daarmee raakten zij dan weer in conflict met *E und L*, die niets meer of minder dan correct toezicht eiste.[3] Overigens blijft het de vraag of een Duits voorzieningsapparaat of één samengesteld uit collaborateurs had kunnen rekenen op de 'vrijwillige' medewerking van de betrokkenen bij de voedselvoorziening (boeren, winkeliers, enz.).

Hoewel Hitlers richtlijnen niet in die richting gingen, bleef het natuurlijk altijd mogelijk, zeker bij het optreden van verzet, om het Nederlandse volk aan de honger over te leveren. Het gevolg hiervan zou evenwel onrust geweest zijn en een verminderde arbeidskracht. Men moet echter wel bedenken dat, zoals de hongerwinter te zien gegeven heeft, de orde ook met intimidatie viel te handhaven en dat bovendien wegvoering van de voor Duitsland bruikbare arbeidskrachten binnen de mogelijkheden lag. Ook kon men erop speculeren

dat er in geval van de hoogste nood onder de bevolking personen gevonden zouden worden, die zich in die ellendige omstandigheden wel gedwongen zouden voelen te gaan helpen. De conclusie moet zijn, dat de bezetter tot samenwerking met het Nederlandse apparaat was genoodzaakt, zolang hij zijn aanvankelijk gestelde doeleinden handhaafde en er onvoldoende bekwame en in landbouwkringen geaccepteerde collaborateurs gevonden werden om de leiding van de voedselvoorziening over te nemen.

De noodzaak aan Nederlandse zijde met de bezetter samen te werken vloeide voort uit de volkomen machtspositie van de bezetter. Al bij het opstellen van de 'Aanwijzingen' was duidelijk, dat een Nederlands overheidsapparaat niet in functie kon blijven zonder met de bezetter op enigerlei manier samen te werken. Over de motieven van Louwes en de zijnen om op hun post te blijven, is reeds gesproken. Het blijven impliceerde de noodzaak tot samenwerken.

Als tweede grondslag voor de samenwerking dienen we te kijken naar de aan beide zijden aanwezige belangen. Deze hebben we in de twee voorafgaande hoofdstukken uitvoerig aan de orde gesteld. Het Nederlandse belang van voldoende voedsel was eveneens van grote betekenis voor de bezetter, voor het handhaven van rust en orde en het instandhouden van de arbeidskracht. Bovendien achtte de bezetter een gelijk niveau van de Duitse en Nederlandse rantsoenen in het belang van de gewenste integratie (zie blz. 62).

Wat de uitvoer van agrarische produkten betreft stemden de belangen weliswaar niet overeen, maar van een fundamentele tegenstelling was er, zoals geschreven in Hoofdstuk 2 over de Duitse belangen bij invoer, geen sprake. Volgens de daar gestelde principes zou wel beslag gelegd worden op een gedeelte van de voorraden boter en vet en van vlees, vrijkomend bij een eventuele veeafslacht, daar de behoefte in het balansjaar 1940/41 meer dan gedekt werd. Het RBVVO zou daar zeker geen vrede mee kunnen hebben, tenzij de bezetter in latere jaren de gevorderde hoeveelheden zou terugleveren, hetgeen gezien het tekort in Duitsland onwaarschijnlijk geacht mocht worden. Inzake de export van een zekere hoeveelheid groenten konden de partijen het met elkaar eens worden. De Nederlandse produktie was voor binnenlands gebruik veel te groot ook al was de consumptie, zoals gebeurde, aanzienlijk gestegen.[4] Van nadeel op voedingsgebied kan slechts gesproken worden in zoverre het mogelijk was geweest een groot gedeelte van het tuinbouwareaal (rond 50%) voor de akkerbouwproduktie te bestemmen. Dit zou tot aanzienlijke werkloosheid onder de tuinbouwers, ten dele voormalige bloemenkwekers, geleid hebben, zodat velen van hen in aanmerking zouden zijn gekomen voor de arbeidsinzet in Duitsland, waarvan de meesten nu waren vrijgesteld. Als men hiervan de voor- en nadelen zou moeten afwegen, dan lijkt me bij de toenmalige voedingstoestand een keuze door het RBVVO voor de tuinbouwproduktie, mede gezien de door de Duitsers opgelegde verplich-

ting tot uitvoer, zeer plausibel. Bovendien werd door medewerking aan deze uitvoer de Nederlandse positie versterkt, daar het de uitvoering van andere eisen kon voorkomen.[5] Tenslotte gold de belangentegenstelling inzake de uitvoer meer voor Berlijn-Nederland, dan voor de Duitse en Nederlandse autoriteiten in het bezette gebied. Een goede samenwerking zou er dus toe kunnen leiden, dat gezamenlijk tegen overmatige eisen vanuit het Rijk stelling genomen kon worden. In Hoofdstuk 8 worden de omvang en de exportomstandigheden uitvoerig toegelicht,[6] zodat hier de beschouwing tot deze belangenbepaling beperkt kan blijven.

Duidelijk afwijkend lagen de belangen ten aanzien van de nazificering. Op grond van deze tegenstelling zou op den duur, zeker als de Duitsers aan de winnende hand gebleven waren, de samenwerking zijn gestrand. We hebben er reeds op gewezen, dat de belangen van de oorlogvoering na enige tijd voorrang kregen op de politieke belangen inzake de nazificering.[7] Ook hier beperken we ons tot deze duidelijke bepaling van belangen en een vermelding van de hoofdoorzaak waarom de samenwerking niet verbroken is. Elders in dit boek wordt nog enige malen aan de inschakeling van NSB-organisaties gerefereerd.[8]

De derde grondslag voor de samenwerking werd geheel bepaald van Nederlandse zijde. Op grond van de 'Aanwijzingen' was Louwes van mening, 'dat sociaal en geestelijk verkeer met den bezetter uitgesloten was. Het verkeer moest zich beperken tot het zakelijke'.[9] In het archief ben ik slechts één aanwijzing tegengekomen, dat Louwes niet volgens deze opvatting gehandeld heeft. Het betrof een uitnodiging voor een bieravond ten huize van een Nederlander. Hij meldde weliswaar dat hij verhinderd was, maar sprak wel waardering uit voor dergelijke bijeenkomsten van Nederlanders en Duitsers.[10] De houding die Louwes aannam, werd kennelijk door de Duitse autoriteiten geaccepteerd. Er was geen discussie over. Daar *E und L* aanvankelijk in hetzelfde gebouw was ondergebracht als afdelingen van het RBVVO,[11] moet het destijds een enigszins bevreemdende aangelegenheid geweest zijn. De behandeling van de betreffende Duitse Referenten was volgens Dols strikt voorkomend. Ze werden ruimschoots voorzien van hun natje en droogje, maar er werd geen persoonlijk contact onderhouden.[12] Het zou mij niet verbazen als de brand op de Lange Voorhout voor *E und L*, die in hetzelfde gebouw gehuisvest was, een welkome gelegenheid geweest is om zich van hun gastheren te scheiden.* Of de behandeling van de *'Sachbearbeiter'* die bij de betreffende instanties gestationeerd waren, identiek was, is mij niet bekend.

Ten vierde wil ik de beschouwing van Louwes aanhalen inzake de verhouding Berlijn-Den Haag. Louwes schrijft:[13] 'Nederland had een

* *E und L* verhuisde naar Plein 1813, no 3 en per 8-4-1941 naar Wassenaarscheweg 40.[11]

civiele bezettingsmacht en deze civiele bezetting stond tegenover Berlijn veel zwakker dan een militaire macht zou hebben gedaan. Het verschil tusschen Nederland en België was opvallend. Een der hoofdpunten bij mijn tactiek was om in den strijd Berlijn-Den Haag de civiele autoriteiten zoo sterk mogelijk te maken, wijl zij tegenover Berlijn, dat ons vooral later algeheel als buitgebied ging behandelen, onze eenige verdedigers waren'. Deze beschouwing mag zonder meer worden aangevuld met de opmerking, dat ook binnen bezet Nederlands gebied getracht werd de positie van *E und L* te versterken of op zijn minst niet in gevaar te brengen (Vergl. blz. 186). Een poging om een tactiek van 'Verdeel en heers' toe te passen, is niet aan de orde geweest. Evenmin heeft Louwes getracht achter de rug van *E und L* om met Berlijn *(REM)* in contact te treden, zoals Hirschfeld dat op zijn terrein wel heeft gedaan.[14] Mijns inziens heeft Louwes gespeculeerd op het verantwoordelijkheidsgevoel voor de voedselvoorziening van de Nederlandse bevolking bij de hier gestationeerde bezetter, belichaamd in de *Hauptabteilung E und L.*

De vijfde en laatste grondslag is neergelegd in de volgende beschouwing van Louwes.[15] Hij vermeldt hierin dat 'de Duitschers ons van den aanvang af beschouwden als een definitief overwonnen volk, dat met de andere bezette gebieden voortaan van Berlijn uit zou worden geregeerd'. Hij verwijst dan naar de woorden van *Graf* Grote, dat de oorlog voor ons ten einde was. Daartegenover stond hijzelf op het standpunt, dat dit niet het geval was zolang er geen vrede was getekend, zodat de bezetter zich te bewegen had binnen de ruimte, die het Landsoorlogsreglement bood en hijzelf binnen de ruimte van de 'Aanwijzingen'. Het is duidelijk dat Louwes' betoog meer hout sneed al naargelang de krijgskansen zich tegen de bezetter keerden, terwijl het voor laatstgenoemde steeds moeilijker werd het ingenomen standpunt te handhaven. Dat vermeldt Louwes overigens niet. Daarmee zou hij immers aangeven, dat in de tweede helft van de bezettingstijd zijn positie ten opzichte van de Duitsers in Nederland, door de afnemende zekerheid over de eindoverwinning bij hen, er aanzienlijk gemakkelijker op werd. Voor zijn 'Verdediging' hoefde hij dat niet aan te voeren.

Na deze uiteenzetting inzake de grondslagen, die in grote lijnen als een verklaring kunnen dienen voor het feit dat er samengewerkt werd, volgt nu een poging tot een karakterisering van de samenwerking.

2. Het karakter

Omdat er zowel aan Nederlandse als aan Duitse zijde rijkelijk veel archiefmateriaal aanwezig is en elk verslag van een bespreking en iedere correspondentie gegevens oplevert inzake het onderwerp 'samenwerking', is het moeilijk door de bomen het bos te zien. Bovendien zou voor elke kwalificatie, die de onderzoeker aan de samenwerking hecht, bewijsmateriaal te leveren zijn. Hoewel het dus zaak is het

geheel te overzien, zal het nodig zijn ter illustratie details te vermelden.

Kijken we van enige afstand naar ons object en hanteren we drie begrippenparen: 'negatief-conflictueus', 'neutraal-zakelijk', 'positief-vertrouwelijk', dan moeten we constateren, dat het predikaat 'neutraal-zakelijk' overwegend van toepassing is. Deze vorm van samenwerking impliceerde van Nederlandse zijde: dat het gezag van *E und L* werd erkend, hetgeen zich voornamelijk moest uiten in een correcte voorlichting, geen besluiten nemen zonder voorkennis of goedkeuring vooraf van *E und L*,[16] een preciese opvolging van eenmaal gegeven directieven, een snelle en zakelijke beantwoording van brieven en geen contacten met Duitse instanties achter de rug van *E und L* om.[17] Verder vereiste dit de nodige zelfdiscipline zowel naar de bezetter toe als naar buiten. Men kon tegen de ambtenaren van *E und L* gerust duidelijke taal gebruiken. Nergens blijkt ook maar enige vorm van serviliteit. Maar naar buiten toe - en dit betekende voor de Duitsers ook, alles wat op papier kwam te staan* - mocht de autoriteit van de bezetter niet in twijfel getrokken worden. Schoenbeck drukt het fraai uit, als hij bij een brief aantekent: *'So etwas kann man schon sagen aber nicht schreiben'*.[17a]

Wat zich tussen *E und L* en ambtenaren van de voedselvoorzieningsorganisatie afspeelde, diende binnenskamers te blijven. Dit ook metterdaad te bewerkstelligen was voor Louwes verre van eenvoudig. Eind januari 1941 klaagde *Graf* Grote dat de pers wonderbaarlijk goed geïnformeerd was over de afzonderlijke vraagstukken, die onderwerp van onderhandeling geweest waren tussen *E und L* en het RBVVO of de afzonderlijke Centrales.[18] Het doen van mededelingen over economische aangelegenheden was behoudens toestemming van de bezetter verboden.[19] Herhaaldelijk moest Louwes (pro forma?) erop wijzen, dat er op de ambtenaren van de voedselvoorziening geheimhoudingsplicht rustte.[20] Mijns inziens moet vooral zijn aanmaning voorzichtig te zijn[21] serieus bedoeld zijn geweest. Ook Dols vertelde, tegen de schoonmaakster gezegd te hebben, toen hij deze op het verzamelen van gegevens betrapte: 'Juffrouw, U moet geen onnodig risico lopen; er wordt voor gezorgd'.[22]

Van Duitse zijde kwam de aanvaarding van deze samenwerking neer op erkenning van de DG vd VV als leidende persoon en daarmee erkenning van de monopoliepositie van het RBVVO. Dit betekende, dat ook *E und L* niet achter de rug van Louwes om zaken betreffende de voedselvoorziening kon regelen met andere Nederlandse personen of instanties. Louwes heeft *E und L* hier (hoe vreemd het ook klinkt) altijd streng aan gehouden.[23] Meestal vormde deze conventie geen

* Vergelijkt men de notulen met de zelden nog aanwezige kladnotulen dan blijken de laatste in vriendelijk-zakelijke toon gezuiverd te zijn.

** Zelfs werd het RBVVO verzocht een bedrijfschap terecht te wijzen wegens het benaderen van *E und L* zonder voorkennis van het RBVVO.[24]

probleem voor *E und L* daar zij gediend was met de machtsconcentratie bij het RBVVO, dat onder haar toezicht stond, maar soms was het lastig. Toen Schoenbeck in een concept schrijven aan Louwes trachtte uit te leggen, dat *'dringliche deutsche Interesse'* en daarmee een eigen Duitse verantwoordelijkheid een andere handelwijze wel eens wenselijk maakte, hield Von der Wense dit schrijven tegen; het leek hem beter hier het zwijgen toe te doen.[25] Erkenning van Louwes hield duidelijk ook in dat van Duitse zijde geen maatregelen werden getroffen zonder vooroverleg. Louwes heeft altijd de kans gekregen zijn bezwaren uiteen te zetten en er werd niet verwacht, dat hij accoord ging. Bij blijvend verschil van mening, of indien Louwes geen verantwoordelijkheid wenste te nemen, namen de Duitsers een besluit voor eigen rekening. Louwes moest dit dan accepteren of aftreden. Het getuigt mijns inziens van een behoorlijke hoeveelheid wederzijds begrip, dat de samenwerking gehandhaafd bleef. Ook Louwes' uitgangspunt, dat Nederland niet een overwonnen land maar bezet gebied was en dat hij dus het recht had te protesteren tegen overtredingen van het Landoorlogsreglement, moest aanvaard worden. De inzichten van het RBVVO ten aanzien van de rechtspositie van de gecapituleerde Nederlanden en de door de Duitsers te stellen vorderingen, werden door Louwes bij schrijven van 26 oktober 1943 no. 833 Kabinet in extenso aan *E und L* meegedeeld (zie bijlage 1). Ook de aanvaarding van het embargo op de sociale omgang was onderdeel van de neutraal-zakelijke samenwerking.

In de dagelijkse praktijk lagen de zaken zo, dat iedere verantwoordelijke ambtenaar of contactpersoon van een bedrijfschap (voorzitter of directeur) elk op zijn manier trachtte om te gaan met zijn Duitse tegenspeler. Persoonlijke conflicten deden zich hierbij over het algemeen weinig voor zolang de hierboven beschreven conventies gehandhaafd bleven. Was men het zakelijk oneens dan werd het probleem naar een hogere instantie doorgeschoven, zodat uiteindelijk de verhouding tussen *Graf* Grote, Von der Wense en Louwes bepalend was.* Vooral de goede verstandhouding tussen Von der Wense en Louwes heeft veel bijgedragen tot de instandhouding van de samenwerking. Bij het juist genoemde conflict (Ratjen-Sevenster) formuleerde de Voorzitter van het BZ, A. v. Wijnen het in een schrijven aan Louwes als volgt: 'Uw verhouding met de Heer von der Wense is het draaipunt nog van de geheele verhouding tusschen de Holl. en D. organisatie'.[26]

Om de verhouding duidelijk te illustreren zal het nodig zijn een kleine selectie te doen uit de talrijke voorbeelden, die de archieven opleveren. Het effectiefst lijkt me, eerst een aantal conflictsituaties te vermelden, omdat daarmee de grenzen van de neutraal-zakelijke

* Ter illustratie leze men het schrijven van Louwes aan Von der Wense van 7 oktober 1943 inzake de botsing tussen dr. Ratjen en ir. Sevenster van het Bedrijfschap voor Zuivel (zie bijlage 2).

samenwerking het best worden aangegeven en wel naar de negatief-conflictueuze zijde toe. Wanneer we daarna ingaan op de blijken van een positief-vertrouwelijke samenwerking, lijkt mij het beeld vrij compleet als de lezer maar voor ogen houdt, dat de contacten in hoofdzaak in een neutraal-zakelijke sfeer zich afspeelden binnen de hierboven geschilderde conventies. Deze werkwijze ontheft de schrijver van de moeilijke taak die grauwe werkelijkheid te illustreren en de lezer de last van het lezen.

Hier volgen twee door Dols mondeling meegedeelde situatieschetsen. Vooraf dit: uit de gesprekken met Dols blijkt overduidelijk, dat hij bij de samenwerking enerzijds zeer conscientieus was inzake de geoorloofdheid vanuit nationaal standpunt, anderzijds dat hij van mening was, dat als eenmaal tot samenwerking was besloten, elke onnodige irritatie van de tegenpartij vermeden moest worden. Dols vertelt dan, dat Schoenbeck wel eens onredelijk en onbehouwen optrad. In die gevallen waar Schoenbeck dreigde met gevangenneming of ontslag, deelde Dols *stante pede* mee dat hij reeds vertrokken was. Met *'Nein, nein, so habe ich es nicht gemeint'* was de lucht dan snel weer geklaard en de zakelijke relatie hersteld.[27] Met *Graf* Grote lag het anders. Dols vertelt,[28] dat er een indringend meningsverschil was over het rantsoen voor de vrouwen (een fysiologisch te rechtvaardigen onderscheid tussen mannen en vrouwen is nooit ingevoerd). *Graf* Grote valt tegen Dols in woede uit en schreeuwt *'Wir sind ja nicht hierher gekommen um die holländische Weiber fett zu mästen'*. Dols keert zich om en verlaat zwijgend de kamer van *Graf* Grote. Een dergelijke belediging van het Nederlandse volk kon hij zijns inziens niet over zijn kant laten gaan. Hij stapt ogenblikkelijk naar Louwes. Deze maant tot kalmte. Dols keert eerst een dag later naar *Graf* Grote terug om de rantsoenvoorstellen te overhandigen, die vóór publikatie de toestemming van *E und L* behoefden. Over de zaak van de vrouwenrantsoenen is nooit meer gesproken. Of Louwes en *Graf* Grote intussen contact met elkaar hadden gehad, was Dols niet bekend. De zakelijke verhouding was in dit geval stilzwijgend hersteld.

Ter adstructie van de mondelinge overlevering - het is op zichzelf geen kunst om ná de bezetting krachtige taal te spreken - volgt hier een citaat uit een brief geschreven door Dols. Het stuk is evenzeer illustratief voor de krachtige houding die ambtenaren van het RBVVO durfden in te nemen. De kwestie is dat voor een *NSDAP*-bijeenkomst 1500 liter centrale-keukenvoeding moest worden geleverd. Hiervan moest 350 liter aan de varkens worden gegeven, omdat er teveel was besteld. Op het geheel van de voedselvoorziening stelt dit natuurlijk niets voor. Dols stuurde een brief aan Bockelkamp *(NSDAP)* met afschrift aan *E und L* met daarin de volgende passage: *'Anlässlich dieses Vorfalles möchte ich Sie bitten die betreffende Instanz darauf hinweisen zu wollen, dass eine derartige Verschwendung des Materials in dieser Zeit nicht verantwortet ist und dass sich keine Wiederholung von eine und das*

andere zeigt'.[29] Een gelijksoortig protest stuurde Dols toen de Nederlandse Volksdienst in Gouda onjuiste vergunningen voor deelname aan de centrale-keukenvoeding afgaf en hij ervoor op de vingers getikt werd. Aangezien hij de NVD, die op Duits gezag moest worden ingeschakeld, niet kon controleren, wees hij fel iedere verantwoordelijkheid af.[30]

In bovengenoemde gevallen en bijvoorbeeld ook in de reeds aangehaalde waarbij Louwes gepasseerd werd (zie blz. 91, voetnoot 25), zijn het de Duitsers geweest die genoemde conventies overschreden. De grote conflicten zijn daar ontstaan, waar de regels door de Nederlandse ambtenaren niet werden nageleefd. Als eerste voorbeeld noem ik de verhouding tussen Schoenbeck en het Centraal Distributie Kantoor. Deze is vooral van betekenis omdat zijn directeur wel vriendschappelijk omging met de Duitsers (o.a. nam hij deel aan jachtpartijen).[31] Het CDK behoorde weliswaar tot het Departement van Handel en Nijverheid, maar het toezicht op de voedseldistributie werd eveneens door *E und L* uitgeoefend en hierbij golden mijns inziens dezelfde gedragsregels.

Op 17 maart 1941 gaf Schoenbeck het CDK opdracht een regeling te treffen inzake de rantsoenen voor de scheepvaart in aansluiting op de regeling in Duitsland.[32] Of het nu was omdat het CDK de Duitse richtlijnen onaanvaardbaar hoog vond of omdat het er waardoor dan ook niet van kwam te antwoorden, in ieder geval: het CDK liet niets van zich horen. Begin juli herinnerde Schoenbeck het aan zijn eerste schrijven. Het CDK antwoordde dat de *NSDAP* in Rotterdam bijzonder tevreden was over de voorzieningen voor de scheepvaart. Schoenbeck schreef hierop: *'Mich interessierte weniger ob irgendeine Dienststelle mit der Regelung zufrieden ist, als vielmehr das, was wirklich veranlasst worden ist, also der Wortlaut Ihrer diesbezüglichen Verordnung'*. Inmiddels was het 4 september 1941. Een dag later stuurde Schoenbeck aan De Hoo een brief, die meer in het algemeen de verhoudingen betreffen.[33] Hierin beklaagde hij zich over de zeer grote tegenstelling die er bestond tussen de zo prettig verlopende mondelinge contacten en het gepleegde schriftelijke verkeer. De Hoo beloofde vervolgens dat alle brieven voortaan binnen 10 dagen beantwoord zouden worden. P. Dregmans werd met het onderhouden van het contact belast.[34] Er trad kennelijk weinig verbetering in. Reeds op 17 december 1941 verzocht Schoenbeck de Heer Dregmans van zijn taak te ontheffen *'zur Entlastung meiner Dienststelle und zur Aufrechterhaltung der bisherigen guten Zusammenarbeit'*. Schoenbeck zei niet in staat te zijn op elk schrijven enkele malen terug te komen.[35] In de tweede helft van 1942 moest Schoenbeck het CDK wederom herhaaldelijk aanmanen. Hoewel duidelijk wordt, dat er ook dan maatregelen in de personele sfeer getroffen werden, kan men niet constateren, dat de verhoudingen blijvend verstoord zijn.

Duidelijk is wel, dat *E und L* ook van een meer bevriende persoon

eiste, dat de zaken tijdig en conform de richtlijnen correct werden afgedaan, omdat *E und L* onvoldoende mankracht had om achter de zaken aan te gaan. Het middel is hier ontheffing van een bepaalde taak of ontslag van de ambtenaar die in gebreke bleef. Dat deze eis van correctheid ook voor de Nederlandse belangen waardevol was, wordt later besproken.

Keren we nu terug naar het RBVVO. Rondom het zenden van levensmiddelenpakketten aan in België verblijvende Nederlanders, die als zeer arm bij het Zweedse gezantschap in Brussel stonden ingeschreven en aan de krijgsgevangenen in Duitsland, speelde zich de eerste pijnlijke confrontatie af met de bezetter. De zaak werd aan het rollen gebracht door de NSB bij schrijven van 22-4-'41, waarin protest aangetekend werd tegen het feit, dat binnen het kader van de pakjesverzending naar België ook Joodse Nederlanders en zelfs Belgische Joden zouden worden bedeeld.[36] Nu bleek dat *E und L* reeds op 28 september 1940 afwijzend had beschikt op een verzoek van het RBVVO om landgenoten in het toen al in voedselnood verkerende België te mogen bijstaan. Zij stond op het standpunt, dat de verzending aan familieleden moest worden overgelaten.[37] De secretaris van het RBVVO, mr. Th.M. Bautz, had dit schrijven echter als een toestemming geïnterpreteerd. *E und L* was immers in principe niet tegen de verzending en aangezien familieleden wegens sluiting van het postverkeer hiertoe niet in staat waren, was het vanzelfsprekend, dat het RBVVO hiervoor zolang zou zorgdragen.[38]

Na enig voor *E und L* weinig bevredigend heen en weer geschrijf en gepraat, stuurde *E und L* op 9 juli 1941 een schrijven aan het RBVVO waarin geconstateerd werd, dat niet in overeenstemming met de richtlijnen was gehandeld. Er werd een juiste opgave gevraagd van de verzendingen, let wel: ook aan Nederlanders in andere landen. Bovendien werd verzocht maatregelen te treffen tegen de betrokken ambtenaar en tenslotte werd opdracht gegeven iedere verzending van levensmiddelenpakketten onmiddellijk te laten stoppen.[39] Na een aanmaning stuurde Louwes een opgave van de verzonden pakketten naar België met de bevestiging, dat in afwachting van de besprekingen de zendingen waren stilgelegd.[40] Schoenbeck was niet tevreden met het antwoord. Hij wou ook weten, hoe het zat met de verzendingen naar andere landen; welke maatregel tegen de betrokken ambtenaar was getroffen en... 'het resultaat van de besprekingen was toch reeds in het schrijven van 9 juli vastgelegd'![41] Hij verzond deze brief op 6 augustus waarop reeds op 1 september een 'ter herinnering' volgde. Louwes antwoordde op 15 september. In dit weinig zeggend schrijven werd terloops melding gemaakt van zending door het Nederlandse Rode Kruis aan *'Interessenten'* in Duitsland.[42] Schoenbeck was natuurlijk nog steeds niet tevreden, maar Von der Wense hield een nieuw (concept)schrijven tegen; hij zou de zaak wel eens mondeling bespreken met Louwes.[43]

Daarmee leek de kwestie afgedaan. Dols nam de correspondentie inzake de verzendingen naar België en aan gevangenen in Duitsland over van Bautz.[44] Het Rode Kruis klopte aan bij de Rijkscommissaris, deze bij *E und L* en die trachtte op haar beurt weer de *Generalkommissar zbV* erbij te betrekken.[45] Op papier leverde dit allemaal geen zichtbaar resultaat op. Later werd echter duidelijk, dat het RBVVO intussen rustig doorging ervoor te zorgen, dat er levensmiddelenpakketten terecht kwamen bij de Nederlandse krijgsgevangenen in Duitsland.

Opnieuw werd de zaak van buitenaf aan het rollen gebracht. De vrouw van een oostfrontstrijder vond het volstrekt ten onrechte, dat zij de distributiebescheiden van haar vertrokken man had moeten inleveren, terwijl de vrouwen van de Nederlandse krijgsgevangenen in Duitsland deze mochten houden.[46] Op advies van Bautz mochten de familieleden van krijgsgevangenen inderdaad de distributiebescheiden van de vertrokkenen behouden, zodat zij in staat zouden zijn pakketten te sturen naast wat het RBVVO al zond. Bautz' motivering luidde als volgt: 'Aangezien bovendien de geïnterneerde personen voor ons geheele volk opdraaien, lijkt het mij juist voorop te stellen, dat wij geen enkelen maatregel mogen nalaten te nemen, welke het lot van deze groep kan verzachten'.[47] De ontdekking van het verschil in behandeling leidde tot beroering in nationaal-socialistische kring. Een artikel 'De Nederlandse officieren maken het goed' werd door de Duitse censuur onderschept en kwam via de Rijkscommissaris en de *Generalkommissar zbV* bij *E und L* terecht.[48] *E und L,* hierbij geattendeerd op de pakkettenzendingen, nam ditmaal geen contact meer op met Louwes, maar verzocht de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* tegen mr. Theodorus Martinus Bautz een gerechtelijke vervolging in te stellen.[49] De Secretaris-Generaal van Landbouw en Visserij kreeg van deze *Generalkommissar* opdracht Bautz te schorsen in afwachting van het proces, in verband met het verstrekken van de nodige papieren waardoor het Rode Kruis pakketten aan de krijgsgevangen-officieren in Duitsland kon zenden.[50] Bautz werd op 26 juli 1942 in Rossum door de SD gearresteerd en opgebracht naar Amersfoort[51] en kwam in Duitsland in een concentratiekamp terecht.[52] Hirschfeld werd bij schrijven van 20 juli 1942 ervan in kennis gesteld, dat Bautz door de *Generalkommissar für Justiz* ontslagen was zonder recht op enige voorziening. Hij hield zijn onschuld vol door erop te wijzen, dat in het briefhoofd van het bewuste schrijven van *E und L* de dato 19 november 1941, waarin voor de tweede maal opdracht gegeven werd, dat het RBVVO iedere verzending van levensmiddelenpakketten meteen moest laten ophouden, gestaan had, dat het het verzenden naar België betrof, zodat de opdracht nooit een algemeen karakter kon dragen.[53]

Het geharrewar over het zenden van postpakketten zette zich hierna schier eindeloos voort. Voor de beschouwingen inzake de samenwerking is het van belang dat achteraf toch min of meer bleek, dat de

actie niet zozeer tegen Bautz persoonlijk gericht was als wel tegen het Rijksbureau. Want bij de toezending van het voor Bautz belastende materiaal aan de *Sicherheitspolizei* op 26 augustus 1942 tekende Von der Wense aan, dat hij de bestraffing reeds voldoende vond. Hij pleitte voor omzetting van de voorlopige hechtenis in gijzeling. Het gewenste effect werd bereikt.[54] Later herhaalde Von der Wense zijn verzoek naar aanleiding van een gevraagd advies inzake vrijlating. Hiertoe was door Frederiks (SG van Binnenlandse Zaken) een verzoek ingediend. Nu bepleitte hij overbrenging uit Duitsland ter gijzeling in Nederland.[55] Ook de *General Kommissar für Justiz* verzocht Rauter om vrijlating. Hij vond dat de man al streng genoeg gestraft was. Volgens hem had Bautz in zekere zin gelijk met de verwijzing naar het briefhoofd; en... dat hij opkwam voor de belangen van krijgsgevangen-officieren, sprak toch voor de kwaliteit van de man. Verder achtte hij Bautz ongevaarlijk.[56] Hoewel Von der Wense bij één van zijn pleidooien voor overbrenging in gijzeling aanvoerde dit laatste voorstel te doen om de man tegen zichzelf te beschermen, zodat hij niet in de oppositie zou gaan,[57] lijkt het mij toch duidelijk, dat het de bedoeling van het vasthouden was, het RBVVO onder druk te houden. Dit spreekt ook uit de zin: 'het gewenste effect is bereikt'. Dit kan mijns inziens onmogelijk op Bautz zelf slaan, daar deze niet meer in functie was.

Hoewel op grond van het bovenstaande verslag bij een nauwkeurige analyse meerdere aspecten aan de samenwerking verbonden, belicht kunnen worden, wordt hierna slechts op een aantal minder in het oog lopende punten gewezen, die voor het betoog van bijzonder belang zijn. Ten eerste: dat *E und L* tot tweemaal toe reageerde, vond in beide gevallen zijn aanleiding in actie van buiten af. Bij de samenwerking met het RBVVO lijkt me de gevoeligheid van *E und L* voor opmerkingen uit het nationaal-socialistische kamp niet van ondergeschikte betekenis. Ten tweede: Von der Wense bleek niet in staat de *SD*-machine stop te zetten. Later zullen we dat nogmaals zien.[58] Dit moet voor hem precies hetzelfde probleem opgeleverd hebben, als dat aan Nederlandse zijde gevoeld werd bij bijvoorbeeld de bestrijding van de zwarte handel. Het besef dat een strafrechtelijke vervolging tot zoveel nare consequenties leidde, heeft het gebruik van deze mogelijkheid voor beide partijen sterk beperkt (vgl. blz. 177). Ten derde: steeds weer duikt de kunstgreep op van de 'letterlijke' interpretatie. Van Nederlandse zijde werd handig gebruik gemaakt van de mazen, die in de formuleringen voorkwamen, zonder dat dit aanleiding gaf tot grote problemen. Per slot van rekening werd het excuus inzake verzending naar België stilzwijgend geaccepteerd. Alleen de tweede keer liep het fout omdat de gehele constellatie een optreden tegen het vrijpostige Rijksbureau wenselijk maakte. Ten vierde: Het feit, dat Bautz door Dols vervangen werd, is ongewoon, daar zij op twee volstrekt verschillende afdelingen werkten. Dit wijst erop dat Louwes de kwaliteiten van Dols om met Schoenbeck om te gaan hoog aansloeg,

anderzijds wat minder vertrouwen had in zijn secretariaat. Ten vijfde: Ik ben van mening, dat de regelmatige verzorging met levensmiddelenpakketten voor de Nederlandse krijgsgevangenen ernstig belemmerd is door de agitatie van NSB-zijde, die kon slagen omdat het RBVVO onvoldoende dekking van de niet geheel onwillige Duitse autoriteiten heeft gezocht. Daar staat tegenover dat bij zendingen aan in moeilijke omstandigheden verkerende Nederlanders in België en Noord-Frankrijk, niet meer op de steun van de bezetters gerekend kon worden, nadat het woord 'Jood' was gevallen. Dat het zenden van pakketten aan Nederlandse krijgsgevangenen feitelijk geen succes was, kan men lezen in het rapport van het Rode Kruis.[59] Dit vijfde punt lijkt me daarom bij een beschouwing over de samenwerking niet van belang ontbloot, omdat het wijst in de richting van een in principe juiste keuze van Louwes om *E und L* niet tegen te werken maar haar mede verantwoordelijk te maken.

De stemming van Schoenbeck was eind 1942 begin 1943 niet best. Het keren van de oorlogskansen in Rusland zou hiermee te maken kunnen hebben. Zijn brieven van toen zijn nogal korzelig. Zo nam hij geen genoegen met overplaatsing van een ondergeschikt ambtenaar wegens gemaakte fouten maar eiste hij ontslag,[60] wat de ambtenaar dan ook gegeven werd.[61] Hier was echter van hooglopende conflicten geen sprake. Dit was wel het geval bij de gevangenneming van Mejuffrouw mr. E.W. Hoetink. Uit de archieven worden we over het gebeuren niets wijzer. Stukken die op de zaak zelf betrekking hebben, zijn niet aanwezig; wel is er een schrijven van Hirschfeld inzake zijn pogingen haar vrij te krijgen en een schrijven van Louwes aan de moeder van Hoetink van 1 augustus 1945 ter condoléance als duidelijk geworden is, dat zij niet meer uit gevangenschap zal terugkeren.[62] In deze brief schrijft Louwes, dat hij nauwer samengewerkt heeft met haar dan met wie ook. Mr. Hoetink werkte op de afdeling Algemene Zaken van het Rijksbureau. Zij wordt in de bestuursalmanak als eerste genoemd belast met ' iuridische en algemeen economische aangelegenheden, zaken betreffende de bedrijfsorganisatie, uitgave van wettelijke maatregelen op het gebied der voedselvoorziening'.[63] Aangezien Louwes' aandacht allereerst gericht was op de organisatie als middel om het voedselvoorzieningsvraagstuk op te lossen, kon zij een zeer belangrijke plaats innnemen. Zij was immers degene, die aan de organisatorische inzichten van Louwes, inzake de regeling van de voedselvoorziening en met name de opbouw van de organisatie, juridische vorm gaf. Verder was zij een van de contactpersonen met de ondergrondse organisaties.* In de verhoudingen met de bezetter vervulde zij een merkwaardige rol. Na moeilijk verlopende gesprekken

* Volgens R. Hagoort was zij ook betrokken bij het ondergrondse overleg tussen de drie Centrale Landbouw Organisaties (CLO's) en twee Christelijke Landarbeidersorganisaties over de oprichting van de 'Stichting voor de Landbouw'.[64]

tussen Louwes en diverse Duitse autoriteiten (ook Rauter hoorde hierbij) werden zij door haar op de gang opgewacht. Zij las hen dan danig de les: hoe zij het wel durfden *'dem armen Herrn Louwes'* het leven zo moeilijk te maken.[65] Wat zij deed was natuurlijk uiterst gevaarlijk. Dat zei Dols, maar moet deze zeer bekwame vrouw ook zelf beseft hebben.

De aanleiding tot haar arrestatie was het uitlekken van het reeds genoemde protestschrijven van Louwes tegen de exporteisen betreffende levensmiddelen de dato 26 oktober 1943, (zie Bijlage 1). Volgens Dols werden al spoedig exemplaren van het schrijven in Den Haag op de tram verspreid. Dit was tegen het zere been van de bezetter en natuurlijk ook tegen de hierboven beschreven conventie van vertrouwelijkheid. Vroeg op de morgen werd een onderzoek ingesteld op het Rijksbureau naar de persoon, die het rapport aan de ondergrondse kon hebben doorgespeeld. Mejuffrouw Hoetink was nog niet binnen. Inderdaad bleek zij niet vrijuit te gaan, daar het aan haar uitgereikte exemplaar (één van de zes) niet meer aanwezig was. Na zoveel jaren klinkt nog een diepe verslagenheid door in de woorden van Dols, toen hij vertelde dat zij niet in staat geweest waren haar vóór haar aankomst op het bureau te seinen, dat ze moest onderduiken. Ze werd gearresteerd en waarschijnlijk al zeer spoedig naar een Duits concentratiekamp afgevoerd.[66]

In een brief van Hirschfeld aan Louwes vertelt deze hem, dat hij Fischböck in lange gesprekken verzocht heeft haar in vrijheid te doen stellen.[67] Uit het feit dat Fischböck toezegde hiervoor zijn best te zullen doen, meen ik te mogen afleiden, dat ook in dit geval de bestraffing veel zwaarder is uitgepakt, dan ooit in de bedoeling van de bij de voedselvoorziening direct betrokken autoriteiten is geweest. Het feit dat Hoetink in Duitse handen was gevallen moet voor Louwes een reden geweest zijn de Duitse autoriteiten niet meer dan nodig was voor het hoofd te stoten.

Behalve deze twee personen zijn er veel meer arrestaties verricht en ontslagen gevallen. Van enkele gevallen is mij de juiste toedracht en daarmee de relatie tot ons onderwerp, de samenwerking, niet bekend. Dols deelde mee, dat drie personeelsleden van het RBVVO in gevangenschap overleden zijn.* Valstar werd waarschijnlijk door Nederlandse WA-mannen vermoord. Verder werden volgens de archiefstukken[68] vijf personen gegijzeld of naar een concentratiekamp gezonden, onder wie twee PVC's die wegens hun politieke gezindheid van hun functie waren ontheven. Totaal werden er vijf PVC's ontslagen. Mijn indruk is, dat er op provinciaal niveau relatief veel ontslagen vielen, omdat daar de invloed van nationaal-socialistisch georiënteerde Duitse en Nederlandse personen (*Beauftragte*, leden van de Landstand) groter was dan op centraal niveau. Bij de bedrijfschappen zijn

* Mr. E.W. Hoetink, mr. Th. de Haas en mr. J.W.C. Tellege.

verhoudingsgewijs niet veel ontslagen te melden, maar dit beeld is nogal geflatteerd, daar bij de instelling van deze organen alleen de voor de Duitsers acceptabel lijkende bestuurders van de vroegere Centrales in de nieuwe besturen terecht zijn gekomen.[69] Samengevat mag toch worden geconcludeerd, dat het bekleden van een leidinggevende functie in de organisatie Voedselvoorziening gedurende de bezetting, ondanks de redelijke verhoudingen met de bezetter, een bedreigd bestaan opleverde. Louwes heeft nooit tegen de Duitsers gezegd: 'Nu blijf je van mijn medewerkers af, anders stap ik op'. Daar waren de gevallen mijns inziens veel te divers van aard voor en de onschuld aanvechtbaar. Bovendien stond *E und L* eigenlijk altijd aan zijn zijde om de personen te beschermen, ook al is in enkele gevallen het initiatief tot gevangenneming van *E und L* uitgegaan. Wel heeft Louwes steeds geprobeerd de getroffen personen ergens anders binnen zijn dienst onder te brengen en ik vermoed, dat wanneer dit niet lukte, hij er wel voor gezorgd heeft, dat de betreffenden niets te kort kwamen. Voor Bautz bijvoorbeeld werd gezorgd.[69a]

Het laatste mij bekende ernstige conflict speelde zich af in oktober 1943. Het betrof de bevoorrading van de Vesting Den Haag.[70] In maart 1943 werd besloten tot instelling en bijzondere bevoorrading van de Vesting Den Haag, bestaande uit de steunpunten Clingendaal (onderbrenging personeel behorend tot het Rijkscommissariaat) en Scheveningen inclusief de wijk Benoordenhout (onderbrenging *Wehrmachts*personeel). Louwes kreeg opdracht te zorgen voor een voorraad levensmiddelen ter voorziening van 55.000 personen voldoende voor twee maanden.[71] Een zeer bijzonder aspect bij dit conflict is het feit, dat *Parteigenosse* Willie Schoenbeck door de Rijkscommissaris was benoemd tot *'Kommissar für die Zivilbevölkerung des Stützpunktes Scheveningen-Clingendaal'*.

Nu was uitdrukkelijk bepaald, dat over de voorraden alleen na *'Abstimmung'* met Schoenbeck beschikt mocht worden.[72] Op 28 september 1943 schreef Dols in een brief aan Schoenbeck, dat wegens de doorgevoerde evacuatie van een gedeelte van de burgerbevolking ook een deel van de opgeslagen goederen was afgevoerd.[73] Omdat Schoenbeck hiermee niet accoord kon gaan, volgde er een gesprek met Dols waarbij afgesproken werd, dat het RBVVO een schriftelijk voorstel zou doen inzake de vermindering van de voorraad levensmiddelen.[71] In plaats van een voorstel stuurde Louwes een schrijven, waarvan de toon door elke niet-welwillende lezer als uitermate brutaal kon worden ervaren. Er werd botweg in medegedeeld, wat er met de vrijgemaakte voorraden zou gaan gebeuren. Aanvullend werd vermeld, dat het beheer voortaan door een andere beheerder zou plaatsvinden, daar de huidige beheerder zijn krachten *'für die eigentliche Bevölkerung'* diende te reserveren.[74] Schoenbeck was razend. Nog diezelfde avond belde hij Dols thuis op, die maar amper kans zag de man enigszins te kalmeren.[75] Per omgaande post stuurde Schoenbeck

een kort zeer venijnig briefje. *'Mit erstaunen nahm ich davon kenntnis, dass entgegen meiner ausdrücklichen Weisung über Lebensmittelvorräte ohne mein Mitwirken verfügt worden ist. Ich weise Sie hiermit nochmals strengstens an, sich jeder Verfügung über die Vorräte zu enthalten und bitte, die verantwortlichen Beambten auf die Gefahren aufmerksam zu machen, die für sie persönlich damit verbunden sind. Ich erwarte lediglich Vorschläge, wie eine Auflockerung dieser Vorräte möglich ist, wie ich bereits mit Herrn van den Bent besprochen habe'.*[76] Tien dagen later antwoordde Dols op deze laatste zin heel diplomatiek, dat de 'voorstellen' bij het bewuste schrijven van de Directeur-Generaal de dato 13 oktober gedaan zijn.[77] Verder stelde hij voor de verdere inhoud op de eerstvolgende bespreking mondeling aan Schoenbeck toe te lichten. Schoenbeck wees na ontvangst van dit schrijven het RBVVO er nogmaals schriftelijk op, dat over de voorraad niet zonder zijn toestemming vooraf beschikt mocht worden.[78]

Er vielen geen slachtoffers en evenmin werd de feitelijk door het RBVVO genomen maatregel ongedaan gemaakt. Met betrekking tot het thema samenwerking kunnen hier een paar opmerkingen gemaakt worden. In het schrijven van 28 september 1943, ondertekend door Dols, werd de juiste vorm niet in acht genomen. Schoenbeck reageerde gematigd. De brief, ondertekend door Louwes, viel geheel uit de toon bij de normale correspondentie tussen het RBVVO en *E und L*. Dols was mijns inziens van de letterlijke inhoud niet op de hoogte; hij werd verrast door het opbellen van Schoenbeck. Waarschijnlijk heeft S. van den Bent, medewerker van Dols voor de 'Massavoeding' en beheerder van genoemde voorraden deze overmoedige brief opgesteld en Louwes laten tekenen. Wat opvalt is dat niet Louwes maar de betreffende ambtenaren werden bedreigd. Hoewel hier van een zeer ernstig conflict sprake is, kunnen de feiten ook gezien worden als te passen in het kader van een periode van afnemende gespannenheid, waarin vergeten werd aan de geldende machtsposities recht te doen. Voor zover mij bekend zijn na oktober 1943 heftige botsingen tussen *E und L* en het RBVVO uitgebleven, zonder dat *E und L* afstand deed van de hierboven beschreven conventies.

Tot zover de schets van het negatieve-conflictueuze beeld, dat op grond van de archieven en een aantal persoonlijke gesprekken kon worden samengesteld. Duidelijk is dat de conflicten op centraal niveau noch uit zakelijk politieke meningsverschillen, noch uit persoonlijke wrijvingen voortvloeiden, maar uit de omstandigheid dat door één van beide partijen, meestal de Nederlandse, de geschreven of ongeschreven conventies werden overtreden. De verklaring hiervoor lijkt me, dat de strijd die de voedselvoorzieningsautoriteiten met Louwes aan het hoofd en onder de bescherming van Hirschfeld hadden te voeren niet de bedreigingen van de zijde van *E und L* betrof, maar van die instanties in en buiten Nederland, die erop uit waren Nederland leeg te halen (arbeidskrachten, levensmiddelen, paarden, ver-

voersmiddelen en brandstof) en van die bezettingsautoriteiten en Nederlandse groeperingen, die een nazificering van de landbouw voorstonden.

Hoewel zij niet in de eigenlijke zin des woords daartoe behoren, zullen onder de noemer 'positief vertrouwelijk' ook de aanwijzingen gebracht worden, waaruit blijkt dat het optreden van *E und L* het gezag van de voedselvoorzieningsorganisatie ondersteunde. Op dit positieve optreden kunnen twee etiketten geplakt worden: onkreukbaarheid en bescherming. Van onkreukbaarheid is overal sprake in die zeer lange reeks van gevallen waarin *E und L* weigerde in te gaan op: voor Duitsland aantrekkelijke offertes, verzoeken van Rijksduitsers of NSB-ers om een voorkeursbehandeling, ongevraagde schenkingen en de vele verzoekschriften aan de Rijkscommissaris, ook al werd er in de aanhef en het slot zo loffelijk, bewonderend en verwachtingsvol over hem gesproken. Een paar voorbeelden ter illustratie.

Een zekere Joseph M. Schöpping eiste van het Rijksbureau, dat het hem vergunningen zou geven voor het betrekken van grondstoffen voor de ijsbereiding. Binnen de geldende regels was daar geen ruimte voor. Hierop zond hij een schrijven in het Duits, dat zijn geduld ten einde was, dat hij met saboteurs van de voedselvoorziening niets meer te maken wilde hebben en dat het Rijksbureau wel zou merken, dat er met hem niet te spotten viel.[79] Het Rijksbureau stuurde het schrijven veiligheidshalve door aan *E und L*. Het antwoord aan het RBVVO luidde als volgt: *'Auf ihr schreiben vom 14 v. Mts teile ich Ihnen mit, dass ich anheim stelle, mit allen Ihnen zu Gebote stehenden Mitteln gegen den Betreffenden vorzugehen. Vorher halte ich eine Einschaltung meinerseits nicht für notwendig'*.[80] In dezelfde portefeuille waarin zich dit schrijven bevindt, ligt een nota van dr. Ratjen aan Schoenbeck waarin hij verhaalt over het volgens hem schandalige gedrag van een zuivelfabriek, die een schenking van liefst *f* 50.000,-- heeft gedaan aan waarschijnlijk* een winterhulporganisatie. Dit bedrag was vervolgens omgeslagen over het aan de boeren uit te keren melkgeld.[81]

Verzoekschriften aan de Rijkscommissaris kwamen voorzover deze de landbouw- en voedselvoorziening betroffen bij *E und L* terecht.** Deze instantie deponeerde ze vervolgens bij het Departement van Landbouw en Visscherij, Centraal Bureau voor onderzoek van verzoek- en bezwaarschriften, ter afdoening. Afschriften van beantwoording werd weer toegezonden aan *E und L*, welke instantie met name erop toezag, dat de beantwoording binnen een redelijk termijn plaatsvond. Nergens blijkt dat het betreffende bureau zich genoodzaakt gevoeld heeft iemand naar de ogen te zien.[82]

Zonder verder in te gaan op feiten en gebeurtenissen, wil ik hier stellen, dat het mijn stellige indruk is, dat de ambtelijke onkreukbaar-

* In de bron wordt melding gemaakt van de 'W.H.M.'.
** In 1942 kwamen 831 verzoekschriften binnen bij *E und L*.[82]

heid met name naar geestverwanten toe van grote betekenis is geweest voor de handhaving van een goede samenwerking tussen *E und L* en het RBVVO en feitelijk een bescherming is geweest voor het gezag van het RBVVO.

Van een positieve samenwerking tussen RBVVO en *E und L* lijkt mij meer nog sprake in die gevallen waar *E und L* het Rijksbureau behulpzaam was het Nederlandse belang te dienen. Zo trachtte Grote een ontmoeting tot stand te brengen tussen Louwes en Staatssecretaris Backe bij diens bezoek aan Nederland, zodat Louwes de problematiek van de voedselvoorziening rechtstreeks met hem kon bespreken.[83] Herhaaldelijk worden *Graf* Grote en Von der Wense betrokken bij de moeilijke besprekingen met de Gemachtigde voor de Prijzen, mr. H.C. Schokker en het hoofd van de *Abteilung Preisbildung* van *Finanz und Wirtschaft* dr. C. Trabold om uit het oogpunt van de voedselvoorzieningspolitiek juiste prijszettingen te kunnen bewerkstelligen.[84] Ging daarenboven de lastige Schokker zijn boekje te buiten door behalve over de prijzen ook mededelingen te doen over de distributie, dan werd hij ogenblikkelijk via de *Abteilung Preisbildung* terug gefloten.[85] Als moest worden voorkomen, dat ruimten in gebruik voor de voedselvoorziening door de *Wehrmacht* of andere Duitse instanties in beslag zouden worden genomen, dan verzocht *Graf* Grote de *Beauftragte* om de lokale en provinciale voedselvoorzieningsautoriteiten zoveel mogelijk behulpzaam te zijn.[86]

Al eerder werd op de zeer positieve rol van Von der Wense gewezen. Het machtsconflict dat Hirschfeld en Louwes in de zomer 1943 uit te vechten hadden met de Secretaris-Generaal van Financiën M.M. Rost van Tonningen, vooraanstaand lid van de NSB, werpt een bijzonder licht op de verhouding tussen Von der Wense en Louwes.[87] Rost van Tonningen maakte een tactische fout, door bij een aanval op Louwes ook Von der Wense te betrekken. Hirschfeld, die al lang op de gelegenheid wachtte om Rost te kunnen aanpakken, zag zijn kans schoon. Eenmaal mondeling[88] en vervolgens schriftelijk[89] legde hij ten overstaan van het College van Secretarissen-Generaal de verklaring af, dat door de vruchtbare samenwerking tussen het Departement van Landbouw en Visserij en de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* heel wat moeilijkheden overwonnen waren waardoor beide instanties door hem nadrukkelijk op één lijn gesteld werden. Von der Wense had al eerder ten overstaan van de Rijkscommissaris verklaard dat hij Louwes volledig in de hand had.[90] Het lijkt me onjuist te concluderen, dat er van een vruchtbare samenwerking sprake zou zijn, omdat Louwes als een gewillige dienaar optrad. Eerder moet onze aandacht gericht zijn op de noodzaak die Von der Wense voelde om zich te verdedigen.

Hieraan kan worden toegevoegd dat er vanaf 1943 aanwijzingen komen, dat er zich tussen Louwes en Von der Wense een vertrouwelijke relatie ontwikkelde gebaseerd op wederzijds begrip, zonder dat

er van sociaal contact of vriendschap sprake was. Later in de hongerwinter zal zelfs blijken, dat Von der Wense trachtte vanuit Zwolle de voedselvoorzieningsautoriteiten zoveel mogelijk van dienst te zijn. Dat deze blijken van vertrouwelijkheid in de archiefstukken slechts schaars aanwezig zijn, moet gezien worden als gevolg van het feit dat het van weerszijden als verdacht gevoeld werd een vertrouwelijke relatie met de tegenpartij te hebben. Voor Louwes gold dit zeker, ook na de oorlog.

Een eerste aanwijzing lijkt me het feit, dat Louwes over de inhoud van brieven, met name protesten, die hij voornemens was te sturen aan de bezetter, van te voren overleg pleegde met Von der Wense. Hoewel de brieven aan *E und L* werden gericht, fungeerde deze instantie dus als doorgeefluik. Een zeer duidelijke aanwijzing in deze richting treffen we aan tussen de correspondentie betreffende de leveringen voor het produktiejaar 1942/43. Op het schrijven getekend door Von der Wense, waarin deze op aanwijzing van de Rijkscommissaris de omvang van de leveringen meedeelde,[91] stuurde Louwes per omgaande een notitie met insluiting van zijn conceptantwoord met de opmerking, dat hij het op prijs zou stellen de brief met Von der Wense te bespreken alvorens tot verzending over te gaan.[92] In juni 1943 zond Louwes een vertrouwelijke brief aan zijn vriend ir. W. Oosterbaan, PVC voor Friesland, die bij de Duitsers in opspraak was gekomen door zijn verzet tegen de veeleveringen.[93] Louwes vreesde represailles zeker omdat de veelevering in Friesland zeer ver achter lag. Hij schrijft dan het volgende: 'De critiek richt zich speciaal op Friesland en op jou persoonlijk. Jouw bekende rondschrijven aan de PHB's is daarvan de oorzaak. Tot nu toe is het mij gelukt, vooral door de prachtige medewerking van de Heer Von der Wense, om de boosheid te bezweren. Ik krijg evenwel den indruk, dat ik met mijn kunnen op dit gebied au bout de mon latin ben. Ik weet niet welken vorm van represailles men van Duitsche zijde eventueel zou aanwenden. Ik vrees evenwel, dat deze wel eens van onaangenamer aard kunnen zijn dan een verzoek aan mij, om voor een andere PVC te zorgen. Men is nu een keer een beetje geagiteerd tegenwoordig en misschien zie ik de zaak wel zwart, maar op dit gebied ben ik gezien de vlotheid, waarmee men van Duitsche zijde gijzelingen of Schutzhaft of vastzetting in een of ander kamp zonder meer doorvoert, nu een keer niet optimistisch.'

Het citaat is wat langer dan voor deze context nodig. Behalve echter dat het licht werpt op de vertrouwelijke samenwerking tussen Louwes en Von der Wense, illustreert het nogmaals ons eerder betoog inzake de tegenstelling tussen *E und L* en het Duitse *'Sicherheitswesen'*, de mindere macht van*E und L* buiten de hoofdstad en de risico's waaraan de voeselvoorzieningsmedewerkers bloot stonden, ondanks de op zich goede samenwerking met *E und L*. In dezelfde brief is ook sprake van de inspanningen van Von der Wense de leveringseisen af te zwakken.

Na een opsommimg van de zeer aanzienlijk behaalde resultaten, schrijft Louwes: 'De Heer Von der Wense heeft mij medegedeeld, dat hij geen kans zag nog meer te bereiken en dat hij wat het vleesch betreft, waarvoor de aanslag trouwens niet zeer groot was, in 't geheel geen kans zag en dat hij meende, dat wij, als we den wensch om hiervoor beveiligd te worden, teveel vasthielden, al hetgeen we anders hadden bereikt in de waagschaal stelden. Hij deelde mij laatst mede, dat wij al reeds den slechtsten naam in Duitschland hadden op het gebied van leveren en dat, wilde de mogelijkheid blijven bestaan om iets voor ons te doen, deze vleeschlevering of veelevering plaats moest vinden'. Uit het feit dat Louwes verderop meedeelt dat hij grote waarde hecht aan deze levering, mag men naast de tekst zelve afleiden, dat Louwes de woorden van Von der Wense zeer serieus nam.

Een nog duidelijker bewijs van de vertrouwelijke verhoudingen blijkt uit een 'Zeer Vertrouwelijk' schrijven van Louwes aan ir. Boerma, Directeur van het HBA, die een van Louwes meest vertrouwde medewerkers was.[94] Louwes vroeg aan Boerma heimelijk een reserve aan te houden van 5000 ton pootaardappelen. Von der Wense had hem laten weten, dat er in Duitsland een hapering dreigde in de pootaardappelvoorziening en zei erbij, dat het met het oog op andere eisen zeer interessant was in dit geval te kunnen bijspringen. Boerma mocht in deze niets aan de Duitse *Referente* of iemand anders laten weten. Vooral de geheimzinnigheid naar de Duitse *Referente* toe, doet merkwaardig aan. Uit het antwoord van Boerma blijkt, dat de levering van de extra 5000 ton pootaardappelen geen probleem voor Nederland was.[95]

Een ander blijk van vertrouwelijkheid doet zich voor rond de voorgenomen sluiting van de Goudsche Melkinrichting.[96] In 1943 en 1944 werd er een sanering doorgevoerd van de Nederlandse zuivelindustrie waaraan Louwes principieel geweigerd had mee te doen. De voorbereidende werkzaamheden geschiedden door dr. Ratjen, die werd bijgestaan door het BZ. De voorzitter van BZ de Heer A. v. Wijnen was nauw verbonden aan een concurrerend bedrijf in Gouda te weten 'de Producent'. Op dat moment was zijn zoon daar directeur. Nu deed Louwes bij schrijven van 23 maart 1944 een dringend beroep op Von der Wense de Goudsche Melkinrichting niet te sluiten om Van Wijnen niet in moeilijkheden te brengen. Op hem zou namelijk het odium geladen worden het bedrijf van de concurrent door de Duitsers te hebben laten stilleggen, hoewel hij totaal onschuldig was; eerder was er van het tegendeel sprake. Direct na ontvangst stelde dr. Ratjen een uitvoerige en goed geargumenteerde 'geheime' nota op voor Von der Wense.[97] Hierin wees hij op zijn zakelijk gelijk. Ook achtte hij de argumentatie van Louwes niet overtuigend, omdat bij niet-sluiting eveneens geroddeld zou worden, namelijk dat Van Wijnen het 'slechte' bedrijf zou hebben open gehouden, omdat bij sluiting het betrokken bedrijf dan wel eens een boekje zou kunnen open doen over de heer

Van Wijnen en het bedrijfschap. Von der Wense zat in een moeilijk parket. Zonder een begeleidend schrijven heeft hij de vertrouwelijke nota van zijn medewerker Ratjen aan Louwes toegespeeld. Over de verdere besluitvorming geeft het archief geen uitsluitsel.

Dat in het voorjaar van 1944 de verhouding wel zeer vertrouwelijk was, blijkt uit het feit dat Louwes voor de eerste keer een kleine misstap beging tegen zijn principe van het vermijden van sociale contacten. Hij verzocht namelijk een zekere A.M. Hibma 12 à 20 stuks kievitseieren te bezorgen bij J. von der Wense 'tegen niet al te hoogen prijs'; de rekening in te sluiten en mede te delen, 'dat ze op mijn verzoek worden gezonden'.[98]

Na september 1944 werd *E und L* naar Oost-Nederland verplaatst. Von der Wense kwam regelmatig uit Zwolle over om de belangen van de voedselvoorziening te behartigen.[99] In een brief van 5 april 1945 schreef Bonnerman, secretaris van het RBVVO, die naar Zwolle gekomen was om de voedselvoorziening in Oost-Nederland te regelen, in de volgende trant aan Louwes: Von der Wense is bij me gekomen om mij te vragen of ik met de auto mee naar Den Haag wil reizen voor overleg met Louwes, daar de verbindingen zo moeilijk zijn. Het kwam mij echter ongelegen, dus heb ik Von der Wense maar de berichten meegegeven.[100] Hier trad dus Von der Wense op als koerier van het RBVVO. Alles bij elkaar zal het ons niet verwonderen als Louwes na de oorlog Von der Wense op zijn verzoek een bewijs van goed gedrag (Bescheinigung) stuurde en dit begeleid liet gaan van een vriendelijk briefje.[101]

Ook voor G. Rohde legde Louwes na de oorlog een zeer gunstige verklaringen af.[102] In de archiefstukken komt de man nauwelijks voor. Hij was *Landesrat* en leidde vanaf maart 1942 het *Referat N.* waaraan het toezicht op de Crisis Controle Dienst was opgedragen. Rohde zetelde niet in het gebouw van *E und L* maar in dat van het CCD aan het Sweelinckplein.[103] Gezien de politionele functie van dit orgaan had de man veel kwaad kunnen doen. Rohde die inmiddels plaatsvervangend leider van *E und L* was en ook de portefeuille van dr. Ratjen had overgenomen, was niet mee naar Zwolle verhuisd en vertegenwoordigden *E und L* gedurende de hongerwinter in het westen van Nederland. Dols merkte over hem op, dat hij zozeer het Rijksbureau tot steun was geweest, dat hij later nog hierover problemen in Duitsland had gekregen. 'Schrijf het maar niet op in je boek, anders krijgt hij er nog last mee', aldus Dols. Hij verschafte vooral veel inlichtingen aan Louwes over wat er achter de schermen plaatsgreep.[103]

We zijn hiermee aangeland op het punt van de vertrouwelijke informatie waarover de archiefstukken volledig zwijgen. Gelukkig beschikken we over de mededelingen van Dols aan wiens betrouwbaarheid ik geen enkele reden heb te twijfelen, zoals ik reeds eerder heb meegedeeld. Nu letterlijk een passage van mijn aantekeningen van het gesprek gevoerd op 10 mei 1976. 'Kontakten met Seyss-Inquart

hadden wij af en toe, vooral in de laatste winter, Hirschfeld sprak Seyss-Inquart iedere week. Seyss-Inquart waarschuwde als we moesten onderduiken. De SS was machtig. Zo ben ik na een hervordering van een schip op zo'n hint ondergedoken. Ook Louwes en Hirschfeld waren niet altijd thuis. Overdag was je veilig, 's nachts moest je opletten. Valstar werd 's nachts vermoord nadat hij uit zijn huis was gelokt. Dit gebeurde niet door Duitsers. Er werd ook van Duitse zijde (v.d. Wense) gewaarschuwd als er razzia's gehouden zouden worden, zodat we ons personeel konden waarschuwen'. Dit optreden, hoe verwonderlijk ook, kan nog altijd gezien worden als een Duits belang daar met de gewaarschuwde personen een goede voedselvoorziening behouden bleef.

Veel vreemder is het verhaal van Dols in hetzelfde interview over de contacten met Londen. Nadat hij vertelt had dat het RBVVO over een radio beschikte om de berichten uit Londen op te vangen, hetgeen men had kunnen verwachten, deelde hij verder mee dat er ook een zender stond. Deze werd bediend door de Heer C.J. van Schelle, die tevens de officiële contacten onderhield met de illegaliteit. Met de Duitsers was afgesproken, dat er rond het gebouw niet gepeild zou worden. Op nadere vragen van mij hierover wist Dols geen antwoord te geven. Het beste was Van Schelle op te zoeken.[104]

Mr. C.J. van Schelle* bevestigde via een zender in contact te hebben gestaan met Londen. De zender stond echter niet in een van de gebouwen van het RBVVO - dat zou te compromitterend zijn geweest - maar op wisselende plaatsen in Den Haag.[105] Dat er niet gepeild zou worden, gold alleen in het laatste halve jaar van de bezetting. Hij ontving uit Londen wel af en toe mededeling, dat zijn berichten aangekomen waren, maar geen boodschappen van andere aard. Het werd op het Rijksbureau als 'een grief gevoeld', dat Londen niet reageerde. Verklaringen hiervoor zouden zijns inziens kunnen zijn, dat men de bronnen niet in gevaar wilden brengen en evenzeer, dat de berichten door enkele personen (Van 't Sant en Gerbrandy) onder zich gehouden werden. Behalve via hem had Louwes ook zijn eigen wegen (via Zwitserland) voor het verzenden van berichten naar Londen.

* Mr. C.J. van Schelle, jong ambtenaar in de Buitenlandse Dienst, was al in 1940 opgepakt door de Duitsers wegens illegale praktijken. Na een jaar hechtenis was hij via het Rijkskolenbureau bij het RBVVO terecht gekomen. Hier werd hij belast met 'Bijzondere Aangelegenheden'. In hoofdzaak kwam het werk neer op contact onderhouden met de ondergrondse; hetgeen inhield: zorgen voor transportbewijzen, natura, bonnen enzovoort. Verder had hij bemoeienis met het treffen van regelingen bij inundaties en noodgevallen inzake de voedselvoorziening. Hij was overigens niet de enige van de voedselvoorzieningsorganisatie die contacten onderhield met de illegaliteit. Hij wist echter niets af van wat anderen deden. Hij deed het werk 'als een gewaarschuwd man' geheel op eigen risico. Louwes had hem gevraagd, omdat hij toch 'vuile streken' uithaalde. Echter had hij hem duidelijk gezegd, niet te zullen of te kunnen ontkennen als de Duitsers hem pakten. Wel had Louwes hem gezegd, dat hij, in geval van nood, zich kon melden bij zijn collega in Brussel, De Winter; 'dan ben je al een heel eind'.

Dat ook op het niveau van de bedrijfschappen hier en daar dergelijke vertrouwelijkheden zich afspeelden lijkt mij waarschijnlijk. Het meest sprekende voorbeeld is wel het verhaal van ir. J.A.P. Franke met betrekking tot het te laag opgeven van de akkerbouwproduktie. Op mijn tussenwerping, dat de Duitse *Referent* toch wel zo deskundig was, dat hij het een en het ander door moest hebben, antwoordde Franke als volgt: de Duitse *Referent* Biel vond het wel goed, als er maar geen gedonder van kwam. Mocht dit wel het geval zijn, dan was duidelijk wie de klappen zou krijgen. Biel had hem gezegd: 'Als één van ons de kogel krijgt, ben jij het'.[106]

Tot zover de gegevens op grond waarvan men tot een positief-vertrouwelijke samenwerking zou kunnen concluderen. Hierbij komen een aantal punten naar voren. Ten eerste: voor zover er van een voor de Nederlandse voedselvoorziening positieve samenwerking sprake is, dateerde deze al vanaf 1941 en is deze gebaseerd op overeenstemming van belangen en de integriteit van de Duitse ambtenaren. Ten tweede: deze vorm van positieve samenwerking was niet tot enkele personen beperkt. Ook onder andere Schoenbeck en Ratjen droegen hier aan bij. Ten derde: vanaf het voorjaar 1943 zijn er aanwijzingen, dat de verhouding tussen met name Von der Wense en Louwes, een vertrouwelijk karakter aannam. Ten vierde: van een vertrouwelijke samenwerking is op ruimere schaal sprake dan alleen tussen Von der Wense en Louwes. Genoemd zijn de samenwerking met Rohde, de contacten op het terrein van de akkerbouw en de medeplichtigheid van het Rijkscommissariaat bij het voorkomen van arbeidsinzet en voorts het onderhouden van contacten met Londen.

Samenvattend kan de samenwerking op grond van het bovenstaande worden gekarakteriseerd als in hoofdzaak neutraal-zakelijk. De basis werd gevormd door de noodzaak en de wederzijds samenvallende belangen. Daarbij kwam enerzijds het besef aan Nederlandse zijde de hulp van de bezettingsautoriteiten nodig te hebben in hun strijd tegen de eisen vanuit Berlijn, terwijl anderzijds het oprechte vaderlanderschap niet overboord werd gezet. Men hield in principe vast aan geen sociaal contact en aan het standpunt, dat de oorlog niet voorbij was, zodat het recht op protesteren en verzet plegen behouden bleef. Er ontwikkelden zich een aantal geschreven en ongeschreven conventies. Wederzijds trachtte men daar elkaar aan te houden; de Duitsers met veel meer machtsmiddelen dan de Nederlanders, maar deze laatsten waren veel meer in overtreding. Toen eenmaal *Graf* Grote gesneuveld was, de Landstand en andere potentiële partners zich hadden gediskwalificeerd, de oorlog prioriteit had verkregen terwijl de krijgskansen reeds waren gekeerd, werd de steun aan het Rijksbureau overduidelijk. Daarbij ontwikkelde zich met name tussen de twee kopstukken, Von der Wense en Louwes een vertrouwelijke maar afstandelijke samenwerking. Na dolle dinsdag vertrok *E und L* via Arnhem naar Zwolle: Het RBVVO regelde de voedselvoorziening vrijwel geheel zelf-

standig, bijgestaan door een aantal Duitse autoriteiten waaronder Von der Wense en Rohde. De spoorwegstaking en de Duitse blokkade vormden geen breuk in de samenwerking maar wel in de beslissende positiekeuze van de bezetter inzake het wel of niet te eten geven aan de Nederlandse bevolking.

Deel II

De Uitvoering

Hoofdstuk 5

De organisatie

Bij de behandeling van de voorbereiding voor de voedselvoorziening is vrij uitvoerig ingegaan op de uitbouw van de landbouwcrisisorganisatie tot voedselvoorzieningsorganisatie. Aangegeven werd, dat het gehele terrein van de voedselvoorziening beheerst kon worden, mede door uitvaardiging van de Bodemproduktiewet en de Distributiewet. Hierbij werd, hoewel formeel onterecht, gebruik gemaakt van de Landbouwcrisiswet, omdat naar de opvatting van Louwes en het RBVVO geen noodwetgeving hoe rigoreus ook betere garanties zou kunnen geven voor een complete beheersing, te weten: regeling en uitvoering, en opsporing en bestraffing van overtredingen.

In dit hoofdstuk komt de verdere uitbouw na mei 1940 aan de orde. Hoewel op dat tijdstip een volwaardige organisatie aanwezig was, heeft er zich op dit terrein ontzettend veel afgespeeld. Dit had in hoofdzaak te maken met wensen, die bij de bezetter leefden en de wijze waarop hierop door de Nederlandse autoriteiten werd gereageerd. Bij de behandeling van dit uitermate complexe gebeuren, moet de aandacht vanzelfsprekend gericht zijn op de vraag, hoe de organisatie aansloot bij de doelstellingen van de bezetter en de Nederlandse overheid. Wat er op dit terrein heeft plaatsgevonden zal hier voor de overzichtelijkheid als volgt worden geordend:

1. Wijzigingen ter aanvulling of op Duits verzoek;
2. De Commissie Posthuma;
3. De opbouw van een nieuwe organisatie;
4. De nieuwe organen en hun werking;
5. Verdere pogingen tot nazificering;
6. Noodvoorzieningen.

1. Wijzigingen ter aanvulling of op Duits verzoek

De noodwetten van 30 juni 1939[1] hadden slechts een looptijd van één jaar, zodat het al spoedig na de bezetting nodig was deze te verlengen. Dit geschiedde op 20 juli 1940 met terugwerkende kracht,[2] zodat de vóór de bezetting geschapen organisatorische situatie op het terrein van de voedselvoorziening ononderbroken werd voortgezet. Deze noodwetten zijn gedurende de gehele bezetting van kracht gebleven. Zij boetten echter aan betekenis in naarmate andere besluiten, die hierna aan de orde komen, in werking traden.[3]

In Hoofdstuk 3 is reeds medegedeeld dat Louwes' titel 'Regeringscommissaris' op aandringen van de bezetter werd gewijzigd in 'Directeur-Generaal'. Indirect had dit tot gevolg dat de Dienst voor de

Voedselvoorziening eigenlijk de status had van een directie. Eerst onmiddellijk na de oorlog werd de Dienst metterdaad omgedoopt tot Directie voor de Voedselvoorziening.[4] De benoeming van Louwes tot Directeur-Generaal werd vier dagen later op 31 augustus 1940 gevolgd door de overdracht van de bevoegdheden van alle regeringscommissarissen aan Louwes.[5] Het College van Regeringscommissarissen waar bij de Landbouwcrisisorganisatie, afgezien van de bevoegdheid van de minister, de eigenlijke besluitvorming tot stand kwam, werd opgeheven. In de plaats ervan werd op 10 september het College voor de Voedselvoorziening ingesteld, dat echter niet meer dan een adviserend orgaan was.[6] De DG vd VV heeft zolang dit College bestond de belangrijke zaken steeds naar dit College, waarvan hijzelf voorzitter was, teruggespeeld.

Met bovengenoemde besluiten was aan de onduidelijkheid van de status van Louwes als Regeringscommissaris voor de Voedselvoorziening naast het College en de afzonderlijke regeringscommissarissen een einde gekomen. Met inachtneming van het *gentleman's agreement*[6] tussen Winkelman, Hirschfeld en hemzelf, was hij nu ook formeel de éénhoofdige leider van de gehele voedselvoorzieningsorganisatie, aangeduid met de Dienst voor de Voedselvoorziening.

Deze werd zowel uitgebreid door de instelling van nieuwe onderdelen als door een enorme vermeerdering van het personeel. Het RBVVO werd geherstructureerd terwijl de Bureaus van de Regeringscommissarissen verdwenen, waarbij de Afdelingen bij het Bureau van de Regeringscommissaris voor de Akkerbouw en Veehouderij overgeheveld werden naar het RBVVO. Geheel nieuw werden toegevoegd de Afdelingen 'Prijzen' (mr. J.Th. Bonnerman), 'Buitenland' (ir. A.H. Joustra), 'Voedingsvraagstukken' (dr.ir. M.J.L. Dols), 'Vervoer' (L.J.P.N.A. Bouwman), 'Grondstoffen' (A.P.H. Derksen) en de 'Sectie Spiritus' (G.L.M. Franck).[7] Daarmee telde het RBVVO 16 afdelingen. Opvallend is dat het accent zoals oorspronkelijk niet meer lag op de afzonderlijke produkten (granen, zuivel enz.)[8] maar op taken van overkoepelende aard. We mogen aannemen, dat toen reeds de regeling betreffende één produkt of een groep van produkten feitelijk aan de Centrales werd overgelaten.

Nieuw in de buitendienst was de aanstelling van 'Contactcommissarissen van de Voedselvoorziening'. Zij werden gestationeerd in de provincies, in Amsterdam en in Rotterdam, terwijl er voor Zeeuws-Vlaanderen een in buitengewone dienst benoemd werd.[9] Hun taakomschrijving luidde als volgt: 'De taak van de Contact-commissarissen omvat het bevorderen en onderhouden van contact met en het geven van voorlichting aan Overheidsorganen in de provinciale en gemeentelijke huishouding, alsmede het verwerven van een inzicht in de publieke opinie inzake voedselvoorzieningsaangelegenheden, welke den consument betreffen'.[10] Het accent lag blijkens de ingezonden weekrapporten,[11] duidelijk op laatstgenoemde functie. Met hen be-

schikte Louwes over een eigen, hoewel bescheiden inlichtingendienst. Aan het beeld van 'de staat in de staat', die door Louwes ter beheersing van de voedselvoorziening tot in de perfektie werd nagestreefd, draagt dit detail aanzienlijk bij.

Hoe groot het voedselvoorzieningsapparaat op diverse tijdstippen was, is niet na te gaan. Volgens een mededeling van Louwes omvatte het plm. 20.000 personen.[12] De meesten van hen waren op lokaal niveau werkzaam. Te denken valt aan de 600 Plaatselijk Bureauhouders[13] en hun assistenten en meer nog aan de duizenden ingeschakeld bij de controlewerkzaamheden. Onderstaand overzicht de dato 27-7-1942, in kladvorm tussen de stukken aangetroffen, geeft hiervan een beeld voor één provincie.[14] De PVC, de Contactcommissaris en het personeel van de provinciale afdeling van het Bedrijfschap voor Zuivel zijn hier volgens de bron niet in opgenomen. Uit het overzicht blijkt, dat er naast structurele wijzigingen ook grote seizoenschommelingen voorkwamen.

– 'controleurs-merk... (onleesbaar) schetsers	32
hulpopzichters ter ass. van T*	18
veeboekje controleurs	184
tuinbouwopzichters	6
hoofdopzichters	21
vervoer-opzichters	5
dorsch-opzichters	450
(in drukke tijd tot 1000)	
inname- en aflevering opzichters P.I.C.A.	120
huisslachting controleurs	500
(in drukke tijd 700 à 750)	
hulpopzichters	150
Totaal	1486

in drukke tijd dus 21 à 2200.
Verder zijn er nog aan buitendienstpersoneel:

1) PBH's	60
2) assistenten van PBH	350 à 400
3) CCCD-controleurs gedetacheerd bij instelling	80

Bij elkaar in niet drukke tijd dus wel plm. 2000'.

* T is afdeling 'Technische Controle' van de CCD.

Op het terrein van de vaststelling der prijzen werd de bevoegdheid van het RBVVO weldra ingeperkt. Per 11 november 1940 werd mr. H.C. Schokker tot Gemachtigde voor de Prijzen benoemd. Hij kwam aan het hoofd te staan van de Dienst van de Gemachtigde voor de Prijzen op het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart.[15] De Dienst voor de Voedselvoorziening werd voor de regeling van de prijzen en de opsporing, vervolging en bestraffing van prijsovertreders

geheel hiervan en daarmee van de Duitse toezichthouder dr. Trabold afhankelijk, zodat een zelfstandig prijzenbeleid tot sturing van de produktie onmogelijk werd.[16] Het is duidelijk, dat het bovenstaande geschiedde op Duitse wens, terwijl vrijwel het gehele kader werd gerecruteerd uit leden van de NSB.[17]

Op 21 december 1940 werd door de Secretaris-Generaal van het Departement van Landbouw en Visscherij het 'Voedselvoorzieningsbesluit' uitgevaardigd.[18] Dit schiep eindelijk de mogelijkheid de noodzakelijk geachte regelingen binnen het kader van een wettelijke regeling op het terrein van de voedselvoorziening te treffen. Behalve de mogelijkheid de maatregelen voortaan een minder 'gewrongen en onduidelijk karakter'[19] te geven, was er ook sprake van een reële uitbreiding van de bevoegdheden. Iedereen, dus ook anderen dan producenten en handelaren, werd strafbaar gesteld ten aanzien van handelingen die tegen de zorg, welke redelijkerwijs met betrekking tot de voedselvoorziening verlangd kon worden, indruisten en ten aanzien van overtredingen van de op het terrein van de voedselvoorziening getroffen maatregelen.[20] Ook de grond- of hulpstoffen in gebruik voor de voedselvoorziening, zoals melkbussen, bindtouw en vervoersmiddelen, vielen voortaan onder de zeggingschap van de overheid.[21] Deze waren, omdat ze onmogelijk tot 'Crisisprodukt' aangewezen konden worden,[22] niet onder de werking van de Landbouwcrisiswet te brengen. In de praktijk werden de afzonderlijke maatregelen zowel op de landbouwcrisiswet als op het Voedselvoorzieningsbesluit gebaseerd, zodat voor de 'georganiseerden' het tuchtrecht van toepassing bleef. Het is duidelijk dat het uitvaardigen van het Voedselvoorzieningsbesluit als een in eerste instantie Nederlandse aangelegenheid gezien moet worden.

2. De Commissie Posthuma

Een heel vreemde eend in de bijt was de 'Commissie ter ondersteuning van de maatregelen, getroffen ter regeling van de landbouwproduktie', aangeduid met de naam van de voorzitter, de 'Commissie Posthuma'. De instelling geschiedde door de Rijkscommissaris persoonlijk bij besluit van 19 maart 1941.[23] De taak van de commissie lag zoals haar naam het reeds aangeeft op het gebied van de propaganda. Als belangrijkste manifestatie van deze propagandistische club geldt zeker de grote bijeenkomst in Den Haag in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschap op 18 augustus 1941, waar *Reichsminister* Backe en dr. F.E. Posthuma als sprekers optraden. Hierop sloot aan het houden van de tentoonstelling 'Produktieslag in Europa' in Pulchri-Studio[24]

Formeel staat deze commissie buiten de voedselvoorzieningsorganisatie. Toch lijkt het gewenst om er aandacht aan te besteden. De instelling werpt namelijk licht op de pogingen, die door de bezetter gedaan werden om aan Nederlandse zijde het monopolie van de voedselvoorzieningsorganisatie te doorbreken. Verder bepaalde en bepaalt

nog het werk van de commissie voor een belangrijk deel, via het geproduceerde beeld- en geluidsmateriaal, het beeld van de landbouw- en voedselvoorziening in Nederland tijdens de bezetting. Bovendien had de commissie, hoe dan ook, duidelijk van doen met de voedselvoorziening. De bedoeling van alle leden moet ongetwijfeld geweest zijn een positieve bijdrage te leveren aan de voedselvoorziening van het Nederlandse volk door propagandistische ondersteuning van de produktie. Dat voor een tweetal leden deze propaganda gekoppeld was aan het propageren van nationaal-socialistische ideeën en werkwijzen, doet op zich hier niets aan af.

De commissie is ongetwijfeld een blok aan het been geweest van Louwes. Dat lag niet alleen aan de wijze van propaganda voeren maar ook aan de samenstelling. De voorzitter Posthuma was tijdens de Eerste Wereldoorlog Minister van Landbouw geweest en vond zichzelf de meest geschikte man om wederom in deze moeilijke tijd de voedselvoorziening te leiden. Hoe men ook oordeelt over zijn beleid gedurende de Eerste Wereldoorlog, het is duidelijk, dat niemand er vóór mei 1940 aan gedacht had om hem dit leiderschap op te dragen. Gezien zijn uitlatingen meen ik, dat hij in 1939 en later een ontstellend gebrek aan inzicht toonde inzake het vraagstuk van de voedselvoorziening van een volk in oorlogstijd.[25] Daarbij komt dat zijn Duitsgezindheid en de irritante wijze van optreden[26] het ergste deden vrezen voor de medewerking van boeren en ambtenaren.

De Duitse overheid (Seijss-Inquart, Fischböck en Grote) was aanvankelijk van mening, dat Posthuma op een of andere wijze ingeschakeld moest worden.[27] Hirschfeld stelde in zijn schrijven van 14 november 1940 aan Posthuma voor hem op Duits verzoek in een van de landbouwcolleges te benoemen en wel naar eigen keuze in het College voor de Voedselvoorziening of het College ex artikel 27 van de LCW.[28] Hij suggereerde hem voor het laatste college te kiezen, daar het eerstgenoemde college 'niets anders is dan een commissie van ambtenaren'. Posthuma antwoordde een benoeming in een van deze beide colleges niet te aanvaarden.[29] Louwes was hiervan op de hoogte. Posthuma speelde verder een rol als adviseur van de leider van het Nationaal Agrarische Front E.J. Roskam Hzn, die bij de oprichting van de Nederlandsche Landstand aangesteld werd tot hoofd met de titel: Boerenleider. Op 'Hemelvaartsdag' 1943 werd Posthuma in zijn woning in Vorden door de ondergrondse geliquideerd.[30]

Roskam was ook lid van de Commissie. In het voorjaar van 1941 voerde hij in geschriften een felle campagne tegenLouwes, voor de verovering van 'het bolwerk van de voedselvoorziening'.[31] De drie andere leden waren prof.mr. P.A. Diepenhorst van de Christelijke Boeren- en Tuindersbond, A.N. Fleskens van de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond en H.D. Louwes van het Nederlands Landbouw Comité. De drie centrale landbouworganisaties waren dus vertegenwoordigd. Het zou interessant zijn een onderzoek in te stellen

naar de achtergronden van deze samenstelling en tevens hoe de verhouding was van Louwes met zijn broer H.D. Louwes. Dat gaat ons hier te ver.

Nog voor de officiële installatie van de Commissie raakte Posthuma in conflict met Louwes over de te voeren propaganda.[32] Posthuma wilde voor zijn actie 'Nederland voedt zichzelf' in het kader van de produktieslag 1941 de plaatselijke bureauhouders inschakelen voor verspreiding van een circulaire onder alle boeren. Louwes weigerde hieraan mee te werken, voordat hij de inhoud van de circulaire kende. Posthuma wenste echter onder geen voorwaarde de tekst aan Louwes voor te leggen. Het werd een ingewikkelde kwestie waaraan ook Hirschfeld en *Graf* Grote te pas kwamen. Over de uiteindelijke ontknoping geven de geraadpleegde archieven geen uitkomst.

Begin september 1941 deelde Louwes in het College van Secretarissen-Generaal mee, dat de propaganda voor de produktieslag niet goed gevoerd werd.[33] Met name wees hij erop dat grote manifesten en plakkaten de boeren achterdochtig maakten. Gelukkig voor hem dachten Von der Wense en Schoenbeck, in tegenstelling tot *Graf* Grote, daar niet veel anders over.[34] Ook op dit punt heeft het verdwijnen van *Graf* Grote een voor de voedselvoorziening gunstig effect gehad. Na verloop van tijd nam deze twijfelachtige manier ter ondersteuning van de produktie af en werd er van de commissie niets meer vernomen.

3. De opbouw van een nieuwe organisatie

Op 28 maart 1941 werd door de Secretaris-Generaal van Landbouw en Visscherij het 'Besluit betreffende den opbouw van een organisatie voor de voedselvoorziening' uitgevaardigd, verkort aangeduid als 'Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941'.[35] Op grond van dit besluit werden in de loop van 1941 en 1942 tal van organen ingesteld bijna alle met verordenende bevoegdheid. Deze werden aanvankelijk aangeduid met: bedrijfsorganisaties, onderbedrijfsorganisaties en vakorganisaties.[36] Bij besluit van 7 juli 1942 werd de benaming gewijzigd in: hoofdbedrijfschappen, bedrijfschappen, vakorganisaties; bedrijfsgroepen, onderbedrijfsgroepen, vakgroepen en ondervakgroepen.[37] Hierdoor werd een scheiding aangebracht tussen de eerste categorie van organen, direct gebaseerd op het Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941 en de tweede, te beginnen met 'bedrijfsgroepen', die genoemd werden in artikel 4 van het besluit.[38] De laatste werden echter ingesteld op basis van het 'Besluit betreffende den opbouw van een zelfstandige organisatie ter ontwikkeling van het bedrijfsleven' en behoorden in eerste instantie dus tot de 'Organisatie Woltersom', zoals deze doorgaans naar de naam van de ontwerper, mr. H.L. Woltersom, werd en wordt aangeduid.

De kern van de voedselvoorzieningsorganisatie werd gevormd door de (hoofd-)bedrijfschappen. Volgens artikel 2, lid 3 omvatten deze: 1. producenten in de landbouw en visserij en 2. vakorganisaties, be-

drijfsgroepen, onderbedrijfsgroepen of vakgroepen en zo nodig ondervakgroepen van handelaren. Omdat de 'vakorganisaties' geen onderdeel van de Organisatie Woltersom uitmaakten, is hier feitelijk sprake van drie groepen. Voor de duidelijkheid lijkt het gewenst enige toelichting te geven.

Met 'producenten' werden de boeren, tuinders en vissers bedoeld. Zij treden in het Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941 nog uitsluitend als individuen naar voren, zoals dat ook in de Landbouwcrisiswet het geval geweest was ('georganiseerden'). Dit hield in dat het woord 'omvatten' niets anders betekende dan: geregeerd worden. Dat zou anders geweest zijn als de Nederlandsche Landstand zodanig gefunctioneerd had, dat het Rijksbureau niet onder zijn erkenning als officiële vertegenwoordiging van de boeren uit gekund had.*

In het 'Algemeen reglement betreffende de samenstelling, inrichting en bevoegdheid van organisaties ingesteld op het gebied van de voedselvoorziening,[40] werd wel bepaald, dat bij benoeming van bestuursleden deze 'voor wat betreft de producenten op voordracht van den Nederlandschen Landstand' zou geschieden.[41]

Met vakorganisaties zouden de organen worden aangeduid, die enerzijds leken op lichamen uit de Organisatie Woltersom omdat ze een deel van het bedrijfsleven omvatten, anderzijds daartoe niet konden behoren omdat ze 'vertikaal' waren opgebouwd.[42] Dit laatste wil zeggen, dat meerdere opeenvolgende groepen van personen en bedrijven, betrokken bij de gang van één (soort van) produkt(en) van producent naar consument, binnen de organisatie vielen. Vakorganisaties zouden dus wel samengesteld kunnen worden uit enige horizontale bedrijfsorganisaties. Zo werden in de Vakorganisatie Gedistilleerde Dranken, opgericht per 1 augustus 1944, alle producenten en distributeurs van alcoholhoudende dranken georganiseerd.[43] Deze organisatie, die zelf reeds over verordenende bevoegdheid beschikte, werd onderdeel van het Bedrijfschap voor Granen, Zaden en Peulvruchten. Aangezien dit de enige vakorganisatie geweest is, die tot stand kwam, stelde de vertegenwoordiging van het bedrijfsleven via deze schakel evenmin wat voor als de vertegenwoordiging van de 'producenten'.

Tot de derde groep behoorden de organen uit de Organisatie Woltersom, voorzover werkzaam op het terrein van de voedselvoorziening. Door deze deel te laten uitmaken van de bedrijfschappen, zouden de daarin georganiseerde be- en verwerkers en handelaren van voedselvoorzieningsprodukten collectief onder de bevoegdheid van de bedrijfschappen worden gebracht. Tevens werd een personele - uitdrukkelijk niet 'vertegenwoordigende' - binding tot stand gebracht door

* Mr. E.W. Hoetink vermeldde dat de binding met de producenten werd gemist, 'daar bij het uitvaardigen van het Organisatiebesluit 1941 met de vorming van een agrarische vakgroep nog geen aanvang was gemaakt. Nadien is de Nederlandsche Landstand in het leven geroepen, omtrent de ontwikkeling waarvan echter nog geen voldoende gegevens voorhanden zijn'.[39]

de voorzitters van de belangrijkste organen in de besturen van de bedrijfschappen op te nemen.[44] Deze organen konden zowel op grond van het 'Besluit betreffende de opbouw van een zelfstandige organisatie ter ontwikkeling van het bedrijfsleven', als op grond van het 'Organisatiebesluit Voedselvoorziening' over verordenende bevoegdheid beschikken. Desondanks was hun reële betekenis voor de voedselvoorziening vrijwel nihil en had het zonder deze even goed, maar dan met minder tijdsverspilling gegaan.

De oorzaken van hun geringe betekenis zijn de volgende:

1. Door het uitvaardigen van verordeningen door de Woltersom-organisaties op het terrein van de voedselvoorziening afhankelijk te stellen van toetsing door het Bedrijfschap en vervolgens van goedkeuring door de Directeur-Generaal,[45] was er eerder sprake van 'inkapselen' dan 'inschakelen'.
2. Van de zijde van het Rijksbureau achtte men de bevoegdheden, meer nog de machtsmiddelen, van deze organisaties onvoldoende.[46] Hetgeen kennelijk niet verholpen werd.
3. Het Rijksbureau voerde ook aan, dat zeker nu de voedselvoorzieningssituatie moeilijk werd en er dus geen onnodige risico's gelopen mochten worden, de regelingen beter voorlopig aan de bedrijfschappen overgelaten konden worden. Daar hadden de besturen vanuit de vroegere Centrales jarenlange ervaring en zij hadden zich onafhankelijk van de bedrijfstakken ingesteld op algemeen regelende arbeid.[47]

Het antwoord op de vraag of Louwes en het Rijksbureau deze 'volkomen nederlaag der horizontale groepen'[48] opzettelijk gewild hebben, is moeilijk te geven. Als het zo is, dan hebben Louwes en Hoetink met hun verklaringen inzake de wenselijkheid van de inschakeling[49] de grenzen van het behoorlijke en oprechte ver overschreden. Hoewel het tonen van enige goede wil, minstens naar de bezetter toe, beslist opportuun moet worden geacht, denk ik dat het inderdaad hun bedoeling was, later meer van de regelingen aan deze organen over te laten, daar zij beiden grote voorstanders waren van regelingen door het bedrijfsleven zelf en wel op zo laag mogelijk niveau (subsidiariteitsbeginsel).[50] In dit kader paste een inschakeling van de horizontale organisaties. De toestand van grote schaarste zou in dit licht gezien, de belangrijkste hinderpaal gevormd hebben om tot deze decentralisatie over te gaan.

Behalve dat aan de besturen van de bedrijfschappen er namens de Landstand en de Woltersom-organisaties enige personen werden toegevoegd,[51] bracht in de praktijk het scheppen van deze nieuwe organisatie geen grote verschuiving teweeg. De landbouwcrisisinstellingen werden geleidelijk uitgehold en vervolgens geliquideerd, terwijl door overheveling van het personeel naar de nieuwe organisatie de continuïteit werd behouden.

J.F. de Jongh formuleerde mijns inziens terecht zó, dat weliswaar

in sterke mate aanstonds het gevoel overheerste, 'dat het meer om een juridische en administratieve reorganisatie der overheidsapparatuur ging, dan om de schepping van een bedrijfsorganisatie en dat in feite alles wel bij het oude zou blijven',[52] dat anderzijds groei in de richting van zelfbestuur in principe mogelijk was.[53] De meest fundamentele, maar in de praktijk weinig verschil uitmakende wijziging bestond erin, dat de regelingen niet een privaatrechtelijk maar een publiekrechtelijk karakter kregen ofwel dat de betrokkenen niet als lid van een vereniging werden aangesproken, maar als 'ingezetenen'.

Restanten van de organisaties uit de landbouwcrisistijd bleven nog lang voortbestaan. Hiertoe behoorden de Provinciale Inkoop Centrales voor Akkerbouwprodukten (PICA), eerst ontbonden per 1 januari 1944[54] en organisaties van ondernemers waarvoor waarschijnlijk op een aantal punten horizontale lichamen in de plaats hadden moeten komen,[55] te denken valt aan de Vereniging Inheeemse Tarweafnemers (VITA), De Vereniging tot Behartiging van de Nederlandsche Aardappelhandel (VBNA) en de Algemene Vereniging voor Melkvoorziening (AVM). Laatstgenoemde vereniging van melkhandelaren in het 'wettelijke gebied'[56] ging na veel strijd op in het Bedrijfschap voor Zuivel, Afdeling West.[57]

Men moet zich afvragen wiens belang het was deze juridisch gezien, diep ingrijpende reorganisatie door te voeren, terwijl in de werking van de voedselvoorzieningsorganisatie weinig verandering werd gebracht. Het initiatief lag duidelijk bij *E und L* met name bij *Graf* Grote. Hij was degene, die Louwes aanspoorde met spoed de landbouwcrisisorganisatie om te bouwen tot een organisatie van het bedrijfsleven. Hij noemde als motief de zelfstandigheid van de organisatie op het terrein van de landbouw. Daarnaast moet ongetwijfeld de wens aanwezig geweest zijn het Nederlands agrarisch bedrijfsleven op Duitse leest* te schoeien.[60] Vlak na de officiële benoeming van de Commissie Woltersom waarschuwde Grote Louwes, dat er hard gewerkt werd aan een algehele organisatie van het bedrijfsleven en

* In Duitsland was vanaf 1933 de *Reichsnährstand* opgebouwd, waarin alle bij landbouw en voedselvoorziening betrokken personen en bestaande instellingen werden ondergebracht. De bedoeling was, door middel van één organisatie onder de bezielende leiding van de *Reichsbauernführer* de landbouwsector te mobiliseren. Deze werd door de nationaal-socialisten gezien als bron van volkskracht, *'Blutsquell der Nation'* en als het middel de onafhankelijkheid van het buitenland inzake de voedselvoorziening, *'Nahrungsfreiheit'* te garanderen. Beide werden van strategische betekenis geacht.[58] Met de uitvoering van de voedselvoorzieningstaak werden onder staatstoezicht voor een zeer belangrijk deel de *Marktverbände des Reichsnährstandes* belast. Deze zijn qua bevoegdheden en organisatie met de bedrijfschappen in Nederland te vergelijken. In Duitsland deed zich onder druk van de oorlogstoestand een aan Nederland tegengestelde ontwikkeling voor. De regeling van de voedselvoorziening werd in 1939 voor de duur van de oorlog geconcentreerd bij de overheidsorganen, het *Reichs-Ernährungsministerium* en de *Landes- Ernährungsämter*,[59] terwijl hier na 1941 een lichte verschuiving in de richting van de bedrijfschappen optrad.

bracht hij als zijn inzicht naar voren, dat zij (Grote en Louwes) best de commissie een slag voor konden zijn, daar op het terrein van de landbouw al een hele organisatie bestond, die gemakkelijk moest zijn òm te bouwen. Hij verzocht Louwes de zaak te willen overdenken.[60] Hierna liet *E und L* niet na, Louwes er telkens om te vragen, wanneer hij met voorstellen zou komen.[62]

Uit de correspondentie van Louwes met Hirschfeld[63] blijkt, dat Louwes inderdaad bevreesd was voor verlies aan zelfstandigheid, in het bijzonder wat betreft de zeggenschap over industrie en handel op zijn terrein. Gegeven nu deze situatie: een dringend Duits verzoek en het gevaar 'georganiseerd te worden', moet het geen kunst geweest zijn van de nood een deugd te maken. Daar kwam een derde factor bij, namelijk de aloude wens van Louwes en anderen de ordening, zoals ondermeer plaatsgevonden had door de landbouwcrisiswetgeving, door inschakeling van publiekrechtelijke organen van bedrijfsgenoten te laten geschieden in plaats van door ambtelijke Centrales.[64] Deze laatste factor is niet zozeer verantwoordelijk voor de nieuwe opbouw, alswel voor de degelijkheid waarmee de zaak werd aangepakt. Men ging ervan uit dat een nieuwe organisatie structureel gewenst was en als deze nú moest worden gemaakt, dan maar ineens goed, zodat er na de oorlog profijt van kon worden getrokken. Louwes zei op 6 juni 1941 letterlijk zoals genotuleerd: 'De thans in voorbereiding zijnde bedrijfsorganisatie is in de eerste plaats bedoeld als een orgaan tot regeling van de voedselvoorziening ná den Oorlog'.[65]

Omdat de nieuwe organisatie als blijvend bedoeld was, is het niet zo vreemd dat de ontwerpers deze gebaseerd hebben op artikel 152 (oud) van de Grondwet, betreffende de instelling van organen met verordenende bevoegdheid.[66] Bedenkelijk was dit wel omdat, zoals de Parlementaire Enquêtecommissie bij het verhoor van Hirschfeld constateerde, hiertoe door een Secretaris-Generaal een 'organieke wet' moest worden uitgevaardigd.[67] Tevens omdat bij afwezigheid van het parlement tot stand werd gebracht, wat voor de oorlog nog niet naar zijn tevredenheid geregeld kon worden.[68] Mr. Hoetink zocht echter juist een rechtvaardiging bij deze 'historische ontwikkeling' van de laatste jaren.[69] Prof. G. Minderhoud te Wageningen door Louwes om advies gevraagd, achtte de 'opzet logisch en onder de huidige omstandigheden acceptabel'.[70]

4. De nieuwe organen en hun werking

De hoofdbedrijfschappen en bedrijfschappen werden ingesteld tussen 17 oktober 1941 (Vee en Vlees) en 17 november 1942 (Visserijprodukten). Voor een overzicht verwijs ik naar het 'Schema van de organisatie van de Voedselvoorziening', Bijlage 3. Op ieder (hoofd-)bedrijfschap was het op 15 juli 1941 uitgevaardigde 'Algemeen Reglement betreffende de samenstelling, inrichting en bevoegdheid van organisaties, ingesteld op het gebied der voedselvoorziening'[71] van toepassing,

waarnaast elk bedrijfschap eveneens een eigen reglement kreeg.[72]

De leiding werd min of meer in afwijking van het leidersprincipe toevertrouwd aan een bestuur en een voorzitter,[73] bijgestaan door een 'Commissie van Bijstand'. De betrokken bedrijfsbelangen dienden in deze bestuursorganen 'zo volledig mogelijk en in een redelijke onderlinge verhouding' vertegenwoordigd te zijn. Over het zitting hebben van de voorzitters van de onderstaande schappen, vakorganisaties en vakgroepen is reeds hierboven gesproken. Alle bestuursleden werden benoemd door de Secretaris-Generaal en konden te allen tijde door hem weer ontslagen worden.

De positie van de voorzitter was vrij sterk. Zijn stem besliste bij staking van stemmen, hij was belast met de uitvoering van alle besluiten en verordeningen, kon besluiten en verordeningen voorlopig naast zich neerleggen met een beroep op de belangen, waarvoor de organisatie was ingesteld of op het algemeen belang, totdat de Directeur-Generaal van de Voedselvoorziening door goedkeuring c.q. vernietiging uitspraak had gedaan. In tijden dat door omstandigheden het bestuur verhinderd was bijeen te komen, oefende hij diens bevoegdheden uit, behoudens bekrachtiging c.q. vervallen verklaring achteraf bij normalisering van de toestand. De voorzitter leidde zowel de bestuursvergaderingen als die van de Commissie van Bijstand.

Het toezicht van overheidswege op de organisaties geschiedde op tweeërlei wijze. Ten eerste dienden alle verordeningen en de in aanmerking komende besluiten 14 dagen voor afkondiging toegezonden te worden aan de Secretaris-Generaal of de door deze aangewezen instantie, zodat ingrijpen vooraf mogelijk was. Ten tweede werden voor alle organisaties gemachtigde(n) aangewezen, die de vergaderingen konden bijwonen, de notulen konden opvragen, die de besturen verplicht waren bij te houden en verder alle informatie konden vragen die zij wensten. Uit het voorafgaande kan men concluderen dat de overheid, in feite de Directeur-Generaal van de Voedselvoorziening, de organisaties volledig kon beheersen. Dat dit niet gebeurde en waarom niet, is in Hoofdstuk 3 uiteengezet.

De verordeningen en de besluiten van algemene aard werden afgekondigd in het 'Voedselvoorzieningsblad',[74] waarvan het eerste nummer op 24 december 1941 verscheen, enige tijd na het aantreden van het eerste bedrijfschap. Merkwaardig is dat de meeste (hoofd-)bedrijfschappen voor de uitvoering van de regelingen in de provincies gebruik maakten van de bureaus van de PVC's. De PVC's en onder hen de PBH's behoorden tot het ambtelijk apparaat van de Dienst voor de Voedselvoorziening.[75] Deze werkwijze laat zien, dat de grenzen tussen ambtelijk en niet-ambtelijk in de praktijk erg vaag waren. De bedrijfschappen konden volgens artikel 3 van het Organisatiebesluit ook plaatselijke en provinciale afdelingen instellen. Bij mijn weten zijn dergelijke organen alleen op zuivelgebied tot stand gekomen.

Aan de (hoofd-)bedrijfschappen konden commerciële lichamen worden verbonden.[76] Zie de 'Aan- en Verkoopbureaus' in het schema. Voorzover deze in de plaats kwamen van de landelijke en provinciale crisiscentrales werden aan hen de hun toekomende rechten overgedragen. Wat de verplichtingen betrof besliste de Secretaris-Generaal, die daarbij de rechten der schuldeisers in acht moest nemen.[77] Duidelijk is dat er een vrij strakke scheiding optrad tussen het treffen van regelingen in een bepaalde sector en het verrichten van commerciële handelingen. Wat dit laatste punt betreft, waren niet de bedrijfschappen de opvolgers van de crisiscentrales, maar de daaraan verbonden aan- en verkoopbureaus, die onder direct toezicht van de overheid stonden. Ook de overheid kon voortaan de noodzakelijk geachte aankopen en dergelijke aan deze instellingen overlaten.[78]

In artikel 11, lid 2 t/m 4 van het Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941 is sprake van de instelling van vijf raden, die zouden gaan zorgen voor de coördinatie van de werkzaamheden der organisaties op een bepaald werkterrein. Van het begin af aan is het nut van het bestaan van zulke raden betwijfeld.[79] Hier moet van een modeverschijnsel uit 1941 gesproken worden, als reden voor de opname in het organisatiebesluit. Bij besluit van de Secretaris-Generaal van 13 februari 1943 kwamen de betreffende leden genoemd in artikel 11 te vervallen.

In artikel 15 van het Organisatiebesluit wordt de instelling genoemd van de 'Raad voor de Voedselvoorziening'. Analoog aan de positie van de 'Raad van het Bedrijfsleven' in de Woltersom-organisatie was ook dit overkoepelend orgaan van louter adviserende aard. De Raad kwam in de plaats van het 'College voor de Voedselvoorziening' (artikel 15), terwijl elders blijkt, dat ook de functie van de 'Centrale Commissie ex artikel 27 van de Landbouwcrisiswet 1933' door de Raad werd overgenomen.[80] Wederom werd de Directeur-Generaal van de Voedselvoorziening de voorzitter. De samenstelling was vanzelfsprekend heel anders dan van het College, dat voortgekomen was uit het 'College van Regeringscommissarissen'. In de Raad kregen verder zitting: de Directeur-Generaal van de Landbouw, een aantal hoofdambtenaren van het Departement van Landbouw en Visserij en de departementen, die nauw bij de voedselvoorziening betrokken waren. Verder vertegenwoordigers van de organisaties op het terrein van de voedselvoorziening: de bedrijfschappen en de organisaties op het terrein van handel, industrie en ambacht, van de Nederlandsche Landstand, van de wetenschap op het gebied van de voeding en de volksgezondheid.[81]

Hoe indrukwekkend de Raad voor de Voedselvoorziening als adviesorgaan er ook uit zag, zij is van geringe betekenis geweest. Ondanks het feit, dat er twee secretarissen en een adjunct-secretaris benoemd waren, bestaat het hele archief uit niet meer dan twee dozen.[82] Een van de oorzaken moet men zoeken in het feit, dat Louwes

al enkele weken voordat de Raad voor de Voedselvoorziening de taak van het College voor de voedselvoorziening zou gaan overnemen, niet officieel 'Het College van overleg voor de voedselvoorziening' had ingesteld.* Uitgenodigd voor de besprekingen werden de leden van het (voormalige) college voor de voedselvoorziening, de voorzitters van de bedrijfsorganisaties c.q. bedrijfschappen en mr. E.W. Hoetink.[83] Dit college vergaderde wekelijks onder voorzitterschap van Louwes. De archieven beslaan 11 dozen. Nu is op zich de uitgebreidheid van het archief niet bepalend voor de belangrijkheid van het betreffende orgaan. Toch is duidelijk dat Louwes aanzienlijk meer op dit College steunde dan op de Raad voor de Voedselvoorziening. Volgens zijn persoonlijke secretaresse had Louwes zich in dit college omringd door een aantal hoofdambtenaren, die uit het goede Nederlandse hout waren gesneden,[83] in tegenstelling tot de Raad voor de Voedselvoorziening, waarin hij vertegenwoordigers van de Landstand had moeten opnemen.

Om in de behoefte aan administratieve rechtspraak te kunnen voorzien, werd artikel 13 opgenomen in het organisatiebesluit. Hier is sprake van de instelling van scheidsgerechten voor beslechting van geschillen tussen een organisatie en één of meer ondernemers. Het gaat hier om de mogelijkheid van beroep voor de 'bedrijfsgenoten' tegen genomen maatregelen, verleende vergoedingen of opgelegde betalingen door hun organisatie. Men bedenke hierbij dat de organisaties, gebruik makende van hun verordenende bevoegdheid, voor bedrijfsgenoten zeer ver strekkende maatregelen konden treffen, waarbij regeling van de vestiging en meer nog het gebruik van de mogelijkheid tot tijdelijke of blijvende bedrijfssluiting[84] het hardste konden aankomen. De in dit artikel vastgelegde economische administratieve rechtspraak is voor verscheidene direct betrokkenen dan ook van groot belang geweest. Het RBVVO tekende hierbij aan: 'Onder de oude regeling van centralen en landbouwcrisisorganisaties kon een georganiseerde zich altijd wel wenden tot den Minister, die zich in sommige gevallen liet adviseren door een Commissie van Advies. Een bevredigende regeling was dit echter niet en aan de eerste eischen van een goed geregelde administratieve rechtspraak was niet voldaan'.[85]

De invulling van bovengenoemd artikel vond plaats toen bij Besluit van de Secretaris-Generaal van het Departement van Landbouw en Visscherij van 25 augustus 1942[86] het 'Reglement Scheidsgerecht voor de Voedselvoorziening'[87] werd vastgesteld. Er kwam één Scheidsgerecht voor de gehele voedselvoorzieningsorganisatie inclusief de horizontale organen, waarbij de voorzitter de bevoegdheid kreeg ter berechting naar de aard van het geval een kamer, bestaande uit drie

* In ambtelijke stukken werd de titel gebruikt: 'Ambtelijk college tot behartiging van de voedselvoorzieningsaangelegenheden'. In het leven geroepen op 11 maart 1942.

leden samen te stellen. Van deze drie moest de voorzitter een afgestudeerde zijn in de Rechten,[88] het bijzittend lid kon een deskundige zijn op het vakgebied en de derde was 'lid-vertegenwoordiger' afkomstig van de bij het geschil betrokken organisatie, echter met nadruk te kiezen om zijn deskundigheid en niet als vertegenwoordiger.[89] Alle leden van het Scheidsgerecht, waaruit de kamers werden samengesteld, werden voor vier jaar door de Secretaris-Generaal benoemd. Bij hem moest ook het hoger beroep worden ingesteld,[90] terwijl deze ook eigener beweging de uitspraak kon vernietigen, 'indien hij van oordeel was dat de uitspraak strijdig was met het algemeen belang'.

Mocht het de bedoeling geweest zijn een onafhankelijke rechtspraak mogelijk te maken, dan deugde deze opzet niet. Leest men conform wat er gebeurde[90a] overal waar 'Secretaris-Generaal' staat 'Directeur-generaal van de Voedselvoorziening', dan kon deze bijvoorbeeld een bedrijfschap de opdracht geven een bedrijf te sluiten; verloor het bedrijfschap de zaak voor het Scheidsgerecht als het bedrijf zich verzette, dan kon hij, òf het Bedrijfschap opdragen bij hem in hoger beroep te gaan, òf direct zelf de uitspraak ongedaan maken. Volgens H.D. Peereboom Voller was bovendien het feit, dat instelling van het Scheidsgerecht de bedrijfsgenoten aftrok van de gewone rechter, in gevallen zoals sluiting van bedrijven strijdig met artikel 163 (oud) van de Grondwet.[91]

Mijn indruk is dat in de prakijk het Scheidsgerecht zorgvuldig en onafhankelijk te werk ging. Hoewel Louwes zich niet geheel van inmenging onthield,[92] zijn er tussen hem en het Scheidsgerecht geen grote conflicten ontstaan. Enerzijds stelde het Scheidsgerecht zich op het standpunt, dat het niet zijn taak was de doelmatigheid van de verordeningen te toetsen, hoewel het reglement dit niet uitsloot,[93] anderzijds wenste Louwes de autoriteit van het Scheidsgerecht niet uit te hollen, vrezende, dat het vertrouwen in de organisatie daardoor zou worden aangetast in plaats van versterkt.[94] De bedrijfschappen moesten maar leren de maatregelen zo duidelijk te formuleren, dat zo min mogelijk ruimte voor een afwijkende beoordeling ontstond. Het Scheidsgerecht mocht wel een 'hoeksteen' zijn, echter 'geen voogd van de bedrijfschappen' en 'niet door zijn contrôle de werkzaamheid van de Overheid verlamme(n)'.[95]

Voor de beslechting van geschillen tussen de organen van de voedselvoorzieningsorganisatie onderling werd geen rechterlijke instantie aangewezen. In alle gevallen werd de beslissing daarover voorbehouden aan de Secretaris-Generaal.[96]

Met de opsporing van overtredingen bleven zoals voorheen de ambtenaren van Rijks- en gemeentepolitie en de CCCD belast. Nieuw is, dat de opsporingsbevoegdheid zich niet meer beperkte tot de 'georganiseerden', verder aan te duiden als 'bedrijfsgenoten'.[97] Op 1 oktober 1942 werd door het weglaten van het woord 'Crisis' de naam van de CCCD gewijzigd in Centrale Contrôledienst (CCD).[98]

Veel grotere wijzigingen traden op op het terrein van de berechting. De gewone burger (niet-bedrijfsgenoot of niet werkzame op het terrein van de voedselvoorziening) bleef onder de bevoegdheid van de strafrechter. Dit strafrecht werd echter na uitvaardiging van het Economisch Sanctiebesluit op 6 september 1941[99] in gespecialiseerde vorm uitgeoefend door economische rechters. Op de ondernemers op het terrein van de voedselvoorziening (bedrijfsgenoten) kon òf het gespecialiseerde strafrecht òf enigerlei vorm van tuchtrecht worden uitgeoefend. Met ingang van 17 mei 1944 werd het tuchtrecht uitgebreid over allen, die werkzaam waren op het terrein van de voedselvoorziening, dus ook arbeiders en kippehouders.[100] Voor bedrijfsgenoten bestonden drie vormen van tuchtrecht. Bedenken we dat ook de bezetter zelf tot vervolging en berechting kon overgaan,* dan moeten we concluderen, dat er vijf elkaar grotendeels overlappende berechtingssystemen bestonden voor bedrijfsgenoten, die een overtreding begingen. Daarnaast bestond een aparte organisatie voor vervolging en berechting van overtreders van prijsvoorschriften.[102] Van deze vijf lagen er drie volledig op het terrein van de voedselvoorzieningsorganisatie.

Het Economische Sanctiebesluit bracht de nodige uniformiteit op het terrein van de berechting van economische delicten, doordat de afzonderlijke strafbepalingen uit de Distributiewet 1939, het Voedselvoorzieningsbesluit 1940, het Organisatiebesluit 1941, de Landbouwcrisiswet 1933 en (per 20 februari 1943) uit de Bodemproductiewet 1939 kwamen te vervallen.[103] De berechting werd bij uitsluiting overgelaten aan de economische rechter. Bij elke arrondissementsrechtbank was sedert 15 mei 1941 een economische rechter aanwezig.[104] Tot 5 oktober 1942, toen het 'Besluit Tuchtrechtspraak Voedselvoorziening' van kracht werd,[105] was het onduidelijk of de zaak van een delinquent-ondernemer door een tuchtrechter (uit de crisis-tuchtrechtspraak) of door de economische rechter behandeld moest worden. Na het in werking treden van dit besluit werd de berechting van overtredingen door bedrijfsgenoten opgedragen aan de tuchtrechter, tenzij gevangenisstraffen noodzakelijk werden geacht. De ambtenaar voor de tuchtrechtspraak, die alleen tot vervolging bevoegd was, besliste over voorlegging aan de tuchtrechter of aan de economische rechter. Hij kon de zaak ook door een schikking voor te stellen trachten af te doen.

Tuchtrechters en ambtenaren voor de Tuchtrechtspraak voor de Voedselvoorziening werden in alle arrondissementen aangesteld, terwijl in Den Haag het Bureau van den Hoofdambtenaar voor de Tuchtrechtspraak voor de Voedselvoorziening werd gevestigd. Hoger beroep

* Verordening 52/1940, gewijzigd bij Verordening 72/1942, bepaalde dat het Duitse landgerecht en hooggerechtshof bevoegd waren tot vervolging en berechting van gemeengevaarlijke misdaden, in het bijzonder van die welke de voedselvoorziening in gevaar brachten, ongeacht het staatsburgerschap van de daders of deelnemers. De bezetter maakte slechts beperkt van deze bevoegdheid gebruik.[101]

kon worden ingesteld bij het Centraal College voor de Tuchtrechtspraak voor de Voedselvoorziening. De genoemde personen en instellingen maakten deel uit van de Dienst voor de Voedselvoorziening.[106] Het RBVVO heeft voorzover mij bekend geen aanwijzingen gegeven. Wel werden bijeenkomsten georganiseerd om de betrokkenen voor te lichten.[107] Deze tuchtrechtspraak nam al spoedig een grote omvang aan. Het RBVVO maakte in maart 1944 bekend, dat er maandelijks in alle arrondissementen tesamen gemiddeld 6000 zaken werden behandeld.[108]

Artikel 20 van het Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941 verleende ook aan de organisaties zelf tuchtrecht, waarvan de regeling door de organisaties de goedkeuring behoefde van de Secretaris-Generaal. In het Besluit Tuchtrechtspraak Voedselvoorziening werd dit tuchtrecht nader geregeld. De bevoegdheid van de organisaties hield op, op het moment dat een zaak onder de rechter kwam.[108] Bedrijfsgenoten konden tegen uitspraken van de organisaties een bezwaarschrift indienen bij de Hoofdambtenaar voor de Tuchtrechtspraak. Dit betekende officieel geen hoger beroep, maar wel dat de hoofdambtenaar de zaak van het bedrijfschap kon aftrekken.[109] Peereboom Voller schildert ons, dat het met het gebruik van deze tuchtrechtelijke bevoegdheid wel eens uit de hand liep, door melding te maken van het geval, dat het Bedrijfschap voor Pluimvee en Eieren 14.000 pluimveehouders ineens beboet had, omdat ze, zonder voldoende rechtvaardigingsgronden te hebben aangevoerd, te weinig eieren hadden afgeleverd. 'Bij dit aantal kon noch met de draagkracht der betrokkenen noch met de mate der onrechtmatigheid rekening gehouden worden'.[110] Voor de bedrijfschappen bleek het tuchtrecht toch nog onvoldoende. Zowel mr. A.D. Peiffer als Peereboom Voller meldt het verschijnsel, dat de bedrijfschappen oneigenlijke administratieve maatregelen c.q. sancties troffen zoals het intrekken van vergunningen.[111]

Tenslotte was er nog een vorm van administratieve bestraffing mogelijk op basis van het 'Besluit Ontzetting uit het Bedrijf' van de Secretaris-Generaal van 23 juni 1942.[112] Hierin werd bepaald, dat een ondernemer werkzaam op het terrein van de voedselvoorziening uit zijn bedrijf kon worden gezet, wanneer de bedrijfsvoering zich tegen de belangen van de voedselvoorziening verzette. Het bedrijf zou opnieuw worden bemand, terwijl aan de ontzette ondernemer een 'niet bijzonder rijkelijke' schadevergoeding zou worden uitgekeerd.[113] Dit besluit werd door het Departement van Landbouw om twee redenen gewenst. Ten eerste schoot het tuchtrecht ondanks de efficiënte inrichting en het uitgebreide strafareaal tekort, als het onvoldoende mogelijk was strafbare feiten ten laste te leggen, terwijl produktie en/of aflevering ver onder de maat waren. Men kon er zich nu eenmaal op beroepen een bar slechte boer, of een slaperige molenaar of bakker te zijn. Ten tweede kon een rechter moeilijk voor straf tot sluiting van een bedrijf overgaan, daar dan ook de belangen van de voedsel-

voorziening geschaad werden.[113] Het middel is slechts in een zeer beperkt aantal gevallen toegepast. De betekenis ervan was mijns inziens meer van preventieve aard.

5. Verdere pogingen tot nazificering

Zoals reeds eerder ter sprake is geweest, kwamen onder het toezicht van de Directeur-Generaal van de Landbouw twee nieuwe organisaties te staan, te weten de Nederlandsche Landstand en de Nederlandsche Coöperatieve Raad.

Wat de Landstand betreft is reeds medegedeeld dat deze geen machtsfactor van betekenis werd.[114] Ook dat het benoemen van *'deutschfreundliche'* lieden in de eerste bezettingsjaren een ware bedreiging heeft gevormd voor het in stand houden en functioneren van de voedselvoorzieningsorganisatie.[115] Voorzover er tot benoeming is overgegaan waren de meesten van hen met de Landstand verbonden. Tenslotte is erop gewezen dat in de horizontale organisatie van het bedrijfsleven, de Landstand bedoeld was als de organisatie van alle personen die in de landbouw werkzaam waren. Op grond daarvan beschikte de organisatie over verordenende bevoegdheid en waren alle boeren en landarbeiders automatisch lid. We hebben gezien, dat in de verticale organisatie de Landstand nog niet de toebedachte plaats innam, maar dat wel vertegenwoordigers van de Landstand in verscheidene organen aanwezig waren.[116] De Landstand maakte dus geen deel uit van de Dienst voor de Voedselvoorziening, maar behoorde wel tot de organisatie op het terrein van de voedselvoorziening. Nu kan het hier niet de bedoeling zijn uitvoerig op de Landstand in te gaan. Relevant is alleen de vraag, in hoeverre de Landstand binnen de organisatie van de voedselvoorziening een rol gespeeld heeft.

Op de eerste plaats moet worden opgemerkt, dat sedert vanaf juni 1941 de inschakeling van het Agrarisch Front en vervolgens de Landstand[117] voortdurend, en wel tot in het begin van 1944 toe, onderwerp van bespreking is geweest tussen de Duitse en Nederlandse autoriteiten.[118] Het deelnemen van de vertegenwoordigers van de Landstand aan het werk van de Voedselvoorzieningsorganisaties op landelijk niveau stelde niet veel voor. In zoverre zij in de vergaderingen aan de debatten deelnamen, stelden zij onderwerpen van ondergeschikte betekenis aan de orde. Ik ga hier voorbij aan de leden van de Landstand, die op persoonlijke titel een functie bekleedden in de voedselvoorzieningsorganisatie. De landelijke organisatie van de Landstand was van het begin af aan een grote wantoestand. Dit moet de Duitse autoriteiten sinds het begin van 1943 duidelijk geweest zijn toen de uitvoerige rapporten binnenkwamen.[119]

Inschakeling van de Landstand op meer indringende wijze vond plaats op provinciaal en lokaal niveau. Daar zouden in principe de aldaar bestaande commissies, stammend uit de landbouwcrisisorganisatie, vervangen worden door nieuwe commissies, waarvan de leden

benoemd zouden worden door de Landstand.[120] De functie van deze commissies was het adviseren van de PVC's en PBH's inzake de doorvoering van de centraal genomen maatregelen zoals de veelevering en het vorderen van paarden. In Noord-Brabant leidde dit al snel tot een hooglopende ruzie tussen de provinciaal-boerenleider J. Jansen en T.P. Huisman, de plv. PVC.

De boerenleider had eigenmachtig de lijst opgesteld met namen voor de nieuw te benoemen leden van de 60 districtscommissies. Vervolgens had hij deze toegestuurd aan de PVC met daarbij de mededeling, dat de PVC met hen aan het werk moest, te beginnen met het vorderen van paarden. Deze arrogantie was Huisman te erg. Bovendien had hij de lijsten laten nagaan en was tot de bevinding gekomen dat: 1e. veel commissies onvolledig bezet waren; 2e. er tal van niet-boeren op stonden onder andere een electricien, een boomkweker, een kippehandelaar; 3e. er 'zeer laag aangeschreven mensen' bij waren; 4e. er velen op de lijst stonden, die inderdaad aangeschreven waren maar niet geantwoord hadden en toch benoemd waren. Dit alles volgens een schrijven van Huisman aan Louwes.[121] Op 27 maart volgde hierop een noodsignaal van Huisman, 'dat de toestand onhoudbaar aan het worden is, daar vele goede leden mede o.i.v. de geestelijkheid bedanken en zelfs de PBH's dreigen op te stappen'. Louwes stuurde een brief aan Von der Wense[122] en zond bovendien een circulaire aan de PVC's waar aan de hand van vijf punten wordt gevraagd om inlichtingen over de samenwerking en de vervanging van de plaatselijke commissies.[123] Uit de antwoorden[124] blijkt, dat het nieuwe systeem nog nergens functioneerde, dat de PVC's en PBH's over het algemeen een afwachtende houding aannamen en dat in alle provincies de zaken zeer verschillend lagen. Alleen de PVC voor Limburg M.J. Dings antwoordde de toekomst met zorg tegemoet te zien: 'De PBH's zijn evenals wij van mening, dat bij in functie treden van de nieuwe districtsleden - de huidige zullen vrijwel allen verdwijnen - wederom een schok door de Limb. boeren zal gaan en zeker de medewerking nadeelig zal beïnvloeden - mede doordat de PVC en de PBH's niet meer dat 'oud' vertrouwen zullen hebben'. Hij benadrukt dat het de katholieke boeren verboden was een benoeming van de Landstand tot districtslid te aanvaarden.

De inschakeling van de Landstand op lokaal niveau (district stond ongeveer gelijk aan een gemeente van enige omvang) bracht dus het gevaar met zich mee, in het bijzonder voor Noord-Brabant en Limburg, dat de relatie tussen de voedselvoorzieningsorganisatie en de boeren zou verslechteren met alle consequenties van dien voor de vrijwillige medewerking. Louwes wijst hierop in het genoemde schrijven aan Von der Wense. *'Die Konsequenzen, die solches für die Zusammenarbeit mit den Landwirten auf dem Gebiete der Nahrungsversorgung hat, muss ich abweisen'.*[125] Ook later in de bezettingstijd blijkt dat Louwes steeds gevreesd heeft de medewerking van de PHB's en de commissie-

leden te verliezen. In maart 1944 schrijft hij aan Hirschfeld, dat hij zich onmogelijk met de financiële zaken van de Landstand, de contributie-inning via zijn apparaat kan inlaten, uit vrees hun medewerking te verliezen, zonder welke hij niets zou kunnen beginnen. Hij vermeldt daarbij dat deze medewerking op zijn beurt weer van doen heeft met de houding van de geestelijkheid, die tot nu toe de voedselvoorziening gesteund heeft.[126]

Hoe de verhoudingen zich in de diverse provincies ontwikkeld hebben, is mij niet bekend. Een zaak is duidelijk: *E und L* wenste ook op provinciaal en lokaal niveau voorlopig niet te tornen aan het principe van de *'Alleinverantwortlichkeit der staatlichen Organisation für die Ernähhrungswirtschaft'*.[127] Regelend kon de Landstand dus niet optreden, hoewel hier en daar wel eens ten onrechte een vergunning, een vrijstelling van levering of enigerlei bewijs (briefje met stempel) werd verstrekt. Mij lijkt dat in de provincies op verschillende wijze een *modus vivendi* is gevonden, waarbij de totale schade aan het apparaat, ondanks het ontslag van een aantal PVC's en waarschijnlijk ook PBH's, beperkt is gebleven. Dat de Landstand, enige tijd nadat Ernst augustus 1942 met de zaken van de Landstand belast was,[128] op provinciaal niveau toch als een bedreiging gevoeld werd voor het ambtelijk apparaat van de voedselvoorziening, blijkt uit een schrijven van Louwes aan Ernst.[129] Het gaat daarin over de verhouding tussen de PVC en de gevolmachtigde van de provinciale Landstand tevens leider van de provinciale adviescommissie. De PVC wordt verplicht de gevolmachtigde informatie te verstrekken. Louwes ziet zich kennelijk gedwongen er bij deze gelegenheid zeer nadrukkelijk op te wijzen, dat de gevolmachtigde geen opleiding tot Provinciaal-Voedselcommissaris mag verwachten en dat er, om elke illusie bij voorbaat de grond in te boren, afgesproken is dat de leider niet de eventuele opvolger kan zijn van de PVC in zijn provincie.

De Landstand is dus geen wezenlijk onderdeel geworden van de voedselvoorzieningsorganisatie. En bovendien is de door de bezetter in gevarieerde en beperkte mate opgedrongen inschakeling een blok aan het been geweest van de Dienst voor de Voedselvoorziening, vooral op provinciaal en plaatselijk niveau.[130] Dat de totale bemoeienissen met de Landstand, bijvoorbeeld het geharrewar over de inning van de contributies,[131] de Dienst voor de Voedselvoorziening eindeloos veel tijd gekost heeft, kan hier nog aan worden toegevoegd.

De tweede organisatie, die onder het toezicht van de Directeur-Generaal van de Landbouw kwam te staan, was de Nederlandsche Coöperatieve Raad, ingesteld bij besluit van de Secretarissen-Generaal van Landbouw en Visserij en Handel, Nijverheid en Scheepvaart de dato 20 maart 1942.[132] Dit was een overkoepelend orgaan, dat toezicht ging uitoefenen op alle coöperatieve verenigingen en de centrales van de coöperatieve organisaties, voor welke een verplicht lidmaatschap gold. Met de instelling werd 'De Vereeniging Nationale Coöperatieve

Raad' daterend uit 1935 ontbonden.[133] Louwes schrijft er na de oorlog over, dat deze opzet door de Duitsers geïnspireerd was en dat op zichzelf enige wijziging in de bestaande opzet niet ongewenst was en daartoe ook van Nederlandse zijde een poging werd aangewend. Verder schrijft hij: 'Persoonlijk heb ik mij in het begin van 1941 nogal intensief met deze aangelegenheid bemoeid, tot op een gegeven ogenblik de Duitschers zelf de zaak in handen genomen hebben en met behulp van den Nationaal-Socialistischen Directeur-Generaal van den Landbouw een organisatie hebben geforceerd, die een zeer nationaal-socialistisch karakter droeg. Deze organisatie werd geleid door een voorzitter, die in zijn persoon alle macht verenigde, en voor dien voorzitter werd uitgezocht iemand van Nationaal-Socialistische beginselen. De leidinggevende ambtenaren van den Nationalen Coöperatieve Raad weigerden dan ook in de nieuwe organisatie werkzaam te zijn'.[134] De Nederlandsche Coöperatieve Raad heeft enorm veel materiaal verzameld over de coöperaties in Nederland.[135] Tot een belangrijke deelname aan het werk van de voedselvoorziening is het nooit gekomen. De NCR heeft natuurlijk wel geprobeerd om er meer van onder zijn beheer te krijgen, zoals de werkzaamheden van de CCD inzake de controle op coöperatieve Aankoopverenigingen.[136] Ook trachtte men de rol van de coöperatieve bedrijven te vergroten of bij een voorgenomen stillegging van bedrijven de coöperaties open te houden, zelfs als zakelijke argumenten zich daartegen verzetten.[137] Wat dit laatste punt betreft vond zij *E und L* maar zelden aan haar zijde.

Samen met het medegedeelde over de Commissie Posthuma kan de conclusie getrokken worden, dat geen van de organisaties, door de bezetter op het terrein van de voedselvoorziening gewild en buiten de medewerking van het RBVVO tot stand gebracht, een succes werd. Hun betekenis voor de voedselvoorziening was marginaal.

6. Noodvoorzieningen

Meer voor het verstrekken van inzicht in het gebeuren op het terrein van de organisatie dan om de reële betekenis van de tot stand gebrachte instellingen, dient vermeld te worden, dat er in verloop van tijd een aantal voorzieningen werd getroffen om in tijden van nood de voedselvoorziening georganiseerd te laten verlopen. Bij de bespreking van de bedrijfschappen is er reeds op gewezen, dat alle bevoegdheden overgingen op de voorzitter van het bedrijfschap, in het geval dat de bestuursleden niet meer bij elkaar zouden kunnen komen. Een andere te voorziene mogelijkheid was, dat Den Haag verlaten zou moeten worden of dat de centrale bestuursorganen, waar ook gezeteld, het contact met delen van het land zouden verliezen. Eind januari 1943 lag er op het Rijksbureau een nota inhoudend 'voorlopige richtlijnen voor een uit te voeren plan ingeval dat Den Haag door oorlogshandelingen in ons land van het overige deel der Nederlanden gescheiden

wordt'.[138] Dit plan bevat een achttal punten, waarvan gezien het verder verloop het belangrijkste is, dat aan de PVC de leiding in zijn en zonodig in het aansluitende geïsoleerde gebied van zijn collega werd opgedragen. Onder de leiding diende verstaan te worden, dat hij alle bevoegdheden van de Directeur-Generaal en van de bedrijfschappen zou krijgen, terwijl ook de distributie- en opsporingsdiensten onder zijn toezicht zouden komen. Het plan voorzag verder in het vertrek van de leiding naar Arnhem, waar voorlopig een schaduworganisatie zou worden opgezet. Mocht de leiding nog niet aangekomen zijn, dan zou de PVC voor Gelderland, ir. Tukker, de taken van de Directeur-Generaal waarnemen. In de periode tussen mei en november 1943 werden deze plannen met de PVC's besproken.[139] Hoewel het plan van de schaduworganisatie verder werd uitgewerkt en 29 medewerkers bevel kregen na ontvangst van het wachtwoord 'Houdt U gereed'[140] thuis met de koffers gereed te staan, is er van een vertrek naar Arnhem niets gekomen. In eerste instantie hield Louwes dit, min of meer tegen de zin van de Duitse autoriteiten, zo lang mogelijk tegen; bovendien localiseerden zich de krijgshandelingen anders dan was voorzien. De machtiging van de PVC's is voor het Oosten en Zuiden van het land wel van grote betekenis geweest, hoewel over hun functioneren geen gegevens zijn terug te vinden. Louwes is over hun optreden na de oorlog zeer te spreken. In zijn verdediging vermeldt hij: 'Voor dien tijd was eerst geheim later openlijk een volkomen gedecentraliseerde organisatie opgezet, die in de meeste gevallen zeer goed in staat bleek de voorziening te laten loopen. De voedselkommissarissen en de P.B.H.'s hebben toen zeer veel en zeer verdienstelijk werk gedaan onder soms zeer moeilijke omstandigheden. Zij kregen o.m. de volle laag te dragen van de Duitsche inmenging'.[141]

Conclusie

Hoewel van Duitse zijde gepoogd is zowel de organisatie als de voedselvoorziening zelf voor de nazificering te gebruiken, kan men rustig stellen, dat dit beleidsvoornemen zonder succes is gebleven. De mate en de manier van inschakeling van nazistische organisaties bij de voedselvoorziening is van dien aard geweest, dat daar onmogelijk een wervende kracht van kon uitgaan, terwijl ook de interne nazificering zowel van bestaande als nieuw opgerichte organen zo gering is geweest, dat het eerste doel van het Duitse beleid als mislukt moet worden beschouwd.

De oorzaken hiervan zijn velerlei, doch komen in hoofdzaak neer op het feit, dat de bezetter te kiezen had tussen nazificering, waarbij de medewerking aan de voedselvoorziening zou moeten worden afgedwongen, met alle risico's van dien en vrijwillige medewerking zonder strak doorgevoerde nazificering. Het primaat van de oorlogsvoering deed de bezetter het laatste besluiten. Dat het Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941 met de daarop steunende bedrijfsorganisatie

inpasbaar was in het nazistische maatschappijmodel, maakte de organisatie voor de bezetter toen acceptabel, daar het perspectieven bood voor beleidsrealisatie in de toekomst.

Tevens werkte vanuit het oogpunt van de bezetter het voedselvoorzieningsapparaat uitstekend, omdat de *Wehrmacht* van levensmiddelen voorzien kon worden, de Nederlandse bevolking te eten kreeg en er enige ruimte was voor export van die artikelen, waaraan in Duitsland een tekort was. De rust en orde op het terrein van de voedselvoorziening kon er in dit bezet gebied mee verzekerd worden. Tot een echte integratie op organisatorisch gebied is het niet gekomen. Hoewel de opbouw van de voedselvoorzieningsorganisatie na de reorganisatie sterk aansloot bij de Duitse en vele details conform de Duitse voorschriften geregeld werden, bleef de kloof groot. Ten eerste bleef in Nederland de betekenis van de Landstand zo beperkt, dat deze organisatie niet met de *Reichsnährstand*[142] in Duitsland vergeleken kan worden. Ten tweede bleef het contact tussen de Nederlandse en Duitse organisaties beperkt tot het plaatsen van toezichthouders uit de Duitse bij de Nederlandse organen en dan nog als ambtenaren van het Rijkscommissariaat.

Wat de Nederlandse beleidsdoeleinden betreft moet centraal staan de kwestie of de organisatie berekend was voor de taak de voedselvoorziening voor het Nederlandse volk 'zo goed mogelijk' in stand te houden. Bij de bespreking heb ik al snel de hypothese geformuleerd, dat al bij het begin van de bezetting de belangen van de voedselvoorziening organisatorisch op enkele punten na veilig gesteld waren. We hebben gezien, dat er desondanks zeer grote organisatorische wijzigingen zijn doorgevoerd. Op een aantal punten, zoals de verbetering en uitbreiding van de strafbaarstelling en de tuchtrechtspraak en de aanstelling van contactcommissarissen, werd hierdoor de mogelijkheid de voedselvoorziening te beheersen aanzienlijk uitgebreid. Ook de instelling van een administratief scheidsgerecht kan als een verbetering voor het functioneren van de voedselvoorzieningsorganisatie gezien worden. Anders ligt het met de meest ingrijpende wijziging namelijk de opbouw van de organisatie van het bedrijfsleven op grond van het Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941. Deze was voor de regeling van de voedselvoorziening niet nodig en is, wat betreft de inschakeling van de horizontale bedrijfsorganisatie, nauwelijks uitgevoerd, terwijl de verticale organisatie waar de talrijke regelingen getroffen werden nooit het centraal-ambtelijke karakter, aanwezig bij de crisiscentrales, verloren heeft. De oorzaak moet gezocht worden in de onmogelijkheid van decentralisatie in perioden van grote schaarste.[143] Door deze 'tekortkomingen' van de nieuwe organisatie van het bedrijfsleven en de continuïteit in de personeelsbezetting van de bij de voedselvoorziening betrokken adviserende, bestuurlijke en uitvoerende organen, is de geschiktheid van de organisatie voor de uitvoering van het gestelde beleid niet aan twijfel onderhevig geweest. De

inschakeling van nationaal-socialistische organisaties en personen heeft hier niets aan afgedaan. Na de oorlog bleef de organisatie wegens de aanhoudende schaarste aan levensmiddelen en/of deviezen nog lang ongewijzigd voortbestaan.[143]

Het goed functioneren neemt niet weg dat de organisatie een zeer bedenkelijk karakter had gekregen. Meer nog dan bij de landbouwcrisiswetgeving is hier sprake van het scheppen van 'een staat in de staat'. Daarbij bestond er in feite geen scheiding der machten. Afgezien van de controle door de bezetter was alle macht bij één persoon geconcentreerd, de Directeur-Generaal van de Voedselvoorziening. Het is mijns inziens aan de sterke persoonlijkheid van Louwes zelf te danken, dat deze macht niet tot misbruik heeft geleid.

Hoofdstuk 6

De produktie; plannen en feitelijke ontwikkeling

Over de regeling van de produktie zijn we in het algemeen bijzonder goed geïnformeerd, want Louwes en anderen hebben die in en na de oorlog goed toegelicht, omdat het naar hun mening één van de kardinale punten van het voedselvoorzieningsbeleid betrof.[1] Bovendien kunnen de uitkomsten van het beleid vastgesteld worden aan de hand van de areaalcijfers en de veeaantallen, welke gegevens vrij betrouwbaar zijn.[2] De mate van verwezenlijking van voornemens inzake de produktie is dus goed te toetsen. Dat voor het welslagen de medewerking van de producenten verkregen moest worden, is duidelijk. Op welke wijze de overheid dit trachtte te bereiken wordt in Hoofdstuk 7 samen met de regeling van de afzet uiteengezet.

Toen gedurende de eerste wereldoorlog de voedselvoorziening van de Nederlandse bevolking werd bedreigd, was het beleid van de overheid er in eerste instantie op gericht om door middel van vordering van voedingsgrondstoffen de voorziening van bedreigde bevolkingsgroepen veilig te stellen. Pas in 1918 werd de regeling van de bodemproduktie bij de maatregelen betrokken.[3] In Hoofdstuk 1, over de voorbereiding van de voedselvoorziening in oorlogstijd, bleek dat een ingrijpen in de produktie weldra deel uitmaakte van de plannen van de overheid.[4] Het valt vanuit deze zienswijze dan ook niet te verwonderen, dat de produktieregelingen in grote lijnen overeenstemmen met de vóór de oorlog gemaakte plannen, waarbij uitgegaan werd van de verwachting, dat ons land bij een volgende oorlog opnieuw in een isolement zou geraken. Nederland kwam echter door de bezetting niet in een geïsoleerde positie, maar werd onderdeel van een zeer uitgestrekt gebied, beheerst vanuit één punt: Berlijn. Voor het hele gebied gold slechts één oorlogseconomie. En dus kan met evenveel recht gesteld worden, dat het wel te verwonderen valt, dat de gemaakte plannen in hoofdlijnen werden uitgevoerd. Dit vraagt om nadere toelichting.

1. Europaraumpolitik of zelfverzorging?

In de beschrijving van het beleid van de bezetter is reeds gewezen op de opties, die van die zijde werden ingebracht.[5] Daarbij bleek, dat behalve de voeding van het bezettingsleger ook export van levensmiddelen naar Duitsland geëist werd, met name van vetten, vlees en groenten. Deze wensen sloten aan bij de richting waarin de Nederlandse landbouw zich sedert het laatste kwart van de 19de eeuw

ontwikkeld had. Bij de genomen voorbereidingsmaatregelen werd in een rigoreuze ommekeer voorzien. In welke richting de produktie gestuurd zou worden, was dus in mei 1940 nog lang geen uitgemaakte zaak. Daarvoor stonden de opvattingen van de beleidsvoerende instanties nog te veel tegenover elkaar.

In 'Mijn beleid tijdens de bezetting van Nederland' schrijft Louwes 'onmiddellijk na de bezetting' het besluit genomen te hebben tot een uiterste beperking van de varkens- en pluimveestapel.[6] Dat kan zijn, maar het geeft geen juiste weerspiegeling van de aanvankelijk aarzeling. Bovendien werd van Duitse zijde een geheel ander geluid gehoord. Van verschillende zijden kwamen in augustus 1940 bij Louwes berichten binnen, dat de top van het REM in Berlijn (Minister Darré en staatssecretaris Backe) het veredelingskarakter van de Nederlandse landbouw wenste te behouden.[7] Dit kon vanzelfsprekend alleen als van elders òf veevoeders òf broodgraan kon worden aangevoerd. In het laatste geval zou de agrarische produktie in Nederland nog sterker afgestemd moeten worden op de produktie van veevoeder. Nu is het inderdaad zo, dat al vanaf juni 1940 er op verscheidene fronten gedacht en onderhandeld werd over aanvoer van veevoedergrondstoffen van elders.[8] Daarbij ging de aandacht uit naar twee duidelijk onderscheiden richtingen. Op de eerste plaats naar Rusland, de Baltische landen, en de Balkan, met name Roemenië en Turkijë; gebieden waarmee Duitsland op dat moment goede relaties onderhield en waarmee de verbindingen open waren.

Op de tweede plaats werd uitgekeken naar een aantal overzeese gebieden; genoemd werden de Verenigde Staten, Argentinië en Afrika. In alle passages waar genoemde gebieden in de archieven ter sprake komen, wordt over aanvoer ná de oorlog gesproken. Er valt een groot optimisme te constateren over de korte duur van de oorlog en het spoedige einde, waarop men gerust alvast een voorschot kon nemen, ofwel zoals in een betreffend gesprek Dr. Wohltat het formuleerde: *'Es tut nichts zur Sache, dass der dickköpfige Engländer diesen Krieg noch unnötig verlängert'*.[9] De commerciële medewerker van het RBVVO, mr. C.C.C. van Stolk, was tot in het voorjaar van 1941 bezig mogelijkheden te zoeken voor graanaankopen in de Verenigde Staten, waarvoor zowel toestemming van Berlijn, de Nederlandse regering in Londen als die van de Verenigde Staten verkregen moest worden.[10] In een nota de dato 20 december 1940 wijst Van Stolk op de toen nog lage prijs in Amerika en de mogelijkheid het graan veilig in schepen op te slaan.[11] Kennelijk met toestemming van de Duitse overheid krijgt M. Hoogenboom, verbonden aan het RBVVO, wiens vrouw en kinderen Amerikaans staatsburger waren, de gelegenheid met boodschappen voor Van Stolk en het Amerikaanse ministerie van Landbouw naar de Verenigde Staten te vertrekken. Dat laatstgenoemde pogingen door het verdere verloop van de oorlog niet tot resultaten leidden, doet niets af aan de verwachtingen die men in de tweede helft van 1940

koesterde. Ook Berlijn stond in principe aanvankelijk positief ten opzichte van aankoop van graan en voedermiddelen zowel in Oost-Europa als in overzeese gebieden. Het pleitte ervoor, dat de aankoop na de oorlog in de laatst genoemde gebieden gezamenlijk zou plaatsvinden, zodat Duitsland en Nederland niet elkaars concurrenten zouden zijn, maar beide voordeel zouden hebben uit het gezamenlijke optreden op de aankoopmarkt.

Toch stond Louwes nogal gereserveerd tegenover de mogelijkheid de veredelingslandbouw te behouden. Op verzoek van *E und L* heeft hij hierover zijn gedachten op papier gezet en haar deze op 21 augustus doen toekomen.[12] In het stuk wordt met geen woord gerept over de mogelijkheid van invoer van veevoeder of broodgraan. Uitgangspunt is, dat bij een te voeren *Europaraumpolitik,* dit wil zeggen versterking van de veredelingslandbouw ten gunste van uitvoer van dierlijke produkten naar Duitsland, de voedermiddelen op het eigen bedrijf zullen moeten worden voortgebracht. Louwes brengt hiertegen een aantal bezwaren in. Niemand weet hoe de verhoudingen na de oorlog zullen liggen en dus is het nu niet de tijd om principiële beslissingen te nemen. Bovendien zou deze politiek leiden tot een vermindering van het aantal kleine boerenbedrijven, daar de produktie zich vanzelfsprekend zou gaan concentreren op de bedrijven met veel grond, terwijl het veredelingsbedrijf zich hier te lande ontwikkeld had tot een volwaardig boerenbestaan, onafhankelijk van de oppervlakte grond. Ook achtte Louwes het niet mogelijk de uit te stoten boeren in de tuinbouw onder te brengen, daar dan eerst de beperkende maatregelen ten opzichte van die sector zouden moeten worden opgeheven. Evenmin achtte hij de nodige technische kennis en ervaring bij die groep aanwezig. Tenslotte wees hij op het gevaar dat, daar het immers nodig zou zijn de veredelingslandbouw lonend te maken, de varkens wel eens met graan in plaats van met ruwvoeders gemest zouden worden, daar zelfs reserves aan aardappelen, zoals die in Duitsland bestonden, hier te lande niet aanwezig waren. Reeds in het begin van zijn nota kwam hij tot de conclusie, dat het maar het beste zou zijn tot aan het sluiten van de vrede de 'door ons' ingeslagen weg te volgen. Deze weg wordt in de nota niet uiteengezet, maar wel wordt de wijze van inkrimping van de pluimveestapel verdedigd. Ter verduidelijking wijzen we er hier alvast op dat de pluimveehouderij de enige sector was, waar tussen juni en december 1940 een meer dan seizoenmatige inkrimping van het veebestand plaatsvond. Hij stelt dat de beperking 'met het potlood', dat wil zeggen geldend voor alle bedrijven met een gelijk percentage, wel erg dom moet lijken, maar dat dit per slot van rekening toch het beste is. Immers concentratie van de pluimveehouderij op bedrijven met een grotere oppervlakte grond levert het probleem van de kleine boeren op; een beperking van de pluimveehouderij tot boerenbedrijven kleiner dan bijvoorbeeld 5 hectaren zou een mogelijk in de toekomst te volgen beleid kunnen doorkruisen. Bovendien ont-

breekt volgens Louwes nu de tijd voor een geheel nieuwe indeling.

Tekenend is, dat Louwes naast zijn hoofdbezwaar betreffende de onbekende situatie van na de oorlog het Kleine-Boeren-vraagstuk aanroerde. Dat was namelijk het stokpaardje van *Graf* Grote[13] en ik kan niet anders zeggen, dan dat de eventueel te nemen maatregelen de positie van de kleine boeren sterk zouden aantasten. Toen op 23 augustus het produktiebeleid door *Graf* Grote, Louwes en Roebroek besproken werd,[14] bleek dat het zowel moeilijk zou zijn een ander dan het door Louwes aangegeven produktiebeleid te voeren, als de kleine boeren wezenlijk tegemoet te komen. *Graf* Grote opperde, dat het politieke en sociale vraagstuk van de kleine boeren in overeenstemming gebracht moest worden met de noodzaak om te komen tot een tot het uiterste opvoeren van de eigen voederpositie. Daarbij moesten de akkerbouwprijzen zo worden vastgesteld, dat er geen concurrentie tussen akkerbouw en de veehouderij zou ontstaan. Hij zocht oplossingen in verhoging van de produktie per hectare, het 's zomers uitbesteden van varkens op Duitse weiden of het leveren van lopers aan inrichtingen, die in Duitsland rondom de grote steden bestonden en waar ook met keukenafval gevoederd werd. Wat de kleine boeren betreft zouden extra voedertoewijzigingen moeten worden verstrekt en men zou hen moeten aanmoedigen over te gaan op het telen van groenten. Louwes stelde, dat inzake het gebruik van voedermiddelen de mogelijkheden, met uitzondering van bietenkoppen, alle reeds werden aangegrepen. Hij zag de concentratie van vee het liefst daar, waar dit beroepsmatig het beste kon geschieden, dus op de typische veredelingsbedrijven, dit mede om het risico van vervoederen van graan te verminderen. Naast mogelijk enige verhoging van de opbrengsten - er was immers de laatste 25 jaar al veel verbeterd - opperde hij de mogelijkheid de roggeverbouw gedeeltelijk door de teelt van aardappelen te vervangen. Alleen als er broodgraan zou worden geïmporteerd, kon de teelt van voedergewassen uitgebreid worden. Duitsland zou dan het overschot aan varkens moeten afnemen.

Uit de bespreking wordt duidelijk, dat *Graf* Grote noch de aanvoer van broodgraan kon garanderen, ook al betaalde Nederland en gingen de varkens op hun beurt tegen betaling naar Duitsland, noch de bestaansmogelijkheid der kleine boeren. Wat dit laatste betreft, gaf hij duidelijk als zijn mening te kennen, dat men in oorlogstijd niet alle sociale kwesties kon oplossen. Terzijde wil ik er de lezer op attent maken, dat de DGvdL, Roebroek, in het verslag van de besprekingen er niet aan te pas komt, hoewel het onderwerp in eerste instantie tot zijn competentie behoorde. Dit ter illustratie van de in Hoofdstuk 3 besproken verhoudingen. *Graf* Grote bleef ook na deze bespreking aandringen overal waar de aanwezigheid van bedrijfsafval dat toeliet de varkensmesterij uit te breiden. Het door Louwes gevreesde gevaar van het vervoederen van broodgraan moest bestreden worden door daaraan zware (gevangenis-)straffen te verbinden.[15]

De kwestie van de graan- cq. veevoederinvoer sleepte zich voort tot in het voorjaar van 1941. Eind februari kwam *Graf* Grote tot de conclusie, dat er in Nederland plm. 150.000 ton broodgraan, plm. 40.000 ton veekoeken en plm. 200.000 ton veevoedergranen zouden moeten worden ingevoerd. Hij zou in Berlijn aandringen op een totale levering van plm. 500.000 ton.[16] Kennelijk heeft hij spoedig daarop ingezien, dat een dergelijke omvangrijke invoer niet haalbaar was. Om toch invoer van enige betekenis te bereiken, schakelde hij *Generalkommissar* Fischböck in. Deze verzocht hij Berlijn er toe te bewegen er zorg voor te dragen, dat in Nederland 100.000 ton graan ingevoerd zou worden, zodat vanuit Nederland in ruil leveringen van vee en vlees aan Duitsland konden plaatsvinden.[17] Fischböck ging hier op in en bepleitte bij schrijven van 30 april aan Berlijn de invoer van 110.000 ton broodgraan en veevoeder. Het merkwaardige hierbij is, dat hij wat de mogelijke invoer uit Rusland betreft, stelde dat er sinds de bezetting hier steeds meer *'Russenaufträge'* geplaatst waren zonder tegenprestaties voor de Nederlandse economie.[18] Fischböck wees er verder op, dat het nodig zou worden tot het afslachten van vee over te gaan en dat dit konsekwenties zou hebben voor de vlees- en vetvoorziening.

Het werd dus gaandeweg duidelijk dat van invoer niet veel te verwachten viel. Waarschijnlijk heeft hiertoe ook het feit bijgedragen, dat de beloofde invoer in het voorjaar van 1941 van een hoeveelheid consumptie-aardappelen ter compensatie van geleverd aardappelmeel uitsluitend door transportproblemen achterwege bleef.[19] De bezetters gingen inzien, dat van de handhaving van de veredelingslandbouw geen sprake kon zijn, waarmee ook de hoop verloren ging om op grote schaal veehouderijprodukten naar Duitsland te kunnen uitvoeren, behalve vlees vrijkomend bij de inkrimping. Daarmee naderden elkaar de opvattingen van de Duitse en de Nederlandse autoriteiten op het terrein van de voedselvoorziening en ontstond er duidelijkheid over de te voeren produktiepolitiek.

Dit blijkt duidelijk uit een brief, die *Graf* Grote op 10 mei 1941 aan de *Beauftragte* voor de provincie Limburg deed toekomen.[20] Hij schrijft hierin, dat Nederland zich na 1 juli 1941 geheel uit eigen bodem zal moeten voeden en dat daartoe een radikalere verandering zal moeten plaatsvinden dan in de zomer en de herfst van het vorige jaar was voorzien. Alle argumenten die Louwes eerder aangevoerd had tegen de kippen- en varkenshouderij en de overschakeling op tuinbouw, worden nu door hem gehanteerd. Opvallend is, dat hij een uitbreiding van de tuinbouw mede afwijst op grond van het feit, dat plotseling aangevoerde grote hoeveelheden tuinbouwprodukten bij gebrek aan vrachtwagens niet meer naar Duitsland kunnen worden vervoerd, zoals voorheen geschiedde. Hoewel Nederland deel uitmaakte van één grote oorlogseconomie, waarop de *Europaraumpolitik* van toepassing was verklaard, trad op het terrein van de voedselvoor-

ziening feitelijk het isolement in, waarmee bij de voorbereiding van de voedselvoorziening gerekend was. Dat de weg die onvoorwaardelijk ingeslagen moest worden, zou leiden tot verslechtering van de positie van de kleine boeren, moest *Graf* Grote aan de *Beauftragte* toegeven. De oplossing van dit vraagstuk zag hij in de propaganda voor de *Kleinerzeugungsschlacht* zoals die in Duitsland reeds was gevoerd. Dit hield in een intensief gebruik van stukjes grond en tuintjes. Uit de opbrengsten zou, voorzover niet gebruikt voor de menselijke consumptie, een aanvullende kleinveehouderij worden opgebouwd van *'Kaninchen, Ziegen, vielleicht ein Schaf (Lam), seltener schon einige Hühner, nur in Ausnahmefällen ein Schwein'*. Deze volgorde gold dus voor de zeer kleine bedrijven. Voor de normale veehouderijbedrijven zouden natuurlijk varkens de voorkeur moeten krijgen boven kippen.

Samenvattend kan men stellen, dat er naar verhouding vrij lange tijd onzekerheid heeft bestaan over de richting waarin de Nederlandse landbouw gestuurd zou worden. Hoofdoorzaak was de wens van de bezetter, in zijn optimisme dat de oorlog spoedig ten einde zou zijn, het veredelingskarakter te behouden. Daarbij kwam dat bij uitvoering van de plannen ter verandering de positie van de kleine-boeren-veredelaars in het geding zou komen. Dat was voor de bezetter, duidelijk meer dan voor de Nederlandse autoriteiten, een moeilijk te accepteren aangelegenheid. Nadat gebleken was, dat alleen al de vervoersproblemen de inschakeling van Nederland in een *Europaraumpolitik* op agrarisch terrein onmogelijk maakte en het optimisme over de korte duur van de oorlog vervangen werd door pessimisme, hetgeen bij de beoordeling van de economische situatie steeds meer ging overheersen,[21] ontstond er eenstemmigheid en duidelijkheid over het verder te voeren produktiebeleid. Sinds die tijd kon er nog wel eens gesproken worden over het aanhouden van meer jongvee, het mesten van extra varkens in een bepaalde streek in verband met de veevoederpositie aldaar of het bevorderen van de verbouw van bepaalde akkerbouwgewassen. Wat in grote lijnen nagestreefd werd, stond vast.

2. De wijzigingen in de veestapel en het bouwplan

Beginnend met de veehouderij worden hier eerst de uitkomsten van de door de boeren gerealiseerde vee-aantallen en arealen gegeven en vervolgens worden deze vergeleken met de plannen van de overheid. De basiscijfers treft de lezer aan in de Bijlagen 4 en 5. Terwijl de hierboven beschreven discussie gaande was, werd inmiddels de pluimveestapel rigoreus aangepakt. Het aantal kippen daalde tussen juni en december 1940 van 34.907.980 naar 10.388.553 stuks en van 7.740.273 stuks in mei/juni 1941 naar 2.991.402 in de winter van 1941/1942. In de daaropvolgende zomer lag het aantal iets hoger namelijk 3.682.914 stuks. Op dit niveau, enigszins onderhevig aan seizoenschommelingen, bleef het aantal kippen gedurende de latere oorlogsjaren. Dit is ongeveer 10% van het aantal dat vóór 1940 aanwezig

was. Het aantal eenden, dat slechts enige procenten van de pluimveestapel uitmaakte, werd ongeveer evenredig verlaagd.

Bij de varkens zien we dat, tengevolge van het vroegtijdige begin van de veevoederdistributie, de aantallen tussen de teldata november 1939 en juni 1940 reeds met ruim 300.000 stuks ofwel met bijna 20% waren teruggelopen, zonder dat dit mijns inziens aan seizoeninvloed kan worden toegeschreven. Na de komst van de bezetter steeg het aantal varkens spoedig weer met bijna 10%, doordat de boeren, naar de uitkomsten van de telling te oordelen, een maximum aan biggen hebben aangehouden. Dat in december 1940 de aantallen met 7% zijn verminderd, wijst niet op een structurele afslachting; de afname betrof uitsluitend biggen en zwaardere varkens, terwijl het aantal jonge varkens van 6 weken tot 60 kg abnormaal groot was.

In maart 1941 was de varkensstapel ten opzichte van juni 1940, mede onder invloed van het seizoen, behoorlijk verminderd (—28.7%), maar het aantal zeugen lag nog steeds op vooroorlogsniveau. Dit bleef zo tot in de zomer, terwijl de totale varkensstapel tot september 1941 slechts iets boven het niveau van maart 1941 gehandhaafd werd. Het produktieapparaat bleef dus bij wijze van spreken in de startblokken staan. Dit moet in werkelijkheid betekend hebben, dat er veel biggen en varkens onafgemest zijn geslacht waarvan een deel klandestien. Behalve in deze ruim 20% daling van het aantal varkens ten opzichte van 1940 werd in 1941 de voederbesparing vooral gezocht in een ingrijpende beperking van het aantal zware varkens (meer dan 95 kg). Deze hebben, naast het voer voor de vleesproduktie, naar verhouding meer onderhoudsvoer nodig dan lichte varkens. Tussen september en december 1941 werd de varkensstapel verder met 226.000 stuks ingekrompen en liep deze dus terug tot 56% van het aantal in juni 1940.

In de winter van 1941/42 werden er zoveel geslacht, dat in maart 1942 slechts 24% van het aantal van juni 1940 over was. Bij de tellingen is dit het laagst geconstateerde niveau gedurende de bezetting. Gezien de cijfers van maart 1944 en juni 1945 ben ik er vrij zeker van dat dit lage niveau daarna niet meer is geëvenaard. Aangezien de nazomerstand van 1942 meer dan een verdubbeling laat zien, terwijl vóór de oorlog de varkensstapel in omvang slechts weinig onder invloed van het seizoen stond, kunnen we concluderen, dat de omvang sterk samenhing met de in eigen bedrijf beschikbare (ruw-)voeders.

Het aantal lag in 1943 gemiddeld iets boven het niveau van 1942. Over het aantal in 1944 zijn weinig cijfers bekend, maar een reconstructie van de cijfers van maart 1944 op basis van een telling gehouden in 8 provincies (vgl. blz. 305), geeft aan, dat er in dat jaar aanzienlijk meer varkens gehouden zijn. Deze getallen geven een verdubbeling te zien van de overeenkomstige van 1942 en 1943 en komen uit op 50% van de varkensstapel aanwezig in juni 1940. Dit geeft, vooruitlopend, een duidelijke bevestiging van de constatering dat de akker-

en weidebouwopbrengsten in het oorlogsjaar 1943/44 gunstig afstaken bij de twee voorafgaande jaren (zie blz. 250 e.v. en 286 e.v.).

De cijfers van de telling van juni/juli 1945 laten duidelijk zien, dat de varkensstapel de moeilijke periode van na september 1944 goed is doorgekomen. De basis van de produktiecapaciteit, namelijk het aantal fokzeugen en de bijpassende hoeveelheid dekrijpe beren, lag vlak na de oorlopg alweer op het niveau van 1940. Gedurende alle bezettingsjaren is er steeds een vrij omvangrijk fokzeugenbestand aanwezig gebleven. Dit was van groot belang om na de oorlog de produktie ogenblikkelijk te kunnen hervatten. Het had echter ook tot gevolg dat gedurende de bezetting er rijkelijk biggen voorhanden waren, zodat op elke wat ruimere voederpositie kon worden ingesprongen.

Ook bij de runderen is te zien, dat er vóór juni 1940 een kleine (—4,5%) inkrimping heeft plaats gehad. Daarna bleef tussen juni 1940 en december 1941 het totaalcijfer voor runderen vrijwel ongewijzigd, afgezien van seizoeninvloeden. Wel heeft er in 1941 een aanzienlijke verschuiving plaatsgevonden van melk- en kalfkoeien en mestvee (— 13% ten opzichte van december 1940) naar jongvee, jonger dan één jaar (+35%). Deze verschuiving betekende een behoorlijke inkrimping van het voedergebruik, zowel kwantitatief als kwalitatief. De boeren konden met dit jongvee in de toekomst de geslonken gebruiksveestapel weer aanvullen of makkelijker aan de opgelegde veelevering voldoen. Zo heeft men in de winter 1941 ongeveer het dubbele aantal stierkalveren aangehouden als normaal gebruikelijk was.

In mei/juni 1942 was de rundveestapel reëel gedaald, omdat een seizoenherstel niet was ingetreden. Het aantal melk- en kalfkoeien bevond zich toen op 81% van het aantal in mei 1939. De totale rundveestapel was toen slechts met 13% gedaald, hetgeen te maken had met de in 1941 aangehouden kalveren, waarvan op dat moment een abnormaal groot aantal als gust jongvee tussen 1 en 2 jaar in de (afgelegen) weilanden liep. In december 1942 is deze groep runderen voor het grootste deel geslacht. De rundveestapel heeft daarmee het niveau bereikt van ruim 23% onder dat van december 1940, terwijl het aantal melk- en kalfkoeien dan met precies 20% is gedaald. December 1940 is hier als vergelijkingsdatum aangehouden om seizoenschommelingen uit te sluiten.

Hoewel de maarttelling, in 1943 gehouden, een nog iets lager aantal aangeeft, kunnen we stellen dat, na de winter van 1942/43 de rundveestapel geleidelijk weer in beperkte mate is uitgebreid tot in juni/juli 1945, het niveau van bijna 85% van de omvang van juni 1940 werd bereikt.

De schapenhouderij was van geringe betekenis. Rekent men 10 schapen op grond van hun voederverbruik voor één rund,[22] dan was de omvang 2% van de rundveestapel. Bij de opstelling van de plannen speelde deze sector bijna geen rol. Toch lijkt de ontwikkeling vermeldenswaardig. Ook hier valt namelijk te constateren, dat er tussen mei

1939 en juni 1940 een daling optrad en wel van 17%. De laagste mei/juni-stand werd eveneens in 1943 bereikt (—21,5% ten opzichte van juni 1940). Daarna trad ook hier een geringe stijging op. Kortom een nagenoeg gelijke ontwikkeling als bij de rundveehouderij.

De ontwikkelingen in de akkerbouw kunnen het best afgezet worden tegen de toestand in 1940, omdat de oorlog de areaalcijfers toen nog niet beinvloed had. De areaalcijfers van mei 1944 vertonen voor de meeste produkten een terugval in verband met de inundaties door de bezetter. Aangezien echter in deze cijfers met in achtneming van de de geinundeerde arealen de areaalindeling van 1943 met enige afwijkingen te herkennen is, mag het bouwplan voor 1943 als eindpunt voor de in gang gezette ontwikkeling aangemerkt worden.

De grootste vermeerdering vond plaats bij de granen. Tussen 1940 en 1943 nam het graanareaal met 88.274 ha toe. Vreemd genoeg trad, na zelfs een kleine daling in 1941, de stijging pas op in 1942 en een nog veel grotere in 1943. Dit beeld zou er mijns inziens anders hebben uitgezien, als niet in 1941 en 1942 een zeer groot areaal wintertarwe en -gerst (respectievelijk 25.355 ha en 53.796 ha) was uitgevroren.[23] Dat ondanks veel ernstigere schade 1942 toch een groter graanareaal te zien geeft dan 1941 ligt aan het anders reageren op het uitvriezen. In 1942 werd dit gevolgd door een ongekend omvangrijke inzaai van zomertarwe (95.483 ha tegen 55.843 ha in 1940), aangevuld met plm. 10.000 ha extra zomergerst. In 1943 vroor er niets uit. Het tarweareaal was desondanks maar een paar duizend ha groter dan in het voorafgaande jaar, daarentegen nam de oppervlakte winterrogge, tussen 1940 en 1942 reeds gestegen met 48.041 ha, nogmaals met 50.184 ha toe. Duidelijk is dat niet de tarwe maar de rogge de grote winnaar is, nadat de wintertarwe twee jaar achtereen was uitgevroren. Men wenste kennelijk het risico van uitwinteren te beperken. De oppervlakte bezaaid met haver liep in 1941 en 1942 ondanks het uitvriezen van wintergranen sterk terug, namelijk van 139.021 ha in 1940 naar 108.935 ha in 1941 en 103.501 ha in 1942. In 1943 en 1944 herstelde zich de omvang van de teelt gedeeltelijk. De wijzigingen in de arealen zomer- en wintergerst zijn van geen betekenis.

Het consumptie-aardappelareaal nam eveneens enorm toe en wel van 93.627 ha in 1940 tot 161.204 ha in 1943, dus met 67.577 ha. Met de uitbreiding van 13.218 ha fabrieksaardappelen (37.447 ha in 1940, 50.665 ha in 1943) erbij werd de groei van het graanareaal benaderd.

Minder omvangrijk maar wel spectaculair was de groei van het koolzaadareaal, dat van een marginale teelt van 1.780 ha in 1940 naar 48.509 ha in 1943 werd uitgebreid, terwijl ondanks de inundaties in 1944 de nog iets grotere omvang van 49.459 ha werd bereikt. De koolzaadteelt werd hiermee in omvang vergelijkbaar met de teelt van suikerbieten.

Van betekenis zijn verder de areaaluitbreiding in de tuinbouw met 21.855 ha en die van land- en tuinbouwzaden met 15.654 ha. De

uitbreiding van het tuinbouwareaal betreft met name groenten in de volle grond (12.000 ha) en vroege aardappelen (5.000 ha).

Merkwaardig is het verloop van het areaal peulvruchten. Van 58.028 ha in 1940 nam het reeds in 1941 met 16.786 ha toe tot 74.814 ha. In 1942 trad weer een daling in tot 61.838 ha; in 1943 is de omvang aanzienlijk geringer dan in 1940 namelijk slechts 44.161 ha.

Tenslotte valt een sterke groei waar te nemen bij de stoppelgewassen waarvan het areaal van 31.256 ha in 1940 tot 53.111 ha in 1943 werd uitgebreid. Dit wijst op een intensiever grondgebruik ten voordele van de veevoederproduktie, maar leverde op zichzelf geen consequenties op voor het areaal van de overige gewassen.

Kijkt men nu naar de procentuele groei, dan is het opvallend dat de rangorde bijna omgekeerd is. De grootste toename vertoont dan koolzaad met 2,725%. Op de tweede en derde plaats komen dan de land- en tuinbouwzaden met 193% en daarna de tuinbouw (exclusief fruitteelt) met 70%. Het totaal areaal aardappelen neemt toe met 62%, waarvan consumptieaardappelen met 72%. Ofschoon de groei van de granen in ha gemeten de grootste was, staan ze met een groei van 16% onderaan de procentuele groeilijst.

Het meest relevante van deze cijfers is dat naast een explosieve groei van het koolzaad er een aanzienlijke verschuiving optrad in de verhouding granen: consumptieaardappelen. Bedroeg de oppervlakte consumptieaardappelen in 1940 17% van het graanareaal, in 1943 is dat opgelopen tot 25%. De aardappelen zijn dus relatief een belangrijkere plaats gaan innemen voor de voedselvoorziening. Samen met de groei van het koolzaadareaal en de sterk toegenomen hoeveelheid stoppelgewassen betekende dit een veel zwaardere belasting van de bodem, dan men in Nederland tot dan toe gekend had.

De toename van bovengenoemde arealen leverde in het totaal een verschuiving op in het grondgebruik van 253.307 ha, ofwel 27% van het areaal bouwland in 1940, maar slechts 11% van het areaal cultuurland. De toename werd op de eerste plaats bereikt ten koste van het areaal blijvend grasland. Dit verminderde tussen 1940 en 1943 met 184.420 ha ofwel met 16%. Ook werd het totaal areaal cultuurland met 29.189 ha uitgebreid, wat voor een belangrijk deel toe te schrijven is aan het in gebruik nemen van gronden in de Noord-Oost-Polder. Op het einde van de bezetting waren daar 18.000 ha in cultuur gebracht.[24] Rekenen we daarbij de kleine winst van 8.185 ha, die gemaakt kon worden door het verminderen van het braak liggende land tot 4.518 ha, dan is hiermee, zonder dat de teelt van andere gewassen behoefde af te nemen, ruim 87% van de verschuiving verklaard. Het overige areaal moet men zoeken bij een zevental teelten, waar kleine tot relatief grote verschuivingen optraden.

Aansluitend bij de vermindering van het grasland, nam de omvang van het tijdelijke gras-, klaver- en lucerneareaal met 8.302 ha af van 41.774 ha tot 33.472 ha. De produktie van voederbieten liep echter

iets op, namelijk van 51.521 ha naar 53.340 ha en van koolraap en knollen van 3.268 ha naar 5.591 ha, zodat per saldo het areaal voedergewassen als hoofdgewas iets terugliep. Dit werd echter ruimschoots gecompenseerd door de reeds vermelde uitbreiding van de teelt van stoppelgewassen met 21.855 ha. De merkwaardige ontwikkeling van het peulvruchtenareaal leidde ertoe, dat er in 1943 ten opzichte van 1940 13.867 ha vrij kwamen voor een andere beteling. Van haver bedroeg het vrijgekomen areaal in 1943 25.075 ha. Het vlasareaal liep terug van 19.245 ha naar 15.161 ha, hetgeen in oorlogstijd wat vreemd aandoet. Het suikerbietenareaal nam met 10% af van 49.898 ha naar 44.272 ha.

De 'gemengde gewassen', een klein areaal van 6.466 ha, verdwenen geheel. Vermoedelijk betreft het hier mengsels van granen (masteluin, en de mengteelt van haver en gerst). Het geheel verdwijnen ervan, doet reeds veronderstellen, dat de teelt verboden werd. Het kleine areaal handelsgewassen zoals mosterd-, karwij-, kanarie- en blauwmaanzaad, waarvan de teelt in 1940 al gering was (9.602 ha inclusief een post 'andere handelsgewassen'), behield dankzij de vergroting van het areaal blauwmaanzaad van 1.228 ha tot 7.827 ha in totaal zijn betekenis. Het vetrijke blauwmaanzaad is een zomergewas, dat op het veld voor vervanging van uitgevroren koolzaad kan dienen. De vetopbrengst (olie) is vanzelfsprekend lager.

Het overzicht maakt duidelijk dat er, buiten het scheuren van grasland en het inkrimpen van de haverteelt, weinig ruimte was voor ingrijpende teeltveranderingen. Desondanks blijft de enorme groei van het aardappel-, broodgraan- en koolzaadareaal een verschuiving die zeer opmerkelijk is binnen een door de gewenste evenwichtssituatie en natuurlijke wetmatigheden beheerst systeem. Of deze wijzigingen geheel overeenstemden met de bedoelingen van de voedselvoorzieningsautoriteiten en welke methoden zij gebruikt hebben om hun plannen meer of minder volledig gerealiseerd te krijgen, staat centraal bij de bespreking van het produktiebeleid.

3. De plannen en de mate van realisatie

De hoofdlijnen van de produktiepolitiek, na aanvankelijke aarzeling ook door de bezetter onderschreven, zijn door Louwes en andere medewerkers van het RBVVO zoals hiervoor vermeld, enige malen uiteengezet.[25] Aan de hand van in- en exportgegevens trachtten zij duidelijk te maken, dat Nederland vóór 1940 per saldo een importland was van voedingsmiddelen ondanks de grootschalige uitvoer van agrarische produkten.[26] De gevormde voorraden speelden weliswaar een grote rol in de eerste jaren na de bezetting, op de langere termijn hadden zij slechts betrekkelijke betekenis. De oplossing van het voedingsvraagstuk diende gezocht te worden in een verschuiving van de consumptie van dierlijke naar meer plantaardige voeding. Louwes sprak van de meerdere consumptie van 'originele calorieën',[27] terwijl

ook het begrip kwaliteitsvermindering van de voeding, in de betekenis van minder consumptie van eiwitten van dierlijke oorsprong, werd gehanteerd.[28] Daarbij sloot onmiddellijk de gedachte aan, dat het hebben van voorraden en het produceren van grotere hoeveelheden aardappelen en graan alleen zin had, als de meerdere produktie niet voor diervoeding gebruikt werd. 'De concurrenten'[29] moeten dus zo snel mogelijk worden afgeslacht. Bij de uitbreiding van de akkerbouwproduktie moest het accent komen te liggen op de verbouw van aardappelen, omdat die per hectare de meeste calorieën opleveren.

Cijfers over de gewenste arealen zijn in deze literatuur alleen te vinden in 'Mijn beleid tijdens de Duitsche bezetting van Nederland'.[30] Louwes geeft daar een aantal vooroorlogse areaalcijfers en zet deze af tegen cijfers van 1943. Hij noemt de uitbreiding van de aardappelteelt van plm. 130.000 ha tot 210.000 ha, van de koolzaadteelt van 3.000 ha tot plm. 50.000 ha, van de roggeteelt van 110.000 ha tot 300.000 ha en van de suikerbietenteelt tot plm. 45.000 ha. Hij schrijft dan: 'Dit doel werd vrijwel geheel bereikt en was mogelijk door het scheuren van grasland en inkrimping van enkele andere cultures'. De hier door Louwes genoemde cijfers zijn afgerond vrijwel identiek aan de uitkomst van de areaaltelling van 1943, alleen het rogge-areaal lag zelfs 17.000 ha hoger. De cijfers stemmen overeen met die uit het 'teeltplan voor 1943',[31] waar echter ook voor andere produkten na te streven arealen worden aangegeven. Het teeltplan voor 1943 is slechts één van de vijf tijdens de bezetting opgestelde teeltplannen (1941 tot en met 1945). Als Louwes schrijft, dat dit doel 'vrijwel geheel' bereikt werd, slaat dat niet enkel op bovengenoemde streefgetallen, die werden zelfs overschreden, maar op de totale ontwikkeling zoals voor de akkerbouw nagestreefd.

Nadere beschouwing van de teeltplannen laat zien, dat naast de uitgestippelde hoofdlijnen ook andere motieven een rol gespeeld hebben. Blijkens de discussie over de hoogte van de rantsoenen en het aanvankelijk laten aansluiten van het broodrantsoen bij de vooroorlogse consumptie per hoofd van de bevolking, hechtte met name de bezetter er veel waarde aan, dat de bevolking de gebruikelijke hoeveelheid brood op tafel zou krijgen.[32] Daar van graaninvoer niet veel te verwachten viel, diende dus ook de graanproduktie flink te worden opgevoerd. Iets dergelijks deed zich ook voor bij de vetvoorziening, die vóór de bezetting voornamelijk geschiedde via de import van tropische vetten en oliehoudende zaden. Hoewel vet als energiebron voedingstechnisch gemist kan worden, werd het van het hoogste belang beschouwd voor de goede stemming onder de bevolking, dat iedereen op zijn minst die hoeveelheid zou krijgen die minimaal nodig werd geacht om het voedsel naar gewoonte te bereiden. Ook bij de voorraadvorming was hiermee rekening gehouden. Het zijn juist deze voorraden geweest, die door Berlijn in belangrijke mate werden opgeëist, omdat ook in Duitsland een tekort aan vetten was.[33] De produktie

van varkensvet nam bovendien sterk af. Een oplossing werd gezocht in het zeer krachtig opvoeren van de produktie van plantaardig vet via de teelt van oliehoudende zaden. Het meest geschikt achtte men in verband met de hoogste opbrengst per ha het winterkoolzaad. Problemen vormden hierbij de onbekendheid met de teelt bij het gros van de boeren (en adviseurs) en het risico van uitvriezen. Dit laatste maakte het gewenst, dat de mogelijkheid tot inzaai van zomerolieza-den zoals raapzaad en blauwmaanzaad in de plannen werd opgenomen. Ook de distributie van suiker wenste men om verschillende redenen op het bestandniveau te handhaven. Voorkomen moest worden, dat de teelt door schaarste aan mest, arbeid of vervoersmogelijkheden aanmerkelijk onder het vooroorlogse niveau zou dalen.[34]

De teeltplannen werden als volgt opgesteld.[35] Uitgangspunt vormde de behoefte; dit wil zeggen de politiek wenselijk geachte rantsoenhoeveelheden voor de totale bevolking. Dit kwantum levensmiddelen diende vermeerderd te worden met de benodigde hoeveelheid zaaizaad, de geschatte verliezen en een percentage voor sluikhandel. Voor groenten diende met het verbruik door de *Wehrmacht* en de exporteisen rekening gehouden te worden. Deelde men de aldus berekende totale behoefte per produkt door een niet te hoog aangenomen (kunstmestgebrek!) gemiddelde opbrengst per hectare, dan resulteerde hieruit het gewenste areaal voor de diverse teelten. Bovendien viel er altijd nog wel wat te schuiven doordat een aantal produkten tot op zekere hoogte onderling vervangbaar was, zoals tarwemeel, gerstemeel, gort, havermout, aardappelmeel en peulvruchtenmeel. Dit kon ofwel in het broodmelange verwerkt worden ofwel verkrijgbaar gesteld op de distributiebonnen. Tenslotte moest bezien worden of dit totale kwantum op de beschikbare hoeveelheid akkerland, inclusief het nieuw te scheuren graslandareaal, geproduceerd kon worden. Wat de omvang van sommige afzonderlijke teelten betreft, zoals aardappelen, graan en koolzaad, moest er rekening mee worden gehouden of het mogelijk zou zijn de gewenste uitbreiding in de praktijk te realiseren.

Ondanks al de gestelde eisen, bleek het altijd weer mogelijk om een plan op te stellen, met soms revolutionaire elementen erin, omdat mijns inziens in de formulering van de wensen al sterk met de onderlinge relaties rekening werd gehouden. Hier bestond geen ruimte voor bespiegelingen van aantrekkelijke mogelijkheden, maar werden de min of meer vastliggende realiteiten op elkaar afgestemd op basis van een grote mate van vertrouwd zijn met de materie.

Over de inkrimping van de veestapel schrijft Louwes: 'Al spoedig kwamen deskundigen tot de conclusie, dat de rundveestapel bij langdurig aanhouden van de oorlog zeker met twintig percent moest verminderen, de varkens met zeventig percent en de kippen zelfs met tachtig à negentig'.[36] In 'Mijn beleid' noemt Louwes geen percentages, maar gebruikt de volgende omschrijving van de beperking: 'van den pluimveestapel en varkensstapel tot zoover, dat na den oorlog de

heropbouw zonder onoverkomelijke bezwaren in vrij snel tempo zou kunnen geschieden, van den veestapel totdat deze met onzen veevoedervoorraad nog de meeste melkproductie kon geven'.[37] Kippen en varkens werden tot de concurrenten verklaard en het rundvee tot bondgenoot; het eet immers gras en ander voer, dat voor de mensen niet bruikbaar is.[38] De inkrimpingspercentages zijn nog hoger dan vóór mei 1940 werd voorzien (vgl. blz. 29).

De inkrimping van de rundveestapel liep parallel met het scheuren van grasland (14% tussen 1940 en 1943) en de verminderde beschikbaarheid van eigen geteelde en geïmporteerde rundveevoeders. Een verdere beperking van de rundveestapel zou alleen zin hebben gehad, als er nog meer grasland gescheurd was. Uit opmerkingen in de bronnen en meer nog van personen, die ik hierover geraadpleegd heb, kan men afleiden dat de grens van zinvol te scheuren gronden was bereikt, zo niet reeds overschreden, zoals één van de toenmalige medewerkers van de PVC voor Utrecht van mening was.[39] Mij lijkt, dat ook de opmerking van Louwes in zijn verdediging, dat zijns inziens 'de maximale produktie, die mogelijk was, uit den Nederlandsche bodem is gehaald'[40] hierbij aansluit. Met *Graf* Grote werd de conclusie inzake de beperking van de rundveestapel besproken op 10 april 1941. Besloten werd het melk- en kalfkoeienbestand te bepalen op 1.200.000 stuks, wat bereikt moest zijn op 1 december 1941.[41]

Dat de pluimveestapel relatief verder en al eerder werd verminderd dan de varkensstapel, valt naast de door Louwes genoemde reden over het aanhouden van voldoende fokmateriaal voor een snelle heropbouw (vergelijk hiervoor het gemiddelde aantal van 16 biggen per zeug per jaar tegen 135 stuks eieren per hen per jaar)[42] ook uit andere gronden te verklaren. Ten eerste heeft de bezetter altijd sterk aangedrongen op het scheppen van de mogelijkheid voor de boeren meer varkens te houden, als er voldoende extra voer op het bedrijf aanwezig was. Het risico van het vervoederen van graan en aardappelen moest met voorbeeldige straffen worden aangepakt.[43] Ten tweede is het produktierendement van kippen lager dan van varkens, terwijl varkens bovendien geschikt zijn om allerlei huishoudelijk en boerderijafval, zoals aardappelschillen, kriel, afval van groenten en bonen en de wei te verwerken.[44] Tenslotte vermoed ik, dat spek en reuzel meer ter aanvulling van de consumptie van aardappelen en peulvruchten gewaardeerd werden dan eieren.

Zetten we nu de door Louwes genoemde en eveneens verspreid in de bronnen aan te treffen inkrimpingpercentages af tegen de uitkomsten van de veetellingen,[45] dan blijkt enerzijds dat de voorgenomen beperking begin 1943 meer dan gehaald werd, anderzijds dat de cijfers met uitzondering van die voor de kippen, meer flexibiliteit vertonen dan in de plannen was voorzien. Dit laatste betreft met name het aantal jonge dieren bij varkens en runderen. De lichte toename van de totale veestapel, welke in 1943 valt te constateren, was gebaseerd

op gunstige oogstresultaten.[46] Er is geen sprake van wijziging van het beleid, hoogstens van een wat soepeler optreden van de provinciale en lokale voedselvoorzieningsambtenaren.

In het voorjaar van 1944 blijkt duidelijk uit de telling van acht provincies, dat er veel te veel varkens zijn, namelijk, tweemaal het aantal van maart 1943. Het is met name tegen deze stijging, dat het RBVVO in het julinummer 1944 van 'Berichten', bestemd voor de medewerkers in de voedselvoorziening, ten strijde trok. Onder de leuzen 'We kunnen ons broodrantsoen niet voor de varkens gooien' en 'Het dier zal voor den mensch moeten wijken', worden zij opgeroepen de maatregelen 'met volle kracht te handhaven'. Er is hier duidelijk sprake van een discrepantie tussen boeren en lokale voedselvoorzieningsambtenaren enerzijds en de centrale overheid anderzijds. De eersten gaan onder invloed van de sterk meevallende opbrengsten van het cultuurland over tot het (laten) aanhouden van meer vee, in het bijzonder varkens, terwijl door de inundaties de algehele voedingspositie wederom precair werd. Tellingen tussen de onvolledige van maart 1944 en die van juni/juli 1945 zijn niet beschikbaar, maar die van 1945 maakt duidelijk, dat de varkensstapel ook in het laatste oorlogsjaar aanzienlijk groter is geweest, dan in de plannen was voorzien. Het voedsel dat bestemd was voor de bevolking van West-Nederland en bij gebrek aan transportmogelijkheden in de overige provincies bleef liggen, zal in niet onaanzienlijke mate door deze varkens zijn weggewerkt. De gesignaleerde flexibiliteit is dus met name een gevolg geweest van het reageren op een betere voedersituatie.

Voor akkerbouw en veeteelt tesamen kan desondanks gesteld worden, dat tussen 1941 en 1943 volgens plan met bijna volledig succes een omschakeling werd teweeggebracht, die de Nederlandse bevolking op voedingsgebied zelfvoorzienend moest maken.

De realisatie van het produktiebeleid, waarvan de succesvolle omschakeling het belangrijkste bestanddeel was, was een zeer moeilijke taak. Legio zijn daartoe de regelingen van de desbetreffende bedrijfsorganisaties. De verzameling ervan vormt met andersoortige maatregelen een heel boekwerk.[47] Behalve bij de ambtenaren van de voedselvoorziening leidde dit voor boeren en verwerkende bedrijven tot een uitvoerige administratie. De verkrijging van de medewerking van de producenten en de handel was een cruciale en uiterst gecompliceerde aangelegenheid. Grote inspanningen moesten geleverd worden om de nodige hulpmiddelen beschikbaar te houden of te stellen, zoals arbeidskrachten, trekkracht, kunstmest, brandstof, diverse werktuigen, machines (dorsmachines), onderdelen, bindtouw, hoefbeslag en ander ijzer voor de smeden, vervoersmiddelen, (jute) zakken, bouwmateriaal voor herstel van beschadigde bedrijfsgebouwen en voor het hoogst noodzakelijke onderhoud. Alternatieve mogelijkheden om de voedselvoorziening aan te vullen werden deels in praktijk gebracht, deels in studie genomen. Dit blijkt uit maatregelen tot het betelen van stads-

plantsoenen, het aanmoedigen van het volkstuinieren,[48] de aanvankelijke bevordering van het kunstmatig drogen van gras, het geschikt maken van knokevet voor menselijke consumptie,[49] het onderzoek naar nieuwe gewassen zoals topinamboer en soja,[50] naar het ontsluiten van de hardere strosoorten om ze geschikt te maken voor veevoeder,[51] naar het voederen van loof van bomen aan rundvee[52] en naar de produktie van vitamine- en eiwitpreparaten, onder andere vitamine C, lecithine en ammoniumacetaat waarmee men dacht het veevoeder met eiwit te kunnen verrijken.[53]

De archieven doorwerkend worden we overweldigd door de veelheid van zaken die regeling vereisten. Het zou vele bladzijden tekst kosten om al deze punten te beschrijven. Het meest wezenlijk lijkt me op de eerste plaats, dat de lezer een indruk krijgt van de middelen die de overheid gebruikte om de produktie volgens haar wens te doen verlopen en waar en waarom er afwijkingen van de zijde van de boeren optraden. Vervolgens wat de hulpmiddelen betreft, lijkt het gewenst de belangrijkste knelpunten aan te duiden, waarvan een voldoende oplossing essentieel is geweest voor het totaal van de voedselvoorziening.

Het regelen van de produktie is op tal van punten gekoppeld aan de inlevering. In principe was het de overheid erom te doen de gewenste hoeveelheid voedsel voor verdeling beschikbaar te krijgen. Daartoe moesten de produktie en de afzet door de overheid beheerst kunnen worden. Via de bedrijfsorganisaties en de provinciale en plaatselijke voedselvoorzieningsautoriteiten werd geprobeerd deze beide gelijktijdig onder controle te krijgen. Een aan de boeren opgelegde vee-aanslag kon bijvoorbeeld zowel een voorgenomen inkrimping als het ter beschikking komen van vlees voor de distributie of voor de export dienen. De beheersing van produktie en afzet wordt dan ook tegelijk in Hoofdstuk 7 aan de orde gesteld.

Hoofdstuk 7

De beheersing van produktie en afzet

Als een overheid door een dringende noodsituatie gedwongen wordt in de produktie en distributie van voedsel in te grijpen, zijn daaraan veel risico's verbonden. Wie de vrijwillige medewerking van de agrarische bevolking verspeelt, zal tot het gebruik van grove machtsmiddelen moeten overgaan. Dan is als reactie daarop het risico groot, dat door tegenwerking de omvang van de produktie meer of minder sterk zal dalen. Een bezetter kan met plunderen van wat er is volstaan. De eigen bevolking met schaarse middelen te moeten voeden, eist grote voorzichtigheid van de overheid.[1]

Tijdens de eerste wereldoorlog had in Nederland de overheid, daar er door de Nederlandse Overzeesche Trustmaatschappij tot 1917 nog veel graan kon worden ingevoerd, zich de luxe kunnen permitteren boeren en handelaren te vriend te houden door forse exporten toe te staan.[2] Ook op de binnenlandse markt konden hoge prijzen verkregen worden.[3] Een bewijs dat de boeren het toen ondanks tekorten aan veevoeder en kunstmest zeer voor de wind ging, levert de snelle groei van de spaarsaldi onder andere bij de Raiffeisen- en Boerenleenbanken.[4] Toen tegen het eind van de oorlog de situatie even nijpend werd en tot scheurplicht en vorderen van granen werd overgegaan, rezen al snel heftige protesten.[5] Voor deze politiek heeft de consument de tol moeten betalen. De situatie in 1940 was zoals in de inleiding uiteengezet in principe veel ernstiger. Mocht er aanvankelijk nog de hoop bestaan hebben dat invoer van granen mogelijk was, dit bleek spoedig een illusie. De te treffen maatregelen zouden dus veel ingrijpender en daardoor veel riskanter worden. De Nederlandse overheid en meer nog de bezetter, koos duidelijk voor het bereiken van een 'vrijwillige' medewerking, zonder de mogelijkheden tot dwang uit het oog te verliezen. Het optreden van de producenten vertoonde kenmerken van een zelfstandig positie kiezen. In de hiernavolgende paragrafen worden deze punten toegelicht.

1. Het verkrijgen van 'vrijwillige' medewerking

Voor het verkrijgen van 'vrijwillige' medewerking werd geen heil gezocht in een simpel recept. Alle denkbare en toepasbare mogelijkheden werden, zo lijkt het, aangegrepen. Hierover bestond weinig verschil van mening met de bezettende autoriteit op het terrein van de voedselvoorziening, *E und L,* met een uitzondering ten aanzien van het nut van het voeren van propaganda. In het hierna volgende zullen de mogelijkheden die werden aangegrepen puntsgewijs worden besproken.

Propaganda en voorlichting

Dat de Duitse autoriteiten na alle successen die de nazistische propaganda in Duitsland geboekt had, veel vertrouwen hadden in het voeren van propaganda ligt voor de hand. Toen Louwes al in 1940 de boeren wou verplichten een uitgebreide boekhouding te houden om daardoor mogelijkheden voor controle op de uitvoering van de verordeningen te krijgen, vond *Graf* Grote dat er al onnodig veel met verordeningen werd gewerkt. Hij hield Louwes voor dat het voeren van propaganda en een juiste prijspolitiek de beste middelen waren de overheidswensen gerealiseerd te krijgen. Voor het overige moest men de boeren maar vertrouwen, waarbij met enige steekproefgewijze controle kon worden volstaan.[6]

Louwes was niet afkerig van propaganda in de betekenis van publiciteit via de media. Dat was al voor de oorlog overduidelijk.[7] Toch werd hij nu gedwongen te verkondigen, dat de Nederlandse boer op grond van zijn nuchterheid niet gevoelig zou zijn voor propaganda; het zou hem zelfs achterdochtig maken.[8] Het is duidelijk, dat hij niet kon vertellen, waarom hij thans vond, dat in de gegeven situatie propaganda geen geschikt middel was om de boeren tot bereidwillige medewerking te brengen.

De reactie van *Graf* Grote is duidelijk: het voeren van de noodzakelijk geachte propaganda zou buiten het Rijksbureau om geschieden. De specifieke propaganda ter ondersteuning van de produktie werd, zoals in Hoofdstuk 5 is medegedeeld, toevertrouwd aan de Commissie Posthuma, terwijl het voeren van propaganda meer in het algemeen op het terrein van de landbouw het werk werd van de Nederlandse Landstand.

Het gevolg hiervan was niet alleen dat Louwes de propaganda als middel ter uitvoering van zijn beleid niet meer gebruiken kon, maar erger nog, de gevoerde propaganda werd door hem en zijn medewerkers als een direct gevaar voor de 'vrijwillige' medewerking van de boeren ervaren. De indruk werd immers gewekt, dat de zaak van de voedselvoorziening geen Nederlands maar een Duits belang was. Deze indruk werd versterkt door het voor Nederlandse begrippen extravagante karakter van de gevoerde propaganda. Zo weet Louwes tijdens een uiteenzetting over de voedselvoorzieningssituatie in het College van Secretarissen-Generaal de te geringe inzaai van koolzaad in augustus 1941 aan de 'minder juist' gevoerde propaganda, 'zodat de boeren achterdochtig werden'.[9] Hierop zag de overheid zich gedwongen, om ervoor te zorgen dat er in 1942 wel voldoende werd ingezaaid, bij een bestaande algemene prijsstop de prijs van het koolzaad van *f* 20,-- tot *f* 30,-- per 100 kg te verhogen, Dit betekende een verdubbeling van de prijs in 1939.[10] Louwes was er ook van overtuigd, dat deze propaganda algemeen de indruk wekte dat de produktie voor Duitsland bestemd was en dus boeren en tuinders ertoe aanzette of hen moreel de ruimte gaf tot klandestien handelen.[11]

Aan dit soort propaganda kleefden dus dezelfde bezwaren als aan de inschakeling van NSB-organisaties, als de Nederlandse Landstand op het terrein van de produktie en de Nederlandse Volksdienst inzake de hulpverlening met voedsel.[12] Zoals reeds vermeld is bij de bespreking van de Commissie Posthuma, is het een gelukkige omstandigheid geweest, dat met het vertrek van *Graf* Grote rond de jaarwisseling 1941/42 de voorstander van de volkspropaganda verdween.[13]

Men kan de vraag stellen of het Rijksbureau op andere dan propagandistische wijze getracht heeft via voorlichting de medewerking van de boeren en tuinders te bewerkstelligen. Het antwoord hierop moet zijn dat vrijwel geen mogelijkheid ongebruikt werd gelaten.

Wat het rechtstreekse contact van Louwes via de media met de boeren en tuinders betreft, bleven tot 20 oktober 1943 alle kanalen voor hem gesloten. Op zijn herhaaldelijk aan de Duitse overheid geuite wens de Nederlandse bevolking een correcte voorlichting te mogen geven met name over de uitvoer liefst toegelicht met cijfers, werd tot dan toe negatief beslist.[14] In het najaar van 1943 vreesden zowel Louwes als Von der Wense, zoals hierna nog zal worden toegelicht, dat de vrijwillige medewerking van de boeren, met name ten aanzien van de aflevering, zozeer zou afnemen, dat de voedselvoorziening in groot gevaar zou komen. Gelijktijdig werd vanuit het Rijk grote druk uitgeoefend, in feite sterker op de Duitse autoriteiten in ons land dan op de Nederlandse, om meer te exporteren.[15] Louwes, die in zijn verdediging openlijk toegeeft, dat hij het verzet van de Duitse autoriteiten in Nederland tegen de vorderingen uit Duitsland (Goering) wou steunen, besloot via een publiek optreden een poging te wagen de zaken ten goede te doen keren. Louwes zelf gaf van dit omstreden optreden de volgende voorstelling van zaken.[16]

Met het voortschrijden van de oorlog en het keren der krijgskansen wordt ten aanzien van de produktie en de bestuurlijke constellatie de situatie in Duitsland er niet beter op. In de herfst van 1943 valt die onzekerheid bij de Duitse bestuursorganen waar te nemen. Dit heeft zijn weerslag op Nederland: er worden exorbitante exporteisen gesteld, niet door het *REM* maar met name door Goering. Deze eisen kwamen voor *E und L* onverwachts. Goering had al in oktober 1942 de aanval ingezet door in Berlijn tijdens een openbare redevoering ter gelegenheid van de dankdag voor de oogst te verkondigen, dat in Nederland het officiële rantsoen slechts een aanvulling was op wat de bevolking zich via de zwarte markt verschafte. Maar: Duitsland zou het laatste land zijn waar honger geleden zou worden. Hier werd dus een koppeling gemaakt tussen exporteisen en de zwarte markt. De Duitse autoriteiten in Nederland oefenen nu druk uit op Louwes om de zwarte handel aan te pakken, zodat zij zich beter tegen deze eisen verzetten kunnen. Louwes op zijn beurt werpt de schuld voor de zwarte handel weer op Goering, omdat deze met zijn redevoering, die in Nederland via de media druk verspreid werd, de Nederlanders

tot zwarte handel zou hebben uitgedaagd 'anders gaat alles naar Duitsland'.[17] Hij geeft voor de Zuiveringscommissie aan, dat de zwarte handel zijns inziens vanaf de herfst 1942 begint toe te nemen en in de tweede helft van 1943 en nog sterker in de herfst van 1943 tot ernstige klachten aanleiding geeft. Het Nederlandse volk dient nu ook volgens hemzelf gewezen te worden 'op het funeste van de uitbreiding van deze zwarthandel'.[18]

Duidelijk is dat *E und L*, hierin gesteund door de Rijkscommissaris, die de tekst in zijn definitieve vorm goedkeurde,[19] aan Louwes toestond om via een persconferentie een oproep te doen tot het Nederlandse volk, afstand te nemen van de zwarte handel, waarbij het hem werd toegestaan de omvang van de export toegelicht met cijfers naar waarheid uit de doeken te doen.

De teneur van de persconferentie van 20 oktober 1943 is duidelijk: de export van levensmiddelen naar Duitsland en het gebruik door de *Wehrmacht*, samen te schatten op 7 à 9% van het totaal, is zo gering, dat daaraan geen argumenten ontleend kunnen worden om tot zwarte handel over te gaan, temeer omdat dit rampzalig kan worden voor de voedselvoorziening van de Nederlandse bevolking.[20] Over het resultaat schreef Louwes een week later aan F. van Meurs van De Telegraaf, die hem boze reacties had doen toekomen: 'Ik wist natuurlijk van te voren, dat op deze mededelingen een storm van niet-gelooven en wantrouwen zouden volgen'. Dat hij toch een persconferentie heeft gegeven beargumenteerde Louwes als volgt: 'Het gevaar van een inzakken onzer voedselvoorziening door de door mij geschetste ontwikkeling is mijns inziens urgent en nu zal ik het door publicaties wel niet kunnen redden, maar ik kan het toch moeilijk met mijn verantwoordelijkheid overeenbrengen om in dezen niets te doen. Daarnaast beschouw ik deze wijze van handelen als de beste tactiek tegen eventueel verdergaande exporteischen. Dat is evenwel een zaak, waarover ik verder niet kan uitwijden en die ik geheel voor eigen verantwoordelijkheid moet nemen. Daarom verzoek ik U dit laatste als vertrouwelijk te beschouwen'.[21] Uit het feit dat Louwes Van Meurs durfde in te lichten over zijn tweede motief, de exporteisen betreffend, kan ter bevestiging worden afgeleid, dat de Duitse autoriteiten dit motief kenden, het mocht echter niet wereldkundig worden gemaakt.

In zijn verdediging schrijft Louwes over de resultaten van deze persconferentie: 'Het bleek echter, dat het geloof in mededeelingen van de Overheid reeds veel meer was aangetast dan ik gedacht had.

De 'Zuiveringscommissie' heeft het houden van deze rede met 'gevaarlijk' bestempeld.[23] Dit naar aanleiding van klachten tegen Louwes na de oorlog bij haar ingediend, dat hij de roof van voedingsmiddelen verbloemd zou hebben. De commissie beargumenteerde, dat de reactie van het publiek psychologisch heel begrijpelijk was, aangezien in de voorafgaande jaren de voedselvoorzieningsautoriteiten niet in de gelegenheid werden gesteld mededelingen te doen van de vele moeilijkheden en dat, omdat dit nu wel het geval was, de rede dus ten bate van de Duitsers gehouden moest zijn.

Een goed deel van het Nederlandsche Volk geloofde echter mijn uiteenzetting niet en ik heb toen gemerkt hoe slecht menschen lezen. Het positief resultaat is intusschen geweest, dat voor het overgroote deel de vergroote exporteischen door de Duitschers zijn ingetrokken en dat toch velen anders zijn gaan denken over den zwarten handel'.[22]

Dat Louwes zich na deze ervaring niet meer publiekelijk tot het Nederlandse volk of de boerenbevolking gericht heeft, ligt voor de hand. Directe beïnvloeding via de media heeft dus evenmin als luidruchtige propaganda kunnen dienen om de boeren tot 'vrijwillige' medewerking te bewegen.

Van groot belang lijkt me de meer indirecte beïnvloeding van producenten. Louwes heeft getracht de ambtenaren van de voedselvoorziening zo goed mogelijk voor te lichten om hun steun en via hen die van de producenten te behouden. Talrijk zijn de bijeenkomsten met PVC's, PBH's in de provincies, besturen van bedrijfsorganisaties, economische rechters en tuchtrechters, CCD-ambtenaren en burgemeesters, waar Louwes als spreker optrad.[24] Ook werden circulaires ter voorlichting rondgezonden,[25] met name wanneer het vertrouwen bijvoorbeeld bij het niet honoreren van de 'Ausweise' betreffende de arbeidsinzet in Duitsland van de jaarklassen 1923 en 1924,[26] weer eens op de proef werd gesteld. Begin 1944 zag Louwes zich gedwongen met een voorlichtingsblad voor al zijn medewerkers te komen. Dit was in eerste instantie duidelijk bedoeld voor de medewerkers in de provincie.[27] Door de papierschaarste kon niet iedereen een exemplaar krijgen, maar er zou voor gezorgd worden dat iedereen het kon lezen. 'Men begrijpe, dat Nederland bezet gebied is en dat het daardoor niet te vermijden is, dat op sommige punten niet alle inlichtingen worden verstrekt. Men werpe echter niet - ook niet in gedachten - tegen, dat de antwoorden toch gekleurd, tendentieus of niet geheel waar zijn. Daarvan zal geen sprake zijn.' Zo schreef Louwes in 'Ter inleiding' bij het verschijnen van het eerste nummer.

Een andere mogelijkheid om een groot deel van de boeren en tuinders te bereiken, was door middel van de kerken. Hoewel Louwes persoonlijk zowel met Aartsbisschop J. de Jong als met de Secretaris van het Moderamen van de Hervormde Kerk contact onderhield,[28] zullen die met de katholieke kerk wegens de daar bestaande gezagsverhoudingen hem het meeste praktische steun hebben opgeleverd. Op mijn vraag aan Dols wat Louwes met zijn door hem gemelde regelmatige bezoeken aan Mgr. de Jong voorhad, antwoordde deze onomwonden, dat het Louwes op de eerste plaats te doen was om met hulp van de kerk de medewerking van de boeren te verkrijgen. Daarnaast noemde hij nog twee andere redenen, hier minder relevant namelijk: bij de Aartsbisschop kon Louwes zijn eigen optreden ter discussie stellen en hij beschikte in de regel over informatie van buiten de grenzen. Dols deelde verder mee dat het herderlijk schrijven dat in alle Rooms-Katholieke kerken van Nederland op zondag 17 decem-

ber 1944[29] werd voorgelezen, in concept van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening afkomstig was. Al eerder was iets dergelijks in het bisdom Breda gebeurd namelijk op zondag 13 augustus 1944. Hiervoor was aan Dols (deze was katholiek) door de Wnd. Provinciaal Voedselcommissaris een copie gestuurd. Ook aan Mgr. Mutsaerts heeft deze Voedselcommissaris verzocht de boeren aan te sporen hun medewerking te verlenen.[30] Het gebruik maken van het herderlijk schrijven vond eerst vrij laat in de bezettingstijd plaats toen het er werkelijk op aankwam. Wat vóór die tijd door de kerken gedaan is om de boeren tot medewerking te bewegen, is mij onbekend. In de door mij geraadpleegde archieven, inclusief dat van het Aartsbisdom in Utrecht, zijn geen nadere gegevens te vinden.

In hoeverre Louwes getracht heeft via de ondergrondse pers of Radio Oranje de boeren tot medewerking te bewegen, is verre van duidelijk en ik heb ook geen nader onderzoek gedaan om daar achter te komen. We weten dat het Rijksbureau alle mogelijke moeite deed de regering in Londen en de ondergrondse op de hoogte te houden. Ik verwijs hiervoor naar bladzijde 106 en naar een passage uit het schrijven van H.J. de Koster aan de Zuiveringscommissie.[31] 'Als leider van een inlichtingengroep stelde ik mij eind 1943 met den Heer Louwes in verbinding tot het verkrijgen van inlichtingen betreffende de voedselvoorziening. Tot midden October 1944 heb ik steeds alle gewenschte inlichtingen ontvangen, terwijl de Heer Louwes, die persoonlijk de voor Engeland bestemde rapporten opstelde en tikte, volkomen op de hoogte was voor welk doel deze gegevens werden gebruikt' ... 'Het initiatief tot het verstrekken van inlichtingen ging meerdere malen van den Heer Louwes uit'. In zijn verdediging verwijst Louwes naar het standpunt van de Nederlandse regering in Londen, die zich in een redevoering voor Radio Oranje tegen de zwarte handel had uitgesproken.[32] Het zou kunnen zijn dat Louwes dit standpunt beïnvloed heeft. Overeenkomend met het motief tot het verschaffen van inlichtingen aan de kerken, zou men ook hier mogen veronderstellen, dat het Louwes in dit geval op de eerste plaats te doen is geweest om de vrijwillige medewerking van boeren en tuinders voor de voedselvoorziening te verkrijgen.

De conclusie uit het voorafgaande luidt, dat de mogelijkheden voor het Rijksbureau om door propaganda, voorlichting en aansporing de betrokkenen bij de voedselvoorziening tot medewerking te bewegen schaars waren, doch waar mogelijk werden aangegrepen. Dat de door de Duitsers gewenste propaganda, waarbij het Rijksbureau slechts zeer zijdelings betrokken was, een averechtse uitwerking kon hebben, wordt aangetoond door het feit, dat Louwes na de mislukte propaganda-actie voor de koolzaadteelt zich onder meer gedwongen zag de prijs van koolzaad buitensporig, namelijk met 133% tussen 1939 en 1943 te verhogen. Dit leverde wel een volledig succes op.

Prijzen

Allereerst dient gesteld te worden, dat de mogelijkheden van de voedselvoorzieningsautoriteiten, zowel van de Duitse als van de Nederlandse, om door het hanteren van de prijzen de boeren en tuinders te vriend te houden en de produktie in een bepaalde richting te sturen, beperkt waren. Het prijsbeleid was gecentraliseerd bij dr. C. Trabold, *'Leiter der Abteilung Preisbildung'* aan de Duitse kant en de Gemachtigde voor de Prijzen, mr. H.C. Schokker aan Nederlandse zijde.[33] Voor een overzicht van de prijsontwikkeling raadplege men Bijlage 6.

Nu was het bijzonder gunstig voor de landbouwers, dat spoedig na de komst van de bezetter in het kader van de economische integratie de hier relatief lage landbouwprijzen tot het Duitse niveau werden opgetrokken.[34] Bij de prijsvaststelling werd hierbij voor de afzonderlijke produkten rekening gehouden met de gewenste ontwikkeling van de produktie.[35] In de onderhandelingspraktijk betekende dit, dat Louwes zonder moeite de door hem in juli/oktober 1940 gedane prijsvoorstellen door de Duitse autoriteiten (*Graf* Grote, Fischböck en vanaf september Trabold) geaccepteerd kreeg.[36] Dit betekende voor de landbouwprijzen een over de gehele linie forse verhoging tussen 1939 en 1941.

Het algemene Duitse prijsbeleid was erop gericht om oorlogsinflatie zoveel mogelijk tegen te gaan.[37] Dat leidde ertoe dat verdere prijsverhogingen uiterst schaars werden toegestaan. Op zijn minst moest worden aangetoond, dat kostenverhogingen veroorzaakt door de oorlogsomstandigheden, zoals een lagere produktie per ha, een hogere prijs rechtvaardigden. Kostenberekeningen speelden dan ook een grote rol in de onderhandelingen tussen het Rijksbureau en de Gemachtigde voor de Prijzen, welke stroef verliepen. Volgens Louwes was hij 'een volkomen leek' op het gebied van de landbouwprijzen en zag hij de hoogte van de prijzen slechts als rekenwerk en niet als een vraagstuk van produktiepolitiek. Hij begreep het zelfs niet als het hem werd uitgelegd.[38] Louwes werd hierdoor begin 1941 al gedwongen het onderhandelen op hoofdpunten over te laten aan *Graf* Grote.[39] Hirschfeld onder wiens competentie de Dienst van de Gemachtigde viel, werd er wel bij betrokken, maar kon er zelf niets aan doen.[40] Waarschijnlijk echter voerde Schokker enkel de Duitse orders uit, omdat ook *E und L* het zwaar te stellen had met de Duitse prijzeninstantie.

Veelzeggend is de brief van Von der Wense de dato 20-12-1943 aan het *Institut für Wirtschaftsforschung* in Berlijn[41] met het verzoek hem cijfers te verstrekken over prijscalculatie op basis van voedingswaarden. Dat dit een noodsprong was, blijkt uit zijn toelichting. Volgens Von der Wense zouden de prijzen van de produkten minstens 10% onder de Duitse prijzen liggen. Als argumenten voor een prijsverhoging voerde hij aan, dat kostenstijgingen onder andere veroorzaakt door tekort aan arbeidskrachten, kunstmest en trekkracht, een nega-

tief effect hadden op de verbouw van arbeidsintensieve teelten zoals hakvruchten en groenten. Het was daarom nodig de groeiende ontevredenheid bij de boeren over de kostenstijgingen op te heffen, omdat zij anders hun toevlucht zouden nemen tot de zwarte markt. Von der Wense legde daarbij heel duidelijk de relatie tussen de hoogte van de prijs en de medewerking van de boeren. *'Bisher hat Gott sei Dank das Gros der Bauern noch treu und brav mit einiger Nachhilfe durch unsere Kontrollorgane abgeliefert'.* Als echter de boeren gaan menen, dat de officiële prijs te laag is, zo gaat hij verder, helpt er geen politie meer aan om de zaak rond te krijgen. Hij deelde mee tot nu toe de prijscommissaris Trabold niet te hebben kunnen overtuigen in verband met het door deze gevreesde inflatiegevaar. Wel zou hij accoord kunnen gaan met subsidiëring van bepaalde produkten.[42]

De laatste zin maakt tevens duidelijk dat er enige ruimte was door hogere producentenprijzen te baseren op subsidies of, zoals in veel gevallen geschiedde, op een verlaging van de verwerkings- of handelsmarges, die door de bezetter in het algemeen te hoog werden geacht.[43] De subsidies werden betaald uit het Landbouwcrisisfonds.[44] Voor de uitvoering van het 'Zaaiplan' voor 1943 konden enkel voor de teelt van koolzaad en zandaardappelen hogere prijzen ter stimulering worden geboden.[45]

In 1944 trad voor het eerst verandering op in de gevolgde prijspolitiek.[46] Deze kwam echter zo laat, dat de nieuwe prijzen niet meer van betekenis zijn geweest voor de verwezenlijking van het teeltplan, maar de bereidheid tot inleveren zal er ongetwijfeld door zijn vergroot. De prijsstijging was aanmerkelijk hoger dan de gevraagde voor 1943, zodat men er vanuit kan gaan, dat ook de daarna gestegen kosten volledig werden vergoed. Nu waren de beteelde oppervlakten in 1943, zoals vermeld is, overeenkomstig het teeltplan ideaal te noemen, zodat handhaving van de prijsverhoudingen voor de uitvoering van het teeltplan niet funest behoefde te zijn. Voor de uitvoering van het teeltplan 1945 werden enige prijsverhogingen voorgesteld door de Directie van de Landbouw, waar de Gemachtigde voor de Prijzen niet afwijzend tegenover stond.[47] Trabold ging accoord met de verhogingen waar ook Louwes het mee eens was, namelijk een verhoging van *f* 4,-- per 100 kg vroege aardappelen en een premie van respectievelijk *f* 10,-- en *f* 25,-- per 100 kg koolzaad en blauwmaanzaad te betalen uit het Landbouwcrisisfonds.[48]

Premies

Een andere mogelijkheid, de boeren tot medewerking te bewegen aansluitend bij het gebruik maken van prijzen, was het verstrekken van premies.[49] Hierbij kan men drie vormen onderscheiden. Ten eerste de verkapte prijsverhogingen, zoals de premies gegeven bij koolzaad en blauwmaanzaad. Ten tweede premies in geld, die uitbetaald werden na het verrichten van handelingen, waarop normaal gesproken

geen betaling volgde, bijvoorbeeld na het scheuren van grasland. Ten derde premies in natura. Het betreft hier in eerste instantie produkten die eerst na fabriekmatige bewerking voor comsumptie geschikt zijn, zodat in het kader van de zelfverzorgersregeling niet besloten kon worden de boeren een deel voor eigen gebruik te laten houden. Dit was het geval bij de suiker-, de olie- en de vlaspremies.

De voor het produktiejaar 1943 ingevoerde suikerpremie was bedoeld om bij een verbod tot prijsverhoging de teeltoppervlakte van suikerbieten op peil te houden, die blijkens de verminderde inzaai in het voorjaar van 1942 onder druk was komen staan.[50] Het invoeren van een teeltverplichting, zoals die voor koolzaad bestond, werd niet opportuun geacht, schreef het Rijksbureau ter informatie van de medewerkers, zodat slechts de mogelijkheid een premie te geven overbleef. Door 2 miljoen kg, dit is één procent van de suikeropbrengst, aan de boeren als premie uit te keren, bereikte het Rijksbureau dat het produktie-areaal, ondanks het blijven toenemen van de schaarste aan materiaal, arbeid, trekkracht en kunstmest, in 1943 weer met 10% toenam ten opzichte van 1942, zodat het bestaande suikerrantsoen gewaarborgd bleef.[51]

Dat een teeltverplichting geen garanties bood, was inmiddels al bij de teelt van koolzaad gebleken. De boeren die een bepaald gewas liever niet verbouwden, vonden in het weer (te koud, te nat, te droog) altijd wel een aanleiding om niet in te zaaien of het ingezaaide weer onder te ploegen.[52] Bovendien volgde op telen niet altijd automatisch inleveren. Nadat de teelt van koolzaad voor boeren met bouwland verplicht was gesteld, ontdekten zij al snel hoe zij zelf uit koolzaad olie konden persen. Het zelf persen van koolzaad betekende echter een zeer groot verlies van olie. De oliefabrieken behaalden een rendement van 43,5% olie tegen 25, maximaal 30%, bij het klandestiene persen.[53] In dit geval had het geen zin om hoe dan ook een gedeelte van de oogst bij de boeren te laten. Een premie in de vorm van olie bij voldoende inlevering leek de beste oplossing.

Uit het voorafgaande blijkt, dat in het geval van de koolzaadteelt alle beschikbare middelen: teeltverplichting, prijsverhoging, premie in natura, premie in geld, propaganda (averechts) en voorlichting zijn aangewend. Hier moet bij worden vermeld, dat deze teelt als het ware uit het niets moest worden opgebouwd, terwijl voor suikerbieten slechts gezorgd moest worden dat door de tijdsomstandigheden de teelt niet zou verminderen.

Nu werd juist deze suikerpremie door meerderen als onbillijk beschouwd,[54] omdat niet ieders grond geschikt was om er suikerbieten op te telen. Suiker was in de oorlog een algemeen begeerd artikel en zeker voor boeren, die over fruit beschikten waarvan jam, appelmoes of dranken bereid konden worden. Daarbij kwam dat de teelt van aardappelen weliswaar als van het hoogste belang beschouwd kon worden, maar dat bij alleen al een normaal rantsoen van 4 kg per

hoofd per week en bij 15% gebruik voor veevoeder[55] een aardappelpremie lachwekkend zou zijn geweest; zelfs vrij ongeschikt voor de handel. Om ook in 1944 een voldoende groot aardappelareaal te krijgen zonder prijsverhoging werd besloten ook aan aardappeltelers een premie in de vorm van suiker toe te kennen. De suikerpremie kon deels voor de inlevering van de produkten al worden uitgekeerd.[56]

Premies bleken een geschikt middel om de produktie en inlevering te bevorderen. Aan de premie in natura was het voordeel verbonden dat deze noch voor de consument noch voor de schatkist financiële lasten opleverde. Premies vormden enerzijds een aanvulling op de prijspolitiek, anderzijds behoorden zij tot de bijzondere gunsten welke de agrarische bevolking te beurt vielen.

Bijzondere gunsten

Om de 'vrijwillige' medewerking van de boeren te behouden, werd de boeren op het terrein van de voedselconsumptie aanzienlijk meer ruimte geboden dan aan de overige inwoners van Nederland. Louwes sprak over: 'de bijzondere gunsten, die de boer tegenover andere Nederlanders geniet. Deze zijn: huisslachting, recht om een aantal kippen te houden, waarvan men het overgrote deel der eieren mag houden, zelfverzorgerspremie, suikerpremie, oliepremie e.d.'[57] De omvang en aard van de zelfverzorging worden bij de verdeling besproken (zie blz. 207). Hier volstaat te vermelden, dat de boeren door diverse kunstgrepen een hoog rantsoen kregen toegewezen. Ze werden bovendien in staat gesteld ook aan hun arbeiders extra levensmiddelen te verstrekken.[58] Zij konden mede hierdoor gemakkelijk een klein deel van hun produkten verkopen, zonder gevaar aan de eisen van levering te kunnen voldoen. Bovendien behoorden zij tot de categorie personen die werkzaam was voor de voedselvoorziening en daardoor vrijwel was vrijgesteld van arbeidsinzet in Duitsland.[59]

Het lot van de boeren, mits zij niet door oorlogshandelingen getroffen werden, stak gunstig af bij dat van de meeste andere Nederlanders. Hun inkomsten waren ook zonder zwarte handel aanzienlijk beter dan in de periode voor de oorlog. Dit dankten ze aan hun cruciale positie en de keuze van de overheid niet door repressie, maar in eerste instantie door 'vrijwillige' medewerking van de boeren, de voedselvoorziening veilig te stellen.

Concluderend kan gesteld worden dat Louwes, hierin gesteund door *E und L*, alle mogelijkheden heeft aangegrepen de vrijwillige medewerking van de boeren te behouden. Hij heeft daarvoor een prijs betaald in de vorm als boven uiteengezet. Was dat de prijs die ervoor stond of heeft men meer betaald dan strikt nodig was? Uit de stukken krijgt men de indruk, dat Louwes en het Rijksbureau het standpunt innamen, dat niets betaald hoefde te worden voor wat de boeren eigener beweging van de voorgenomen plannen zouden uitvoeren.

Niets wijst erop dat de boeren gratuit ten koste van de consument of de andere Nederlanders bevoordeeld werden.

Ter illustratie moge dienen een tweetal passages uit een nota voor intern gebruik, betrekking hebbend op het 'Teeltplan 1943'.

'Haver. Het areaal haver (in eerdere jaren beperkt, G.Tr.) moet met plm. 20.000 ha worden uitgebreid. Men moge nu redeneren, dat gescheurd grasland economischer kan gebruikt worden voor de teelt van gewassen onder andere aardappelen, die meer profiteren van het mobiel gemaakte plantenvoedsel; daar tegenover staat echter, dat de verbouw van consumptie-aardappelen op gescheurd grasland geen succes is geweest in het afgelopen jaar. Wanneer men de zandboeren de vrijheid laat om op het voor oogst 1942 en '43 gescheurde en nog te scheuren grasland vrij haver te zaaien, met handhaving van de grens van 15% voor het oude bouwland, dan kan men er verzekerd van zijn, dat ook bij dezelfde prijzen belangrijk meer haver verbouwd wordt'.[60]

'Aardappelen. Men (onder andere het Bedrijfschap voor aardappelen, G.Tr.) is van mening, dat een verhooging van *f* 1,-- over de gehele lijn nodig zal zijn en dat bovendien de garantie zal worden gesteld om de aardappelen op tijd te rooien. Hierbij moge worden opgemerkt, dat uit de voorlopige berekening van den Heer Drs. Horring (medewerker van het Rijksbureau, G.Tr.) de prijs met een bedrag van *f* 0,40 - *f* 0,70 zou verhoogd moeten worden. De vraag is echter of deze prijsverhooging nodig is. De finantieele uitkomsten zijn dit jaar zeer goed geweest door de hooge opbrengsten. Daar de boer meestal achter de markt aanzaait, zou men kunnen verwachten, dat de gunstige resultaten van dit jaar ook nog door zullen werken op de uitpoot in 1943'.[61]

2. Produktie- en inleveringsdwang

Het nemen van dwangmaatregelen werd weliswaar als aanvulling gezien, echter was dwang meer nodig dan het de autoriteiten lief was[62] en zij lieten niet na, de regelingen in de vorm van besluiten en verordeningen voorzien van strafbepalingen vast te leggen. In Hoofdstuk 5 is uitvoerig ingegaan op het scheppen van de nodig geachte bevoegdheden en het apparaat waaraan het treffen van de regelingen, opsporing en berechting van overtredingen kon worden toevertrouwd. Hiervoor hebben we reeds melding gemaakt dat zowel Louwes als Von der Wense de mogelijkheden van het gebruik van dwang laag hebben ingeschat.[63] Dat de boeren allerlei redenen konden aanvoeren wanneer zij bij levering in gebreke bleven en dat de rechter dan machteloos stond, werd duidelijk verwoord door K.L. Gaaikema Schuiringa, Voorzitter van de Bedrijfsorganisatie voor akkerbouwprodukten.

'Het scheppen van een verplichting tot inlevering van een bepaald kwantum brengt met zich mede, de noodzakelijkheid van het nemen van sancties tegen diegenen, die aan deze verplichting om de een of

andere reden niet voldoen. De vraag rijst, of de rechter in dergelijke gevallen geneigd is zulke sancties toe te passen, omdat door hem als niet landbouwkundige zeer bezwaarlijk achteraf kan worden beoordeeld, of er inderdaad gegronde redenen zijn, die er toe hebben geleid, dat de betrokken delinquent niet aan zijn leveringsplicht heeft voldaan'.[64]

Nu nam de overheid weliswaar duidelijk genoegen met een 'redelijk' geachte inlevering (zie Hoofdstuk 9, blz. 241 e.v.). Ook werd bij de opstelling van de teeltplannen met het achterhouden rekening gehouden. Zo treffen we in een discussienota voor het zaaiplan voor de oogst 1943 opgesteld door het RBVVO een post aan van 100.000 ton broodgraan (10% van de beoogde produktie) 'welke door droogverliezen en sluikhandel verloren gaan' en 90.000 ton haver (34%), 'welke weggesmokkeld wordt'.[65] Bij haver werd op basis van ervaringen in de voorafgaande twee jaar de achterhouding zeer hoog geschat. Louwes stond in deze op het standpunt,dat het in dit geval beter was de boeren meer toe te wijzen dan hun paarden nodig hadden, waardoor naar zijn mening tot uiting kwam 'dat voor de stijgende moeilijkheden der landbouwers begrip getoond wordt'.[66] Een dergelijke lankmoedigheid kon de overheid zich maar bij weinig produkten permitteren. In het hierna volgende wordt op de belangrijkste punten van overheidsdwang ingegaan.

De beheersing van de veestapel en de levering van vee

Hoe een teeltplan er ook uit zou zien en hoe succesvol het ook mocht worden doorgevoerd, alles zou vergeefse moeite zijn, als de geproduceerde hoeveelheid voor verdeling onder de Nederlandse bevolking niet beschikbaar zou komen. Het grootste gevaar was niet eens de zwarte handel, waaraan naast een ongelijke verdeling ook het risico van kandestiene export kleefde[67], maar het vervoederen van voor menselijke consumptie geschikte produkten aan het vee, waaraan èn grote conversieverliezen èn veelal wederom zwarte handel verbonden waren. Het voorkomen van vervoedering, nauw gekoppeld aan de beperking van de veestapel, was dus een belangrijke zorg van het Rijksbureau.

Reeds bij Koninklijk Besluit van 28 augustus 1939[68] no. 66 werd er een vervoederverbod voor granen ingesteld. Later kon door een aanvulling van artikel 9 van de Landbouwcrisiswet en de uitvaardiging van het Voedselvoorzieningsbesluit het vervoederen van alle produkten verboden worden. Deze juridische maatregelen waren beslist onvoldoende om de klandestiene vervoedering van zelf geteelde produkten te voorkomen. De gedachte, door middel van een aanzienlijk prijsverschil ten gunste van de akkerbouwprodukten, vervoedering onaantrekkelijk te maken werd afgewezen, daar de daardoor ontstane onevenwichtigheid over de gehele linie niet gewenst leek.[69] Bovendien zouden daardoor de kleine boeren nog meer in de problemen geraken.

Naast een verdere beperking van de voedertoewijzingen als middel tot regulering, zou het accent komen te liggen op een directe beheersing van de omvang van de veestapel op basis van registratie van het rundvee en vergunningstelsel voor varkens (oormerken). De overheid had hierbij het voordeel, dat deze vormen van beheersing ook al voor de oorlog onder de werking van de Landbouwcrisiswet waren toegepast.[70]

De inkrimping van de pluimveestapel geschiedde via het beschikbaar stellen van kippevoer aan een beperkt aantal pluimveebedrijven c.q. vermeerderingsbedrijven.[71] De overige boerenbedrijven werd het houden van kippen verboden met uitzondering van 10 à 15 stuks afhankelijk van de aard en omvang van het bedrijf.[72] Het was de bedoeling een gedeelte van de geslachte kippen in koelhuizen op te slaan. Daar is niet veel van terechtgekomen. Ir. Tukker, Directeur van de Pluimveecentrale schreef op 15 oktober 1941 aan *E und L,* dat de afslachting van kippen nog steeds doorging en dat er reeds plm. 125.000 in de koelhuizen waren opgeslagen.[73] Inmiddels waren er al 25 à 30 miljoen kippen (extra) geslacht.[74] In het begin van de oorlog zal dus in de meeste Nederlandse huishoudens wel wat meer kip op tafel gebracht zijn dan voorheen. Alleen de boeren die voeder toegewezen kregen, waren verplicht eieren af te leveren.[75] Controle hierop kan niet moeilijk geweest zijn.

Voor het houden van varkens was een vergunning voor huisslachting nodig. Boeren die konden aantonen over voldoende afval te beschikken, ik neem aan allemaal, konden een vergunning aanvragen voor het houden van één of twee varkens voor huisslachting, waarvoor dan oormerken werden uitgereikt.[76] Voor landarbeiders was dit heel wat moeilijker. Als zij konden aantonen over voldoende afvalvoeder te beschikken, kregen zij wel een vergunning voor het aanhouden van een varken, waar *Graf* Grote voor gepleit had, maar dan moest officieel dit varken worden ingeleverd.[77] Zij kregen in ruil daarvoor een beperkte hoeveelheid extra vleesbonnen.[78] Ik vermoed dat dit zo geregeld werd om al te ongelijke behandeling van arbeiders te voorkomen. Behalve de hier besproken categorie varkens was het ook mogelijk varkens op contractbasis te mesten. Deze waren bestemd voor de *Wehrmacht* of voor uitvoer. Voor deze varkens werd voeder beschikbaar gesteld.[79] Dols zegt hierover dat deze, in tegenstelling tot de varkens aangehouden voor huisslachting, zelden goed wilden gedijen.[80] Verder werden er ook aan een aantal varkensfokkers voedertoewijzingen verstrekt om daarmee het nodige aantal zeugen te kunnen aanhouden voor de biggenproduktie en het instandhouden van de produktiecapaciteit.[81]

De rundveestapel bleef gedurende de bezetting de basis van het in augustus 1940 ingestelde vleesrantsoen.[82] Het inkrimpen en beperkt houden moest dus gelijktijdig een voldoende en regelmatige vleesaanvoer voor de distributie waarborgen. Zodra de stapel op het gewenste

niveau was gebracht, zou de vleesvoorziening vrijwel geheel uit de jaarlijkse natuurlijke aanwas moeten geschieden. Daar zou het inleveringsstelsel te zijner tijd op moeten worden afgestemd. Een extra probleem bij inlevering was, dat er een tegenstelling bestond tussen het soort vee, dat bij inkrimping aangehouden zou worden en het in te leveren vee. Het eerste zou voor het grootste gedeelte uit melkvee, gehouden voor de zuivelproduktie, het zogenaamde gebruiksvee, moeten bestaan. De slager heeft echter slachtvee nodig. De grenzen tussen beide soorten zijn niet altijd even scherp. In de praktijk kon men de boeren, voor wie ook de prijs een rol speelde, niet zomaar dwingen (slacht-)vee te leveren. Bij het instellen van een verplichting tot inlevering moest er dus een systeem gevonden worden, zodat goed gebruiksvee niet nodeloos zou worden afgeslacht.

Nu dachtten de autoriteiten in de zomer van 1940 dat door een beperking van de gedistribueerde hoeveelheden veevoeder de boeren daardoor althans voorlopig voldoende vee zouden leveren om de bonnen van de consumenten te kunnen honoreren.[83] Hun aandacht richtte zich op de hoogte van de prijs en de manier waarop het vee uit de markt zou worden genomen. Problematisch was, hoe een prijsclassificatie door de Veehouderijcentrale en de inschakeling van de particuliere handel moest worden doorgevoerd. Het systeem werd dat alle dieren administratief door de Veehouderijcentrale werden overgenomen en deze tegen betaling en inlevering van distributiebonnen toewees aan de slagerijen. Door het verzet van *E und L*, die de regeling te omslachtig vond, was het niet mogelijk het Centraal Bureau voor Vee en Vlees te Utrecht bij de toewijzing aan de slagerijen ingeschakeld te houden.[84]

Tegen de verwachting in en ondanks aansporingen bleven de boeren weigerachtig bij het leveren van rundvee.[85] Als oorzaken werden onder andere genoemd: de boeren besparen veevoeder door het klandestien slachten van varkens;[86] zij houden de 'worstkoeien' (het af te danken melkvee) aan, omdat zij verwachten dat er gevorderd gaat worden en zij aldus dan hun gebruiksvee kunnen sparen; de boeren hebben liever vee dan geld en de vraag naar gebruiksvee is vergroot door de eerdere teeltbeperking, de uitval door mond- en klauwzeer terwijl de melk- en boterprijzen zijn gestegen.[87] In het najaar 1940 werd daarom de verplichte veelevering ingevoerd, terwijl tevens bepaald werd, dat al het mestvee opgegeven bij de registratie van 24 november 1940 moest worden geleverd.[88]

De verplichte veelevering hield in,[89] dat per jaar per gehouden melk- en kalfkoe een aanslag in kilogrammen levend gewicht werd opgelegd.* Hieraan moest worden voldaan door het overleggen aan de Plaatselijk Bureauhouder van leveringsbonnen. Deze werden ver-

* 120 kg per vrouwelijk en 220 kg per mannelijk rund boven 1 jaar voor bedrijven met 5 stuks rundvee of meer in 1942/43.

strekt aan hen die vee voor de slachtbank aan de Veehouderijcentrale ter overname aanboden. Doordat alle rundveehouders verplicht waren een veeboekje bij te houden en naar ik aanneem het veebestand ook bij de PBH in de administratie was opgenomen, viel de regeling makkelijk te controleren. Het systeem impliceerde dat de leveringsbonnen verhandelbaar waren. De waarde van de bonnen werd spoedig gelijk aan het verschil tussen de prijs van runderen bij levering ter overname en die van runderen op de vrije markt. Ook is duidelijk dat runderen van mindere kwaliteit bijvoorbeeld naar Friesland gebracht werden om daar te worden afgeslacht.[90]

Deze veelevering kwam algemeen hard aan en in het bijzonder voor de minder kapitaalkrachtige boeren, die niet tot de eigenlijke rundveefokkers behoorden. Zij werden getroffen door de steeds maar oplopende prijzen voor gebruiksvee. Van alle klachten en verzoekschriften gericht aan de overheid, meestal de Rijkscommissaris, op het terrein van landbouw en voedselvoorziening vormden de aanvragen voor vrijstelling of vermindering van veelevering de grootste groep.[91] Op basis van de betreffende brieven krijgt men de indruk dat kleine boeren, ondanks de relatief lagere aanslag vaak gedupeerd werden, omdat zij ook al in de crisisjaren door de genomen maatregelen niet in staat waren geweest aan hun veestapel de uitbreiding te geven die voor hun bestaan als boer noodzakelijk geacht werd. Ook waren zij vaak de bezitters van enig mestvee, dat naar de stand van 24 november 1940 geheel tegen leveringsprijs moest worden overgedragen. Het systeem van de 'rode' leveringsbonnen werkte in hun nadeel.[92] Voor de verhouding tussen het verloop van de vastgestelde prijzen van slachtvee en van de prijs van gebruiksvee op de markt vergelijke men de cijfers in Tabel LXXVIII en Tabel LXXIX, in Bijlage 6.

Naargelang in de loop van 1942 en 1943 de veevoederpositie verbeterde, steeg de prijs van het gebruiksvee zo zeer dat de overheid zich gedwongen zag om in te grijpen.[93] Door deze prijsstijging werden volgens het Rijksbureau behalve de minder gegoede veehouders ook de consumptiemelkers en jonge boeren getroffen. Wat de laatste categorie betreft, werd een vergelijking gemaakt met de veehouders, die in 1917 en 1918 een bedrijf begonnen en door te weinig reserve al in het begin van de landbouwcrisis hun bedrijf moesten liquideren.[94] Met ingang van 6 maart 1944 werd daarom een geheel nieuwe regeling betreffende de manier van inlevering en de handel in rundvee ingevoerd.

De veebonnen verdwenen en in de plaats daarvan werd elke veehouder verplicht zijn jaarlijks opgelegde aanslag door middel van het aanbieden van gebruiks- of slachtvee ter taxatiemarkt te voldoen. De veehouder kreeg de taxatieprijs betaald. Goed gebruiksvee hoefde niet geslacht te worden en kon door veehouders die een aankoopvergunning hadden, worden gekocht op de taxatiemarkt. De keuze en prijs waren daarbij niet vrij; er werd niet geboden en het lot besliste

welk dier men tegen taxatieprijs en berekende kosten meekreeg naar huis. Bij een gering aanbod van slachtvee liep de boer het risico, dat de door hem aangeboden gebruikskoe in de categorie slachtvee werd ingedeeld. Maar het gebeurde ook weleens, dat een als goed gekwalificeerde gebruikskoe aan de boer-leverancier werd teruggezonden, omdat er op dat moment geen belangstelling voor bestond.[95] Op de taxatiemarkt waar wel de handelaar een rol bleef spelen, werd hierdoor het rechtstreekse contact tussen koper en verkoper verbroken.

Op deze regeling werd een uitzondering gemaakt voor veehouders die lid waren van het Stamboek. Zij kregen toestemming onderling vrij vee te kopen en verkopen. Aan het verlenen van een aankoopvergunning werd in principe de verplichting verbonden binnen 'zekere' tijd één of meer slachtrunderen te leveren met een totaal gewicht van minimaal het gekochte gebruiksrund. Voor beginnende boeren, vetweiders en bedrijven met een belangrijke onderbezetting aan vee kon de regel aangepast worden. Alhoewel er aanloopmoeilijkheden waren, bleek volgens het Rijksbureau het systeem goed te voldoen. Toen de regeling afgekondigd werd, daalde de prijs van de bonnen ogenblikkelijk van *f* 4,25 naar *f* 1,40 per kg.[96] Na het in werking treden, bestond er officieel geen vrije marktprijs meer.

Naast de normale verplichte veelevering zou er volgens de 'Berichten' van juli 1944 een zekere koppeling zijn aangebracht tussen de zwaarte van de veelevering en de inlevering van melk. Dit betekende dat aan de boeren die te weinig melk afleverden, een extra veeaanslag werd opgelegd. Deze werkwijze werd al in maart 1942 door dr. Ratjen, de Duitse *Referent* voor zuivelzaken, aan Von der Wense voorgesteld. Deze ging daar toen niet verder op in maar merkte wel op, dat een zekere controle uitgeoefend moest worden.[97] In 1943 en 1944 werd hier herhaaldelijk verder over gesproken.[98] Mijns inziens is de koppeling niet meer van betekenis geworden voor het systeem van de veelevering.

Maatregelen op het terrein van de akkerbouw

In de teeltplannen werd vastgelegd welke maatregelen getroffen zouden worden om de produktie te sturen. De uitvoering vond door de betreffende bedrijfsorganisaties plaats. Het hierna volgende is gebaseerd op de teeltplannen en bijliggende stukken.[99] De teelten van spelt en evene en gemengde granen, welke voor de menselijke consumptie geen betekenis hadden, werden verboden. De teelt van andere voedergewassen als hoofdgewas werd beperkt door de maximale omvang vast te leggen op een percentage van een bepaald basisjaar. Hiertoe behoorden: voederbieten, koolrapen, gele wortelen, groen te oogsten mais, klaver, lucerne en kunstweide. Aansluitend werd het afmaaien van onrijp graan en later ook van onrijpe oliezaden verboden. Vanzelfsprekend was in de voorschriften opgenomen, dat bouwland niet mocht worden omgelegd in grasland. De teelt van haver werd beperkt

tot 15% van het bouwland per bedrijf. Ook de teelt van peulvruchten was aanvankelijk aan beperkende maatregelen onderhevig, welke echter voor het jaar 1944 niet meer nodig geacht werden. Zelfs enige stimulering leek toen gewenst. Voor Waalse bonen, mosterdzaad en hennep werd de teelt gekoppeld aan contracten. Het aantal (te contracteren) hectaren voor een teelt werd door de overheid bepaald. De contracten werden afgesloten met aangewezen handelaren of een bedrijfsorganisatie zoals de 'Ondervakgroep voor Mosterd en Azijn'. Het hierbij betrokken landbouwareaal was slechts van marginale betekenis.

Gezien de snelle toename van de oppervlakte land- en tuinbouwzaden werd het nodig hiervoor in 1942 beperkende maatregelen in te voeren. Afgezien van de omvang van 5 are, die iedere boer voor eigen gebruik mocht verbouwen, werd de teelt slechts toegestaan met vergunning van het Hoofdbedrijfschap voor Akkerbouwprodukten. Of het nu aan overtreding van deze bepaling lag of aan een te ruime uitgifte van vergunningen, de teelt breidde zich tegen de zin van het Rijksbureau steeds meer uit. In 1943 was met een oppervlakte van 23.763 ha het teeltvolume ten opzichte van 1940 bijna verdrievoudigd. Oorzaak was de gunstige exportmogelijkheid. Hetzelfde verschijnsel trad op bij het tuinbouwareaal. Daar was het Rijksbureau aanvankelijk wel genegen enige uitbreiding toe te staan, in verband met de moeilijke positie van de bloembollen- en plantenkwekers en om mogelijk enig soelaas te bieden aan kleine boeren, varkens- en pluimveehouders, die door de inkrimping van de veestapel extra waren getroffen.[100] De tuinbouw* (zonder fruit) nam toe van 31.256 ha in 1940 tot 53.111 ha in 1943[102] zonder dat het Rijksbureau bij machte was hier daadwerkelijk iets aan te doen.

Bij de vlasteelt waar de exportmogelijkheid even goed was, vond een dergelijke groei niet plaats, ondanks de eis van de *Rüstungsinspektion* dat minimaal 20.000 ha verbouwd moesten worden. Ondanks de instelling van een linnenpremie daalde de teelt in 1943 tot 15.161 ha. De teelt vroeg teveel mest en arbeid,[103] terwijl de prijsstijging toch nog onvoldoende was geweest.[104] De Nederlandse autoriteiten waren hier allerminst rouwig om.[105]

De omvang van de vlasteelt werd niet door dwangmaatregelen beïnvloed. Toch is er hier melding van gemaakt, omdat het gebeuren samen met dat bij land- en tuinbouwzaden en groenten, ons een tweetal zaken duidelijk maakt. Ten eerste: het zou onjuist zijn te veronderstellen, dat de vrees voor export de boeren kopschuw maakte om een bepaald gewas te verbouwen als de prijzen ervan goed waren. Ten tweede: Louwes kon kennelijk niet verhinderen, dat in de praktijk

* De tuinbouw komt niet voor bij de teeltplannen, wel worden er relaties gelegd. Zo stelde de Directie van de Landbouw dat 15.000 ha akkerbouwland verloren ging door uitbreiding van de tuinbouw waarvan men 6.000 ha door graaninvoer gecompenseerd hoopte te krijgen.[101]

een tweetal teelten waar boeren/tuinders, handelaren en Duitsland belang bij hadden, zich uitbreidden, anderzijds heeft *E und L* genoegen moeten nemen met een kleiner vlasareaal dan was afgesproken. De afwijking betrof totaal 20 à 25.000 ha ofwel bijna 2% van het areaal bouwland in 1943. De schade voor de voedselvoorziening was gering, temeer daar voor de extra export van deze gewassen compenserende invoer van broodgraan kon worden gevraagd. Louwes, die deze ongewenste areaaluitbreiding duidelijk betreurde,[106] nam de ontwikkeling voor lief. Het lijkt onwaarschijnlijk dat een stelling nemen hiertegen door de bezetter zou zijn geaccepteerd.

De regulerende betekenis van de opgesomde teeltbeperkende maatregelen mag niet worden overschat, daar ze slechts op een beperkt areaal betrekking hadden, terwijl een aantal getroffen handelsgewassen slechts op een kleine minderheid van de bedrijven in het bouwplan voorkwam. De belangrijkste bijdrage van de teeltbeperking aan de regeling van de produktie was, dat voorkomen werd dat grond voor de voedselproduktie verloren ging aan de verbouw van veevoeder.

Behalve de teeltbeperkende maatregelen heeft er voor één gewas ook een teeltgebod bestaan. Het betreft de al eerder ter sprake gebrachte teelt van koolzaad (zie blz. 152). Alle inspanningen ten spijt bleek het niet wel mogelijk de teelt de gewenste omvang te doen aannemen. Bij het teeltplan voor 1943 werd na veel discussie besloten de teelt van koolzaad, eventueel te vervangen door 1½ maal zoveel blauwmaanzaad, verplicht te stellen. Het pakket maatregelen (inclusief oliepremie en prijsverhoging) heeft de teelt uiteindelijk de gewenste omvang doen aannemen.

De levering

Wat de levering betreft spreekt het vanzelf dat de overheid tot een zekere dwang moest overgaan. De Landbouwcrisiswet en het Voedselvoorzieningsbesluit gaven haar de mogelijkheid de producenten te verplichten de door hen geteelde produkten in te leveren. Ook de organisatie van de inlevering was voldoende uitgebouwd en beproefd. De producenten hoefden alleen maar de produkten op de daartoe aangegeven plaats af te leveren. De produkten kwamen daardoor normaliter direct in de kanalen van verwerking en distributie terecht of werden tegen bewaarloon door het bedrijfsleven opgeslagen.[107] Het probleem was de boeren zover te krijgen dat zij de gestelde regels opvolgden, waar zij de neiging vertoonden dit ondanks alle aanmoedigingen in onvoldoende mate te doen.

De mogelijkheden tot een hardere aanpak bestonden in druk op de producenten door de voedselvoorzieningsambtenaar uitgeoefend, om met de inlevering binnen het redelijke te blijven. Vervolgens in een controle op het bedrijf door ambtenaren van de Crisis-Controle Dienst, waarbij niet alleen de boeren zelf maar ook de verwerkende bedrijven werden bezocht en controle op de weg door ambtenaren

van de CCD en de politie, zodat het klandestiene vervoer werd gehinderd. De klandestiene verkoop via het distributieapparaat werd in hoofdzaak door de Dienst van de Gemachtigde voor de Prijzen werd bewaakt.[108] In welke mate deze druk effectief was, hing natuurlijk nauw samen met de kans dat men bekeurd werd, de mogelijkheid tot vervolging en de strafmaat, terwijl het voordeel dat men uit de overtreding van de regels kon trekken op zijn beurt mede bepaalde of men het risico wenste te lopen. Hier beperken we ons tot een toelichting op het inleveringssysteem voor de akkerbouw, toegespitst op de mogelijkheid tot vervolging. De zwaarte van de controle, het winstperspectief bij overtreding en de zwaarte van de straf worden daarna afzonderlijk besproken.

Om te weten of de boeren voldoende inleverden, werd op het moment van het dorsen van granen en oliehoudende zaden door controleurs vastgesteld hoe groot de oogst was. Hiertoe werden steeds meer controleurs in dienst genomen, zodat op het laatst in de meeste provincies alle dorsingen konden worden gecontroleerd.[109] Bleef vervolgens een voldoende inlevering uit, dan kon tot vervolging worden overgegaan waarbij de boer zich alleen kon beroepen op eventuele schade na de oogst geleden, zoals broei-, brand- en muizenschade en diefstal. Voor het zeer belangrijke produkt aardappelen was een dergelijke controle niet mogelijk. Het systeem had met eerdergenoemde maatregelen ter aanmoediging erbij, tijdens de eerste bezettingsjaren tot een 'redelijke' aflevering geleid.[110]

Voor de inlevering van de oogst 1944 zag de overheid zich gedwongen een nieuw inleveringssysteem te ontwerpen. Louwes schreef de noodzaak in eerste instantie toe aan slijtage van het bestaande systeem en het tekort aan 'deskundig personeel van behoorlijk kaliber', terwijl door verbetering en uitbreiding de administratieve lasten te hoog zouden worden.[111] De schuld voor het vastlopen van het systeem werd door hem op een interessante en handige wijze grotendeels bij de niet-boeren gelegd. In de 'Berichten' van juni 1944 gaf hij de volgende verklaring hiervoor. Sommige boeren, die hun inleveringsplicht nogal vrij opvatten, waren daardoor in staat aan de eigen arbeiders, andere hulpkrachten, leveranciers en middenstanders/ambachtslieden in het dorp wat meer te geven dan zij die de voorschriften consciëntieus opvolgden. Deze groepen zagen de kans schoon ook andere boeren zo onder druk te zetten, dat zij zelf allengs veel meer in natura binnen kregen, dan ze zelf konden opeten, zodat het 'een van de hoofdbronnen' werd van de zwarte handel. Aan deze 'afpersing' moest een eind gemaakt worden. Deze voorstelling van zaken werd ook door ir. A. Hadders, een van de ontwerpers van het nieuwe systeem, gegeven in een rapport van september 1944.[112]

Meer dan de slijtage lijkt me een andere reden aan te wijzen waarom op een nieuw systeem moest worden overgestapt. Door de inundaties, waarbij een belangrijk deel van het cultuurareaal onbruikbaar

werd,[113] en de waarschijnlijk te achten lagere hectareopbrengsten zou de omvang van de oogst 1944 een aanzienlijk lagere totaalopbrengst te zien geven. Om de rantsoenen te kunnen handhaven moest dus het inleveringspercentage worden verhoogd. Daar was een nieuw systeem voor nodig daar de ongewenste praktijken reeds zo ingeroest waren, dat een beroep doen op de vrijwillige medewerking niet meer voldoende was. Dat het om het redden van het rantsoen ging bij een verminderde opbrengst, treffen we aan in een later artikel in 'Berichten',* terwijl ook ir. Hadders er melding van maakt in zijn rapport.[115] Bijkomende reden zou kunnen zijn, dat de prijzen op de zwarte markt in 1944 sterk opliepen, zodat een groter verdwijnen van de artikelen dan voorheen verwacht mocht worden (vgl. blz. 175). Volgens Louwes stond ook de naoorlogse positie van de boeren op het spel. Hij achtte het van het hoogste belang, dat de 'vroegere eerlijkheid in handel en wandel, zoo snel mogelijk terugkeert en dat het niet tot verder afglijden komt', want boeren zitten vast aan de grond.[116] Dit sluit aan bij zijn opvatting over woekerprijzen, zoals reeds voor de bezetting ingenomen (vgl. blz. 16).

Het nieuwe systeem zag er in hoofdlijnen aldus uit.[117] Plaatselijke deskundigen taxeren de gemiddelde oogst in hun district. Ingedeeld per gewas naar klassen wordt elk bedrijf op basis hiervan aangeslagen, zodanig, dat iedere teler 'die behoorlijk zijn best doet' aan de eisen kan voldoen. Boeren die meer verantwoorden dan hun aanslag, mogen of de helft houden of kunnen voor hun helft toewijzingen voor gort, havermout of bloem vragen. Van koolzaad moet het meerdere geheel worden geleverd, waarbij de helft in de vorm van olietoewijzingen wordt gerestitueerd. Met name bij granen bestond de mogelijkheid maximaal 1/5 deel van de aanslag voor een produkt te voldoen door levering van een gelijkwaardige hoeveelheid van andere produkten. Een teler kon beroep aantekenen tegen de classificatie. Als door een nieuwe commissie de aanslag opnieuw was vastgesteld, lag de bewijslast voor het niet kunnen voldoen geheel bij hem.

In vergelijking met het voorafgaande systeem zijn er twee grote verschillen: feitelijk werd afstand gedaan van de verplichting alles te moeten inleveren en de bewijslast werd van de overheid overgebracht naar de verdachte. De dorscontrole was daarmee overbodig. Het niet voldoen aan de aanslag kon intrekking van de bijzondere gunsten (zie blz. 160) tot gevolg hebben. Mocht bovendien een of andere overtreding worden geconstateerd, dan kon een hoge boete worden opgelegd waartegen geen beroep mogelijk was.[118]

Op het nieuwe stelsel rees dadelijk veel kritiek.[119] Volgens ir. Hadders is de opzet in verband met het verloop van de oorlog volledig

* Het RBVVO vroeg te bewerkstelligen dat 8% of gemiddeld 150 kg meer zou worden afgeleverd dan over de oogst van 1943, ongeacht hoe de oogst 1944 ook zou uitvallen. Met de compensatie-invoer van 75.000 ton (7,7% van de behoefte) uit Duitsland erbij kon dan het broodrantsoen gehandhaafd worden.[114]

mislukt. Uit zijn rapport blijkt, dat veelal plaatselijk door de PBH's en controleurs van de CCD naar eigen bevind van zaken zodanig werd opgetreden, dat zij de medewerking van de boeren zo min mogelijk verspeelden.

Ook voor de verplichte inlevering van de tuinbouwprodukten op de veiling werd een nieuw systeem ingevoerd.[120] In 1944 liep de veilingaanvoer terug van 900.205 ton in 1943 naar 569.968 ton.[121] Tal van opmerkingen in de bronnen wijzen erop dat op het einde van de lente de aflevering plotseling sterk terugliep. De afzet van groente is elk jaar op dat moment vrij laag, terwijl op het terrein van de akkerbouwprodukten dan de problemen beginnen met de aansluiting van de nieuwe aan de oude oogst. Bij verordening van 5 april 1944 werd een teeltregistratieboekje ingevoerd als een 'schrede op den weg' de aanvoer op de veiling te bevorderen.[122] Nadat met de bezetter overeengekomen was, dat de export gefixeerd werd op 130.000 ton in plaats van de tot dan geldende hoeveelheid van 50% van de veilingaanvoer, verzocht Louwes zijn ambtenaren in juli 1944 aan de misstanden een einde te maken. Alleen een eventueel teveel aan groente zou bij een grotere aanvoer naar Duitsland worden afgevoerd tegen compensatie van broodgraan. Van de telers werd geëist dat zij 75% zouden afleveren van wat een bepaald areaal gemiddeld aan produkten opleverde. Ook hier werd de bewijslast naar de teler verschoven.[123] Over de uitwerking van deze maatregelen zijn mij geen gegevens bekend.

Uit de noodzaak de inleveringssystemen in 1944 te wijzigen mag men concluderen, dat het controle- en vervolgingssysteem, waarbij de bewijslast naar behoren bij de overheid lag, niet meer voldeed toen de schaarste wat grotere vormen aannam. Andersom geformuleerd: het systeem werkte redelijk zolang de overheid genoegen kon nemen met datgene wat de producenten achterhielden. In Deel III komen we op de omvang daarvan nader terug.

De mate van controle

Op grond van de beperkte betekenis die aan dwang werd toegekend, zou men kunnen veronderstellen, dat de functie van de controle geweest is, door uitwassen aan te pakken ervoor te zorgen, dat de inlevering 'redelijk' bleef. De heer G. Diepenhorst, gedurende de bezettingsjaren Directeur van de CCD, schatte dat één op de honderd ernstige overtredingen bekeurd werd.[124] Om een beter beeld te krijgen van de aard van de overtredingen en de controle, zijn een deel van de uitvoerige weekrapporten van de CCD systematisch bewerkt. In deze rapporten[125] werd wekelijks een overzicht gegeven van de opgemaakte processen-verbaal. De jaargangen zijn niet compleet. Van ongeveer 8.000 overtredingen werden de gegevens genoteerd. Hierbij werd telkens wanneer in een proces verbaal een produkt vermeld werd, dit als afzonderlijke overtreding aangetekend. Het werk werd

verricht met inschakeling van een tijdelijk onderzoeker.* Helaas bleek het niet mogelijk volledige reeksen op te stellen.

Op grond van de uitkomsten van dit onderzoek krijgt men een duidelijk beeld van de overtredingen die door de CCD werden geverbaliseerd en daarmee van de taakopvatting waarmee het werk werd uitgeoefend. Bij de bewerking van de weekrapporten bleek dat bij de meeste overtredingen hoeveelheden werden vermeld, dat deze weliswaar varieerden, maar dat pagina na pagina hetzelfde beeld te zien gaf. Hier kon met een simpele bewerking volstaan worden. Voor elk product werden 50 opeenvolgend voorkomende kwantums genoteerd, inzoverre als deze uitgedrukt waren in kilogrammen; dus geen zakken, kisten, bossen, mudden, flessen enzovoort. In het geval van olie werden ook de liters als kilogrammen geteld om het aantal 50 te halen. Van aardappelen is één exceptioneel geval van 49.000 kg uitgesloten. Bij de diverse groenten waar tal van maten in omloop zijn werden 50 opeenvolgende overtredingen verkregen, door de kwantums in kg voor witlof en spruiten ieder voor 25 vermeldingen bijeen te nemen.

Tabel I laat zien welk gewicht gemiddeld bij geverbaliseerde overtredingen geconstateerd werd. In Tabel II zijn de genoteerde gewichten uitgesplitst naar klassen om te zien of niet enkele grote partijen de geverbaliseerde kleine overtredingen hebben overschaduwd. Hierbij zijn de produkten met een relatief lage voedingswaarde per 100 g in Tabel II gescheiden van die met een hoge voedingswaarde. Bij de cijfers moet worden opgemerkt,

TABEL I
Gemiddeld geconstateerd gewicht van produkten genoemd bij geverbaliseerde overtredingen door de CCD.

uien	2.063 kg	bloem, meel	250 kg
aardappelen	1.617 kg	peulvruchten	185 kg
spruiten/witlof	1.185 kg	olie	80 kg/l
tarwe	390 kg	kaas	37 kg
rogge	385 kg	boter	21 kg

dat kleine hoeveelheden boter, kaas en olie al snel aangetroffen werden bij boeren, waar men wegens verdenking van grovere overtredingen op controlebezoek was en dat detailverkoop van melk en groenten nauwelijks bij de geverbaliseerde overtredingen voorkwam.

Voor tot het trekken van een conclusie wordt overgegaan, dient te worden vermeld dat voor de periode na september 1944 slechts een beperkt aantal gegevens uit deze bron beschikbaar is. Het beeld wij-

* Beschikbaar gesteld door de Sociale Dienst in Utrecht. De opdracht werd niet voltooid.

zigt zich niet in die zin, dat ook kleinere overtredingen wegens de hogere waarde der goederen zouden zijn geverbaliseerd. Eerder is van een tegengestelde ontwikkeling sprake. De 21 geverbaliseerde partijen aardappelen tussen 15 februari en 6 mei 1945 leveren als betrokken gemiddeld gewicht liefst 43.395 kg op. Van deze partijen bevonden zich er maar vijf in West-Nederland.

TABEL II
Verdeling van het gewicht van produkten genoemd bij geverbaliseerde overtredingen door de CCD over gewichtsklassen.

	tarwe	rogge	peul-vruchten	uien	aard.	totaal
1 tot 10 kg	2	1	6	4	1	14
10 tot 25 kg	6	1	10	6	1	24
25 tot 100 kg	14	19	17	6	5	71
100 tot 1000 kg	23	25	15	16	28	107
1000 kg en meer	5	4	2	18	15	34
	50	50	50	50	50	250

	boter	kaas	olie	totaal
1 tot 5 kg	15	15	8	38
5 tot 10 kg	15	14	14	43
10 tot 25 kg	14	12	15	41
25 tot 100 kg	4	5	5	14
100 kg en meer	2	4	8	14
	50	50	50	150

De conclusie is duidelijk. De CCD was het niet om het kruimelwerk te doen. De veronderstelling, dat het werk gericht was op het aanpakken van uitwassen om ervoor te zorgen dat de inlevering 'redelijk' bleef, lijkt bevestigd. Om misverstanden te vermijden lijkt het gewenst hieraan toe te voegen dat controle op de weg ook door andere organen werd uitgeoefend en dat ook van CCD-ambtenaren individueel het optreden weleens bevreemding heeft gewekt. Een fraai voorbeeld van een CCD-rapport levert Bijlage 7, waarbij het overigens de vraag is of het om een serieus stuk of om een parodie handelt. Om mogelijke schade te voorkomen, heb ik hierin naam en adres van de opsteller gewijzigd en het archiefnummer weggelaten. Het risico bij overtredingen voor de producenten, welke groep vrijwel uitsluitend door de CCD gecontroleerd werd, was dus zeer gering indien de hoeveelheid binnen redelijke perken bleef.

De winstmogelijkheden
Op grond van de CCD-rapporten kan een indruk verkregen worden van het voordeel dat met klandestien handelen verkregen kon worden. Daartoe moet bezien worden naar welke produkten kennelijk vraag bestond en tegen welke prijs zij door de producenten werden verkocht. De aantallen opgestelde processen-verbaal per produkt geven enigszins de richting aan, waarin de niet door de distributie-gebonden koopkracht zich bewoog. In Tabel III is de uitkomst te zien van het procentuele aandeel dat de afzonderlijke produkten in twee uiteenliggende perioden innamen in het totaal van de geverbaliseerde overtredingen. Een verder uitgesplitste berekening en de aantallen overtredingen waarop deze betrekking hebben, treft de lezer aan in Bijlage 8.

TABEL III
Aandeel van de afzonderlijke produkten in procenten van het totaal aantal geverbaliseerde overtredingen.*

weekrapporten: 6-9-'41 t/m 3-1-'42	%	8-1-'44 t/m 1-4-'44	%
1 vlees	21,3	boter, vet, olie, kaas	30,9
2 broodgraan	20,3	broodgraan	25,6
3 aardappelen	17,8	groenten/fruit	12,3
4 boter, vet, olie, kaas	13,9	aardappelen	8,1
5 genotwaren	13,3	peulvruchten	6,3
6 peulvruchten	5,5	vlees	6,1
7 uien	3,5	voedergraan, voeders	5,3
8 voedergraan, voerders	2,3	uien	2,4
9 groenten/fruit	1,5	genotwaren	2,2
10 vis	0,3	vis	0,8

* Exclusief overtredingen betreffende pluimvee en eieren en *non-food*-producten als stro.

Het seizoenverschil kan nauwelijks van betekenis zijn. Opmerkelijk is dat er grote verschillen te constateren zijn tussen het terrein van de overtredingen in 1941 en 1944. In het oogstjaar 1941 was de consument op zoek naar luxere produkten, vlees, kaas, zoetwaren, koffie en thee, terwijl men gelijktijdig een ruime aanvulling zocht in de voorziening van aardappelen en brood. In 1944 bleef de aankoop van vlees, cacao, koffie en de thee kennelijk tot speciale gelegenheden beperkt. Met aardappelen was het zo ongeveer gesteld als toen en voorheen met de peulvruchten: aanvulling als er aan andere, wat duurdere levensmiddelen, tekort was. De koopkracht richtte zich op het verkrijgen van vetten en broodgraan, terwijl de belangstelling voor groente duidelijk toegenomen was.

Talloos zijn de uitspraken waaruit blijkt, dat 'zwart' in de volksop-

vatting niet gelijk stond met 'in strijd met de voorschriften', maar met handel tegen te hoge prijzen. Er zijn dus heel wat overtredingen begaan waarbij het winstbejag niet op de eerste plaats stond. Dit neemt niet weg, dat de prijzen hoe dan ook een indicator zijn voor de aantrekkelijkheid van het niet inleveren. De tot nu toe gepubliceerde prijsgegevens[126] hebben hoofdzakelijk betrekking op zwarte prijzen berekend door de detaillisten. Met name voor de hongerwinter zijn er ook gegevens over de prijzen die aan de boeren betaald moesten worden. In de CCD-rapporten worden relatief weinig prijzen gemeld. Hun betekenis voor deze opzet is echter bijzonder omdat het hier overwegend producentenprijzen betreft. Het is overigens niet mogelijk op grond van de gegevens een overzicht op te stellen voor de prijsontwikkeling bij diverse produkten. In het hiernavolgende zal achter elke genoemde prijs het aantal vermeldingen worden aangegeven. Opgemerkt moet worden, dat de genoteerde prijzen veelal door de CCD-ambtenaar als excessief werden gezien, dus extra belastend voor de overtreder en dat daarom vermelding plaats vond. Ook hier is het aangegeven prijsniveau dus aan de hoge kant, zoals mijns inziens bij alle noteringen van zwarte prijzen het geval is.

In de tweede helft van 1941 werd een aantal prijzen genoteerd waardoor enig zicht op de prijzen in die periode verkregen kan worden. Voor varkensvlees werd zwart *f* 2,-- tot *f* 2,75 per kg (4x) betaald, terwijl de boer rond *f* 1,-- geslacht gewicht ontving bij inlevering.[127] De aardappelen brachten 5 tot 8 cent per kg (5x) op tegen een officiële telersprijs van 3,3 tot 3,75 cent.[128] Tarwe en rogge deden zwart ongeveer 20 cent per kg (19x) en 13,25 en 12,75 cent officieel.[129] Prijzen voor boter, kaas en olie komen dan nog niet in de bronnen voor. Bij deze 28 vermeldingen voor de produkten, die toen waarschijnlijk het meest zwart verhandeld werden, blijkt de zwarte prijs rond het dubbele geweest te zijn van de officiële telersprijs.

In 1944 lag de prijs van boter gemiddeld op *f* 37,90 per kg (43x). De prijzen lagen in Noord-, Oost- en Zuid-Nederland tussen *f* 18,-- en *f* 40,-- terwijl in West-Nederland tussen *f* 36,-- en *f* 60,-- werd betaald. Prijzen tussen de *f* 52,-- en *f* 60,-- kwamen eerst vanaf juli 1944 voor. Op basis van een officiële melkprijs van 12,34 cent[130] leverde het klandestien boter maken in 1944 rond 10 maal zoveel op als de melk afleveren bij de fabriek. Olie werd in de eerste helft van 1944 verkocht tussen *f* 15,-- per liter (in Groningen) en *f* 25,-- per liter (Dordrecht),(7x). Rekenen we dat koolzaad bij inlevering *f* 0,35 per kg opleverde[131] en dat de boeren 4 kg zaad nodig hadden voor 1 kg olie,[132] dan leverde het klandestien winnen van olie bij een gemiddelde prijs van *f* 20,-- per kg veertien maal zoveel op als inleveren. Gezien het verlies van de oliepremie en de hoeveelheid werk, kan men stellen, dat het klandestien winnen van olie even lucratief was als het klandestien karnen. Na juli treffen we een prijs aan van *f* 25,-- per liter in Ter Apel en *f* 43,-- in Deventer. Voor tarwe en rogge werd in de

periode tot juni gemiddeld *f* 1,22 per kg (8x) betaald ofwel 7 tot 8 maal de telersprijs. In juni werd in de Haarlemmermeer een prijs van *f* 3,63 per kg betaald en in Zwijndrecht *f* 2,50. De aardappelprijs varieerde van 10 tot 30 cent per kg (9x) met een gemiddelde van 21 cent en dus 4 tot 5 maal de telersprijs. De prijs van 30 cent werd tweemaal vermeld in juli 1944 in de omgeving van Rotterdam.

Uit bovenstaande prijzen kan men concluderen, dat er in 1944 duidelijk sprake is van een kloof tussen de klandestiene en de officiële prijs. Deze kloof verbreedde zich in juni/juli 1944. Prijsgegevens op basis van de CCD-rapporten worden hierna schaars. In tegenstelling tot in 1941 liepen in 1944 de winstmogelijkheden per produkt ver uiteen. De rangorde: vetten, granen, aardappelen in 1944 stemt overeen met die in Tabel III. Aardappelen zijn tot aan de hongerwinter relatief goedkoop op de zwarte markt verkrijgbaar geweest.

Voor het vaststellen van de ontwikkeling van de zwarte prijs in de veeteeltsector lijken mij de gebruiksveeprijzen op de markt van grote betekenis. Tot maart 1944 was de handel vrij. Op basis van de cijfers in Bijlage 6, Tabel LXXIX en LXXX heb ik de volgende indices opgesteld voor de prijsontwikkeling van melkkoeien. De index voor vastgestelde slachtveeprijzen is ter vergelijking toegevoegd.

TABEL IV

Index gemiddelde prijzen van melkkoeien op de veemarkt van Rotterdam en van vastgestelde prijzen van slachtvee. 1940 = 100.

gemiddelde prijzen van melkkoeien					
1939	1940	1941	1942	1943	1944(januari)
81	100	184	233	533	896

vastgestelde prijzen van slachtvee			
23-9-1940	4-8-1941	1-8-1942	1-2-1944
100	100,6	110	146

Uit bovenstaande indices en de eerdergenoemde prijsgegevens rijst het vermoeden, dat in de eerste bezettingsjaren de boeren bij klandestiene verkoop rond tweemaal de inleveringswaarde ontvingen. Zij streken bij wijze van spreken zelf een aantal handelsmarges op. In 1943 trad er een duidelijke kloof op tussen officiële en klandestiene prijzen. Deze kloof werd in 1944 fors verbreed. In de akkerbouwsector is deze ontwikkeling veel minder sterk geweest. Het werd dus in de loop van de laatste bezettingsjaren steeds aantrekkelijker klandestien te handelen.

De strafmaat

In tegenstelling tot de vrij lankmoedige houding van de Duitse en Nederlandse autoriteiten ten opzichte van de agrarische bevolking,

was de houding tegenover wetsovertreders die gegrepen werden hard te noemen. Al in 1940, dus lang voor de zwarte handel ernstige vormen had aangenomen, drong de bezetter op zwaardere straffen aan.[133] Dit komt duidelijk tot uiting in het Voedselvoorzieningsbesluit van 21 december 1940. Daar worden de overtreders van de bepalingen bedreigd met maximaal één jaar gevangenisstraf of *f* 25.000,-- boete, en bij gebleken opzet maximaal acht jaar gevangenisstraf of *f* 50.000,-- boete,[134] terwijl eerdere strafbepalingen een maximum kenden van één jaar of een boete van *f* 10.000,--.[135] Deze laatste strafbepalingen werden door uitvaardiging van het 'Economisch Sanctiebesluit' van 23 augustus 1941 buiten werking gesteld. Ook dit besluit kende hoge straffen.[136]

De aandacht van de bezetter richtte zich in 1940 en 1941 vooral op het vervalsen van bonkaarten[137] en het klandestien slachten.[138] Op beide terreinen was de bezetter geneigd de vervolging in eigen hand te nemen, waaruit blijkt, dat hij de Nederlandse justitie te laks of te zacht vond. De bedoeling was het Nederlandse volk, door het stellen van een aantal voorbeelden van zware bestraffingen, duidelijk te maken, dat men zich aan de wetten en voorschriften diende te houden. Naar het voorbeeld van het succesrijke optreden van de politie in Duitsland en het effect van de aldaar uitgedeelde zware straffen,[139] moest het ook mogelijk zijn in Nederland aan de zwarte handel een einde te maken. Nadat de eerste vijf schuldigen voor frauduleus slachten in een concentratiekamp in Duitsland waren beland en de Duitse perschef Willy Janke hier publiekelijk mededeling van had gedaan,[140] zag Louwes echter problemen.[141] Als de bezetter aldus optrad tegen fraude op het terrein van de voedselvoorziening, dan moest de bevolking wel denken, dat de bestrijding ervan een Duits belang was en derhalve frauderen een Nederlands.

Dus waarschuwde hij Hirschfeld, die contact opnam met J.P. Hooykaas, Plv. Secretaris-Generaal van Justitie. Deze stuurde op 19 juni 1941 een brief aan dr. Hans Rauter, *Höhere SS und Polizeiführer, Generalkommissar für das Sicherheitswesen.* Rauter liet via *Graf* Grote aan Louwes weten, dat de Rijkscommissaris zeer ontstemd was over het schrijven van Hooykaas. Louwes moest zich bij Rauter verantwoorden maar wist hem kennelijk te overtuigen van zijn visie, welke hij via Grote schriftelijk aan Seyss-Inquart ter kennis mocht brengen.[142] Louwes schreef geen moeite te hebben met de strenge straffen: 'Ik ben daar een groot voorstander van en heb reeds in het begin van het jaar de tuchtrechters en economische rechters bijeengeroepen om hun medewerking voor het opleggen van strenge straffen te bewerkstelligen. Gelukkig hebben dezen de laatste tijd de straffen zeer verzwaard. Maar na het ingrijpen van de Duitse politie, heb ik aan Secretaris-Generaal Hooykaas meegedeeld, dat men hierdoor op de gedachte zou kunnen komen, dat de zware straffen alleen in het belang van de Duitsers gegeven worden. Met het oog op de agrarische produktie

voor 1942 zou ik die indruk bij het publiek graag willen voorkomen'.[143]

Louwes was ongetwijfeld een fel tegenstander van de zwarte handel. Dat had hij vóór de bezetting al kenbaar gemaakt[144] en hij ging daar mee door tijdens de oorlog en daarna bij zijn verdediging voor de Zuiveringscommissie.[145] 'Zijn houding tegenover den zwarten handel kon overigens op goede gronden niet anders dan afwijzend zijn', schrijft Hirschfeld.[146] Bovendien werd hij, zoals eerder uiteengezet,[147] tot een zware aanpak van de zwarte handel om export-politieke redenen gedwongen.

Het risico een zware straf op te lopen was mijns inziens voor de verwerkende en distribuerende bedrijven veel groter dan voor de boeren-producenten. Door het intrekken van een vergunning of het niet meer verstrekken van toewijzingen kon op heel eenvoudige wijze worden opgetreden,[148] terwijl stillegging van een bedrijf wegens de heersende overbezetting, op grond waarvan tal van bedrijven in de oorlogsomstandigheden werden stilgelegd,[149] veelal geen schade voor het algemeen belang opleverde. Daarnaast kon de controle intensiever en door gespecialiseerde controleurs worden uitgeoefend. P.J. van de Bremer maakt in zijn 'Overzicht van de veevoederdistributie' melding van een aanzienlijke afname van het aantal processen nadat aanvankelijk een zware strijd gevoerd was. Dit nadat het CLO-controle*-personeel door de CCD was overgenomen.[150]

De normale straf voor een overtreding was in beslagname en/of boete. Daar het bij de geverbaliseerde overtredingen meestal om grote partijen ging (zie Tabel II), kon inbeslagname al hard aankomen. In de 'Berichten' lezen we, dat bij gemiddeld 6.000 zaken per maand door de tuchtrechters *f* 375.000,-- aan boete werd opgelegd, terwijl de waarde van de verbeurd verklaarde goederen op ongeveer hetzelfde bedrag uitkwam.[151] Per geval werd dus een gemiddelde straf van *f* 125,-- opgelegd. Dit komt overeen met de prijs van 800 kg tarwe in 1944 of 2.780 kg aardappelen of vijf weken loon voor een ongeschoolde arbeider.[152] De opgelegde straffen werden aan de PVC's medegedeeld, die op hun beurt iemands 'inleveringsverleden' aan de tuchtrechter overlegden. Tevens werd men op de zwarte lijst geplaatst waarmee de CCD-ambtenaren op pad konden.[153]

Het klandestiene slachten werd bijzonder zwaar gestraft. Twee tot drie jaren gevangenisstraf was een normale straf geworden.[154] Voor de aldus gestraften waren hieraan door de toestanden in de gevangenissen en kampen grote risico's verbonden. Zo werd aan Louwes bericht dat er van vijf arrestanten, kerngezonde kerels, die naar Vught waren getransporteerd, na enige tijd reeds vier waren overleden aan 'hartzwakte', terwijl de vijfde ernstig ziek was. Louwes heeft hiertegen stelling genomen, argumenterend dat de controleurs hun werk

* Ingesteld in 1934 door de Centrale Landbouworganisaties om mengvoeders en kunstmeststoffen op hun kwaliteit te toetsen.

niet meer zouden doen als zij hiervan hoorden.[155] Een door mij geïnterviewde controleur deelde uit zichzelf mee, dat de controle een moeilijke zaak werd toen de doodstraf werd ingesteld op knoeien.[156] Ook aan de preventieve werking van directe publikatie van geconstateerde overtredingen, dus nog voordat er een rechter aan te pas gekomen was, werd door de bezetter veel waarde gehecht. Louwes had daar geen bezwaar tegen, daar aan het schuldig zijn vrijwel nooit twijfel mogelijk was.[157]

Al lag het accent op het verkrijgen van 'vrijwillige' medewerking toch werden de mogelijkheden dwang uit te oefenen door de overheid niet geschuwd. Stoelend op een uitgebreide reeks van genomen maatregelen, werd controle uitgeoefend en vond vervolging van geverbaliseerden plaats. De strafmaat moet ruimschoots voldoende geweest zijn om ontzag in te boezemen voor het controle-apparaat. Het ingrijpen van de bezetter in de bestraffing vormde een probleem. Anderzijds behielden de agrarische producenten door de aard van het bedrijf de mogelijkheid tot frauderen zonder dat dit duidelijk aantoonbaar was. In 1944 werd mede hierom op het terrein van de akker- en tuinbouw overgegaan op rechtsregels, die binnen een rechtsstaat verwerpelijk zijn. Meer dan de slijtage van het systeem moet de gevoelde noodzaak verklaard worden uit de sterk oplopende prijzen sinds 1943 waardoor de zwarte handel werd gestimuleerd en de mindere produktie in 1944, waardoor de overheid gedwongen werd een grotere inlevering te vorderen om de rantsoenen op peil te houden.

3. De reactie van de boeren en tuinders

In de voorafgaande twee paragrafen is het vraagstuk met welke middelen de overheid getracht heeft de boeren tot medewerking te brengen naar vermogen beantwoord. Dat inzake de sturing van de produktie dit een vrijwel volledig succes werd, bleek uit de constatering, dat de vee-aantallen en akkerbouwarealen sterk overeenkwamen met de gewenste. Afwijkingen bleken in overeenstemming met het eigen belang van de producenten. In hoeverre aan de verplichte inlevering werd voldaan, zal uit de berekeningen in Deel III moeten blijken, voorzover de totale inlevering in heel Nederland aan de orde is. Van Duitse zijde was *E und L* tot minstens eind 1943 niet ontevreden over de inlevering,[158] hoewel tal van negatieve geluiden uit die hoek vernomen werden. Verder is gebleken, dat zeer velen bereid waren tegen steeds hogere prijzen te verkopen. Verscheidenen deden dit ook als Duitse opkopers in het spel waren. Het kwam zelfs voor dat personen in Duitsland werk aannamen om door middel van het meenemen van boter grof geld te kunnen verdienen.[159] Het zich beroepen op vaderlandslievensheid - anders gaat het toch naar Duitsland -[160] bij niet inleveren, lijkt mij in de meeste gevallen van zwarte handel daarom hypocriet.

De vraag hoe het met de individuele of groepsgewijze bereidheid

tot medewerking stond, is moeilijk te beantwoorden. Bestond er bij de producenten zoiets als een *communis opinio* ofwel een gemeenschappelijk ervaren van wat wel of niet juist was op het terrein van de inlevering? Een onderzoek naar de inlevering van aardappelen, uitgevoerd in de Bommelerwaard en door de PVC van Gelderland in februari 1944 toegezonden aan de Directie van de Landbouw,[161] kan ons verder helpen.

De inleveringsgezindheid blijkt individueel zeer verschillend. Achthonderd boeren worden met naam, voorletters en adres genoemd. Noch vermoedelijke familieleden, noch buren blijken met elkaars opgaven rekening te (kunnen) houden. Wanneer men zich ter verontschuldiging voor een lage inlevering op 'misgewas' beroept, blijkt dit meer te zeggen over de personen in kwestie dan over de hoogte van de oogstopbrengst. Zij die zeggen dat de oogst volledig mislukt is, melden vervolgens een opbrengst aan hoger dan het gemiddelde van alle achthonderd. Zes boeren geven een opbrengst op tussen de 34,8 en 38,5 ton per ha, wat in de gegeven omstandigheden hoog geacht moet worden. De laagste opbrengst bedroeg 14 kg over merkwaardigerwijs een perceel van 14 are. Op grond van de verzamelde gegevens was het mogelijk de volgende indeling te maken.

TABEL V
Oogstmelding van aardappelen in de Bommelerwaard, oogstjaar 1943.

Gemiddelde opbrengst per ha × 1000 kg	aantal georganiseerden
minder dan 5:	36
5 tot 10:	360
10 tot 15:	283
15 tot 20:	80
20 tot 25:	26
25 en meer:	15

Er blijken ook telers te zijn die nauwgezet alles of ten naaste bij alles hebben aangemeld. Voor de PBH's moeten de opgaven van dergelijke boeren het mogelijk gemaakt hebben een beeld te krijgen van de inlevering door anderen. Het uit dit onderzoek naar voren komende beeld van boeren die, aan elkander niets loslatend, hun gang gaan, werd door alle hierover geraadpleegde personen als 'niets nieuws' ervaren. Generalisatie lijkt gerechtvaardigd. Anders dan bij de voedselvoorzieningsautoriteiten[162] bestond er geen gemeenschappelijke houding ten opzichte van wat wel of niet een juist gedrag was.

Dat het eigen belang van de producenten zelfs tot bizarre toestanden aanleiding kon geven wanneer een wettelijke regeling daartoe de ruimte liet, leert ons de ontwikkeling van de cijfers betreffende de noodslachting. Deze namen na 1940 schrikbarend toe (zie Tabel VI).

Dit hield verband met de regeling dat boeren het gewicht van de gestorven en de uit nood geslachte dieren mochten aftrekken van de verplichte veelevering, zodat zij niet extra zouden worden gedupeerd. Wegens de veronderstelde geringe houdbaarheid van het noodslachtingsvlees werd dit tot zogenaamd 'vrijbankvlees' verklaard. Het was de kopers van dit vlees, in eerste instantie de boeren, toegestaan tweemaal de hoeveelheid op hun bonnen te betrekken, maar vaak werd zonder bon verkocht omdat de bonnen (zogenaamd) op waren.[163] Het was voor de boeren niet alleen niet nadelig, dat een dier uit nood geslacht werd, maar aangezien vlees schaars was en een behoorlijke waarde had als ruilmiddel en ook op de zwarte markt, moet het voor elke boer interessant geweest zijn, een dier voor noodslachting in aanmerking te doen komen. Nu kon dit geschieden door een valse verklaring van een dierenarts, die er zelf ook enig vlees aan over hield. Deze kon dit zelfs moreel rechtvaardigen omdat de boer dan niet genoodzaakt was van zijn beest een 'wrak' te maken. Dat behoedde de dieren, die pas in het slachthuis gedood werden, voor veel ellende. Talrijke dieren zijn echter niet in deze gelukkige omstandigheid geweest.[164]

Het Rijksbureau publiceerde in 1944 gegevens over de noodslachtingen in de jaren 1940 t/m 1943 en vermeldde daarbij, dat het aantal sterfgevallen niet aan merkbare veranderingen onderhevig was geweest, zodat van een teruglopende gezondheid geen sprake geweest kon zijn.[165] Tot publikatie werd overgegaan omdat het Rijksbureau door deze praktijk de vleesvoorziening bedreigd achtte.

TABEL VI
Aantal noodslachtingen en wrakken, 1940-1943 en de over 1941/1943 gemiddelde toename per jaar ten opzichte van 1940.

	1940	1941	1942	1943	1941/1943 t.o.v. 1940
runderen	5.828	20.484	24.321	23.327	16.883
gras- en vette kalveren	1.576	4.843	6.953	3.631	3.566
nuchtere kalveren	2.786	7.489	9.882	8.995	6.003
varkens	4.831	15.415	6.940	8.431	5.431
schapen	2.114	6.338	20.055	16.546	12.216
totaal	17.135	54.619	68.351	60.930	44.099

Bron 'Berichten' no. 7, augustus 1944.

Jaarlijks werden dus rond 44.000 dieren meer dan normaal grotendeels met opzet voor noodslachting in aanmerking gebracht. Hier kan gesproken worden van een bij velen kennelijk aanwezige bikkelharde

mentaliteit zo gauw er winst in het verschiet lag. Mocht het zo zijn dat ook hier werd aangevoerd, dat de noodslachtingen geforceerd werden om export naar Duitsland te voorkomen, dan hebben toch wel de dieren voor deze vorm van vaderlandslievendheid de hoogste prijs betaald.

Aan dit hoofdstuk kan in het kort de conclusie verbonden worden, dat de overheid voorzover te overzien niets naliet om de medewerking van de boeren te verkrijgen. Hoewel in grote lijnen het beoogde werd bereikt, bleken de producenten op een aantal ondergeschikte punten in staat hun afwijkend eigen belang tot gelding te brengen. In welke mate de boeren aan de inleveringsplicht voldaan hebben, zal uit berekeningen in Deel III moeten blijken.

Hoofdstuk 8

De verdeling van het beschikbare voedsel

Machtsverhoudingen etaleren zich het duidelijkst waar de verdeling van het produkt, het inkomen of de algemene lasten aan de orde zijn. Vanuit deze optie is het gewenst juist aan de verdeling van het geproduceerde voedsel bijzondere aandacht te schenken. Meer dan bij de produktie valt te verwachten dat hier de onderscheiden belangen naar voren zullen komen. Daarbij gaat het niet alleen om de vraag hoeveel voedsel naar de *Wehrmacht* of naar Duitsland ging, maar meer nog om kwesties, of binnen Nederland bepaalde groepen extra bevoordeeld of meer of minder sterk benadeeld werden en of het mogelijk was via de distributie de gezindheid van de bevolking te beïnvloeden.

Men zou eventueel van de schrijver ook kunnen verwachten, dat hij uitvoerig ingaat op de wijze waarop het gedeelte van het voedsel bestemd voor de Nederlandse bevolking werd verdeeld: de organisatie en de techniek van de distributie, de ingangsdata van rantsoenering en beschikbaar gestelde hoeveelheden, voor ieder produkt onderscheiden naar categorieën ontvangers. De organisatie en de techniek van de distributie zijn op verschillende plaatsen beschreven, het meest uitvoerig in D.H. Peereboom Voller, 'Distributiewetgeving in Nederland'; een Groningse dissertatie uit 1945. De hoogte van de rantsoenen voor de diverse categorieën zijn gepubliceerd door Dols en Van Arcken in het tijdschrift Voeding. Een deel van de door hen gepubliceerde grafieken, ook aan te treffen in de archiefstukken,[1] zijn in dit boek opgenomen in Bijlage 9. Aan de techniek van de distributie wordt hier slechts aandacht geschonken inzoverre deze grenzen gesteld heeft aan de gewenste verdeling.

De vraag naar de verdeling van de produkten betreft hier uitsluitend het voor verwerking of consumptie 'beschikbaar' deel van de agrarische produktie. Als zodanig wordt beschouwd alles wat niet werd gebruikt om de produktie in stand te houden. Het gebruik van zaaizaad, pootgoed en veevoeder blijft dus buiten beschouwing.

Bij de beantwoording van de vraag naar de verdeling is het gewenst tevens aan te geven, welke argumenten werden gebruikt voor de gemaakte keuzen in deze. Hoewel in de context van het tijdsgebeuren en binnen de al eerder beschreven beleidsdoeleinden de verdeelwijze meestal voor de hand liggend lijkt, zijn we op dit terrein in het algemeen slecht ingelicht. De Duitse orders aan de Nederlandse autoriteiten bevatten geen of zeer zelden argumenten. Trouwens over hoofdlijnen van de verdeling werd vrijwel niets genoteerd. De zeer talrijke

archiefstukken inzake de verdeling hebben met name betrekking op details. Naar buiten toe werd de grootst mogelijke geheimhouding betracht. Over de omvang van de export mocht jarenlang niets worden meegedeeld. Het legerrantsoen was geheim* zelfs voor Louwes en zijn staf.[2] Over rantsoeneringsvoornemens van welke aard ook mocht niets uitlekken en de noodzakelijke mededelingen hieromtrent geschiedden met grote omzichtigheid, strikt op order van de Duitse autoriteiten, die behalve goedkeuring ook het tijdstip en de presentatie bepaalden.[3]

Uit het bovenstaande blijkt echter ook dat de verdeling als een gevoelige materie beschouwd werd. Een reden temeer met belangstelling te bezien hoe op dit terrein de verhoudingen lagen.

1. De Wehrmacht

De *Wehrmacht* in Nederland had het wat eten en drinken betreft zeer goed. Alleen al daarom was het naar Duits inzicht het beste dat het rantsoen geheim gehouden werd.[4] Het personeel van de *Wehrmacht* kreeg vier maal de hoeveelheid vlees, bijna tweemaal zoveel brood en anderhalf maal zoveel aardappelen als de normale verbruiker. Verder extra: één ei per vijf dagen en vis naar gelang de aanvoer en gebak en drank.[6] Van de (officiële) visaanvoer moest één derde deel aan de *Wehrmacht* geleverd worden.[7] Onder andere om te voorkomen dat telkens weer aan de Nederlandse autoriteiten opgave zou moeten worden gedaan van de benodigde hoeveelheid voedsel, waaruit de aanwezige sterkte van het bezettingsleger zou kunnen worden afgeleid, werd per augustus 1940 de personeelsomvang van de *Wehrmacht* gefixeerd op 100.000 man.[5]

Het was Louwes al gauw bekend dat de *Wehrmacht* een deel van het contingentvoedsel naar België exporteerde, waar de voedselvoorziening, mogelijk ook voor de *Wehrmacht,* ongunstiger was. Met name vis werd veel uitgevoerd. Toen Louwes aan *Graf* Grote meedeelde hiertegen langs officiële weg te willen protesteren, gaf deze hem te kennen, dat het beter was te zwijgen. De te leveren hoeveelheden voedsel waren immers gefixeerd op bezettingssterkte, zodat een protest volgens hem het gevaar inhield, dat er meer troepen gezonden zouden worden.[8] Men mag hieruit afleiden, dat in april 1941 de aanwezige troepenmacht kleiner was dan 100.000 man. Dols schatte de omvang van de *Wehrmacht* op 60.000 man in de aanvang, uitgroeiend tot 100.000. Op ongeveer dit niveau is het aantal tot het einde gebleven.[9]

In Hoofdstuk 2, 'De bezetter', is reeds gesteld dat de *Wehrmacht 'möglichst restlos'* uit de Nederlandse produktie voorzien moest worden en dat deze voorziening vóór alles ging.[10] Echter ook dat het verbruik niet voor alle produkten op de Nederlandse voedselbalans drukte.

* Dols was op de hoogte op basis van eigen schatting en daar hij bij toeval inzage had in de stukken van Schoenbeck.[2]

Het was zo dat de hoeveelheid broodgranen nodig voor de voorziening van de *Wehrmacht* door Duitsland gecompenseerd *('nach geschoben')* werd. Volgens Louwes werd bij de eisen van Duitse zijde steeds weer aangevoerd 'dat zij volkenrechtelijk voor de voeding van het bezettingsleger gerechtigd waren om ook broodgraan te vorderen, hetgeen ze niet eens deden'.[11] Toch moet deze regeling bij het gegeven feit van de schaarste aan broodgraan als gunstig voor Nederland gezien worden. Wanneer Nederland immers deze broodgraanvoorziening wel voor zijn rekening had genomen, zou de omvang van de export niet of nauwelijks minder geweest zijn.

De eerste maanden na de bezetting zorgden de diverse onderdelen van de *Wehrmacht* zelf voor hun inkopen. Van Nederlandse zijde werd al gauw op centrale aankoop van voedermiddelen zoals stro, hooi en haver aangedrongen.[12] Nadat de bestuursbevoegdheid van de *Wehrmacht*[13] overgedragen was aan de Rijkscommissaris trachtte *E und L* een centraal geregelde voorziening van de *Wehrmacht* door te voeren. Inderdaad lukte het met medewerking van de Chef Intendant voor alle onderdelen voorziening vanuit speciale magazijnen verplicht te stellen voor alle houdbare produkten. Voor vers vlees, verse worst, boter, aardappelen en groenten werden *'Bezugscheine'* in omloop gebracht. Deze bestelbonnen mochten alleen aan handelaren worden uitgegeven, die ze moesten inleveren bij het CDK. Later mochten hierop de legeronderdeelnummers niet meer worden vermeld om de CDK-ambtenaren niet al te zeer op de hoogte te brengen van de ligging van de *Wehrmachts*-onderdelen. De eerste *'Bezugscheine'*-blauw-welke in omloop kwamen, werden in grote getale uitgereikt. Er werd op grote schaal misbruik van gemaakt. Zelfs 'bevriende' Nederlanders hadden getekende *'Bezugscheine'* weten te bemachtigen en dekten aldus hun zwarte praktijken. Met het invoeren van een nieuwe kleur kon het euvel ten dele worden ondervangen.[14]

Dat betekende niet, dat daarmee aan de rechtstreekse aankopen van de *Wehrmacht* voor de houdbare produkten een einde kwam. *E und L* bleef hardnekkig de ongeoorloofde aankopen door leden van de *Wehrmacht* en de *SS* bestrijden. Het resultaat hiervan is dat sedert februari 1941 het systeem van centrale aankoop volledig functioneerde met uitzondering van de privé-aankopen van bij boeren ingekwartierde militairen. Dat kon geen enkele legerorder tegenhouden.[15]

Naast de groepsvoeding bestond natuurlijk ook privéverzorging op bonnen voor die personen, die in aanmerking kwamen voor een *Wehrmachts*-rantsoen* en slechts met enige anderen, meestal ergens in een dorp, dienst deden. Zij waren in het bezit van een distributiekaart voor de *Wehrmacht*. Voor dienstreizen werden losse bonnen uitgereikt.

* Dit waren leden van: de *Wehrmacht, Deutsche Dienstpost, Reichsbahn, Reichsarbeitsdienst, NSKK, NSFK, DT, TN, Postschutz* en *Bahnschutz.*[16]

De strijd van *E und L* om controle te krijgen en te houden over de voedselvoorziening van de *Wehrmacht* lijkt, gezien het snel teruglopende aantal klachten, voor deze instelling succesvol verlopen te zijn. *E und L* beargumenteerde haar optreden door op de eerste plaats te wijzen op de noodzaak het gehele terrein van de voedselvoorziening te kunnen overzien, zodat een planmatige efficiënte inschakeling van de voedselcapaciteit van Nederland bereikt kon worden. Verder door te wijzen op de in dit systeem passende strenge leveringsnormen voor de boeren, waarvoor het beter was geen ruimte voor excuses te laten. Ook omdat het ongunstig zou zijn voor de *Wehrmacht* betrokken te raken bij de zwarte handel, zelfs niet via de reguliere *Wehrmachts*-bonnen. Tenslotte mochten ook andere Duitse instanties niet de kans krijgen op de zwarte markt te gaan opereren.[17] Het ligt voor de hand dat de Nederlandse autoriteiten met deze opstelling van *E und L* geheel accoord konden gaan en ijverig de geconstateerde overschrijdingen der voorschriften hebben gemeld, zodat *E und L* de nodige stappen kon nemen. De gevoerde strijd was evenzeer in het Nederlands belang.

Verscheidene groepen hebben getracht voor het *Wehrmachts*-rantsoen in aanmerking te komen ook al behoorden zij niet tot de instellingen voor welke het rantsoen gold. Hiertoe behoorden Rijksduitsers in Nederland werkzaam en Nederlanders die op een of andere wijze betrokken waren bij Duitse diensten die het *Wehrmachts*-rantsoen genoten. Het schijnt aanvankelijk velen gelukt te zijn, echter niet de groep Rijksduitsers die niet in dienst was van een *Wehrmachts*-rantsoen-ontvangende instelling. Omdat dit zich overal in de bezette gebieden afspeelde, heeft het *OKW* in Berlijn op 18-3-'42 een verbod uitgevaardigd op het verstrekken van *Wehrmachts*-rantsoenen aan burgerpersonen.[18]

Ook trachtte menige handelaar van de *Wehrmacht* te profiteren door het doen van aanbiedingen. Noch *E und L* noch het RBVVO was hiervan gediend. *'Kaufabschlüsse auf Grund derartige Angebote erschweren den ambtlichen niederländischen Stellen und mir die Arbeit ausserordentlich und können die Versorgung der Wehrmachtsteile in den Niederlanden und der niederländischen Bevölkerung gefährden'.*[19] *E und L* liet als reactie op dergelijke offertes bij voorkeur uitzoeken, hoe de leveranciers aan de goederen waren gekomen en of de gevraagde prijs conform de regelingen was. Tegen het aanbieden van goederen aan *Deutsche Stellen* met buitenlandse bestemming, werd al in oktober 1940 een verbodsbesluit uitgevaardigd. Een concept- besluit tegen het aanbieden aan de *Wehrmacht* werd in maart 1942 door de *Wehrmacht* tegengehouden.[19a] Louwes motiveerde dit concept door te stellen, dat door het aanbieden de indruk kon worden gewekt, dat deze artikelen in overvloed voorhanden zouden zijn.[20] Veel kan er op deze wijze dus niet verloren zijn gegaan.

Hoeveel de leden van de *Wehrmacht* klandestien hebben aangekocht

is vanzelfsprekend onbekend. Voor eigen voorziening was daar weinig reden toe. Wel is bekend dat velen postpaketten met name vóór de feestdagen naar huis gezonden hebben. Het is echter ondenkbaar dat het mogelijk was per postpakket enige procenten van het beschikbare voedsel te ontvreemden. Anderzijds hebben tal van Nederlanders kans gezien voedsel bestemd voor de *Wehrmacht* te bemachtigen. Verhalen hierover werden door mij in tal van varianten gehoord. De wijze van verzorging en inkwartiering, waarbij Nederlanders van nabij bij de fouragering betrokken waren, gaf zonder meer aanleiding tot deze overheveling van voedsel. Dit speelde zich in tegenstelling tot de verzending van postpakketten niet alleen af rond de feestdagen, maar ging het hele jaar door, zodat ik veilig meen te mogen concluderen, dat Nederlanders meer van het officiële *Wehrmacht*-voedsel hebben weten te bemachtigen, dan leden van de *Wehrmacht* van het voor het binnenland bestemde voedsel.

2. De export

Dat de export op de tweede plaats wordt besproken, betekent niet, zoals ten aanzien van het *Wehrmachts*-verbruik, dat ook hieraan enige prioriteit werd verleend. De gekozen volgorde is ingegeven door de aansluiting van export bij het *Wehrmachts*-verbruik en het simpele feit, dat wat niet door de *Wehrmacht* gebruikt of geëxporteerd werd aan de Nederlandse bevolking ten goede kwam. Bij voorbaat wil ik opmerken, dat de omvang van de bespreking van de export hier niet overeenkomt met de geringe betekenis, die de export heeft gehad. Een uitvoerige behandeling sluit wel aan bij het belang van een juiste inschatting van de export voor de beoordeling van het gevoerde beleid. Verder lijkt deze gewenst om aan het hardnekkig bestaan van mythen op dit terrein een einde te maken.

Om een indruk te krijgen over de aard en omvang van de uitvoer en de schade die daardoor werd toegebracht aan de binnenlandse voedselvoorziening, moet de export gedifferentieerd worden beoordeeld. Het maakt namelijk veel verschil uit, op welk tijdstip een produkt werd uitgevoerd, of er overschotten waren op dat moment, of het produkt kon worden opgeslagen, of de uitvoer door invoer van andersoortige levensmiddelen gecompenseerd werd en welke belangen met export gemoeid waren. Louwes maakte in de vergadering van het College van Secretarissen-Generaal van 2 september 1941 het volgende onderscheid:

'a. export, welke normaal is en welke zonder compensatie van levensmiddelen kan geschieden (griend, riet, groenten). Groente is in voldoende mate aanwezig, dat tot redelijke export kan worden overgegaan, mits men maar geen exorbitante eischen stelt;

b. export van speciale artikelen, die ook normaal worden geëxporteerd, zoals zaaizaden en vroeg pootgoed. Hier is bij export compensatie niet strikt nodig, maar er kan wel over gepraat worden;

c. export van goederen, die als noodzakelijke voedingsmiddelen zijn te beschouwen. Hier moet wel compensatie gevraagd worden. Het gaat hier om aardappelmeel en andere zoodanige produkten'.[21]

Dat Louwes de goederen genoemd onder b onderscheidde van die onder a, moet mijns inziens verklaard worden uit het feit, dat de grond gebruikt voor het telen van de produkten genoemd onder b gemakkelijk voor andere akkerbouwgewassen bestemd had kunnen worden.

Louwes gaf deze toelichting op een moment, dat bij het aanbrengen van een periodisering van een nieuwe fase gesproken moet worden. De periode van maar al te graag exporteren en het vorderen van voorraden was voorbij sinds vanaf het midden 1941 de schaarste begon op te treden.[22] Van 25 september 1941 dateert de uitspraak van de *Führer,* dat er geen export meer zou plaatsvinden tenzij met compensatie, zolang de rantsoenen hoger zouden zijn dan in Nederland,[23] welke uitspraak in Nederland door de Boerenleider Roskam mocht worden verbreid. Bedoeld werd dat de 'afzonderlijke' produkten alleen dan voor export in aanmerking kwamen, wanneer zonder export het rantsoen hier hoger zou zijn dan in Duitsland. Louwes deelt ons in zijn verdediging mee, dat de bezetter zich hieraan gedurende twee jaar redelijk gehouden heeft ondanks het feit, dat over de oogst van 1942 toch een aanslag werd opgelegd, waar echter nog onderuit te komen viel.[24]

Sedert medio 1943 werden de exporteisen dringender. Op 27 oktober 1943 stuurde Louwes een officieel protest aan *E und L* tegen de door de bezetter gevorderde uitvoer (zie Bijlage 1). Hierbij ging hij uitvoerig in op de zijns inziens verslechterende gezondheidssituatie en het volkenrechtelijk geoorloofd zijn van requisities in een bezet gebied. Deze actie moet gezien worden als een bijdrage in de strijd om exporteisen te weren (zie ook blz. 153). Uit de cijfers in Tabel VII blijkt echter dat de export na september 1943 allerminst toenam. Er is dus geen reden om de periode van medio 1943 tot september 1944 te onderscheiden van de voorafgaande.

Het is echter wel zo, dat bij verminderde voorraad en teruglopende produktie export van welke produkten ook als een zwaardere last gevoeld kon worden. Immers, bij verder toenemende schaarste zou geleidelijk aan ieder nog resterend produkt een vervangingsmiddel vormen voor de weggevallen voedingsmiddelen. Deze toestand dreigde toen door de inundatie plm. 100.000 ha van de Nederlandse landbouwgronden voor de produktie verloren gingen (zie blz. 45). Louwes reageerde hierop door bij schrijven van 10 maart 1944 onmiddellijke stopzetting te verzoeken van de export en de levering aan de *Wehrmacht,* tenzij compensatie werd gegeven. Inwilliging zou hem in staat stellen tegelijk met de bekendmaking hiervan een dringend beroep te doen op de bevolking om aldus 'het ongetwijfeld gezakte moreel der bevolking weer op peil te brengen'. Hij verwachtte door de meer-

dere aflevering de voorziening op gelijk niveau te kunnen handhaven.[25] Voorzover mij bekend, werd door de Duitse autoriteiten in Nederland op deze brief niet gereageerd. Dit is niet zo vreemd, omdat de voedselvoorziening voor de periode september 1943-september 1944 uit de oogst van 1943 verzekerd was. Ernstige problemen vielen eerst in de loop van het balansjaar 1944/1945 te verwachten.

Over de periode september 1944 tot mei 1945 ontbreken cijfers over de export. Men kan veronderstellen dat bij gebrek aan transportmiddelen er vrijwel niets is uitgevoerd, tenzij uit de grensgebieden.

Over de hoeveelheden die werden uitgevoerd, zijn we uiterst gedetailleerd en nauwkeurig ingelicht door de uitvoerige 'geheime' verslaggeving op dit gebied. Het College van Overleg voor de voedselvoorziening werd maandelijks op de hoogte gehouden over de in- en uitvoer in de voorafgaande maand.[26] Alle export werd omgerekend in hawaarden, zodat het mogelijk werd te totaliseren en het relatieve aandeel van een bepaald produkt aan te geven. Het Hoofdbedrijfschap Akkerbouwprodukten (HBA) heeft bovendien een rapport opgesteld over alle in- en uitvoer op zijn terrein tussen 14 mei 1940 en 6 september 1943.[27] Tenslotte bestaat er een overzicht van alle soorten export.[28]

In al deze rapporten zijn de gegevens zeer gedetailleerd opgenomen. Dit levert grote mogelijkheden maar ook problemen op voor degene, die om welke reden dan ook bruikbare cijfers wil leveren. Zo zou men bij de totaalexport van aardappelmeel ook de stijfsel, de aardappelvlokken en het aardappelbakpoeder moeten vermelden. Vaak werd het verbruik door de *Wehrmacht* bij de export opgeteld, immers was dit het gedeelte dat door de bezetter werd opgeëist. Gevolg hiervan is, dat in diverse bronnen en publikaties afwijkende cijfers voorkomen ondanks de zorgvuldige registratie. Omdat het er hier alleen om gaat een beeld te schetsen van de uitvoer en van de consequenties daarvan voor de voedselvoorziening in Nederland, kunnen details echter achterwege blijven. Een eenmalige uitvoer van enkele honderden tonnen (zaai)-graan kan eventueel bij de bespreking hier buiten beschouwing blijven, maar wordt wel opgenomen in de berekeningen in Deel III.

In Hoofdstuk 2 is uiteengezet dat in Duitsland dringend behoefte bestond aan de invoer van vetten, groente en fruit; in veel mindere mate aan zuivel- en vleesprodukten en vroege aardappelen. Verder dat het Rijk ook belangstelling had voor import van agrarische produkten zoals hooi, stro, zaaizaad, pootaardappelen en paarden.[29] De behoefte van de Duitse industrie was hier niet in opgenomen. Deze blijkt wel uit de lijsten van geëxporteerde artikelen, waar verscheidene produkten van agrarische oorsprong op voorkomen die niet bestemd zijn voor menselijke consumptie. Daar het mogelijk geweest kan zijn, dat hierdoor produkten of beschikbare grond aan de voedselvoorziening onttrokken werden, worden ook deze produkten in beschouwing genomen en wel als eerste groep.

Opgeëist werd vrijwel de volledige produktie en vooraad lijnolie.

Deze was dringend nodig voor het schilderen van het wapentuig. Dat door de export ervan onze schilders werkloos dreigden te worden, werd door de bezetter als argument tegen export zonder meer ter zijde geschoven.[30] Ook andere technische vetten hadden de belangstelling van de bezetter. Voor de voedselvoorziening was deze export in zoverre van betekenis, dat de hoeveelheden werden opgevoerd op de uitvoerstaten van te leveren vetten aan Duitsland, zodat de schade voor de voedselvoorzoening door levering van eetbare vetten achteraf vaak meeviel.[31]

Hierbij sluit aan de export van caseïne, die door het *Wirtschaftsministerium* geëist werd voor de produktie van melkwol in Italië of in Duitsland.[32] Dit produkt kon ook door de *Wehrmacht* gebruikt worden voor camouflagedoeleinden. Na enige tijd is echter de produktie en export vrijwel geheel gestopt ten gunste van een vergroting van de kaasproduktie.

Aardappelmeel werd in 1940/41, mede uit voorraad en op vrijwillige basis, op zeer grote schaal, namelijk 70.000 ton overeenkomend met 400.000 ton aardappelen, geëxporteerd, voor het merendeel naar België.[33] In 1942 gaf de *Reichswirtschaftsminister* te kennen grote behoefte te hebben aan aardappelmeel in verband met de volstrekt onvoldoende produktie in Duitsland, veroorzaakt door de onverwachte strenge vorst in november 1941, waarna slechts weinig aardappelen aan de industrie konden worden toegewezen. De grondstof was volgens zijn brief nodig voor de produktie van lijm, papier, papierverwerking, de farmaceutische industrie en bij de ijzerproduktie. Hij veronderstelde dat Nederland wel 17.500 ton zou kunnen leveren.[34] Er werd echter tussen september 1942 en september 1943 slechts 1.365 ton uitgevoerd en dan nog naar België, hetgeen op een produktie van 155.022 ton zeer weinig was. In 1943/44 bedroeg de export slechts 379 ton. De vraag of de tegenwaarde aan onverwerkte aardappelen van het in 1942 en 1943 geëxporteerde aardappelmeel beter voor de voeding van Nederlandse bevolking had aangewend kunnen worden, is gezien de hoeveelheid niet relevant. Terzijde zij vermeld, dat de voorraad aardappelmeel tussen september 1942 en september 1944 toenam van 8.719 tot 21.627 ton.[35] Voor de toestand na september 1944 is deze voorraadvorming zeer verstandig geweest en deze toont tevens aan, dat de aardappelen voor de directe consumptie overbodig waren.

Dat ook vlas en wol belangstelling genoten van de Duitsers ligt voor de hand. Het vlasareaal is ondanks druk vanuit Duitsland niet uitgebreid.[36] Nergens blijkt, dat de omvang van de export in verband gebracht werd met de voedingspositie van het Nederlandse volk. Hetzelfde geldt voor de omvangrijke export van griendhout en riet.

Voor de export van stro stelden de Nederlandse autoriteiten in augustus 1943 met bezorgdheid vast, dat door een tekort aan vervoersmogelijkheden de uitvoer in gevaar kwam, terwijl het verwerken van stro tot karton in eigen land te veel aan arbeidskrachten en steenkool

vroeg.[37] De uitvoer van stro en strohulzen vormde van 1940 tot augustus 1944 een zeer belangrijk deel van de totale agrarische export. Schadelijk voor de voedselvoorziening was dit geenszins omdat voor de ingekrompen veestapel stro voor de stal voldoende aanwezig was. Proeven tot het geschikt maken van de hardere strosoorten voor dierlijke consumptie hebben in ieder geval nooit geleid tot vraag naar dit stro voor veevoederdoeleinden.

Van geen of weinig betekenis voor de voedselvoorziening was ook de export van bloembollen en sierteeltprodukten. De Duitsers waren na enige tijd op deze export meer gesteld dan men aan het begin van de bezetting, gezien de beperkende maatregelen, zou verwachten. In een nota van de *'Referent'* voor de Tuinbouw Schuster van 7 april 1943 maakte hij aan Schoenbeck duidelijk, dat Duitsland gedurende de oorlog veel waarde hechtte aan een zo groot mogelijke import van bloembollen, daar de bloemisterijen in Duitsland die zonder veel arbeid tot bloei konden brengen. Hij keerde zich tegen de vergroting van de ruilexport naar Zweden.[38] Dat ook snijbloemen zeer welkom waren, blijkt uit de grote zorg van de bezetter voor voldoende invoer van rendiervelletjes om de ondereinden van de bloemen te omzwachtelen.[39] De oorlog eiste kennelijk meer (lijk-)statie dan men verwacht had.

De kwestie van de export van landbouwzaden en pootgoed ligt uit voedselvoorzieningsoogpunt enigszins ingewikkelder. Geheel tegen de zin van de Nederlandse voedselvoorzieningsautoriteiten zagen de boeren kans de betreffende arealen zeer aanzienlijk uit te breiden (zie blz. 167), omdat zij bij de export op goede prijzen konden rekenen. Het Rijksbureau kon dus weinig anders doen dan van de nood een deugd maken en proberen compensatie te krijgen, liefst in de vorm van levensmiddelen; anders gesteld: elders die grond voor produktie van levensmiddelen beschikbaar te krijgen, die men hier verspeeld had. De zaadexport vond plaats binnen raamafspraken waarbij overschrijding van de hoeveelheden was toegestaan.[40]

Wat de compensatie betreft is het niet in alle gevallen mogelijk te achterhalen tegenover welke exportpartijen invoer van levensmiddelen stond. Voor de periode mei 1940-6 september 1943 is een overzicht aanwezig van transacties waarbij het HBA betrokken was.[41] Verder beschikken we over de invoergegevens,[42] zodat we toch een vrij zuiver beeld hebben van de totale compenserende invoer.

Tussen mei 1940 en september 1941 is de compensatie uiterst gering. Er vond enige ruil van zaaizaad plaats. Ook werd uit Duitsland 22.535 ton consumptie-aardappelen geleverd, omdat Nederland aan België 29.895 ton geleverd had. Duitsland zou ook compensatie verlenen voor de invoer van 1.000 varkens. Ook in 1941/'42 vonden er een aantal transacties van weinig betekenis plaats. Belangrijk was de uitvoer naar Frankrijk van ruim 51.134 ton pootaardappelen tegen een invoer van 11.100 ton tarwe. In het balansjaar 1942/43 nam de

compenserende invoer toe; namelijk 34.808 ton consumptie-aardappelen, 20.000 ton tarwe, 7.065 ton suiker en een kleine maar niet onbetekenende hoeveelheid vet van 1.680 ton. Uit België werd bovendien 45.000 ton Thomasslakkenmeel ter compensatie ingevoerd. Het jaar daarop viel de compensatie zelfs iets hoger uit, namelijk ongeveer 45.000 ton graan en 11.500 ton suiker.*

De zojuist genoemde import van vet in 1942/43 stond tegenover een ongeveer gelijke uitvoer aan boter. Rekenen we de overige hoeveelheden om in hectaren op basis van de betreffende gemiddelde jaaropbrengsten, dan zou door import de beschikbare grond in 1942/43 slechts met plm. 12.000 ha vermeerderd zijn en met plm. 18.000 ha in 1943/44. Enerzijds kan men nu concluderen, dat door import eigenlijk niet meer werd goedgemaakt, dan alleen al door de export van pootaardappelen aan cultuurareaal voor de voeding van de Nederlandse bevolking verloren ging. Anderzijds kan men ook zeggen, dat voor de uitvoer van produkten, door Louwes onder 'b' en 'c' genoemd (vgl. blz. 187), in de periode dat de voedselvoorzieningssituatie moeilijker begon te worden, belangrijke compensatie werd verkregen. De hierna volgende bespreking van verdere export zal aan deze stellingen geen afbreuk doen.

Tot hiertoe werd de uitvoer van produkten bezien waarvan menselijke consumptie uitgesloten of niet voor de handliggend was. Belangrijke export van levensmiddelen vond plaats in de sectoren groente en fruit inclusief vroege aardappelen, op zeer grote afstand gevolgd door de oliën, vetten, vee en vlees en zuivel. Van de voor directe consumptie bestemde akkerbouwprodukten is alleen de uitvoer van peulvruchten vermeldenswaardig. (Zie Tabel VII en VIII). Groente en fruit werden de hele bezettingsperiode door in grote hoeveelheden uit de lopende produktie geëxporteerd, terwijl de uitvoer van vetten, vee, vlees en zuivel bijna volledig gebaseerd was op aanwezige voorraden en op de inkrimping van de veestapel. Deze export is dus sterk geconcentreerd in de periode mei 1940-september 1941, dus in de tijd, dat er over exporteren andere opvattingen heersten dan in de daarop volgende jaren.

* Opvallend is de steeds groeiende hoeveelheid pootaardappelen die door Nederland tegen compensatie werd uitgevoerd. Hier is sprake van een ware verovering van een internationale markt binnen de Duitse invloedssfeer. In totaal werd in 1942/43 222.112 ton uitgevoerd. In volgorde van belangrijkheid treffen we dan de volgende afnemers aan: Frankrijk, België, Duitsland, Italië, Zwitserland, Spanje, Noord-Afrika en Bulgarije. De waarde bedroeg ƒ 24.995.000,00 of bijna 48% van de totale uitvoer van akkerbouwprodukten.

Tabel VII
Export over de perioden 15 mei 1940-1 september 1941; 1 september 1941-1 september 1943 en 1 september 1943-1 september 1944

x 1.000 kg

produkt	15 mei '40-1 sept. '41	1 sept. '41-1 sept. '43	1 sept. '43-1 sept. '44
tarwe	600	3.300	1.300
rogge	—	5.900	100
gerst	600	8.300	3.000
haver	7.300	6.900	2.600
peulvruchten	70.000	41.400	7.500
aardappelen, consumptie	151.500*	281.000*	364.000*
aardappelen, fabrieks-	—	8.400	—
suiker	900	14.750	5.500
boter	40.000	2.200	500
kaas	39.000	7.600	200
eetbare vetten en oliën	46.000	46	—
vlees	45.000	55.000	4.000

* Inclusief pootaardappelen.
Bron: Louwes, Mijn beleid.

Dat in de jaren dertig grote hoeveelheden groente en fruit moesten worden doorgedraaid bij gebrek aan lonende afzet, is algemeen bekend. Het is echter goed voor een juist begrip van de ontwikkelingen daarmee te beginnen. De exportproblemen bleven toen niet beperkt tot deze sector alleen. Binnen het agrarische bedrijf waren de moeilijkheden voor de gehele veehouderijsector even erg, terwijl de akkerbouw bedreigd werd door goedkope invoer uit het buitenland.[43] Half april 1940 deed de Nederlandse regering nog moeite meer spek en varkens naar Duitsland en Engeland te exporteren.[44] Toen in mei Nederland ingelijfd was, leidde dat tot nieuwe hoop en verhoogde activiteit bij belanghebbenden. In de zuivel, de veehouderij en de groente- en fruitteelt heerste in de 2e helft van 1940 groot optimisme over de exportmogelijkheden.[45] Zelfs werd er gedacht aan export van aardappelen. Zo berichtte de Nederlandse Akkerbouwcentrale op 23 mei 1940 aan Louwes, dat in Friesland een commissie was opgericht onder leiding van de Provinciaal Voedselcommissaris, die reeds met de Duitsers contact had opgenomen over de levering van aardappelen per trein, voorlopig 1.000 wagons, terwijl ook de overnameprijzen reeds overeengekomen waren.[46] Ook beroepsexporteurs legden contacten. Het kwam zelfs voor dat er aan een Duitse importeur zonder vergunning verkocht werd. Deze wendde zich dan tot het *REM* of een

Reichsstelle, die weer contact opnam met *E und L,* indien de aangeboden partij interessant was. *E und L* had dan aan Nederlandse zijde voor de vergunningen te zorgen.[47]

Waarschijnlijk buiten Louwes om werden ook door het Departement van Handel en Nijverheid aan de bezetter lijsten ter bespreking toegezonden, waarop wensen stonden over export van agrarische produkten.[48] *E und L* nam hiertegen een afwijzend standpunt in, daar deze instantie een onvoldoende in de hand gehouden uitvoer van levensmiddelen volstrekt ongewenst achtte. Al eerder had *Graf* Grote zijn ongerustheid uitgesproken over de uitvoer van aanzienlijke hoeveelheden hoogwaardig voedsel (vleesconserven) door de *Wehrmacht.*[49]

Ook vanuit Duitsland werd allerminst de indruk gewekt, dat er op import van levensmiddelen hoge prijs werd gesteld. Hoewel in het kader van de normalisering van het dagelijks leven nog in de maand mei 1940 de normale export naar Duitsland van groente, eieren, boter en kaas werd hersteld, bleven de tollen, invoerbeperkingen en centrale clearingsvoorschriften gehandhaafd.[50] Dat er in Nederland grote olie- en vetvoorraden lagen die in Duitsland zeer welkom waren, was spoedig duidelijk. Begin juli 1940 was reeds de uitvoer van 70.000 ton olie en 20.000 ton boter vastgesteld.[51] Inzake de export van zuivelprodukten werd eind juli nog door de *Reichsstelle für Milcherzeugnisse, Fette und Oele* over 'maximaal' naar Duitsland te exporteren hoeveelheden gesproken, hoewel de *Referent* van *E und L* Birkenholz dit toen al dwaas vond.[52] Begin oktober kwam van Nederlandse zijde ter sprake dat België wel meer zou willen importeren. *E und L* reageerde met de mededeling, dat ook zij wel België *fähig* achtte voor een grotere opname van magere kaas. Andere landen zouden voorlopig niet in aanmerking komen. In een *Notiz* nodigde Birkenholz op 30 oktober dr. Boekel uit met voorstellen te komen over de zuivelexport in de komende tijd naar Duitsland.[53]

Mijn conclusie is dan ook, dat de bezetter zich er slechts langzaam een compleet beeld van vormde, in hoeverre agrarische produkten uit Nederland het Rijk van dienst konden zijn en hoeveel er hier gemist zou kunnen worden zonder de voedselvoorziening ernstig te schaden. Pas laat in het najaar van 1940 was de formulering van de exporteisen voor 1940/41 in hoofdlijnen gereed.[54]

De houding van de Nederlandse overheid is niet uniform. Louwes gaf nergens blijk belust te zijn op export. Wat de voorraden betreft, schrijft hij in zijn verdediging een aanslag verwacht te hebben op grond van de toen reeds in Duitsland bestaande tekorten.[55] Dat dit tegen zijn zin was, spreekt vanzelf wanneer men bedenkt dat hij het was geweest die met veel doorzetten de voorraden had laten aanleggen. Hirschfeld schreef aan Louwes in augustus 1940, dat hij wel inzag, dat de export van landbouwprodukten zou moeten dalen, maar dat dit hem bijzonder speet. Door gebrek aan deviezen voor de noodzakelijke invoer zou de werkgelegenheid in gevaar komen.[56]

E und L trachtte inmiddels de regeling van de agrarische export geheel onder haar controle te krijgen. Een *Ausfuhrbewilligung* van *E und L* werd noodzakelijk om nog te kunnen exporteren.[57] Gelijktijdig werd gepoogd in Duitsland te bereiken, dat daar de invoer vanuit Nederland zou worden vergemakkelijkt. Fischböck protesteerde vooral tegen de hoge invoerrechten op tuinbouwprodukten. Vanaf oktober 1940 werden de invoerrechten en het betalingsverkeer steeds meer aangepast.[58] Voor de uitvoer naar derde landen is het van het begin af duidelijk geweest, dat van een algemeen geldend verbod hiertoe slechts ontheffing zou worden verleend, als uit Berlijn gemeld was, dat het Rijk niet in invoer van deze produkten was geïnteresseerd. Eerst dan konden de nodige onderhandelingen van start gaan.[59]

In Hoofdstuk 1 over de voorbereiding van de voedselvoorziening in oorlogstijd is uiteengezet, dat het Rijksbureau gezorgd had voor de aanwezigheid van grote voorraden graan en vetten. Daarnaast beschikte Nederland over aanzienlijke voorraden koffie, cacao, rijst, specerijen en peulvruchten. De voorraad graan werd ongemoeid gelaten. Van de andere artikelen zijn belangrijke hoeveelheden op min of meer afgedwongen leveringscontracten uitgevoerd.

De bezetter eiste van de voorraad vet van 262.000 ton* levering van 70.000 ton aan vetten plus 20.000 ton boter.[60] De uitvoer van boter was in 1940 geen probleem, misschien zelfs welkom. De produktie bleef op hetzelfde niveau hoewel een daling werd voorzien. In 1939 lag deze op 109.000 ton bij een binnenlands verbruik van 50.000 ton.[61] Dat desondanks de gevorderde uitvoer slechts 20.000 ton bedroeg, lag aan het feit dat de Duitse koelhuizen vol waren.[62] De gevorderde uitvoer van 70.000 ton plantaardig vet (bijna 8 kg per hoofd van de bevolking) vormde een zware aanslag. De binnenlandse produktie van plantaardig vet bedroeg in het topjaar 1943 ruim 37.000 ton op basis van een teelt van 56.336 ha oliezaden (zie blz. 330). Behoud van het genoemde kwantum zou bij gelijk laag gehouden rantsoen de oliezadenteelt, zoals doorgevoerd, overbodig gemaakt hebben.

Aan de uitvoer is nog een ander aspect verbonden. In de crisisjaren had de regering een beleid gevoerd van subsidiëring van de boterexport op basis van importheffingen op de grondstoffen van margarine en een relatief zeer hoge binnenlandse boterprijs. Dr. F.E. Posthuma schreef hier kritisch over: 'Tot voor 10 mei 1940 is alles gedaan om het Nederlandsche volk margarine te leeren eten en zelfs de eenvoudige wensch om degenen, die misschien geroepen zouden worden om ons land te verdedigen, althans te voeden met producten van Nederlandschen bodem, in deze met boter, is voortdurend afgewezen' ... 'Voor 30-40 cent per kg voerde men liever onze boter uit dan ze ter beschikking van de bevolking te stellen en dan meende men nog een

* Het verschil met het cijfer genoemd op blz. 34 (156.000 ton) zit mijns inziens in het feit, dat in het hiergenoemde cijfer de technische vetten inbegrepen zijn.

grooten dienst aan een zeker deel van deze bevolking te bewijzen door margarine voor 40 cent per kg beschikbaar te stellen (waaraan dan nog plm. 20 cent per kg werd verdiend)'.[63] Louwes had deze wat merkwaardige politiek altijd verdedigd door te wijzen op de dubbele werkgelegenheid namelijk voor de boeren en de mensen in de margarine-industrie.[64] Aanleg van vetvoorraden betekende, dat men ook in de oorlogsjaren deze politiek korte tijd zou kunnen voortzetten. Wegens de vordering was het Rijksbureau genoodzaakt de bevolking al spoedig te dwingen boter te consumeren. Alleen personen met een inkomen beneden de welstandsgrens kregen op aanvraag vetkaarten uitgereikt, de overigen boterkaarten.[65] Daar deze maatregel nog tekort schoot, werden de vetkaarthouders in de gelegenheid gesteld voor de helft van het rantsoen tegen gereduceerde prijs boter te kopen.[66] Weer later kwam het onderscheid tussen boter- en vetbonnen te vervallen en werden behoeftigen naar de gemeentelijke bijstand verwezen om een aanvulling op hun inkomen te vragen, als de aankoop van boter voor hen financieel onmogelijk was.[67]

Het lijkt me dat ook de bezetter na enige tijd inzag, dat de hooggestelde exporteis van vetten voor hem niet onverdeeld gunstig was. Het Rijksbureau kreeg toestemming een bepaald kwantum met een iets geringere leverantie aan boter te voldoen. In de gevorderde leverantie van 70.000 ton waren plm. 20.000 ton technische vetten meegerekend.[68] De totale uitvoer aan eetbare vetten en oliën zonder boter kwam daarmee op 46.000 ton, hetgeen nog altijd 40% meer was dan de volledige binnenlandse produktie in het topjaar 1943/44. De uitvoer betekende dus een verhoudingsgewijze aanzienlijke vermindering van het vetrantsoen. Na september 1941 werd de uitvoer vrijwel geheel gestopt. Een kleine ruiltransactie van boter tegen vetinvoer (zie blz. 192) was uit voedingsoogpunt van geen betekenis. Ook de uitvoer van kaas kwam na een behoorlijke export van 39.000 ton in 1940/41 al vrij gauw stil te liggen.

De uitvoer van omvangrijke hoeveelheden peulvruchten, 70.000 ton in 1940/'41, 7.141 ton in 1941/'42, 34.281 ton in 1942/'43 en 7.500 ton in 1943/'44 kan nauwelijks als een aanslag op de Nederlandse voedselvoorziening gezien worden. In de eerste bezettingsjaren was er een aanzienlijk overschot, ook al werden spoedig grote hoeveelheden in het broodmeel verwerkt.[69] In 1938 werd slechts 21% van de peulvruchtenproduktie voor menselijke consumptie gebruikt.[70] Verhogen van het rantsoen had evenmin zin, aangezien het reeds gegeven rantsoen niet werd afgehaald.[71] Bestemming tot veevoeder was natuurlijk mogelijk, maar ik kan me voorstellen, dat de bezetter de voorkeur gaf aan export voor consumptie- of zaaidoeleinden. Het betrof hier in hoofdzaak groene erwten.

Van koffie en cacao werden inderdaad die hoeveelheden geëxporteerd die Duitsland in december 1940 had gevorderd.[72] Dit betekent dat iets meer dan de helft van de voorraden van respectievelijk 29.200

en 26.000 ton verloren ging voor de binnenlandse consumptie. Het koffie- en cacao (chocolade)rantsoen had in ons land het dubbele kunnen zijn. Dit betekende een groot verlies aan genotmiddelen, maar het was voor de voeding van minder betekenis. Van de voorraad rijst werd 11.883 ton uitgevoerd; op zichzelf een gering kwantum, maar wegens de houdbaarheid en het specifieke gebruik van het produkt in Nederland toch wel jammer.

Het verloop van de uitvoer van vee en vlees valt moeilijk te volgen. Er worden diverse eenheden gebruikt zoals: stuks, blikken, levend gewicht en geslacht gewicht. Met de leveringscontracten en afleveringen is eindeloos geschoven en er bestonden afwijkingen inzake de interpretatie. Totaalcijfers voor de plaatsgevonden uitvoer werden gelukkig in twee bronnen vermeld. Louwes noemt in 'Mijn beleid' een uitvoer van 45.000 ton in 1940/'41, 55.000 ton in 1941/'43 en 4.000 ton in 1943/'44.[73] Deze cijfers corresponderen vrij goed met die welke voorkomen in een 'Overzicht van opdrachten en contracten betreffende levering van vee en vleesch en conserven door Duitsche autoriteiten aan Nederlandsche instanties opgelegd',[74] waar naast de 'Opdrachten en contracten' zich telkens een blad bevindt met 'opmerkingen'. Daar komt men op een totaal van 92.388.656 kg 'vleesch-in-beenwaarde' aan varkens- en rundvlees, waarbij de export van 3.136.075 kg levend en 6.261.100 kg geslacht pluimvee[75] moet worden opgeteld. De betekenis die aan deze totaaluitvoer moet worden toegekend, zal blijken bij de bespreking van de deelterreinen hieronder.

De pluimveestapel liep tussen de teldata juni 1940 en mei/juni 1941 met 27.000.000 stuks terug. Daarvan werd in dezelfde periode 3.136.075 kg levend en 6.261.100 kg geslacht gewicht geëxporteerd.[76] Dit houdt in dat een aanzienlijk deel van de afslacht naar Duitsland is gegaan, hoewel het mij minder lijkt te zijn, dan de ongeveer 60%, die de bezetter had gevraagd.[77] Wel kan dit 60% van de officieel geregistreerde afslacht geweest zijn. Ook van de toen nog lopende eierproduktie ging zoals voorheen een groot deel in deze periode naar Duitsland, namelijk plm. 650.000.000 stuks, terwijl er slechts 300.000.000 op het verlanglijstje stonden.[78] Ook tussen mei en september 1941 vond enige export plaats, terwijl de inkrimping nog doorging. Maar deze cijfers vallen in het niet bij de voorafgaande. Na september 1941 werd de uitvoer zeer gering.

De varkensstapel werd tussen september 1940 en september 1941 verminderd met 464.000 stuks (zie Bijlage 4). In juli 1941 zijn er plm. 165.000 stuks geleverd, die door de Duitsers voor 151.000 gerekend werden, daar het gemiddelde gewicht van 100 kg niet werd bereikt. Hier ziet men één van de mogelijkheden hoe binnen de gegeven cijfers tegenstellingen kunnen ontstaan. Van september 1941 tot september 1942 vond er nogmaals een vermindering van de varkensstapel plaats met 455.000 stuks. Hiervan zijn er tot eind september 1942 ruim 70.000 stuks geleverd. Totaal lijkt de levering 25% van de inkrimping te

bedragen, welk percentage in december 1940 inderdaad als richtlijn genoemd is.[79] De betekenis van deze uitvoer kan geschat worden door deze af te zetten tegen de totale (mogelijke) binnenlandse varkensvleesproduktie over de periode 1940 tot met 1942. Deze produktie bedroeg 271.000 ton.[80] Zonder uitvoer van levende varkens zou de vleesproduktie 10.000 ton hoger geweest zijn, gerekend met een geslacht gewicht van 100 kg per stuk. Houdt men dit gewicht aan voor alle uitgevoerde varkens dan bedroeg de uitvoer 23.500 ton ofwel rond 8,5% van de (mogelijke) produktie in genoemde periode. Daarna is de uitvoer verwaarloosbaar klein.

De inkrimping van de rundveestapel kan het best worden aangegeven door de telling van december 1941 te vergelijken met die van december 1942. Het verschil bedraagt 550.521 stuks (zie Bijlage 4). Daarvoor was er geen sprake van inkrimping maar wel tweemaal van een verlaging van de aantallen tot op winterniveau. Hierdoor kwamen 486.623 stuks runderen vrij. Bij het *Rinderliefervertrag* van 13 december 1940 werd de levering van 75.000 stuks overeengekomen. In augustus 1942 werd een definitief contract opgesteld waarin ook een andere vordering van 50.000 stuks was opgenomen. Totaal zijn er 147.862 stuks rundvee levend geleverd en 25.076.737 kg rundvlees in blik. Rekent men per levend uitgevoerd rund een slachtgewicht van 250 kg,[81] dan komen we op een totaal export van 62.000 ton. De binnenlandse produktie bedroeg over de periode 1940 tot 1943 446.000 ton.[82] Passen we dezelfde berekening toe als bij het varkensvlees, dan komen we over de periode 1940 t/m 1942 op een export van 13%. Hierbij moet worden opgemerkt dat een deel van de hier opgegeven export, vallende onder het contract van augustus 1942, pas later plaats vond. Ook is een klein aantal stuks gebruiksvee geruild tegen invoer van ossen.

De export van paarden voor de *Wehrmacht* - 42.625 stuks[83] - had weinig direct effect op de beschikbare hoeveelheid vlees, terwijl het aantal overtroffen werd door de natuurlijke aanwas (zie Bijlage 4).

De ontwikkeling van de vleesconsumptie in relatie met de export ziet er als volgt uit. In 1939 bedroeg het binnenlands verbruik van rundvlees 151.968 ton.[84] Over drie jaar gerekend (1940 t/m 1942) zou op deze basis een consumptie van 456.000 ton hebben plaatsgevonden. Met enige consumptie van klandestien verkregen rundvlees meegerekend (zie blz. 259 e.v.) werd dit consumptieniveau gehaald. De consumptie van varkensvlees bedroeg 189.000 ton vóór de oorlog,[85] hetgeen 567.000 ton in drie jaar zou betekenen. Het binnenlands verbruik bedroeg over 1940 t/m 1942 255.000 ton en naar schatting 100.000 ton van klandestiene slachtingen (zie blz. 266). Dit betekent, dat de consumptie tot 63% is gedaald, voornamelijk door de terugval in 1942. Geen uitvoer zou de binnenlandse consumptie over deze periode minder en later hebben doen dalen. Kippen werden er tussen juni 1940 en mei/juni 1941 veel en veel meer gegeten in Nederland dan

ooit tevoren[86] ondanks enige uitvoer. In 1940 en 1941 is de vleesconsumptie dus zeer waarschijnlijk niet lager geweest dan in 1939. In 1942 zou zonder export de consumptie minder gedaald zijn. In latere jaren speelde export geen rol van betekenis.

De vleesexport had dus slechts een gering negatief effect op de voedingspositie, tenzij men stelt, dat Nederland de 51.479.342 blikjes conserven, gevuld met 28.317,602 kg vlees tot latere jaren had kunnen bewaren. Het is hoogst twijfelachtig of men erin geslaagd zou zijn meer vlees te conserveren. De blikvoorziening was ook nu al een knelpunt.

De tot hiertoe besproken export van levensmiddelen was vrijwel geheel gebaseerd op de aanwezige voorraden en de inkrimping van de veestapel. Tevens werden hierbij ondergebracht een aantal veehouderijprodukten, die Nederland gewend was te exporteren en waarvan de produktie in 1940/'41 nog vrij groot was; te weten eieren, boter en kaas. Het is duidelijk dat de gelegenheid voor export van al deze produkten maar korte tijd heeft bestaan. Men kan zich voorstellen, dat men er in Duitsland moeite mee had te geloven, dat import uit Nederland tot het verleden zou behoren. Toch heeft hierna de grote hoeveelheid verzoeken om levering uit Nederland van deze produkten niet meer tot export van enige betekenis geleid.

Alleen van groenten en fruit heeft in alle bezettingsjaren met uitzondering van 1945 een omvangrijke export van levensmiddelen heeft plaatsgevonden. Export hiervan werd door Louwes normaal geacht en kon dus zonder compensatie plaatsvinden (zie blz. 187). Slechts de inundatie van een belangrijk deel van het Nederlands grondgebied heeft ertoe geleid, dat Louwes ook voor deze produkten compenserende invoer eiste (zie blz. 188).

Voor de export van groente was het in 1940 nog betrekkelijk moeilijk om de Duitse grenzen voldoende opengesteld te krijgen.[87] In het voorjaar van 1941 werd het vervoer een probleem; het ging er toen om hoeveel wagons per dag de Duitsers hiervoor konden toezeggen. In het begin van mei waren er zelfs 300 per dag nodig.[88] In de zomer van dat jaar kwam er vrij plotseling verandering.[89] Toen begon de discussie over vermindering *c.q.* beheersing van de export, waarbij in december 1941 duidelijk werd, dat de vergroting van de binnenlandse consumptie oorzaak was van de problemen.[90] Wanneer precies is onduidelijk, maar er werd een regeling getroffen, dat een vast percentage van de veilingaanvoer van verschillende soorten groenten voor de *Wehrmacht* of voor export naar Duitsland zou worden bestemd. Voor de betreffende groenten bedroeg dit ongeveer 50% van de aanvoer.[90a] Deze regeling bleef gehandhaafd tot juli 1944. Doordat het tuinbouwareaal fors uitgebreid werd, konden vervolgens de export en de binnenlandse consumptie toenemen (zie Tabel VIII). Het werd dan ook voorlopig niet nodig geacht, de aankoop van groente binnen het distributiesysteem te brengen.

Tabel VIII
Veilingaanvoer van groente, export (incl. *Wehrmacht)* en binnenlands verbruik in de jaren 1940 t/m 1944.

x 1.000 kg

jaar	aanvoer	waarvan voor export	restant voor het binnenland	toename restant t.o.v. 1940
1940	658.881	292.807	366.074	—
1941	798.695	349.176	449.519	+23%
1942	1.038.951	443.995	594.956	+62%
1942/1943	900.000	413.754	486.246	+33%
1943/1944	855.000	211.064	643.936	+76%

Bron: 1940-1942. *E und L,* Port. 15, omslag Ia. Schr. d.d. 30 juni van *E und L* aan de Rijkscommissaris.
1942/43 en 1943/44; zie blz. 325.

Dat betekent echter niet dat de voorziening zonder haperingen verliep. Het weer en soms vervoersproblemen zorgden voor tijdelijke onregelmatigheden. Deze werden verergerd door de reacties van het publiek, dat op die momenten grote aankopen deed met name bij de telers, zodat de veilingaanvoer nog verder terugliep.[91] Dan laaide telkens weer de discussie op over de export en meer nog over het al of niet overgaan tot distributie.[92]

In juli 1944 kwam er, zoals beschreven in Hoofdstuk 7, een nieuwe regeling tot stand inzake inlevering en export.[93] Voortaan zouden export en het deel voor de *Wehrmacht* samen 130.000 ton per jaar bedragen.[93a] Tegenover een grotere export zou vanuit Duitsland een compenserende import van levensmiddelen plaatsvinden. Inmiddels was in een aantal stedelijke distributiekringen een proportionele toelevering aan detaillisten tot stand gebracht.[94] Nadat na september 1944 gebleken was dat de uitvoer naar Duitsland vrijwel stil lag, werd overwogen de inlevering en de consumptie geheel vrij te laten. De overheid vreesde echter, dat daardoor de controle op het produkt verloren zou gaan en dat de telers en handelaren het beschikbaar zijn kunstmatig schaars zouden maken. Tot slot: op 10 mei 1946 sprak Minister Mansholt zijn leedwezen uit over het feit, dat er weer groente werd doorgedraaid, omdat Duitsland niet kon betalen, ook al was Nederland bereid ver beneden kostprijs te leveren.[95]

Het heeft in dit geval geen enkele zin zich af te vragen hoe groot de extra consumptie van groente zonder export had kunnen zijn. Dat onregelmatigheden in de aanvoer voor de burgerbevolking vermeden hadden kunnen worden bij een geringere uitvoer, spreekt vanzelf.

Dat zou tot gevolg gehad hebben, dat de buitenlandse afnemers genoegen hadden moeten nemen met afwachten wanneer en voor welke produkten er overschotten optraden. Een irreële situatie. Het enige echte alternatief was vermindering van het areaal, waardoor men minder aangewezen zou zijn op export. Dan zouden zich gezien de aard van de produktie en de kwetsbaarheid van het vervoer evengoed haperingen in de binnenlandse voorzieningen hebben voorgedaan. Wel had men dan de vrijkomende grond voor akkerbouw kunnen gebruiken. Dit zou, zoals reeds gezegd, slechts een marginaal effekt hebben gehad op de voedselvoorziening, maar zeer nadelig zijn geweest voor de inkomens van de telers met daarbij grote risico's voor de werkgelegenheid in het binnenland.

De export van fruit (appels, peren, druiven en meloenen) was in 1942 nog vrij aanzienlijk, namelijk 58.487 ton bij een veilingaanvoer 227.682 ton, ofwel 26% van de aanvoer.[96] In 1943 daalde de aanvoer naar 152.090 ton. Hiervan kwam slechts 19.761 ton (13%) in Duitsland terecht. Dit laatste wekte wel een groot ongenoegen bij de bezetter,[96] maar er werden geen maatregelen genomen om de uitvoer op het vroegere peil terug te brengen. Om meer uitvoer te bewerkstelligen, had men of de telers tot hogere veilingaanvoeren moeten dwingen, of de beschikbaarstelling van fruit in de winkels moeten verminderen; immers, vergroting van de produktie zoals bij de groenteteelt was op korte termijn niet mogelijk. In dit geval blijkt de export slechts een restpost geweest te zijn. Men mag de schade voor de ook hier toenemende[97] binnenlandse consumptie dus niet hoog achten. Vergroting van de consumptie van binnenlands fruit trad in de plaats van de consumptie van zuidvruchten, waarvan in de oorlogsjaren slechts enige partijen per trein werden ingevoerd.[98]

Uit het bovenstaande valt te concluderen dat het nadelig effect op de voedselvoorziening van de export van agrarische produkten gering is geweest, terwijl de balans nog minder naar de negatieve kant uit slaat wanneer alle belangen in overweging genomen worden. Pijnlijk was alleen de export van eetbare vetten en oliën, genotmiddelen en rijst uit de vóór mei 1940 aangelegde voorraden. Het is verre van eenvoudig alle uitvoer van levensmiddelen verminderd met de compenserende invoer uit te drukken in één percentage van het beschikbare voedsel. Ondanks het problematische karakter van de zaak heeft Louwes op diverse plaatsen en tijdstippen mededeling gedaan omtrent de grootte van de uitvoer en het verbruik door de *Wehrmacht,* dat in de meeste cijferreeksen bij de export is opgeteld. Op de persconferentie van 20 oktober 1943, gericht tegen de zwarte handel,[99] noemde hij het percentage van 7 tot 9%, dat we aan voedingsmiddelen meer hadden kunnen consumeren als er niets voor de *Wehrmacht* en export ter beschikking was gesteld. In een brief aan *E und L* preciseerde hij deze uitspraak: 7% in 1941 en 9% in 1942, terwijl het percentage voor 1943 waarschijnlijk lager zou uitvallen.[100] Volstrekt onbegrijpe-

lijk is hoe hij in 'Onderdrukking en Verzet' kan schrijven, dat hij de export 'voor wat betreft de periode na september 1943' op ongeveer negen procent van de produktie getaxeerd heeft, terwijl uit de er bovenstaande tabel blijkt, dat er sedert september 1943 geen belangrijke export plaatsvond.[101] Hier moet staan 'vóór september 1943'. De percentages door Louwes genoemd kunnen alleen tot stand gekomen zijn op basis van de ha-waarden-berekeningen.[102] Dat door die berekeningswijze de export vergroot werd voorgesteld, zal verderop in dit boek worden uiteengezet. Louwes was hiervan op de hoogte. Hij noemde de berekeningswijze na de oorlog: 'een niet zeer juiste, maar voor ons voordelige en daarom door ons gebruikte maatstaf'.[103] Het voordeel zat juist in het feit dat naar Berlijn toe de export groter leek dan deze was. .

Voor de balansjaren 1942/'43 en 1943/'44 heb ik berekeningen uitgevoerd betreffende de beschikbare hoeveelheid levensmiddelen voor menselijke consumptie (zie Hoofdstuk 11). Tabel IX geeft vooruitlopend hiervan de uitkomsten voor zover het de in- en uitvoer en verbruik door de *Wehrmacht* betreft.

Tabel IX
Percentages van de beschikbare hoeveelheid levensmiddelen bestemd voor uitvoer en *Wehrmachts*-verbruik en afkomstig van invoer in 1942/43 en 1943/44.

jaar eenheid	invoer	uitvoer	*Wehr-macht*	uitvoer +*Wehr-macht*	saldo I	saldo II
1942/43						
volume	0,7	6,2	1,8	8,0	7,3	5,5
kcal	1,1	3,9	1,9	5,8	4,7	2,8
kg E	0,8	5,8	1,9	7,7	6,9	5,0
1943/44						
volume	0,7	5,0	2,1	7,1	6,4	5,5
kcal	1,8	3,3	1,8	5,1	3,3	1,5
kg E	1,6	3,1	1,7	4,8	3,2	1,5

saldo I = uitvoer + *Wehrmacht*-invoer.
saldo II = uitvoer - invoer.

Te zien is, dat het gewichtsvolume van de uitvoer relatief aanzienlijk groter is dan de voedingswaarde van de export. Dat is een gevolg van de zeer omvangrijke groente-export. De uitkomsten tonen allerminst aan dat Louwes heeft gelogen. Wel valt er enig verschil te

constateren, dat als volgt kan worden verklaard. Reeds genoemd is het vergrotende karakter van de ha-waarden-berekening. Verder valt in mijn berekening het cijfer voor de totale hoeveelheid beschikbaar voedsel hoger uit, zodat een zelfde uitvoerkwantum een lager percentage te zien geeft. Ten derde heb ik produkten als stro, griendhout, riet, landbouwzaden en sierteeltgewassen niet in de berekening opgenomen, hetgeen bij een ha-waarden-berekening wel mogelijk is.

Resteert de vraag naar de betaling van de landbouwexport. Uit tal van stukken blijkt, dat alle export, dus ook 'de roof' van voorraden, betaald werd.[104]* Zelfs was zeer vaak de exportprijs hoger, dan die waarvoor de produkten in het binnenland door de bedrijfsorganisaties werden overgenomen. Batige saldi werden gestort in het Landbouwcrisisfonds.[105] Zo werd de winst, die de Nederlandse overheid maakte op de 70.000 ton olie- en vetexport in 1940, gebruikt om de export van de 20.000 ton boter naar Duitsland te subsidiëren,[106] zoals bij de boterexport tot dan toe gebruikelijk was geweest. Ditzelfde vond ook plaats in 1941 met het batig saldo van de lijnolie-export.[107]

Bij Verordening 162, de dato 22 augustus 1941 werd bepaald, dat de exportprijs weliswaar niet hoger mocht zijn dan de Nederlandse, maar tegelijk werd de mogelijkheid geopend voor daartoe gemachtigde instanties om prijzen vast te stellen. Duidelijk blijkt uit andere stukken, dat het om hogere prijzen ging.[108] In de na de oorlog opgestelde registers van de door Duitsland afgevoerde goederen werd de agrarische export aangeduid als 'geroofd en betaald'![109]

Nu schrijft dr. L.G. Kortenhorst: 'Al deze Duitse instanties hadden tot taak, onze enorme voorraden aan grondstoffen en voedingsmiddelen tegen waardeloze marken voor Duitsland op te kopen'.[110] Mij lijkt dat een uitermate vreemde zienswijze. In de praktijk werden de leveranciers, telers en handelaren vanzelf in guldens uitbetaald en ik vermeldde reeds, dat ze maar al te graag leverden. De kwestie is, dat Nederland, *in casu* de Nederlandse Bank, opgezadeld werd met Duits waardepapier van welke aard dan ook, toen de totale uitvoer de invoer aan goederen ging overtreffen.[111] Toen echter de exportcontracten werden opgesteld, verkeerde de Nederlandse overheid nog in de veronderstelling, dat het exportsaldo negatief voor Nederland zou uitvallen[112] en bovendien was er nog geen zicht op het risico, dat Duitsland de oorlog verliezen zou belast met enorme schulden.[113] Ook aan Duitse zijde valt in de archieven niets te bespeuren van een koop-maar-raakpolitiek, wetend dat de Marken toch niets waard zouden zijn. Hoe de kwestie later bij de regeling van de oorlogsschade definitief is afgehandeld, is hier niet aan de orde.

Een andere kwestie is, of de opheffing van de deviezengrens met

* De olie- en vetexport vond plaats voor *f* 40,00 per 100 kg netto, boter *f* 1,08 per kg franco grens, de opbrengst van de totale vee-vleesexport naar Duitsland bedroeg *f* 100.107.016,00, dit is *f* 1,08 per kg geslacht gewicht.

ingang van 1 april 1941[114] invloed gehad heeft op de export van voedingsmiddelen. Het zal duidelijk zijn, dat de door de overheid overgenomen levensmiddelen niet ongewild naar Duitsland konden worden uitgevoerd. Bonvrije artikelen, interessant voor uitvoer, waren er zeker in het begin, maar daarna weinig. De hoeveelheid die reizigers mochten meenemen was geregeld.[115] Het gaat dus om de vraag of goederen op de zwarte markt in grotere partijen konden worden opgekocht en geëxporteerd in ruil voor Marken. De opheffing maakte verhandeling tegen Duits geld gemakkelijk en bevorderde daardoor de kans op illegale export. Noch het *REM* in Berlijn noch de Duitse autoriteiten in Nederland hadden belang bij ongecontroleerde export. Daardoor kwamen volgens hen de verplichte leveringen en de voorziening van de *Wehrmacht* in gevaar.[116] Sedert medio december 1940 studeerde men al op de voorwaarden om tot afschaffing van tol- en deviezengrenzen te kunnen overgaan,[117] waarbij gedacht werd aan verscherping van de weg- en grenscontrole en inschakeling van de *Wehrmacht* bij de grenscontrole van Duitse militairen. Hoewel later in zijn algemeenheid alle belemmeringen op export werden opgeheven, bleef klandestiene uitvoer van levensmiddelen op een aantal wijzen strafbaar met name op basis van het Voedselvoorzieningsbesluit 1940, terwijl ook van Duitse zijde een *Ausfuhrbewilligung* van *E und L* en een vergunning van de *Zentral Auftragstelle* aanwezig moest zijn. Desondanks werd bij elke algemene versoepeling van uitvoer op het terrein van de voedselvoorziening bezien of er geen extra maatregelen nodig waren.[118]

In zijn strijd tegen de zwarte handel heeft Louwes gewezen op het grote gevaar van uitvoer van levensmiddelen afkomstig van de zwarte markt (zie blz. 153 en 178). Het gevaar, met name van aankoop door semi-officiële Duitse instellingen, was aanwezig. Ik ben echter de mening toegedaan, dat de klandestiene export naar Duitsland vrij gering is geweest. Ten eerste omdat, zoals gezegd de Duitse overheid in Nederland tegen ongecontroleerde export was en deze zelfs trachtte te voorkomen. Ten tweede krijgt men uit de CCD-rapporten de indruk, dat er in 1941 meer naar het buitenland ging dan in 1944; dat de klandestiene export naar België nauwelijks onderdeed voor die naar Duitsland, terwijl het totale aantal geconstateerde overtredingen, waarbij export in het geding was, vrij gering was.[119] In hoeverre deze bron een representatief beeld geeft, is overigens moeilijk te schatten. Ten derde wil ik wijzen op de vervoersmoeilijkheden. Uit de bronnen blijkt, dat er al veel transportmiddelen nodig waren om enige procenten van onze voedingsmiddelen af te voeren en dat het beschikbaar krijgen van de nodige transportruimte voor de officieel door Berlijn geëiste uitvoer al problemen opleverde.[120] Ook al zijn de zwart uitgevoerde produkten zoals boter, gerookt vlees en dergelijke overwegend minder volumineus dan de officieel uitgevoerde zoals groente, peulvruchten en pootaardappelen, dan nog kan ik mij niet voorstellen,

dat het mogelijk geweest zou zijn een belangrijke hoeveelheid, bijvoorbeeld groter dan 1%, illegaal het land uit te voeren. Tenslotte wil ik erop wijzen, dat ook Dols van mening was, dat de klandestiene uitvoer relatief weinig voorstelde en zeker ook België betrof.[121]

3. De Nederlandse bevolking

Dat in perioden van schaarste de overheid de taak heeft voor een billijke verdeling te zorgen was, voor de Tweede Wereldoorlog uitbrak, een algemeen geaccepteerde opvatting en het Nederlandse parlement had de regering door de distributiewetten van 1938 en 1939 ruime bevoegdheden op dit terrein gegeven. Op welke uitgangspunten de verdeling zou moeten berusten werd nergens vastgelegd.[122] Toch lijkt het me van wezenlijk belang voor het verkrijgen van inzicht in de verdeling, dat vastgesteld wordt, welke uitgangspunten de Nederlandse overheid zou hebben gehanteerd, indien zij alleen voor de vaststelling van de hoogte van de rantsoenen verantwoordelijk zou zijn geweest. Uit de vastgestelde hoogte zou dan kunnen blijken, waar Duitse belangen in het geding geweest zijn. Dit temeer daar de distributiedeskundige van het Rijksbureau, T. Mulder, aangeeft, dat bij de uitbouw van de distributie 'behartiging van de Nederlandsche belangen, openlijk of bedekt, en tot gelding komen van Duitsche eischen, uiteraard invloed hebben uitgeoefend'.[123]

De enige aanwijzing, die we inzake het vaststellen van de rantsoenen in de Distributiewet van 1939 aantreffen, is de formulering van Artikel 3: 'onze Minister is belast met de zorg voor een doelmatige distributie van goederen in het belang van volkshuishouding, landsverdediging en veiligheid van niet-militaire personen of lichamen, ...'.[124] Essentieel lijkt me hier het woord 'doelmatig'. Uit de zeer uitvoerige beschouwingen inzake 'De pijlers van een distributiestelsel'[125] uit 1942 van de jurist-deskundige D.H. Peereboom Voller zou men kunnen afleiden, dat 'doelmatig' de aanwezigheid van de volgende twee elementen vooronderstelt:

1e. het zoeken naar evenwicht tussen administratief gewenste en als billijk ervaren uniformiteit enerzijds en anderzijds een billijke verdeling waarbij rekening gehouden wordt met de behoeften van verbruikers als kinderen, zieken, mijnwerkers.
2e. efficiëncy; bijvoorbeeld bij zeer grote schaarste van melk deze reserveren voor kinderen en zieken met voorbijgaan van alle overige gebruikers.

Ruimte voor verschil in interpretatie bleef er voldoende. Wel mocht vereist worden, dat het aanbrengen van verbruikerscategorieën uitsluitend uit de diversiteit van de voedselbehoefte of de distributietechniek zelf zou voortvloeien. Mr. Peereboom Voller gaat in zijn publikatie van na de oorlog uitvoerig in op het voor de hand liggende misbruik, dat de overheden kunnen maken van hun bevoegdheden terzake het uitreiken van distributiebescheiden.[126] Het niet verstrekken kan als

dwang- of strafmaatregel worden aangewend. Hij betoogt, dat zoals eigenlijk altijd het geval is, de bevoegdheden uitsluitend gebruikt mogen worden voor het doel waarvoor ze gegeven zijn. 'Elk ander gebruik is een *détournement de pouvoir*'.[127]

Op onze vraagstelling toegespitst zouden we kunnen formuleren, dat elke korting of verhoging van het rantsoen voor een bepaalde categorie anders dan op voedings- of distributietechnische gronden, als een *'detournement de pouvoir'* beschouwd moet worden. Waar Dols formuleerde: 'We hebben getracht de politiek buiten de deur te houden',[128] gaf hij mijns inziens exact bovenstaande opvatting weer. In eerste instantie zullen we dus elke toedeling moeten indelen bij die, welke zuiver op distributie- of voedingstechnische basis berustten, of die waarbij enig ander motief in het spel was; gemakshalve noemen we dit de politieke toedelingen.

De categorieën en de mate van speciale voorziening

Basis van de categorie-indeling was 'de normale verbruiker'. In deze aanduiding waren twee criteria verwerkt, namelijk de zwaarte van de arbeid en de leeftijd. Tot de normale verbruikers werden gerekend zij, die 'normale' arbeid verrichtten zoals kantoorarbeid en huishoudelijk werk en behoorden tot de leeftijdscategorie van 21 jaar en ouder. Andere arbeidscategorieën waren: zware, zeer zware en langdurige of nachtarbeid; de overige leeftijscategorieën: 0-3 jaar, 4-13 jaar en 14-20 jaar. Degenen die hun levensmiddelen geheel of gedeeltelijk uit eigen landbouw- of veehouderijbedrijf betrokken,[129] werden met 'zelfverzorgers' aangeduid. Hiertoe behoorden uitdrukkelijk niet personen werkzaam in distributiebedrijven.[130]

Aparte regelingen golden voor de horeca en diverse instellingen als kloosters, internaten, ziekenhuizen en gevangenissen. Deze werden in principe op verbruiksbasis bevoorraad, waarbij de inwonenden al of niet tijdelijk hun bescheiden inleverden. Speciale voorziening was geregeld voor aanstaande en jonge moeders, zieken, vreemdelingen, reizigers, met verlof zijnde arbeiders, bijzondere gelegenheden zoals huwelijksfeesten, vegetariërs, oriëntalen en schoolkinderen. In de meeste gevallen werd deze verzorging tot stand gebracht door het verstrekken van losse (niet-kaartgebonden) rantsoenbonnen.[131] Aan kinderen van andere leeftijdsgroepen dan de hierboven geformuleerde, zijn enige malen voedselbonnen verstrekt onder andere voor beschuit en rijst om zeer beperkte hoeveelheden in distributie te kunnen brengen.[132] Ook vormden de vetkaarthouders (zie blz. 196) een aparte categorie,[133] toen besloten werd aan deze uiteraard minderbedeelden meer aardappelen ter beschikking te stellen, op grond van het gemiddeld zeer hoge aardappelverbruik bij deze bevolkingsgroep. Iets bijzonders treft men aan bij de bewoners van de zogenaamde 'volle-melkgebieden'.[134] Omdat er in die gebieden (delen van Zeeland en Zuid-Limburg) onvoldoende verwerkingscapaciteit voor melk was, werd

aan hen een afzonderlijke melkkaart verstrekt, waarop zij volle-melk konden betrekken in plaats van de normaal gedistribueerde taptemelk of gestandaardiseerde melk met een vetgehalte van 1%. Het onderscheid dat voor sommige produkten wel gemaakt werd tussen stad en platteland, leverde geen afzonderlijke categorie op, daar niet de hoeveelheid van het te distribueren produkt werd aangepast, doch uitsluitend de plaats waar de bonnen inwisselbaar waren. Dit om een te grote toevloed van bonnen naar de stad te voorkomen, terwijl op het platteland het betreffende produkt (bijvoorbeeld melk) klandestien zou worden aangekocht. Ook de bevoorrading van de stad werd hierdoor vergemakkelijkt.[135] Onderscheid naar geslacht is alleen gemaakt bij de distributie van genotmiddelen, 'mannelijke personen tot 17 jaar ontvingen een versnaperingen-, boven 17 jarigen een versnaperingen- of een tabakskaart; vrouwelijke personen tot 24 jaar een versnaperingen-, daarboven een versnaperingen- of een sigarettenkaart'.[136] Opvallend is hier het leeftijdsverschil. Om dit hoogstandje op distributietechnisch gebied voor elkaar te krijgen, moest men overgaan tot inschakeling van een bon van de textielkaart.

De uitvoerders van de distributie waren van mening, dat met de aangebrachte differentiaties de grenzen van de technische mogelijkheden bereikt waren.[137] Hoewel de categorie-indeling als zodanig vrijwel uitputtend beschreven is, waren er hiernaast nog diverse groepen die op een of andere wijze, vaak binnen de hierboven aangegeven mogelijkheden, iets extra's kregen toegedeeld.

De tot hiertoe genoemde categorieën zijn te beschouwen als te zijn voortgevloeid uit distributie- of voedingstechnische inzichten. Een andere kwestie is, hoe het met de hoogte van de rantsoenen gesteld was, die aan bovengenoemde categorieën werden toegekend. Nu is het vrij moeilijk te beoordelen of de toedeling voor één bepaalde groep, die op een uitzonderingspositie aanspraak kon maken, relatief hoog of laag uitgevallen is. Makkelijker en meer doelgericht is het, die categorieën en rantsoenen, waarvan uit het onderzoek gebleken is, dat ze discutabel waren, mede aan de hand van de reëel toegekende hoeveelheden nader te bezien. Bij deze gelegenheid kunnen we dan trachten vast te stellen, in hoeverre er van een politieke toedeling sprake was.

In de toelichting op het verkrijgen van de medewerking van de producenten is er reeds op gewezen, dat ook bij de toewijzing van voedsel via de 'bijzondere gunsten', de boeren danig in de watten werden gelegd.[138] Zo bleef het officiële zelfverzorgingsrantsoen van vlees gehandhaafd op 750 g per week, toen het normale rantsoen reeds tot 300 g was gedaald.[139] Dit gold als men zich bij de huisslachting nauwkeurig aan de regels hield inzake het aantal en gewicht van de te slachten varkens. Met het hogere verbruik van brood, vet (boter), melk en aardappelen erbij kwam de mannelijke zelfverzorger ouder dan 20 jaar, die voor alle in aanmerking komende produkten zelfvoor-

zienend was, op een verbruik van 1,5 maal de hoeveelheid calorieën beschikbaar voor de normale verbruiker,[140] exclusief de mogelijk te behalen premies voor suiker en olie en het resultaat van de kippenhouderij. Dit verbruik stond gelijk aan het rantsoen voor zware arbeid met een groter aandeel van vlees en melk in het voedingspakket van de zelfverzorger. Aangezien de zelfverzorging geregeld was, onderscheiden naar mannelijke volwassen boeren en overige gezinsleden, naar soort van produktie in het bedrijf, naar het wel of niet in aanmerking komen voor extra premies voor suiker en olie en bijzondere regelingen voor landarbeiders,[141] is het niet mogelijk uniforme opgaven te doen terzake het rantsoen van de zelfverzorger. In de tijdens en na de oorlog gemaakte rantsoentabellen en -grafieken komt de categorie niet voor.[142]

Voor ons is de vraag belangrijk, wie deze begunstiging verlangde. Uit een grote hoeveelheid correspondentie en verslagen[143] kan men opmaken, dat de begunstiging gegeven werd op verzoek of voorstel van de Nederlandse autoriteiten, gevolgd door soms een wat wijfelende toestemming met beperkingen door de bezettende autoriteiten. Vanuit Berlijn werden kritische vragen gesteld en strenge richtlijnen gegeven waarbij onder andere de bepaling van 16 oktober 1943,[144] dat erkenning als zelfverzorger afhankelijk gesteld diende te worden van het voldoen aan de inleveringsplicht.

Extra voeding[145] voor het verrichten van meer dan normale arbeid, werd verstrekt in de vorm van brood, vet, vlees en aardappelen waarvoor men extra bonnen kreeg. Voor langdurige en nachtarbeid werd 2 kg brood, 75 à 125 g boter of margarine en enig vlees per maandelijkse periode extra gegeven, zodat men kan stellen, dat de betreffenden op werkdagen anderhalve dubbele boterham extra van huis mee konden nemen. Vanaf 1 november 1942 kregen zij ook 2 rantsoenen (2 kg) aardappelen extra. Dit bracht hun voeding in calorische waarde 25%[146] boven dat van de normale gebruiker.

Personen die zware arbeid verrichtten, kregen in het begin 4 kg en later 3,6 kg brood extra; vet in het begin 500 g en later met tussentijdse verlagingen 290 g; vlees variërend rond 600 g; aardappelen, al naar gelang de extra rantsoenen voor andere produkten minder werden, oplopend tot 8 kg extra per periode van vier weken. Dit betekende 1,5 maal het rantsoen van de normale gebruiker.[146]

Voor zeer zware arbeid gold voor brood en aardappelen een verdubbeling van de extra portie voor zware arbeid. Vet werd aanvankelijk 2 kg, later 1,165 kg extra toebedeeld en vlees rond 1.800 g per vierwekelijkse periode. Voor brood en aardappelen kwam deze groep daarmee op een hoeveelheid van tweemaal, voor vet driemaal en voor vlees viermaal het rantsoen van de normale gebruiker. Per week beschikte deze groep over vier en een half brood van 800 gram en 8 kg aardappelen. De calorische waarde van het rantsoen voor zeer zware arbeid werd berekend op 1,8 maal het normale rantsoen.[146]

Hieruit kan men opmaken, dat welk werk men ook deed, het voor elke consument zeer belangrijk was voor een van deze categorieën, en liefst voor zware of zeer zware arbeid, in aanmerking te komen. Geen wonder dat het Centraal Distributie Kantoor (CDK) en *E und L* overspoeld werden met aanvragen van bedrijven, instellingen en individuele personen voor extra rantsoenen.[147] In principe konden alle verzoeken afgehandeld worden door het CDK, dat slechts de bepalingen naar voorbeeld van de regelingen in het Rijk diende toe te passen. Er waren zeer uitvoerige lijsten voorhanden naar sector en beroep, waarin was aangegeven wie voor welk extra rantsoen in aanmerking kwam.[148] In twijfelgevallen stuurde Schoenbeck onmiddellijk een briefje naar Berlijn om te vragen welke beslissing men daar in zulk geval nam.[149] Von der Wense ging deze ijver toch wel iets te ver en hij tekende in mei 1941 aan: 'bij zulke vragen kunnen we zelfstandig wel een beslissing nemen; ik zal voor de extra rantsoenen wel de verantwoording nemen'.[150] Als het CDK onder druk van andere Duitse instanties buiten de regels om extra rantsoenen had gegeven, werd het hiervoor terdege door *E und L* terechtgewezen, terwijl *E und L* aan de betreffende Duitse instanties liet weten, dat in Holland dezelfde regels werden toegepast als in Duitsland en dat het zeker niet aanging, dat in Nederland de betreffende categorie (arbeiders) bevoorrecht zou worden boven die in het Rijk.[147] Dit laatste werd ook vanuit Berlijn steeds weer benadrukt. Het liefst zag men enige* afstand,[151] hoewel waar het oorlogsbelang in het geding was, ook in de bezette gebieden van West-Europa de autoriteiten voor een goede voeding van de arbeiders te zorgen hadden.[152] Van de zijde van *E und L* moet men, de diverse dossiers beschouwende, een grote terughoudendheid constateren inzake het geven van toestemming voor extra-rantsoenen. Bovendien rezen daar al snel twijfels over de vraag of het CDK de regels voor zware en zeer zware arbeid niet al te ruim geïnterpreteerd had.[153]

Met name was het oog gevallen op arbeiders in de werkkampen, die allen automatisch het rantsoen voor zeer zware arbeid ontvingen, ook al beperkte iemands arbeid zich tot het zetten van witte strepen op de bomen. Kennelijk door onvrede bij niet-in de werkverschaffingzittende-arbeiders was de zaak aan het rollen gebracht. De affaire sleepte zich nog lang voort. Van het rapport in deze zaak, dat door het CDK[154] aan *E und L* werd toegestuurd, luidde de conclusie, dat bijna alle arbeid in de kampen *Schwerstarbeit* was. Het rapport was geheel toegespitst op de arbeid in de veenontginningen en in de Noordoostpolder en geeft een interessant beeld van wonen en werken van de arbeiders in deze kampen.

Wat de uitreiking van de toeslagen voor arbeid betreft kan vastgesteld worden, dat ondanks alle pressie, men zich in grote lijnen angst-

* Er werd 5% genoemd.

vallig heeft gehouden aan de in Duitsland geldende regels, inzake het indelen van personen bij categorieën, terwijl de hoogte van het rantsoen net niet gelijk was aan het overeenkomstige in Duitsland. Neemt men aan, dat de Duitse wetgever voor zijn eigen bevolking de indeling van beroepen in verbruikscategorieën zo correct mogelijk heeft uitgevoerd, dan zou ook in Nederland voedingstechnisch een juiste verdeling verkregen zijn. Het tot hiertoe geschetste beeld geeft echter geen volledig overzicht van de extra voorzieningen voor de verrichters van arbeid. Voor we op verdere verstrekkingen ingaan, is het nodig eerst een toelichting te geven op het instituut van de Centrale Keukens, omdat dit bij de extra-voorziening een belangrijke rol gaat spelen.

De Centrale Keukens

Het is interessant eerst te vernemen wat Louwes zelf over dit instituut schrijft. 'Uit dit alles volgt, dat de voedingspositie zeer moeilijk dreigde te worden. Ik heb toen, wijl het mij het eenige middel leek om in geval van nood ten minste de armsten te voeden, in den zomer van 1940 het initiatief genomen tot het instituut der Centrale Keukens. Dit instituut heeft in het verloop van den oorlog zijn waarde bewezen. Merkwaardig was, dat het zeer lang geduurd heeft voor de Duitsche autoriteiten met dit instituut wilden medewerken. Toen ze het na een jaar ontdekten, konden zij het niet meer afschaffen, maar wilden iedere verdere uitbreiding als 'communistisch' tegengaan. Later, toen ze de waarde zagen, zijn zeer vele pogingen aangewend om den Nederlandschen Volksdienst invloed op deze keukens te geven. Dit is geweigerd en voorkomen'.

In het bovenstaande gedeelte uit zijn verdediging toont hij overtuigd te zijn van eigen gelijk en triomf op de bezetter. Of Louwes dit verhaal zo had durven schrijven, als het instituut in het najaar van 1944 had opgehouden te bestaan, moet ernstig betwijfeld worden. Voor het doel waarvoor het door Louwes in het leven geroepen was, fungeerde het instituut van de Centrale Keukens eerst na september 1944 doorlopend tot ver in 1946; dus langer na dan tijdens de Duitse bezetting waarop zijn verdediging betrekking heeft.

Het plan door middel van Centrale Keukens voeding beneden kostprijs aan minder draagkrachtige personen ter beschikking te stellen,[156] bestond al voor de bezetting (zie blz. 16). Na mei 1940 toen er van voedselschaarste nog geen sprake was, ging men met grote voortvarendheid aan de slag. Er werden proeven genomen in Wageningen met het bereiden van massavoeding, voorlopig op 50 plaatsen keukens gebouwd en opdracht gegeven tot het vervaardigen van keukeninrichtingen en dubbelwandige gamellen, destijds een nieuwtje. Verder werden tal van organisatorische, financiële en personele regelingen getroffen, waarbij een interessant detail is, dat vrij veel gedemobiliseerde officieren hierbij tewerk gesteld werden.[157]

Dat de bezetters in principe niets voor het instituut, zoals door het

RBVVO bedoeld, voelden op grond van vrees voor 'communisme' is juist.[158] Dat zij het niet meer konden afschaffen, zoals Louwes zegt, valt ernstig te betwijfelen. In het verslag[157] van de 'Onderafdeling Massavoeding' lezen we, dat de Duitse autoriteiten de Centrale Keukens geheel wilden opheffen en de installaties benutten voor de fabrieksvoeding, maar dat zij na veel besprekingen op hun besluit terugkwamen. De keukens bleven open voor een, let wel, beperkt aantal (burger-)deelnemers, te weten 100.000 porties per dag verdeeld over verschillende gemeenten. Tevens werd er een curatorium ingesteld voor het geven van richtlijnen waarin naast het RBVVO ook de Departementen van Financiën, Sociale Zaken en Binnenlandse Zaken en de Nederlandsche Volksdienst vertegenwoordigd waren. Wat erger was, de deelnemers zouden voortaan door uitreiking van een schriftelijke verklaring aangewezen worden door de Nederlandsche Volksdienst. Daarmee was het instituut politiek in nationaal-socialistisch vaarwater gekomen. Daarnaast werd het gros van de capaciteit van de Centrale Keukens ingeschakeld voor extra-voeding van arbeiders, wel of niet direct onder toezicht van de *Rüstungsinspektion.* De Onderafdeling Massavoeding van het Rijksbureau voor Voedselvoorziening, die al het nodige werk moest verrichten en ten dele zelfs eigenaar was van de keukens en inventarissen,[159] werd hiermee gedegradeerd tot een wat tegenstribbelende uitvoerder van een hem onwelgevallige zaak.

Na 17 september 1944, toen door de decentralisatie en de noodtoestand de Centrale Keukens in handen kwamen van diverse, vaak plaatselijke autoriteiten meestal behorende tot de Organisatie Voedselvoorziening (PVC, Regionaal Leider, Inspecteur) of de gemeentelijke overheden,[160] werd de afgifte van bonloze voeding aan bedrijven gestaakt en de activiteit van de Centrale Keukens gericht op de burgerbevolking inclusief de schoolkinderen.[161] De invloed van de NVD was toen vrijwel uitgeschakeld.[162] Vanaf maart 1945 werd weer bonloze bijvoeding uitgereikt aan vitale bedrijven en utiliteitsbedrijven en bovendien aan diverse categorieën overheidspersoneel.[161]

Tabel X, 'Centrale keukenvoeding in Nederland', laat duidelijk zien, dat van de oorspronkelijke bedoeling: ongeveer 12½% van de minder kapitaalkrachtige personen doelmatig te voeden tegen gereduceerde prijs[163] weinig is terecht gekomen. Ook het door de bezetter toegestane aantal van 100.000 personen (porties) meldde zich niet meer. Mogelijk was de behoefte minder dan voorzien. Op diverse plaatsen in het Rapport wordt deze terughoudendheid van het publiek aan de inschakeling van de NVD geweten.[164] Waar na september 1944 de Fabriekskeukens en andere voor de burgerbevolking werden ingeschakeld, daar lezen we juichend in het Verslag: 'Het zijn met recht Centrale Keukens'.[165]

Of een keuken nu door het Rijksbureau werd geëxploiteerd, door

Tabel X
Centrale Keukenvoeding in Nederland.

gemiddeld aantal bereide liters x 1.000 per dag							
periode	B	F en R	M	S	L	W	totaal
1942							
mei-november	125	300	—	23	2	8	458
1-11/20-11	102	321	34	33	3	9	502
1943							
24-1/20-2	81	332	25	59	3	9	510
19-4/15-5	59	310	23	37	3	9	441
11-7/7-8	55	300	23	23	3	8	412
oktober	45	414	10	28	6**	23	526
november	44	416	29	32	3	11	535
december	44	424	29	43	2	10	552
1944							
januari	38	401	27	34	2	1	503
februari	38	446	25	44	2	8	563
maart	44	465	24	35	2	6	576
april	43	470	24	32	2	8	579
mei	38	484	23	38	2	7	592
juni	39	478	22	39	2	6	586
juli	40	457	21	50	2	6	556

gemiddeld aantal deelnemers in West-Nederland (B_2 gebied) x 1.000 per dag

1945*	B	F	totaal
januari	1.254		1.254
februari	1.142		1.142
maart	814	81	895
april	1.123	88	1.211

* Cijfers onder voorbehoud gegeven.
B = verstrekt aan de burgerij tegen afgifte van bonnen.
F t/m W = bonloze bijvoeding.
F = voor arbeiders en kantoorpersoneel.
R = arbeiders van *Rüstungs*-bedrijven.
M = mijnwerkers.
S = schoolkinderen.
L = luchtbescherming en vanaf oktober 1943 landarbeider. W = werkverschaffing.
** Aan beide categorieën 'L' werd bonloze voeding uitgereikt schommelend rond 2.000 porties per dag per groep. De Landarbeiders betreft groepsgewijze op het land tewerk gestelde personen.
Bron: Van de Waag, Verslag Massavoeding (samengevoegde tabellen).

gemeenten of particulieren (fabrieken),* was van geen betekenis voor het beheer over en de bestemming van het voedsel.[167] Wel bleek, dat men arbeiders van een bedrijf, waar een Fabriekskeuken gevestigd was, moeilijk kon uitsluiten van verstrekking van een maaltijd, ook al verrichtten zij geen bijzonder zwaar of langdurig werk.[168] Ook bleek bij keukens in eigendom van gemeenten met een NSB-burgemeester het gevaar groot, dat bij personeelsbenoemingen politieke motieven zwaarder wogen dan de geschiktheid voor de betreffende functies.[169] Na de bevrijding herkreeg de Onderafdeling Massavoeding de leiding over de Centrale Keukens in het gehele land.[170] In dit boek wordt verder geen onderscheid gemaakt tussen Centrale- en Fabriekskeukens.

Inzake de samenstelling en voedingswaarde van het verstrekte voedsel werd tot november 1942[171] onderscheid gemaakt tussen voeding voor *Rüstungs*-bedrijven en de overige afnemers. Aanvankelijk werd alleen in het voedsel van de eerste soort vlees verwerkt. Daarna werd er slechts één soort standaardvoeding bereid, waarbij de *Rüstungs*-bedrijven 1 liter, de overige groepen 0,75 liter per deelnemer ontvingen.[172] In 600 liter werden in 1943 gemiddeld verwerkt: 3 kg aardappelmeel, 500 kg aardappelen, 15 kg peulvruchten, 10 kg boter, 3 kg gort, 5 kg vlees, 1/2 kg suiker en 14 kg taptemelk.[173] Meestal werden de porties uitgereikt in de vorm van soep of éénpansgerechten. De voedingswaarde bedroeg ongeveer 800 kcal per liter. Na september 1944 waren samenstelling en voedingswaarde per portie geringer. Wel bleef de ruilvoet van levensmiddelen in bonnen tegen centrale keukenvoeding gunstig.

Voor burgerafnemers, die bonnen moesten inleveren, zat het voordeel zowel in de lage prijs als in de verstrekte hoeveelheid calorieën, die ongeveer het drievoudige bedroeg van wat men per bon door aankoop van levensmiddelen had kunnen verkrijgen.[173] Over de smaak leest men vele tegenstrijdige berichten. Natuurlijk geven capucijners de soep een donkere kleur. Anderzijds toen bij *E und L* een klacht binnenkwam, dat werknemers van een bepaald bedrijf het eten niet goed vonden en *E und L* de vergunning introk, omdat kennelijk de voeding niet op prijs werd gesteld, schakelde het bedrijf de *Rüstungsinspektion* in om weer aan tafel te mogen aanschuiven.[174]

In Zuid-Nederland bleven na de bevrijding de keukens eveneens doorwerken. De aflevering betrof toen drie belangrijke categorieën namelijk: burgers, fabrieken en 'verplaatste personen'. Per dag werd er over de periode oktober 1944 tot eind september 1945 gemiddeld 32.000 liter bereid en uitgereikt.[175]

De Centrale Keukens hebben dus zeer zeker hun waarde bewezen en zelfs meer dan uit het voorafgaande tot uiting komt, omdat daarin

* Het RBVVO exploiteerde 72, gemeenten 57 en particulieren 87 van de ingebruikzijnde keukens.[166]

de rol bij calamiteiten niet is opgenomen. Met inschakeling van de in voorraad gehouden vervangingskeukens erbij kon Massavoeding vanaf het voorjaar 1944 als het moest 10.000.000 porties eten per dag bereiden.[176] Dat betekent dat overal in Nederland waar door een storing de bevolking niet thuis kon koken, voor verstrekking van voeding kon worden gezorgd. Hierbij konden ook een aantal Rijdende-keukens worden ingeschakeld waarover het RBVVO beschikte. De inzet van deze capaciteit is slechts zeer beperkt nodig geweest.[177]

De aanvullende voorziening voor personeelsleden van bedrijven en instellingen

Uit de uiteenzetting inzake de Centrale Keukens blijkt, dat naast het uitreiken van extra-rantsoenbonnen het ook mogelijk was, door verstrekking van warm eten met name tijdens de middagpauze, de arbeiders extra voeding te doen toekomen. Bij beide methoden werd daardoor, en dat was ook de bedoeling van de bezetter, indirect het hele gezin bevoordeeld.[178] Geleidelijk aan kwamen de Duitse autoriteiten zowel in Berlijn als in de bezette gebieden tot de overtuiging dat verstrekking van warm eten in het bedrijf de voorkeur verdiende.

Enkele voordelen hiervan waren, dat daardoor het thuisblijven van arbeiders zou worden tegengegaan, terwijl het uitreiken van bonkaarten geldig voor één of meerdere maanden altijd een zeker risico inhield, dat arbeiders die zich aanmeldden na het verkrijgen van extrabonnen weer vertrokken. Arbeiders zouden daardoor meer aan het bedrijf waar zij werkten gebonden worden, wat bij de toenemende aanvallen vanuit de lucht op de bedrijven extra wenselijk werd geacht.[179] Er zou zowel belonend als bestraffend kunnen worden opgetreden.[180] Hiernaast vermoed ik, dat de grotere beslissingsruimte die hier ontstond voor de bezettende autoriteiten in verhouding tot de strak genormeerde toekenning van extra bonkaarten bevorderend heeft gewerkt. Ook lag de grondstoffenvoorziening makkelijker dan bij uitreiking van bonnen, terwijl met uitreiking van 1 à ¾ liter toch al gauw het rantsoen op werkdagen met 30 à 40% werd verhoogd.

Uit het feit dat het zelfs verboden moest worden[181] bij werving van personeel te adverteren met: 'deelname aan centrale keukenvoeding mogelijk', blijkt, dat de arbeiders de bonloze-voeding op kosten van het bedrijf zeer op prijs stelden. Voor de arbeiders die op grond van hun werk in het bezit waren van toeslagkaarten voor (zeer) zware arbeid, kwam de centrale keukenvoeding extra bij hun reeds vergrote rantsoen, zodat in feite de toeslag de gezinsleden ten goede kon komen. Het verwondert dan ook niet, dat de bevoegdheid tot het toelaten van bedrijven al snel aan het RBVVO onttrokken werd.[182] Hoewel *E und L* het verlenen van toestemming in eigen handen had genomen, kwam het er na enige tijd in feite op neer, dat het RBVVO de aanvragen aan de *Rüstungsinspektion* voorlegde voor de bedrijven die door deze instantie werden gecontroleerd, of aan de *Wehrmacht* indien in het betreffen-

de bedrijf voor de *Wehrmacht* werd gewerkt.[183] Sinds eind 1942 werden ook door de *Organisation Todt* opdrachten gegeven. Het betrof hier centrale-keukenvoeding voor arbeiders ingezet voor onder andere wegenaanleg, restauratie van bruggen en projecten waarop geheimhouding rustte. Voor de laatst genoemde weigerde Dols de nodige bescheiden af te geven op grond van het feit, dat hierop geen controle mogelijk was.[184] Hij verwees de *Organisation* naar de *Wehrmacht.* Hoewel hij aanvankelijk steun kreeg van *E und L*[185] werd ook deze instantie gemachtigd zelfstandig vergunningen voor het betrekken van bonloze extra-voeding af te geven.[186]

Er zijn dus vier Duitse instanties geweest, die toegang konden verlenen aan bedrijven tot het betrekken van extra-voeding uit de keukens, waarvan drie speciaal met het oog op realisatie van de door hen verleende opdrachten. Hieruit valt te concluderen, dat deze verstrekking van voedsel in hoofdzaak plaats vond aan arbeiders die meewerkten aan voor de Duitse oorlogsvoering belangrijke produktie of objecten.

Enigszins anders lag het met de vergunningen die in eerste instantie door het RBVVO en vervolgens rechtstreeks door *E und L* werden afgegeven aan bedrijven of instellingen, die niet aan Duitse opdrachten werkten. Ook deze konden natuurlijk *kriegswichtig* zijn.[187] Bovendien was het natuurlijk ook hier mogelijk de toestemming op politieke gronden te verlenen of te doen verstrekken door een nationaal- socialistische instelling. Uit de stukken krijgt men de indruk, dat het proces voor verlening van toestemming al afgerond was, voordat de bezetter over een instrument beschikte om de uitgifte op politieke gronden te laten plaatsvinden. Het nationaal-socialistische Nederlandsche Arbeidsfront (NAF) verscheen in de stukken ten tonele juist op een moment, dat de voedselsituatie erg krap was, namelijk in augustus 1942, toen voor de tweede maal tijdens de bezetting de aansluiting tussen de oude en nieuwe oogst problemen opleverde.

Nadat *E und L* op 14 augustus een verbod op verdere toelating tot centrale keukenvoeding voor alle categorieën had afgekondigd,[188] mocht het NAF aan een doorlichting beginnen van de verleende toestemmingen.[189] Hierdoor kon mogelijk ruimte ontstaan voor het afgeven van nieuwe vergunningen. Hier werd de formulering gebruikt, dat voortaan *'nur solche Betriebe Werkverpflegung erhalten, die im Sinne der NAF arbeiten'*. De *NSDAP* waarvan de *Deutsche Arbeiter Front (DAF)* een onderdeel was, welke instantie toezicht hield op het NAF, kwam al op 26 augustus 1942 met een concept verordening, waarin de nieuwe voorwaarden voor deelname waren vastgelegd. Naast het verrichten van lichamelijke arbeid zou voortaan voor toekenning de bedrijfsleiding en het personeel de bereidheid moeten hebben, *'im neuen Geiste mitzumarschieren'*.[190] Schoenbeck vond dit wat overbodig, aangezien slechts enkele nieuwe aanvragen nog ter beoordeling stonden; verder was het een kwestie van doorlichten. Hij verzocht het NAF hiertoe

contact op te nemen met het RBVVO, afdeling Centrale Keukens, teneinde de beschikking te krijgen over namen en adressen van de te controleren bedrijven.[191]

Op 6 november schreef Schoenbeck aan de *DAF,* dat hij nog maar steeds niets van het NAF gehoord had.[192] Weer een maand later treffen we een ietwat onschuldig briefje van Dols aan, dat hij natuurlijk graag zou meewerken aan een controle door de *DAF,* maar helaas wegens gebrek aan kopieermogelijkheid en personeel niet in staat was snel de namen en adressen te leveren, met de geruststelling, dat eraan gewerkt werd.[193] Daarop volgde een wel zeer boze brief van Schoenbeck. Het RBVVO moest ogenblikkelijk aan alle bedrijven met centrale keukenvoeding laten weten, dat wie teveel betrok streng gestraft zou worden. Verder tekende hij bezwaar aan tegen de vertraging. Hij deelde mee, dat ook de *Rüstungsinspektion* een controle wou doorvoeren en dat hij gaarne mededeling zou ontvangen over de problemen met het maken van dubbele lijsten. Uit zijn schrijven valt tevens op te maken dat het NAF inmiddels een aantal gevallen van misbruik op het spoor was gekomen.[194] Dols zei toe de kwestie diepgaand te zullen onderzoeken, maar vermelde ook, dat er op het eerste gezicht niets aan de hand leek te zijn. Volgens hem werd er regelmatig gecontroleerd, waarbij slechts in een klein aantal gevallen onregelmatigheden waren geconstateerd. Er bleken wel eens afwijkingen te ontstaan, omdat het aantal porties een week van te voren aangevraagd moest worden, zodat een bedrijf te veel ontving als er een paar arbeiders ziek werden. Dit zou dan tot geruchten aanleiding geven.

Toen de NAF onder Duitse leiding dan toch eindelijk aan het werk was en duidelijk werd dat er op grond van 100% *kriegswichtigen* normen geselecteerd moest worden, vond de *General-Kommissar zur besondere Verwendung,* waaronder de *NSDAP* en dus de *DAF* en dus ook weer het NAF ressorteerden, inschakeling van het NAF om politiek-propagandistische reden niet meer opportuun.[195] Het antwoord van Schoenbeck hierop was veelzeggend: in de toekomst, wanneer de stillegging voltooid is, werken er alleen nog maar *kriegswichtige* bedrijven en dan is het toch voor het NAF van propagandistische waarde, dat geen bedrijf zonder zijn toestemming bonloze voeding uit de centrale keukens kan krijgen.[196] Hierna ging de doorlichting door de *DAF* met inschakeling van de provinciale leiders van het NAF verder.

Het frappante is inmiddels, dat Schoenbeck de uitreiking van de vergunningen wel voor nationaal-socialistische doeleinden wilde gebruiken, maar onder geen beding mocht uit politieke overwegingen aan anderen dan personen werkzaam in *kriegswichtige* bedrijven een vergunning worden verleend. Zelfs aan personeelsleden van NSB-kantoren of van Duitse bedrijven waar geen lichamelijke arbeid werd verricht, werd geen extra voeding verstrekt.[197] Ook de NVD, die bevoegd was vergunningen voor particulieren uit te schrijven, had voor zichzelf nog steeds geen toestemming gekregen.[198] Anderzijds, als een

bedrijf wegens de aard van het werk en de produktie in aanmerking kwam, kreeg het de vergunning. Schoenbeck ging zelfs zover, dat hij de *DAF* verzocht de vragen naar de politieke houding van bedrijfsleider en personeel uit de vragenlijst van het NAF te schrappen.[199]

De inschakeling van het NAF bleef gezien alle problemen voor de bezetter een twijfelachtige zaak. Al op 25 juni 1943 had Schoenbeck het RBVVO laten weten, dat hij ook een ambtelijke doorlichting van de vergunningen voor noodzakelijk hield.[200] De doorlichtingsrapporten die via de *DAF* bij *E und L* binnenkwamen, leken weinig steekhoudend, gezien de aantekeningen die Dols daarbij maakte.[201] Eind maart-begin april 1944 werden de twijfels bij *E und L* omtrent het functioneren van het NAF versterkt mede doordat het NAF had geweigerd een aanvraag van een firma in behandeling te nemen, alvorens de firma lid van het NAF was geworden.[202] Omdat het NAF bovendien uitermate traag werkte bij de behandeling van de aangevraagde vergunningen, liet uiteindelijk in april 1944 ook de *Generalkommissar zbV* het NAF vallen.[203] Het falen van het NAF is mede een gevolg van het feit, dat elke misstap door het RBVVO werd aangegrepen om het in discrediet te brengen. Dit nadat het RBVVO de start van de werkzaamheden danig gesaboteerd had.

Al eerder was de stillegging van bedrijven zover gevorderd, dat er voor de overblijvende ruimte kwam voor centrale keukenvoeding. Hierom werden vanaf november 1943 naast de norm van fysieke arbeid ook andere normen gehanteerd. Zo werd het functioneren van bepaalde overheidsinstellingen waaronder het RBVVO en andere instellingen van de voedselvoorziening, de arbeidsbureaus in de drie grote steden en de Rijksinspectie Bevolkingsregister voortaan als *kriegswichtig* beschouwd. Hetzelfde gold ook voor het ANP, de Nederlandsche Coöperatieve Raad, de Raad voor het bedrijfsleven en de Duitsche Handelskamer voor de Nederlanden.[204] De aandacht van de bezetter was van april 1943 tot januari 1944 vooral gericht op de vraag of aan stilgelegde bedrijven nog voedsel werd uitgereikt. Medio 1943 zouden er ongeveer 4.000 bedrijven gesloten zijn, maar navenant kwamen er weinig afmeldingen binnen.[205]

Uit het voorafgaande is gebleken, dat de bonloze verstrekking van centrale keukenvoeding dé manier is geweest, waarop de bezetter getracht heeft de bereidwilligheid op te voeren van arbeiders en later ook van overheidspersoneel om aan zijn belangen mee te werken. In tegenstelling tot de extra rantsoenen voor langdurige, zware en zeer zware arbeid zou men hier van overwegend politieke toedelingen kunnen spreken, ook ten tijde dat de uitreiking beperkt was tot bedrijven waar in hoofdzaak lichamelijke arbeid verricht werd. Dat er van politieke toedeling gesproken moet worden, geldt zeker voor de rantsoenen van politiefunctionarissen.

Het niet in kazernes ondergebrachte politiepersoneel was op grond van de bestaande norm vanaf het begin ingedeeld bij de categorie

langdurige en nachtarbeid. Onder invloed en op aandringen van de *Höhere SS- und Polizeiführer* Rauter was het rantsoen behoorlijk verhoogd.[206] Zelfs zó dat Schoenbeck in mei 1943 tot de conclusie moest komen, dat de politierantsoenen hoger waren dan die in Duitsland en zelfs hoger dan van de *Wehrmacht*.[207] Daar moest iets aan gedaan worden. Uit het verzet hiertegen van de *Befehlshaber der Ordnungspolizei Regierungsdirector Dr. Hermann* blijkt, dat de rantsoenen zo hoog waren opgevoerd om het personeelsbestand op peil te houden en om zich te verzekeren van de betrouwbaarheid van de politie bij onrust.[208]

De *Befehlshaber* kwam echter al gauw tot de conclusie, dat hij een fout had gemaakt.[209] Schoenbeck deed hem intussen een voorstel toekomen dat voor hem acceptabel was.[210] In het kort kwam het erop neer dat de politie in kazernes eenzelfde rantsoen kreeg als de *Wehrmacht* in Duitsland *(Heimatwehrmachtssatz)*; personeel in de buitendienst het rantsoen voor zware arbeid en in de binnendienst het rantsoen voor langdurige en nachtarbeid. Dit was natuurlijk nog niet gering, want het kwam erop neer dat de agent die op zijn fietsje rondreed anderhalf maal het rantsoen van de normale gebruiker kreeg.

Dat aanverwante groepen getracht hebben ook voor het politierantsoen in aanmerking te komen, spreekt vanzelf. De WA-mannen kregen de politierantsoenen eerst vanaf 14 maart 1943 voor hun dienst als hulppolitie.[211] De CCD-ambtenaren in de buitendienst waren waarschijnlijk van het begin af aan gelijk gesteld met het politiepersoneel. Vanaf 15 mei 1943 kregen ook de keurmeesters van de Keuringsdienst van Waren het politierantsoen.[212] Merkwaardig is, dat de ambtenaren van de Prijscontrole ondanks de bemoeiingen van dr. Trabold tot 29 december 1943[213] niet in aanmerking kwamen, hoewel de controleurs politionele bevoegdheden hadden.[214] Dit sluit mijns inziens aan bij het verschijnsel, dat de bezetter uitermate voorzichtig was aan geestverwante organisaties bepaalde gunsten toe te staan.

Het motief om aan mijnwerkers meer te verstrekken dan aan hen, die het zeer hoge rantsoen voor zeer zware arbeid hadden, was het grote belang van de kolenproduktie. Deze moest zo hoog mogelijk worden opgevoerd. De verstrekking van extra voeding en genotmiddelen achtte de bezetter het beste middel om het personeel van de mijnen zowel aan het werk te houden als hen te bewegen accoord te gaan met een zeer aanzienlijke verlenging van de werkweek. De voorziening van de mijnwerkers lag erg gevoelig, hetgeen blijkt uit het feit, dat de hoogste autoriteiten in Nederland er zeer snel bij betrokken werden, wanneer deze zaak aan de orde kwam. *E und L* was op dit terrein niet bij machte aan onredelijke verhoudingen of scheef gegroeide toestanden een einde te maken. Niets mocht gedaan worden wat een rimpeling zou kunnen veroorzaken in het bedrieglijk rustige water. De bezetter werd er steeds meer van overtuigd dat deze aanpak vruchtbaar was. Hij was zeer tevreden over de opkomst van de arbei-

ders voor de extra ploegendiensten op zaterdag en diverse zondagen; eveneens over de extra produktie van steenkool, ondanks enige onrust, die er geweest was. Het lijkt me gewenst dit algemene beeld, dat uit de archieven naar voren komt, nader toe te lichten.

In november 1940 bereikten Seyss-Inquart klachten van de mijnwerkers.[215] Louwes ging ogenblikkelijk, waarschijnlijk vergezeld van Dols, naar de mijnstreek. Het bleek dat de mijnwerkers met een inkomen boven de welstandsgrens van *f* 1.400,00 verplicht waren boter te kopen, wat ze te duur vonden. Bovendien wensten ze meer thee of koffie. Verder werd vastgesteld, dat de rantsoenen niet onderdeden voor die van hun collega's in Duitsland en aanzienlijk beter waren dan voor mijnwerkers in België. Louwes zei toe, dat ze het extra-rantsoen aan vet niet in de vorm van de duurdere boter hoefden op te nemen en aan het Centraal Distributie Kantoor van de mijnen werd meer koffie toegewezen. Von der Wense vond het allemaal een beetje overtrokken maar stemde ermee in.[215]

In oktober 1941 werd de werkweek door invoering van een tweeploegendienst op zaterdag met 8 uur verlengd. De arbeiders kregen hiervoor extra bonnen voor 200 g brood, 20 g boter en 60 g vlees.[216] Een belangrijker stap was de invoering van één werkzondag per maand. De prijs die hiervoor door de overheid betaald werd, bedroeg een extra rantsoen van 1.000 g brood, 600 g vlees, 300 cm^3 jenever of 400 g chocolade of vis in blik.[217] Het effekt was, dat 99% van de mijnwerkers, volgens de peiling op 13 september 1942 op hun werk verscheen en de produktie hoger was dan normaal.[218] Hierop werd overwogen een tweede verplichte werkzondag per maand in te voeren en wel vanaf oktober 1942.

Berlijn had er in maart 1942 al op gewezen, dat men hier bij de vaststelling van de mijnwerkersrantsoenen meer rekening moest houden met die van de Belgische mijnwerkers in de Kempen.[218a] *E und L* werd nu voorzichtiger, zeker daar ook nog het gevaar dreigde, dat de mijnwerkers hier het nog beter zouden krijgen dan in Duitsland. Nu was het in beperkte mate wel mogelijk om zonder verhoging van het officiële rantsoen voor de mijnwerkers iets extra's ter beschikking te stellen. Zo werd in de mijnkeukens nog steeds het betere *Rüstungs*-menu bereid.[219] Ook konden niet-gerantsoeneerde waren zoals vis en fruit meer naar de mijnstreek worden gebracht. De laatste suggestie kwam uit Berlijn en Schoenbeck tekende aan, dat dit al gebeurde.[220] Uit een bericht van Dols blijkt, dat reeds aan de gezinsleden toeslagkaarten werden uitgereikt.[221] Of er voor de mijnwerkers en hun gezinnen nog behoefte bestond aan meer voedingsmiddelen voor privégebruik, werd betwijfeld. Von der Wense attendeerde Seyss-Inquart eind 1942 erop dat niet meer koffie toegedeeld kon worden, zonder alweer een bron voor zwarte handel te creëren.[222]

Op een zitting bij de Rijkscommissaris, waar tal van kopstukken aanwezig waren, onder andere Schmidt *(Generalkommissar zbV)*, dr.

Harster *(SS-Oberführer)*, Bruch *(Bergassessor)*, Fiebig *(Waffen und Munition)* en Von der Wense, besliste de Rijkscommissaris, dat ook voor de tweede werkzondag per maand weer een portie extra brood, boter, vlees en genotmiddelen werd toegekend.[223] En omdat met het toekennen van nog eens 200 g vlees de grens van het Duitse rantsoen werd overschreden, werd erbij vermeld, dat deze 200 g moest worden gezien als compensatie voor de 50 g extra vlees per week die aan Duitse mijnwerkers in de *Bombengeschädigten Gebieten* werden toegekend. Nadat op 25 oktober 1942 voor de eerste maal in de mijnbouw de tweede werkzondag per maand was gehouden, meldde daags daarna *Bergrat* Bruch aan Schmidt: dat alle mijnwerkers weer gewerkt hadden en verder geen bijzonderheden.[224]

Een verzoek van de Duitse mijnbouwinspectie in dat jaar om de mijnwerkers met Kerstmis iets extra's te geven, een zogenaamde *Weihnachtsbescherung*,[225] werd door Von der Wense slechts in zeer beperkte mate toegestaan. Hij schreef aan Seyss-Inquart, dat hij van plan was 50 g thee ter beschikking te stellen voor spoorwegarbeiders en mijnwerkers en voor de laatsten ook 200 g koffie en 125 g snoep extra, als ze op de derde Kerstdag, die op zondag, viel ook aan het werk gingen.[226] Na zondag 6 december en 20 december zou dit de derde werkzondag in die maand zijn.

In 1943 zijn er 24 werkzondagen aangewezen. In april verzocht de *Beauftragte* voor kolen aan *E und L* of er voldoende voedsel was voor nog twee zondagen.[227] *E und L* antwoordde hierop dat er zowel geen ruimte als reden toe was.[228] Gebleken was, naar zijn zeggen, dat de zondagsarbeid geen gunstige invloed had op de voedselvoorziening doordat de verwachte hogere produktie van stikstof niet had plaatsgevonden. Deze was zelfs zorgelijk teruggelopen. Incidenteel is het verzoek van de *Beauftragte* van 5 mei 1943[229] gericht aan Schoenbeck persoonlijk als *Parteigenosse* om 2.000 pakjes koffie van 125 g ter beschikking te stellen voor de arbeiders die niet aan een staking hadden deelgenomen, ter aanvulling van de jenever, chocolade, koffie en sigaretten waarover hij nog beschikken kon. Het antwoord van Schoenbeck is mij niet bekend.

Uit de uitvoerige correspondentie[230] inzake de rantsoenen van mijnbeambten en ander personeel zoals tuinlieden wordt duidelijk dat *E und L* niet in staat was de hier door haar geconstateerde wantoestanden te corrigeren. Deze personeelsleden kregen meer dan was afgesproken. Schoenbeck reageerde nogal boos. Toch bleef alles bij het oude, zoals dat door de *Beauftragte* gevraagd werd.[231] Deze schreef tevreden te zijn met de gemiddelde produktie van 39.500 ton kolen per dag en daarom geen risico te willen lopen. In het archief komt er aan deze kwestie pas een einde met twee zeer fors op poten gezette brieven van *E und L* de dato 17 maart 1944. Een aan het *Referat Bergbau*[232] en een aan het RBVVO.[233] In de eerste werd nog eens precies uitgelegd, wie de hoogte van het rantsoen vaststelde. Om onrust te

vermijden kon de bestaande toestand gehandhaafd blijven. Wel zou het juiste rantsoen moeten worden ingevoerd als een arbeidsplaats door een nieuwe arbeider werd ingenomen. Tevens zou aan de Inspecteur van het CDK opdracht gegeven worden, de rantsoenen onder de loep te nemen van de personen die buiten het terrein van de mijnen werkzaam waren. Aan het RBVVO werd opgedragen in het algemeen betere controle uit te oefenen op de fabriekskeukens en er bij de mijnen speciaal op toe te zien, dat de levensmiddelen die wegens werkverzuim niet waren uitgereikt, de mijnkeukens niet ten goede zouden komen. Kortom, maatregelen in de marge.

De begunstiging van de mijnwerkers laat zich niet eenvoudig in een percentage van de voeding beschikbaar voor de normale verbruiker uitdrukken. Werknemers ondergronds kregen meer dan bovengrondse arbeiders. Ook kan de begunstiging niet geheel in calorieën worden uitgedrukt. Gesteld kan worden, dat mijnwerkers die ondergronds werkten ongeveer tweemaal het rantsoen van een normale verbruiker kregen op grond van het rantsoen voor zeer zware arbeid extra aangevuld met bonnen voor werk op zaterdag en zondag.[234] Daarbij kregen zij zonder bon 1 liter centrale keukenvoeding per werkdag. Exclusief groente, fruit en vis, waarvan de mijnstreek opzettelijk goed werd voorzien, plus de calorische waarde van de genotmiddelen kwam dit gemiddeld op rond 4.300 kcal per dag. Daarbij genoot de mijnwerker een aantal premies en voorrechten. Dit waren: ruimschoots thee en koffie op het bedrijf en thuis; tabak, jenever of chocolade wanneer er op zondag gewerkt werd; het recht op goedkoop vet op de toeslagbonnen op de boter- en vetkaart; voorrang bij de slager inzake de aanschaf van vlees,[235] waarbij het de mijnwerkers ging om het verkrijgen van het vettere en tegelijk goedkopere varkensvlees. Bovendien een gunstige behandeling van de buiten de stad wonende mijnwerker, als hij door het houden van een huisslachtingsvarken als zelfverzorger erkend wenste te worden.[236] Tenslotte enige extra voeding voor gezinsleden.

Bovengrondse werknemers kwamen wat de calorische waarde betreft lager uit, doordat de basis gevormd werd door het rantsoen voor zware arbeid en zij voor werk op zondag de helft kregen van de voeding (brood, vlees en vet) die aan ondergrondse werkers werd toegekend. Deze groep had het relatief goed omdat hij niet het zware ondergrondse werk verrichtte, maar wel betrokken was bij de mijnbouw en dus meeprofiteerde. Het aantal ondergrondse arbeiders bedroeg 25 à 26.000 personen, bovengrondse circa 12.000.[234]

Concluderend kan men stellen, dat vrijwel alle verstrekkingen van levensmiddelen aan personeelsleden van bedrijven en instellingen buiten de rantsoenkaarten om, op basis van het soort arbeid toegekend, als politieke toedelingen te beschouwen zijn. De voorkeursbehandeling was het sterkst bij de politie- en mijnwerkersrantsoenen, terwijl ook de agrarische producenten via 'de bijzondere gunsten' in

een benijdenswaardige positie verkeerden. Alleen laatstgenoemde groep ontving deze behandeling op de uitdrukkelijke wens van de Nederlandse overheid; de andere meer op bijzondere aanwijzing van de bezetter.

De begunstiging van andere bevolkingsgroepen

Hier en onder het volgende punt zal getracht worden aan te geven, welke groepen van de bevolking meer en vervolgens welke minder hebben gekregen dan waarschijnlijk het geval geweest zou zijn, als de Nederlandse autoriteiten het alleen voor het zeggen hadden gehad.

Men zou verwachten, dat aan de Rijksduitsers in Nederland wel iets meer toebedeeld zou zijn dan aan de inwoners van het bezette gebied. Per slot van rekening waren in Duitsland de rantsoenen hoger dan hier. Waarom zouden zij als ze in Nederland tewerk gesteld werden niet ook een hoger rantsoen krijgen? Tot ver in de bezettingstijd is dit echter niet het geval geweest, ofschoon er van de kant van hier aanwezige Rijksduitsers regelmatig op aangedrongen werd. Eerst later trad een wijziging op in het standpunt van de bezettende overheid. Waarom deze aan genoemde behandeling van de Rijksduitsers de voorkeur gaven, wordt hieronder uiteengezet.

Op 25 oktober 1940 stuurde Fischböck een nota aan *E und L* waarin werd gesteld, dat de Rijksduitsers graag op aparte uitgifteplaatsen hun distributiebescheiden zouden ontvangen. Zij hoefden dan niet meer samen met de Nederlanders in de rij te staan. Er werd aangetekend, dat in Frankrijk de betreffende bonkaarten in Parijs door de *NSDAP* en elders door *Feldkommandanturen* werden uitgereikt.[237] *E und L* ging met dit voorstel niet accoord. Zij achtte het psychologisch onjuist en een dergelijke werkwijze zou veel extra werk opleveren. Wel vond zij dat het in de rij staan onjuist was; dat diende zelfs voorkomen te worden en als dat lukte was er geen probleem. De *General-Kommissar zbV* Schmidt, door Fischböck hierover geraadpleegd, was het met deze opvattingen geheel eens.[238]

Hier wordt duidelijk, dat een aparte behandeling van Rijksduitsers vanaf het begin van de bezetting om politieke redenen vermeden werd. Dit blijkt ook wat de rantsoenen betreft uit een schrijven van Grote aan Fischböck. Hij sprak zich uit tegen het verstrekken van extra-rantsoenen aan Rijksduitsers, die hier voor hun werk uit Duitsland gekomen waren. Hij voegde daar als argument aan toe, dat dan het gevaar groot was, dat aan grotere groepen Rijksduitsers mogelijk met Nederlandse familieleden ook extra gegeven moest worden, waarvoor geen ruimte was op de voedingsbalans. Op het schrijven werd aangetekend, dat ook de Rijkscommissaris accoord was.[239] Overigens vond Grote, dat door deelname aan de fabriekskeukenvoeding het rantsoenverschil voor de meesten aardig gecompenseerd werd, omdat velen van hen in belangrijke bedrijven werkzaam waren. Verder werd in 1942 besloten, dat naar hier overgeplaatste Rijksduitsers hun Duitse

bonnen mochten meenemen en hier inwisselen. Dit besluit mocht echter niet worden gepubliceerd.[240]

Nu bleek echter, dat weliswaar de bonnen netjes geaccepteerd werden, maar dat Rijksduitsers achtergesteld werden bij de aankoop van groente en fruit, die niet op de bon waren en in een enkel geval als de voorraad ontoereikend was om alle bonnen te honoreren. De *NSDAP*, afdeling *NS-Frauenschaft* verzocht om Duitse gezinnen toestemming te geven hun aankopen te doen in Duitse of NSB-winkels.[241] Het probleem werd opgelost door het aanleggen van lijsten van bedrijven waar Rijksduitsers gewoon waren inkopen te doen en deze bij voorrang te bevoorraden.[242]

In het najaar van 1943 werd echter het tot dan toe ingenomen standpunt op aanwijzing vanuit Berlijn gewijzigd. Von der Wense had juist nog aan Berlijn meegedeeld, kennelijk in antwoord op een algemene rondvraag, dat er hier geen problemen waren.[243] Bij schrijven van 8 november 1943 van de *Beauftragte für den Vierjahresplan* aan de betreffende *Befehlshaber* en *Reichskommisäre* werd hen opgedragen het Duitse personeel in bedrijven minstens in gelijke mate in hun dagelijkse behoeften te voorzien als dit in het binnenland geschiedde.[244] De argumentatie treffen we aan in een bijgevoegd afschrift van een schrijven van de *Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz.*[245] Duits personeel in het buitenland heeft het volgens hem slechter dan de aldaar wonenden, omdat zij geen toegang hebben tot de zwarte markt. Wanneer hier geen extra voorzieningen getroffen worden, zullen de Duitsers op alle manieren trachten onder tewerkstelling in het buitenland uit te komen, hetgeen in strijd is met *'die richtige Ausnutzung der besetzten Gebiete'*. Aangezien dit laatste als de eerste opdracht van de autoriteiten in de bezette gebieden beschouwd dient te worden, hebben zij voor een oplossing van dit probleem te zorgen. Begin 1944 werd besloten hen met ingang van 19 maart via de nieuw ingerichte *deutschen Wirtschaftsämter* de extra- rantsoenbonnen voor zware arbeid uit te reiken. Deze waren niet te onderscheiden van de andere zodat ze niet opvielen.[246] Dit is dus een fraai voorbeeld van het in Hoofdstuk 2 over het Duitse beleid beschreven proces, dat het belang van de nazificering steeds meer plaats maakte voor de directe oorlogsbelangen.

De *NSDAP* was ook sociaal in Nederland op tal van terreinen actief met name voor gezinsleden van Rijksduitsers en waarschijnlijk ook voor sympathisanten. De partij organiseerde vormingskampen, cursussen en voorlichtingsdagen en beschikte over een breed scala van voorzieningen als: *Kindergarten, Kliniken, NSV-Mutterheime, Jugenderholungsheime, KLV-Läger, Reichsschulen,* een *Kasino* en een *Lehrerbildungsanstalt.* Verder zamelde de partij levensmiddelenbonnen in voor liefdadigheidsdoeleinden. De voorziening van bovengenoemde instellingen met levensmiddelen was een vrij ingewikkelde aangelegenheid. De stukken vestigen de indruk,[247] dat er enerzijds wel verstrekking

van voedsel voorkwam op grond van politieke motieven, zoals het beschikbaar stellen van rantsoenbonnen, toen de inzameling praktisch niets meer opleverde. Daar staat tegenover, dat van een royaal gebaar van de zijde van *E und L* niets te bespeuren valt. Voor bijeenkomsten van grotere groepen werd steeds meer verwezen naar de Centrale Keukens, die voor dergelijke gelegenheden geen extra vlees in het voedsel mochten verwerken, *'weil der Arbeitsbereich der NSDAP in erster Linie berufen is, in seinen Veranstaltungen dem Ernst des 5. Kriegsjahres Rechnung zu tragen'* schreef Schoenbeck in oktober 1943 aan de leider van het *Amt für Volkswohlfahrt,* Bockelkamp.[248]

Extra-rantsoenen kregen ook de in Nederland achtergebleven leden van de gezinnen waaruit Oostfrontstrijders en Oostlandarbeiders afkomstig waren en zijzelf wanneer zij hier met verlof waren. Aan hen werd de toeslagkaart voor langdurige arbeid uitgereikt. Tevens kregen zij extra kolen.[249] Erg royaal kan men dit niet noemen.

Dat voor NSB-manifestaties extra voeding ter beschikking gesteld moest worden, spreekt bijna vanzelf. Vanaf juli 1942 werden opdrachten verstrekt hiervoor voedsel beschikbaar te stellen uit de Centrale Keukens. Deze werden door Bockelkamp toegestuurd aan de Leider van de Centrale Keukens, J.P. van Loon. De laatste opdracht dateert van 25 juli 1944.[250]

Ook werd voor niet-nationaal-socialistisch georiënteerde bijeenkomsten cursussen, tentoonstellingen, sportmanifestaties en dergelijke extra voedsel ter beschikking gesteld. Als gedragscode had de *Reichsminister für Ernährung und Landwirtschaft* duidelijk aangegeven, dat er altijd een bijzonder rijksbelang mee gediend moest zijn om tot verstrekking te kunnen overgaan.[251] Wanneer dit het geval was, stond er niet bij. In de praktijk werden zowel aanvragen voor kookcursussen als voor Avondmaalvieringen van de Nederlands-Hervormde Kerk gehonoreerd.[252] Zeer waarschijnlijk zou een op zichzelf opererende Nederlandse overheid evengoed de verstrekkingen gedaan hebben; alleen de intentie zou dan anders geweest zijn.

Iets dergelijks doet zich ook voor bij de beschikbaarstelling van extra-rantsoenen aan aanstaande- en jonge moeders en kinderen. De heersende ideologie in Duitsland wordt met een aanhaling van *Goebbels*: 'moeder en kind zijn onderpand van de onsterfelijkheid van een volk' kort en duidelijk weergegeven.[253] Ook de Nederlandse autoriteiten waren bijzonder bezorgd voor deze bevolkingsgroepen. Dols klaagde er zelfs over dat hem herhaaldelijk verweten was, dat hij als 'katholiek' de kinderen en daarmee de grote gezinnen bevoordeeld zou hebben.[254] Hij was ook van mening, dat beide overheden ondanks andere uitgangspunten eenzelfde gunstige behandeling van deze groepen nastreefden.

Een indruk over dat deel van de bevolking dat met normale rantsoenen moest toekomen en degenen die extra kregen, geeft 'Berichten' no. 1. De cijfers hebben betrekking op de 10de distributieperiode van

1943.[256] Van de 8.713.175 personen aan wie bonkaarten werden uitgereikt, kregen 4.790.150 een toeslag wegens leeftijd, arbeid, zwangerschap of beschikten over extra voeding via toewijzigingen aan ziekenhuizen, centrale- en fabriekskeukens. De los uitgereikte bonnen aan zieken, politie, brandweer en andere personen vallen hierbuiten. Dit betekent dat 55% van de individuele personen meer ontving dan het normale rantsoen. Een zeker uitstralingseffect moet in een groot aantal gevallen aanwezig zijn geweest, maar er zitten mijns inziens hier doublures in van personen die èn centrale keukenvoeding genoten èn voor een extra rantsoen voor arbeid in aanmerking kwamen. Het verloop van het normale rantsoen geeft in ieder geval een sterk ondergewaardeerd beeld van de gemiddelde consumptie per hoofd op basis van de gedistribueerde hoeveelheid voedsel.

Een beschouwing van de verdeling van de aangevoerde vis levert ons een herhaling op van reeds uitgewerkte gezichtspunten, maar op één punt ook een aanvulling. Voor het merendeel van de bezettingstijd gold de regel dat 1/3 deel van de aanvoer van vis voor de *Wehrmacht* bestemd was. Het resterende deel werd verdeeld over de arbeiders in de *Rüstungs*-bedrijven en over de grote gemeenten: Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Haarlem en Enschede.[257] Van de steden werd Amsterdam het eerst voorzien. Toen besloten werd van de vis, bestemd voor de steden een deel voor de mijnwerkers te reserveren, werd met grote nadruk vastgesteld, dat op het kwantum voor Amsterdam pas als laatste gekort mocht worden.[258] Paling mocht behalve aan de *Wehrmacht* (1/3 aanvoer) uitsluitend aan *Rüstungs*-bedrijven worden geleverd.[257] Zelfs ondermaatse zeevis (puf) mocht niet voor de armen in Leiden worden bestemd, zoals gebeurd was,[259] ook dat moest naar de arbeiders in *'kriegs- und lebenswichtigen Betrieben'*.

Dat Amsterdam en andere grote steden in zekere zin met voorrang behandeld moesten worden, gold al vanaf mei 1941 toen de rantsoenering vrijwel volledig was ingevoerd. Het ging niet om hogere rantsoenen maar wel om een voorkeursbehandeling bij vrije produkten zoals vis, groente en fruit; om een vlotte voorziening in tijden dat er schaarste was en de bonnen niet volledig gehonoreerd konden worden en tenslotte de kwaliteit van de produkten, onder andere van de te distribueren aardappelen.[260] In de hongerwinter tekende deze bevoordeling van Amsterdam zich nog iets scherper af.[261] De bevoorrechting was voornamelijk een gevolg van de druk die door andere Duitse autoriteiten op *E und L* werd uitgeoefend.

Samenvattend kan gesteld worden, dat het beleid van de bezetter inzake extra-voeding voor landgenoten en geestverwante personen en organisaties lange tijd zeer terughoudend is geweest. De extra-voeding verstrekt aan aanstaande en zwangere moeders, het relatief ruime rantsoen aan de kinderen en voorzieningen bij speciale gelegenheden zouden ook zonder de aanwezigheid van de bezetter gegeven zijn, echter met minder bijbedoelingen van politieke aard.

Achterstelling van bevolkingsgroepen
Het aantal gevallen dat aan bepaalde groepen onder invloed van de bezetter voedsel is onthouden, is gering. Deze en de pogingen daartoe verschaffen wel inzicht in mentaliteiten en machtsverhoudingen. Zo is het mijns inziens veelzeggend, dat voor Joden nooit discriminerende rantsoeneringsmaatregelen zijn getroffen, terwijl de positie van de Joden over het geheel genomen in Nederland ongunstig afstak bij die in andere bezette gebieden.[262] Het heeft niet ontbroken aan plannen bij de bezetter om voor deze bevolkingsgroep een afzonderlijke distributiekaart of aparte inlegvellen in te voeren.[263] Correspondentie hierover tussen *E und L* en het RBVVO ben ik niet tegengekomen, zodat ik aanneem, dat op dit tere punt alleen mondeling overleg plaatsgevonden heeft.

Voor *E und L* was de behandeling van Joden een 'politieke' zaak, waar zij maar liefst het zwijgen toe deed. Toen Louwes op de bespreking van 12 mei 1942 ter sprake bracht, dat op order van dr. Böhmker de rantsoenen voor Joodse arbeiders in de werkverruimingskampen aanzienlijk omlaag gebracht moesten worden, terwijl dat zijns inziens onjuist was, zei Von der Wense, dat hij daarbuiten wenste te blijven. Louwes moest zelf maar contact met Böhmker opnemen; een totaal ongebruikelijke procedure werd hier gevolgd.[264] De kwestie van de 'te goede' behandeling van Joden in kampen werd op gang gebracht door de *Beauftragte* voor Drente Sellmer.[265]

Deze maakte ook bezwaren tegen het feit, dat Aziaten de mogelijkheid kregen bonnen te ruilen, zodat ze de beschikking kregen over rijst.[266] Vóór september 1943 had het RBVVO steeds kans gezien op een gedeelte van het aardappelrantsoen rijst aan deze bevolkingsgroep toe te kennen. *E und L* heeft hier waarschijnlijk onder druk toen een eind aan gemaakt door het CDK buiten het RBVVO om op te dragen de nog resterende rijst in distributie te brengen.[267] Schoenbeck schreef wel dat het eigenlijk een zuiver Nederlandse aangelegenheid was: *'Wenn der niederländische Ernährungsrat glaubt, diese Vergünstigung eines kleinen Personenkreises seinem Volke gegenüber verantworten zu können, schien es mir nicht zweckmässig, dagegen einzuschreiten'*.[268]

Dat ook de zwakken in de samenleving een bedreigde groep vormden, kan men opmaken uit de volgende indicaties. Op 18 mei 1942 schreef de *General-Kommissar zbV* Schmidt over een te publiceren artikel van Mussert in 'Volk en Vaderland' gericht tegen de hoge rantsoenen voor patiënten in psychiatrische inrichtingen. Schmidt schrijft dan: *'Ich habe nicht vor, Mussert von dieser Masznahme abzuhalten, sondern bin ihm aus rein politischen Gründen sehr dankbar, dass er das tut'*.[269] Nergens blijkt, dat de rantsoenen inderdaad verlaagd zijn.

Een ander voorbeeld levert de discussie inzake het wel of niet beschikbaar stellen van extra voeding voor het houden van jeugdkampen voor kinderen uit a-sociale milieus. De bij *E und L* binnengekomen adviezen waren negatief en dus werd hiervoor niets ter beschikking

gesteld. De argumentatie van dr. Reuter, hoofd van de afdeling *Volksgesundheit* van het *General Kommissariat für Verwaltung und Justiz* is duidelijk: *'Es handelt sich hier allerdings um Kinder aus ärmeren Bevölkerungsschichten, warscheinlich sogar um minderwertige Personen, für die eine Sonderzuwendung an Nahrungsmitteln zu gewähren nur dann in Frage kommt, wenn ärtzlich auf den üblichen Wege die dazu notwendigen Anträge gestellt werden. Insofern lehne ich grundsätzlich die Zuwendung von Lebensmitteln zu diesem Zwecke ab.'*[270] Een staaltje van een harmonische samenvoeging van nationaal- socialistisch, geneeskundig-moralistisch en Duits-ambtelijk denken. De *Befehlstelle der Reichsjugendführung* zag helemaal geen heil in het houden van dergelijke kampen wegens de te korte duur. Een week was tekort om zo'n kamp van enig nut te doen zijn.

Voor zieken waren de rantsoenen altijd volgens de in Duitsland gehanteerde richtlijnen vastgesteld conform de voorstellen van dr. Reuter hierboven genoemd.[271] De gemiddelde calorische voorziening per patiënt bedroeg 2.569 kcal per dag,[272] hetgeen mij vrij hoog lijkt. Toen in 1944 de gevolgen van de inundaties voor de voedselvoorziening merkbaar werden, eiste Schoenbeck halvering van de rantsoenen voor zieken. Hiertegen werd door Dols krachtig stelling genomen.[273] Het is mij niet geheel duidelijk wat er uiteindelijk met deze rantsoenen gebeurd is, waaruit ik afleid, dat in ieder geval de maatregel niet dermate extreem is uitgevoerd.

Mijn conclusie is, dat indien de bezetter niet tot samenwerking met de Nederlandse autoriteiten genoodzaakt was geweest, de rantsoenen voor niet- arische bevolkingsgroepen en zwakkeren in de samenleving danig onder druk waren gekomen. Moeders en kinderen hoorden daar niet bij. Zij werden door de Nationaal-Socialisten niet tot de zwakken maar tot de sterken gerekend met het oog op de toekomst van het vaderland.

De laatste groep die als bedreigd moet worden aangemerkt, was de steeds groter wordende groep van onderduikers, van wie de meesten erop uit waren zich aan de tewerkstelling in Duitsland te onttrekken. Naast de mogelijkheid dat men personen zou kunnen arresteren op het moment, dat zij hun distributiebescheiden persoonlijk in ontvangst kwamen nemen, had men ook de mogelijkheid geen distributiebescheiden uit te reiken ten behoeve van onderduikers, zodat zij enerzijds gestraft werden, anderzijds op den duur mogelijk de gang naar de officiële autoriteiten zouden moeten maken. Vanaf februari 1943 heeft de bezetter inderdaad diverse pogingen ondernomen via het distributiestelsel vat te krijgen op deze groep. Hiervan is de invoering van de tweede distributiestamkaart op instigatie van Rauter wel de meest gevreesde en bekendste geweest. Op diverse plaatsen in de literatuur is deze zaak reeds besproken.[274] Er zijn echter geen aanwijzingen te vinden, dat de onderduikers inderdaad op grote schaal honger hebben geleden of zich bij de autoriteiten gemeld hebben.[275]

Laten we eerst een kort overzicht geven van de maatregelen, waarbij de bezetter de distributieregelingen misbruikt heeft voor het treffen van de onderduikers.

- In februari 1943 werd door de Duitse autoriteiten een proef aangekondigd in Oldenzaal, Emmen, Baarn en Hillegom terzake onthouding van levensmiddelenkaarten aan allerlei soort onderduikers (werkweigeraars, strafschuldigen en Joden). Alle stamkaarten van personen die niet op lijsten, opgesteld door het arbeidsbureau en de *SD* voorkwamen, zouden gestempeld worden.[276] Uit Assen werd gemeld, dat de actie door het distributiekantoor in Emmen gesaboteerd werd.[277] Volgens L. de Jong, zou de opdracht op aandringen van Hirschfeld, geannuleerd zijn.[278]
- Op 7 mei 1943 werd bij beschikking van de Rijkscommissaris bepaald, dat een groot aantal, aanvankelijk 15, jaarklassen zich bij de Gewestelijke Arbeidsbureaus moest melden voor de arbeidsinzet met medebrenging van hun distributiestamkaart.[279] Aan hen die het voorgeschreven formulier invulden, werd een stempel uitgereikt. Degenen die zich niet melden, kregen geen stempel en verloren daarmee het recht op uitreiking van verdere distributiebescheiden. Bij een instructie van 10 juni werd dit beperkt tot de geboortejaren 1921-1924. Verder vond enige aanscherping van de procedure plaats.[280]
- Op 4 december 1943 tekende Hirschfeld de Tweede-Distributiestamkaart-beschikking. Nadat begin januari 1944 met de uitreiking was begonnen, kon de stamkaart op 11 juni 1944[281] in gebruik genomen worden. Door het aanbrengen van een zegel, zowel op de distributiestamkaart als op het persoonsbewijs, werden deze twee gekoppeld om een betere controle van de distributiebescheiden mogelijk te maken.
- Op 29 februari 1944 verbood Rauter de uitreiking van levensmiddelenbonnen aan verlofgangers uit Duitsland, wanneer zij waren ondergedoken. De distributiebescheiden zouden moeten worden ingehouden op aanwijzing van de Duitse *Fachberater* bij de arbeidsbureaus. Later bleek dat door tegenwerking van het CDK de maatregel door verscheidene distributiekantoren niet werd uitgevoerd.[282]

Dat aan onderduikers de distributiebescheiden onthouden dienden te worden, leverde in de eerste helft van 1943 geen verschil van mening op tussen de diverse Duitse autoriteiten. Aan Nederlandse zijde was men zich van het begin af aan bewust van de onjuistheid van een dergelijke maatregel. Secretaris-Generaal Frederiks van Binnenlandse Zaken schreef al na het eerste overleg hierover een ernstige vermaning aan het adres - let wel - van Louwes.[283] Hetzelfde deden diens eigen ambtenaren. Tussen Louwes en Hirschfeld werd druk overleg gevoerd.[284] Toen de eerste ingrijpende maatregel op 7 mei 1943 inging, kwam er een krachtig, schriftelijk protest van de zijde van Louwes via *E und L* gericht aan de Rijkscommissaris, hoewel de kwestie meer

onder de verantwoordelijkheid van Hirschfeld (CDK) en Frederiks (burgemeesters) viel. Voor de inhoud van het protest verwijs ik naar Bijlage 10. Volgens Hirschfeld protesteerde hijzelf bij Schmidt en Woltersom bij de Rijkscommissaris persoonlijk,[285] naar ik aanneem mondeling. De maatregel werd niet te niet gedaan, maar het protest had wel tot gevolg, dat *E und L* van inzicht veranderde. Zij onthield zich verder van actieve bemoeiing met het gebruik van distributieregelingen voor politionele doeleinden. Vermoedelijk werd toen al door haar en ook de Rijkscommissaris getwijfeld aan de politieke juistheid en haalbaarheid van dergelijke maatregelen, maar kon men er niet onderuit Rauter zijn gang te laten gaan.

De uitgifte van de Tweede Distributiestamkaart was in wezen een zuivere distributietechnische aangelegenheid. De stamkaarten uit 1939 waren vol, voor het grootste deel versleten en sommige reeds door midden gescheurd.[286] Na de dood van Schmidt[287] werd op 31 juli 1943 de verdere voorbereiding aan Rauter opgedragen door Seyss-Inquart, omdat de uitgifte inmiddels meer het karakter gekregen had van een politionele dan een distributietechnische aangelegenheid.[288] Aan Rauter's bedoelingen valt niet te twijfelen. Waarom is moeilijk te bepalen, maar na enige tijd besloot Rauter de voorgenomen politionele controle bij de uitreiking van de Tweede Distributiestamkaart te laten vervallen. Rauter zelf gaf als motief 'zo'n ingewikkeld apparaat niet nodig te hebben om de onderduikers te treffen'.[289] Volgens Louwes zou Rauter bezweken zijn voor zijn argumentatie, dat door het niet uitreiken van stamkaarten de zwarte handel zou worden gelegaliseerd.[290] Hirschfeld stelt het voor dat Rauter zijn voorwaarde had geaccepteerd om hem tot het ondertekenen van het besluit te bewegen.[291] Mij lijkt dat Rauter politiek in een isolement verkeerde; over onvoldoende betrouwbaar personeel beschikte om de controle door te voeren en dacht in de vorm van razzia's en het uitkammen van bedrijven over eenvoudigere methoden te beschikken om in voldoende mate aan de vraag naar arbeidskrachten vanuit Duitsland te kunnen voldoen. Daar was het op de eerste plaats toch om begonnen.

Met het wegvallen van politionele controle was de uitreiking eigenlijk wederom een normale distributietechnische aangelegenheid. Uit Louwes' betoog inzake het voorkomen van de zwarthandel, kon Rauter glashelder opmaken, dat de onderduikers hoe dan ook kaarten zouden krijgen als hij niet liet controleren. Ook bij de voorafgaande uitgiften van nieuwe inlegvellen[292] was door wie dan ook voor de onderduikers gezorgd. Ook nu was het toegestaan bij overlegging van een dokters-attest de bescheiden door een ander te laten afhalen. Deze uitgifte verschilde in zoverre dat de procedure ingewikkelder was en de berichtgeving veel dreigender. Dit bracht een grotere schok teweeg, zodat meer dan anders de onderduikers geneigd waren de bescheiden niet af te (laten) halen.

Dat *E und L* en de Rijkscommissaris volledig afstand hadden geno-

men van het gebruik van distributiemaatregelen voor politionele doeleinden, bleek half april 1944. Door de *Hauptabteilung Sociale Verwaltung* van het *General Kommissariat zbV* werd toen opnieuw voorgesteld om de onderduikers door inhouding van de distributiebescheiden te treffen. Hierop gaf Rauter opdracht om terzake een verordening uit te werken en nodigde hij de betrokkenen uit voor een bijeenkomst op 4 mei 1944. Von der Wense tekende hierbij aan: *'Ich halte das für verderblich. Wir können nur auf Anweisung und unter Protest mitarbeiten'.*[293] Schoenbeck woonde de vergadering bij. Hij noteerde voor Von der Wense: *'Antrag würde mit Erfolg abgelehnt'.*[294] Aan de Rijkscommissaris berichtte hij uitvoeriger, dat hij zich met alle middelen ertegen verzet had, dat aan de distributiekantoren politiewerk opgedragen zou worden. Intrekking van bescheiden zou de onderduikers in de armen van de illegale organisaties jagen, die levensmiddelen via de zwarte handel kopen of kaarten roven.[295] Schoenbeck zou dit niet zo aan de Rijkscommissaris geschreven hebben, als hij niet wist, dat deze het op z'n minst in hoofdlijnen met hem eens was.

Dat de voedselvoorziening van de onderduikers, zoals aan het begin gesteld, niet op grote schaal misgelopen is, is natuurlijk mede te danken aan de rol van het verzet van burgers en ambtenaren. Op vele plaatsen zijn getuigenissen van moed en vindingrijkheid aan te treffen, maar ook wel van leed en gebrachte offers. Bijzonder is, dat het Rijksbureau, Louwes persoonlijk incluis, zich steeds van zijn verantwoordelijkheid ook voor de illegalen bewust is geweest. Het heeft ervoor gezorgd dat de voorziening kon plaatsvinden en op vele plaatsen zelfs het voedsel ter beschikking gesteld voor hen die niet over bonnen beschikten. Voor een belangrijk getuigenis leze men het schrijven van H.J. de Koster, zie Bijlage 11. Ook wat deze voorziening betreft moet geconcludeerd worden, dat zeker waar aan Duitse zijde aanvankelijk zo'n grote mate van overeenstemming bestond, de gedwongen samenwerking met de Nederlandse autoriteiten voor de onderduikers gunstig is geweest.

4. Besluit

In de volgorde van *Wehrmacht* tot onderduikers is, als laatste voorbeeld van de verwezenlijking van het beleid van Duitse en Nederlandse autoriteiten, de verdeling van het voedsel over de diverse bestemmingen uiteengezet. De *Wehrmacht* werd zeker goed gevoed, waarvoor echter graan uit Duitsland werd geleverd. Ons uitvoersaldo bedroeg slechts enkele procenten van de werkelijke produktie, terwijl indien men alle belangen in beschouwing neemt, nauwelijks nog van schade gesproken kan worden. De binnenlandse verdeling vond voor het overgrote deel plaats volgens voedings-technische maatstaven, of op grond van overwegingen die ook bij de Nederlandse overheid aanwezig waren. Dit is van toepassing op het rantsoen van de normale verbruiker, alle leeftijds- en arbeidstoeslagen, op de rantsoenen van zieken en

aanstaande en jonge moeders en de zelfverzorgers. De verstrekking van 300 à 400 duizend porties voedsel per dag aan arbeiders van *kriegswichtige*-bedrijven stelt samen met de extra verstrekkingen aan mijnwerkers niet meer dan 1 à 1½% van het beschikbare voedsel voor. Verstrekkingen aan NSB-manifestaties en dergelijke waren te incidenteel om van enige betekenis te kunnen zijn. De totale toedeling en achterstelling op politieke gronden bleven qua volume een marginaal verschijnsel. Dit houdt in dat de bezetter een prijs heeft moeten betalen om de medewerking van Louwes en anderen te behouden. Voor Louwes en zijn medewerkers was deze hoog genoeg om aan te blijven.

Betrekt men nu de zwarte handel in de beschouwing, dan kunnen op het terrein van de verdeling nadere conclusies getrokken of veronderstellingen gemaakt worden. Tot uitgangspunt kunnen een drietal opties dienen, gebaseerd op uitkomsten van ons onderzoek, waarbij aan tal van uitzonderingen wordt voorbijgegaan:

1. Producenten waren voor hoge prijzen bereid produkten te telen bestemd voor Duitsland (groente, zaden en pootaardappelen) en wel aanzienlijk meer dan van hen gevraagd werd.
2. Producenten en handelaren waren bereid 'welke produkten dan ook' voor hoge prijzen 'aan wie dan ook' te verkopen.
3. Werkgevers en werknemers waren bereid tegen betaling, het liefst zelfs in de vorm van voedings- en genotmiddelen in natura, hard voor de bezetter te werken. Hierbij ga ik ervan uit, dat de houding van de mijnwerkers, *Wehrmacht*-arbeiders en arbeiders in *Rüstungs*-bedrijven meer bepaald werd door de bijzondere (onmisbare) positie waarin ze verkeerden, dan door relatief een groter gebrek aan vaderlandslievendheid.

Uit het bovenstaande kan worden afgeleid, dat de bezetter door middel van een overwicht in koopkracht slechts op het winstbejag had hoeven in te spelen, om een volstrekt ongelijke verdeling naar binnen en naar buiten ten gunste van zijn eigen belang teweeg te brengen. Dit naast het doen ontstaan van scheve produktieverhoudingen. Degenen die dan in Nederland voor zichzelf en hun familie voedsel tekort kwamen, zouden gedwongen geweest zijn in Duitsland of in *kriegswichtige* bedrijven in eigen land werk te zoeken. De visie van het Rijksbureau, dat het nodig was door een goede voorziening vrijwillige arbeidsinzet te voorkomen,[296] getuigt dus van een realistisch inzicht. Het binnen de perken houden van de zwarte handel op basis van een redelijke aflevering, was zo gezien even noodzakelijk om afglijden tegen te gaan, als een principiële houding ten opzichte van Duitse verlangens. Het beleid van Louwes had tot gevolg, dat voor een ieder voedsel binnen de grenzen en tegen betaalbare prijzen aanwezig was; ook voor de onderduikers, hoewel het niet altijd makkelijk was het bij hen te doen belanden.

Deel III

De resultaten

Inleiding op Deel III

In de inleiding op dit boek is reeds aangegeven, dat er een lange weg moest worden afgelegd om te kunnen vaststellen, hoe de uiteindelijke resultaten waren van het gevoerde beleid op het terrein van de voedselvoorziening.[1] Bij een eerste oriëntatie in de bestaande statistieken bleek er immers geen interne consistentie te bestaan tussen produktie- en distributiegegevens enerzijds en gezondheidsstatistieken anderzijds. In dit deel zal getracht worden een antwoord te vinden op de vraag naar de bereikte omvang van de binnenlandse consumptie. Is dit vraagstuk opgelost, dan kan in een slothoofdstuk de consumptie vergeleken worden met de situatie op het terrein van de volksgezondheid. Deze gegevens samen leiden tot de beantwoording van de vraag, in hoeverre het beleid van de Nederlandse autoriteiten, daarin - zoals is aangetoond - niet wezenlijk tegengewerkt door de eerst verantwoordelijke afdeling van het Rijkscommissariaat, succesvol is geweest.

De meest aangewezen weg om de gemiddelde consumptie per hoofd te berekenen is het opstellen van voedselbalansen.[2] Deze methode werd gedurende de bezetting ook in Nederland toegepast.[3] De balansen werden samengesteld door de afdeling Voedingsvraagstukken waarvan Dols het hoofd was. De gegevens (deelbalansen voor bepaalde produkten) werden door de bedrijfschappen geleverd. Deze balansen gaven een overzicht van voorraden, produktie, invoer, uitvoer, zaaizaad, veevoeder- en industrieel gebruik, verliezen en binnenlandse consumptie. Bij dit laatste werd het *Wehrmachts*-verbruik afzonderlijk genoemd.

Nu is het zo, dat de produktie- en voorraadcijfers (begin- en eindvoorraad) altijd balansmatig in evenwicht moeten zijn met die van verliezen, export en de diverse verbruikscijfers. Hieraan werd steeds strak de hand gehouden. Zoals ze er staan, kloppen de cijfers perfect. Ze zijn zelfs in overeenstemming met alle mogelijke losse cijferreeksen die in de archieven te vinden zijn. Dit is het resultaat van de door de bezetter ingeprente scrupuleuze wijze van omgaan met cijfers. Dols verklaarde uitdrukkelijk, dat er in de cijfers nooit inconsistenties mochten optreden en dat daarom het RBVVO in voortdurend contact stond met de bedrijfschappen. Had men op het ene toestel *E und L* aan de lijn, dan werd via een andere lijn reeds contact gemaakt met het betreffende bedrijfschap, als het over nieuwe cijfers ging. Dols was *'mit dem Kopf'* verantwoordelijk gesteld voor het verstrekken van juiste cijfers.[4]

Dit betekent niet dat voor de bezetter niets verborgen bleef. Dat is zeker en dus helaas ook voor de onderzoeker. Het RBVVO kon niet meer en geen betere cijfers verstrekken dan waarover men zelf beschikte. Daarbij komt dat opdrachten tot het leveren van statistische

gegevens naar de letter werden uitgevoerd[5] (het opvolgen van Duitse orders op blz. 96). Dols noemde het voorbeeld dat bij de verplichting opgave te doen van alle voorraden, dus zowel bij de boeren, als bij de handel, bedrijven en opslagplaatsen, de voorraden granen in de pijpleidingen onvernoemd bleven. Ook had men enige ruimte binnen de balansen bijvoorbeeld door het verhogen van de posten voor zaaizaad en verliezen en door een hogere norm (de geldende was 16%) voor het vochtgehalte van het graan aan te houden, dan het in werkelijkheid was. Dit laatste leverde daardoor de ruimte op om onderduikers en verzetslieden zonder bonkaarten van graan te voorzien.[6] De produktie in particuliere tuinen is nooit in rekening gebracht. De eis die daartoe gesteld werd, werd beantwoord met een toewijzingsverzoek van honderden personeelsleden om dit uit te zoeken. Hieraan kon niet worden voldaan.[7] De grootste vertekening trad vanzelfsprekend op doordat de produktie te laag werd opgegeven. Bij de behandeling van het optreden van Ruiter is reeds ter sprake gekomen, dat van Duitse zijde meermalen pogingen gedaan werden, de werkelijke omvang van de produktie te leren kennen.[8]

Voor het Rijksbureau bestond er geen noodzaak van de juiste omvang van de produktie, dus ook van het 'zwarte' gedeelte, op de hoogte te zijn. Men distribueerde en zoals Dols het uitdrukte: 'We constateerden eenvoudig, dat er bij de gegeven rantsoenen tot de hongerwinter geen hongerverschijnselen zich voordeden'.[9] Met de cijfers viel dus uitstekend te werken, temeer omdat zij het deel van de produktie en voorraden vertegenwoordigden waarop de overheid metterdaad tot een hoog percentage vat had. Het was zelfs tot midden 1944 niet gewenst meer boven water te krijgen. Immers, al bevond zich de hoogte van de officiële rantsoenen wel onder het Duitse niveau, ze behoorden nog steeds tot de beste in bezet Europa.[10]

Om nu toch de omvang van de consumptie te weten te komen, zal het nodig zijn tot een reconstructie over te gaan van de balansen uit de bezettingstijd. De basis hiervoor is een nieuwe raming van de produktie. Hoe deze tot stand komt, zal in Hoofdstuk 9 sector voor sector uiteengezet worden. Om te controleren of de berekende veehouderijproduktie (melk en vlees) inderdaad gehaald kon worden op basis van het beschikbare veevoeder, is aan de ramingen een veevoederbalans toegevoegd (Hoofdstuk 10). De uiteindelijke reconstructie van de balansen zal besproken worden in Hoofdstuk 11. Daar zullen de correcties op andere posten zoals 'zaaizaad' en 'verliezen' worden toegelicht. Om vervolgens de meest uiteenlopende produkten optelbaar te maken zal, zoals gebruikelijk, een omrekening van de geconsumeerde hoeveelheden in calorieën en eiwit worden uitgevoerd. Geen afzonderlijke omrekeningen zullen plaats vinden naar koolhydraten, vetten, vitaminen en mineralen. Of de twee laatste voedingsstoffen voldoende aanwezig waren, zal in het slothoofdstuk afzonderlijk aan de orde worden gesteld.

Omdat de hoeveelheid werk die hiermee gemoeid leek te zijn, mij (achteraf terecht) enorm voorkwam, besloot ik de balansen niet voor alle bezettingsjaren te reconstrueren. Om controle op de uitkomsten te hebben leek twee jaren het minimum. De periode na september 1944 viel af bij gebrek aan gegevens en de opsplitsing van het land in verband met de militaire ontwikkelingen. In de eerste twee oorlogsjaren zouden er nog belangrijke invloeden aanwezig kunnen zijn van particulier gevormde voorraden. Mij leek destijds het beste de berekeningen uit te voeren voor de balansjaren september 1942/1943 en 1943/1944. De agrarische produktie was in deze periode vrijwel geheel afgestemd op de oorlogssituatie. Bovendien mocht men verwachten, dat de consumptie in deze jaren op het laagste niveau zou liggen met uitzondering van de periode september 1944-mei 1945.

Hoofdstuk 9

De reconstructie van de produktie

Voordat geprobeerd wordt sectorgewijs de werkelijke hoogte van de produktie vast te stellen, lijkt het gewenst in het algemeen een toelichting te geven op de kwaliteit van de destijds verzamelde statistische gegevens. Een deel daarvan, het meest betrouwbare, zal ook hier mede tot basis moeten dienen van de uit te voeren berekeningen. De beschouwing heeft alleen betrekking op de statistische gegevens, voorzover deze op het terrein van de landbouw regelmatig in de 'Verslagen en Mededelingen' van het Ministerie van Landbouw werden gepubliceerd en tot basis dienden van de publicaties van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).

1. De statistieken

In de negentiende eeuw was het verzamelen van landbouwgegevens een zaak van de burgemeesters gesteund door de veldwachters. Door de instelling van gemeentelijke Commissies van Bijstand voor de Landbouwstatistiek werd in de wijze van verzamelen enige verbetering gebracht.[1] In verband met de uitvoering van de Landbouw-Crisismaatregelen werd het nodig geacht over meer en betrouwbaardere gegevens te beschikken. In Hoofdstuk 1 werd reeds melding gemaakt van de instelling van de Afdeling Statistiek (augustus 1934) bij de Stichting Landbouwcrisisbureau (zie blz. 19). Deze afdeling stelde tussen 1934 en 1941 de 'Esbu'-statistieken op, naast de traditionele statistiek vervaardigd door de Directie van de Landbouw.[2] Na enige strijd werd in 1941 het opstellen van de landbouwstatistiek overgedragen aan het CBS. Dit zette de werkwijze van de Afdeling Statistiek voort, terwijl die van de Directie van de Landbouw kwam te vervallen.[3]

De 'Esbu'-statistiek was gebaseerd op een jaarlijkse inventarisatie van gronden en vee in de tweede helft van mei, als alle gewassen te velde staan. Onder de inventarisatie vielen vanaf de telling van 1940 alle personen en instellingen, die bij de agrarische produktie voor verkoop betrokken waren of een toewijzing voor veevoeder kregen.[4] Ook houders van minstens één schaap, één geit en bijenhouders werden erbij betrokken. Buiten de telling bleven houders van tuintjes en kleinvee voor eigen gebruik, voorzover niet meer dan 5 are aardappelen werden verbouwd of geen veevoeder werd betrokken. Er werd nauwkeurige opgave gevraagd van de oppervlakten met de daarop geteelde produkten en het veebezit. De notering vond plaats volgens richtlijnen inzake maten, indeling van het vee in klassen en volgorde.

Het naar waarheid beantwoorden was verplicht gesteld bij het 'Crisis-Inventarisatiebesluit 1935'[5] en bij Artikel 2, sub 3 van het Voedselvoorzieningsbesluit in 1941. De telling vond plaats onder leiding van de Plaatselijke Bureauhouder. De speciaal opgeleide tellers kwamen meestal aan huis, terwijl de ingevulde formulieren door de betrokkenen moesten worden ondertekend. Naar de zijde van de fiscus toe was geheimhouding verzekerd.

Het spreekt vanzelf, dat de kwaliteit van de Esbu-statistiek van het begin af aan beter is geweest dan die van de Directie van de Landbouw.[6] Anderzijds bleken de opgaven van de Commissies van Bijstand voor de Landbouwstatistiek niet grof af te wijken; in onderdelen echter meer dan voor de totaal-oppervlakte, waarvoor het verschil 1,8% bedroeg.[7] Aangaande de uitkomsten van de inventarisaties werd in een interne CBS-nota gesproken over een 'vrij hoge graad van nauwkeurigheid' blijkens genomen steekproeven.[8] Wat de oppervlakten betreft valt aan de juistheid nauwelijks te twijfelen. Dit ligt mijns inziens anders voor de aantallen stuks vee gedurende de bezettingsjaren. Ook al had de fiscus geen toegang, de PBH's konden alle cijfers controleren. Door hen werd de inlevering van akkerbouwprodukten en vee uitgevoerd. Als een boer of wie ook in het geheim varkens of schapen hield, lijkt mij de kans groot dat hij deze niet bij de inventarisatie heeft opgegeven. Daar staat tegenover dat het fokvee enige jaren meegaat en moeilijk in het verborgene te houden is. Men verstopte bijvoorbeeld geen zeug met biggen in de gierkelder. De opgegeven aantallen melk- en kalfkoeien en fokzeugen zullen derhalve weinig van de werkelijkheid afwijken.

Voor de oogstresultaten bleef de statistiek van de Directie van de Landbouw tot en met het oogstjaar 1943 toonaangevend. Ir. C.H.J. Maliepaard, jarenlang met de opstelling van de 'Verslagen en Mededelingen' belast, zei van mening te zijn, dat althans voor de oorlog de oogstschattingen heel wat betrouwbaarder waren dan de gegevens inzake de oppervlakten. Van de schattingen tijdens de bezetting inzake de opbrengsten vertrouwde hij helemaal niets.[9] Het Rijksbureau gebruikte voor de opbrengstramingen tijdens de eerste bezettingsjaren eigen cijfers naast die van de Directie van de Landbouw. Later werden dit de enige die gemaakt werden. Zij zijn gebaseerd op de dorscontroles en waren toen bruikbaar omdat de aflevering door de boeren daarop diende te berusten.

De cijfers inzake de zuivelproduktie, de aanvoer van vis, groente en fruit, de verwerking, het verbruik en de export van produkten werden vrijwel altijd door de betreffende crisiscentrales en later door de bedrijfschappen aan het CBS geleverd. Dit bureau zorgde verder voor de eenheid van presentatie. Wat de kwaliteit van de verstrekte gegevens betreft, was het CBS dus geheel afhankelijk van deze organisaties. Hierover werden tussen de partijen wel eens stevige discussies gevoerd.[10] Kernpunt was, of het verwerven van de juiste gegevens

wel of niet in 's lands belang was. Dat de Directeur van het CBS in deze minder argwanend was, vloeide voort uit de grote rol, die hij voor zijn bureau in deze moeilijke tijden zag weggelegd bij de ondersteuning van de overheid.[11] Duidelijk is dat meerdere centrales of bedrijfschappen geen betere cijfers gaven dan zij kwijt wilden en zelf geen betere wilden hebben, dan zij voor de uitvoering van hun taak dachten nodig te hebben. Soms werden de cijfers bewust omlaag gebracht.[12]

Algemeen gold dat het doen van onthullingen inzake de landbouwproduktie verboden was. Of hieronder ook opbrengstcijfers van proefvelden vielen, werd in augustus 1940 nog bezien.[13] Dit betekent dat behalve in naoorlogse publikaties, cijfers alleen in de archieven gevonden kunnen worden en niet in publikaties uit die tijd.

Samengevat kan gesteld worden, dat de inventarisaties, zoals die opgezet waren door het 'Esbu' en overgenomen door het CBS, ons de meest betrouwbare gegevens verschaffen. Deze hebben echter geen betrekking op de opbrengsten. De oogstramingen van de Directie van de Landbouw van vóór de bezetting zijn eveneens goed te achten. Gezien de onzekerheid van vrijwel alle andere cijfers op het terrein van de produktie, lijkt het gewenst, uitgaande van de oppervlakten en de omvang van de (fok)veestapel, de hoogte van de agrarische produktie te reconstrueren. Hierbij kunnen oogstramingen en cijfers inzake de veehouderijproduktie van vóór de bezetting een belangrijke rol spelen.

2. De akkerbouwproduktie

De akkerbouw is voor de voedselvoorziening de belangrijkste sector. Bovendien levert deze een deel van het veevoeder. Het lijkt daarom het beste met deze sector te beginnen. Over de akkerbouwproduktie is uit de bezettingsjaren veel cijfermateriaal aanwezig. Naast de reeds besproken jaarlijkse produktieschattingen bestaan er vanaf 1940 cijfers voor de gedorste hoeveelheden en de ingeleverde. De distributie was afgestemd op de inlevering; dat kon moeilijk anders. De voedselbalansen werden gebaseerd op de dorsresultaten. Hierbij werd dan een post 'verliezen' opgevoerd om het evenwicht tussen produktie (dorsresultaat) en consumptie (inlevering) te bereiken. Een gedeelte van de volledige omvang van de verliezen werd weggemoffeld door de reservering voor zaaizaad te hoog op te voeren (zie blz. 302). De dorsresultaten lagen in het algemeen weer aanzienlijk onder de oogstramingen. Wat deze laatste betreft, kunnen we, gehoord een aantal hierbij betrokken personen rustig stellen, dat zij steeds verder van de werkelijke oogstopbrengst af kwamen te liggen. Een van de belangrijkste redenen hiervan was, dat bij de ramingen mijns inziens op de verwachte dorsresultaten werd vooruitgelopen. Als de schatters (PBH's, commissieleden en PVC's) geen rekening hadden gehouden met de lage dorsresultaten, dan zouden de moeilijkheden om de opge-

geven hoeveelheden in redelijke mate geleverd te krijgen niet meer te overzien zijn geweest.

Om een indruk te krijgen hoeveel te laag er geschat werd, werd een aantal betrokkenen hierover gehoord.[14] Uit de antwoorden blijkt, dat het te laag schatten en het niet inleveren veelal congruent gezien werd. In grote lijnen zijn de antwoorden eensluidend. Er werd algemeen 'aan de voorzichtige kant' geschat. De ramingen voor de oogst van 1940 zijn vrijwel zuiver. In verband met het feit, dat het graan moest worden ingeleverd, werd echter toen al 'aan de voorzichtige kant' geschat. Zonder politieke bijbedoelingen betekent dit: rekening houden met een mogelijke afwijking tot 10%.[15] Ook in 1941 werd te laag geschat, in 1942 nog lager en in 1943 bereiken de afwijkingen hun maximale omvang. Wat de percentages betreft zijn sommigen terughoudend, anderen noemen voor 1943-1944 vlot een globaal cijfer, dat overigens niet voor de voorafgaande jaren geldt.

Ir. A.P. Minderhoud, wnd. PVC in Friesland en J.W. Kooy, PVC in Gelderland, spreken van respectievelijk 30% en één derde te laag; H. Roetman, naaste medewerker van de PVC in Overijssel van 20 à 25%; ir. J.D. Dorst, PVC in Zeeland van zeker minder dan 20%. Hij was echter na zijn arrestatie in 1942 niet meer in functie en wijst bovendien op de geïsoleerde positie van Zeeland *(Sperrgebiet)*, zodat het moeilijk was het graan klandestien uit de provincie te krijgen. De heer K. Lap, medewerker van de PVC in Utrecht, acht de schattingen voor zijn werkterrein op den duur 20% te laag. Hij was echter wel van mening dat de geschatte hoeveelheid vervolgens vrij goed geleverd werd. De heer P. Wiersema, medewerker van de PVC in Groningen, schat dat het zwarte gedeelte tot maximaal 20% is opgelopen, met een uitzondering voor koolzaad van 25 tot 33%. Hij voegde daar als argument aan toe: 'Op grote bedrijven blijft veel over, ook al zet je heel wat weg'.

Ir. J.A.P. Franke, assistent-directeur bij het Hoofdbedrijfschap voor Akkerbouwprodukten (HBA) en gedurende de oorlog belast met het opstellen van de akkerbouwbalansen, is stellig in het noemen van een landelijk cijfer van 20% voor 1943 en 1944. Hij vertelde in de zomer van 1944, toen de Duitse akkerbouwmensen het land in wilden, om nu maar eens zelf te gaan kijken hoe het met de oogst stond, het schatten eerst goed te hebben geleerd van door de inundatie getroffen Zeeuwse boeren. Daarna heeft hij de Duitsers op hun rondreis vergezeld. De boeren hadden hem geleerd hoe hij 20% te laag kon schatten. De Duitsers, ook bureaulieden, leerden het schatten weer van hem. Het resultaat was dat bevonden werd, dat de opgegeven ramingen in grote lijnen juist waren.

Deze uitspraken maken zondermeer duidelijk dat de oogstschattingen te laag waren. Naar het oordeel van de destijds hierbij betrokken personen lag dit in 1943 op 20% of iets meer van de oogst. Het is echter ook duidelijk dat de antwoorden deels betrekking hebben op wat verdween voordat de oogst voor de overheid beschikbaar kwam.

Voor de oogst van 1943 in vergelijking met de vooroorlogse opbrengsten van 1936/1939 berekende het RBVVO een vermindering van de oogst (de geregistreerde gedorste hoeveelheid) van 30% voor tarwe, 25% voor rogge en 29% voor haver.[16] Hieraan werd vervolgens de veronderstelling verbonden, dat de daling voor de helft zou zijn veroorzaakt door 'de onder den invloed van de oorlogsomstandigheden ontstane natuurlijke oorzaken' (vnl. kunstmestgebrek). Dat de schrijver, waarschijnlijk Louwes zelf, de helft reëel vond, correspondeert vrij goed met de 10 à 15% produktievermindering, afhankelijk van gewas en grondsoort. Deze werd berekend door de proefstations te Groningen en Wageningen en is de uitkomst van hun onderzoek naar de gevolgen van een verminderde kunstmestgift.[17] Louwes kende deze berekeningen ongetwijfeld. De door het RBVVO berekende verschilpercentages zijn aan de lage kant te beschouwen, daar uitgegaan werd van de gemiddelde opbrengst voor 1936 tot en met 1939. Het gemiddelde werd gebaseerd op twee goede en twee minder goede oogstjaren, zoals ook ter plaatse is meegedeeld, terwijl van 1943 niets dan goeds te vermelden valt. De berekeningen dienden ervoor de betrokken ambtenaren duidelijk te maken, dat de gevraagde 8% hogere inlevering, nodig om ondanks de inundaties het broodrantsoen te kunnen handhaven, zeer gemakkelijk gevonden zou kunnen worden. Hoewel voor het betoog hier niet ter zake, is het voor een betere beoordeling van de verhoudingen verhelderend te zien, dat Louwes in 1944 de Duitse toezichthouders de kans geeft te zien, in welke orde van grootte de cijfers een vertekend beeld van de produktie te zien geven, terwijl Franke te zelfder tijd nog tracht naar de Duitsers toe de schijn van juistheid op te houden.

Bij bovenstaande berekening van de produktie ging het Rijksbureau uit van opbrengsten in basisjaren en het geschatte effect door de oorlogsomstandigheden. De keuze voor de basisjaren 1936 tot en met 1939 lijkt me zowel vanuit het oogpunt van betrouwbaarheid van de statistiek als vanuit de toeneming van de gemiddelde opbrengst per hectare gezien, een betere dan een keuze voor de gemiddelde opbrengst 1930-1939. Laatstgenoemde vergelijkingsjaren werden bij diverse, destijds gemaakte berekeningen, aangetroffen. Voor de oogstberekeningen van 1942 en 1943 zal dus van de basisjaren 1936/1939 worden uitgegaan waarbij aangenomen wordt dat dit gemiddelde kan doorgaan voor een normale vooroorlogse opbrengst.

De gemiddelde ofwel de normale opbrengst is de boer bekend uit voorafgaande jaren en voor hem uitgangspunt van de oogstschatting. Daardoor zijn de afwijkingen per hectare op enige honderden kilogrammen na te overzien. Een voorbeeld moge dit verhelderen. Ir. A.P. Minderhoud leerde in het begin van de jaren twintig het schatten van zijn vader, die opzichter was in de Wilhelminapolder.[18] Voor koolzaad gold toen: normale opbrengst 2.400 kg, uitzonderlijk goed 2.800 kg, uitzonderlijk slecht 2.000 kg. Voor tarwe liepen de getallen iets meer

uiteen: normaal 3.200 kg, uitzonderlijk goed 4.000 kg, uitzonderlijk slecht 2.600 kg. Binnen deze ruimte moet het voor iemand met kijk op de stand van het gewas volgens hem mogelijk zijn de oogst vrij nauwkeurig te schatten. Een vergissing van rond 10% is echter niet uitgesloten. Hierop berustte het principe van 'aan de veilige kant' schatten. De opbrengsten van een goed gewas zijn gemakkelijker te schatten dan van een slecht. Dit vindt zijn verklaring in het feit, dat naar boven toe de begrenzing door het fysieke vermogen van bodem en gewas strakker is dan naar beneden. Theoretisch is immers een volledige oogstmislukking mogelijk hoewel dit in ons klimaat kennelijk niet voorkomt. Een gelijksoortige uitleg inzake het schatten van opbrengsten werd mij ook gegeven door Landbouwer J. Doggen in Biddinghuizen, waarbij een aantal aren in de handpalm uitgewreven werd.[19] Schattingen voor één hele streek kunnen zuiverder zijn, dan per perceel, daar de opbrengsten minder ver van het gemiddelde afliggen dan per perceel het geval kan zijn.[20] Om landelijke oogstramingen te krijgen, kan men in feite niet anders te werk gaan dan de gemiddelden van de regio's te berekenen, waarbij per produkt de regio gewogen wordt meegeteld. Het bewandelen van deze weg lijkt me, gezien het gebrek aan gegevens hier onuitvoerbaar. Omdat gegevens inzake bijvoorbeeld het weer en de 'de stand der gewassen' eveneens verkregen zijn door regionale berichten om te werken tot landelijke gemiddelden, lijkt het niet onjuist om van dergelijke gegevens gebruik te maken bij een reconstructie van de opbrengsten op landelijk niveau.

De stand der gewassen

Om te kunnen voorzien hoe hoog de aankomende oogst zou worden, werden er vanaf 1905 door de Directie van de Landbouw vijf maal per groeiseizoen bij de consulenten inlichtingen gevraagd over de gewassen te velde. Deze werden zowel verbaal verkregen als in genormeerde cijfers voor ieders werkgebied opgestuurd. De landelijke gemiddelden werden in de Nederlandse Staatscourant gepubliceerd. Ir. Maliepaard is van mening dat de waarde van deze gegevens rond 1936 veel is verbeterd toen de consulenten steun kregen van assistenten. Deze gingen meer de boer op en deden aan landbouwvoorlichting, terwijl de consulenten van ouds gericht waren op het geven van onderwijs en zitting nemen in organisaties. De assistenten werden bij de berichtgeving ingeschakeld. Daarmee nam 'het plaatsen van aanhalingstekens bij wijze van spreke' af.[21]

In de bezettingsjaren ging dit werk door. De gegevens waren 'strikt vertrouwelijk' en werden ook intern niet tenzij op beperkte schaal verspreid. Het heeft bij mijn onderzoek lang geduurd, voordat ze in het archief van de Directie van de Landbouw waren opgespoord.[21a] Het ziet er naar uit dat de mededelingen ondanks de oorlogsverhoudingen zeer betrouwbaar zijn. Een aanwijzing is, dat de gegevens

over de stand van de veevoedergewassen redelijk corresponderen met die van de gewassen voor de menselijke consumptie. Vergeleken met het verbale gedeelte van de berichten zijn de standcijfers wel 'aan de voorzichtige kant'. De noodzaak de cijfers in verband met de aanwezigheid van de bezetters aan te passen was echter niet aanwezig.

De standcijfers zijn niet zondermeer te vertalen in opbrengstcijfers. Op de eerste plaats is dit een gevolg van de onmogelijkheid om van het op het veld staande gewas de opbrengst nauwkeurig te schatten. Daar komt bij dat hoe fraai het gewas ook te velde staat, er van de oogst niet veel terecht komt, als men het gewas door slechte oogstomstandigheden niet goed van het veld krijgt. Onderlinge vergelijking van de standcijfers over een langere termijn geeft ook al gauw een scheef beeld van de opbrengstverhoudingen. De beoordeling is sterk onderhevig aan het relativerende karakter van de menselijke waarneming. Een goede stand kan bijvoorbeeld bij herhaling als 'vrij goed' ofwel 'niets bijzonders' gekwalificeerd worden. Bovendien passen de kwalificaties zich aan aan de stijgende trend van de oogstresultaten tengevolge van rasverbetering en een hogere kunstmestgift. Dit laatste kan al binnen de termijn van 10 jaar geconstateerd worden. Mede gezien de opmerking van Maliepaard over de betrouwbaarheid van de standcijfers, lijkt het me ook hier het beste de standcijfers uit de jaren 1942 en 1943 te vergelijken met de gemiddelden van 1936 tot en met 1939. Tevens zal het oogstweer bij het uitvoeren van de berekeningen in acht genomen moeten worden. In meerdere gevallen werd een standcijfer vlak voor de oogst, bijvoorbeeld in augustus, gevolgd door een cijfer in september wanneer de oogsten van granen en koolzaad al binnen waren, maar het meeste nog ongedorst was. Zo werd het mogelijk uit een vergelijking van standcijfers, geschatte opbrengsten en gegevens over het weer inzicht te krijgen in de betekenis van het oogstweer.

De standcijfers geven samen met de oogstomstandigheden een vrij zuivere aanwijzing omtrent de opbrengst van het gewas in verhouding tot voorafgaande jaren en in relatie tot andere geteelde gewassen. Het lijkt me daarom niet gewenst zondermeer het percentage dat het laatste standcijfer vóór of ten tijde van de oogst afwijkt van het gemiddelde, toe te passen op de gemiddelde oogstopbrengst. Op basis van de betreffende standcijfers zal, rekening houdend met het oogstweer en de verhouding van standcijfers tot de opbrengsten in de voorafgaande jaren, een opbrengstcijfer worden vastgesteld als percentage van de gemiddelde opbrengst van 1936 tot en met 1939. In de gevallen dat het moeilijk valt de oogst in één percentage te waarderen, geven wij een boven- en benedengrens aan en nemen vervolgens het midden daarvan als opbrengstpercentage.

TABEL XI
De stand der gewassen, 1930-1944.

produkt: datum	zomer-, winter-tarwe	rogge	winter-gerst	zomer-gerst	haver	kool-zaad
20 aug. 1930	57				59	
22 sept. 1930	58	57	63	57	58	62
19 aug. 1931	66	64	66	67	70	60
21 sept. 1931	55				66	
18 aug. 1932	73	73	72	69	71	67
20 sept. 1932	74				70	
26 aug. 1933	70	73	73	68	76	67
19 sept. 1933	72				73	
20 aug. 1934	75	80	76	68	67	66
17 sept. 1934	77				70	
19 aug. 1935	70	63	66	67	68	61
13 sept. 1935						
19 aug. 1936	69	68	71	67	67	65
14 sept. 1936						
16 aug. 1937	63	65	66	64	68	59
13 sept. 1937						
15 aug. 1938	74	71	73	71	75	81
12 sept. 1938						
21 aug. 1939	68	77	70	72	62	60
18 sept. 1939						
19 aug. 1940	65	54	63	69	68	69
16 sept. 1940						
18 aug. 1941	62	58	65	63	56	61
16 sept. 1941	62	58	64	62	54	
17 aug. 1942	63	67	62	69	69	59
14 sept. 1942						
16 aug. 1943	67	68	65	66	69	70
6 sept. 1943						
14 aug. 1944	62	61	61	62	66	56
—						
aug. '30/39	69	69	70	68	69	66
sept. '30/39						
aug. '36/39	68,5	70,2	70	68,5	68	66,3
sept. '36/39						

Waardering: 100 = uitmuntend; 90 = zeer goed; 70 = goed; 60 = vrij goed; 50 = matig; 40 = vrij slecht; 30 = slecht; 10 = mislukt.

erwten	stam-bonen	veld-bonen	uien	voeder-bieten	suiker-bieten	cons. aard-appelen	fabrieks-aard-appelen
51	64	59	67	71	67	61	60
54	62	59	63	68	70	60	69
59	59	61	61	68	62	65	56
	56	58	64	64	57	64	57
63	73	67	64	74	77	72	71
	70	64	64	76	80	79	74
62	70	64	63	71	74	71	70
60	57	62	68	64	72	68	60
73	62	58	60	67	73	64	70
71	57	56	60	64	71	67	80
59	57	57	66	62	64	62	63
	61	61	66	65	67	62	65
59	59	64	76	71	72	70	65
	60		76	72	71	68	65
55	62	64	61	65	66	67	69
	63		62	64	65	63	67
71	58	59	69	66	69	67	72
	53		68	66	67	69	72
72	68	65	66	71	71	69	70
	65		66	65	68	70	77
61	66	62	61	73	75	61	57
	66		62	71	74	64	63
54	57	57	61	68	71	58	62
49	53	60	57	70	72	59	70
65	41	60	55	62	61	70	70
	46		55	63	61	72	72
56	51	66	62	66	64	63	64
	51		62	64	66	66	62
63	61	62	63	65	65	65	63
—							
63		63					
	61		66	67	69	67	68
64,3	63						
	60,3		66,8	66,8	67,8	67,5	70,3

Om te weten hoe het weer tijdens de oogst was, werd eerst gekeken naar de rijpingsdata van de gewassen en vervolgens naar de gegevens over het weer. Deze rijpingsdata werden gedurende de bezettingsjaren verzameld en opgetekend door dr. W.H. van Dobben.[22]

Uit een onderlinge vergelijking van de gemiddelde standcijfers over de jaren 1930/1939 en 1936/1939 in Tabel XI, blijkt dat deze weinig van elkaar afwijken. De gemiddelde opbrengsten in 1936/1939 liggen blijkens Tabel XII wel iets hoger dan over de jaren 1930/1939. Hieruit valt een stijgende produktie per ha af te lezen, hetgeen bevestigd wordt door het feit, dat vrijwel alle 'laagste opbrengsten' genoemd in Tabel XII in de jaren 1930 en 1931 gesitueerd zijn. Het gemiddelde van de stand- en opbrengstcijfers over 1936/1939 lijkt op grond van deze vergelijkingen representatief voor de gemiddelde vooroorlogse stand van de oogst. De 'laagste' en 'hoogste' opbrengsten zijn in Tabel XII opgenomen om conform de uiteengezette schattingsprocedures de ruimte waarbinnen de oogstresultaten zich waarschijnlijk zullen bevinden, nader af te bakenen.

De oogst in 1942

Na de zeer koude winter van 1941 op 1942 was een groot areaal uitgezaaide wintergewassen, met name tarwe en koolzaad, uitgevroren en moest worden ondergeploegd (zie Bijlage 12). In plaats daarvan werden zomergranen ingezaaid. Omdat deze relatief minder opleveren, werden hierdoor de graanopbrengsten per hectare sterk verminderd. In de opgaven van de stand der gewassen werd later in het groeiseizoen geen onderscheid meer gemaakt tussen zomer- en wintertarwe. Een ongunstige verhouding kwam in het standcijfer tot uitdrukking. Het standcijfer van de wintertarwe was in april 52 tegen gemiddeld 68 en op 8 juni 51. Daarna verviel het onderscheid. De zomertarwe vertoonde een gelijke goede ontwikkeling als de andere zomergranen. De stand op 8 juni was 66 evenals die voor de haver. De maand juli en de eerste weken van augustus waren te nat voor granen. De stand van zomer- en wintertarwe werd gezamenlijk begin augustus op 62 gewaardeerd. De periode van rijping was door de totale vertraging tien dagen langer dan normaal. De wintertarwe was pas op 18 augustus rijp, de zomertarwe op 28 augustus. De oogst van beide gewassen vond onder droge weersomstandigheden in de tweede helft van augustus en in september plaats. Gezien het gelijke standcijfer 63 op 17 augustus 1942 en op 16 augustus 1937 moet de tarweopbrengst in de buurt van die van 1937 gelegen hebben. Deze bedroeg voor winter- en zomertarwe respectievelijk 86 en 88% van het gemiddelde over 1936/1939. Men zou nu het gemiddelde van deze twee percentages kunnen aanhouden.

Berekent men de waardering voor de winter- en zomertarwe echter afzonderlijk, dan valt de eindstand van wintertarwe te waarderen als de laatstgegeven stand op 8 juni: 51, vermeerderd met 3 punten stand-

verbetering van de granen tussen juni en augustus. Voor de zomertarwe houden we standcijfer 69 van de zomergranen aan. De opbrengst van wintertarwe zou dan gezien de laagste opbrengst in 1931 en het feit, dat tal van slecht staande gewassen ondergeploegd zijn, rond 25% onder het gemiddelde gelegen hebben. De zomertarwe geeft duidelijk een gemiddelde opbrengst te zien. Op basis hiervan kunnen de totale opbrengsten geraamd worden op 48.460 ha x 2.363 kg en 95.483 ha x 2.747 kg. Dit leidt tot een gemiddelde van 2.665 kg per hectare. Deze berekeningswijze komt tot een resultaat dat 1,8% lager ligt dan het voorafgaande, waarbij de zomer- en wintertarwe samen op standcijfer 63 waren gewaardeerd. Omdat de laatste berekening de meest genuanceerde is, heb ik de uitkomst daarvan opgenomen in Tabel XII als de 'nieuw geschatte' zomer- en wintertarwe-oogst 1942.

De stand van de rogge is het gehele jaar door aanzienlijk beter geweest. Het is echter mogelijk dat de rogge, die eerst 9 dagen later dan normaal op 6 augustus rijp was, nog van de regen geleden heeft. Het bericht van 14 september vermeldt echter dat het gewas goed binnengekomen is. De opbrengst zal op het niveau van 1936 en 1937 gelegen hebben, dus rond 92,5% van het gemiddelde.

Over de wintergerst werd op 17 augustus bericht, dat de stand vrij goed was en het gewas bijna geoogst. Wintergerst blijkt ook in slechte graanjaren goede opbrengsten te geven. De opbrengst moet derhalve tussen 85 en 95% van het gemiddelde bedragen hebben. De zomergerst stond er net als de andere zomergranen goed bij. De oogst viel in een gunstige weerperiode. Van zomergerst wordt tevens vermeld, dat de dorsresultaten aan de stand schijnen te beantwoorden. Een opbrengst tussen 100 en 104% van de gemiddelde lijkt waarschijnlijk. Voor haver geldt hetzelfde. Het gewas was liefst twee volle weken later rijp dan normaal. Hetzelfde opbrengstpercentage als bij het vorige gewas kan worden aangehouden.

Bij de peulvruchten vertoonden de erwten een nog betere ontwikkeling dan de zomergranen. De stand werd op 8 juni met 67 en op 20 juli met 75 gewaardeerd. Het gewas was op 29 juli rijp. Door de regen tijdens de oogst ging veel van het gewas verloren, doordat het gemaaid op het veld bleef liggen of het te lang op ruiters moest staan. Daar het overzicht van de stand der gewassen in augustus altijd melding maakt van alle gewassen, dus ook de geoogste, zien we hier hoe het oogstverlies beoordeeld werd. Het standcijfer is dan met 10 punten tot 65 gedaald. De gemiddelde stand 64,3 ligt hier dichtbij, zodat hier een gemiddelde oogst als opbrengst kan worden aangehouden.

'De stambonen ondergaan in dit jaar een lijdensgeschiedenis', schrijft de samensteller van het overzicht.[24] Aanvankelijk bleef de groei wat achter en vervolgens was de zomer voor deze gewassen (witte en bruine bonen) te nat en te koud. De neerslag in juli bedroeg 167,3 mm tegen 75 mm normaal. Doordat de nazomer droog was, werd het vrij slechte standcijfer 41 per 19 augustus nog opgetrokken

TABEL XII

Gemiddelde opbrengsten per hectare in kg en als percentage van de gemiddelde opbrengsten over 1936/1939.[23]

produkt: jaar		winter- en zomertarwe			rogge	winter-gerst	zomer-gerst	haver
1936	abs	2.849	2.340		2.125	3.020	2.765	2.453
	abs		2.776					
	%	90,4	90,1	85,2	92,5	99,5	88,8	91,2
1937	abs	2.711	2.414		2.123	2.918	2.643	2.561
	abs		2.670					
	%	86,1	87,2	87,9	92,4	96,1	84,9	95,2
1938	abs	3.512	2.954		2.267	3.093	3.441	2.987
	abs		3.443					
	%	111,5	112,4	107,5	98,6	101,9	110,5	111
1939	abs	3.529	3.279		3.116	3.604	2.756	2.022
	abs		3.363					
	%	112	109,8	119	103	116	102,5	94
1936/39	abs	3.150	2.747		2.298	3.036	3.113	2.689
	abs		3.063					
	%	100	100	100	100	100	100	100
1930/39	abs	3.060	2.792		2.259	3.003	2.955	2.399
	%	97,1	101,6		98,3	98,9	94,9	89,2
laagste 1930/39	abs	2.413	2.113		1.939	2.607	2.462	2.006
	%	77	77		88,4	85,9	79	75
hoogste 1930/39	abs	3.529	3.279		2.677	3.468	3.604	2.987
	%	112	119		116	114,2	116	111
nieuw geschat 1942	abs		2.665		2.126	2.732	3.175	2.743
	%		87		92,5	90	102	102
nieuw geschat 1943	abs		2.940		2.229	2.808	2.957	2.689
	%		96		97	92,5	95	100

kool-zaad	erwten	stam-bonen	cons. aard.	fabrieks-aard.	suiker-bieten
2.055	2.617	2.121	18.200	25.010	38.300
95,5	93,8	108	89,6	93,2	103
1.981	2.198	1.989	17.850	25.559	37.700
92	78,8	102	87,9	95,2	102
2.551	2.996	1.510	21.770	28.365	34.900
118	107,4	77,5	107,2	105,7	94
2.022	3.348	2.176	23.310	28.548	37.500
94	120	111,6	114,8	106,4	101
2.152	2.789	1.949	20.300	26.840	37.100
100	100	100	100	100	100
2.063	2.583	2.114	18.760	26.047	37.500
95,9	92,6	108,5	92,4	97	101,1
1.799	2.067	1.510	16.590	21.838	27.500
83,6	74	77,5	82	81	74
2.551	3.348	2.392	23.310	29.280	42.400
118	120	123	115	109	114
1.980	2.789	1.364	23.751	28.450	33.400
92	100	70	117	106	90
2.303	2.287	1.405	19.793	23.485	36.300
107	82	73	97,5	87,5	97,8

tot 46 in september. Toch was het standcijfer bij de slechtste opbrengst in de jaren dertig hoger, namelijk 53. Een schatting maken is in dit geval niet eenvoudig. De bovengrens lijkt me 75%, de benedengrens 65% van de gemiddelde opbrengst. Hierbij neem ik aan, dat de terminologie van het bericht bij een lagere opbrengst dan 65% wel anders geweest zou zijn. Op grond hiervan wordt als opbrengst 70% van het gemiddelde in Tabel XII opgenomen.

Van de koolzaadoogst werd op 17 augustus vermeld, dat de regen de oogst, die in juli plaats vindt, heeft vertraagd en dat hierdoor zaadverlies is opgetreden. 'De opbrengsten lijken hoewel uiteenlopend bevredigend'. Het feit dat het standcijfer tussen juli en augustus werd verhoogd, wijst erop dat de oogst goed is binnengekomen. Waarschijnlijk is ook hier het rijpingproces aanzienlijk vertraagd geweest, gepaard gaande met een toename van het zaadgewicht. Het overzicht van groeidata geeft over dit gewas geen uitsluitsel. Het vlaszaad was 23 dagen later rijp dan normaal, dat zou voor de oliegewassen een aanwijzing kunnen zijn. De opbrengst lag gezien de gelijke standcijfers voor 1942 en 1937 rond 92% van het gemiddelde.

De knol- en wortelgewassen hebben zeer geprofiteerd van de zomerregen. Dat de bieten desondanks onder normaal gewaardeerd werden, lag aan het ongunstige voorjaarsweer, waardoor het zaad niet op tijd in de grond kwam. Het oogstweer was tot eind september goed. Oktober was natter en warmer dan normaal. November droger en iets warmer. Er is dus alle kans geweest om de opbrengsten goed van het veld te halen. Dat de houdbaarheid van enkele partijen aardappelen wat minder goed was, doet niets af aan het kwantum. Het bericht van 14 september vermeldt, dat 'hoeveelheden van belang van de vroegere soorten voor veevoeder gestoomd zijn'. De opbrengst van consumptieaardappelen zal boven die van 1939 hebben gelegen. Deze was bijna 15% hoger dan de gemiddelde en was de hoogste opbrengst in de jaren dertig bij een eind-standcijfer van 70. De stand bij de oogst van 1942 luidde 72. Ik schat een opbrengst van rond 117% van het gemiddelde. De stand van fabrieksaardappelen komt overeen met die van 1938. Een opbrengst van 6% boven het vrij hoge vooroorlogse gemiddelde lijkt het beste om aan te houden. Het laatste standcijfer voor suikerbieten was 61 tegen gemiddeld 67,8. Het bericht van 14 september voegt hier aan toe: 'Het gewas is het geheele jaar door zeer laat geweest, hoofdzakelijk als gevolg van de weersomstandigheden; de optimisten achten het nog mogelijk, dat fraai septemberweer het abnormaal lage wortelgewicht nog aanmerkelijk kan doen stijgen. Hier en daar komt reeds de vergelingsziekte voor, die remmend op de groei werkt'. Gezien het najaarsweer ben ik geneigd aan te nemen dat de stand verbeterd is, maar wel onder het gemiddelde niveau is gebleven. De opbrengst schat ik tussen 95% van het vooroorlogse gemiddelde als bovengrens en 85% als benedengrens. In Tabel XII wordt daarom 90% opgenomen.

De oogst in 1943

De wintergewassen stonden er in het voorjaar van 1943 prachtig bij. Het bericht van 12 april meldt: 'Overigens moet men ver teruggaan in de geschiedenis om zoo'n milde winter en een dergelijk prachtig voorjaar voor de ontwikkeling der landbouwgewassen aan te wijzen'. De voorzomer was niet onverdeeld gunstig. De rijping van granen en peulvruchten lag gemiddeld een week vroeger dan normaal als gevolg van het fraaie voorjaarsweer. Uit de berichten blijkt, dat de stand van het gewas bij een grotere stikstofgift nog mooier geweest zou zijn. Tussen half juli en 2 augustus was er een periode van droog oogstweer en wederom tussen 15 en 22 september. September was eveneens droog: 26,9 mm neerslag tegen 63 mm normaal.

Het laatste standcijfer voor tarwe, 67 op 16 augustus ligt 1,5 punt onder het overeenkomstige gemiddelde van 1936/1939. Een afzonderlijke berekening voor zomer- en wintertarwe is ditmaal niet zinvol omdat de normale verhoudingen niet door uitvriezen zijn verstoord. Het areaal wintertarwe bedroeg 87.144 ha en 61.839 ha aan zomertarwe. In het bericht van 6 september wordt het volgende vermeld: 'het staat thans wel reeds vast, dat de opbrengsten van granen niet geheel aan de hooggespannen verwachtingen voldoen'. Behalve het kunstmestgebrek kan gezien de rijpingsdata (wintertarwe 1 augustus en zomertarwe 10 augustus) de oogst begin augustus van de regen geleden hebben. Dit lijkt echter al in het standcijfer van 16 augustus te zijn verwerkt. Duidelijk is dat door bovengenoemde oorzaken een record tarweopbrengst werd verhinderd. De opbrengst lijkt gezien het standcijfer zelfs onder het gemiddelde van 1936/1939 gelegen te hebben, echter niet meer dan een klein aantal procenten, zodat deze zich vermoedelijk bevonden heeft tussen 94 en 98% van de gemiddelde vooroorlogse opbrengst.

De roggestand werd op 16 augustus met het cijfer 68 aanzienlijk lager gewaardeerd dan op 19 juli toen het standcijfer 72 bedroeg. De rogge was 23 juli rijp en kan derhalve goed binnengehaald zijn. Bij het cijfer van 16 augustus heeft men ongetwijfeld rekening gehouden met tegenvallende korrelopbrengst. De oogst kan mijns inziens slechts weinig onder de gemiddelde opbrengst gelegen hebben, waarschijnlijk tussen 94 en 100%.

Ook de waardering van wintergerst is verlaagd. Het cijfer was op 19 juli nog 69. De rijpingsdatum is onbekend. Het gewas was volgens het bericht op 16 augustus evenals de rogge al grotendeels binnen. Gezien het standcijfer 65 op dat moment moeten we aannemen, dat toch een behoorlijke afwijking van de gemiddelde opbrengst het geval geweest is. Een opbrengst tussen de 90 en 95% lijkt waarschijnlijk. De zomergerst heeft zich beter gehandhaafd. De daling tussen juli en augustus was slechts 1 punt. De opbrengst moet rond de 95% van de vooroorlogse geweest zijn.

Haver heeft zich volledig op de stand van 19 juli weten te handha-

ven. Het gewas was 5 augustus rijp en op 16 augustus wordt medegedeeld, dat er nog slechts weinig geoogst is, zodat het binnenhalen bij mooi weer heeft plaatsgevonden. Het standcijfer komt overeen met het gemiddelde van 1936/1939, zodat in dit geval het aanhouden van de gemiddelde opbrengst voor deze jaren zeer voor de hand ligt.

Overziet men de granen dan valt op dat de opbrengsten aanzienlijk lager zijn, dan men gezien de zachte winter, het fraaie voorjaar en de toch alleszins redelijke voorzomer zou kunnen verwachten. Vooral de standcijfers van 16 augustus, toen de graangewassen geheel rijp op het veld stonden of reeds binnen waren, vallen tegen. Een oogst als in de jaren 1938 en 1939 had voor de hand gelegen. Dat de resultaten 10% of meer lager liggen, komt echter geheel overeen met de resultaten van de proefonderzoeken in Groningen en Wageningen, die hadden aangetoond dat de oogst door de mindere kunstmestgift (basis van de berekening was —50% ten opzichte van het gebruik in 1939) 10 tot 15% zou dalen vergeleken met 1939; dit al naar gelang grondsoort en gewas.

De peulvruchten, die in 1942 veel van een zeer natte julimaand te lijden hadden gehad, kregen het in dit jaar in juli te verduren. Er viel toen 126 mm neerslag tegen 63 mm normaal. De stambonen kunnen daarna ook nog in augustus van regen (111 mm) te lijden hebben gehad. De erwten, die er aanvankelijk goed voorstonden, zijn ver onder een gemiddelde waardering gezakt. Het gewas stierf vroeg af en was op 18 juli rijp. Evenals dit geldt voor de bonen in de tweede helft van augustus is er alle kans dat de erwten droog zijn binnengehaald. Toch daalde het standcijfer tussen 19 juli en 16 augustus nog van 61 naar 56. Tegenvallende zaadopbrengst lijkt ook hier verrekend. Gezien de oogstresultaten van 1936 en 1937 valt de opbrengst te ramen op 78 à 86% van de vooroorlogse.

De stambonen zijn het enige graan- of peulvruchtengewas dat in augustus beter gewaardeerd werd dan in juli: 48 tegen 51. De eindwaardering in september is niet meer gewijzigd. Het kunstmesttekort speelde bij dit gewas duidelijk geen rol van betekenis. De opbrengst valt weer even moeilijk te ramen als in 1942. We weten vrijwel zeker dat hij beter was dan in dat jaar en slechter dan in 1938. Een schatting tussen de 70 en 76% van de vooroorlogse lijkt daarom acceptabel.

Het koolzaad was op 19 juli al geoogst. Over de opbrengst wordt in loffelijke termen gesproken 'al beantwoordt het quantum niet geheel aan de hooggespannen verwachtingen'. Voor de teelt was extra stikstof ter beschikking gesteld.[25] De waardering was op 16 augustus veel hoger dan op 19 juli namelijk 70 tegen 64. Het gewas is kennelijk zeer goed binnengehaald. De opbrengst moet ongeveer liggen tussen 104 en 110% van die van 1936/1939.

De aardappelen en suikerbieten zouden bij een normale kunstmestgift recordopbrengsten te zien gegeven hebben. Door het vrij vroege afsterven kon het goede septemberweer niet volledig in de opbrengst

tot uiting komen. De stand is tussen augustus en september verbeterd met uitzondering van de fabrieksaardappelen, die het meest van het stikstofgebrek geleden hebben. Het valt niet te verwachten, dat de stand van de suikerbieten na 6 september nog sterk verbeterd is, omdat op die datum over vergeling van vele velden wordt gesproken. Het suikergehalte werd toen al hoog geacht en zal ongetwijfeld nog zijn toegenomen. De opbrengst van consumptieaardappelen ligt slechts weinig onder het gemiddelde van 1936/1939. Deze is in procenten te ramen op 95 à 100% van de vooroorlogse opbrengst. De fabrieksaardappelen moeten aanzienlijk lager gewaardeerd worden tussen de 85 en 90%. De suikerbieten, waarvan de teelt over het algemeen op de betere gronden plaats vindt, moeten mede gezien het gunstige oogstweer in oktober (31,5 mm neerslag tegen 71 mm normaal) evenmin weinig minder dan een normale opbrengst gegeven hebben. De vier vooroorlogse jaren geven vrij constant gemiddelde opbrengsten te zien; uitschieters naar boven moeten in een vroegere periode gezocht worden. Een vergelijking met de opbrengsten van 1936 en 1937 ligt voor de hand. De oogst van 1943 lijkt me niet veel lager te liggen dan het gemiddelde van deze beide jaren. De opbrengst zou dan 36.300 kg per ha bedragen hebben ofwel 97,8% van de vooroorlogse. Dat de standcijfers voor suikerbieten in enkele vooroorlogse jaren slechts matig corresponderen met de opbrengsten, vindt zijn oorzaak in de tijdsafstand die ligt tussen de laatste standmelding en de oogst.

Een vergelijking

In Tabel XIII zijn de uitkomsten opgegeven van de vermenigvuldiging van de nieuw geschatte opbrengsten per hectare met de beteelde oppervlakte. De totale opbrengst is per gewas op 100 gesteld en wordt aldus vergeleken met de opbrengsten zoals gepubliceerd door het CBS, de uitkomsten op grond van de dorscontrole en met wat de boeren hebben ingeleverd. In het laatstgenoemde cijfer is het zaaizaad en het kwantum voor zelfverzorging en veevoeder (haver) niet opgenomen, zodat niet gesteld mag worden, dat het niet afgeleverde percentage het klandestiene deel betreft.

Duidelijk is dat de oogstramingen geschiedden vanuit de verwachte achterhouding, hoewel hierbij vergissingen werden begaan. Tarwe werd bijvoorbeeld aanzienlijk lager geschat dan rogge. De opbrengsten van tarwe, gerst en erwten werden in 1942 zo laag geschat, dat het dorsresultaat de geschatte produktie zelfs overtrof. Fabrieksaardappelen werden zelfs aanzienlijk meer ingeleverd dan de geschatte produktie. Deze fouten werden in 1943 niet meer gemaakt. De koolzaadcijfers voor 1942 vallen geheel uit de toon. Daar ligt de oorspronkelijke raming hoger dan de door mij gemaakte op basis van de standcijfers. De meest simpele verklaring is hier, dat de oogstschatters bij deze op de meeste plaatsen opnieuw ingevoerde teelt over onvoldoende referenties beschikten om tot een juiste beoordeling te komen. Waar-

TABEL XIII
Akkerbouwresultaten, 1942 en 1943.

Akkerbouwresultaten 1942.

1	produkt:	tarwe	rogge	winter- en zomergerst	
2	nieuw geschatte opbrengst kg/ha	2.618	2.126	2.732	3.175
3	beteelde oppervlakte* ha	143.943	280.648	4.574	46.355
4	totale opbrengst			12.496	147.177
	x 1000 kg	376.802	596.658	159.673	
	%	100	100	100	
5	opbrengstraming CBS*				
	x 1000 kg	281.084	581.289	140.129	
	%	74,6	97,4	87,7	
6	dorsresultaat**				
	x 1000 kg	283.500	537.600	142.200	
	%	75,2	90,1	89,1	
7	ingeleverd**				
	x 1000 kg	208.750	425.028	120.861	
	%	55,4	71,2	75,7	

Akkerbouwresultaten 1943.

1	produkt:	tarwe	rogge	winter- en zomergerst	
2	nieuw geschatte opbrengst kg/ha	2.940	2.229	2.808	2.957
3	beteelde oppervlakte* ha	148.983	317.217	7.247	38.897
4	totale opbrengst			20.350	115.018
	x 1000 kg	438.010	707.077	135.368	
	%	100	100	100	
5	opbrengstraming CBS*				
	x 1000 kg	340.927	608.014	112.695	
	%	77,8	86,0	83,3	
6	dorsresultaat**				
	x 1000 kg	325.300	553.000	107.000	
	%	74,3	78,2	79,0	
7	ingeleverd**				
	x 1000 kg	221.905	442.581	90.380	
	%	50,6	62,6	66,7	

* Bron: CBS, Jaarcijfers, 1943/6.
** Bron: Louwes, De Voedselvoorziening, p. 613 en 618.

Akkerbouwresultaten 1942.

haver	erwten	stam-bonen	kool-zaad	cons. aard.	fabrieks-aard.	suiker-bieten	
2.743	2.789	1.364	1.980	23.751	28.450	33.400	2
103.501	38.588	16.335	4.036	158.706	52.861	40.787	3
283.903 100	107.622 100	22.281 100	7.991 100	3.769.426 100	1.503.895 100	1.362.286 100	4
223.054 78,5	72.906 67,7	15.939 71,5	8.845 110,7	3.207.657 85,1	1.342.405 89,3	1.321.832 97,0	5
183.300 64,6	73.800 68,6	14.100 63,3	—	—	—	—	6
88.233 31,1	58.882 54,7	12.554 56,3	—	3.042.960 80,7	1.424.428 94,7	verwerkt 1.265.000 92,9	7

Akkerbouwresultaten 1943.

haver	erwten	stam-bonen	kool-zaad	cons. aard.	fabrieks-aard.	suiker-bieten	
2.689	2.287	1.405	2.303	19.793	23.485	36.300	2
113.946	31.430	7.264	48.509	161.204	50.655	44.272	2
306.401 100	71.880 100	10.206 100	111.716 100	3.190.711 100	1.198.868 100	1.607.074 100	3
252.578 82,4	59.284 82,5	10.135 99,3	87.132 78,0	3.062.495 96,0	1.137.140 95,6	1.574.283 98,0	5
219.100 71,5	54.600 76,0	7.300 71,5	76.500 68,5	—	—	—	6
72.412 23,6	35.582 49,5	4.083 40,0	74.000 68,5	—	—	verwerkt 1.495.000 93	7

schijnlijk zijn de standcijfers van de consulenten het minst slecht of correct. In 1943 vertonen de cijfers voor dit produkt weer een normaal beeld. Zeer opvallend en van grote betekenis voor de gehanteerde methode is het, dat voor de suikerbieten tot tweemaal toe de oude oogstraming vrijwel even hoog is als de nieuwe. Hier bestond uit de aard van het produkt geen reden duidelijk te laag te schatten.

Vergelijkt men tot slot het verschil tussen de nieuwe oogstraming en de oude met de hiervoor gegeven verklaringen van personen die destijds met de oogstramingen van doen hadden, dan kan men constateren, dat hun aanwijzingen inzake het te laag schatten goed overeenkomen met de verkregen uitkomsten voor het oogstjaar 1943. De geringe afwijkingen voor aardappelen en suikerbieten zijn verklaarbaar en die voor suikerbieten bevestigt, zoals gezegd, de wijze van berekenen. Bij de stambonen lijkt het erop, dat de schatters onbedoeld in 1943 een juiste oogst opgegeven hebben in plaats van een 15 à 20% te lage opbrengst. Het dorsresultaat en de zeer lage inlevering maken ook hier aannemelijk, dat de nieuwe berekening niet ver van de opbrengst af zal liggen.

Aan alle schattingen kleven onzekerheden. Dat geldt hier ook en waarschijnlijk zelfs meer dan bij de vooroorlogse oogstramingen het geval was. De nieuwe cijfers benaderen echter de opbrengsten veel dichter dan de ramingen uit de oorlogstijd. Mijns inziens kunnen deze opbrengstcijfers, binnen het kader van onzekerheden waarbinnen nationale voedingsberekeningen plaatsvinden, gebruikt worden als uitgangspunt van een berekening van de gemiddelde consumptie per hoofd op basis van de akkerbouwproduktie.

3. De zuivelproduktie

Voor de voedselvoorziening is de zuivelsector in Nederland van zeer groot belang. Het melkvee legde voor en na de oorlog beslag op rond 55% van de totale oppervlakte cultuurgrond.[26] Hiertoe behoorde het grootste deel van het blijvend grasland, dat in 1939 57,5% van het cultuurland innam, en het deel van het akkerbouwareaal waarvan de opbrengst als hoofd- of nagewas de rundveehouderij ten goede kwam.[27] Door het scheuren van grasland en de inkrimping van de rundveestapel werd in de bezettingsjaren de betekenis minder, maar bleef toch nog zeer groot.

De melkproduktie wordt normaliter geschat door bij de afgeleverde melk aan de zuivelfabrieken een kwantum voor gebruik op de boerderij op te tellen. De omvang van laatstgenoemde post is altijd al discutabel geweest. De hoeveelheid laat zich benaderen door bij de hoeveelheid nodig voor de kalveropfok (aantal kalveren x gemiddelde hoeveelheid vervoederde melk per dier), de gemiddelde melkconsumptie per hoofd van de bevolking vermenigvuldigd met het aantal veehouders en gezinsleden op te tellen. Verscheidene malen zijn er voor 1940 tevens steekproeven op de boerderij gehouden om de hoeveelheid

achtergehouden melk te kunnen vaststellen.[28] Als in de zuivelstatistiek van 1939-1945 niet te rijmen cijfers gevonden worden, zijn deze in de meeste gevallen terug te voeren op verschillen in de schattingen 'achtergehouden melk op de boerderij'. Dat tot november 1941 ook de cijfers voor in consumptie gebrachte melk vrij onzuiver zijn, lijkt me, gezien het grote aantal melkinrichtingen van waaruit de boerenmelk na eventuele bewerkingen gedistribueerd werd, niet onwaarschijnlijk. Amsterdam bijvoorbeeld telde in 1940 drie duizend van zulke melkinrichtingen.[29] Na 1 november 1940 mochten alleen nog erkende melkinrichtingen, dat wil zeggen bedrijven met een standaardisatievergunning,* melk voor verkoop ter consumptie aanbieden.[30]

Tijdens de bezettingsjaren is de hoeveelheid afgeleverde melk wegens de verplichte administratie en het vergunningenstelsel beter bekend dan daarvoor. Wat er na aflevering bij de fabrieken klandestien verdween, lag in de orde van grootte van één tot enige procenten.[31] Hoeveelheden boter die met of zonder medeweten van het betreffende bedrijf 'gestolen' werden, doen niets af aan de cijfers voor de omvang van de melkproduktie. De grote vraag is dus de hoeveelheid op de boerderij achtergehouden melk zowel voor veevoeder als voor consumptie van de melkveehouders, het personeel en de verkoop aan de deur direct als consumptiemelk of na bewerking tot boter en kaas. De boeren mochten natuurlijk vastgestelde kwantums voor kalveropfok en zelfverzorging reserveren. De officiële statistiek gaat voor de oorlogsjaren uit van de aflevering aan de fabrieken, de achterhouding voor veevoeding gerelateerd aan iets verhoogde vooroorlogse gegevens en de hoeveelheden toegestaan voor zelfverzorging. Het klandestien achtergehoudene blijft buiten beschouwing.

Dat dit niet verantwoorde gebruik aanzienlijk was behoeft, gezien de voedingswaarde en de directe geschiktheid voor consumptie, geen betoog. Het is wel zo, dat gezien de houdbaarheid van de melk het klandestiene vervoer over langere afstanden, althans van consumptiemelk, weinig zal hebben plaatsgevonden in tegenstelling tot bijvoorbeeld granen en peulvruchten. De hoeveelheid klandestien achtergehouden melk zal dan ook sterk met de bevolkingsdichtheid van een bepaalde streek variëren. Dit blijkt duidelijk uit een streng vertrouwelijk stuk van de Directie van de Landbouw, waarin de melkproduktie in november 1942 vergeleken wordt met die in de overeenkomstige maand in 1941. De teruggang bedroeg in Noord-Holland circa 48%, in Utrecht en Zuid-Holland respectievelijk 40% en 38%, in Friesland circa 30% conform het landelijk gemiddelde, in Overijssel 28%, in Drente, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg circa 25%, in Groningen circa 22,5% en in Zeeland rond 10%.[32]

* Dit zijn bedrijven die technisch voldoende uitgerust bevonden waren, om de wettelijke voorgeschreven standaardisatie van consumptiemelk op een vetgehalte van 2,5% uit te voeren.

Zoals bij de bespreking van de akkerbouwproduktie is geschied, laat ik ook hier eerst de zegslieden die in de bezettingstijd bij de zaken betrokken waren aan het woord. De heer L. Veerman, gedurende de bezettingsjaren hoofdcontroleur voor zuivel in West-Nederland, acht de hoeveelheid klandestien verkochte melk binnen zijn werkterrein 'enorm'. 'Bij controle kreeg je soms een kwart meer dan het afgeleverde boven water. Dat was niet alles wat men achterhield, meer viel controle-technisch niet aan te tonen. Misschien hield men wel de helft achter. Het ergste was het daar, waar de boerderijen in het dorp stonden'.[33] Kooy noemt voor Gelderland een percentage van 15 à 20% 'met de natte vinger'[34] voor wat niet afgeleverd werd. H. Roetman in Zwolle, mederwerker van de PVC in Overijssel, speciaal belast met de veehouderij-aangelegenheden, is van mening, dat de aflevering in Twente wegens klandestiene verkoop erg laag was; in andere streken werd weer meer aan het vee vervoederd zodat het ook daar, hoewel minder, aan de aflevering schortte. De achterhouding zou gemiddeld zeker niet meer dan 30% geweest zijn, anders zou dat 'problemen' opgeroepen hebben. Hij geeft dus een bovengrens.[35] De heer K. Lap, medewerker van de PVC in Utrecht, vindt een schatting van 30% te hoog. Wichers, PVC in Drente, meende dat op de kleine bedrijven wel een kwart verdween, op de grotere minder. Dat de grootte van het bedrijf ook bij de mate van melkaflevering een belangrijke rol gespeeld heeft, kan ons niet verwonderen. De heer Minderhoud lijkt 25% achterhouding in Friesland best mogelijk. 'Het platteland kwam geen boter tekort'. De heer Wiersema in Groningen zei over het achterhouden van melk: 'Melk liep niet aan. Iedereen was wel een beetje aan het karnen, 15 à 20% zal wel'. Hij vulde deze zin aan met: 'In Friesland liep iedereen met boter'. Hij wou in feite aangeven dat, vergeleken met de akkerbouwprodukten, de zwarte handel in melk in Groningen wel meeviel. Anderen lieten zich in het geheel niet uit over de omvang van het achtergehouden gedeelte van de melkproduktie.

Op 13 augustus 1942 stuurde het overkoepelend orgaan van alle coöperatieve verenigingen in Nederland, de NCR, een circulaire aan alle leden-zuivelfabrieken. Hierin werd verzocht in het belang van het Nederlandse volk de boeren te bewegen (met enige dreiging) meer melk af te leveren. De fabrieken zouden moeten nagaan, welke boeren meer dan 20 à 25% minder melk afleverden.[36] De aflevering bedroeg in 1942 slechts 56,5% van de vooroorlogse hoeveelheid. De NCR ging er derhalve van uit, dat op dat moment ruim 20% werd achtergehouden.

De hoogte van de melkproduktie wordt bepaald door het aantal koeien en de gemiddelde melkproduktie per koe. Gezien het feit, dat melk- en kalfkoeien reeds vanaf voor de bezettingstijd nauwkeurig geregistreerd waren en omdat dit vee een lange tijd meegaat, kan men veronderstellen, dat de tellingen juist zijn. Problematisch blijft dan

nog de hoogte van de gemiddelde melkproduktie per koe. Hierop zijn in de oorlog een aantal faktoren van invloed geweest.

Vermindering van de gemiddelde melkproduktie door gebrek aan krachtvoeders

Tengevolge van het wegvallen van de import van granen, werd de overheid er toe gedwongen vrijwel alle binnenlandse granen, met uitzondering van een deel van de haver, voor menselijke consumptie te bestemmen. Voorheen werden deze granen grotendeels vervoederd. Ook de import van veevoedergrondstoffen zoals soja, mais, gerst, gierst en van produkten, waarvan het restant voor de veekoekenproduktie werd gebruikt zoals lijn- en raapzaad, soja, grondnoten en cocos, kwam stil te liggen. De krachtvoedervoorziening is dan ook, hoewel in het begin een behoorlijke voorraad aanwezig was,[37] snel precair geworden. Ofschoon door de afslacht van plm. 90% van de pluimveestapel, plm. 70% van de varkens en plm. 20% van de rundveestapel het verbruik zeer sterk werd verminderd, was er voor het overgebleven rundvee na 1941 nauwelijks krachtvoeder beschikbaar.[38]

De noodzaak rundvee krachtvoeder te verstrekken berust op het feit, dat de melk- en vleesproduktie van de dieren dermate hoog is opgevoerd, dat de maximaal te consumeren hoeveelheid ruwvoeder, zeker buiten de periode van de weidegang, onvoldoende voedingswaarde bevat.[39] Van het volume dat een dier aan voer kan opnemen, moet dus al naargelang de produktie een gedeelte door voer met een hoge voedingswaarde (energie- en eiwitwaarde) worden opgenomen. Over het algemeen is een goede weide in staat voldoende geconcentreerde voeding te leveren, zodat bijvoeren in voorjaar en voorzomer zelden nodig is. Het veevoedertekort trof dus vooral de hoogproduktieve dieren en speciaal in het najaar en de winter.

Gedurende de bezettingsjaren heeft men er ijverig aan gewerkt het tekort aan krachtvoer gedeeltelijk te compenseren door meer en betere conservering door middel van drogen en inkuilen van gras of groenvoedergewassen zoals klaver en lucerne.[40] De aldus verkregen veevoeders hebben qua volume een hogere voederwaarde dan de respectievelijke hooisoorten.[41] Per rund was er in 1942 10% en in 1943 zelfs 19% meer grasland beschikbaar dan in 1939 (zie Tabel XXX). Ook de teelt van knol- en wortelgewassen, geteeld als nagewas of stoppelgewas, nam toe.[42]

Over het negatieve effekt van het veevoedertekort op de melkgift zijn we voor stamboekvee vrij nauwkeurig ingelicht.[43] Om te beoordelen of een koe aan de minimumproduktie-eisen voldeed om in aanmerking te komen voor het stamboek of voor een speciaal predicaat, werden in 1941 toeslagen gegeven op de via de melkcontrole vastgestelde reële melkproduktie. Dit om te voorkomen, dat de boeren door de oorlogsomstandigheden met betrekking tot de waarde van hun vee

zouden worden gedupeerd. In 1942 werden deze toeslagen met 5% verhoogd voor melklijsten die op of na 1 juli 1941 waren aangevangen. De hoogte van de toeslag werd toen vastgesteld op 10% voor bedrijven, gelegen in gebieden waar de voederpositie in het algemeen gunstig tot zeer gunstig genoemd kon worden, 15% voor bedrijven in gebieden waar de voederpositie in het algemeen gemiddeld of minder gunstig was. De keuze tussen 10 en 15% werd opgedragen aan de provinciale commissies ter bevordering van rijkswege van de rundveefokkerij. Verdere verhogingen vonden niet plaats. Na de bevrijding werden de correcties in twee etappes ingetrokken. Eerst werd bepaald, dat op melklijsten begonnen op of na 1 juli 1945 slechts een verhoging van 5 respectievelijk 10% werd toegestaan. Nadien werd besloten de correctie geheel te laten vervallen voor alle lijsten die op of na 1 januari 1948 waren aangevangen. Tot zover de mededelingen van ir. K.P. Stapel, Hoofdinspecteur van het Nederlands Rundvee Stamboek.

We kunnen hieruit afleiden, dat het NRS van mening was, dat de gemiddelde melkgift van de jonge melk- en kalfkoe 10 à 15% lager was in 1942 dan onder normale omstandigheden het geval geweest zou zijn. Het verlagen van het toeslagpercentage voor lijsten vanaf 1 juli 1945 wijst er mijns inziens op, dat de toeslag op dat moment aan de hoge kant geacht werd. Immers op 1 juli 1945 was de veevoederpositie door import nog niets verbeterd en gezien de binnenlandse akker- en weidebouwproduktie van 1944/1945 waarschijnlijk slechter dan in het produktiejaar 1943/1944. Hoe de spreiding van bedrijven over goede en minder goede gebieden ook geweest moge zijn, het feit dat de NRS-bepalingen betrekking hadden op nog vrij jonge dieren, die de top van hun produktie nog moesten bereiken, geeft aanleiding de daling van de gemiddelde melkgift per stamboekkoe op het hoogst genoemde percentage van 15% vast te stellen.

Nu maakte de hoog produktieve dieren, waaronder het stamboekvee, slechts een deel uit van de totale veestapel. Met name in het winterhalfjaar (november tot mei) waren de opbrengsten buiten Friesland en het consumptiemelkgebied van Holland laag. Er kan verondersteld worden, dat daar slechts zeer weinig krachtvoeder nodig was om de winterproduktie op peil te houden. Tevens op grond van wat eerder al werd opgemerkt over de gedeeltelijke compensatie van krachtvoeder, meen ik te moeten concluderen, dat de produktiedaling wegens een tekort aan krachtvoeder als gemiddelde voor alle melk- en kalfkoeien op niet meer dan 10% te schatten is.

Stijging van de gemiddelde melkproduktie door kwaliteitsverbetering

Tegenover de daling van de gemiddelde melkgift ten gevolge van het tekort aan krachtvoer stond echter een stijging door kwaliteitsverbetering van het melkvee door selectie bij de veeafslacht en de selectie van jongvee. De boeren hebben zonder twijfel hun minst produktieve dieren afgestoten, terwijl het systeem van verhandelbare leverings-

bonnen de kans vergrootte, dat overwegend slechtere dieren werden afgeleverd.[44] In Tabel XV is aangegeven met hoeveel procent het aantal melk- en kalfkoeien werd ingekrompen ten opzichte van 1939. In het melkseizoen 1942/43 ligt dat bij de 20%, in 1943/44 wat hoger. Het effect van de inkrimping op de gemiddelde melkproduktie is volgens een formule,* mij verstrekt door de Wageningse deskundige ir. J.A.M. van Arendonk, te berekenen op 2,6%. Nu heeft volgens van Arendonk het produktieverhogend effect van een eenmalige selectie de neiging weg te ebben na het jaar volgend op de selectie. Door met een eenmalige selectie van 20% te rekenen is daar enigermate rekening mee gehouden. Verder ben ik van mening, dat er in de bezettingsjaren van een blijvend sterke vooruitgang van de kwaliteit van het vee sprake is geweest. Dat hier de inkrimping van het rundvee ook mee van doen had, valt te illustreren met een opmerking in de Verslagen en Mededelingen van de Directie van de Landbouw inzake het verslag over 1941: 'Van de verplichte veelevering werd door de Gezondheidsdiensten gebruik gemaakt om een krachtige propaganda te voeren voor de bestrijding van de tuberculose onder het rundvee. De resultaten van deze actie kunnen, gezien de belangrijke stijging van het aantal tbc-vrije bedrijven, als zeer bevredigend worden beschouwd'.

Een verdere stijging van de gemiddelde melkproduktie per koe moet hebben plaatsgevonden op basis van selectie van jongvee. Globaal mag men aannemen, dat er evenveel kalveren jaarlijks geboren worden als er in dat jaar melk- en kalfkoeien zijn.[45] De vervanging van de melkkoeien bedraagt gemiddeld 20% per jaar. Houdt men er rekening mee dat het bij de helft van de geboorten stierkalveren betreft en er enige uitval plaatsvindt (totaal plm. 10%) dan kan men stellen, dat de veehouders uit een aantal kalveren ter grootte van 45% van de omvang van de melkveestapel kunnen kiezen om 20% te vervangen. Jaarlijks treedt er dus selectie op. In jaren van veeinkrimping stijgt de keuzemogelijkheid, in jaren van uitbreiding neemt deze af. Na de oorlog werd een tijd lang een gemiddelde produktiestijging per koe van 1,5% bereikt. In de jaren 1932 tot 1939 stijgt de gemiddelde melkgift per koe in Nederland van 3.259 kg naar 3.520 kg. Dat wil zeggen een stijging van 8% in zes jaar tijd, ofwel van 1,3% per jaar. Nu is volgens dr.ir. Renkema een belangrijk deel van deze stijging niet genetisch bepaald, maar een gevolg van een betere algehele verzorging, waarbij voeding een belangrijke plaats inneemt. Daarom is het waarschijnlijk, dat in de bezettingsjaren deze produktieverhoging

* $R = i \cdot r_{IH} \cdot \sigma_H$

R = respons van de selectie.
i = de selectieintensiteit (deze bedraagt 0,350 bij 20% inkrimping).
r_{IH} = nauwkeurigheid van de maatstaf waarop de selectie gebaseerd wordt (aangehouden waarde: 0,5).
σ_H = spreiding in produktie (circa 12% van de gemiddelde produktie binnen één bedrijf; hier is 15% aangehouden voor geheel Nederland).

TABEL XIV
Gemiddelde melkproduktie per koe in kg per jaar.

Jaar	opgave van het CBS*	nieuw berekend	vetgehalte* %
1939	3.520		3,31**
1940	3.417	(3.520)	3,28**
1941	2.978	(3.404)	3,40
1942	2.447	3.288	3,40
1943	2.261	3.351	3,36
1944	2.223	3.376	3,32
1945	2.143		3,35
1946	2.798		3,43
1947	2.738		3,48
1948	3.386		3,54

* Bron: CBS, Statistische gegevens over de Nederlandse melk- en zuivelproductie, 1933-1948, pag. 6.
** Berekend uit het vetgehalte van de uit melk bereide produkten. Elders 3,3% aangetroffen.

TABEL XV
Melkproduktie, 1939-1944.

jaar	melk- en kalfkoeien mei/juni tellingen	daling t.o.v. 1939 %	totale melkproduktie CBS* x milj. kg.	daling t.o.v. 1939 %	totale berekende melkproduktie x milj. kg.	daling t.o.v. 1939 %	niet geregistreerde melkproduktie in % van de berekende
1939	1:566.281	—	5.512	—	(5.512)	—	—
1940	1.520.392	2,9	5.194	5,8	5.352	2,9	2,9
1941	1.372.885	12,3	4.089	25,8	4.673	15,2	12,5
1942	1.274.347	18,6	3.117	43,5	4.190	24,0	25,6
1943	1.200.507	23,4	2.715	50,8	4.023	27,0	32,5
1944	1.162.412	25,8	2.583	53,1	3.924	28,8	34,2

* Bron: CBS, Statistische gegevens over de Nederlandse melk- en zuivelproductie, 1933-1948.

niet volledig zich heeft voorgedaan. Het genetisch positieve effect zal zeker zijn opgetreden. Hier wordt aangenomen, dat het vooroorlogse stijgingspercentage van 1,3% per jaar slechts voor de helft werd gerealiseerd. Voor 1942 valt daarom te rekenen met een stijging van 1,95%, voor 1943 van 2,60% en 1944 van 3,25%.

Dat er van een sterke vooruitgang van de kwaliteit van het rundvee gesproken moet worden, blijkt uit meerdere zaken. Er vond een snelle groei plaats van de dieren aangesloten bij de melkcontrole, nadat in 1943 de Centrale Melkcontroledienst was ingesteld.[47] Het aantal leden van het Fries Rundvee Stamboek steeg na mei 1940 tot het einde van de oorlog van 2.400 tot 3.600 veehouders; het aantal ingeschreven stuks vee van 60.000 naar 80.000 en het aantal geheel stamboekbeslagen stallen van 332 in 1935 naar 722 in 1944.[48] Ook het vetgehalte van de melk steeg. (Zie Tabel XIV). De omvang van de stijging blijkt eerst goed na de oorlog. Ook ir. H.H.A. Leignes Bakhoven, Directeur van het Veeteeltwezen, was blijkens zijn mededeling in een radiovoordracht op 8 oktober 1945 ervan overtuigd, dat er een duidelijke verbetering van de veestapel was opgetreden.

De nieuw berekende melkproduktie

De hierboven gegeven uiteenzettingen leiden tot de conclusie, dat de gemiddelde melkproduktie per koe enerzijds tengevolge van het veevoedertekort met 10% daalde, anderzijds wegens de produktiviteitsstijging in 1942, 1943 en 1944 respectievelijk met 3,4, 5,2 en 5,9% steeg ten opzichte van het niveau in 1939. Voor 1942 is hierbij gerekend met een veeinkrimping van 10% in het voorafgaande jaar. Per saldo heeft er dus een daling in deze jaren plaatsgevonden van respectievelijk 6,6, 4,8 en 4,1%.

De totale melkproduktie zoals geregistreerd door het CBS wordt in Tabel XV vergeleken met de uitkomsten van de nieuw berekende melkgift per koe vermenigvuldigd met het aantal getelde melk- en kalfkoeien. Hieruit kan tevens worden afgeleid welk deel van de melk de veehouders klandestien hebben achtergehouden. Om een beeld te krijgen van het verloop van het achterhouden van melk over de periode 1940 tot en met 1944, werd aangenomen dat de gemiddelde melkproduktie per koe in 1940 op het niveau van 1939 lag en in 1941 het midden hield tussen 1940 en 1942.

Het klandestiene deel is dus opgelopen van 12,5% in 1941 tot 32,5% in 1943, terwijl in 1944 door de lage aflevering na september het percentage boven éénderde deel uitsteeg. (Zie Tabel XV). Deze uitkomsten komen gezien de opmerkingen van Veerman voor West-Nederland en Minderhoud voor Friesland niet onverwacht. De berekening voor het jaar 1942 correspondeert goed met het inzicht aanwezig bij de Nederlandse Coöperatieve Raad.

Of alle achtergehouden melk voor menselijke consumptie is gebruikt, is op voorhand moeilijk te zeggen. Het vervoederen van volle

melk, anders dan voor de opfok van kalveren, is volgens zegslieden zelden voorgekomen. Enkele topfokkers in Friesland hebben, volgens zeggen, trots op de stamboekstaten van hun melkkoeien, deze hun eigen melk laten drinken. Wel zal, waar boterproduktie op het eigen bedrijf plaatsvond, een gedeelte van de voedingswaarde van de melk in de vorm van ondermelk of karnemelk aan de varkens gevoederd zijn. In mindere mate was dit het geval met de wei, vrijkomend bij de boerenkaasproduktie. Bij het opstellen van de voedselbalansen zal met deze kwestie en met het niet samenvallen van zuivelproduktiejaar en balansjaar rekening gehouden worden.

4. De vleesproduktie

Een berekening van de vleesproduktie komt tot stand door de aantallen slachtingen die worden geregistreerd te vermenigvuldigen met de respectievelijke gemiddelden van de genoteerde slachtgewichten van de dieren. Zowel voor als tijdens de oorlog waren de betreffende gegevens afkomstig van de veeartsenijkundige dienst, waaraan het overheidstoezicht op de veeslachtingen was opgedragen. De gegevens werden reeds voor de oorlog nooit geheel betrouwbaar geacht en er is reden te over aan te nemen, dat de oorlogscijfers de werkelijke geslachte aantallen in het geheel niet dekken. We zullen dus ook hier moeten trachten de produktie te reconstrueren en wel op basis van

TABEL XVI

Gemiddeld aantal kg koud geslacht gewicht per dier.

	1933/1939	1940	1941	1942	1943
runderen	252	252	221	180	213
vette kalveren	83	83	50	44	—
graskalveren	94	94	91	77	62
nuchtere kalveren	25	25	24	24	24
schapen, normale slachtingen	30	30	24	26	26
schapen, huisslachtingen	36	36	29	31	29
varkens, normale slachtingen	112	98	64	79	90
baconvarkens, voor uitvoer	66	68	67	45	60
varkens, huisslachtingen	171	137	84	79	73
paarden	330	330	226	254	251
geiten	20	20	20	20	20

Bron: CBS, Jaarcijfers voor Nederland, 1943-1946, p. 146.

te berekenen aantallen geslachte dieren en gegevens over de slachtgewichten.

Wat deze laatste betreft geeft de CBS-statistiek behoorlijk gedifferentieerde cijfers. Een overzicht hiervan geeft Tabel XVI.

Dat tijdens de bezettingsjaren het slachtgewicht van rundvee sterk is teruggelopen, moet grotendeels verklaard worden uit het afslachten van vee op jongere leeftijd. Tevens lijkt het waarschijnlijk dat, gezien het systeem van verplichte veelevering en de voederschaarste, er aan het slachtrijp maken van af te danken melkvee minder zorg werd besteed. De daling van de slachtgewichten bij varkens kan eveneens uit de inkrimping van de stapel en het minder zwaar mesten worden verklaard. De teruggang van het gewicht van de huisslachtingsvarkens is verbazingwekkend; kan echter mede verklaard worden uit het feit, dat veelvuldig op de vergunning tot het houden van één varken, twee beesten na elkaar werden gemest.[50] Dat de varkens over het algemeen minder snel in gewicht toenamen ten gevolge van het krachtvoedertekort, zal ongetwijfeld mede van invloed geweest zijn. Desondanks zijn deze gewichten, die door de PBH's in rekening werden gebracht op de staten voor de zelfverzorging als onbetrouwbaar te beschouwen.[51]

Wat de overige slachtgewichten betreft zijn er, naast de redelijke verklaringen voor de daling, ook andere redenen aan te geven waarom aanzienlijke afwijkingen van de werkelijke gewichten niet zo waarschijnlijk lijken. Voor de uitbetaling zullen de boeren-leveranciers op een juiste vermelding van het levend gewicht gestaan hebben. De Veehouderijcentrale, later het Bedrijfschap voor Vee en Vlees, die een monopoliepositie bezat inzake inname en de distributie aan de slagerijen, heeft mijns inziens onmogelijk met grote verschillen tussen in- en verkoop kunnen werken. De slagerijen moesten voor elke toewijzing bonnen inleveren. Lage slachtgewichten zouden spoedig tot daling van de binnenkomende bonnen en daarmee van hun toewijzing leiden.

De rondvraag bij de eerder aangehaalde zegslieden naar het klandestiene vleesverbruik leverde geen enkele cijfermatige reactie op. Het beeld dat uit deze gesprekken naar voren komt, ziet er als volgt uit. Koeien werden weinig klandestien geslacht; kalveren en jongvee nogal; varkens vrij veel, daarentegen weinig biggen; schapen gezien hun aantal relatief zeer veel, waarvan talrijke met aangifte van diefstal, hetgeen ook wel bij runderen voorkwam. Aan de zelfverzorging mankeerde niets; er werden 'knoepers' geslacht in Gelderland, volgens Kooy in plaats van de opgegeven varkentjes van 50 kg of daaromtrent en velen mestten twee varkens op één vergunning. Bovendien was het aantal verleende vergunningen ruim. Deze werden ook aan niet-boeren verstrekt. Veel vlees kwam zonder bon beschikbaar uit de noodslachting van runderen. De beesten werden veelal kreupel geslagen.

Uit het voorafgaande valt op te maken, dat de klandestiene vlees-

produktie vooral gezocht moet worden in de ongeregistreerde slachting van varkens, schapen en jong rundvee. Gepoogd moet worden deze aantallen te achterhalen. Wat hun slachtgewicht betreft kan van de cijfers voor de geregistreerde slachtingen worden uitgegaan. De hierbij te volgen werkwijze gaat er vanuit, dat voor elke diersoort bepaald kan worden, hoeveel dieren er per jaar geslacht kunnen worden op basis van de natuurlijke aanwas van de veestapel, vermeerderd of verminderd met het saldo van de omvang van de veestapel aan het begin en het einde van de periode en het saldo im- en export. Hiervoor wordt de term 'potentiële slachtingen' gebruikt. De natuurlijke aanwas is hierbij gelijk aan het aantal geboorten verminderd met de niet geslachte ofwel natuurlijke sterfte.

De produktie van rundvlees

Bij het rundvee is het aantal geboorten jaarlijks ten naaste bij gelijk aan het aantal melk- en kalfkoeien.[52] Wegens de onvoldoende registratie met name van de kalversterfte is het moeilijk de sterfte nauwkeurig in procenten aan te geven. P. Hoekstra constateerde, dat van de door hem in levensloop gevolgde volwassen dieren 1,1% stierf of in nood werd geslacht.[53] J.W.A. Remmen bevond, dat de kalversterfte in Brabant in 1969 en 1970 respectievelijk 12,2 en 11,8% bedroeg.[54] Het betreft hier de som van de perinatale sterfte en die tot het bereiken van de leeftijd van drie maanden. Ongeveer de helft van dit aantal kalveren stierf kort voor, tijdens of in de eerste 24 uur na de geboorte. Elders in zijn boek blijkt, dat de perinatale sterfte bij Fries-Hollands

TABEL XVII

Uitstoot van runderen, 1936-1938 ten opzichte van het aantal melk- en kalfkoeien.

x 1000 stuks	1936	1937	1938	1936/1938
Melk- en kalfkoeien[57]	1.455	1.475	1.503	1.477
Saldo levende uitvoer				46*
Saldo groei veestapel	–70	57	137	41
Geregistr. slachtingen incl. afkeuringen**[58]	1.284	1.188	1.178	1.217
Natuurlijke aanwas				1.304
In % van melk- en kalfkoeien				88,3%

* De levende uitvoer wordt niet vermeld in de CBS-statistiek onder 'in- en uitvoer der voornaamste goederen'. De Directie van de Landbouw geeft een uitvoersaldo van 7.479 stuks voor 1937 en 359 stuks voor 1938.[59] In een overzicht van het RBVVO trof ik de vermelding aan van 46.000 stuks als de gemiddelde uitvoer over de genoemde periode.[60]

** Het aantal 'afkeuringen' bedroeg gemiddeld 59.000 stuks.

vee ruim 1% lager ligt.[55] Of ook de sterfte na de geboorte bij dit veeslag lager is, wordt niet vermeld.

Aangezien er omtrent de natuurlijke sterfte enige onzekerheid bestaat, lijkt het raadzaam het vraagstuk van de natuurlijke aanwas eveneens te bezien vanuit de feitelijke uitstoot van runderen in de jaren voor de bezetting. We kunnen deze berekening maken op basis van een gewijzigde toepassing van het model van A.W.G. Koppejan en A.J. Sissingh.[56] Omdat de statistische gegevens voor slachtingen en in- en uitvoer op de volle lengte van een jaar betrekking hebben, terwijl het aantal melk- en kalfkoeien en de omvang van de veestapel éénmalige momentopnamen zijn, is het verstandig met meerjarige gemiddelden te werken. Aangezien over een langere termijn voldoende en betrouwbare statistische gegevens ontbreken, wordt hier een berekening gemaakt op basis van een driejaarlijks gemiddelde over de jaren 1936/1938. Voor de berekening zie Tabel XVII.

De uitkomst in Tabel XVII toont aan dat de natuurlijke aanwas ruim 88% van de koeienstapel bedroeg. A.W.G. Koppejan en A.J. Sissingh kwamen voor 1955/1957 uit op 90,4%. Gezien ook hetgeen over de sterfte gezegd is en de overeenkomst tussen de cijfers onderling, wordt voor de berekening van de potentiële slachtingen uitgegaan van deze 88%. Hiervan dienen de dieren afgekeurd voor consumptie te worden afgetrokken, als tot een berekening van het rundvlees beschikbaar voor consumptie wordt overgegaan. Het gemiddelde aantal afgekeurde runderen met uitzondering van de kalveren bedroeg over de jaren 1936/1939 17.000 stuks ofwel 4,4% van het aantal geslachte dieren ofwel 0,8% van de aanwezige rundveestapel zonder kalveren.[61] Van de kalveren werden gemiddeld 42.000 stuks afgekeurd, ofwel 5% van de slachtingen. Dit is 2,8% van de geboorten op basis van de gemiddeld aanwezige melkveestapel. Voor de uit te voeren berekeningen geldt dus, dat de 12% uitval vrijwel geheel voor rekening komt van de natuurlijke (kalver-)sterfte en dat 0,8% van de dieren ouder dan 1 jaar en 2,8% van de kalveren, na aftrek van 12% uitval, niet in aanmerking komen voor consumptie en daarom van de te berekenen slachtaantallen zouden moeten worden afgetrokken. De percentages afgekeurde slachtingen zijn in Tabel XIX onder de 'geregistreerde' opgenomen.

Bij de voorafgaande berekening is uitgegaan van een driejaarlijks gemiddelde. Extra gehouden tellingen en speciaal die van december 1940, 1941, 1942 en 1943, maken het mogelijk de geregistreerde slachtingen over de kalenderjaren 1941, 1942 en 1943 te vergelijken met de potentiële slachtingen. In Tabel XVIII zijn de hiervoor benodigde aantallen bijeen gebracht. De berekening wordt uitgevoerd in Tabel XIX.

Uit Tabel XIX blijkt, dat in 1941 99.000 stuks vee zijn verduisterd, als men aanneemt, dat de telling van december 1940 nog geheel juist is geschied. Dit laatste moet betwijfeld worden, gezien het feit, dat

TABEL XVIII
Rundveecijfers 1940-1943.

	dec. 1940	mei/juni 1941	dec. 1941	mei/juni 1942	dec. 1942	mei/juni 1943	dec. 1943
melk- en kalfkoeien	1.439.361	1.372.885	1.269.648	1.274.347	1.158.731	1.200.507	1.130.849
runderen boven 1 jaar	1.959.063	1.928.754	1.672.675	1.901.440	1.522.897	1.619.907	1.461.062
kalveren	483.452	729.995	746.949	539.113	346.206	437.672	477.895
totale rundveestapel	2.442.515	2.658.749	2.419.624	2.440.553	1.869.103	2.057.579	1.938.957

Bron: CBS, Jaarcijfers voor Nederland 1943-1946, p. 130.

TABEL XIX
Potentiële slachtingen van rundvee, 1941-1943, in relatie tot de geregistreerde slachtingen.

	1941	1942	1943	1941/1943
natuurlijke aanwas (melk- en kalfkoeien–12%)	1.208.139	1.121.425	1.056.446	1.128.670
saldo groei	–22.891	–550.521	69.854	–167.853
saldo levende uitvoer	17.000[62]	± 60.000*	24.000*	34.000
potentiële slachtingen	1.214.000	1.612.000	962.000	1.263.000
geregistreerde slachtingen[63]	1.115.000	1.600.000	931.000	1.215.000
verschil	99.000	12.000	31.000	48.000
in % van de geregistr. slachtingen	8,9%	0,8%	3,3%	4%
in % van de veestapel	3,7%	0,5%	1,5%	2%

* Deze aantallen zijn herleid uit diverse gegevens. De totale uitvoer van levende runderen tussen mei 1940 en september 1944 bedroeg 116.000 stuks.[64] Verder zijn de aantallen stuks vee voor 1940, 1941 en de eerste helft van 1942 bekend[65] en de levende uitvoer voor 1943 en 1944 uitgedrukt in geslacht gewicht.[66] Deze bedroeg respectievelijk 6.071 ton en 182 ton. Bij een slachtgewicht van gemiddeld 250 kg betekent dit voor 1943 een uitvoer van 24.284 stuks.

de moeilijkheden met de veeleveringen al van het najaar 1940 dateren.[67] Het is waarschijnlijk, dat bij het begin van 1941 enig ongeteld jongvee zich bij de boeren bevond. In 1942 zijn er slechts 12.000 stuks vee minder officieel afgeslacht dan potentieel mogelijk. Het ligt voor de hand dat de boeren voorheen verduisterd vee in 1942 hebben gebruikt om aan hun veeaanslag te voldoen of zwart te slachten.

Op grond van het gemiddelde verschil tussen potentiële en geregistreerde slachtingen over 1941/1943 mag men concluderen dat, als de begintelling van december 1940 niet meer dan enkele procenten afwijkt, het totaal aantal verduisterde stuks vee relatief gering is geweest. De zwaarte van de veelevering staat gezien het cijfer voor 1942 ongetwijfeld hiermee in verband. Van de gemiddeld aanwezige rundveestapel werd jaarlijks niet meer dan 2% klandestien geslacht. Het aantal slachtingen is gemiddeld 4% groter geweest dan officieel geregistreerd.

Wat dit voor de vleesproduktie voor effect heeft gehad, hangt af van de vraag in welke mate er hetzij runderen hetzij kalveren zijn geslacht. Hierin kan inzicht worden verkregen door te bezien welke bestemming de kalveren hebben gekregen. Hierbij wordt uitgegaan van de constatering, dat een kalf in december geteld het volgend jaar rund wordt of anders is geslacht, terwijl een kalf in het te berekenen kalenderjaar geboren, niet anders dan geslacht kan zijn of kalf is gebleven. Men zou het verdwijnen van kalveren kunnen vaststellen als bekend is hoeveel kalveren gebruikt zijn voor de vervanging van of uitbreiding van de runderstapel. Normaal wordt volgens S.H. de Jong 20% van de melk- en kalfkoeien en het jongvee ouder dan één jaar vervangen.[68] Op basis van de onderzoekingen van P. Hoekstra blijkt de jaarlijkse vervanging na de oorlog 22,6% te zijn.[69]

Uit Tabel XX blijkt dat de gemiddelde potentiële vervanging niet afwijkt van het bekende patroon, hoewel in 1942 ongetwijfeld veel meer en in 1943 veel minder rundvee dan normaal vervangen werd. Gezien ook het hoge aandeel van de geregistreerde slachtingen van nuchtere kalveren, ziet het er naar uit dat voor de klandestiene slachtingen meer jongvee dan kalveren zijn gebruikt. Als slachtgewicht kan daarom het officiële cijfer van 213 kg worden aangehouden.[70] Hierin is het slachten van gemiddeld jongere dieren reeds verwerkt.

De berekening is uitgevoerd voor kalenderjaren terwijl de voedselbalansen betrekking hebben op de perioden van september tot september. Op basis van Tabel XIX ligt het voor de hand de klandestiene slachtingen voor rundvee voor de balansjaren 1942/1943 en 1943/1944 respectievelijk op 1 en 1,5% te stellen van de aanwezige rundveestapel. Deze bedroeg 1.973.146 stuks in 1942/1943 en 2.041.123 stuks in 1943/1944, zodat met een klandestiene hoeveelheid rundvlees van respectievelijk 4.202 ton en 6.251 ton gerekend kan worden.

TABEL XX
Bestemming van de kalveren 1941-1943.

	1941	1942	1943	1941/43
aanwas (geboorten –12%)	1.208.139	1.121.425	1.056.446	
aanwezig bij het einde van het jaar	746.949	346.206	477.895	
= potentieel geslacht van de aanwas	461.190	775.219	578.551	
geregistreerde slachtingen:				
nuchter	449.000	711.000	575.000	
graskalveren	63.000	318.000	58.000	
vette kalveren	24.000	9.000	2.000	
totaal	536.000	1.028.000	635.000	
verschil pot. slachting van aanwas minus totaal	–75.000	–253.000	–56.000	
aanwezige kalveren aan het begin van het jaar	483.452	746.949	346.206	
minimaal geslacht rund geworden of verduisterd	408.000	494.000	290.000	397.000
potentiële vervanging van de rundveestapel boven 1 jaar	21,2%	26,0%	17,9%	21,8%

De produktie van varkensvlees

Vooraf kan worden verondersteld, dat het aantal klandestien geslachte varkens veel groter zal zijn dan dat van runderen. Varkens werden immers door een veel groter aantal personen gehouden en door de snelle voortplanting is de roulatie in de varkensstapel (omloopfrequentie) relatief hoog.[71] De produktie valt slechts voor grotere aantallen uit het gemiddelde aantal biggen per worp en het aantal worpen per jaar te berekenen. Daar komt bij dat de biggensterfte een extra onzekere factor vormt. Deze sterfte ligt in de buurt van de 10 à 20% per toom.[72] Afdoende controle op de individuele boeren was dus vrijwel onmogelijk, tenzij men bij wijze van spreken bij de boer was ingetrokken om al zijn schreden te volgen.

Ook de berekening van het totaal aantal geslachte varkens gedurende de bezettingsjaren is een moeilijke, zelfs uiterst hachelijke zaak. Mogelijk geeft een dergelijke berekening hoe onzeker dan ook toch inzicht in de grootte van de verduisterde aantallen. In ons voordeel werkt het feit, dat het hier om zeer grote aantallen gaat, waardoor

kleine onnauwkeurigheden van ondergeschikte betekenis kunnen worden. Op zijn minst maakt een dergelijke berekening de problematiek meer discutabel.

Bij het rundvee zijn we uitgegaan van de aantallen moederdieren. Omdat de term 'fokzeug' weinig zegt over het mogelijk ingeschakelde aantal dieren voor de reproduktie, lijkt het beter uit te gaan van de getelde 'zeugen bij de biggen'. Een varken is in de leeftijd van 7 à 8 maanden evenzeer slachtrijp als dekrijp, de dracht duurt 4 maanden, zodat nog binnen het jaar van geboorte het dier voor nakomelingen gezorgd kan hebben.[73] De kans dat de 'zeugen bij de biggen' redelijk geteld zijn, is groot. Zoals in Tabel XXI is te zien, zijn lang niet bij alle tellingsuitkomsten de 'zeugen bij de biggen' als afzonderlijke categorie opgenomen. Uit de tabel blijkt, dat het gemiddeld aantal 'biggen beneden 6 weken' per zeug bij de mei/juni tellingen voor de oorlog constant tussen 8,3 en 8,2 lag. Tijdens de bezetting is dit aantal gedaald.

Er zijn enige mogelijke verklaringen te geven voor deze daling. F.W.J. Swart schrijft in zijn verhandeling over 'De voortplanting'[74]: 'Het aantal eicellen, dat tijdens de bronst vrijkomt, varieert van 10 tot 20 en dit aantal wordt beïnvloed door leeftijd, ras van de zeug en door de voeding, die een paar weken voor het optreden van de bronst is verstrekt'. Wat de invloed van de leeftijd betreft, vinden we een nadere uitwerking bij W. Horn, die op zijn beurt gebruik maakte van door het LEI verzamelde gegevens voor het boekjaar 1962/'63.[75] Het aantal biggen uit een eerste worp is aldaar vastgesteld op 7,5, uit een tweede worp 8,9 en 9,5 uit volgende worpen. Gezien de enorme inkrimping van de varkens(zeugen)stapel, de hierbij bevoorrechte positie van stamboekfokkers[76] en analoog aan hetgeen bij de rundveestapel inzake de vervanging van melk- en kalfkoeien werd geconstateerd, hoeft men er niet aan te twijfelen, dat de aanwezige fokzeugen met name in 1942 van gemiddeld aanzienlijk jongere leeftijd zijn geweest dan voor de oorlog.

Wat de voeding betreft kan op voorhand verondersteld worden, dat de boeren niet meer dieren hebben aangehouden dan hun voederpositie toestond. Het is echter gezien de krachtvoederdistributie eveneens waarschijnlijk, dat de totale energievoorziening en met name de eiwitvoorziening in verhouding tot de vooroorlogse jaren is gedaald.[77] In verband met de voederpositie is het eveneens waarschijnlijk,dat de varkenshouders biggen vroegtijdig, vóór de telling, hebben geslacht. De hoeveelheid vlees die hierdoor voor consumptie beschikbaar is gekomen,lijkt mij verwaarloosbaar. Of en in welke mate ieder van deze drie factoren tot de verlaging heeft bijgedragen,is moeilijk nauwkeurig te overzien. Er is echter onvoldoende reden om de globale juistheid van de biggentelling in twijfel te trekken.

Op grond van vier tellingen per jaar is het verantwoord het gemiddeld aantal aanwezige biggen per periode vast te stellen. Door ver-

TABEL XXI
De aanwezigheid van biggen, zeugen, biggen per zeug en het totaal aantal varkens en biggen, 1935-1946.

		biggen beneden 6 weken	zeugen bij de biggen	gem. aantal biggen per zeug	totaal varkens en biggen
1935	november	331.357			1.669.060
1936	februari	319.723			1.509.377
	mei/juni	400.817			1.678.984
	augustus	437.342			1.807.322
	november	319.333			1.742.500
1937	februari	279.577			1.395.493
	mei/juni	312.812	37.720	8.3	1.406.366
	augustus	311.833			1.465.589
	november	—*			—
1938	februari	250.444			1.342.981
	mei/juni	377.359	46.119	8.2	1.537.783
	augustus	450.900			1.768.036
	november	357.338			1.831.847
1939	februari	281.560			1.511.836
	mei/juni	375.447	45.671	8.2	1.553.413
	augustus	342.445			1.616.384
	november	284.075	236.710		1.594.935
1940	februari	189.345			1.293.238
	juni	217.345	29.143	7.5	1.287.865
	september	346.189			1.410.573
	december	175.526			1.185.730
1941	maart	130.757			918.133
	mei/juni	276.943	38.521	7.2	947.743
	september	184.753			945.969
	december	110.850	15.714	7.0	720.281
1942	maart	76.505			313.516
	mei/juni	129.838	19.449	6.7	490.953
	september	179.078			706.487
	december	56.783	8.911	6.4	687.863
1943	maart	48.983			371.894
	mei/juni	175.026	24.414	7.2	544.535
	september	148.978			752.711
	december	114.017	17.763	6.4	845.691
1944		—	—	—	—
1945	juni/juli	157.633	21.758	7.2	768.733
	september	208.099			949.852
	december	178.384	21.961	8.1	980.600
1946	mei	371.741	47.387	7.8	1.040.321

Bron: 1938 t/m 1946, CBS, Jaarcijfers, 1943-1946, p. 131 en 133.
1939 t/m 1945, Verslagen en Mededelingen, 1942 t/m 1945.
1936-1940, COA, Afd. V.V., map 10. Uitkomsten 'Esbu-tellingen'.
* Geen telling wegens mond- en klauwzeer.

menigvuldiging van dit gemiddelde aantal met 52:6 perioden per jaar, is het mogelijk de jaarlijkse aanwas van de varkensstapel te benaderen.

Om vervolgens vast te stellen hoe groot de potentiële slachtingen van varkens per jaar geweest zijn, moet de aanwas verminderd worden met de natuurlijke sterfte, het groeisaldo van de gehele stapel tussen het begin en het einde van het jaar en het saldo van de levende export. Het grootste probleem vormt hierbij het sterftepercentage vooral dat van biggen, aangezien gegevens hierover nogal schaars zijn.

Volgens mondelinge mededeling van de heer Jansen Venneboer[78] van het Veeteelt Consulentschap in Arnhem, bedroeg de biggensterfte vastgesteld voor 392 bedrijven in 1975: 16,6% en in 1976: 16,7%. Volgens een drietal collegae-souffleurs bedroeg de biggensterfte rond 1940: 19 à 20%.[79] Ir. Y. Kroes, Rijksveeteeltconsulent voor de varkensfokkerij in Utrecht, is ook van mening, dat gezien de toenmalige huisvesting de biggensterfte zeker 20% bedragen heeft.[79a]

Gezien het grote aantal kan men stellen, dat de gemiddelde leeftijd van de getelde 'biggen beneden 6 weken' 21 dagen bedroeg. Aangezien een groot gedeelte van de sterfte in de eerste dagen na de geboorte plaatsvindt (65% in de 1e week),[80] mag men veronderstellen, dat de sterftekans van de 'getelde' biggen aanzienlijk lager lag dan genoemde 20%. Immers 5/6 deel was de eerste kritieke week al gepasseerd. De sterfte onder de getelde eerste-weeks-biggen kan nog de volle 20% bedragen, aangezien levend geboren biggen zonder reële levenskans normaal niet bij het aantal geboren biggen worden meegeteld.[80] De tweede-weeks-biggen staan bloot aan 35% van de totale sterftekans. Nu kan men voor de 6 opeenvolgende weekgroepen een afnemende reeks inzake de sterftekans van 20, 7, 5, 3, 1 en 0,33% construeren, wetende dat de sterfte van fok- en mestvarkens ongeveer 3% over 100 dagen bedraagt[81] ofwel 0,2% per week. Hieruit resulteert een gemiddelde sterftekans voor de 'getelde' biggen van 6%. Gezien de slachtgewichten is de gemiddelde levensduur van de geslachte varkens laag geweest (4-6 maanden),[82] zodat de uitval 4% zal geweest zijn. De totale sterftekans voor de getelde biggen en varkens moet dus rond 10% bedragen hebben.

Vergelijking van het berekeningsmodel inzake de aanwas en de gegevens over de sterfte met statistische gegevens uit de jaren voor de oorlog, kan nader inzicht verschaffen in de vraag of de berekeningswijze aanvaardbaar lijkt (zie Tabel XXII).

De jaren 1936/1938 zijn als een geheel genomen, omdat voor de levende export alleen dit 3-jaarlijkse gemiddelde als cijfer aanwezig was. De berekende potentiële sterften wijken onderling nogal af. De uitkomst voor 1939 ligt dicht bij de hier berekende. De hoge potentiële sterfte in de jaren 1936/1938 kan verklaard worden uit de relatief geringere verstrekking van biggenmerken[86] en het heersende mond- en klauwzeer waardoor veel biggen stierven.[87] Tabel XXIII geeft een

overzicht van het verloop van het mond- en klauwzeer. Het aantal toegekende biggenmerken was in 1939 ruim 45.000 hoger dan de aangebrachte,[88] zodat een verstorende invloed op de berekening in dit jaar niet te verwachten valt.

Er is dus alle reden te veronderstellen, dat de potentiële sterfte over de jaren 1936/1938 niet representatief is. Wat de uit te voeren berekening betreft, zal daarom rekening worden gehouden met een uitval van 10% van de aanwas, berekend naar 'getelde' biggen. Mocht men van mening zijn, dat 10% uitval wat laag berekend is, dan staat daar tegenover dat uitgaan van 'getelde biggen' een te hoge uitkomst voorkomt. Voor een beter inzicht wordt in Tabel XXIV tevens aangegeven welk effect de aanname van 1% meer uitval zou hebben op de berekening van de potentiële slachtingen.

Plaatst men de uitkomst van de berekening voor 1940 naast die van de andere produkten in dat jaar, dan past 2% verduistering in het eerder verkregen beeld. Wat de potentiële sterfte betreft, kan gesteld worden, dat een aanname van bijvoorbeeld 12% in plaats van 10% onmogelijk is, gezien het geringe verschil tussen geregistreerde en potentiële slachtingen in 1940. Het aannemen van een reeds laag te noemen sterfte van 9% zou het percentage niet geregistreerde slach-

TABEL XXII
Berekening van de natuurlijke aanwas van varkens en het sterftepercentage, 1936-1939.

	1936/1938	1939
biggen beneden 6 weken gemiddeld aanwezig	341.540	320.882
aanwas (x $^{52}/_{6}$ perioden)	2.961.152	2.782.047
(toegekende biggenmerken)[83]	2.233.000	2.121.421*
saldo toename stapel	34.281	–227.755
saldo levende export[84]	394.000	492.000
potentiële afslacht + sterfte	2.533.000	2.518.000
geregistr. slachtingen[85]	2.072.000	2.253.000
potentiële sterfte	461.000	265.000
in % van aanwas	15,6	9,5

* aangebrachte.

TABEL XXIII
Aantal stallen besmet met mond- en klauwzeer, 1936-1943.

jaar	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943
stallen	40	94.522	112.886	57.705	3.468	9.404	11.474	37.342

TABEL XXIV
Potentiële slachtingen van varkens, 1940-1943, in relatie tot de geregistreerde slachtingen.

	1940	1941	1942	1943
biggen beneden 6 weken				
gem. aanwezig	232.101	175.826	110.551	121.760
aanwas (x $^{52}/_{6}$ perioden)	2.012.316	1.524.411	958.477	1.055.659
−10% uitval	1.811.084	1.371.970	862.629	950.093
saldo toename*	−61.184*	−465.449	−32.418	157.828
saldo levende export**	186.000	144.000	± 10.000	
potent. slachtingen	1.686.000	1.693.000	885.000	792.000
geregistr. slachtingen[89]	1.653.000	1.021.000	595.000	656.000
verschil	33.000	672.000	290.000	136.000
in % van potent. slacht.	2	40	33	17
in % van gereg. slacht.	2	66	49	21
verschil in slachtingen bij 1% meer of minder uitval	20.000	15.000	10.000	10.000

* Middeling van novembertelling 1939 en februaritelling 1940. De overige cijfers zijn gebaseerd op de decembertellingen.
** Herleide cijfers. Bekend zijn de export van levende dieren over de kalenderjaren 1940-1e helft 1942[90] en de levende export in tonnen levend gewicht over balansjaren.[91] Tevens dat na september 1942 geen levende varkens meer zijn geëxporteerd.[92]

tingen tot 3% verhogen. Daardoor zou geen noemenswaardige verandering gebracht worden in de uiteindelijke uitkomst van de hoogte van de beschikbare hoeveelheid voedsel. Rekent men dat in 1944 evenveel varkens klandestien zijn geslacht als in 1943, dan zou het totale aantal tussen mei 1940 en september 1944 tussen de 1,2 en 1,3 miljoen stuks bedragen. Hiervan zou ruim de helft verdwenen zijn in 1941.

Louwes schrijft in Onderdrukking en Verzet[93] over de hoeveelheid klandestien geslachte varkens, dat deze 'enorm' was. 'Ik heb deze, voor het eerste jaar wel eens geschat op een millioen stuks'. De kwalificatie 'enorm' klopt. Het eerste jaar moet grotendeels op 1941 slaan. Toen was echter de varkensstapel al te ver ingekrompen om zelfs bij een hoger aantal biggen per zeug het aantal haalbaar te maken. Daar staat tegenover, dat het verdwijnen van varkens in het slachtseizoen 1941/42 niet ver van de 800.000 stuks zal hebben gelegen.

De omrekening van deze aantallen op kilogrammen vlees geschiedt, door bij het opstellen van de voedselbalansen de hoeveelheden varkensvlees met overeenkomstige percentages, als in de laatste reeks van Tabel XXIV aangegeven, te verhogen. Dit in verband met het feit, dat voor de klandestien geslachte dieren dezelfde slachtgewichten

worden aangehouden als voor de geregistreerde slachtingen. Wat de verdeling van de berekende verduisterde hoeveelheden vlees betreft over de balansjaren 1942/43 en 1943/44 staan we onverwachts voor grote problemen. Behalve het verschil tussen kalender- en balansjaar, speelt ook een rol het tijdsverschil tussen slachting en consumptie. Hier zal geen berekening maar een schatting gemaakt moeten worden. Nu vermoed ik dat in het najaar van 1943 het merendeel van het eerder klandestien verworven vlees geconsumeerd zal zijn. Voor het balansjaar 1943/44 mogen we mijns inziens slechts rekening houden met 20 à 25% extra varkensvlees. Voor het jaar 1942/43 lijkt 30 à 40% ofwel het gemiddelde van 1942 en 1943 een acceptabele schatting. Zoals bij ramingen gebruikelijk houd ik voor de betreffende balansjaren het midden van deze cijfers aan. Dit betekent een klandestiene hoeveelheid varkensvlees van 35% van de officiële hoeveelheid voor 1942/43 en van 22,5% voor 1943/44.

De produktie van schapenvlees

Iedereen die er min of meer mee op de hoogte was, wist mede te delen dat gedurende de bezettingsjaren tal van schapen, ook vaak na diefstal, klandestien zijn geslacht. Gezien het feit dat de dieren het gehele jaar door buiten te houden zijn, mogelijk ver van huis op dijken, schorren, heidevelden en dergelijke, is de kans groot dat ook de moederdieren zeker na verloop van tijd onjuist in de telling zijn genoteerd.[94] Een berekening van de potentiële slachtingen op basis van de getelde fokooien en de daarbij aansluitende natuurlijke aanwas kan dan ook niet anders zijn dan een minimumberekening.

Blijkens de uitkomsten van de tellingen is het gemiddeld aantal lammeren per fokooi gedurende de bezetting sterk gedaald (zie Tabel XXV). De mei-junitellingen zijn op zich uitermate geschikt om de jaarlijkse aanwas vast te stellen, omdat op dat tijdstip vrijwel alle lammeren geworpen zijn, terwijl uitstoot normaliter nog niet plaatsgevonden heeft.

De sterfte bij en na het geboren worden van de lammeren, zowel van de ooien als van de lammeren, is dan achter de rug. Voor latere sterfte is mij geen percentage bekend. Gezien het feit, dat bij op-

TABEL XXV
Gemiddeld aantal lammeren per ooi, 1936-1940.

1936	1,5	1940	1,5
1937	1,5	1941	1,1
1938	1,4	1942	1,0
1939	1,4	1943	0,9
1936/1940	1,46	1945	0,8

Bron: CBS, Jaarcijfers.

brengstberekeningen voor de schapenhouderij wordt gerekend met een afzet van 11 schapen en lammeren per jaar per 8 ooien,[95] zou deze sterfte ruim 6% van de aanwas bedragen hebben bij het berekende gemiddelde van 1,46 lammeren per ooi over de periode 1936/1940.

De kernvraag voor de uit te voeren berekening is die naar de waarschijnlijkheid van de daling van het gemiddelde aantal lammeren per ooi. Een schrale voeding kan op zich zelfs een gunstige invloed hebben op het aantal te werpen lammeren.[96] Daar staat tegenover dat enige eiwitrijke bijvoeding van hoogdrachtige en vers gelammerde ooien gewenst is. Dit draagt echter niets bij aan het aantal van de te werpen lammeren, maar wel aan de conditie en groei. Gebrek aan krachtvoeder zal allerwaarschijnlijkst niets afgedaan hebben aan de omvang van de aanwas, maar zal wel de uiteindelijke slachtgewichten negatief hebben beïnvloed, zoals ook uit de daling daarvan zou kunnen blijken (zie Tabel XVI).

Of de toename van het aantal gevallen van ziekten bij schapen invloed gehad heeft op geboorte- en sterfteaantallen lijkt me onzeker. De aantallen schurftgevallen zijn hoog opgelopen (zie Tabel XXVI). De ziekten op zich lijken echter meer een symptoom van een gebrek aan bestrijdingsmiddelen dan van een algemeen slechte gezondheidstoestand van de gehele schapenstapel. Mijns inziens zijn er dus onvoldoende argumenten te vinden, die een daling van het gemiddelde aantal lammeren per ooi aannemelijk maken. Bij de berekening zal dan ook worden uitgegaan van een jaarlijkse afzetmogelijkheid (aanwas-sterfte) van 11 schapen en lammeren op 8 getelde ooien ofwel van 137,5%. Aangezien bij de geregistreerde slachtgewichten geen onderscheid gemaakt wordt tussen schapen en lammeren, zal ook hier van het gemiddelde geregistreerde slachtgewicht worden uitgegaan. Ook al is men van mening, dat klandestien overwegend lammeren (jonger dan 1 jaar) geslacht zijn, zal dat weinig betekenis hebben voor het gemiddelde slachtgewicht, omdat onder normale omstandigheden de verhouding te slachten lammeren en schapen al ongeveer 9:2 bedraagt[98] (25% jaarlijkse vervanging).

Uit de uitkomst voor het jaar 1940 kan worden afgeleid dat een berekening van de aanwas-sterfte op 137,5% van het aantal fokooien juist geacht mag worden, zodat de redelijkheid van de impliciete veronderstelling van ruim 6% sterfte van de getelde aanwas in mei/juni daarmee bevestigd is. Neemt men aan dat in 1944 met het klandestien slachten van schapen verder werd gegaan op dezelfde wijze als in 1943, dan zouden over de periode 1940-1944 600 à 650 duizend stuks schapen en lammeren klandestien zijn geslacht. De schapenhouderij is daarmee relatief het belangrijkste onderdeel geweest van de klandestiene sector.

Als schatting van de klandestiene consumptie voor het balansjaar 1942/43 wordt hier het gemiddelde percentage klandestiene slachtingen ten opzichte van de geregistreerde aangehouden over de kalender-

TABEL XXVI
Schurft- en rotkreupelgevallen bij schapen, 1939-1945.

jaar	1939	1940	1941	1942	1943	1945
schurftgevallen[97]	2.711	3.498	10.440	14.290	14.338	18.140
rotkreupel ,, [97]	2.765	2.776	2.905	3.914	5.293	6.410
% t.o.v. totale getelde stapel	0,8	1,1	2,6	3,2	4,3	5,0

TABEL XXVII
Potentiële slachtingen van schapen, 1940-1943.

	1940	1941	1942	1943
fokooien	198.711	213.700	269.218	223.560
aanwas-sterfte	273.228	293.838	370.175	307.395
saldo groei	–115.714*	± 87.534	—70.015	± 33.515
saldo export[99]	–23.000	—	—	—
potent. slachtingen	366.000	206.304	440.190	273.880
gereg. slachtingen	360.000	102.000	161.000	126.000
verschil	6.000	104.000	279.000	148.000
in % v.d. pot. slacht.	2	50	63	54
in % v.d. gereg. slacht.	2	102	173	117

* Mei 1939-mei 1940.

jaren 1942 en 1943. Voor het balansjaar 1943/44 zal de officiële hoeveelheid beschikbaar vlees met 117% (1943) worden verhoogd.

De produktie van geiten
Hoewel de bijdrage aan de voedselproduktie vrij gering zal zijn, acht ik het kwantum toch niet verwaarloosbaar, zeker niet wat de melkproduktie betreft. In de jaren 1942 en 1943 zijn ook de geiten geteld zodat het totale aantal 'oudere geiten' bekend is. Ik neem aan dat de

TABEL XXVIII
Melkproduktie van geiten, 1942 en 1943. x 1.000 kg.

Jaar	Oudere geiten[102]	—2% bokken	gemiddelde melkproduktie	totale melkproduktie
1942	141.237	138.412	400 kg	55.365 ton
1943	136.945	134.206	400 kg	53.682 ton

bokken hier bij geteld zijn, zodat deze in mindering gebracht moeten worden. Een ram kan best 60 ooien dekken, een geitebok waarschijnlijk niet minder. Daarom wordt hier rekening gehouden met 2% bokken. De gemiddelde melkproduktie wordt op 400 kg per jaar geschat met 4% vet.[101] Hierbij wordt verondersteld, dat de hoeveelheid opfokmelk reeds verrekend is (zie Tabel XXVIII).

De geregistreerde produktie van geitevlees bedroeg voor de oorlog gemiddeld 300 ton per jaar.[103] Volgens ir. P. Verhoeven zouden in de oorlogsjaren per jaar 250.000 lammeren en 50.000 halfjarige en oudere geiten ter beschikking kunnen komen.[104] Bij een slachtgewicht van 20 kg per stuk zou dit neerkomen op 6.000 ton vlees. Deze schatting lijkt me erg hoog. Het zou bij 2 lammeren per geit per jaar nauwelijks haalbaar zijn. Tenzij verondersteld moet worden, dat de uitkomst van de telling van de geiten veel te laag is. Passen we dezelfde normen toe als bij de schapen, dan zou de aanwas in 1942 190.317 en in 1943 184.533 stuks geweest zijn. Daar geiten niet werden uitgevoerd zou bij een constante stapel deze hoeveelheid voor slachting in aanmerking komen. Een probleem vormt het zeer hoge aantal afkeuringen, zoals ook bij paardeslachtingen het geval is.

Houdt men, zonder verder een verklaring te zoeken voor het absurd grote aantal afkeuringen gedurende de oorlogsjaren, rekening met 15% niet consumeerbare uitval, dan bedraagt de produktie aan geitevlees 3.235 ton in 1942 en 3.137 ton in 1943 bij respectievelijk 161.769 en 156.853 slachtingen. Voor de produktiejaren zullen we afgerond rekenen met 3.200 en 3.100 ton geitevlees. Beziet men het zeer geringe aantal officiële slachtingen, dan moet men constateren, dat de geiten ook voor de oorlog al geslacht of afgemaakt werden zonder dat daar een overheidsdienaar aan te pas kwam. Voor de oorlogsjaren zou men misschien mogen formuleren, dat de wrakken wel ter slachtkeuring werden aangeboden (zie Tabel XXIX).

TABEL XXIX
Aantal goed- en afgekeurde slachtingen van geiten, 1936-1944.

	goedgekeurd	afgekeurd	%	totaal geslacht
1936/1938[105]	18.000	3.000	14,3	21.000
1940	20.000	4.000	16,6	24.000
1941	2.000	7.000	77,7	9.000
1942	5.000	15.000	75,0	20.000
1943	13.000	17.000	56,6	30.000
1944	14.000	14.000	50,0	28.000

Bron: Jaarcijfers voor Nederland 1943-1946, p. 144.

Hiermee is de reconstructie van de produktie voor de produkten van akker- en weidebouw voltooid. Op grond van de uitkomsten kan een zeer hoog percentage van de beschikbare voeding worden vastgesteld. Voor een volledige opstelling van de voedselbalansen dienen ook de produktie van groente en fruit, de opbrengst van particuliere tuintjes en de visvangst bekend te zijn. Op deze plaats lijkt het zinvol eerst te bezien of de berekende veeteeltproduktie voedertechnisch mogelijk was. De cijfers voor de genoemde resterende sectoren kunnen bij het opstellen van de balansen worden aangevoerd en kort besproken. Dat voorkomt een dubbele behandeling van deze produkten waarbij van een scheiding tussen produktie en verbruik nauwelijks sprake is.

Hoofdstuk 10

De veevoederbalans ter controle

De reconstructie van de produktie maakt duidelijk, dat er in Nederland tijdens de bezettingsjaren veel meer voedsel aanwezig was, dan tot nu toe op basis van de gepubliceerde cijfers bekend was. De juistheid van de berekende hoogte van de dierlijke produktie kan bevestigd worden door aan te tonen, dat er voldoende veevoeder aanwezig was om de berekende hoeveelheid te produceren. Was er voldoende om de duizenden klandestien geslachte varkens ook metterdaad vet te mesten en kon de kwaliteitsverbetering van het vee wel in de melkgift tot uiting komen niet gehinderd door gebrek aan veevoeder? Achteraf zou men kunnen redeneren: de berekeningen spreken voor zich; het opstellen van veevoederbalansen is dus overbodig en kost bovendien veel tijd.

Destijds stond de schrijver van dit boek nog wat huiverig tegenover de hoge uitkomsten. Om zeker te zijn nam hij de moeite. Nu lijkt het hem zinvol een verslag van zijn onderzoek op te nemen, zowel als bevestiging van de voorafgaande berekeningen als vanuit de overweging, dat het beeld van de voedselvoorziening ermee wordt voltooid. Naast het verifiëren van de berekeningen laten de veevoederbalansen voor 1942/1943 en 1943/1944 ook de bestemming zien van een deel van de agrarische produktie.

Bij de berekening van het beschikbare voeder zullen de produkten naar aard en herkomst worden gerangschikt en zal tevens de hoogte van de produktie worden besproken. Aan het einde van paragraaf 1 worden de genoemde hoeveelheden in een samenvattende tabel bijeengebracht. In paragraaf 2 wordt vervolgens berekend welke hoeveelheid voeder het vee, inclusief de klandestien gehouden aantallen, gezien de berekende dierlijke produktie aan voederwaarde nodig gehad heeft. De uitkomsten kunnen vervolgens met behulp van balansen met elkaar vergeleken worden. De hoeveelheden zullen worden uitgedrukt in zetmeelwaarde (zw) en verteerbaar ruw eiwit (vre), omdat in de voor die tijd beschikbare literatuur met deze eenheden gewerkt wordt.

1. De beschikbare voederwaarde

Onder de letters a tot en met h worden achtereenvolgens de groepen veevoeders besproken. Hoewel met de belangrijkste sector wordt begonnen, is de ordening willekeurig. Omdat veevoeders niet meer werden ingevoerd, is de produktie van veevoeders en veevoedergrondstoffen tot uitgangspunt genomen. De gefabriceerde en gedistribueerde

(meng-) voeders zijn zichtbaar onderscheiden opgenomen onder de groepen 'afvallen' en 'granen en peulvruchten'.*

a. Produkten van blijvend grasland

Door het wegvallen van de invoer van veevoeder en het grotendeels bestemmen van de in het binnenland geteelde granen voor de menselijke consumptie, werd de betekenis van de weidebouw voor de veevoedervoorziening aanmerkelijk vergroot. De bijdrage van de weidebouw in de totale veevoedervoorziening lag voor de oorlog in de orde van grootte van 50%.[1] Blijkens de berekeningen van ir. M.L. 't Hart leverde deze voor het jaar 1942/1943 82% van het verteerbaar ruw eiwit en 74% van de zetmeelwaarde voor zover het de ruwvoedervoorziening betrof.[2] Het is dus gewenst de graslandproduktie nauwkeurig te bezien. Een globale schatting van de graslandopbrengst in de betreffende produktiejaren schiet hiervoor tekort, met name omdat het wintervoer voor het merendeel in een voorafgaand produktiejaar wordt gewonnen.

Hoewel de omvang van het graslandareaal door scheuren werd verminderd nam de gemiddelde veebezetting per hectare af, zodat gemiddeld per dier het beschikbare grasland toenam. Uit Tabel XXX mag niet zonder meer de conclusie getrokken worden, dat het rundvee in 1942 en 1943 respectievelijk 10 en 19% meer weidevoer ter beschikking heeft gekregen. De grasproduktie per hectare kan door meerdere oorzaken verminderd zijn.

Om inzicht te krijgen in de hoogte van de graslandproduktie tijdens

TABEL XXX

Rundvee per hectare (kadastraal) blijvend grasland, 1939-1945.

mei/juni	1939	1940	1941	1942	1943	1945
blijvend grasland x 1.000 ha[3]	1.341	1.328	1.321	1.215	1.144	1.119
eenheidsdieren* x 1.000 stuks[4]	2.364	2.273	2.081	1.942	1.673	1.786
ha per eenheidsdier	0,57	0,58	0,63	0,63	0,68	0,63
idem, 1939=100	100	102	110	110	119	110

* Een 'eenheidsdier' is per definitie een dier dat de hoeveelheid voer nodig heeft die een melkkoe of een vaars van 2 jaar behoeft.

*Alle door de overheid gedistribueerde voeders werden op voorstel van de Technische Commissie (Grashuis) in de vorm van mengvoeders ter beschikking gesteld. De gewenning aan het gebruik van mengvoeder heeft na de oorlog Nederland jarenlang een voorsprong gegeven op veevoederterrein.

de bezettingsjaren, werd in de nota 'De voedselvoorziening van het vee in het seizoen 1942-1943' van april 1942[5] uitgegaan van de vooroorlogse produktie. Berekend werd dat op grond van het kunstmesttekort en de geringere hoeveelheid natuurlijke meststoffen de weideopbrengst in 1942 met 12% moest zijn gedaald. Wat de vooroorlogse produktie betreft, werd hier gerekend met netto 2.500 kg zetmeelwaarde per ha kadastraal. Dit is de netto-opbrengst die door ir. J.F. van Riemsdijk en ir. M.L. 't Hart als het gemiddelde werd afgeleid uit een achttal door hen en anderen verrichte proefnemingen, nadat de uitkomsten hiervan voor de stikstofgift en de gebruikte maat (gemeten en kadastraal) onderling vergelijkbaar waren gemaakt.[6] De feitelijk gemeten opbrengst op stam bedroeg plm. 3.756 kg zetmeelwaarde per ha. De schrijvers schatten het gemiddelde verlies door beweiding, hooien en/of inkuilen op één derde van de opbrengst op stam. Ir. W. Stehouwer rekende met een opbrengst van 25.000 kg gras met een zetmeelwaarde van 11%, wat 2.750 kg zetmeelwaarde per ha oplevert. Hij schatte dus de gemiddelde opbrengst 10% hoger. In verband met de hardnekkigheid waarmee 't Hart aan de gemiddelde netto-opbrengst van 2.500 kg zetmeelwaarde per ha vasthield,[7] wordt zijn voorbeeld hier gevolgd.

De eiwit-zetmeelwaarde- verhouding van vers gras bedraagt volgens de hier steeds weer te hanteren normenlijst uit 1954[8] 1:4,1 bij gemiddelde lengte. 't Hart en Van Riemsdijk hielden in 1942 eveneens deze verhouding aan.[9] Volgens de geraadpleegde deskundigen van de Faculteit Diergeneeskunde, Vakgroep Zoötechniek, ir. R. van der Berg en dr.ir. J.A. Renkema, is het beter de ruimere verhouding 1: 4,4 voor lang gras te nemen, daar die beter aansluit bij de weidepraktijk in het verleden.[10] Eén hectare grasland levert aldus berekend 568 kg vre.

De gemiddelde jaarproduktie van hooiland bedroeg 8.000 kg per ha,[11] met een voederwaarde van 2.592 kg zw en 432 kg vre[12] van gemiddelde kwaliteit. Het areaal grasland dat gehooid werd, is gedurende de bezettingsjaren bijgehouden evenals het areaal waarvan het gras werd ingekuild (zie Tabel XXXII).

Alvorens nu tot een berekening over te gaan nog een opmerking over de invloed van de afgenomen bemesting. Aangezien de standcijfers, waarop bij de behandeling van de akkerbouwproduktie uitvoerig werd ingegaan, zowel rekening houden met het weer als met de bemestingstoestand, lijkt het 't beste de opbrengsten gedurende de oorlog hieraan te relateren. Uit deze cijfers blijkt namelijk, dat enerzijds de invloed van het (kunst-)mesttekort zich duidelijk deed gevoelen, anderzijds buitengewoon gunstige weersomstandigheden er voor gezorgd hebben, dat de grasproduktie vanaf het najaar 1942 en in het gehele jaar 1943 niet onder het vooroorlogse niveau gelegen heeft (zie Tabel XXX).

Op grond van de standcijfers mag worden geconcludeerd, dat de

TABEL XXXI
Standcijfers van weiland, 1930-1945[13].

	april	mei	juni	juli	aug.	sept.	jaar-gemidd.
1930/1940	67		67	62	66	67	65,8
1936	68		68	68	79	78	72,2
1937	74		75	63	59	65	67,2
1938	74		64	61	59	63	64,2
1939	54		50	47	69	72	58,4
1936/1939	67,5		64,3	59,8	66,5	69,5	65,5
1940	53		61	70	73	68	65
1941	58		58	48	65	73	60,4
1942	54		57	51	67	70	59,8
1943	67	71	70	69	60	67	66,6
1944	60	61	58	64	62	—	60,8
1945	—	—	—	67	61	67	—

100 = uitnemend
90 = zeer goed
70 = goed
60 = vrij goed
50 = matig
40 = vrij slecht
30 = slecht
10 = mislukt

TABEL XXXII
Bestemming van grasland en de produktie van voederwaarden per ha, 1942 en 1943.

bestemming	areaal in ha		opbrengst per ha			
	1942	1943	1942		1943	
blijvend grasland						
1.214.946	1.143.731	kg zw	kg vre	kg zw	kg vre	
gehooid[14]	382.019	386.429	2.333	389	2.592	432
ingekuild, 1e snede		17.400				
ingekuild, 2e snede		71.613				
totaal ingekuild[14]*	104.377	89.013	2.880	408	2.880	408
gedroogd	pm	pm				
afgeweid	780.739	712.796	2.188	500	2.500	568

* Werd van een perceel tweemaal een snede ingekuild, dan is deze oppervlakte tweemaal genomen.

grasproduktie in 1943 iets boven het vooroorlogse gemiddelde gelegen heeft. Het beste lijkt de normale vooroorlogse opbrengst aan te houden. Voor het jaar 1942 wijzen zowel de standcijfers als de mededelingen omtrent de invloed van het kunstmesttekort op een graslandproduktie van 10 à 15% beneden normaal. Gerekend wordt met 12,5% vermindering.

Volgens Tabel XXXII werd respectievelijk 31% en 34% van het grasland gehooid. Gaat men uit van twee sneden per seizoen, dan klopt dit met de mededeling van prof.ir. S. Boer Iwema dat 60% van het grasland éénmaal werd gehooid. Ingekuild werd 4% van het grasland wanneer met 2 sneden per ha per jaar wordt gerekend. Verder ben ik er vanuit gegaan, dat de lagere grasopbrengst in het voorjaar van 1942 in eerste instantie tot vermindering van het gehooid areaal geleid heeft. In 1942 werden absoluut 4.410 ha minder gehooid dan in 1943 bij een aanzienlijk groter areaal blijvend grasland. Het is zeer waarschijnlijk, dat een deel van het hooi nog laat in het seizoen is gewonnen, evenals vrijwel volledig de zeer grote hoeveelheid kuilgras. Tevens is met een mindere hooiopbrengst rekening gehouden. Uit de

TABEL XXXIII
Standcijfers van hooiland en hooi, 1930/1939, 1940-1945.[15]

	hooiland		hooi	hooi 2e snede
	mei	juni	juli	september
1930/1939	—	68	67*	64
1940	—	63	68	62
1941	—	56	60	64
1942	—	54	50	'hoog'
1943	70	66	68	63
1944	60	56	58	56
1945	—	—	58	60

TABEL XXXIV
Voeder van blijvend grasland, 1942-1943. x 1.000 kg

voedersoort	1942		1943	
	zw	vre	zw	vre
weidegras	1.707.867	390.370	1.781.990	404.868
hooi	891.250	148.605	1.001.624	166.937
kuilvoeder	150.303	21.293	128.178	18.159
totaal wintervoeder	1.041.553	169.898	1.129.803	185.096

TABEL XXXV
Voeder van blijvend grasland, 1942/43 en 1943/44.

x 1.000 kg	1942/43		1943/44	
	zw	vre	zw	vre
wintervoeder	1.041.553	169.898	1.129.803	185.096
weidegras	1.781.990	404.868	1.639.431	372.479
totaal beschikbaar	2.823.543	574.766	2.769.234	557.575
Wehrmacht[17]	15.051	2.508	16.737	2.789
binnenl. verbruik	2.808.492	572.258	2.752.497	554.786

standcijfers voor hooiland en hooi (zie Tabel XXXIII) kan worden geconcludeerd, dat ook de opbrengsten in de voorzomer nogal zijn tegengevallen. Daar staat tegenover dat de nazomeropbrengst zeldzaam goed was. Men vergeet zelfs het standcijfer te noemen en juicht over het 'hoge' resultaat. Daar de eerste snede het zwaarst meetelt, meen ik dat voor 1942 gerekend kan worden met een lagere opbrengst per hectare van rond 10%. Het kleiner zijn van het areaal meegerekend, komt dit erop neer, dat in het najaar van 1942 11% minder hooi aanwezig was dan in 1943.

Wat het kuilvoeder betreft, dat destijds voor een belangrijk deel in het najaar gewonnen werd en zeker in 1942, lijkt een daling van de hoeveelheid per snede per ha ingekuild gras niet voor de hand te liggen. Gerekend wordt daarom met 3 maal de aangehouden hoeveelheid hooi,[16] dus met 12.000 kg per snede ofwel 24.000 kg per jaar per ha. Dat grasland meer dan twee sneden kon leveren in de vorm van voor- en nabeweiding, wordt bij deze berekening verwaarloosd.

Over de produktie van grasland in 1944 staan ons behalve de standcijfers geen nadere gegevens ter beschikking. Het areaal zal wel ongeveer gelijk geweest zijn als in 1943 en de produktie per ha lager dan in de vooroorlogse jaren. De winter was uitermate zacht en het voorjaar iets te droog. De voorzomer was gunstig voor de grasgroei maar te nat voor het hooien. Wel was er voldoende gras voor het vee in de weide. Voor de berekeningen speelt alleen het weidegras een rol. Gerekend wordt met een 6 tot 10% lagere opbrengst dan het vooroorlogse gemiddelde.

Tabel XXXV geeft een overzicht van het beschikbare veevoeder afkomstig van blijvend grasland in de betreffende produktiejaren. Hierbij is voor het jaar 1942/1943 de opbrengst van het weidegras van 1943 in rekening gebracht, hetgeen gezien de gunstige stand eind 1942 volledig verantwoord lijkt en voor het jaar 1943/1944 de opbrengst van het weidegras van 1944. Dit is enigszins aan de lage kant aangezien het vee in het najaar van de gunstige positie in 1943 geprofiteerd heeft. Duidelijk is wel dat de wintervoederpositie in 1942/1943

zeer krap is geweest, zeker wanneer men in beschouwing neemt, dat de rundveestapel in december 1942 bijna even groot was als in 1943. Volledigheidshalve is ook het *Wehrmacht*-verbruik van hooi van respectievelijk 46.453 ton in 1942/1943 en 51.657 ton in 1943/1944 in rekening gebracht.

b. Kunstweiden, klaver, lucerne en andere groenvoedergewassen
De opbrengst van kunstweiden of tijdelijke graslanden komt volgens 't Hart overeen met die van blijvend grasland.[18] Bij gebrek aan omheiningsmateriaal mag men veronderstellen, dat deze weiden gehooid zijn. De opbrengst kan dus op 7.000 kg hooi per ha in 1942 en 8.000 kg per ha in 1943 geschat worden. Ook het klaver- en lucerneland werd normaliter gehooid. Uit de standcijfers in Tabel XXXVI blijkt voor deze gewassen een sterke overeenkomst met de stand van weiland. De uitzonderlijk gunstige weersomstandigheden in 1943 komen echter hier meer tot hun recht, daar de teelten minder gevoelig zijn voor stikstofgebrek.

TABEL XXXVI
Standcijfers van klavers (rode en witte) en lucerne,[19] 1931-1944.

	april	mei	juni	juli	augustus	september	gemiddeld
klaver							
1931/1940	64		68	66	62	64	65
1936/1939	62		64	62	61	65	63
1940	53		63	65	69	66	63
1941	60		61,5	58,5	58	62	60
1942	47		56	56	59	62	56
1943	67	72	73,5	70,5(73)*	67	68(66)*	70
1944	67	64	62,5				
lucerne							
1940	61		70	70	70		
1941	62		63	65	64		
1942	58		59	63	64	63	
1943	68	70	70	69	68	69(68)*	
1944	63	64	66				

* Tussen haakjes het hooicijfer.

Op grond van de standcijfers dient gerekend te worden met een 12,5% lagere hooiopbrengst in 1942 en 8% hogere in 1943 ten opzichte van het vooroorlogse gemiddelde. Deze werd door ir. 't Hart geschat op 2.500 kg zw per ha, hetgeen gelijk staat aan 8.000 kg hooi overeenkomend met een normale hooiopbrengst van grasland.

Ook de opbrengst van 'andere groenvoedergewassen' (mengsels) wordt gelijk gesteld met die van hooi van blijvend grasland. In Tabel XXXVII zijn de berekende voederwaarden voor deze groep bijeen gebracht.

TABEL XXXVII
Voeder van kunstweiden, klaver, lucerne en andere groenvoedergewassen, 1942/43 en 1943/44.

	hooi van kunstweiden	klaverhooi	lucernehooi	hooi van andere groenvoedergewassen	totaal
areaal (ha) 1942	12.739	11.522	2.112	4.604	30.977
areaal (ha) 1943	11.827	15.223	2.137	4.285	33.472
kg/ha 1942	7.000	7.000	7.000	7.000	—
kg/ha 1943	8.000	8.640	8.640	8.000	—
zw x 1.000 kg					
1942/43	28.892	22.986	3.918	10.442	66.238
1943/44	30.666	37.485	4.893	11.107	84.151
vre x 1.000 kg					
1942/43	4.815	5.646	1.789	1.740	13.990
1943/44	5.109	9.207	2.234	1.851	18.401

c. Knol- en wortelgewassen

Deze rubriek heeft betrekking op de knol- en wortelgewassen geteeld als hoofdgewas. De oppervlakten zijn bekend; de opbrengsten reeds geschat of worden hierna opgegeven. In enkele gevallen is het niet zeker welk gedeelte voor menselijke consumptie is gebruikt.

De mangelwortelen en voederbieten leveren daarbij geen probleem op. Behalve het wortelgewicht dient ook 15.000 kg blad per ha te worden meegerekend.[20] Van de koolrapen en wortelen hoort het bladgedeelte (12.000 kg/ha)[20,21] zonder meer bij het veevoeder. M.L. 't Hart schatte dat de opbrengst van 2.000 ha voor menselijke consumptie werd bestemd.[22] Dit komt neer op één kwart van het areaal. Van de suikerbieten nam men aan, dat er per ha rond 25.000 kg aan blad en koppen ter beschikking kwam voor veevoeder.[20,21] Het is echter zeer de vraag of er voldoende vervoersmogelijkheden waren. Bovendien treedt bij conservering een verlies op geraamd op 30%.[21] Er is dus reden niet de volledige hoeveelheid blad en koppen als veevoeder te beschouwen. Een verlies van één derde lijkt een redelijke schatting. Verder mag men aannemen, dat het verschil tussen de opbrengst van

de suikerbieten en de verwerkte hoeveelheid werd vervoederd. Voor een berekening zie Tabel XXXVIII.

Van de consumptieaardappelen komt een gedeelte bij het vee terecht zoals kriel, niet voor consumptie geschikte partijen en restanten. 't Hart schatte deze hoeveelheid op 15%. Ook op de voedselbalans van 1940/41 werd door het Rijksbureau dit percentage als uitval voor veevoeder in rekening gebracht.[23] Dat het HBA dit percentage later tot 20% opvoerde,[24] wordt hier niet overgenomen.

TABEL XXXVIII
Niet verwerkte suikerbieten en fabrieksaardappelen, 1942/43 en 1943/44.

x 1.000 kg	produktie CBS-raming[25]	produktie nieuw geschat	verwerkt	afgeleverd voor de consumptie	pootgoed	mogelijk vervoederd
suikerbieten						
1942/43	1.321.832	1.362.286	1.265.000			97.000
1943/44	1.574.283	1.607.074	1.495.000			112.000
fabrieksaardappelen						
1942/43	1.342.405	1.503.895	819.500*	281.800[26]	106.000[26]	296.600
1943/44	1.137.140	1.189.868	516.000	450.000[27]	106.200**	117.700

* Exclusief plm. 80.500 ton consumptie-aardappelen; totaal verwerkt 90.000 ton aardappelen.
** 53.106 ha x 2.000 kg pootgoed per ha.

Inzake de fabrieksaardappelen is in Tabel XXXVIII de hoeveelheid opgegeven die mogelijk vervoederd is. Uit deze tabel blijkt, dat aanzienlijke hoeveelheden fabrieksaardappelen niet zijn verwerkt in de aardappelmeelindustrie. Een gedeelte hiervan blijkt voor consumptie bestemd te zijn. Het kwantum voor 1943/44 van 450.000 ton is overgenomen van een concept-balans, zodat het enigermate onzeker is of de opzet is verwezenlijkt. Of de overblijvende aardappelen grotendeels zijn vervoederd, is niet vast te stellen. Omdat er echter voldoende consumptie-aardappelen waren voor een gemiddeld verbruik van 4,5 à 5 kg per hoofd per week, worden deze hoeveelheden bij het veevoeder gerekend.

Per 100 kg kunnen volgens de normenlijst de volgende voederwaarden worden aangehouden:
voederbieten: vre 0,7, zw 10,3; koolrapen: vre 1,1, zw 7,2; wortelen: vre 0,8, zw 8,7; aardappelen: vre 1,5, zw 18,0; voederbietenblad: vre 1,3, zw 5,0; wortelloof: vre 1,4, zw 7,3; suikerbietenblad en -koppen: vre 1,6, zw 9,4

TABEL XXXIX
Voeder van knol- en wortelgewassen, 1942/43 en 1943/44.

1942/43	ha*	kg/ha	zw x 1.000 kg	vre x 1.000 kg
voederbieten	54.614	51.710	290.881	19.769
koolrapen –25%	6.545	36.968	13.066	1.997
wortelen –25%	1.648	34.066	3.663	337
suikerbietenblad en -koppen –33%	40.787	25.000	64.219	10.931
bietenblad	54.614	15.000	40.960	10.650
loof van wortelen en rapen	8.193	12.000	7.177	1.376
cons.aardappelen 15%	158.706	23.751	101.775	8.481
niet verwerkte suikerbieten	97.000 ton		15.520	679
niet verwerkte fabrieksaard.	296.600 ton		53.388	4.449
totaal			590.649	58.669
totaal excl. fabrieksaard.			537.261	54.220

1943/44	ha*	kg/ha	zw x 1.000 kg	vre x 1.000 kg
voederbieten	53.614	51.676	283.909	19.295
koolrapen –25%	5.591	29.821	9.004	1.376
wortelen –25%	1.535	30.840	3.089	284
suikerbietenblad en -koppen –33%	44.272	25.000	69.706	11.865
bietenblad	53.340	15.000	40.005	10.401
loof van wortelen en rapen	7.125	12.000	6.242	1.197
cons.aardappelen 15%	161.204	19.793	86.149	7.179
niet verwerkte suikerbieten	112.000 ton		17.920	784
niet verwerkte fabrieksaard.	117.700 ton		21.186	1.766
totaal			537.210	54.147
totaal excl. fabrieksaard.			516.024	52.381

* Bron: CBS, Jaarcijfers.

Op grond van de voorafgaande gegevens en areaalcijfers zijn in Tabel XXXIX de berekende voederwaarden voor deze groep van voedermiddelen opgenomen.

d. Stoppelgewassen

De betekenis van de stoppelgewassen voor de veevoedervoorziening was voor de oorlog al belangrijk. In de jaren 1941-1943 werden de arealen, die toen in het najaar geregistreerd werden, fors uitgebreid. Indien Stehouwer terecht aannam, dat de totale oppervlakte in 1939 rond de 100.000 ha bedroeg,[28] dan heeft in die periode een vermeerdering plaatsgevonden van ruim 50%.[29]

Van de oppervlakte stoppelgewassen in 1942 en 1943 werd twee derde deel in beslag genomen door stoppelknollen. Verder waren ook de teelt van klavers (23.000 ha in 1943) en spurrie (12.000 ha) van betekenis. Andere teelten zoals stoppelwortelen, serradella, voederkool en wikken hadden slechts een geringe omvang (zie Tabel XL).

Uit de standcijfers, die half september voor herfstknollen, jonge rode klaver en spurrie opgegeven werden,[30] blijkt dat de gewassen zich niet slechter dan anders ontwikkelden. Stehouwer nam voor alle stoppelgewassen een gemiddelde opbrengst aan van 25.000 kg/ha.[31] Dit cijfer is door M.L. 't Hart overgenomen.[32] De vlinderbloemige stoppelgewassen leveren echter aanzienlijk minder op, namelijk 8.000 kg/ha.[33] De opbrengst van spurrie kan geraamd worden op 12.000 kg/ha.[33]

De voederwaarde per 100 kg is: stoppelknollen met loof: vre 1,3, zw 6,1; klaver: vre 2,4, zw 8,7; wortelen: vre 0,8, zw 8,7; wikken: vre 2,9, zw 7,8; serradella: vre 1,8, zw 5,3; spurrie: vre 1,5, zw 7,3; voederkool: vre 1,6, zw 8,7. De voederwaarden voor 'overige' zijn berekend uit het gemiddelde van bovenstaande voederwaarden maal de gemiddelde opbrengst per ha.

e. Stro en kaf

Van de stro-opbrengsten werden algemeen die van de zomergranen en peulvruchten als veevoeder gebruikt. Hoewel er gedurende de oorlogsjaren grote hoeveelheden stro zijn uitgevoerd,[35] 133.545 ton in 1942/43 en 374.530 ton in 1943/44, is de beschikbare hoeveelheid per stuk rundvee sterk gestegen door de uitbreiding van het graanareaal en de vermindering van het aantal stuks rundvee. Of de aanwezige bruikbare hoeveelheden stro en kaf inderdaad geheel zijn vervoederd, valt te betwijfelen.

M.L. 't Hart schatte het verbruik van stro in 1938/39 op 1.000.000 ton, doch op 900.000 ton in 1945 en 1.875.000 ton in de toekomst als de veestapel fors in omvang zal zijn toegenomen.[36] Dit laatste kwantum zou een enorme uitbreiding van het zomergraanareaal veronderstellen. Wat de stro-opbrengsten betreft, heeft het CBS in 1942 en 1943 voor alle granen en peulvruchten cijfers verzameld.[37] De op-

TABEL XL
Voeder van stoppelgewassen, 1942/43 en 1943/44.

gewas	ha[34]		kg/ha	zw x 1.000 kg		vre x 1.000 kg	
	1942	1943		1942/43	1943/44	1942/43	1943/44
stoppel-knollen	86.665	100.058	25.000	132.164	152.588	28.166	32.519
stoppel-wortelen	4.525	4.207	25.000	9.842	9.150	905	841
voederkool		619	25.000		1.346		248
spurrie	11.563	12.148	12.000	10.129	10.642	2.081	2.187
rode en witte klaver*	8.832	20.873	8.000	6.147	14.528	1.696	4.008
incarnaat klaver	2.207	2.337	8.000	1.536	1.627	424	449
serradella		2.979	8.000		1.263		429
wikken		3.606	8.000		2.250		837
overige	11.144	8.097	15.000	12.704	9.231	3.009	2.186
totaal	124.936	154.924		172.522	202.625	36.281	43.704

* Al of niet met gras.

brengsten zijn aldaar echter zo laag, dat aan de betrouwbaarheid ernstig getwijfeld moet worden. Volgens een nota van het RBVVO,[38] die in deze zaak de meest bruikbare bron lijkt, was de beschikbare hoeveelheid stro voor rundvee voor 1942/43 1.058.000 ton en voor 1943/44 1.050.000 ton. Deze cijfers werden aan het Rijksbureau verstrekt door het Hoofdbedrijfschap Akkerbouwprodukten.

In dezelfde nota wordt aangenomen, dat de helft van de opbrengst van 500 kg kaf per ha graan, met uitzondering van gerst, is vervoederd. In totaal zou dit kaf volgens de nota 37.000 ton zw in 1942/43 en 38.000 ton zw in 1943/44 hebben opgeleverd. Aangezien de verhouding zw:vre bij kaf 15,5 : 1 bedraagt,[39] zouden de hoeveelheden vre respectievelijk 2.387 ton en 2.452 ton zijn.

TABEL XLI
Voeder van stro en kaf, 1942/43 en 1943/44.

produkt	zw x 1.000 kg		vre x 1.000 kg	
	1942/43	1943/44	1942/43	1943/44
stro	185.150	183.750	8.464	8.400
kaf	37.000	38.000	2.387	2.452
totaal	222.150	221.750	10.851	10.852

De voederwaarde van stro kan mijns inziens het best gewaardeerd worden als die van haver: vre 0,8 en zw 17,5, daar enerzijds haverstro het belangrijkste strovoederprodukt is, anderzijds de voederwaarde van tarwestro iets lager en die voor gerstestro iets hoger is. De hoeveelheden stro van peulvruchten zijn slechts van ondergeschikte betekenis, hoewel de voederwaarde aanzienlijk hoger is. De totale bijdrage van stro en kaf kan volgens bovenstaande gegevens geraamd worden op de in Tabel XLI aangegeven hoeveelheden.

f. Melk, ondermelk, karnemelk en wei

Volle melk wordt als veevoeder gebruikt voor de opfok van kalveren. Het kwantum per kalf bedraagt volgens Boer Iwema maximaal 150 kg. Op basis hiervan zou te rekenen zijn met een vervoedering van 93.825 ton in 1942/43 en 95.610 ton in 1943/44, indien aan de nuchter geslachte kalveren geen melk zou zijn verstrekt. Zeer waarschijnlijk hebben ook de nuchter geslachte kalveren, te weten 575.000 stuks in 1943 en 525.000 stuks in 1944, enige melk ontvangen, daar het slachten meestal niet terstond maar wel binnen twee weken plaats heeft. Rekent men, dat deze gemiddeld 25 liter ontvangen hebben, dan zou de totaal vervoederde hoeveelheid volle melk op respectievelijk 108.200 ton en 108.735 ton komen. Voert men bovenstaande berekeningswijze uit voor 1939, dan is het resultaat 142.000 ton, terwijl het CBS een geschatte hoeveelheid van 151.000 ton opgeeft.[40] Het verschil van slechts 6% bevestigt de juistheid van de berekeningswijze; een afronding voor beide jaren op 115.000 ton lijkt een redelijke schatting op te leveren. Terzijde zij opgemerkt, dat op de RBVVO-balans 1942/43 een verbruik van 253.090 ton werd opgevoerd,[41] terwijl het CBS voor het kalenderjaar 1943 164.000 ton en voor 1944 193.000 ton rekent.[40]

Ondermelk, karnemelk en wei werden veel vervoederd voornamelijk aan de varkens. Daar de varkensstapel veel sterker ingekrompen was dan de teruglevering van onder- en karnemelk door de fabrieken, mag men aannemen dat per varken aanzienlijk meer beschikbaar was. Registratie van deze teruglevering vond eerst vanaf 1942 plaats. De hoeveelheid bedroeg 357.452 ton in 1942/43 en 325.800 ton in 1943/44.[42]

Wei werd volgens de balans 1942/43 voor 26% industrieel verwerkt.[41] De teruglevering valt uit het eveneens aldaar genoemde cijfer voor de totale weiproduktie te berekenen op 359.800 ton. Niet zeker is of de wei, vrijkomend bij de boerenkaasproduktie, hierin juist verdisconteerd is. Dit is echter van zeer ondergeschikt belang. Voor 1943/44 wordt op grond van de hoogte van de kaasproduktie dezelfde hoeveelheid aangehouden.

In Tabel XLII wordt de bijdrage van melk en bijprodukten aan de veevoedervoorziening weergegeven. In de laatste kolom is ook de hoeveelheid voederwaarde opgegeven van de melk of bijprodukten die klandestien vervoederd zijn. De berekeningswijze wordt nader uiteen-

gezet bij de bespreking van de voedselbalansen (vgl. blz. 329). Deze voederwaarde wordt voorlopig buiten beschouwing gelaten en is hier enkel voor het overzicht toegevoegd. Het zou immers bedenkingen kunnen opwerpen, indien gepoogd werd de hoogte van de berekende veehouderijproduktie mede uit de produktie zelf te verklaren.

Als voederwaarde werd achtereenvolgens per 100 kg aangehouden; melk: 3,0 vre en 15,3 zw; onder- en karnemelk: 3,0 vre en 8,0 zw; wei: 0,6 vre en 5,3 zw.

TABEL XLII
Voeder van melk en bijprodukten, 1942/43 en 1943/44.

	x 1.000 l		zw x 1.000 kg		vre x 1.000 kg	
	1942/43	1943/44	1942/43	1943/44	1942/43	1943/44
volle melk	115.000	115.000	17.595	17.595	3.450	3.450
onder-k.melk	357.452	325.800	28.596	26.064	10.724	9.774
wei	359.800	359.800	19.069	19.069	2.159	2.159
totaal			65.260	62.728	16.333	15.383
klandestien vervoederd*			30.478	28.420	7.164	6.680

* Zie Balans e. Zuivel.

f. Afvalprodukten en afvallen

Bij de afvalprodukten en afvallen behoren de produkten, die vrijkomen bij fabriekmatige verwerking van grondstoffen en geschikt zijn voor veevoeder en bij het consumptief gebruik van levensmiddelen. Te denken valt aan: pulp, melasse, aardappelvezels, bostel, zemelen, grint, oliezaadschroot, vis-, dier- en beendermeel en keukenafvallen. Het merendeel werd verwerkt bij de mengvoeder- en veekoekenfabricage. Het is dan ook ondoenlijk de afvalprodukten los van de veevoederdistributie te bezien. In de overzichtstabel van deze groep van voedermiddelen zal het deel, dat via de veevoederdistributie bij het vee terecht gekomen is apart worden aangegeven, zodat dubbeltelling wordt vermeden.

Volgens de mededelingen van ir. P.J. van de Bremer werd melasse, waarvan de produktie 52.000 ton in 1943/44 bedroeg voornamelijk gebruikt voor industriële verwerking in de gist- en spiritusfabrieken. In de geperste veevoeders werd in 1942/43 14.000 ton, in 1943/44 8.000 ton verwerkt. Voor het inkuilen van groenvoeders werd volgens hem aan de boeren tussen 3.000 en 6.000 ton ter beschikking gesteld.[43]

De totale produktie van gedroogde pulp werd volgens dezelfde bron voor de fabricage van veevoeders gebruikt. De hoeveelheden bedroe-

gen 36.000 ton in 1942/43 en 47.000 ton in 1943/44. Dit is echter slechts een gedeelte van de hoeveelheid geproduceerde pulp. De produktie van natte pulp kan geraamd worden op 76% van de verwerkte hoeveelheid bieten.[44] Aldus kan gerekend worden met een produktie van 901.000 ton in 1942/43 en 1.136.200 ton in 1943/44.[45] Daar het droge stofgehalte van natte en droge pulp zich verhoudt als 1: 9,2,[46] is te berekenen, dat respectievelijk 331.200 ton en 432.400 ton werden gedroogd. Aangezien met 20% verlies[47] door bewaring bij vervoedering op de boerderij rekening gehouden moet worden, kan men de beschikbare hoeveelheden natte pulp ramen op 504.160 ton voor 1942/43 en 563.040 ton voor 1943/44.

Bij verwerking van aardappelen tot aardappelmeel komen aardappelvezels beschikbaar. Stehouwer nam de verhouding aan van 18% meel en 82% vezel. Elders werden percentages aangetroffen van 80% vezel en 5% verlies voor bewaring. Vergelijking van verwerkte hoeveelheden met de produktie van aardappelmeel levert voor 1941 en 1942 82% vezel op. Dit percentage en het verlies van 5% worden in rekening gebracht. Daar de aardappelvezels eerst in het volgende produktiejaar als veevoeder disponibel zijn, moet men met hoeveelheden en waarden van het voorafgaande produktiejaar rekenen. Dat resulteert in de beschikbaarheid van 407.400 ton voor het jaar 1942/43 en 701.100 ton voor 1943/44.

De hoeveelheid bostel werd zowel door 't Hart[48] als door Stehouwer op 30.000 ton geschat. In 1942/43 werd slechts 13.100 ton gerst ter beschikking gesteld voor de bierbereiding.[49] Daar dit één derde deel is van de hoeveelheid die voorkomt op de balans van 1940/41, kan de bostelproduktie niet hoger dan 10.000 ton geweest zijn. De hoeveelheid spoeling is zeer moeilijk te ramen. De gegevens van Stehouwer en 't Hart lopen ver uiteen en elders werd het produkt niet genoemd. Aansluitend bij opmerkingen van Van de Bremer over de verwerking van melasse tot alcohol (spiritus) en gist[48] en de aanwending van 12.000 ton graan voor de gist en spiritusproduktie in 1943,[49] lag het totale grondstoffenverbruik rond de 52.000 ton. De spoelingproduktie heeft op grond hiervan mijns inziens minimaal 30.000 ton bedragen. Een exact berekeningspercentage is mij niet bekend; echter volstaat een zeer ruwe schatting gezien het uiterst geringe belang van dit produkt.

Over de keukenafvallen zijn vrij goede inlichtingen bekend in verband met de zorg, die aan het ophalen van schillen en dergelijke werd besteed. Uit de gegevens verzameld door het RBVVO[50] blijkt, dat in het jaar 1943 in de grootste gemeenten met samen 4,5 miljoen inwoners 3.750 ton aardappelschillen en dergelijke per week georganiseerd werd opgehaald. Op grond van dit getal rekende het RBVVO met een totale produktie van 8.000 ton per week omdat op het platteland de consumptie van aardappelen hoger ligt. Omdat ook in de steden niet alles ingeleverd zal zijn, lijkt mij de totaalschatting aan de lage kant.

Anderzijds moet er rekening mee worden gehouden dat een deel aan geiten en konijnen is opgevoederd. Dit leidt tot een schatting dat per week 7.000 ton beschikbaar kwam voor de diersoorten, die in de hierna volgende voederbalans anders dan pro memorie worden opgenomen. Het Rijksbureau schatte, dat door veehouders en grossiers in 1943 60.000 ton werd ingekuild. Op de uitkomst van de berekeningen hebben mogelijke verliezen hierdoor nauwelijks invloed. Voor beide produktiejaren wordt daarom 364.000 ton keukenafval op de veevoederbalans opgevoerd.

De graanafvallen van het ingeleverde graan zijn volledig in het gedistribueerde veevoeder verwerkt. De hoeveelheden, zoals door Van de Bremer vermeld, van 95.000 ton in 1942/43 en 100.000 ton in 1943/44[51] corresponderen met 15% van het graan gebruikt voor de broodproduktie.

Het broodgraan werd volgens officiële richtlijn tot 85% uitgemalen;[52] iets verder dan voor de oorlog de praktijk was, toen het percentage tussen 72 en 80 lag,[53] maar minder ver dan de bezetter zich voorgesteld had. Het Rijksbureau achtte het grint en de zemelen in verband met de verteerbaarheid van grotere betekenis voor de veevoedervoorziening dan voor de voedselvoorziening.[54]

Omdat Van de Bremer bij de graanafvallen ook de bijprodukten van de havermout-, gort- en rijstproduktie rekende, moet het totaal aan graanafvallen aanzienlijk groter geweest zijn, dan het kwantum door hem genoemd, als zijnde geproduceerd en verwerkt in mengvoeders. Om deze opzettelijke fout te herstellen, werd aan de hand van de produktiegegevens betreffende meel, gort en havermout, rijst is hierbij te verwaarlozen, uit de rendementen het totaal aan graanafvallen berekend, zoals in Tabel XLIII wordt weergegeven.

Houdt men vervolgens voorzichtigheidshalve rekening met een mogelijk verlies van ongeveer 5%, dan zou in 1942/43 126.000 ton en in 1943/44 130.100 ton voor veevoeder ter beschikking gestaan hebben.

Van het klandestien vermalen graan zou eventueel ook een percentage van 15% als veevoeder beschouwd mogen worden. De toe te passen wijze van verdeling van dit graan over mens- en diervoeding maakt echter een dergelijke berekening overbodig. Onder *h.* wordt dit verder verantwoord.

De produktie van veekoeken bedroeg volgens Van de Bremer 12.000 ton in 1942/43 en 44.000 ton in 1943/44.[58] Louwes geeft enigszins afwijkende cijfers.[59] Wel corresponderen de hier aangehaalde produktiecijfers met die van de verwerkte hoeveelheden kool- en lijnzaad. Van de geproduceerde koeken bestond 80% uit koolzaadkoeken.[58] De voederwaarde van koeken van andere grondstoffen, als lijn- en blauwmaanzaadafvallen, wijkt nauwelijks af van koeken, die geproduceerd werden uit koolzaadschroot, zodat bij de berekeningen met de voederwaarde van koolzaadkoeken kan worden volstaan. Het vervoederde

schroot van klandestien geperst koolzaad blijft buiten de berekening. Volgens een mededeling van Louwes werden dergelijke afvallen vaak zo snel mogelijk in de grond gestopt om ontdekking te voorkomen.[60]

Onder de noemer 'dierlijke eiwitten' staan de produkten afkomstig van de destructie- en vismeelbedrijven te boek. Zowel door het inkrimpen van de veestapel, als door het vrijwel stil komen te liggen van de Noordzee- en kustvisserij is de produktie ervan sterk verminderd. Wel waren er grote voorraden aangelegd, die zeer geleidelijk in de mengvoeders zijn verwerkt en aldus gedistribueerd.[61] Van de Bremer geeft als verbruik op: 9.000 ton in 1942/43 en 7.000 ton in 1943/44.[62] De hoeveelheden zijn niet te verifiëren, zoals elders is geschied. Als voederwaarde wordt die van diermeel aangehouden. Tabel XLIV geeft een overzicht van de uitkomsten voor deze uitgebreide groep voedermiddelen.

TABEL XLIII
De produktie van graanafvallen, 1942/43 en 1943/44. x 1.000 kg

produkt:	meel*	havermout	gort		totaal graan-afvallen
grondstof:	broodgr.	haver	gerst		
verbruik 1942/43[55]	701.100	41.300	48.300		
verbruik 1943/44[56]	771.000	34.300	32.000		
afvalprodukt:	grint/ zemelen	haverm.- afval(meel)	gerste- pelmeel	gerste- voermeel	
afvalpercentage:	15	34[57]	9[57]	21[57]	
produktie 42/43:	105.165	14.042	4.347**	10.143	133.697
produktie 43/44:	115.650	11.662	2.880**	6.720	136.921

* Exclusief vermicelli en bloem, in 1943 8.100 ton.
** Waarvan 600 ton voor jusblokjes waarbij 300 ton retour als gerstevoermeel.

TABEL XLIV
Voeder van afvalprodukten en afvallen, 1942/43 en 1943/44.

x 1.000 kg	melasse	pulp gedr.	pulp nat	aardap. vezels	bostel	spoeling
1942/43						
voederdistr.	14.000	36.000				
totaal	18.500	36.000	504.160	407.400	10.000	30.000
1943/44						
voederdistr.	8.000	47.000				
totaal	12.500	47.000	563.040	701.100	10.000	30.000
zw per 100 kg	47,2	57,0	6,2	10,5	13,0	3,9
vre per 100 kg	6,9	4,4	0,5	0,4	4,3	1,0
totaal						
1942/43 zw	8.732	20.520	31.258	42.777	1.300	1.170
1943/44 zw	5.900	26.790	34.908	73.616	1.300	1.170
1942/43 vre	1.277	1.584	2.521	1.630	430	300
1943/44 vre	862	2.068	2.815	2.804	430	300

x 1.000 kg	keuken-afvallen	graan-afvallen	vee-koeken	dierlijke eiwitten	totale distr.	totaal afvallen
1942/43						
voederdistr.		95.000	12.000	9.000	166.000	166.000
totaal	364.000	126.000	12.000	9.000		1.517.060
1943/44						
voederdistr.		100.000	44.000	7.000	206.000	206.000
totaal	364.000	130.100	44.000	7.000		1.908.740
zw per 100 kg	15,9	49,6	58,7	62,6		
vre per 100 kg	1,0	11,9	27,2	51,7		
totaal						
1942/43 zw	57.876	62.496	11.968	5.634	91.850	335.581
1943/44 zw	57.876	64.530	25.828	4.382	110.376	406.676
1942/43 vre	3.640	14.994	3.264	4.653	21.772	56.065
1943/44 vre	3.640	15.482	7.044	3.619	25.183	64.247

h. Granen en peulvruchten

Van de granen werden vanaf de zomer 1941 nog maar geringe hoeveelheden in het veevoeder verwerkt en wel in het voer voor pluimvee en paarden. Naast dit verbruik kwam graan legaal bij het vee terecht via de post 'eigen behoud' voor paarden en kippen van haver en korrelmais. Tevens mag verondersteld worden, dat de opbrengst van het areaal 'gemengde granen' aan het vee is vervoederd. Aangezien de klandestien achtergehouden hoeveelheden haver en gerst moeilijk voor menselijke consumptie gebruikt kunnen zijn, worden deze hoeveelheden zonder nadere overweging in de voederbalans opgenomen.

Wat de achtergehouden hoeveelheden tarwe en rogge betreft, is het niet mogelijk vast te stellen welk deel daarvan vervoederd is. De door mij ondervraagde personen waren eensluidend in hun uitspraken, dat de tarwe voor het merendeel voor consumptie en de rogge overwegend voor veevoeder werd aangewend. Dit rechtvaardigt de keuze om de klandestiene tarwe geheel bij de menselijke consumptie en de rogge bij het veevoeder te rekenen, dus ook zonder een percentage afval bij uitmaling in rekening te brengen.

De boeren die haver verbouwden, mochten bepaalde hoeveelheden per paard houden, de overigen kregen een mengvoeder als voer voor de paarden toebedeeld. De kwantums variëerden onder andere naar grondsoort en de aard van het werk tussen 425 en 580 kg in 1942 en 625 en 780 kg per paard in 1943.[63] Van de Bremer geeft als totaalcijfers voor eigen behoud 77.000 ton in 1942/43 en 116.000 ton in 1943/44. De cijfers corresponderen met de balansgegevens zoals deze in de archieven voorkomen.

Van korrelmais mocht per bedrijf een klein areaal vrij worden geteeld. De opbrengstcijfers zijn niet in de landbouwstatistiek opgenomen. Per hectare kan een korrelopbrengst van 4.000 kg worden aangenomen.[64] De beteelde oppervlakte bedroeg 3.676 ha in 1942 en 4.181 ha in 1943, zodat met respectievelijk 14.704 en 16.724 ton kan worden gerekend.

De opbrengst van het areaal 'mengsels van granen' kan volgens Boer Iwema gelijk gesteld worden aan het gemiddelde van haver en gerst. Dit komt volgens onze ramingen neer op 2.959 kg per ha in 1942 en 2.823 kg per ha in 1943. De oppervlakten waren respectievelijk 2.511 en 1.903 ha, zodat de geproduceerde hoeveelheden 7.430 ton en 5.372 ton bedroegen.

Alle soorten in Nederland verbouwde peulvruchten zijn in kleine of grotere hoeveelheden in de oorlog in het veevoeder verwerkt. Van de veldbonen, die niet direct geschikt zijn voor de menselijke consumptie, kan het niet- ingeleverde gedeelte bij het veevoeder gerekend worden. Op basis van het standcijfer (zie Tabel XI) mag de produktie gesteld worden op 2.400 kg per ha in 1942 en 2.600 kg per ha in 1943. Dit in afwijking van de officiële opbrengst.[65] Het areaal had een omvang van 6.915 ha in 1942 en 5.467 ha in 1943. De totale opbrengst

was dus 16.596 ton voor 1942/43 en 14.214 ton voor 1943/44.

Tot hier werd opgegeven welke granen en peulvruchten voor veevoeder werden aangewend. Van de korrelmais en mengsels van granen werd echter vastgesteld met welk kwantum veevoeder te rekenen was. Voor de overige produkten ligt de vaststelling hiervan verre van eenvoudig. Uitgangspunt is, dat naast de hoeveelheden officieel bestemd voor veevoeder (eigen behoud en voederdistributie) de niet verantwoorde hoeveelheden van rogge, haver, gerst en veldbonen worden gerekend volledig vervoederd te zijn. Wat het in de balansen tijdens de bezettingsjaren wel verantwoorde deel betreft, dienen een aantal posten te worden gecorrigeerd, omdat de daar genoemde hoeveelheden onjuist geacht moeten worden. De hoeveelheden nodig voor zaaizaad en de verliezen zijn sterk overdreven, zodat nogmaals een hoeveelheid klandestien vervoederde produkten aangewezen kan worden.

Dezelfde problematiek gaat natuurlijk ook spelen bij het opstellen van de voedselbalansen met betrekking tot produkten als tarwe, erwten, bonen en aardappelen voor de menselijke consumptie. Om een dubbele behandeling te voorkomen, worden hier de gewenste balanscorrecties gelijktijdig voor deze produkten aan de orde gesteld.

Wat het zaaizaad betreft, is het mogelijk, dat er in de loop van de oorlogsjaren iets dichter gezaaid is in verband met een lagere kunstmestgift. Ir. A.J. Reestman en dr. W.H. van Dobben, medewerkers van het Centraal Instituut voor Landbouwkundig Onderzoek in Wageningen, adviseerden althans voor de granen iets meer zaaizaad te gebruiken als er tenminste al niet te dicht gezaaid werd, dit conform de uitkomst van een enquête gehouden bij de Rijkslandbouwconsulenten en enkele andere instanties.[66] Hiervan luidde de conclusie dat, 'zo men tot wijziging zou willen overgaan, men van de granen eerder meer dan minder zou moeten zaaien; bieten en aardappelen zouden iets ruimer mogen staan'. Ir. A.P. Minderhoud is van mening, dat de oorlogsomstandigheden nauwelijks invloed hebben gehad op het zaaizaad gebruik.[67] In 'Dr. Staring's Landbouw-Almanak' bleven gedurende de bezettingsjaren de adviezen inzake het gebruik van zaaizaad ongewijzigd.

TABEL XLV
Zaaizaad in rekening gebracht op de RBVVO-voedselbalansen, 1940-1944.

kg per ha	1940/41	1941/42	1942/43	1943/44
tarwe	162,4	223,6	255,7	303,2
rogge	183,5	192,0	203,6	230,8
gerst	113,6	153,2	197,2	493,9
haver	168,0	177,8	223,8	205,7

Hoezeer er bij het opstellen van de balansen met de cijfers voor zaaizaad geknoeid werd, blijkt uit de toename van de in rekening gebrachte hoeveelheden.[68] Deze zijn door mij omgerekend naar gebruik per hectare, waarbij naast de arealen voorkomend in de mei/junitellingen rekening werd gehouden met de uitgevroren wintergraan-arealen[69]. Zie Tabel XLV.

TABEL XLVI
Zaaizaad en pootgoed in rekening gebracht bij de reconstructie van de voedselbalansen en het opstellen van een veevoederbalans.

kg per ha

wintertarwe	145	zomergerst	150	stambonen	125
zomertarwe	175	haver	135	erwten	190
rogge	140	mais	50	koolzaad	6
zomerrogge	210	mengsels	150	blauwe maanzaad	3
wintergerst	100	veldbonen	150	aardappelen	1.800

TABEL XLVII
Achtergehouden granen en peulvruchten gebruikt voor veevoeder, 1942/43 en 1943/44.

x 1.000 kg	nieuw geschat-produk-tie	verant-woord*	als verschil in: a produk-tie	b zaai-zaad	c ver-liezen	totaal
rogge 1942/43	596.658	537.600	59.100	20.200	14.800	94.100
rogge 1943/44	707.077	553.000	154.100	27.100	18.500	199.700
haver 1942/43	283.900	183.300	100.600	10.000	3.400	114.000
haver 1943/44	306.400	219.100	87.300	8.300	1.900	97.500
gerst 1942/43	159.700	142.200	17.500	2.700	2.900	23.100
gerst 1943/44	135.400	107.000	28.400	10.600	4.300	43.300
veldbon. 42/43[74]	16.600	11.600	5.000	200	600	5.800
veldbon. 43/44	14.200	11.100	3.100	1.000	400	4.500

* Gedorst, zie Tabel XIII.

Voor de hier uit te voeren berekeningen zal rekening gehouden worden met hoeveelheden zoals aangegeven in Tabel XLVI. Deze cijfers zijn tot stand gekomen op basis van de geadviseerde hoeveelheden in 'Staring's Almanak' van 1942 en van 1944 en de opgegeven hoeveelheden in de 'Agrarische Winkler Prins' van 1954, waarbij alle gemiddelde-uitkomsten bij vergelijking naar boven werden afgerond. De

TABEL XLVIII
Voeder van granen en peulvruchten, 1942/43 en 1943/44.

x 1.000 kg	tarwe	rogge	gerst	haver	mengsels	korrelmais
1942/43						
voederdistr.	1.400	1.400	21.300	104.500*		
totaal	1.400	95.500	44.400	218.500	7.400	14.700
1943/44						
voederdistr.	1.400	1.000	25.800	141.500**		
totaal	1.400	200.700	69.100	239.000	5.400	16.700
kg zw p/100 kg	72,1	70,3	70,6	61,8	66,2	80,0
kg vre p/100 kg	9,8	9,2	8,5	8,8	8,7	7,1
totaal						
1942/43 zw	1.009	67.137	31.346	135.033	4.899	11.760
1943/44 zw	1.009	141.092	48.785	147.702	3.575	13.360
1942/43 vre	137	8.786	3.774	19.228	644	1.044
1943/44 vre	137	18.464	5.874	21.032	470	1.186

x 1.000 kg	veldbonen	groene erwten schokkers	capucijners grauwe erwten	stambonen	totale distributie	totaal granen en peulvruchten
1942/43						
voederdistr.	4.900	17.900	2.700	1.700	155.800	
totaal	10.700	17.900	2.700	1.700		320.800
1943/44						
voederdistr.	1.400	5.900	1.500	2.100	180.600	
totaal	5.900	5.900	1.500	2.100		348.000
kg zw p/100 kg	66,3	69,4	67,9	69,0		
kg vre p/100 kg	21,5	18,5	20,0	20,6		
totaal						
1942/43 zw	7.094	12.423	1.833	1.173	100.290	273.707
1943/44 zw	3.912	4.095	1.019	1.449	114.865	365.998
1942/43 vre	2.300	3.312	540	350	16.529	40.115
1943/44 vre	1.269	1.091	300	433	16.701	50.256

* Waarin 77.000 ton eigen behoud.
** Waarin 116.000 ton eigen behoud.

opgaven voor aardappelen liepen uiteen van 500-2.800 kg per ha. Het RBVVO hield 1.500 kg per ha aan op de balans van 1940/41.[70] A.P. Minderhoud gaf als vuistregel 1.800 kg per ha.[71]

De verliezen werden vanaf het eerste balansjaar 1940/41 al hoog opgegeven, gedeeltelijk als manco's ofwel achterhoudingen. Vanzelfsprekend kregen voornamelijk mussen en muizen de schuld. De bewerkers van de Nederlandse voedingsbalans 1940/41 van het *'Reichsernährungsministerium'* te Berlijn voegden een post verliezen van 5% volledig in onder *'Futter in der Landwirtschaft'*.[72] Hoewel inderdaad met graanverliezen vaak geen rekening wordt gehouden, lijkt ook dat niet realistisch. Volgens een veilige schatting van het Rijksbureau bedroegen 'de droog- en bewerkingsverliezen en manco's' over het produktiejaar 1938/39 20.000 ton ofwel 1% van de totaal voor binnenlands gebruik beschikbare hoeveelheid tarwe en rogge.[73] Dit percentage zal hier zowel voor granen als voor peulvruchten worden aangehouden.

TABEL XLIX
Beschikbare voederwaarde, 1942/43 en 1943/44.

1942/43 x 1.000 kg	zetmeelwaarde		verteerb. ruw eiwit	
	absoluut	%	absoluut	%
a. blijvend grasland	2.808.492	62,7	572.258	71,5
b. kunstweiden enz.	66.238	1,5	13.990	1,7
c. knol-wortelgewassen	537.261	11,9	54.220	6,8
d. stoppelgewassen	172.522	3,8	36.281	4,5
e. stro en kaf	222.150	5,0	10.851	1,4
f. melk, ondermelk enz.	65.260	1,5	16.333	2,0
g. afvallen	335.581	7,5	56.065	7,0
h. granen en peulvruchten	273.707	6,1	40.115	5,0
totaal	4.481.211	100,0	800.113	99,9

1943/44 x 1.000 kg	zetmeelwaarde		verteerb. ruw eiwit	
	absoluut	%	absoluut	%
a. blijvend grasland	2.752.497	59,7	554.786	68,5
b. kunstweiden enz.	84.151	1,8	18.401	2,3
c. knol-wortelgewassen	516.024	11,2	52.381	6,5
d. stoppelgewassen	202.625	4,4	43.704	5,4
e. stro en kaf	221.750	4,8	10.852	1,3
f. melk, ondermelk enz.	62.728	1,4	15.383	1,9
g. afvallen	406.676	8,8	64.247	7,9
h. granen en peulvruchten	365.998	7,9	50.256	6,2
totaal	4.612.449	100,0	810.010	100,0

Overeenkomstig voorafgaande uiteenzettingen werd berekend welke hoeveelheden granen en peulvruchten voor veevoeder achtergehouden zijn. Tabel XLVII geeft hiervan de resultaten.

Een overzicht van de hoeveelheden granen en peulvruchten, die door achterhouding, eigen behoud of voederdistributie bij het vee terecht zijn gekomen, wordt gegeven in Tabel XLVIII.

Nu de bijdragen van de afzonderlijke groepen berekend zijn, kan het overzicht worden opgesteld van het totaal aan beschikbare voederwaarde in de betreffende produktiejaren. Tabel XLIX geeft deze einduitkomst.

2. De behoefte aan veevoeder

Om tot een correcte berekening te komen is het zaak zowel de aantallen stuks vee als het voedergebruik per diersoort zo nauwkeurig mogelijk vast te stellen.

Wat het aantal dieren betreft, werd geen genoegen genomen met de cijfers van de mei/juni-tellingen. Uitgegaan werd van de gemiddeld aanwezige stuks vee bij de vier tellingen per produktiejaar. Voor 1942/43 leverde dit geen probleem op: aanwezig zijn de uitkomsten van een september-, december-, maart- en mei-telling.[75] Voor een berekening van de gemiddeld aanwezige veestapel in 1943/44 zijn de uitkomsten van de tellingen van september en december volledig aanwezig.

In maart 1944 zijn de runderen, varkens en schapen geteld in acht provincies. Op basis van vermenigvuldiging met de groei- of afnamepercentages ten opzichte van de tellingsresultaten van maart 1943 in dezelfde provincies, kon de landelijke veestapel nauwkeurig worden gereconstrueerd (zie Bijlage 4). De gevolgen van de inundaties doen weliswaar enigermate afbreuk aan de juistheid van deze uitkomsten, maar het verlies aan vee kan redelijk corresponderen met het verlies aan veevoeder, zodat deze storende factor geneutraliseerd wordt. In mei/juni 1944 werd de rundveestapel in geheel Nederland geteld. Het materiaal werd bij een bombardement enigszins aangetast, maar het CBS schat de afwijking op maximaal 1%.[76]

De uitkomsten van de maarttelling werden bij mijn weten niet gepubliceerd, maar bevinden zich bij het CBS, afdeling 'Landbouwstatistiek' in de ordner 'Uitkomsten van de tellingen', waarin ook de uitkomsten van andere gehouden tellingen, merendeels gepubliceerd, bijeen te vinden zijn. Hoewel minder nauwkeurig dan over 1942/43, acht ik op basis van de voorhanden gegevens de gemiddeld aanwezige vee-aantallen voor 1943/44 vrij zuiver vast te stellen, waarbij te bedenken valt dat de runderen en paarden, over welke aantallen nauwelijks twijfel kan bestaan, ruim 90% van het veevoeder op dat moment nodig hadden. Volledigheidshalve zij vermeld, dat de hoenders in

1943/44 alleen in december geteld zijn. De schatting van de gemiddeld aanwezige aantallen berust op een vergelijking met voorafgaande jaren. Het voederverbruik ligt onder 2% van het totaal.

De aantallen 'getelde' dieren dienen vermeerderd te worden met de 'ongeteld' aangehouden dieren. Deze zijn niet gelijk aan de berekende aantallen 'klandestien geslachte'. Wat de runderen betreft, werd berekend dat 2,1% van het aantal klandestien werd geslacht of anderszins uit de statistiek verdween. Hoeveel dieren 'ongeteld' zijn aangehouden, valt uiterst moeilijk te berekenen. Het kan echter slechts een fractie zijn van 2,1%. Zoals uit de berekeningen is gebleken, was er enige tijd nadat de verplichte veelevering was ingevoerd van de aanvankelijk zwart aangehouden hoeveelheid jonge dieren niet veel meer over (zie blz. 269 e.v.). De veevoederbehoefte kan worden verwaarloosd. Het voeder nodig voor de klandestiene melkproduktie, zal bij de voederbehoefte van de melk- en kalfkoeien in rekening worden gebracht.

Van de varkens werden er met name in de eerste bezettingsjaren grote aantallen klandestien geslacht. Door een vergelijking van de berekende potentiële slachtingen met de in de telling voorkomende slachtvarkens, kan globaal worden berekend hoeveel slachtvarkens ongeteld werden aangehouden, indien de omlooptijd van de slachtvarkensstapel bekend is.

Deze frequentie kan worden afgeleid uit het slachtgewicht, daar deze normaliter correspondeert met een bepaalde slachtleeftijd.[77] Het gemiddeld koud geslacht gewicht bedroeg voor 'normale' slachtingen 79 kg in 1942 en 90 kg in 1943.[78] Om hieruit het levend gewicht af te leiden moet rekening gehouden worden met 23% slachtverlies en 2 kg gewichtsverlies tijdens het koud worden.[79] De varkens zijn dus gemiddeld bij een levend gewicht van 104 kg in 1942 en 117 kg in 1943 geslacht. Volgens de tabel van W. Horn (1966) worden deze gewichten respectievelijk bij ruim 28 weken en 30 weken bereikt.[80] Door de tijdsomstandigheden moet met een tragere groei na spening rekening worden gehouden. Deze wordt hier geschat op 15%, daar dit ongeveer het maximum is van wat aan negatieve effekten werd vastgesteld op het terrein van de agrarische produktie. De gemiddelde slachtleeftijd moet dus rond respectievelijk 31 en 34 weken gelegen hebben. De omlooptijd binnen de groep slachtvarkens bedroeg dus na aftrek van 6 weken 'big' zijn: 2,1 in 1942 en 1,9 in 1943.

Bij het aantal slachtvarkens dient ook rekening gehouden te worden met het gebruik van jonge varkens voor vervanging van de fokzeugen. Alleen het saldo toe- of afname van de fokzeugenstapel is van invloed op het aantal slachtvarkens.

Tabel L geeft de uitkomsten van de op boven beschreven wijze tot stand gekomen raming van het aantal 'ongeteld gehouden' varkens. Het veel hogere aantal ongeteld gehouden varkens in 1942 heeft betrekking op de eerste maanden van dat jaar toen de inkrimping van

TABEL L
Ongeteld gehouden slachtvarkens, 1942 en 1943.

	1942	1943
gemiddeld geteld aantal varkens van 6 weken tot en met 95 kg en meer	348.700	395.100
omlooptijd	2,1	1,9
totaal gehouden	732.300	750.600
saldo zeugenvervanging	+21.400	–17.400
slachtvarkens op basis van de tellingen	753.700	733.200
berekende potentiële slachtingen	885.000	792.000
ongeteld gehouden	131.300	58.800
als percentage van de getelde	18,0	7,8

de varkensstapel nog niet was voltooid. In het voorjaar van 1942 bereikte de omvang al de laagste stand van 25% van het vooroorlogse niveau. In verband hiermee en de daaropvolgende vrij constante omvang naar jaargetijde van de stapel, lijkt het mij het meest juist voor beide produktiejaren te rekenen met 8% ofwel 60.000 stuks 'ongeteld gehouden' varkens.

Met de voederbehoefte van het aantal ongetelde schapen behoeft evenmin als met die van de geiten rekening gehouden te worden. Deze kunnen gemakkelijk gevoed worden met de begroeiing van kwelders, schorren, braakland, heide en wegkanten. De opbrengsten hiervan zijn bij het beschikbare veevoeder niet meegeteld. Ook de voederbehoefte van ongeteld gehouden kippen blijft onverrekend, gezien het geringe effekt op de balans en de mogelijkheid van vervoedering van niet in rekening gebrachte afvallen.

Om de voederbehoefte van de diersoorten zo nauwkeurig mogelijk vast te stellen, werd zoveel mogelijk aansluiting gezocht bij de categorieën vee, zoals deze genoemd worden in de uitkomsten van de tellingen. Gesouffleerd door ir. R. van der Berg en dr.ir. J.A. Renkema werd voor de voorkomende categorieën een voedernorm vastgesteld, afgeleid van de normen die worden opgesteld door het Centraal Veevoederbureau in Nederland. Waar nodig werd aan de interne samenstelling van een categorie recht gedaan, door deze af te leiden van tellingen waar de groep dieren uitgesplitst in meerdere categorieën voorkwam. Bijvoorbeeld bleken onder 'andere fokzeugen' in december 1943 en 1945 voor drie kwart of meer fokvarkens te worden verstaan, die 'nog nooit gebigd' hadden. Bovendien werd rekening gehouden met het vetgehalte van de melk van het rundvee, het gemiddelde aantal biggen bij de zeugen en de eierproduktie per hen per jaar.

Enigermate problematisch vast te stellen is het voederverbruik van

de paarden, omdat de arbeidsprestatie en voedergewoonten nogal variabel zijn. Bovendien staat de belangstelling voor de voeding van deze diergroep vanzelfsprekend op een wat minder hoog niveau. De gegeven voedernormen sluiten aan bij kennis ontwikkeld tijdens de bezettingsjaren,[81] toen voor het voederverbruik van paarden grote belangstelling bestond.

Tabel LI geeft een overzicht van de voederbehoeften in de produktiejaren 1942/43 en 1943/44. De wijze van berekenen berust op hierboven aangegeven uitgangspunten.

3. De balans

Uit Tabel LII blijkt de verhouding tussen de beschikbare voederwaarde en de voederbehoefte. De tot hiertoe niet meegerekende hoeveelheid zwart vervoederde ondermelk, karnemelk en wei is afzonderlijk opgenomen. Bij beide uitkomsten zien we dat het saldo positief is, zelfs meer op de eiwitbalans dan op die van de zetmeelwaarde. Het laatste is een gevolg van het hoge aandeel van het weidegras in het beschikbare veevoeder. Tabel LIII maakt dit duidelijk. Er is dus sprake van een overschot aan eiwit in de zomermaanden.

Elke veevoederbalans dient aan de aanbodzijde een overschot te vertonen, daar strikt rationeel voederen niet haalbaar is en er altijd onverrekende verliezen door knoeien, uitdrogen en dergelijke ontstaan. Volgens Renkema is het momenteel gebruikelijk rekening te houden met 10% voor ruwvoeders en 5% voor krachtvoeders, exacte getallen over normale of minimaal noodzakelijke verliezen zijn echter niet voorhanden. Hem leken de hier resulterende verliespercentages enerzijds aan de lage kant daar het veevoeder grotendeels (85 à 90%) uit ruwvoeders bestond, anderzijds mag verondersteld worden, dat er vanwege de omstandigheden zorgvuldiger dan normaal met veevoeder omgesprongen werd.

Dat het verliespercentage in 1943/44 groter was dan in het voorafgaande jaar, sluit aan bij de vermelde klacht van de boeren in de winter van 1943 op 1944 dat ze toen over te weinig (jong-)vee beschikten.[82] De voederbehoefte van de varkensstapel is in dat jaar sterk gestegen, hetgeen correspondeert met de aanzienlijk grotere achterhouding van rogge door de boeren (vgl. Tabel XIII).

Indien het als achtergehouden berekende deel (vgl. Balans e. Zuivel) van de melkproduktie niet zou worden doorberekend in de behoefte aan veevoeder, dan zou de balans een absurd overschot aan veevoeder te zien geven. Het weglaten van de 'niet getelde varkens' heeft wel grote invloed op de benodigde hoeveelheid varkensvoer, maar zeer weinig op de totale balans. Andersom benaderd kan gesteld worden, dat de berekende produktie bij de gegeven hoeveelheid veevoeder mogelijk en dus in de gegeven omstandigheden waarschijnlijk was. De toevoeging van de berekende hoeveelheid 'achtergehouden vervoe-

TABEL LI

De behoefte aan veevoeder, 1942/43 en 1943/44. x 1.000 kg

kol.	diersoort	voerverbruik per dag kg zw	kg vre	gemiddeld aantal dieren 1942/43	1943/44
1	vr. jongvee jonger dan 1 jaar	2,150	0,420	367.325	455.959
2	m. jongvee jonger dan 1 jaar	2,300	0,445	28.786	34.176
3	vr. jongvee 1-2 jr. (gust/drachtig)	3,000	0,510	324.309	308.146
4	drachtig jongvee, ouder dan 2 jaar	3,600	0,620	40.199	40.748
5	gust jongvee, ouder dan 2 jaar	3,200	0,530	7.372	9.751
	melk- en kalfkoeien:			1.167.001	1.131.790
	a. voor onderhoud en groei van				
6	jonge dieren	2,833	0,418	1.167.001	1.131.790
7	b. voor de melkproduktie (p/l)	0,260	0,057	3.886.113*	3.811.565*
8	stieren, 1 jaar en ouder	5,000	1,000	19.327	19.435
9	mestkalveren	2,800	0,445	1.304	1.609
10	mestvee	6,800	1,000	17.329	15.470
	runderen totaal				
11	varkens van 6 weken, tot 60 kg	0,925	0,190	260.749	363.635
12	varkens van 6 weken, 60 tot 95 kg	1,780	0,340	67.418	86.675
13	varkens van 6 weken, 95 kg en >	2,200	0,350	29.611	26.810
14	mestzeugen	2,400	0,350	13.453	8.191
15	gedekte zeugen, drachtig en niet	1,500	0,200	40.178	60.046
16	zeugen bij de biggen	2,670	0,520	15.491	19.694
17	andere fokzeugen	1,300	0,230	33.322	45.461
18	dekrijpe beren	1,800	0,350	2.496	2.626
	varkens totaal				
19	veulens	3,000	0,580	37.690	42.582
20	andere paarden beneden 3 jaar	4,600	0,700	65.794	78.785
21	paarden 3 jaar en ouder	6,500	0,700	240.741	244.559
	paarden totaal				
22	lammeren	0,500	0,090	153.568	105.700
23	fokooien	0,730	0,130	210.727	224.339
24	rammen	0,760	0,140	7.508	7.459
25	andere schapen	0,520	0,080	7.149	8.513
	schapen totaal				
26	kuikens beneden 6 weken	0,025	0,006		
27	kuikens 6 weken en ouder	0,042	0,008	408.183	500.000
28	oudere hoenders	0,070	0,014	1.838.368	1.500.000
	hoenders totaal				
29	niet getelde varkens	1,780	0,340	60.000	60.000
	totale behoefte				

* x 1.000 liter. Voor de hoogte en wijze van berekening zie Balans e. Zuivel.

jaarbehoefte 1942/43				jaarbehoefte 1943/44				
zw	%	vre	%	zw	%	vre	%	kol.
288.258		56.311		357.814		69.899		1
24.166		4.676		28.691		5.551		2
355.118		60.370		337.420		57.361		3
52.821		9.097		53.543		9.221		4
8.610		1.426		11.389		1.886		5
1.206.732		178.049		1.170.322		172.677		6
1.010.389		221.508		991.007		217.259		7
35.272		7.054		35.469		7.094		8
1.333		212		1.644		261		9
43.011		6.325		38.397		5.647		10
3.025.710	72,9	545.010	77,2	3.025.696	71,5	546.856	75,5	
88.035		18.083		122.772		25.218		11
43.801		8.367		56.312		10.755		12
23.778		3.783		21.528		3.425		13
11.785		1.676		7.175		1.046		14
21.997		2.932		32.875		4.383		15
15.097		2.940		19.192		3.738		16
15.811		2.797		21.571		3.816		17
1.640		319		1.725		335		18
221.944	5,3	40.897	5,8	283.150	6,7	52.716	7,3	
41.271		7.979		46.627		9.015		19
110.468		16.810		132.280		20.130		20
571.158		61.509		580.216		62.485		21
722.897	17,4	86.298	12,2	759.123	17,9	91.630	12,7	
28.026		5.045		12.990		3.472		22
56.148		9.999		59.775		10.645		23
2.083		384		2.069		381		24
1.357		209		1.616		249		25
87.614	2,1	15.637	2,2	76.450	1,8	14.747	2,0	
p.m.		p.m.		p.m.		p.m.		26
6.257		1.192		7.675		1.460		27
46.970		9.394		38.325		7.665		28
53.227	1,3	10.586	1,5	46.000	1,1	9.125	1,3	
38.982	0,9	7.446	1,0	38.982	0,9	7.446	1,0	29
4.150.374	100	705.874	100	4.229.410	100	722.520	100	

derde melk enzovoort' maakt de balansuitkomsten nog iets plausibeler, maar zou nimmer als kunstgreep hebben kunnen fungeren om de balans als geheel het gewenste overschot te doen vertonen. Niet passend in ons betoog, maar beslist interessant is de constatering, dat een veel hogere dierlijke produktie uitgesloten moet worden geacht.

TABEL LII
Balans van voederwaarden, 1942/43 en 1943/44.

x 1.000 kg	1942/43		1943/44	
	zw	vre	zw	vre
totaal beschikbaar	4.481.211	800.113	4.612.449	810.010
totale behoefte	4.150.374	705.874	4.229.410	722.520
saldo	330.837	94.239	383.039	87.490
als percentage van de totale behoefte	8,0	13,3	9,1	12,1
achtergehouden vervoederde melk enzv.	30.478	7.164	28.420	6.680
saldo inclusief	361.315	101.403	411.459	94.170
als percentage van de totale behoefte	8,7	14,4	9,7	13,0

TABEL LIII
Zetmeelwaarde/eiwit-verhouding in het veevoeder van de jaren 1942/43 en 1943/44.

	1942/43	1943/44
in het beschikbare voeder	5,59:1	5,65:1
naar behoefte	5,88:1	5,85:1
aangenomen verhouding in weidegras*	4,40:1	4,40:1

* Plm. 40% van het beschikbare voeder.

Uit de voorgaande berekeningen blijkt, dat er in het totaal gezien voldoende veevoeder was. Het blijft de vraag, of er ook, naar veesoort en bijpassende voedersoorten onderscheiden, sprake was van een evenwicht en bovendien of de verhouding zomer-/wintervoeding in overeenstemming was met de behoefte. Deze twee vragen zijn moeilijk tot in de finesse te beantwoorden. Een globale beschouwing is wel mogelijk en levert voldoende inzicht op voor hun beantwoording. Deze wordt gegeven met betrekking tot één balansjaar, te weten 1943/44, daar de balansen weinig verschillen.

Voor de voeding van het rundvee, de paarden en de schapen kunnen

vrijwel alle beschikbare voeders worden aangewend. Met name komen de ruwvoeders in aanmerking. De voeding van deze diersoorten vereiste in het balansjaar 1943/44 91,4% van de totale veevoederbehoefte. De vraag naar de voldoende beschikbaarheid van voer voor de diverse diersoorten kan dus positief beantwoord worden, indien er voor de varkens en het pluimvee voldoende geschikt veevoeder beschikbaar blijkt te zijn.

De sterk ingekrompen varkens- en hoenderstapel legde slechts beslag in het bovengenoemde balansjaar op 8,7% van de zetmeelwaarde en 9,6% van het verteerbaar ruw eiwit. Aan de voederbehoefte van de pluimveestapel, te weten 46.000 ton zw en 9.125 ton vre, kan bijna worden voldaan door aanwending van het overschot aan voederwaarde, dat de haver oplevert na aftrek van de voederdistributie aan paarden (waarin eigen behoud).[82] De voederwaarde van dit restant bedraagt 47.586 ton zw en 8.580 ton vre. Dit kan nog worden aangevuld met een deel van de 16.935 ton zw en 1.656 vre welke de korrel-mais en mengsels van granen opleveren.

De behoefte van de varkensstapel aan voederwaarde bedroeg 322.132 ton zw en 60.162 ton vre. De boeren hadden buiten de distributie om de beschikking over aardappelen, ondermelk, wei, bostel, spoeling, keukenafvallen en rogge. De gedistribueerde mengvoeders, waarvan mij de voederwaarde niet bekend is, waren grotendeels voor de varkens bestemd. We rekenen, dat alle vervoederde gedroogde pulp, gerst, peulvruchten, met uitzondering van veldbonen, en dierlijke eiwitten in dit voer verwerkt zijn. Een optelling van de voederwaarden van bovengenoemde voeders levert 468.846 ton zw en 62.795 ton vre op. Aansluitend valt te constateren, dat de eiwit/zetmeelwaardeverhouding naar behoefte 1:5,35 bedraagt, terwijl in het aanwezige voeder een veel ruimere verhouding valt aan te treffen, namelijk 1:7,47. De conclusie moet dan ook zijn, dat er voer genoeg was om de varkens in leven te houden, maar met een te laag eiwitgehalte om een optimale groei te verwezenlijken. Dit verschijnsel uit de bezettingstijd is ingewijden overbekend. Bij de berekening van de vleesproduktie is daarmee rekening gehouden door het aanhouden van veel lagere slachtgewichten dan voordien normaal waren (zie Tabel XVI).

De verhouding zomer-/wintervoeder speelt zich in principe af op het terrein van de voeding van het rundvee. Gezien de aard van het benodigde voer dient echter ook de ruwvoederbehoefte van de paarden erbij betrokken te worden. Zoals uit Tabel LXXVI blijkt, was de rundveestapel in de winterperiode, welke loopt van november tot en met april, kleiner dan in de zomerperiode. Het verschil tussen de decembertelling en de daaropvolgende mei/junitelling bedroeg 10,1% in 1943 en +12,9% in 1944. Omdat bij de veevoederbehoefte met het gemiddeld aanwezige veebestand is gerekend, kunnen we hier ruwweg stellen, dat voor het benodigde onderhoudsvoer de verhouding winter-/zomerbehoefte te stellen is op 47:53% van de totale behoefte.

De behoefte aan voer voor de melkproduktie lag in het winterhalfjaar aanmerkelijk lager dan in de zomerperiode. In 1939 was de verhouding tussen winter- en zomermelk bijna 40 : 60% van de totale produktie.[83] Onder invloed van het krachtvoedertekort moeten de produktieniveaus verder uiteengegaan zijn. In de winterperiode van het balansjaar 1943/44 bedroeg de 'melk geleverd aan fabrieken' 30,1% van de totale aflevering.[84] Hoewel het mogelijk is, dat in de winterperiode relatief een iets groter percentage van de produktie werd achtergehouden dan in de zomer, lijkt de verschuiving wel in overeenstemming met de daling van de melkproduktie in verband met het gebrek aan krachtvoeder. Aannemelijk lijkt daarom de verhouding 31: 69% van de totale produktie.

Bij voer benodigd voor de paarden kan ruwweg met de helft per seizoen gerekend worden. De totale voederbehoefte in de winterperiode 1943/44 komt daarmee op 1.643.077 ton zw en 268.076 ton vre, ofwel rond respectievelijk 43,3 en 42% van de totale behoefte aan voederwaarden voor runderen en paarden.

Tot het wintervoeder kan zonder meer het wintervoeder van grasland en kunstweiden gerekend worden. Verder een deel van de knolwortelgewassen en de stoppelgewassen. Aangezien hier nogal wat vorstgevoelige voeders bij zitten, nemen we aan, dat de helft hiervan vóór december reeds vervoederd is. Stro en kaf worden hier voor driekwart meegerekend; van de afvallen: de melasse en natte pulp, daar deze veelal in het kuilvoeder terecht kwamen. Verder de graanafvallen en veekoeken. Tenslotte rekenen we hier ook de volle melk voor de opfok van kalveren. Samen leveren deze produkten aan voederwaarde 1.955.905 ton zw en 286.345 ton vre op.

Op zich gezien blijkt er een vrij groot overschot van 19% aan zetmeelwaarde en een relatief gering overschot van 6,8% aan verteerbaar ruw eiwit. Anderzijds blijkt de eiwit/zetmeelwaarde-verhouding in het beschikbare voer 1: 6,85 terwijl een verhouding van 1: 6,13 gewenst was. Het overschot aan zetmeelwaarde sluit aan bij de klacht van de boeren in deze winter, dat ze over te weinig jongvee ofwel mestvee beschikten. Omdat met voedering van enkel hooi een voldoende enge verhouding (1: 6) verkregen werd, om de gemiddelde wintermelkproduktie te bereiken en in het begin van de winterperiode er een grote hoeveelheid stoppelgewassen aanwezig was, lijkt een voldoende voeding van de melkgevende runderen verzekerd, indien de beschikbare veekoeken en graanafvallen in de weidegebieden zijn aangewend.

De voorafgaande beschouwingen geven een globaal antwoord op beide gestelde vragen. Het spreekt vanzelf, dat de toedeling van voeders naar de diverse diersoorten discutabel is. De boeren zullen de verdeling nooit zo strak aangehouden hebben als hier voorgesteld. Zo zijn er beslist groenvoeders en havermeel bij de varkens terechtgekomen en bijvoorbeeld rogge en aardappelen bij het rundvee. Dat maakt de uitkomst van de berekeningen niet minder maar meer accep-

tabel, daar in de praktijk beter bij de behoefte aangesloten kon worden, dan op papier zichtbaar te maken is. Bovendien is de scheiding tussen zomer en winter schematischer dan in de werkelijkheid het geval. Het weer speelt hier een grote rol bij het intreden van het tijdstip en er kan sprake zijn van overgangssituaties.

De conclusie kan niet anders zijn, dan dat de uitkomst van de veevoederbalans een belangrijk deel van de berekeningen in Hoofdstuk 10 bevestigt. Tevens werd de bestemming van een deel van het voedsel duidelijk, waarbij de gehanteerde ramingen van de verdeling van achtergehouden graan en melk over menselijke en dierlijke consumptie in ieder geval niet misstaan.

Hoofdstuk 11

De reconstructie van de voedselbalansen

Het opstellen van voedselbalansen is een methode om de voor binnenlandse consumptie beschikbare hoeveelheid voedingsmiddelen vast te stellen. Nadat per produkt of groep van produkten de balansen zijn opgesteld, kan door omrekening van de voedingsmiddelen in voedingswaarden of -stoffen het verbruik per hoofd worden vastgesteld. Binnen het kader van deze studie zal bovendien berekend worden, welk kwantum van de voedingswaarden beschikbaar kwam uit invoer; welk door uitvoer en *Wehrmachts*-verbruik verloren ging en welk deel van het binnenlands verbruik langs officiële kanalen of klandestien verkregen werd. Het opstellen van de balansen geschiedt hier dus gedifferentieerder dan gebruikelijk. De uitkomst van de berekening inzake het gemiddeld verbruik per hoofd in de balansjaren 1942/43 en 1943/44 vormt het uitgangspunt van een beschouwing over de omvang van de consumptie in Hoofdstuk 12.

1. De balansen, algemeen

Aansluitend bij de praktijk in Nederland gedurende de bezettingsjaren, welke overeenstemt met de door de FAO gepropageerde werkwijze,[1] ziet het basismodel er als volgt uit:

I areaal, produktie, beginvoorraad, invoer ▸ totaal beschikbaar.
II zaaizaad, verliezen, uitvoer, *Wehrmacht* ▸ totaal aftrek.
III binnenlands verbruik, a. industrie, b. consumptie, c. veevoeder, d. eindvoorraad.
Dit wordt aangevuld met:
IV totaal verantwoord (II plus III).
V niet verantwoord (I minus IV).
VI waarvan voor consumptie, verantwoorde consumptie ▸ totaal voor consumptie.

De ongecorrigeerde balanscijfers van het RBVVO worden, indien in definitieve opstelling aanwezig, in een afzonderlijke kolom ter vergelijking opgenomen.[2] Deze cijfers kwamen eerst na afloop van het balansjaar beschikbaar en stonden ter oriëntatie op de balans voor het daarop volgende jaar. Voor 1943/44 is geen definitieve balans naar mijn weten opgesteld in verband met de krijgsontwikkelingen. Wel werden na de oorlog voor een groot aantal produkten cijfers geproduceerd, welke hier als definitieve balanscijfers worden ingevoegd.[3] Voor de posten op de balansen waarvoor door mij, zoals hierna

nog toe te lichten, geen correcties worden uitgevoerd, werden voor de reconstructie de meest 'definitief' mogelijke RBVVO-cijfers gebruikt. Voor het balansjaar 1943/44 wordt bij gebrek aan definitieve cijfers ook geput uit zo dicht mogelijk bij het einde van het jaar opgestelde conceptbalansen aanwezig in het Archief Dols, Ordner Voedselbalansen 1942-1945. Voor een aantal produkten zoals groente, fruit, eieren en vis, welke niet algemeen gedistribueerd werden, werden tijdens de bezetting geen balansmatige overzichten opgesteld, zodat een vergelijking achterwege blijft.

Over de afzonderlijke posten op de nieuwe balansen kan in het algemeen de volgende toelichting worden gegeven. Als produktiecijfers worden de berekende hoeveelheden aangehouden, behalve waar het de industriële produktie betreft zoals aardappelmeel, melkpoeder en suiker. Hier worden de bestaande balanscijfers overgenomen, tenzij anders vermeld. Zonodig wordt voor de industrieel verwerkte produkten een afzonderlijke balans opgesteld.

De voorraadposities worden ongewijzigd overgenomen. Correctie is niet mogelijk, omdat onmogelijk kan worden vastgesteld of het klandestien verdwenen voedsel geconsumeerd of bewaard is. De keuze van de balansjaren is zodanig dat het niet waarschijnlijk is, dat er nog belangrijke hoeveelheden voedsel uit particuliere voorraden vrij kwamen. Nog aanwezige voorraden zullen vaak, hoewel vervangen, bewaard zijn voor een nog onzekere toekomst. Volgens Dols waren er ook met kennis van het RBVVO ongeregistreerde voorraden graan aanwezig met name in het havengebied en door uit te gaan van een te hoog vochtgehalte van 16%.[4] Dit graan is gedeeltelijk geleidelijk aan de illegaliteit ter beschikking gesteld, gedeeltelijk aangesproken in de hongerwinter door langer met distributie door te gaan dan volgens de cijfers mogelijk was. Hoewel dus enige extra voeding uit liquidatie van niet geregistreerde voorraden verkregen werd, mag mijns inziens het verschil per balansjaar tussen begin- en eindvoorraad representatief geacht worden voor het per saldo gebruik van geregistreerde voorraden.

Zoals reeds bij het opstellen van de veevoederbalans uiteengezet (vgl. blz. 302) zijn de cijfers voor het gebruik van zaaizaad en voor verliezen op de RBVVO-balansen zwaar aangedikt. Voor de cijfers voor zaaizaadgebruik op de balansen worden de hoeveelheden zoals aldaar gegeven in Tabel XLVI aangehouden. Ook het verlies na het oogsten, van granen, peulvruchten en oliezaden, wordt zoals bij de veevoederbalans op 1% gesteld. Bij andere produkten wordt zonodig op het verliespercentage bij de bespreking nader ingegaan.

De cijfers voor invoer, uitvoer en *Wehrmachts*-verbruik zoals gegeven door het RBVVO blijven gehandhaafd. Deze zijn zeer betrouwbaar wegens de buitengewone nauwkeurigheid van de registratie. Het belang, dat het RBVVO en *E und L* hadden bij een zo groot mogelijk lijkende uitvoer, werd niet nagestreefd via een verhoging van de cij-

fers. Daarvoor waren er teveel instanties in het spel. Wel door een vertekening van de oppervlakte grond, welke door export aan de voedingsmiddelenproduktie werd onttrokken. Deze vertekening werd gerealiseerd op basis van een omrekening van alle agrarische export op ha-waarden, zoals reeds in Hoofdstuk 8 bij de bespreking van de uitvoer werd aangegeven. Nu de berekeningen voor een belangrijk deel zijn uitgevoerd is het mogelijk vrij kort - terzijde -* aan te geven, waarom de ha-waarden berekeningen misleidend waren.

De balansen betreffen negen groepen produkten (a tot en met i) met 29 onderscheiden levensmiddelen, geordend naar hun herkomst, terwijl de zichtbare plantaardige en dierlijke vetten met uitzondering van boter (zuivel) en spek (vlees) in één sector 'Gemengd' zijn ondergebracht. Zie hiervoor het 'Overzicht van voedselbalansen'. Wat de afzonderlijke produkten betreft worden hieronder de balansen van de meeste produkten uitsluitend toegelicht, voorzover een aanvulling op het bovenstaande nodig lijkt. Een aantal produkten, zoals groente, vetten en die van de visserij, behoeven een wat uitvoeriger toelichting. De balansen zelf zijn wegens het grote aantal aan het einde van dit hoofdstuk bijeengebracht.

2. De balansen voor de afzonderlijke produkten

a. en b. Granen en peulvruchten

De hoeveelheden graan verwerkt tot meel zijn geheel onder de post 'Broodbereiding' opgenomen, hoewel niet alle meel daartoe bestemd werd. In 1942/43 en 1943/44 werden respectievelijk in het totaal 701.100 en 771.000 ton granen officieel vermalen. In het broodmeel (A-bloem) werden ook erwten- en aardappelmeel gemengd. Zo bedroeg in 1942/43 de totaal bereide hoeveelheid meel 649.402 ton, waarvan 595.000 ton (91,6%) aan de bakkers werd toegewezen.[6] Het overige gedeelte werd industrieel verwerkt tot beschuit, koek, bakmeel en

* De netto-opbrengst aan zetmeelwaarde van 1 ha tarwe werd op 1 ha-waarde gesteld. Deze opbrengst werd aangepast aan de lagere opbrengsten wegens de oorlogsomstandigheden. In dit boek is aangetoond dat de opbrengsten veel te laag geraamd werden. 'Netto' betekent na aftrek van zaaizaad en verliezen. Deze waren zoals uiteengezet te hoog berekend. De dierlijke produkten voor uitvoer werden omgerekend naar de benodigde zetmeelwaarde om de produktie te realiseren. Om te beginnen werden de omrekeningsnormen ruim vastgesteld, bijvoorbeeld 1.000 kg rundvlees is 5 ha-waarden. Naar gelang de tarweopbrengst per ha daalde, waren vanzelfsprekend steeds meer ha-waarden nodig om de produktie te dekken, ook al werd het vee gevoed met gewassen met een hogere produktie van zetmeelwaarde per hectare en waarvan een gelijke terugval van de produktie of verlies voor menselijke consumptie niet aan de orde was. Verder werden ook produkten, waarvan langs generlei redenering voedsel te maken valt, meegerekend. 4 ha griend werd bijvoorbeeld aangemerkt als 1 ha-waarde. De griend en rietsector nam met stro een zeer belangrijke plaats in onder de agrarische uitvoer. Ook vis en schelpdieren werden als vleesequivalent in ha-waarden omgerekend hetgeen een meervoudig-gunstige berekening opleverde.[5]

TABEL LIV
Overzicht van voedselbalansen.

sector	groep		produkt	blz.
Akkerbouw:	a. granen	1	tarwe (incl. meel)	337
		2	rogge (incl. meel)	338
		3	gerst	339
		4	haver	340
		5	roggevlokken	341
		6	gort	341
		7	bier	341
		8	havermout	341
	b. peulvruchten	9	groene erwten en schokkers	342
		10	capucijners en grauwe erwten	343
		11	stambonen	344
	c. knol-, bol- en wortelgewassen	12	suiker	345
		13	aardappelen	346
		14	aardappelmeel	348
	d. groente en fruit	15	vroege aardappelen	349
		16	groente	349
		17	fruit	349
Veeteelt:	e. zuivel	18	volle melk	350
		19	gestandaardiseerde melk	351
		20	onder- en karnemelk	351
		21	boter	352
		22	kaas	352
		23	melkpoeder	353
	f. vlees	24	rundvlees	354
		25	varkensvlees	354
		26	overige vleessoorten	355
	g. eieren	27	eieren	356
Gemengd:	h. vetten en oliën	28	eetbare vetten en oliën*	357
Visserij:	i. visserijprodukten	29	vis	358

* Zichtbare, exclusief boter en spek.

dergelijke, waarbij slechts 297 ton buiten de levensmiddelenproduktie (stijfsel, textiel) werd aangewend. In verband met het thuis bakken lag de produktie van zelfrijzend bakmeel 70% hoger dan in 1938.[7]

Van de industriële eindprodukten bij deze groep, worden moutwijn, gist, spiritus en koffiesurrogaten als van geen betekenis voor de voorziening met voedingswaarden verder buiten de berekeningen gelaten. Als belangrijkste grondstoffen voor de produktie van koffiesurrogaat werden gebruikt: gerst en veldbonen, in 1942/43 respectievelijk voor 60 en 37,5%. Verder erwten, koffie, eikels, bloembollen en bietenkoppen, terwijl cichorei, peekoffie en B-mengsel als gebrand produkt werden bijgemengd.[8] De produktiecijfers voor gort, havermout en roggevlokken zijn ongewijzigd overgenomen. De gegeven rendementcijfers zijn als plausibel te beschouwen. Zo werd het rendement voor gort, in 1940/41 nog 62,3%, opgevoerd tot 66% door minder diep te slijpen, waarbij iets van de winst verloren ging door het hogere vochtgehalte bij het afnemend gebruik van buitenlandse gerst.[9] Het rendement voor roggevlokken is door mij berekend uit het gebruik van rogge en de distributie van roggevlokken.[10] Voor de produktie van bier is de gebruikte hoeveelheid grondstof bekend. Volgens een telefonische mededeling van het Centraal Instituut voor Voedingsonderzoek (CIVO) wordt uit 20 kg gerst 1 hl bier geproduceerd.

c. Knol-, bol- en wortelgewassen

De 'nieuwe' produktiecijfers voor suiker zijn niet door mij maar bij naoorlogse correcties van het HBA tot stand gebracht.[11] De hieruit in relatie met de verwerkte hoeveelheid bieten af te leiden rendementcijfers geven geen aanleiding te veronderstellen dat tijdens de bezetting meer met de cijfers geknoeid is, dan de omvang van de correcties (2,5%). De verwerkte hoeveelheid bieten is waarschijnlijk vrij juist opgegeven: na de oorlog werden geen correcties aangebracht en de bestaande vervoersproblemen met name voor de Zeeuwse eilanden maakt een niet volledig verwerken waarschijnlijk.

Het opstellen van een balans voor 1943/44 levert nogal problemen op. Uit de naoorlogse jaren zijn mij, zoals voor granen en peulvruchten wel het geval is, geen balanscijfers bekend. Het laatste overzicht in het archief dateert van 5 mei 1944, dus 4 maanden voor sluiting van het balansjaar.[12] Daar ontbreekt een cijfer voor 'bijenhouders' wat overeenkomstig het gebruik in 1942/43 werd aangehouden. Het eindvoorraadcijfer ontstaat als men aanneemt, dat alle concept-balanscijfers, met uitzondering van dat voor de produktie, juist zijn en dat de 'niet verantwoorde consumptie' inderdaad is geconsumeerd.

Voor consumptieaardappelen zijn voor beide produktiejaren definitieve balanscijfers aanwezig. De moeilijkheden voor een reconstructie schuilen in het vaststellen van de produktie in particuliere tuinen en van de hoeveelheden te rekenen als verliezen en/of veevoeder.

Van de oppervlakte van de in de landbouwinventarisaties opgeno-

men tuinen voor eigen gebruik (of perceeltjes grond) bij de boerderijen, is een groot deel voor de verbouw van aardappelen bestemd geweest. Het RBVVO nam volgens de balans voor 1940/41 aan, dat hiervoor 5.000 ha werden aangewend.[13] Op latere balansen komt deze post niet meer voor. Het areaal lijkt me veel te klein opgegeven, gezien de omvang van de oppervlakte tuinen voor eigen gebruik.

Op de totale omvang van de oppervlakte tuinen voor eigen gebruik is moeilijk greep te krijgen. De statistiek van de Directie van de Landbouw geeft voor 1939 op, dat de oppervlakte 'particuliere tuinen' 38.685 ha bedroeg.[14] Hieronder zijn 'alle' particuliere tuinen en tuintjes begrepen, zoals per gemeente geteld door de Commissies van Bijstand voor de statistiek. Vanaf 1939 wordt in verband met de vergelijkbaarmaking[15] van de cijfers van de Directie van de Landbouw met de Esbu-statistiek de betreffende oppervlakte niet meer opgenomen onder 'tuingrond' maar onder 'onbelastbare eigendommen enz.' respectievelijk 'bebouwde eigendommen enzv.'.[16] Immers de landbouw-inventarisatie van het Esbu betrof toen uitsluitend 'georganiseerden'. Of de boerentuintjes onder 'particuliere tuinen' of onder 'erven van gebouwen en van lustplaatsen' geteld werden, is niet duidelijk.

Wat de inventarisaties gedurende de oorlogsjaren betreft is het zo, dat zij, die slechts aardappelen tot 5 aren teelden voor eigen gebruik, buiten de telling bleven.[17] Bij personen die onder de telling vielen (bijvoorbeeld ook houders van één geit), diende de teelt van aardappelen onder 10 aren bij 'tuin voor eigen gebruik' te worden opgenomen. Teelde men meer, dan werd de gehele oppervlakte onder akkerbouw geregistreerd en konden de betreffenden aanspraak maken op de zelfverzorgersregeling. Gedurende de bezetting is enkel voor het jaar 1943 de hoeveelheid 'tuin voor eigen gebruik' afzonderlijk onder de rubriek 'Erf, tuin voor eigen gebruik, woeste grond, bosch, grienden, riet, wegen enzv.' opgenomen, namelijk 27.549 ha. In 1946 bedroeg deze oppervlakte 34.486 ha.[18] Uit de toelichting van 1944 zou men moeten lezen, dat onder 'tuin voor eigen gebruik' inderdaad alle boerentuingrond viel, dus zowel 'in een daartoe bestemden tuin geteeld' als de aardappelveldjes. Nu waren er in 1942 462.000 'georganiseerden'.[19] In de telling kwamen ook 'niet-georganiseerden' voor. Echter zijn dit er niet veel geweest, daar men voor het betrekken van enig veevoeder al georganiseerd moest zijn.

Een volgende vraag is, hoeveel tuingrond was er in handen van niet-geïnventariseerden. Overweegt men, dat tal van niet- agrarische bewoners van het platteland over een tuin beschikken, de huurders tot 5 are aardappelland buiten de telling bleven en ook in de steden tuingrond niet geheel ontbrak, dan lijkt als schatting een minstens even grote oppervlakte als de tuinen van de getelden voor de toenmalige oorlogsomstandigheden niet overdreven. Voor de berekeningen wordt op basis van het bovenstaande voor beide jaren rekening gehou-

den met 60.000 ha tuingrond voor zowel boeren als niet-boeren. Deze omvang komt overeen met 2,5% van het cultuurland en 5% van het akker- en tuinbouwareaal.

Nu rijst de vraag hoeveel van deze tuingrond met aardappelen werd beteeld. Gezien de inventarisatieregelingen inzake de teelt tot 5a en tot 10a aardappelen en met name het feit, dat telkens andere grond hiertoe kon worden aangewend, moet met een hoog percentage rekening gehouden worden, waarschijnlijk liggend tussen één derde en de helft. Dit komt neer op 25.000 ha. Na het maken van deze schatting bleek me, dat in de 'conceptvoedselbalansen oogst 1943' de dato 15 oktober 1942 en 21 januari 1943[20] in een toelichting op het pootgoed voor aardappelen melding werd gemaakt van pootgoed voor 25.000 ha 'volkstuinen'. Deze vondst zou het verslag van mijn bovenstaande schatting overbodig gemaakt hebben, als niet bij de groentebalans de kwestie van de omvang en beteling van de particuliere tuinen opnieuw aan de orde gesteld hoefde te worden. Uit de omvang van 25.000 ha kan worden afgeleid, dat in de betreffende balansjaren 13 à 14% van alle consumptie-aardappelen uit de particuliere tuinen kwam.

Dat bij de aardappelbalans verliezen en veevoeder aan elkaar gekoppeld worden, is niet vreemd, maar maakt het opstellen van een balans niet gemakkelijker. Bij de veevoederberekening is reeds melding gemaakt van het feit, dat normaal 15% van de opbrengst te velde als kriel, niet voor consumptie geschikte partijen, restanten en dergelijke, bij het vee terecht komt. Daarnaast is er sprake van droogverliezen en gewichtsvermindering door het optreden van schot, welke groter worden alnaargelang de nieuwe oogst nadert. Tenslotte wordt bij gebruik in de huishouding gerekend met afval: voor nieuwe 5%, oude 30% en gemiddeld 20%.[21] De laatstgenoemde verliespost zal eerst bij de netto-berekening van de hoeveelheid voedingsmiddelen per hoofd van de bevolking aan de orde komen. Wat het veevoeder betreft, wordt op de balans 1940/41 inderdaad gerekend met 15% van de produktie, in de volgende jaren steeds met 20%. Droog- en schotverliezen worden op de balans voor 1940/41 nog niet genoemd. Vanaf het balansjaar 1941/42 wordt deze post 'verliezen' op de balansen afzonderlijk genoemd; 1941/42: 2,5%, 1942/43: 3,6% en 1943/44: 6,4%. Hier wordt rekening gehouden met 2,5% niet-vervoederde verliezen over de totale hoeveelheid beschikbare aardappelen en 15% verliezen voor veevoeder.

Van de consumptieaardappelen werd in 1942/43 een vrij grote partij verwerkt tot aardappelmeel. Dat na de oorlog de grootte hiervan op 80.500 ton[22] gesteld werd tegen 77.584 ton tijdens de bezetting, levert voor de berekeningen geen verschil van betekenis op en werd dus niet als correctie opgenomen. De zeer kleine hoeveelheid aardappelen 'gedroogd voor Nederlandse opslag' wordt hier in verdere opstellingen verwaarloosd.

De post 'niet verantwoord' geeft voor 1942/43 een veel hoger saldo

te zien dan in het volgend jaar. De oorzaken zijn waarschijnlijk, dat de zeer gunstige oogst van 1942 veel ruimte liet aardappelen achter te houden en dat de zeer krappe vervoederpositie in de winter 1942/43 het vervoederen in de hand werkte. Daarom meen ik, dat van de niet-verantwoorde hoeveelheid in 1942/43 door de boeren het merendeel voor veevoeder is gebruikt. Voor consumptie wordt daarom gerekend met de produktie van de particuliere tuinen en een vierde deel van wat hierna nog aan niet-verantwoorde aardappelen blijft staan, verminderd met het benodigde pootgoed voor de particuliere tuinen en 2,5% aan verliezen.

In 1943/44 was de ruwvoederpositie in de winter ruim. Daar bovendien het achtergehouden kwantum veel kleiner was, lijkt me, dat een kleiner deel van de niet-verantwoorde aardappelen voor veevoeder zal zijn aangewend. Gerekend wordt met 50% voor consumptie naast de opbrengst van de particuliere tuinen minus hiervoor genoemde aftrek. Zo gerekend waren er in 1942/43 in 1943/44 respectievelijk 710.059 ton en 663.098 ton aardappelen extra voor consumptie beschikbaar ofwel in beide jaren 25% van het 'totaal voor consumptie'. Uit de berekening blijkt ook, dat slechts iets meer dan 60% van de 'totaal beschikbare' hoeveelheid consumptie-aardappelen werd geconsumeerd, omgerekend ruim 6 kg per week per hoofd van de bevolking.

De reconstructie van de balans voor fabrieksaardappelen levert minder problemen op. Daar het niet-verantwoorde gedeelte hier al eerder als veevoeder werd aangemerkt (zie blz. 291), en de industrieel verwerkte hoeveelheden vast staan, blijft alleen het vaststellen van de niet-vervoederde verliezen als vraag over. Deze werden op de balans 1942/43 tot 6,2% opgevoerd, terwijl zij op de balans in het daaropvolgende jaar geheel ontbraken. Het HBA schatte de verliezen later op minder dan 1%,[23] hetgeen correspondeert met het snelle verloop van de campagne, die in december al afloopt.[24]

Onverklaarbaar voor mij is het feit, dat op de fabrieksaardappelenbalans 1942/43 de som van verwerkte fabrieksaardappelen en consumptieaardappelen afgerond 920.000 ton oplevert, terwijl het CBS na de oorlog melding maakt van 900.000 ton als totaal vermalen hoeveelheid. Daar het mogelijk is dat hier hoeveelheden zijn weggelaten, die weliswaar industrieel zijn verwerkt, maar niet tot aardappelmeel, wordt op de balans voor aardappelmeel 900.000 ton als verwerkte hoeveelheid aardappelen aangehouden. Mocht dit verschil van 20.000 ton de produktie van aardappelmeelbakpoeder betreffen, waarvoor op de conceptbalans van 28 november 1942 30.000 ton aardappelen gereserveerd stonden, dan zou de produktie van levensmiddelen inderdaad iets hoger geweest zijn. In hoeverre aardappelmeelbakpoeder wel of niet bij de produktiecijfers van aardappelmeel werd opgenomen, is niet duidelijk, behalve op de enkele plaatsen waar het afzonderlijk werd vermeld. De uitkomsten voor het niet-verantwoord deel

zijn sterk verschillend voor beide produktiejaren. Uit de balans voor het jaar 1943/44 mag geconcludeerd worden, dat slechts weinig fabrieksaardappelen in dat jaar zijn vervoederd. De aardappelen werden in belangrijke mate rechtstreeks door de overheid voor menselijke consumptie bestemd, terwijl de ruwvoederpositie van het vee, zoals ook hiervoor aangehaald, gunstig was.

Op de aardappelmeelbalans is ter controle het berekende rendement aangegeven wat uit de produktie van aardappelmeel en de verwerkte hoeveelheden valt af te leiden.Het zetmeelgehalte van aardappelen varieert tussen de 14 en 20%.[25] Men ging destijds uit van een normaal rendement voor fabrieksaardappelen van 18,7%[26] aardappelmeel. Gezien het feit, dat het zetmeelgehalte van de aardappelen in 1942 als zeer uiteenlopend wordt aangeduid,[27] lijkt het rendement van 17,2% niet kunstmatig laag. Vraag is veeleer hoe het uitzonderlijk hoge cijfer voor 1943 verklaard moet worden. Te denken valt, naast een hoog zetmeelgehalte[28] - als rendement werd op de conceptbalans van 18 oktober 1943 19% aangenomen - aan een korte en reeds voor het koude weer afgesloten campagne, waarbij uitsluitend aardappelen uit de omgeving van de fabrieken werden verwerkt.

De hoeveelheid van 34.000 ton aardappelmeel op de balans 1942/43, die na verdere industriële verwerking weer in het levensmiddelencircuit zijn opgenomen, is afgeleid van de gegevens over 1943/44, zoals op de betreffende balans te zien is. Dat de 'totaal verantwoorde' hoeveelheid iets groter is over 1942/43 dan de 'totaal beschikbare', is een gevolg van het feit dat bij de reconstructie rekening gehouden is met een exporthoeveelheid van 1.365 ton, die niet op de RBVVO-balans voorkomt. De 'beginvoorraad' op de balans 1943/44 is in tegenstelling tot de conceptbalansen uit die tijd gelijk gehouden aan de 'eindvoorraad' op de balans van het voorafgaande jaar.

d. Groente en fruit[29]

Bij de reconstructie van de produktie werden de opbrengsten aan groente en fruit buiten beschouwing gelaten. Daarom zal in de toelichting ook worden aangegeven hoe de opbrengsten werden berekend. Onderscheiden worden groente en fruit geteeld door tuinders en wel of niet, zoals voorgeschreven, afgeleverd aan de veilingen en de produktie in particuliere tuinen. De opbrengst van de tuinbouw wordt berekend door de gemiddelde opbrengst per hectare te schatten en te vermenigvuldigen met de areaalcijfers.

Het vaststellen van de voor de berekeningen noodzakelijk te onderscheiden arealen kost enige moeite. Het areaal 'vroege aardappelen' werd als zodanig geregistreerd. Om het groenteareaal te kunnen bepalen, werd om te beginnen van het areaal 'warmoezerijgewassen en fruit onder glas' dat van 'fruit onder glas' afgescheiden, wat vanaf 1941 afzonderlijk werd genoemd bij de 'Uitkomsten van de tellingen'. Voor beide voorafgaande jaren, ter oriëntatie mede opgenomen in

Tabel LV, werd aangenomen dat de omvang gelijk was aan die in 1941. Vervolgens werd voor de jaren 1939 tot en met 1941 het uien-areaal toegevoegd, dat in deze jaren onder de akkerbouw werd gerangschikt. Tenslotte werd het groenteareaal zelf bepaald door optelling van de betreffende deelarealen. Van het fruit is het areaal 'pit- en steenvruchten' bekend en hier onderscheiden. Op deze wijze werkend, ontstond een restareaal beteeld met 'fruit onder glas' (druiven), ander fruit (bijvoorbeeld aardbeien) en enkele groenten welke door het CBS niet onder het areaal 'warmoezerijgewassen in de volle grond' waren opgenomen (zoals asperges). Voor 1944 zijn geen areaalcijfers voor groente en fruit aanwezig, zodat voor dit jaar de oppervlakten van 1943 zijn aangehouden.

Door deze ordening van de arealen kon aansluiting worden verkregen bij de veilingaanvoeren, waar een onderscheid tussen groenten wel of niet geteeld onder glas niet wordt gemaakt. Uit de veilingaanvoer van fruit werd die van de druiven gelicht, zodat de overig aangevoerde produkten redelijk corresponderen met de areaalcijfers voor pit- en steenvruchten.

Uit de gemiddelde veilingaanvoer van groente per hectare, welke wegens de wat moeilijke positie van het areaal groente als nateelt van vroege aardappelen tweemaal is berekend, blijkt dat na de vergroting van de exportmogelijkheid naar Duitsland in 1940, de aanvoer per hectare sterk toenam en tot 1944 op een hoog niveau bleef. Een negatieve invloed tengevolge van gebrek aan meststoffen en arbeidskracht valt tot 1943 geheel niet te bespeuren. Pas voor 1944 moet verondersteld worden dat er een slechte aflevering heeft plaats gevonden. Waarschijnlijk is dit eerst vanaf het voorjaar 1944 het geval geweest. Voor het balansjaar 1942/43 kan de veilingaanvoer, welke voor beide betrokken kalenderjaren afgerond 900.000 ton bedroeg, als de produktie van de beroepstuinbouw beschouwd worden. Ook voor het balansjaar 1943/44 kan voor het grootste deel met een hoge aflevering worden gerekend, zodat het mijns inziens niet nodig is een 'niet verantwoorde' hoeveelheid te onderscheiden. De totale produktie kan, gerekend met een 10% groter areaal en met een maximaal 15% geringere opbrengst ten opzichte van 1942, voor dit balansjaar geschat worden op de aanvoer van 1942 minus 5%.

In de fruitsector zijn, te zien aan de sterk dalende veilingaanvoeren na 1940, grote hoeveelheden achtergehouden. De opbrengsten staan evenals die van vroege aardappelen sterk onder invloed van de weersomstandigheden in het voorjaar, zoals uit de cijfers voor 1941 blijkt. Het voorjaarsweer was in 1942 en 1943 niet speciaal ongunstig,[30] zodat met normale opbrengsten gerekend mag worden. Mij lijkt, dat deze voor beide jaren niet onder de 220.000 ton totaal gelegen hebben.De aflevering van vroege aardappelen lijkt tot en met 1943 normaal, zodat voor het balansjaar 1942/43 alleen met de veilingaanvoer gerekend hoeft te worden. In 1944 is de aflevering mede met het oog

TABEL LV

Arealen, veilingaanvoer en gemiddelde aanvoer per ha van vroege aardappelen, groenten en fruit, 1939-1944.

	1939	1940	1941	1942	1943	1944
totaal areaal, ha[0]	85.763	84.262	89.206	97.138	107.380	—
vroege aardappelen						
areaal[1]	8.707	8.396	8.499	10.718	14.259	(14.259)
veilingaanvoer						
x 1.000 kg[2]	105.159	118.269	93.048	131.818	172.302	123.232
kg per ha	12.077	14.086	10.948	13.570	12.084	(8.642)
groenten						
ha warmoezerij gewassen en fruit onder glas	2.973	2.968	2.990	3.041	3.061	
ha groenten onder glas[3,1]	(2.096)	(2.096)	2.096	2.150	2.217	
ha volle grond[1,4]	20.042	19.784	23.916	30.030	32.801	
ha uien[5]	6.264	4.048	3.871	—	—	
totaal groenten, ha	(28.402)	(25.928)	29.883	32.180	35.018	(35.018)
veilingaanvoer	652.410	690.013	787.858	903.523	900.205	569.968
kg per ha incl. nateelt	22.971	26.613	26.365	28.077	25.706	16.276
vroege aardappelen	20.462	23.561	22.690	24.135	21.765	
fruit						
ha pit- en steenvruchten[6,1]	48.627	48.958	50.017	50.169	54.269	(54.269)
veilingaanvoer						
x 1.000 kg[7,1]	211.361	227.464	133.410	197.047	131.776	76.452
kg per ha	4.347	4.646	2.667	3.928	2.428	1.409
aanvoer druiven						
x 1.000 kg[2]	22.787	21.716	17.726	16.034	10.089	5.877
totaal aanvoer x 1.000 kg	234.148	249.180	151.136	213.081	141.865	82.329
rest-areaal[8]	962	980	807	4.071	3.834	

[0] Aangenomen arealen.
[1] CBS, Jaarcijfers voor Nederland, 1943-1946, p. 138.
[2] Ibidem, p. 148.
[3] Door CBS aangeduid met: 'niet aardbeien, druiven, ander fruit onder glas'.
[4] CBS-toelichting: 'niet aardbeien, asperges, zaaiuien, zilveruien'.
[5] CBS, Map 'Uitkomsten Inventarisaties'.
[6] Kennelijk inclusief areaal met onderteelt.
[7] 'Appelen, kruisbessen, rode-, witte- en zwarte bessen, frambozen, kersen, peren, perziken en pruimen'.
[8] Onder andere: fruit onder glas, aardbeien en asperges.
[9] Let wel, de opgave wijkt af van officiële opgave door a) 1939-1941 inclusief uien en b) opname van boomgaarden met onderteelt.

op de sterke uitbreiding van het areaal zeer laag te noemen. Anderzijds kan de oogst door de nachtvorst sterk zijn aangetast, daar plaatselijk in de nacht van 8 op 9 mei temperaturen van –7 °C gemeten werden.[31] Wegens de onzekerheid wordt als opbrengst op de balans 1943/44 het midden aangehouden tussen de veilingaanvoer en die welke zonder grote schade te verwachten viel; te weten 10.500 kg per hectare. Bij een aangenomen gelijke omvang als de teelt in 1943 had, komt dit neer op een produktie van 149.720 ton. De omvang van de particuliere tuinen werd op bladzijde 323 geschat op 60.000 hectare waarvan 25.000 beteeld met aardappelen. Hierop waren volgens een zeer lage raming 850.000 zelf-groentetelers werkzaam.[32] Op grond van eigen ervaring met het volkstuinieren schat ik de opbrengst op 11.000 à 12.000 kg/ha. Dit is aanzienlijk lager dan de opbrengsten bij de beroepsteelt en wel iets meer dan de helft. Het verschil valt te verklaren uit de grote versnippering van het areaal, de minder constante bezetting van de grond en de mindere kennis en hulpmiddelen aan de zijde van de amateurs. De totale produktie kan aldus op 402.500 ton geschat worden ofwel 45% van de produktie door de beroepstelers. In de omvang van de particuliere fruitteelt heb ik nauwelijks inzicht. Zeker is, dat deze grotendeels plaats vond op het geschatte areaal voor particuliere tuinen, zodat het mij het beste lijkt opname van een afzonderlijk geschat kwantum achterwege te laten. De opstelling van de balans levert wat de overige posten betreft geen enkel probleem op.

e. Zuivel

In 1949 werd door het CBS met medewerking van het Bedrijfschap voor Zuivel een publikatie uitgebracht getiteld: 'Statistische gegevens over de Nederlandsche melk- en zuivelproduktie, 1933-1948'. De cijferreeksen hierin hebben betrekking op kalenderjaren. Uit vergelijking met de gegevens in het RBVVO-archief bleek mij, dat voor beide categorieën gegevens dezelfde bronnen gebruikt zijn. De CBS-publikatie is hoewel niet direct gebruikt voor de balansen, wel voortdurend ter controle terzijde gehouden. Om te weten wat er met de aan fabrieken geleverde melk gebeurd is, werden voor het balansjaar 1942/43 zoals bij de andere balansen de cijfers grotendeels ongecorrigeerd overgenomen van de definitieve RBVVO-balans 1942/43.[33] Voor het balansjaar 1943/44 werden voor de reconstructie de weekstaten[34] bewerkt, waarbij een kleine aanvulling plaatsvond voor twee ontbrekende weken na 12 augustus 1944 naar analogie van de produktieontwikkeling in het voorafgaande jaar. Ter vergelijking is de in mei 1944 door het RBVVO opgestelde balans opgenomen, waarvan de cijfers voor het jaargedeelte tot 19 februari berusten op reëel geleverde hoeveelheden en voor het tweede jaargedeelte op ramingen.[35]

Volle melk

De hoeveelheid opfokmelk is overgenomen van de veevoederbalans

(zie blz. 295/296). Volle melk werd verder uitsluitend in de zogenaamde 'volle melkgebieden' in consumptie gebracht (zie blz. 207) en via de zelfverzorgingsregeling. In de steeds oplopende kwantums voor opfokmelk, boerenkaas, -melk en eigen behoud bracht het Bedrijfschap Zuivel tot uiting, dat ook daar werd ingezien dat de boeren niet alles afleverden. Daar de hoeveelheden voor boerenkaas en eigen behoud niet gecorrigeerd worden, gaat hierachter een kleine hoeveelheid melk schuil, die in deze balans ten onrechte als verantwoord wordt aangemerkt. Het centrale probleem van de volle melkbalans is de vraag, wat er met de niet-verantwoorde hoeveelheid melk geschied is. Hoeveel is er aan de dieren vervoederd en hoeveel voor menselijke consumptie gebruikt? Met uitzondering van opfokmelk voor kalveren wordt volle melk niet als veevoeder gebruikt, wel de bijprodukten van de boerenkaas- en boterproduktie. Van de door de boeren achtergehouden melk werd een deel verwerkt en een deel in consumptie gebracht. Mij lijkt de enige acceptabele oplossing voor dit lastige vraagstuk, dat berekend wordt, welke hoeveelheid voedingswaarden van de afgeleverde melk bij de dieren terecht kwam, om vervolgens deze verdeelsleutel ook toe te passen op de niet-verantwoorde hoeveelheid melk. Dit percentage bleek voor het balansjaar 1942/43 naar mijn berekening 15,6% te zijn van de calorische waarde en 19,9% van de eiwitwaarde. Het verschil in percentages volgt uit het feit, dat slechts weinig volle melk werd vervoederd.

Melk geleverd aan fabrieken
Deze balans geeft een overzicht van wat er met de in de fabrieken aangevoerde melk is gebeurd. Op geen van de reeds bestaande overzichten komt het *Wehrmachts*-verbruik voor van 'in consumptie gebrachte' gestandaardiseerde, onder- en karnemelk, zodat dit nog moet worden afgetrokken. Dit geschiedt bij de overbrenging van deze produkten op de eindopstelling (Tabel LX en LXI). De uit melk bereide produkten worden op afzonderlijke balansen gebracht. Bij narekening in verband met het gevaar van dubbeltelling bleek, dat de 141.892 ton poedermelk in 1942/43 en de 144.722 ton in 1943/44, vrij nauwkeurig corresponderen* met de in consumptie gebrachte 12.931 ton melkpoeder in 1942/43 en 14.017 ton in het daaropvolgende jaar. Wat er met de term *'Milch für Feltsparmasse'* op de Duitstalige RBVVO-balansen bedoeld wordt, is mij niet duidelijk geworden.

Boter, kaas en melkpoeder
In overeenstemming met de balans van volle melk is hier de boerenkaasproduktie opgenomen bij de industriële produktie. Of de indroog te hoog werd berekend, is niet uitgezocht. Bij de berekening van de beschikbare voedingswaarden per hoofd zal met het aandeel van de

* Op basis van: ondermelk, 8,5% droge stof; ondermelkpoeder, 92,5% droge stof.[36]

diverse kaassoorten in de totale produktie rekening gehouden worden. Afgezien van enige zeer kleine hoeveelheden condens en melkpoeder van gestandaardiseerde melk, werd uitsluitend magere melkpoeder geproduceerd. Op de balans van dit produkt heb ik bij de reconstructie 1943/44 geen produktie- en bestemmingscijfers ingevuld, omdat uit de weekstaten alleen een cijfer voor de produktie te berekenen viel. Dat kwam vrijwel overeen met de raming van het RBVVO. Indrukwekkend is dat de eindvoorraad melkpoeder per september 1944 even groot was, als een normale jaarproduktie ofwel gelijk aan 18,5% van de jaarlijkse hoge consumptiemelkvoorziening in de bezettingstijd voor de hele Nederlandse bevolking.

f. Vlees

De bestaande balanscijfers van het RBVVO hebben betrekking op steeds weer een andere periode, zoals 1-10-1940 - 1-10-1941, 1- 1-1942 - 31-8-1942 en 1-12-1942 - 1-12-1943, en beslaan niet de hele periode. Het heeft weinig zin deze cijfers ter vergelijking in de opstelling hier op te nemen. De cijfers op de RBVVO-balansen waren gebaseerd op de te verwachten resultaten van de veelevering (zie blz. 156), de mestcontracten voor runderen en varkens en een zekere hoeveelheid te slachten schapen.[37] Voor de reconstructie wordt uitgegaan van de geregistreerde slachtingen en slachtgewichten (zie Hoofdstuk 9, paragraaf 4) en de berekende aantallen klandestiene slachtingen. Hierbij is, bij gebrek aan maandelijkse slachtopgaven, de hoeveelheid vlees per balansjaar beschikbaar berekend uit de slachtgegevens per kalenderjaar. Dit geschiedde door voor het balansjaar 1/3 van de produktie in het eerstgenoemde en 2/3 van de produktie in het als tweede genoemde kalenderjaar in rekening te brengen.De vaststelling van de uitvoer en het *Wehrmachts*-verbruik is wel over balansjaren bekend, maar de gehanteerde gewichtseenheden zijn verre van consequent. De cijfers voor 1942/43 zijn op basis van 'levend gewicht' en moeten dus op koud geslacht gewicht worden omgerekend. Voor 1943/44 heeft men de levende uitvoer in slachtgewicht en de geslachte uitvoer in levend-gewicht opgevoerd zonder dit duidelijk te vermelden. Het *Wehrmachts*-verbruik werd ook bij de uitvoer meegerekend.

De consumptie van kip is door mij wegens de zeer geringe omvang buiten de berekening gehouden. Ter oriëntatie heb ik een ruwe schatting gemaakt, welke uitkomt op een mogelijk verbruik van 1.000 ton ofwel ver beneden 1% van de vleesconsumptie. Andere problemen doen zich bij de opstelling van de vleesbalans niet voor.

g. Eieren

Voor eieren werden geen balansmatige overzichten aangetroffen. Om de produktie te reconstrueren werd uitgegaan van het aantal leghennen maal de gemiddelde produktie per kip. Men mag veronderstellen, dat het aantal leghennen in 1944 nog steeds op het niveau van 1943

lag. Daar in de zomer veel eieren werden ingelegd in kalk,[38] wordt voor het balansjaar 1942/43 de produktie berekend naar het aantal leghennen bij de telling van mei/juni 1942 en voor 1943/44 bij die van mei/juni 1943. Als gemiddelde jaarproduktie per volwassen hen wordt door het CBS voor 1938/39 160 stuks opgegeven; voor 1940 135 stuks en voor 1941/42 120 stuks.[39] Het RBVVO rekende bij het opstellen van de ha-waarden met 135 stuks per jaar bij een voedergebruik van plm. 40 kg graan per kip.[40] Dat aantal wordt hier in de berekeningen toegepast. De hoogte van eierproduktie, zoals die na de oorlog door het CBS werd aangegeven,[41] wordt als de verantwoorde hoeveelheid beschouwd. Een reservering voor broedeieren werd wegens de zeer geringe omvang op de balans niet opgenomen. Op de balans zijn 'stuks' en 'kg' naast elkaar opgevoerd om de controleerbaarheid te vergemakkelijken. Beide eenheden worden in de bronnen door elkaar gebruikt.

h. Vetten en oliën

Onder vetten en oliën worden uitsluitend de 'zichtbare' plantaardige en dierlijke vetten gerekend met uitzondering van boter en spek. Op deze balans komen van de dierlijke vetten dus alleen de slachtvetten voor en verder de plantaardige vetten, welke hoofdzakelijk gewonnen werden uit koolzaad en blauw maanzaad. Deze produkten werden als margarine, bak- en braadvet en spijsolie in distributie gebracht.

De diverse vetbalansen uit de bezettingsjaren maken een chaotische indruk. Er wordt gerekend op basis van 'ruw vet', 'zuiver vet' en 'vet op margarinebasis', zonder dat altijd duidelijk is op welke basis de cijfers zijn opgesteld. De dierlijke vetten worden overwegend op kalenderjaarbasis gegeven terwijl voor 1944 nauwelijks gegevens aanwezig zijn. Bovendien kloppen de balansen voor vetten zelf niet. Beginvoorraden corresponderen geenszins met voorafgaande eindvoorraden en een intern evenwicht inzake produktie en verbruik ontbreekt nogal eens. Een reconstructie is dringend nodig maar verre van eenvoudig. Hiervoor wordt de produktie van plantaardig en dierlijk vet eerst afzonderlijk berekend, waarna de uitkomsten gezamenlijk op de balans voor 'eetbare vetten en oliën' geplaatst worden. Balanscijfers van het RBVVO worden gebruikt om er de verantwoorde consumptie uit af te leiden. Tevens geven deze cijfers een beeld van de manier waarop deze vetten in distributie gebracht werden.

Plantaardige vetten

Uit de areaalcijfers en de geschatte opbrengst per hectare valt de zaadproduktie te berekenen. Trekt men hiervan het voor het komende jaar benodigde zaaizaad en de droogverliezen af, dan blijft de hoeveelheid over, die ter verwerking beschikbaar stond. Hoeveel zaad er in 1942/43 en 1943/44 in fabrieken verwerkt werd, is door het RBVVO opgegeven.[42] Een groot probleem is, dat bij de opgave voor 1942/43

TABEL LVI
Produktie van olie uit oliehoudende zaden, 1942/43 en 1943/44.

x 1.000 kg	1942/43	1943/44
in fabrieken verwerkt zaad	37.800	68.710
rendement olie[1]	41,0	42,0
ruwolie	15.498	28.858
raffinageverlies[2]	775	1.409
netto olie voor consumptie	14.723	27.449[6]

x 1.000 kg	1942/43		1943/44	
	koolzaad	maanzaad	koolzaad	maanzaad
areaal	4.036	6.602	48.509	7.827
kg/ha	2.192[4]	1.364[5]	2.303	1.364[5]
zaadproduktie	8.845	9.005	111.716	10.676
reservering zaaizaad	388	39	396	31
droog- en schonings-verliezen[3]	398	416	5.027	493
voor verwerking beschikbaar	8.059	8.788	106.293	10.434
hiervan verwerkt in fabr.	12.200		69.400	5.900
klandestien verwerkt	4.600		36.893	4.534
kl. olieproduktie (rend. 25%)	1.150		9.223	1.134
kl. zuiver olie (afgerond)	1.100		10.000	

[1] 1942/43 koolzaad 41,8 (zie COA, Archief VV, no. 17 'ha-waarden'); maanzaad 40,0 (zie COA, Archief Dols, Ordner Voedselbalansen).
1943/44 koolzaad 43,5 (zie Berichten, no. 5 (juli 1944), p. 4); maanzaad 40,0 (zie COA, Archief Dols, Ordner Voedselbalansen).
[2] Raapolie 5% (zie COA, Archief Dols, Ordner Voedselbalansen); maanzaadolie 2,5% (zie COA, Archief Dols, Ordner Voedselbalansen).
[3] 4,5% (zie Berichten, no. 5 (juli 1944), p. 4).
[4] CBS-raming (zie Tabel XIII).
[5] COA, Archief VV, no. 17 'ha-waarden'.
[6] Op RBVVO-balans van mei 1944 wordt 33.194 ton genoemd.

een zeer groot deel van het verwerkte zaad waarschijnlijk afkomstig was van voorraden en/of van de nieuwe oogst 1943/44, die eind juli 1943 beschikbaar was. De invoer van oliehoudende zaden (100 ton zonnebloempitten in 1942/43 en 50 ton in 1943/44)[43] was zo gering, dat deze in de becijfering geen rol speelt. Om nu toch de jaarproduktie te kunnen vaststellen wordt eerst de olieproduktie berekend uit de door de fabrieken verwerkte hoeveelheden zaad en vervolgens de produktie uit het klandestien geperste zaad (zie Tabel LVI). Hierbij valt voor 1942/43 uit de gegevens van E. van de Wiel[44] door omrekening

af te leiden, dat van de inlandse zaadproduktie in dat jaar plm. 12.200 ton door fabrieken werd verwerkt. Voor 1943/44 kan uit gegevens van het RBVVO[45] worden afgeleid, dat van de oogst van koolzaad 69.400 ton en van maanzaad 5.900 ton dat jaar of kort daarna door fabrieken werd verwerkt. Door deze hoeveelheden op de 'voor verwerking beschikbare' hoeveelheden in mindering te brengen, wordt de hoeveelheid 'klandestien verwerkt zaad' zichtbaar. Hieruit werd volgens het RBVVO 25 à 30% olie gewonnen 'met de beste persjes'.[46] Daarom wordt bij de omrekening van zaad op olie bij het klandestien persen met een rendement van 25% rekening gehouden.

Dierlijke vetten

Aan de cijfers op dit terrein valt geen touw vast te knopen. Duidelijk is dat slachtvetten op grote schaal verduisterd werden. Dit blijkt uit een berekening die ik gemaakt heb van de kilogrammen vet, die op basis van de officiële consumptie van dierlijk vet per slachting vrijkwamen.[47] De uitkomsten van deze berekening staan in Tabel LVII.

TABEL LVII

Kg vet per slachting officieel voor consumptie, 1940-1944.

	rundervet*	varkensreuzel	schapenvet
1940	18,9 kg	3,6 kg	3,0
1941	10,5 kg	2,7 kg	1,8
1942	5,8 kg	2,6 kg	2,0
1943	7,6 kg	2,4 kg	2,7
1944	3,5 kg	1,4 kg	1,4

* Exclusief nuchter geslachte kalveren.

Op het Rijksbureau is men na de oorlog ook aan het rekenen geweest, maar van een geproduceerde nota is alleen de verantwoording van de rubrieken in de map achtergebleven.[48] Hieruit blijkt, dat het percentage 'zuiver vet' in het ruw slachtvet was teruggelopen. Ruw rundvet en schapenvet bevatten 78% zuiver vet in 1941-1944 tegen 81% tussen 1933-1940. Voor reuzel worden slechts percentages genoemd voor 1941-1944 en wel 84% voor reuzel afkomstig van huisslachtingen en 78% voor vet van varkens geslacht voor binnenlandse consumptie.

Bovenstaande gegevens heb ik voorgelegd aan de Heer Bergström van het Instituut voor Veeteelt Onderzoek in Zeist. De cijfers voor 1940 berekend (Tabel LVII) zijn volgens hem als normaal te beschouwen. De vermindering zoals de tabel te zien geeft is onwezenlijk. De vermindering van het percentage zuiver vet in ruw rundvet vond hij dermate gering, dat deze geen duidelijke aanwijzing opleverde voor

een vermagering van het vee. Dit te minder daar ook slachting op jongere leeftijd in het spel kon zijn. Een lineaire correlatie tussen slachtgewichten en opbrengsten aan slachtvet is bovendien niet aan te brengen, zodat het bewandelen van die weg volgens hem voor mij niet open lag.

Er bleef mij niets anders over dan een ruwe schatting te maken. De bovengrens wordt hierbij bepaald door de produktie van slachtvet per slachting van 1940; de benedengrens door de berekende gemiddelde vetproduktie (consumptie) van 1943. Op basis van vermenigvuldiging met de aantallen slachtingen werd de totale produktie aan slachtvetten berekend, zodat na aftrek van de officiële produktie de achtergehouden hoeveelheden werden verkregen (zie Tabel LVIII).

TABEL LVIII
Geschatte achterhouding van slachtvetten, 1942/43 en 1943/44.

x 1.000 kg	totaal	koeien, ossen en stieren	gras-kalv.	vette kalv.	schapen	varkens
geschatte kg vet per slachting		16,35	1,0	3,0	2,9	3,0
slachtingen x 1.000 stuks	1942/43	367	132	4	97	568
slachtvet	8.129	6.000	132	12	281	1.704
officiële produktie*	5.030					
achtergehouden slachtvet	3.099					
slachtingen x 1.000 stuks	1943/44	230	44	1	76	629
slachtvet	5.915	3.761	44	3	220	1.887
officiële produktie*	2.636					
achtergehouden slachtvet	3.279					

* Berekend uit de officiële totale produktie van eetbare oliën en vetten minus de officieel beschikbare uit plantaardige grondstoffen. De cijfers benaderen die voor de kalenderjaren 1942, 1943 en 1944, vgl. CBS, Jaarcijfers, 1943-1946, p. 145, tabel 28.

Met gebruikmaking van de geschatte kilogrammen vet per slachting en het berekende aantal klandestiene slachtingen, kon ook het slachtvet, vrijkomend bij deze slachtingen worden berekend. Ook dit zal op de balans voor 'eetbare vetten en oliën' aan de officiële produktie worden toegevoegd.

Bij de opstelling van deze balans speelt ons het bestaan van tal van tegenstrijdige gegevens parten. Als eindvoorraad voor 1942/43 en beginvoorraad 1943/44 is hier het bedrag aangenomen, dat resulteert uit de opstelling van de cijfers voor 1942/43 voorzover het verantwoorde posten betreft.

i. Visserijprodukten

Deze sector is voor de voedselvoorziening van uiterst geringe betekenis geweest. Zoals uit Tabel LIX blijkt liepen tijdens de oorlog de aanvoeren sterk terug.

Naast de officiële aanvoer werd een gedeelte van de gevangen vis klandestien verhandeld. Dit kwantum werd geschat op 30%.[49] Door amateurs werd natuurlijk ook vis gevangen. Afgezien van het ontbreken van aanknopingspunten voor een berekening, kan deze post ook uit voedingsoogpunt verwaarloosd worden.

De overstap van kalenderjaren naar balansjaren levert problemen op. Voor 1942/43 kan veilig gerekend worden met een aanvoer van 73.562 ton, gelijk aan één derde van de aanvoer in 1942 plus twee derde van die in 1943. Voor 1944 zijn nauwelijks cijfermatige gegevens aanwezig. Er moet met sterk naar beneden afwijkende vangsten gerekend worden wegens de toenemende moeilijkheden waarmee de visserij te kampen kreeg. Het sterkst moet de opbrengst van de zeevisserij gedaald zijn, daar per 20 februari 1944 het gebruik van stoomtrawlers en motorloggers geheel werd verboden.[50] Uit Tabel LIX blijkt overigens dat de vangsten in deze sector toch al sterk gedaald waren. Een voor de hand liggende benadering via het *Wehrmachts*-verbruik is evenmin mogelijk. Blijkens de gegevens werd de regeling, dat één derde gedeelte van de aanvoer aan de *Wehrmacht* geleverd moest worden,[51] niet uitgevoerd (zie balans) ook al wordt de uitvoer bij het *Wehrmachts*-verbruik opgeteld. De aanvoer in het laatste kwartaal van 1943 met die in het eerste kwartaal 1944 bedroeg 29.000 ton.[52] Schat men de aanvoer in de tweede helft van het balansjaar op 20.000 ton dan zou de totale aanvoer in 1943/44 afgerond 50.000 ton bedragen hebben.

TABEL LIX
Aanvoer van visserijprodukten door de zee-, kust- en IJsselmeervisserij, 1938-1946.

x 1.000 kg	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1946
verse haring	23.225	9.781	902	934	3	85	26.964
gezouten haring	74.578	28.695	0	31	–	–	73.615
makreel	6.944	2.732	786	207	43	3	484
ansjovis	361	291	318	460	584	46	77
sprot	369	43	913	3.367	1.189	1.070	678
jonge haring	–	0	35	268	2.639	5.965	389
schelvis	7.760	5.980	1.513	0	0	0	5.598
kabeljauw	5.557	3.897	997	58	114	308	6.694
koolvis	2.158	2.044	965	0	0	0	216
wijting	2.835	2.773	2.196	3.897	2.570	1.448	5.676
poon	491	461	85	129	62	16	463
stokvis	410	79	21	0	0	0	757
spiering	563	258	394	614	88	1.482	360
leng	298	200	62	0	0	0	53
overige rondvis	376	343	38	638	109	49	395
schol	8.213	7.429	2.591	4.531	4.537	5.865	16.103
bot	588	568	467	895	520	371	830
schar	2.076	2.292	2.178	6.248	5.492	2.955	1.093
tong	1.415	1.553	584	305	145	100	3.684
tarbot	869	677	103	51	26	24	811
rog en vleet	286	143	100	25	5	19	277
overige platvis	567	459	105	78	38	34	259
oesters	849	930	803	621	557	477	1.366
mosselen (cons.)	44.431	40.268	43.797	35.334	40.602	30.499	33.033
garnalen (cons.)	3.042	3.454	2.723	5.605	2.271	1.400	2.236
garnalen drogerij	*	*	15.929	8.509	1.242	643	1.934
overige schaal- en weekdieren	1.481	1.434	544	2.444	1.277	11.962	881
snoekbaars	127	2.663	1.053	893	165	178	451
aal en paling	2.817	2.352	3.379	4.656	3.486	962	3.445
ov. zoutwatervis	132	260	623	893	405	422	677
visprodukten n.a.g. en puf	16.216	24.427	12.563	14.478	9.979	4.886	5.616
totaal	209.034	146.486	96.767	96.169	78.148	71.269	195.115

* Bij puf inbegrepen.
Bron: COA, Stadoc, kist 11, map 'visaanvoeren'.
Aldaar wordt als bronvermelding genoemd:
'1930 t/m 1941 afd. Visserijen.
1942 t/m 1943 Maandschr. maart/april. '44
1946 t/m 1947 Maandschr. januari/februari '48
Oesters 1942 Stat. zakboekje.
Oesters 1943 Driemaandelijks overzicht Afd. Visserijen'.

Balans a, granen x 1.000 kg

oogstjaar	1942/43		1943/44	
1. tarwe	reconstr.	RBVVO	reconstr.	RBVVO
areaal	143.943	143.943	148.983	148.983
produktie	376.800	281.400	438.000	325.300*
beginvoorraad	39.800	39.800	24.000	24.000
invoer	13.100	13.100	17.900	17.900
I. totaal beschikbaar	429.700	336.400	479.900	367.200
zaaizaad	23.500	38.100	22.500	44.500
verliezen	3.800	6.200	4.400	14.500
voor verbruik	402.400		453.000	
uitvoer		2.600	1.330	1.200
Wehrmacht	5.300	2.700	310	
II. aftrek totaal	34.000	49.600	28.500	
III. binnenl. verbruik	397.100	286.800	451.400	
a. industrie				
gist en spiritus	500	500	300	300
b. consumptie				
broodbereiding	260.900	224.600	286.900	286.900
waarvan eigen behoud	36.300	36.300	46.200	
c. veevoeder	1.400	1.400	1.400	1.400
d. eindvoorraad	24.000	24.000	18.400	18.400
IV. totaal verantwoord	319.400		335.100	
V. niet verantwoord	110.300		144.800	
in % van I.	25,7		30,2	
waarvan				
voor consumptie verantwoorde	110.300		144.800	
consumptie	260.900		286.900	
VI. totaal voor consumptie	371.200		431.700	

* Gedorst.

Balans a, granen x 1.000 kg

oogstjaar	1942/43		1943/44	
2. rogge	reconstr.	RBVVO	reconstr.	RBVVO
areaal	280.648	280.648	317.217	
produktie	596.700	580.900	707.100	553.000*
beginvoorraad	23.300	23.300	37.000	37.000
invoer	5.700	5.700	40.900	40.900
I. totaal beschikbaar	625.700	566.600	785.000	630.900
zaaizaad	44.400	64.600	41.900	69.000
verliezen	6.000	20.800	7.100	25.600
voor verbruik	575.300		736.000	
uitvoer	5.500	5.100	4.670	4.800
Wehrmacht	9.600	10.000	130	
II. aftrek totaal	66.900	100.500	54.800	
III. binnenl. verbruik	558.800	466.100	731.200	
a. industrie				
roggevlokken			9.500	9.500
koffiesurrogaat			1.600	1.600
gist en spiritus		900	2.800	2.800
diversen	1.100	600	400	100
b. consumptie				
broodbereiding	426.200	395.500	482.800	482.800
waarvan eigen behoud	30.700	30.700	29.600	29.600
c. veevoeder	1.400	1.400	1.000	1.000
d. eindvoorraad	37.000	37.000	33.700	33.700
IV. totaal verantwoord	531.200		585.600	
V. niet verantwoord	94.500		199.400	
in % van I.	15,1		25,4	
waarvan voor consumptie verantwoorde consumptie	426.200		482.800	
VI. totaal voor consumptie	426.200		482.800	

* Gedorst.

Balans a, granen x 1.000 kg

oogstjaar	1942/43		1943/44	
3. gerst	reconstr.	RBVVO	reconstr.	RBVVO
areaal	50.929	50.929	46.144	
opbrengst	159.700	140.000	135.400	107.000*
beginvoorraad	20.200	20.200	26.500	26.500
invoer	1.400	1.400	1.700	1.700
I. totaal beschikbaar	181.300	163.800	163.600	135.200
zaaizaad	6.600	9.100	4.500	16.400
verliezen	1.600	4.500	1.400	5.700
voor verbruik	173.100		157.700	
uitvoer	4.200	4.200	3.000	3.000
Wehrmacht	40		130	
II. aftrek totaal	12.400	17.800	9.000	
III. binnenl. verbruik	168.900	146.100	154.600	
a. industrie				
gort	48.300	48.300	34.300	34.300
koffiesurrogaat	12.300	12.300	9.100	9.100
moutwijn/gist/spiritus	10.700	10.700	12.300	12.300
bier**	11.800	11.800	7.900	7.900
diversen	1.100	1.100	400	400
b. consumptie				
broodbereiding	14.000	14.000	1.300	1.300
waarvan eigen behoud	—		—	
c. veevoeder	21.300	21.300	25.800	25.800
d. eindvoorraad	26.500		19.000	19.000
IV. totaal verantwoord	158.400		119.600	
V. niet verantwoord	22.900		44.600	
in % van I.	12,6		32,9	
waarvan voor consumptie verantwoorde consumptie	14.000		1.300	
VI. totaal voor consumptie	14.000		1.300	

* Gedorst.
** Inclusief mout van gerst (75 mout = 100 gerst).

Balans a, granen x 1.000 kg

oogstjaar	1942/43		1943/44	
4. haver	reconstr.	RBVVO	reconstr.	RBVVO
areaal	103.501	103.501	113.946	
produktie	283.900	223.200	306.400	219.000*
beginvoorraad	16.200	16.200	14.000	14.000
invoer	1.100	1.100	—	—
I. totaal beschikbaar	301.200	200.600	320.400	233.400
zaaizaad	15.400	25.500	16.700	25.400
verliezen	2.800	6.200	3.100	5.000
voor verbruik	283.000		300.600	
uitvoer	3.600	3.600	2.620	17.100
Wehrmacht	5.500	5.500	14.480	
II. aftrek totaal	27.300	40.800	36.900	
III. binnenl. verbruik	273.900	159.800	283.500	
a. industrie				
havermout	41.300	41.300	32.000	32.000
b. consumptie				
broodbereiding	—		—	
waarvan eigen behoud	—		—	
c. veevoeder	104.500	104.500	141.500	141.500
d. eindvoorraad	14.000	14.000	12.100	12.100
IV. totaal verantwoord	187.100		222.500	
V. niet verantwoord	114.100		97.900	
in % van I.	37,9		30,6	
waarvan				
voor consumptie				
verantwoorde				
consumptie				
VI. totaal voor				
consumptie				

* Gedorst.

Balans a, granen

produkt	5. rogge-vlokken		6. gort		7. bier		8. havermout	
	x 1.000 kg		x 1.000 kg		x 1.000 l		x 1.000 kg	
oogstjaar	'42/43	'43/44	'42/43	'43/44	'42/43	'43/44	'42/43	'43/44
hoeveelheid								
grondstof		9.500	48.300	34.300	11.800	7.900	41.300	32.000
rendement		(85%)	64,7%	64,7%	x 5	x 5	55,5%	55,5%
produktie		8.100	31.250	22.192	59.000	39.500	22.776	17.600
invoer					3.886	3.551		
tot. beschikbaar			31.250	22.192	62.886	43.051	22.776	17.600
uitvoer					107	51	200	
Wehrmacht			478	364			391	311
aftrek totaal			478	364	107	51	591	311
binnenlands verbruik		8.100	30.772	21.828	62.779	43.000	22.185	17.289
industrie*			1.569				19	
distributie			28.217				20.600	
centr. keukens			516					

* Voor kindervoeding, soep e.d.

Balans b, peulvruchten x 1.000 kg

oogstjaar	1942/43		1943/44	
9. groene erwten en schokkers	reconstr.	RBVVO	reconstr.	RBVVO
areaal	33.579	33.579	26.946	
produktie	93.700	65.103	61.600	48.500*
beginvoorraad	20.700	20.700	9.700	9.700
invoer	2.600	2.500	1.000	1.000
I. totaal beschikbaar	117.000	89.200	72.300	59.200
zaaizaad	5.100	6.600	4.600	7.200
verliezen	900	2.400	600	1.900
voor verbruik	111.000		67.100	
uitvoer	33.800	33.700	6.560	7.500
Wehrmacht	640	700	940	
II. aftrek totaal	40.400	43.400	12.700	
III. binnenl. verbruik	76.600	45.800	59.600	
a. industrie				
koffiesurrogaat	300	300	6.300	6.300
b. consumptie				
broodbereiding	8.100	8.100	—	—
eigen behoud**	9.900	9.900	19.000	19.000
c. veevoeder	17.900	17.900	5.900	5.900
d. eindvoorraad	9.700	9.700	11.400	11.400
IV. totaal verantwoord	86.300		55.300	
V. niet verantwoord	30.700		17.300	
in % van I.	26,2		23,5	
waarvan				
voor consumptie	30.700		17.300	
verantwoorde consumptie	18.000		19.000	
VI. totaal voor consumptie	48.700		36.300	

* Gedorst.
** 'Directe consumptie'.

Balans b, peulvruchten x 1.000 kg

oogstjaar	1942/43		1943/44	
10. kapucijners en grauwe erwten	reconstr.	RBVVO	reconstr.	RBVVO
areaal	5.009	5.009	4.484	
produktie	14.000	7.885	10.300	6.100*
beginvoorraad	2.800	2.800	2.700	2.700
invoer	—	—	—	—
I. totaal beschikbaar	16.800	10.600	13.000	8.800
zaaizaad	900	1.100	500	1.000
verliezen	100	400	100	400
voor verbruik	15.800		12.400	
uitvoer	—	—	—	
Wehrmacht			180**	
II. aftrek totaal	1.000	1.500	800	
III. binnenl. verbruik	15.800	9.100	12.200	
a. industrie				
b. consumptie				
broodbereiding	—	—	—	—
eigen behoud**	3.700	3.700	4.200	4.200
c. veevoeder	2.700	2.700	1.500	1.500
d. eindvoorraad	2.700	2.700	1.700	1.700
IV. totaal verantwoord	10.100		8.000	
V. niet verantwoord	6.700		5.000	
in % van I.	39,9		38,5	
waarvan				
voor consumptie	6.700		5.000	
verantwoorde consumptie	3.700		4.200	
VI. totaal voor consumptie	10.400		9.200	

* Gedorst.
** 'Peulvruchten', niet nader omschreven.
*** 'Directe consumptie'.

Balans b, peulvruchten x 1.000 kg

oogstjaar	1942/43		1943/44	
11. stambonen	reconstr.	RBVVO	reconstr.	RBVVO
areaal	16.335	16.335	7.264	
produktie	22.300	16.001	10.200	7.300*
beginvoorraad	5.300	5.300	5.900	5.900
invoer			100	100
I. totaal beschikbaar	27.600	19.400	16.100	13.300
zaaizaad	900	2.100	600	2.300
verliezen	200	800	600	2.300
voor verbruik	26.500		15.400	
uitvoer	100	—	—	600
Wehrmacht	420	500	590	
II. aftrek totaal	1.600	3.400	1.300	
III. binnenl. verbruik	26.000	16.000	14.800	
a. industrie				
diversen	1.300	1.300	900	
b. consumptie				
broodbereiding	—	—	—	—
eigen behoud**	7.100	7.100	3.300	3.300
c. veevoeder	1.700	1.700	2.100	2.100
d. eindvoorraad	5.900	5.900	3.800	3.800
IV. totaal verantwoord	17.800		11.400	
V. niet verantwoord	9.800		4.700	
in % van I.	35,5		29,2	
waarvan				
voor consumptie	9.800		4.700	
verantwoorde				
consumptie	8.400		4.200	
VI. totaal binnenlandse				
consumptie	18.200		8.900	

* Gedorst.
** 'Directe consumptie'.

Balans c, knol-bol-wortelgewassen x 1.000 kg

oogstjaar	1942/43		1943/44	
12. suiker	reconstr.	RBVVO	reconstr.	RBVVO
areaal	40.787	40.787	44.272	44.272
bietenopbrengst	1.362.286	1.323.000	1.607.074	
verwerkt	1.265.000		1.495.000	
suikergehalte	16,12		17,26	
rendement	12,8		13,7	
produktie	162.000	157.826	206.000	
voorraad	25.145	25.144	6.021	
invoer	7.065	7.065	11.500	
I. totaal beschikbaar	194.200	190.035	223.521	
voor verbruik	194.200		223.521	
uitvoer witsuiker	4.750	4.750	9.321	
uitvoer verwerkt	16		2.469	
Wehrmacht witsuiker	3.410	3.410	3.744	
Wehrmacht verwerkt	4.186	4.186	2.469	
II. aftrek totaal	12.362	12.346	18.003	
III. binnenl. verbruik	181.838	177.689	205.518	
a. industrie	52.314	44.063		
diversen		8.900	58.100	
b. consumptie				
centr. keukens	245			
premie suiker	410		3.500*	
distributie	114.805	117.229	117.000	
hotels, rest. en instell.	2.479		2.500	
c. veevoeder				
bijenhouders	1.400	1.400	1.400**	
d. eindvoorraad	6.021	6.020	12.900**	
IV. totaal verantwoord	190.036		213.403	
V. niet verantwoord	4.200		10.118	
in % van I.	2,4		4,5	
waarvan				
voor consumptie	4.200		10.118	
verantw. consumptie	170.253		181.100	
VI. totaal voor consumptie	174.453		191.218	

* 2.000 bietenpremie en 1.500 aardappelenpremie.
** Verondersteld.

Balans c, knol-bol-wortelgewassen x 1.000 kg

oogstjaar	1942/43		1943/44	
13. cons. aardappelen	reconstr.	RBVVO	reconstr.	RBVVO
areaal	158.706	158.706	161.204	161.204
produktie	3.769.426	3.232.691	3.190.711	3.062.495
fabr.aard. distributie	281.789	281.789	475.658	475.658
voor uitvoer			69.817	
consump.* 'eig. beh.'	20.000		20.000	
tuinen (25.000 ha)	593.775		494.825	
invoer	34.808	34.808		
I. totaal beschikbaar	4.699.798	3.549.288	4.251.011	3.538.153
pootgoed: normaal	290.167	393.000	253.237	355.000
pootgoed: tuinen	45.000		45.000	
verliezen à 2,5%	116.995	127.328	104.030	225.578
voor verbruik	4.247.636		3.848.744	
uitvoer pootgoed	222.112	175.443	272.213	229.639
consumptie			91.577	20.459
Wehrmacht pootgoed	5.108	92.795	4.638	121.358
consump.	82.839		119.347	
II. aftrek totaal	762.221	788.566	890.042	
III. binnenl. verbruik	3.937.577		3.360.969	
a. industrie	77.584	77.584	9.588	9.588
b. consumptie				
eigen behoud	425.000	425.000	441.325	441.325
distributie normaal	1.411.709	1.411.709	1.394.360	1.394.360
winteropslag particul.	59.126	59.126	20.342	20.342
plattelandsvoorz.	37.134	37.134	6.315	6.315
centrale/fabriekskeuk.	77.338	77.338	84.982	84.982
instellingen	24.269	24.269	16.708	16.708
gedroogd voor				
Nederlandse opslag	1.562	1.562		
'eig. beh.' fabr.aard.	20.000		20.000	
c. veevoeder (15%)	565.414	647.000	478.607	612.499
IV. totaal verantwoord	3.461.357		3.362.269	
V. niet verantwoord	1.238.441		888.742	
in % van I.	26,4		20,9	
waarvan				
voor consumptie	710.059		663.098	
verantw. consumptie	2.113.722		1.973.620	
VI. totaal voor				
consumptie	2.823.781		2.636.718	

* Zie balans 14A, fabrieksaardappelen.

Balans c, knol-bol-wortelgewassen x 1.000 kg

oogstjaar	1942/43		1943/44	
14A. fabr.aardappelen	reconstr.	RBVVO	reconstr.	RBVVO
areaal	52.861	52.861	50.665	
opbrengst	1.503.895	1.344.335	1.189.868	
consumptie-aard. voor verwerking	80.500**			
invoer				
I. totaal beschikbaar	1.584.395		1.189.868	
pootgoed	91.197	106.000	95.591	
verliezen à 1%	8.401	83.847	5.147	
uitvoer*			69.817	
II. aftrek totaal	99.598	189.847	170.555	
III. binnenl. verbruik	1.484.797		1.019.313	
a. industrie				
fabrieksaardappelen	840.199	840.199	514.733	
consumptie-aardapp.	80.500**	(77.584)		
totaal vermalen	900.000**		516.000***	
b. consumptie				
afgeleverd voor cons.*	281.789	281.789	475.658	
eigen behoud*	20.000	20.000	20.000	
c. veevoeder	12.500	12.500	12.500	
IV. totaal verantwoord	1.334.586		1.194.713	
V. niet verantwoord	249.809		–4.845	
in % van I.	15,8		–0,4	
VI. waarvan voor consumptie				

* Zie balans: consumptie-aardappelen.
** Conform CBS, Jaarcijfers, 1943-46, p. 142.
*** Waarschijnlijk inclusief 1.400 ton verwerkt tot bakpoeder.
( ) Niet in definitieve balans aangetroffen, wel bij die van consumptie-aardappelen.

Balans c, knol-bol-wortelgewassen x 1.000 kg

oogstjaar	1942/43		1943/44	
14. aardappelmeel	reconstr.	RBVVO	reconstr.	RBVVO
verw. hoeveelh. aard.*	900.000		516.000	
rendement	17,2		20,0	
prod. aardappelmeel	155.022	155.022	103.000	
beginvoorraad	8.719	8.719	18.702	
invoer	120		25	
I. totaal beschikbaar	163.741	163.741	121.727	
uitvoer	1.365		379	
Wehrmacht	199	199	3	
II. aftrek totaal	1.564	199	382	
III. binnenl. verbruik	162.177	163.542	121.345	
a. industrie	36.830	36.830	41.953	
waarvan in voed.mid.				
glucose (97:100)	34.000**		26.225	
aardappelmeel			9.016	
b. consumptie				
brood	92.610	92.610	44.103	
vermicelli	11.546	11.546	9.269	
overige consumptie	3.854	3.854	4.775	
totaal voor consumptie	108.010	108.010	58.147	
d. eindvoorraad	18.702	18.702	21.627	
IV. totaal verantwoord	165.106		121.727	
VI. totaal in voeding	142.010		93.388	

* Zie balans: fabrieksaardappelen.
** Aangenomen.

Balans d, groente en fruit x 1.000 kg

produkt	15. vroege aard.		16. groente		17. fruit	
balansjaar	1942/43	1943/44	1942/43	1943/44	1942/43	1943/44
veilingaanvoer	172.302	123.232	900.000	855.000	213.081	141.865
niet ingeleverd		26.488			6.919	78.135
totaal tuinbouw	172.302	149.720	900.100	855.000	220.000	220.000
particulieren tuinen			402.500	402.500		
invoer					8.624 *	
I. totaal beschikb.	172.302	149.720	1.302.500	1.257.500	228.624	220.000
uitvoer	**	**	372.506	164.887	69.786	15.767
Wehrmacht			41.248	46.176	12.339	8.470
verlies						
II. aftrek totaal			413.754	211.063	82.125	24.237
III. binnenl. verbr.	172.302	149.720	888.746	1.046.437	146.499	195.763
IV. totaal verantw.	172.302	123.232	486.246	643.937	139.580	117.628
V. niet verantwoord		26.488	402.500	402.500	6.919	78.135
VI. totaal voor cons.	172.302	149.720	888.746	1.046.437	146.499	195.763

* 335 t. gedroogde vruchten, 614 t. gezouten fruit en 7.675 t. zuidvruchten.
** Vroege aardappelen werden wel geëxporteerd in 1940 en 1941.

Balans e, zuivel x 1.000 kg

productiejaar	1942/43		1943/44	
18. volle melk	reconstr.	RBVVO	reconstr.	RBVVO
aantal koeien	1.167.001	1.162.367	1.131.700	1.131.400
gem. prod. per koe×l.	3.330	2.348	3.368	2.420
I. produktie	3.886.113	2.729.238	3.811.565	2.743.046
gem. vetgehalte		3,35		3,36
II. aftrek voor opfok	115.000	153.000	115.000	196.560
III. binnenl. verbruik	3.771.000		3.697.000	
a. industrie				
boerenkaas-melk	87.458	87.458	104.634	104.634
geleverd aan fabrieken	2.068.000	2.072.000	2.015.000	1.982.462
b. consumptie				
eigen behoud	389.232	389.232	442.610	442.610
cons. 'volle melkgeb.'	25.896	25.896	15.728	15.728
IV. totaal verantwoord	2.686.000		2.693.000	
V. niet verantwoord	1.200.000		1.119.000	
in % van I.	31%		29%	
waarvan voor consumptie eiwitwaarde	80,1%*		80,1%*	
waarvan voor consumptie cal.waarde	83,4%**		83,4%**	
verantw. consumptie	415.118		458.338	
VI. totaal voor consumptie	(1.396.000)***		(1.373.000)***	
18A. Geitemelk (4% vet)				
I, III, V en VI	55.365		53.682	

* In Tabel LX en LXI berekend als de eiwitwaarde van 961.200 ton melk in 1942/43 en van 896.319 ton in 1943/44.

** In Tabel LX en LXI berekend als de caloriewaarde van 1.000.800 ton melk in 1942/43 en van 933.264 ton in 1943/44.

*** In Tabel LX en LXI opgenomen als zijnde het gewicht van de berekende voedingswaarden voor 'het totaal beschikbaar voor consumptie'. Als 'particulier beschikbaar voor consumptie' is voor de gewichtsbepaling uitgegaan van 81,75%, zijnde het midden tussen de percentages voor de eiwit- en caloriewaarde, te weten: (981.000 ton) in 1942/43 en (914.782 ton) in 1943/44.

Balans e, zuivel; melk geleverd aan fabrieken x 1.000 kg

productiejaar	1942/43		1943/44	
19. gestand. melk 20. onder- en karnemelk	reconstr.	RBVVO	reconstr.	RBVVO
geleverd aan fabrieken	2.068.000	2.072.980	2.015.000	1.982.462
in cons. gebracht:				
gestand. melk	520.000	503.406	597.000	595.756
waarv. aan *Wehrmacht*	1.635		2.170	
onder-karnemelk	497.377	497.377	518.000	512.523
waarv. aan *Wehrmacht*	17.340		22.990	
hiervan uit melkpoeder	141.892	141.892	144.722	144.722
boterproduktie	57.559	57.205	54.800	53.887
kaasproduktie				
a) volvet	9.560	8.731	2.060	10.267
b. 40% volvet	5.557	5.478	2.936	2.536
c. 20% vet+mager	37.637	38.504	24.912	22.002
totaal kaas	53.457	52.713	29.908	34.805
melkpoeder				
vette en volle	—		—	
walzenpoeder (mager)	7.849	5.971		11.312
verstuivingsp. (mager)	11.084	10.903		14.226
melkpoeder (stand.)			1.858	
totaal melkpoeder	18.933		28.000	
caseïne (gew. zuur)	579	656		42
condens (mager)	290	36		
'Milch für Fettsparmasse'		5.643		3.599
teruglevering onder- en karnemelk aan veehouders		357.452	325.800	302.596
in % v.d. gelev. melk		17,2	16,2	15,3

Balans e, zuivel; melk geleverd aan fabrieken x 1.000 kg

produktiejaar	1942/43		1943/44	
21. boter	reconstr.	RBVVO	reconstr.	RBVVO
produktie	57.559	57.205	54.800	53.887
voorraad	9.644	9.644	2.648	2.648
I. totaal beschikbaar	67.203		57.448	
uitvoer	1.620	2.015	418	410
Wehrmacht	2.916	2.489	3.599	3.248
II. aftrek totaal	4.536		4.017	
III. binnenl. verbruik	62.667		53.431	
op kaarten		57.954		34.181
rantsoenbonnen		2.971		5.308
toewijzingen		1.528		1.183
boter voor boeren				10.327
fabriekskeukens	237			365
a. industrie (consump.)	1.349	1.293	604	604
d. eindvoorraad	2.648	–1.401	909	909
totaal binnenl. cons.	60.019		52.522	
22. kaas				
produktie: volvet	9.560	8.731	10.267	10.267
40+	5.557	5.478	2.936	2.536
30+	—	—	—	—
20+	37.637	38.504	24.912	22.002
winst bij smeltkaas	703	721	1.208	1.208
totaal produktie	53.457		39.323	34.805
beginvoorraad	9.868	9.868	11.724	11.724
I. totaal beschikbaar	63.323		51.047	
indroog	4.559	4.720	3.954	3.954
uitvoer	6.813	4.014	196	196
Wehrmacht	1.854	1.848	1.808	2.010
II. aftrek totaal	13.226		5.958	
III. binnenl. verbruik	50.097		45.089	
d. eindvoorraad	11.724		9.410	9.410
VI. totaal voor consumptie	38.373		35.679	

Balans e, zuivel; melk geleverd aan fabrieken x 1.000 kg

produktiejaar	1942/43		1943/44	
23. melkpoeder (mag.)*	reconstr.	RBVVO	reconstr.	RBVVO
produktie	18.897	16.874	zie RBVVO	28.000
beginvoorraad	11.667	11.667		12.789
I. totaal beschikbaar	30.564	28.541	40.789	
melkdistributie (19-20)	12.931			14.017
uitvoer				
Wehrmacht				
II. aftrek totaal	12.931		14.017	
III. binnenl. verbruik	17.633		26.772	
a. industrie	3.158			2.547
b. consumptie:				
'kleinverpack'				2.547
centrale keukens	530		861	
fabriekskeukens	360	237		
werkkampen	89			
diversen	34			–124**
niet bekend	85**			
denaturatie	740			
c. veevoeder		1.208		2.579
totaal verbruik		18.627		21.072
d. eindvoorraad	12.807	9.914		18.844
VI. totaal voor consumptie (excl. cons.melk)	4.256		4.724	

* Walzenpoeder en verstuivingspoeder.
** Wordt als geconsumeerd beschouwd. Mij lijkt bedoeld dat men wel weet dat de hoeveelheid geproduceerd is, echter niet waar dit quantum gebleven is.

Balans f, vlees x 1.000 kg koud geslacht gewicht*

produktie-, balansjaar		1942/43	1943/44
24. rundvlees:	van genoteerde slachtingen	102.242	70.322
	van klandest. slachtingen	4.202	6.521
	invoer		379
I. totaal beschikbaar		106.244	77.422
uitvoer (ruim 99,5% conserven)		10.625	1.573
Wehrmacht	vers	9.211	3.892
	conserven	2.396	357
II. aftrek totaal		22.232	5.822
III. en VI. totaal binnenl. verbruik c.q. cons.		84.012	71.600
IV. verantwoorde consumptie		79.810	65.079
V. niet verantwoorde consumptie		4.202	6.521
in % van III. en VI.		5,0	9,1
25. varkensvlees incl. spek:	van genoteerde slacht.	42.599	46.411
	van klandestiene slacht.	14.910	10.442
invoer			
I. totaal beschikbaar		57.509	56.853
uitvoer	vers		758
	conserven	4	
Wehrmacht	vers	4.464	3.158
	conserven		326
II. aftrek totaal		4.468	4.242
III. en VI. totaal binnenl. verbruik cq. consumptie		53.041	52.611
IV. verantwoorde consumptie		38.131	42.169
V. niet verantwoorde consumptie		14.910	10.442
in % van III. en VI.		28,1	24,8

Zie vervolg.

Balans f, vlees (vervolg)

26. paarde-, schape-, en geitevlees:	van genot. slacht.	5.585	5.226
	van klandestien geslachte schapen	6.085	4.070
	van klandestien geslachte geiten	2.994	2.820
I. totaal beschikbaar		14.664	12.116
II. aftrek totaal (schapevlees *Wehrmacht*)		74	17
III. en VI. totaal binnenl. verbruik c.q. consumptie		14.590	12.099
IV. verantwoorde consumptie		5.511	5.209
V. niet verantwoorde consumptie		9.079	6.890
in % van III. en VI.		62,2	56,9
hoenders: (plus minus 1.000 t. kip)		p.m.	p.m.
totaal binnenl. verbruik		151.643	136.310

* Op grond van 'Starings Almanak 1942' bij omrekening gerekend met de volgende slachtverliezen: runderen plus minus 45%, varkens plus minus 25%, schapen plus minus 55%. Dit is tevens conform de berekeningswijze van het RBVVO, vlg. Afd. V.V., no. 18, 'Ha-waarden'.

Balans g, eieren

produktiejaar	1942/43		1943/44	
aantal leghennen	2.560.103		1.992.264	
27. kippeëieren	x 1.000 st.*	x 1.000 kg*	x 1.000 st.*	x 1.000 kg*
produktie	345.614	21.601	268.956	16.810
invoer	8	1	13	1
I. totaal beschikbaar	345.622	21.601	268.969	16.811
uitvoer: vers	91		31	
kalk	8		13	
koelhuis	7		16	
totaal	106	7	60	4
Wehrmacht: vers	9.289		8.001	
kalk	5.119		4.178	
koelhuis	4.525		2.363	
totaal	18.933	1.183	14.542	909
II. aftrek totaal	19.039	1.190	14.602	913
III. en VI. binnenlands verbruik cq. consumpt.	326.583	20.411	254.367	15.898
IV. totaal verantwoord		12.001**		9.960**
V. niet verantw. (cons.)		9.600		6.850
in % van III. en VI.		47,0		43,1
verantwoorde cons.		10.811		9.048

* Op basis van vergelijking van voorkomende eenheden werd de verhouding 1 ei = 62,5 gram aangehouden.
** CBS, Kroniek, p. 100. Tabel 13.

Balans h, vetten en oliën x 1.000 kg

produktiejaar	1942/43		1943/44	
28. eetbare vetten en oliën (excl. boter en spek)	reconstr.	RBVVO	reconstr.	RBVVO
officiële produktie	17.000*	9.129	33.194**	33.194
kland. geperste olie	1.100		10.000	
achtergehouden sl.vet	3.099		3.279	
vet van kland. slacht.	1.583		1.338	
beginvoorraad	6.825	6.825	8.934	9.652
invoer	1.680	—	—	—
I. totaal beschikbaar	31.287	15.954	56.745	42.846
overgebracht naar techniek			2.602	2.602
uitvoer	17			
Wehrmacht	plm. 600	82	120	183
II. aftrek totaal	617		2.722	
III. binnenl. verbruik	30.670		54.023	
a. cons. ind. (plaatolie)		768		1.730
b. consumptie:				
toewijzingen		261		738
verwerkt in margarine		9.738		—
cons. op kaarten		5.105		32.083
olie met kerstmis		—		2.168
telerspremie (olie)		—		441
rantsoenbonnen				116
fabriekskeukens				1.043
sluitpost				–270
d. eindvoorraad	8.934	854	1.087	2.012
V. totaal binnenl. cons.	21.736		52.936	
verantw. consumptie	15.872	(15.872)	38.319	(38.319)
V. niet verantwoord	5.864		14.617	
in % van VI.	27,0		27,6	

* Bron: Louwes, De voedselvoorziening, p. 615.
** Bron: RBVVO-balans, mei 1944.

Balans i, visserijprodukten x 1.000 kg

29. schaal en weekdieren, en vis*	1942/43	1943/44
officiële aanvoer (70%)	73.562	50.000
zwart verhandeld (30%)	31.527	21.429
invoer	1.156	967
amateurs	p.m.	p.m.
I. totaal beschikbaar	106.245	72.396
uitvoer	14.382	3.066
Wehrmacht	1.780	2.231
II. aftrek totaal	16.162	5.297
III. en VI. voor binnenl. verbruik c.q. cons.	90.083	67.099
IV. verantwoorde cons.	58.556	45.670
V. niet verantwoord	31.527	21.429
in % van VI.	35,0	32,0

* Voor berekening van de voedingswaarden wordt rekening gehouden met de percentages in de officiële aanvoer in het:

kalenderjaar 1943	x 1.000 kg	%
schaal en weekdieren	44.981	63,0
magere vis	12.478	17,5
vette vis	2.166	3,0
matig vette vis + overig	11.644	16,3
totaal	71.269	99,8

3. De beschikbare levensmiddelen: hoeveelheid, verantwoord en klandestien gedeelte en bestemming

Op basis van de afzonderlijke balansen wordt in de Tabellen LX en LXI berekend hoeveel voeding er beschikbaar was voor verbruik; hoeveel hiervan werd ingevoerd, uitgevoerd of werd verbruikt door de *Wehrmacht*; hoeveel er beschikbaar was voor de binnenlandse consumptie en welk gedeelte hiervan officieel beschikbaar is gesteld en welk gedeelte langs particuliere, hoofdzakelijk klandestiene, wegen verkregen werd. Op basis van de hoeveelheid beschikbare levensmiddelen voor binnenlandse consumptie kan het gemiddelde verbruik per hoofd worden vastgesteld. Dit geschiedt in het volgende hoofdstuk. Waar nog toelichtingen op de berekeningswijze nodig worden geacht, staan deze vermeld op de hiernavolgende bladzijde. De tabellen bevinden zich op de uitlegvellen achterin. De omrekening van kilogrammen levensmiddelen naar voedingswaarden (calorieën en eiwitten) is uitgevoerd door Mevrouw H. Kosten-Zoethout.*

De uitkomsten inzake invoer, uitvoer en *Wehrmachts*-verbruik zijn reeds in Hoofdstuk 8 besproken (zie blz. 202 e.v.). De 'voor verbruik beschikbare' hoeveelheid voeding, welke gelijk staat aan het 'totaal beschikbare' verminderd met het gebruik van zaaizaad en opfokmelk en de verliezen, was in 1943/44 in caloriewaarde nauwelijks lager dan in 1942/43. Dat in beide jaren slechts 73% van de caloriewaarde van de 'voor verbruik beschikbare hoeveelheid' in consumptie kwam, heeft met het aanhouden van voorraden, de uitvoer, het *Wehrmachts*-verbruik en het gebruik als veevoeder te maken.

Van de 'voor verbruik beschikbare' hoeveelheid voeding werd in 1942/43 17,7% in caloriewaarde en 19,6% in eiwitwaarde achtergehouden. In 1943/44 bedroegen deze percentages 15,8% en 19,1%. Hieruit valt te concluderen dat de overheid de voedselvoorziening ook in 1943/44 in de hand heeft weten te houden. Onverwacht en zeer opvallend is de constatering, dat van de voeding 'totaal beschikbaar voor consumptie' veel hogere percentages uit particuliere kanalen afkomstig waren. Hier luiden de percentages voor 1942/43 24,2% voor de caloriewaarde en 28,2% voor de eiwitwaarde. Voor 1943/44 respectievelijk 21,6 en 26,5%. Dit is een gevolg van het feit, dat van het klandestiene gedeelte geen aftrek voor uitvoer en *Wehrmachts*-verbruik hoefde plaats te vinden, terwijl ook het gebruik als veevoeder (bijvoorbeeld haver voor de paarden) als verantwoord binnenlands verbruik verrekend is.

* Met subsidie van het Nederlands Instituut voor de Voeding (N.I.V.V.).

Toelichting bij Tabel LX en LXI
De beschikbaarheid en bestemming van Levensmiddelen, 1942/43 en 1943/44.

Voor de Tabellen: zie uitlegvellen achterin.
De samenstelling van de levensmiddelen is zoveel mogelijk berekend aan de hand van de eerste voedingsmiddelentabel, uitgave mei 1944. Deze staat in het Tijdschrift 'Voeding' van 15 oktober 1944. De berekening van de calorieën heeft volgens latere werkwijze plaatsgevonden, te weten:
1 gr. eiwit = 4 kcal. in plaats van 4,1 kcal.
1 gr. vet = 9 kcal. in plaats van 9,3 kcal.
1 gr. koolh. = 4 kcal. in plaats van 4,1 kcal.

ad 16. De voedingswaarden van groente is als volgt berekend:

	eetbaar gedeelte	kcal per 100 gram	gr. E per 100 gram
andijvie	0,85	14	2
bieten	0,89	39	2
boerenkool	0,55	70	4
groene kool	0,80	39	3,3
rode kool	0,86	30	2
sla	0,80	19	2
snijbonen	0,95	18	2
sperziebonen	0,95	61	6
spinazie	0,90	15	2
spruiten	0,82	50	5
tomaten	0,95	18	1
uien	0,94	35	1
witte kool	0,85	22	1,8
wortel	0,88	26	1
totaal	11,99	456	35,1
gemiddeld	0,85	30	2,5

ad 17. Fruit berekend als appels.

ad 22. Kaas: inlandse consumptie berekend als 20+; uitvoer en *Wehrmacht* als volgt:

	1942/43	1943/44
verhouding	63% v.v.–37% 40+	77% v.v.–23% 40+
gem. per 100 gr.	25,3 gr. E - 346 kcal.	24,8 gr. E - 350 kcal.

ad 24-26. Vlees: rundvlees - gemiddeld
varkensvlees - vet (inclusief spek)
overig vlees - als volgt:

	1942/43			1943/44			
	paard	schaap	geit	paard	schaap	geit	
verhouding:	17,6%	60,8%	21,6%	22,6%	52%	25,4%	
per 100 gr.	22	17	21	22	17	21	gr. E
per 100 gr.	111	293	127	111	293	127	kcal.
gemiddeld:							
per 100 gr.		18,7			19,1		gr. E
per 100 gr.		225			210		kcal.

ad 29. Vis: voor verhouding soorten zie balans.
eetbaar gedeelte: mosselen 0,2 (63%)
overige vis 0,6 (37%)
gemiddeld 0,35

HOOFDSTUK 12

De omvang van de consumptie en de volksgezondheid

Het beleid van de Nederlandse overheid dient in belangrijke mate beoordeeld te worden op grond van de behaalde resultaten. Nu de produktie en voedselbalansen gereconstrueerd zijn, is het mogelijk hierop concreter in te gaan. Dat geschiedt in dit hoofdstuk in twee paragrafen. In de eerste wordt de omvang van de consumptie besproken, onderscheiden naar de perioden mei 1940 tot september 1944 en september 1944 tot mei 1945. De tweede paragraaf is gewijd aan een toetsing van de gegevens inzake de voedselconsumptie aan de volksgezondheid.

1. De omvang van de consumptie

Mei 1940 tot september 1944
Uit de Tabellen LX en LXI blijkt hoeveel voedingswaarde er ten naaste bij totaal in de balansjaren 1942/43 en 1943/44 beschikbaar was. Bij deling van deze uitkomsten door het aantal inwoners, resulteert het gemiddelde verbruik per hoofd van de bevolking. Tabel LXII laat de uitkomst hiervan zien, waarbij is gerekend met een gemiddelde bevolking van 9.087.375 in 1942/43 en van 9.156.425 in 1943/44.[1] Hierin zijn de als Jood naar het buitenland reeds afgevoerde personen en zij die in het buitenland in enigerlei Duitse militaire organisatie dienst genomen hadden, niet opgenomen. Dezen werden bij hun vertrek uit het bevolkingsregister geschreven.[1] Personen die wegens arbeidsinzet tijdelijk in Duitsland verbleven, zijn hier wel meegerekend. Dit betekent, dat in werkelijkheid er nog iets meer voeding was per

TABEL LXII
Gemiddelde beschikbaarheid van voedingswaarde per hoofd per dag, 1942/43 en 1943/44.

	officieel beschikbaar		particulier verworven		totaal	
jaar	kcal	g eiwit	kcal	g eiwit	kcal	g eiwit
1942/1943	2.089	61	666	24	2.755	85
1943/1944	2.123	63	587	23	2.709	86

hoofd van de in Nederland verblijvende bevolking, dan Tabel LXII aangeeft. Het is duidelijk, dat het vertrek uit Nederland van Joden en dienstnemende personen de voedselbalans ontlast heeft. Dit aspect van de voedselvoorziening is in de door mij geraadpleegde stukken nergens voorwerp van overweging geweest.

Het gewenste gemiddelde verbruik per hoofd van de bevolking komt ten naaste bij overeen, met de voeding van de 'normale verbruiker', grofweg te omschrijven als een volwassen man/vrouw die matige arbeid verricht.[2] Volgens de thans gangbare normen moet dit voedsel tussen 2.200 en 2.500 kcal en 65 g eiwit per dag bevatten.[3] Het RBVVO ging er in de bezettingstijd van uit dat per normale verbruiker minstens 2.400 kcal nodig waren.[4] Uit het bovenstaande valt te concluderen, dat er tot en met het balansjaar september 1943/44 gemiddeld ruim voldoende voedingsstoffen aanwezig zijn geweest.

Een vergelijking met de situatie vóór 1940 is niet eenvoudig te

TABEL LXIII
Gemiddelde opname van voedingswaarde in Nederland.[5]

onderzoeker, (jaar van onderzoek),	onderzochte groep	kcal	g eiwit
Banning (1930), Zaandamse	arbeiders	3.290	92
	lagere ambtenaren	3.467	99
	hogere ambtenaren	3.380	96
Westzaanse	gezinnen	3.745	107
Tromp (1934), Utrechtse	werklozen	2.661	78
Ten Bokkel Huinink ('35), R'damse	werklozen	2.569	81,5
Bureau Stat. A'dam ('35), A'damse	werklozen	2.711	74
	niet-werklozen	3.178	
Den Hartog (1935), Groningse	landarbeiders (zomer)	3.642	121
	landarbeiders (winter)	3.305	94
	huurboer-kweker	3.504	106
	hereboer	3.551	112
	kleine middenstand	2.634	80
	paupergezinnen	2.927	73
CBS (1935-36), in 118 gemeenten	handarbeiders	3.256	
	hoofdarbeiders	3.162	
	landarbeiders	3.420	
	boeren	3.975	
Commissie Eijkel (1937)	werklozen*	3.008	81
CBS (1946/47)**	Nederlandse bevolking	2.926	
Ministerie v.Landb. en Viss. ('75)**	Nederlandse bevolking	3.057	87,6

* Verspreid over geheel Nederland.
** Beschikbaarheid.

maken, omdat een gelijksoortige berekening, zoals door mij voor de bezettingsjaren is uitgevoerd niet voorhanden is. Op basis van het in de jaren dertig verrichte onderzoek naar de voedselconsumptie van diverse bevolkingsgroepen, kan een indruk verkregen worden van het gemiddelde verbruik. Tabel LXIII geeft een overzicht van de resultaten van dit onderzoek. Voor de periode na de oorlog zijn verscheidene berekeningen voorhanden. De uitkomsten van twee ervan heb ik in de tabel ter vergelijking opgenomen.

Hoewel er nogal wat mankeert aan de uniformiteit van de berekeningen, mag men concluderen, dat de vooroorlogse gemiddelde opname per dag ruim boven 3.000 kcal per hoofd heeft gelegen.* Voor eiwit ligt de zaak minder duidelijk, maar ook hier lijkt meer dan 80 g waarschijnlijk. In caloriewaarde zou de beschikbaarheid van voedsel per hoofd in de betreffende bezettingsjaren met meer dan 10% zijn verminderd. Vreemd lijkt het hoge eiwitgehalte van de oorlogsvoeding. Mijns inziens is dit een gevolg van de gedeeltelijke vervanging van vetten als energiebron door koolhydraatrijke voedingsmiddelen, die in tegenstelling tot de vetten wel eiwitten bevatten, zoals granen, aardappelen, peulvruchten en koolsoorten. Na de oorlog stijgt de beschikbaarheid van levensmiddelen, ondanks het voortduren van de distributie en de moeilijke economische situatie in Nederland, al snel weer naar bijna 3.000 kcal.

De uitkomsten van mijn berekeningen over 1942/43 en 1943/44 zijn onverwacht hoog te noemen. Het is mogelijk dat de gemiddelden in Tabel LXII sterk beïnvloed zijn door de ongetwijfeld veel hogere consumptie door boeren, landarbeiders en arbeiders met de hoogste toeslagen. Het is dus belangrijk te weten hoe de spreiding is geweest van het verbruik over de diverse bevolkingsgroepen. Hierover kunnen enige algemene opmerkingen gemaakt worden. Daarnaast staan er cijfermatige gegevens ter beschikking, die vervolgens aan de orde komen. Deze gegevens zijn eveneens bruikbaar voor een schatting van het gemiddelde verbruik per hoofd in de bezettingsjaren waarvoor geen berekeningen werden uitgevoerd.

Inzake de spreiding van het verbruik over de diverse bevolkingsgroepen zijn er enige aanwijzingen, dat naar alle waarschijnlijkheid enige nivellering heeft plaatsgevonden. Een distributiesysteem werkt immers op zichzelf al in die richting, zeker als de overheid ruime toeslagen aan voeding verstrekt aan personen, die overwegend lichamelijke arbeid verrichten.[8] Ook wijzigde zich de situatie van de groepen inwoners wier verbruik voor de bezetting onder het gemiddelde lag. Deze waren de werklozen en hun gezinnen en kleine middenstanders, waarschijnlijk personen die in enigerlei proletaroïde handel ge-

* De FAO geeft voor 1934 tot 1938 een hoeveelheid van 3.010 kcal en 76 g eiwit.[6] Het RBVVO noemt 3.220 kcal als uitkomst van het CBS-onderzoek 1935/36 als gemiddelde voor de volwassenen (mannen en vrouwen gemiddeld).[7]

vlucht waren (vgl. Tabel LXIII). Onder invloed van maatregelen door de bezetter daalde de werkloosheid snel na een piek vlak na de bezetting in mei 1940.[9] Verder is mij uit gesprekken bekend, dat door diverse gezinnen met een laag inkomen bonnen voor boter, vlees of genotmiddelen werden verkocht. Hierdoor beschikten zij over een aanvullend inkomen, waarvoor goedkopere levensmiddelen konden worden aangeschaft. Meer gezinnen dan voorheen waren dus in staat kun kwantitatieve behoefte aan voeding te bekostigen.

Wat het koopkrachtaspect betreft valt in zijn algemeenheid te constateren, dat de kosten van voeding aanzienlijk minder stegen dan die van kleding en schoeisel, maar deze hebben wel boven de stijging der inkomens gelegen.[10] Gezien echter de grote schaarste aan consumptiegoederen valt bovendien te veronderstellen, dat een extra gedeelte van de koopkracht aan voedsel werd besteed. Ten tijde van het CBS-onderzoek in 1935/36 varieerde het aan voedsel bestede deel van het inkomen van 12% bij de hoogste inkomensklasse (*f* 6.000,– en meer) tot 44% bij de laagste inkomensklasse (minder dan *f* 1.400,–).[11] Dr. B. Pruijt komt in zijn studie over de prijsbeheersingspolitiek tot de conslusie, dat in de eerste jaren van de bezetting het inkomen van de laagst betaalde arbeiders onvoldoende was om het 'minimum-voorzieningsniveau' te kunnen realiseren. Daarna zou de situatie zich in gunstige zin gewijzigd hebben. Dit op basis van een vergelijking van de loonontwikkeling met die van de kosten van het minimumpakket voor levensonderhoud.[11a] Hoe het een en ander op voedingsgebied uitgepakt heeft, is alleen te overzien aan de hand van gegevens inzake de opname van voedsel uitgesplitst naar de diverse bevolkingsgroepen.

De ons ter beschikking staande cijfermatige gegevens komen voort uit de werkzaamheden van de kort na de bezetting ingestelde 'Commissie tot onderzoek van de voeding- en gezondheidstoestand der Nederlandse bevolking'.[12] Deze commissie werd ingesteld als subcommissie van de eveneens toen ingestelde Voedingsraad, met als taak 'door het regelmatig doen van onderzoek naar de voedings- en gezondheidstoestand der bevolking de Raad op de hoogte te houden van de situatie en de ontwikkeling op dit gebied. De Raad was hierdoor in staat, de desbetreffende autoriteiten gevraagd en ongevraagd terzake van advies te dienen in het belang van het Nederlandse volk'.[13] De commissie stond bij ingewijden al spoedig bekend als de 'Polscommissie' naar aanleiding van de vergelijking, die wat haar werkzaamheden betreft, gemaakt werd met het regelmatig voelen van de pols van het Nederlandse volk.[13]

Door de Polscommissie is een schat aan materiaal verzameld. Dit is voor een belangrijk deel bewaard, maar slechts moeilijk toegankelijk. Hiervoor zijn twee oorzaken aan te wijzen. Ten eerste is een deel van het materiaal niet gepubliceerd. Het is mij zelfs niet bekend waar het gebleven is. Het berust volgens mededeling van de huidige Secre-

taris niet meer bij de Voedingsraad. Kennelijk bestond er bij de overheid na de oorlog weinig belangstelling voor het materiaal, daar door de commissie zelf reeds in de herfst van 1945 voorbereidingen werden getroffen voor een grondige bewerking, 'vrij van politieke overwegingen'.[14] Ten tweede meen ik te moeten constateren, dat het gedeelte van het materiaal, dat in 1953 in rapportvorm het daglicht zag,[15] zeer verhullend is gepresenteerd.

Deze publicatie werd mogelijk nadat in 1949 uit het geblokkeerde kapitaal van het zogenaamde 'Volkorenbroodfonds' een 'bescheiden bedrag' ter beschikking gesteld werd waarmee een kleine commissie onder leiding van R.N.M. Eijkel, voorzitter van de Voedingsraad, aan het werk kon.[16] Het rapport is een bewerking van de gegevens, die over de voedselconsumptie verzameld werden. Aan een bewerking van de gegevens over de volksgezondheid kwam de commissie niet toe. In het rapport wordt merkwaardigerwijs geen enkele poging gedaan het gemiddelde verbruik van levensmiddelen per onderzochte groep te berekenen. Met gezochte argumenten omkleed, wordt zelfs een berekening bewust nagelaten.[17] Dit terwijl drie leden van deze commissie, te weten: Eijkel, Den Hartog en Ten Bokkel Huinink, voordien wel dergelijke cijfers publiceerden op basis van een heel wat minder groot aantal onderzochte gezinnen. Het materiaal werd zodanig bewerkt,dat per beroepsgroep in procenten kon worden aangegeven, hoe frequent een bepaalde hoeveelheid voedingsstoffen, bijvoorbeeld minder dan 2.800 kcal, werd geconsumeerd. Hieruit valt, zoals de opstellers zelf ook opmerken, niet af te leiden hoe hoog het gemiddelde verbruik was.

Uit de frequentieverdeling valt wel af te lezen, hoeveel procent van de gezinnen onder een bepaalde norm kwam (zie Bijlage 13, Tabel LXXXIV). Voor het trekken van conclusies ging de commissie uit van de Nederlandse norm (Voedingsmiddelentabel van mei 1952) van 2.800 kcal als gemiddeld benodigde hoeveelheid calorieën per persoon per dag.[18] Deze norm betreft mannen met zittend werk en werd door de Polscommissie gehanteerd als 'verbruikseenheid'. Op grond hiervan kon men concluderen, dat een zeer groot percentage van de gezinnen tekort kwam. Dezelfde conclusie zou vandaag de dag getrokken moeten worden!

Het jaar 1944 wordt buiten de conclusies gehouden. Volgens de uitkomsten van het onderzoek over de maanden januari tot en met augustus 1944 lag het verbruik toen op een aanzienlijk hoger niveau dan in de twee voorafgaande jaren (zie Bijlage 13). Dat de enquête in dat jaar slechts in de vijf Noord-oostelijke provincies werd gehouden, doet weinig afbreuk aan de algemene geldigheid der uitkomsten. De waarden wijken in de andere jaren weinig af van die in de overige provincies. Kennelijk hebben òf de onderzochte gezinnen wat royaler de verbruikte levensmiddelen genoteerd, òf hebben de medewerkers, die op het bureau van de Polscommissie de gegevens op staten over-

brachten en/of de omrekening in voedingswaarde verrichtten, de uitkomsten niet meer zoals voorheen verlaagd. Het is in ieder geval bevreemdend, dat na de oorlog, nog voor er gerapporteerd was, het basismateriaal reeds verdwenen bleek te zijn.[19]

Over de hoogte van het opgegeven verbruik, met name wat betreft de aanvulling buiten de rantsoenering om, merken de rapporteurs zelf het volgende op: 'De registratie der verbruikte hoeveelheden is steeds zo nauwkeurig mogelijk geschied. Voorzover niettemin in afwijking van de werkelijk geconsumeerde kwantiteiten is geregistreerd, ligt de conclusie voor de hand, dat de werkelijkheid een gunstiger voedingsbeeld heeft vertoond'.[20] Hierbij kan tevens opgemerkt worden, dat het bedoelde politieke gebruik van de te verzamelen gegevens de medewerkende gezinnen uitdrukkelijk in de 'Leidraad bij de invulling van de Huishoudboekjes' werd meegedeeld. Dit overigens als aansporing om de aanwijzingen zo nauwgezet mogelijk op te volgen.[21] In *Malnutrition and Starvation in Western Netherlands,* waarin gerapporteerd wordt over de bevindingen van de *Medical teams,* die bij de bevrijding West-Nederland bezochten, staat een korte samenvatting van een rapport door de Polscommissie gezonden aan het comité van uitgave. Hierin kunnen we lezen: *'The studies of the Committee were very much disturbed in consequence of the difficult circumstances people lived in under occupation, which caused suspicion of those interested in nutrional conditions and in many cases unwillingness to cooperate'.*[22]

In Deel 1a van het rapport van de Polscommissie zijn ook uitvoerige staten afgedrukt, waarin per geënquêteerd gezin de gevonden voedingswaarde en andere gegevens zoals samenstelling en inkomen worden gegeven. De gegevens zijn geordend naar onderzoeksperiode en

TABEL LXIV
Gemiddeld dagelijks verbruik aan voedingswaarde per 'verbruikseenheid', het wekelijks gemiddelde gezinsinkomen en de gemiddelde gezinsgrootte van enige beroepsgroepen tussen januari en september 1944.

categorie	aantal gezinnen	kcal	g eiwit	guldens inkomen	gezinsgrootte
Handarbeiders	84	2.640	96	38,88	5,7
Hoofdarbeiders	34	2.500	87	49,17	5,2
Middenstanders	16	2.630	84	65,22	5,1
Intellectuelen	12	2.475	87	73,93	5,6
Landarbeiders	22	3.110	108	40,90	5,7
Boeren	20	3.175	108	79,39	6,0
Gesteunden	5	2.360	78	24,09	4,2

Bron: Polscommissie.

beroepsgroep. Omdat in 1944 de gegevens het minst vervalst schijnen te zijn, zoals hiervoor is toegelicht, heb ik voor dat jaar de 'Staten met de individuele gegevens'[23] opnieuw bewerkt. Berekend werd het gemiddeld verbruik aan calorieën en eiwit van de 193 in 1944 geënquêteerde gezinnen. Tabel LXIV geeft hiervan de uitkomsten.

Daar de omrekening per 'verbruikerseenheid' (volwassen man met zittende arbeid = 1),een lager verbruik te zien geeft dan omrekening per persoon (een inwoner = 1) blijken deze uitkomsten een bevestiging van de door mij berekende hoge uitkomsten in Tabel LXII. Daarentegen blijkt de conclusie van de rapporteurs een sterk vertekend beeld te geven van de toenmalige voedingspositie, hoewel deze op basis van de door hen gevolgde analyse juist te noemen is. Over deze aangelegenheid heb ik getracht enige opheldering te verkrijgen bij dr. C. den Hartog. Hij volgde in 1952 dr. R.N.M. Eijkel op als voorzitter van de commissie.[24] Hij kon zich echter niet herinneren, waarom de rapporteurs zelf niet de gemiddelde consumptie per verbruikseenheid of per hoofd hadden berekend en gepubliceerd.[25] Verder was hij van mening, dat het berekende consumptieniveau hem niet onwaarschijnlijk voorkwam. Tot slot zei hij er blij mee te zijn, dat een historicus en niet een van hen met dit verhaal kwam. Bij mij bestaat de indruk dat de Polscommissie na de bezetting de tijd niet rijp geacht heeft om duidelijk te zeggen hoe de voedselsituatie tijdens de bezetting in werkelijkheid is geweest. Overigens heeft de Polscommissie in het rapport aan de samenstellers van *Malnutrition and Starvation in Western Netherlands* wel mededelingen gedaan waaruit kon worden afgeleid, dat de situatie vóór september 1944 allerminst slecht was.[26] Onder meer werd er op gewezen, dat in 1943 en 1944 weer een toename van het lichaamsgewicht optrad na eerder gewichtsverlies.[27]

Opvallend is overigens de hoge eiwitwaarde die in Tabel LXIV te zien is. Voor een klein aantal produkten heeft de Polscommissie een wat hoge berekeningsnorm aangehouden.[28] Mogelijk speelt ook de afronding op tientallen in de 'Staten met de individuele gegevens' een rol. Het bevestigt overigens de eerder gedane constatering, dat de voeding gemiddeld niet eiwitarmer geworden is in de bezettingsjaren.[29]

Het rapport van de Polscommissie is hier echter niet aan de orde gesteld om de uitkomsten van mijn berekeningen te bevestigen, maar omdat het licht werpt op de spreiding van het voedselverbruik over bevolkingsgroepen. Welke twijfels er ook bestaan over de juistheid van de gegevens, het lijkt waarschijnlijk, dat de jaarlijkse verschuivingen in het verbruik aan voedingswaarde, zoals bijvoorbeeld de Tabel LXXXIV (Bijlage 13) die tussen 7 genoemde beroepsgroepen te zien geeft, een redelijke afspiegeling zijn van de reële ontwikkelingen. Tevens kan op basis van de beschikbare gegevens nader ingegaan worden op de relatie tussen inkomen en voeding, die met de spreiding samenhangt.

Uit de cijfers van Tabel LXIV is reeds gebleken, dat bij geen enkele beroepsgroep gemiddeld een tekort aan voeding te registreren valt. Voor de 'Gesteunden' valt enig voorbehoud te maken. Het inkomen was dus voor geen enkele groep van de werkenden een belemmering om aan voldoende voedsel te komen. Ook de opgaven voor voeding in de 'Staten met individuele gegevens' die lager liggen dan 2.200 kcal, blijken niet te corresponderen met lage gezinsinkomens.[30]

Hoewel volgens de rapporteurs bij alle groepen behalve 'Intellectuelen' een positieve correlatie blijkt te bestaan tussen de hoogte van het inkomen binnen de eigen groep en de hoogte van de consumptie aan calorieën en eiwit, stijgt bij de 'Middenstanders' en 'Hoofdarbeiders' het verbruik aan koolhydraten niet meer als de inkomens hoger worden. Het meerdere inkomen wordt dan gebruikt voor de aankoop van dierlijke eiwitten en vetten. Bij 'Intellectuelen' daalt in dit geval zelfs het verbruik aan koolhydraten. Het verbruik bij 'Boeren' en 'Landarbeiders' stijgt wonderwel met de hoogte van het door hen opgegeven inkomen, echter vanaf niveaus waar bij andere groepen de top ligt of waar hele groepen nooit aan toekomen.[31] Uit het bovenstaande valt te concluderen, dat bij de meeste categorieën een verzadigingspunt werd bereikt wat de voorziening in de basisbehoefte aan levensmiddelen betreft.

De rapporteurs laten verder zien, dat in de jaren 1941 tot en met 1943 op enkele wijzen een nivellering van het voedselgebruik heeft plaatsgevonden. De verschillen tussen de (groepen) provincies nemen af.[32] De vanaf 1941 te constateren daling in het voedselgebruik treft in 1942 alle categorieën uitgezonderd 'Intellectuelen', 'Gesteunden' en 'Boeren'. In 1943 zet de daling zich licht voort voor 'Handarbeiders' en 'Middenstanders', terwijl het aantal calorieën voor de 'Landarbeiders' weer bijtrekt.[33] Als men aan de cijfers voor 1944, berustend op enquêtes in vijf provincies, algemene betekenis toekent, dan moet men constateren, dat de hoogste stijging de 'Landarbeiders', 'Handarbeiders' en de 'Gesteunden' betreft. Laatstgenoemde groep nam bovendien in aantal een steeds geringere plaats in onder de geënquêteerde gezinnen, zodat ik aanneem dat zij ook steeds minder voorkwamen (zie Bijlage 13). Beziet men deze cijfers als eindpunt van de verschuivingen, dan valt op dat 'Boeren' en 'Landarbeiders' dicht bij elkaar aan de top staan en dat de overige categorieën, zeker als men de te verrichten arbeid mede in beschouwing neemt, nauwelijks meer voor elkaar onderdoen, dit in tegenstelling tot de situatie in 1941. Het eerder uitgesproken vermoeden, dat er een nivellering in het verbruik van levensmiddelen heeft plaatsgevonden, wordt dus door de statistisch vastgelegde enquêtegegevens van de Polscommissie bevestigd.

Het rapport kan ons ook van dienst zijn bij de beantwoording van de vraag, hoe het in de eerste bezettingsjaren met de voedselvoorziening gesteld is geweest. Er is geen twijfel aan, dat de bezetting niet direct een wijziging van de nog steeds gunstige voedselsituatie tot

gevolg heeft gehad. Hoewel in de zomer van 1940 voor menig artikel de distributie werd ingevoerd, hoeft dit niet tot een beperking van de consumptie te hebben geleid. Er was voldoende voorraad, de toewijzingen waren behoorlijk en er waren voldoende vrije produkten om eventueel naar uit te wijken. Voorkomen moest echter worden, dat schaarste zou optreden door hamsterpraktijken. De inkrimping van de kippen- en varkensstapel leverde bovendien voor velen de gelegenheid om beslag te leggen op een extra hoeveelheid vlees.

Sinds 1941 zijn er enquêtes gehouden door de Polscommissie. Zoals reeds eerder uiteengezet is, moeten de absolute uitkomsten zeker tot 1944 als onjuist beschouwd worden. Om toch enigszins een beeld te krijgen van het voedingsverloop, heb ik op basis van de 'Staten met individuele gegevens' het gemiddeld opgegeven verbruik aan calorie-waarden berekend van de talrijkst geënquêteerde groep, namelijk de 'Handarbeiders', totaal 875 gezinnen. Hierbij zijn de gegevens van telkens vier maanden samengevat om het aantal geënquêteerde gezinnen te verhogen, waarop de te berekenen gemiddelden betrekking hebben. Hierbij moet worden aangetekend, dat ook de in de bron vermelde onderzoeksperioden zich vaak over verscheidene maanden uitstrekten, die niet altijd met de door mij aangehouden perioden corresponderen. De gegevens van een dergelijke periode zijn ondergebracht bij het trimester waarbij de periode het best aansloot. Alleen de gegevens uit 90 enquêtes, gehouden in de lange periode van 3 januari tot 9 november 1943, zijn buiten beschouwing gelaten. Tabel LXV geeft de uitkomsten van deze bewerking.

TABEL LXV

Gemiddeld verbruik aan calorieën per 'verbruikseenheid' bij 'Handarbeiders' van januari 1941 tot en met augustus 1944 in relatie tot het verbruik in 1941.

jaar	periode	kcal	verbruik in % t.o.v. 1941	aantal geënquêteerde gezinnen
1941	jan. t/m april	2.592	+1,9	113
1941	mei t/m aug.	2.505	—1,7	86
1941	sept. t/m dec.	2.537	—0,3	87
1942	jan. t/m april	2.431	—4,4	156
1942	mei t/m aug.	2.387	—6,2	105
1942	sept. t/m dec.	2.498	—1,8	59
1943	jan. t/m april	2.302	—9,5	51
1943	mei t/m aug.	2.362	—7,1	91
1943	sept. t/m dec.	2.367	—7,0	43
1944	jan. t/m aug.	2.640	+3,8	84

Bron: Rapport Polscommissie.

Aangezien het verbruik in belangrijke mate bepaald werd door het verloop van de officiële distributie is het goed dit mede in de beschouwingen te betrekken (zie hiervoor Bijlage 9). Bij de beoordeling van de grafieken inzake het verloop van de rantsoenering moet men echter steeds in het oog houden, dat de bonloze verstrekkingen aan arbeiders en anderen en de artikelen groente, fruit en vis, ook voorzover zij wel in de distributie kwamen, niet zijn meegerekend.[34]

De eerste duidelijke stap terug blijkt in de periode mei tot september 1941 gezet te zijn. Dit correspondeert met de periode van het in distributie brengen van aardappelen en melk,[35] het groeiende inzicht bij de bezetter en de Nederlandse overheid, dat de tijd van ruime exportmogelijkheden voorbij was (vgl. blz. 60 en 188) en de problemen om de oude oogst te doen aansluiten bij de nieuwe. Na augustus 1941 werd de situatie eerder beter dan slechter, totdat in het voorjaar van 1942, parallel lopend aan een tijdelijke daling van de voedingswaarde van het distributiepakket, een tweede teruggang optrad. Wederom valt in het najaar enig herstel te constateren. In het voorjaar van 1943 wordt dan het dieptepunt bereikt, eveneens samenvallend met een lichte daling van de rantsoenen. Het herstel in het najaar was geringer dan in de voorafgaande twee jaren. Voor het jaar 1944 tot aan de maand september valt bij gebrek aan voldoende gespreide enquêtegegevens een differentiatie per trimester niet meer vast te stellen. Bij de distributie trad evenals in de andere jaren het probleem op de oude oogst te doen aansluiten bij de nieuwe.

De grootte van de respectieve dalingen valt moeilijk aan te geven. Rekent men nu terug vanuit de gemiddelde beschikbaarheid van voedingswaarde per hoofd van 2.755 kcal over het verbruiksjaar september 1942/43 (zie Tabel LXII), dan krijgt men op grond van verhoudingsgetallen, af te leiden uit Tabel LXV, een gemiddeld verbruik van 2.800 kcal over 1941/42 en 2.900 kcal over de periode januari tot september 1941. Deze uitkomsten komen mij globaal genomen vrij aannemelijk voor. Dit zou betekenen dat het gemiddelde verbruik per hoofd in 1941 al duidelijk onder het vooroorlogse niveau en dat van 1940 lag. Er heeft dus een stapsgewijze - twee achteruit, één vooruit - verlaging plaatsgevonden van de beschikbaarheid cq verbruik van levensmiddelen tussen 1940 en 1944 van plm. 3.100 kcal per hoofd naar 2.700 kcal, ofwel van 12 à 15%. Verhoudingsgewijs nam de eiwitconsumptie minder af.

Wat de aanwezigheid van andere onmisbare nutriënten in de voeding betreft, merkte C. den Hartog al op, dat 'de voeding tijdens de oorlog in zeker opzicht kwalitatief verbeterde. Deze werd rijker aan mineralen en vitamines, doordat er minder verfijnde produkten zoals suiker en wittebrood werden gegeten. Er was distributie van vitamine D- en C-tabletten aan schoolkinderen, terwijl ook het eiwitgehalte voor de jeugdgroepen minder achteruitliep dan werd verwacht'.[36] Verdere oorzaken van een kwalitatieve verbetering waren de toegenomen

consumptie van groenten, peulvruchten, aardappelen, graan, magere kaas en taptemelk, bij een vermindering van de consumptie van dierlijk en plantaardig vet, vlees, eieren en genotmiddelen. Betreffende de vetconsumptie dient te worden opgemerkt, dat de totale consumptie van vetten sterk terugliep (spek, reuzel, margarine en vette kaassoorten), maar dat de boterconsumptie ten opzichte van de vooroorlogse situatie gemiddeld was toegenomen.[37]

Omdat deze vetsoorten de belangrijkste dragers zijn van de vitamines A en D,[38] zou het kunnen zijn, dat wat deze groep nutriënten betreft, er in de loop van de oorlog een tekort is ontstaan. Gelukkig kunnen een aantal caroteensoorten (carotenoïden) als provitamine A

TABEL LXVI
Mediaanwaarden per 'verbruikseenheid' van de consumptie van een aantal nutriënten door handarbeidersgezinnen, 1941-1944 en verbruiksnormen.

jaar	calcium, mg	fosfor, mg	ijzer mg	vit. A* I.E.	Vit. B 1.000e mg
1941	900	1.700	18	3.500	1.500
1942	1.100	1.900	19	3.600	1.600
1943	900	1.700	19	3.200	1.600
1944	1.200	1.900	19	4.300	1.700
norm I**	1.000	—	12	4.000	1.300 à 1.400
norm II**	800	1,5 × calcium	10	2.400 carot. +1.500 Vit. A	1.200

	Vitamine C, mg				
	jan./febr./ mrt	mrt/apr./ mei	mei/juni/ juli	aug./ sept.	okt./nov./ dec.
1941	50	40	60	110	120
1942	80	50	90	160	160
1943	50	70	60	160	160
1944	40	50	–	90	–
Norm I*			–60–		
Norm II**			–50–		

Bron: Polscommissie.
* Inclusief caroteen.
** Norm I = behoeftenorm aangehouden door de Polscommissie voor handarbeidersgezinnen.
Norm II = behoeftenormen overgenomen uit Den Hartog, Nieuwe Voedingsleer.

fungeren. Caroteen komt voor in alle groene plantedelen, terwijl geel en oranje gekleurde groenten er bijzonder rijk aan zijn.[39] Uitbreiding van de groenteconsumptie kan het tekort aan vitamine A (gedeeltelijk) ondervangen hebben. Vitamine D kan het lichaam in de zomer onder invloed van zonlicht zelf in voldoende mate vormen. Over de behoeftevoorziening bij volwassenen, schrijft Den Hartog dat waarschijnlijk de hoeveelheid, die in de zomer wordt verkregen al voldoende is om de winter door te komen.[40] Aan de kinderen werden er gedurende de wintermaanden vitamine D-tabletten verstrekt aan schoolkinderen, zuigelingen en kleuters.[41]

De Polscommissie heeft ook inzake de aanwezigheid van mineralen en vitamines in de voeding berekeningen gemaakt. Tabel LXVI geeft hiervan mediaanwaarden voor de consumptie door 'Handarbeiders', de meest geënquêteerde groep, waarvan bovendien de consumptie niet ver van het gemiddelde bleek te liggen.

Gezien het feit, dat de consumptie over 1941 tot en met 1943 duidelijk te laag is opgegeven en in een mogelijk tekort aan vitamine C in het voorjaar bovendien werd voorzien door verstrekking van vitamine C-tabletten aan arbeiders, aanstaande- en jonge moeders en schoolkinderen,[42] mag men gevoeglijk aannemen, dat de algehele situatie inzake de voorziening met mineralen en vitamines zeker niet slechter was dan voor de oorlog.

Samenvattend kan geconcludeerd worden, dat er gemiddeld tussen mei 1940 en september 1944 voldoende voedingswaarde en nutriënten aanwezig waren. Bovendien vond er een gelijkere en meer aan de arbeidsprestatie aangepaste verdeling plaats. Mochten er voor de bezetting al ziektegevallen voorgekomen zijn voortvloeiend uit gebrek aan voedingsstoffen bij misdeelde groepen, tijdens de bezettingstijd is de kans hierop eerder af- dan toegenomen. Na september 1944 verandert deze situatie.

Er is op grond van het voorafgaande een drietal redenen te geven voor de veronderstelling, dat in dezelfde periode wijzigingen in de voedselvoorziening een positieve invloed hebben uitgeoefend op de volksgezondheid:

1. door het verminderde verbruik van voedingsstoffen is het verbruik dichter bij het aanbevolen niveau komen te liggen;
2. het verbruik van een aantal belangrijke vitamines (B en C) is toegenomen, terwijl haperingen in de voorziening van vitamine C en D door verandering van seizoen via het verstrekken van tabletten aan een aantal gevoelige bevolkingscategorieën werden ondervangen;
3. het voedingsniveau van de ondersteunden (werklozen) werd zeker niet slechter, terwijl de groep als zodanig zeer belangrijk in omvang afnam.

Van de algemeen geconstateerde nivellering, lijkt mij het hier onder punt 3. genoemde aspect voor een mogelijke verbetering van de volks-

gezondheid het belangrijkste. In het rapport aan het Comité van uitgave van *Malnutrition and Starvation* maakte de Polscommissie melding van het feit, dat ook gewichtstoename werd geconstateerd. *'An explanation of this feature is probably the following: the unemployed group and paupers before occupation fared relatively well during occupation; the total amount of food contained in the ration was more than they had before'.*[43]

Nu blijft het mogelijk, dat individuen of groepen van personen het desondanks slechter kregen. Te denken valt aan onderduikers in de stad of personen, die anderszins maar moeilijk uit de voeten konden om hun officiële rantsoen met het nodige aan te vullen. Verder waren er personen die lange tijd principieel weigerden op de zwarte markt te kopen. Voor bejaarden gold gelukkig het rantsoen voor de 'normale verbruiker'. Dit betekende, dat in hun gemiddelde voedingsbehoefte naar de norm geheel voorzien kon worden door het verstrekte rantsoen aangevuld met de vrij te verkrijgen levensmiddelen.[44] Wat de onderduikers betreft bestonden er diverse illegale hulporganisaties, die succesvol hebben gewerkt.[45] Hoe volledig hun succes was, kan ik niet beoordelen.

In Tabel LXIV is te zien, dat de gemiddelde gezinsgrootte van de geënquêteerde gezinnen vrij hoog ligt. Uit Bijlage 9, grafiek 3 blijkt, dat voor jeugdigen vrij hoge rantsoenen golden. Grote gezinnen werden dus in zekere zin begunstigd. Zo ook degenen, die lichamelijke arbeid verrichtten. Voor vrouwen gold het rantsoen van de 'normale verbruiker', hoewel de behoefte aan voeding relatief minder is. Probleemgevallen moeten dus met name gezocht worden bij mannen, tussen de 21 jaar en de pensioengerechtigde leeftijd, die niet in aanmerking kwamen voor een extra toelage en geen deel uitmaakten van een grotere gevariëerd samengestelde leefeenheid. De kans is groot, dat deze groep, die aan de gedistribueerde hoeveelheden beslist te kort kwam, zijn voedingsproblematiek meer dan andere groepen wist op te lossen door zich te richten op de zwarte markt. Mijn conclusie is, dat de groep, die mogelijk tussen wal en schip raakte, niet structureel aanwijsbaar is, tenzij men diegenen ertoe wil rekenen, die als gestichtsbewoners onvoldoende ontvingen en door gebrek aan bewegingsvrijheid niet in staat waren dit tekort aan te vullen.

September 1944 tot mei 1945

Heel anders dan in de periode mei 1940 tot september 1944 was het gesteld met de voedselvoorziening tussen september 1944 en de bevrijding van West-Nederland in mei 1945. In deze periode was de eenheid op distributiegebied, die tot dan toe gegolden had, verbroken door de bevrijding van het zuiden en de stagnatie van het vervoer, waardoor Oost- en West-Nederland in twee verzorgingsgebieden uiteenvielen. Voor alle drie delen geldt, dat er zeer weinig statistisch materiaal aanwezig is, waaruit de voedingssituatie duidelijk zou kunnen worden. Het officiële rantsoen viel slechts voor een beperkt deel samen

met het werkelijk verbruik. Het maken van berekeningen inzake de niet-officiële consumptie lijkt vrijwel onuitvoerbaar en heb ik daarom nagelaten. Een kwantitatieve benadering van de voedselvoorzieningspositie is daardoor uitgesloten. Wel is het zo, dat in tegenstelling tot de schaarste aan archiefmateriaal, de literatuur over deze periode overvloedig is. Hier zal getracht worden aan de hand van het beschikbare materiaal de voedselvoorziening in die periode, toegespitst op West-Nederland, toe te lichten.

Toen op 17 september met de luchtlandingen door de geallieerden bij Eindhoven, Nijmegen en Arnhem de bevrijding van Nederland werd ingezet, was het oogstjaar 1943/44 juist afgesloten. Het graan van de nieuwe oogst was binnen, maar niet gedorst. De aardappelen waren ten dele gerooid en enige partijen waren reeds vanuit Oost-Nederland op transport gesteld.[46] Zoals elk jaar om deze tijd waren de direct voor de consumptie beschikbare voorraden bij de handel uiterst klein. Het feit dat de bezetter in West-Nederland, waar men de aanval verwachtte, slechts een voorraad van 2 tot 3 weken toestond, deed op dat moment nog niet veel terzake. Het aanleggen van wintervoorraden voor de steden van West-Nederland nam normaliter de tijd van september tot december in beslag.[46] De suikerbietencampagne zou nog moeten beginnen, maar veel kans van slagen bestond er niet, gezien de oorlogshandelingen en de moeilijkheden met het transport en de energievoorziening. In het zuiden van Nederland hebben vier van de zeven fabrieken gewerkt, in het noorden slechts één fabriek gedurende één week.[47] Ondanks het verminderde kunstmestverbruik leken de opbrengsten, gezien datgene wat de boeren per ha minimaal moesten inleveren,[48] niet tegen te vallen. Wel was door de inundaties en andere krijgsverrichtingen een belangrijk deel van het cultuurareaal voor de voedselvoorziening verloren gegaan,[49] welke oppervlakte helaas direct grensde aan het consumptiegebied van Holland en Utrecht.

Van een direct gevaarlijke situatie op het terrein van de voedselvoorziening was dus in september 1944 nog geen sprake. Wel zou men bij een gelijke omvang van de distributie aan het einde van het verbruiksjaar tekort komen. Gezien de berekende omvang van de gemiddelde beschikbaarheid per hoofd in 1943/44 van ruim 2.700 kcal,[50] zou een gemiddeld lager verbruik van 10% nog geen schade voor de volksgezondheid opgeleverd hebben. Bovendien viel te verwachten, dat Nederland voor het einde van het verbruiksjaar september 1944/45 bevrijd zou zijn. Voor de Nederlandse autoriteiten belast met de voedselvoorziening was de situatie met het oog op het sluitend maken van de voedselbalansen dus wel zorgelijk, maar reden tot grote ongerustheid bestond er niet.

Door het krijgsverloop wijzigde zich in enkele dagen dit niet al te ongunstige beeld. Door het fiasco van de geallieerde operaties bij Arnhem bleef de bevrijding van Nederland benoorden de grote rivie-

ren uit. De Nederlandse regering in Londen had eveneens op 17 september ter ondersteuning van de militaire operaties een algemene spoorwegstaking geproclameerd. Deze werd een volledig succes.[51] Direct nadat de slag om Arnhem door de Duitsers was gewonnen, liet de Rijkscommissaris, reeds op 22 september, de heren Hirschfeld en Louwes bij zich komen.[52] Hij maakte hun duidelijk, dat een voortzetting van de staking ook het scheepvaartverkeer onmogelijk zou maken. Behalve dat het militair vervoer intensiever gebruik zou moeten maken van watertransport en zonder meer voorrang genoot, zou de bezetter bij een voortzetting van de staking een embargo leggen op het vervoer naar West-Nederland. Een hongersnood werd daardoor in dit gebied onvermijdelijk. Het beste zou zijn, dat zij als de verantwoordelijke personen voor de voedselvoorziening een oproep zouden doen de staking te beëindigen. Hirschfeld en Louwes weigerden. Het embargo werd een feit.

In Oost-Nederland werd de distributie, mede dank zij de tijdig genomen decentralisatiemaatregelen op organisatorisch niveau, vrij normaal voortgezet. Omdat de afvoer naar het westen van levensmiddelen slechts op beperkte schaal kon plaatsvinden, bevond er zich in dit gebied een groot overschot aan levensmiddelen, dat deels is vervoederd,[53] deels na de oorlog nog beschikbaar was en voor een klein deel is gebruikt voor hulp aan de burgerbevolking in nabijgelegen Duitse steden.[54] Vanzelfsprekend is er in dit gebied geen honger geleden, hoewel de calorische waarde van de in distributie gebrachte levensmiddelen slechts tussen 1.300 en 1.400 kcal lag.[55] Overigens moet men zich de positie van de in Oost-Nederland aanwezige voedselvoorzieningsautoriteiten niet als eenvoudig voorstellen. Onder meer waren er problemen met de inlevering van het graan, die in hoofdzaak een gevolg waren van gebrek aan dorscapaciteit.[56] Ook het organiseren van het vervoer was verre van een sinecure.

De toestand in het westen werd zienderogen slechter. De rantsoenen daalden van een al relatief laag niveau van 1.400 kcal in september voor de normale verbruiker tot 1.000 kcal in de eerste weken van november (zie Bijlage 9, grafiek 5 en 6). De bevolking trachtte, nu een spoedige bevrijding niet meer waarschijnlijk leek, aan extra voedsel te komen door zelf bij de boeren levensmiddelen op te kopen. Er vond een ware run plaats op de akkerbouwbedrijven, die in West-Nederland slechts in enkele gebieden, zoals de Zuid-Hollandse eilanden, de Haarlemmermeer, de streek rond Zoetermeer en de Wieringermeer overheersend voorkomen.[57] De mogelijkheden tot distributie werden hierdoor verder verkleind. De medewerking van de boeren aan de officiële voedselvoorziening verminderde. Louwes schrijft het niet volledig ineenstorten van de distributie voor een belangrijk deel toe aan de invoer van 25.000 ton rogge uit Duitsland.[58] Inderdaad betekende dit ongeveer 6 kg per hoofd van de niet-zelfvoorzienende bevolking in West-Nederland. Deze rogge werd aangevoerd op basis van

een ruilcontract tegen aardappelen, die echter nooit aan Duitsland zijn geleverd.[59]

Mijn stellige indruk is, dat toen op 16 oktober het embargo grotendeels werd opgeheven en op 8 november officieel,[59a] het nog niet te laat was om een hongersnood te voorkomen. Tot dan toe had men kunnen leven van het distributiepakket aangevuld uit particuliere voorraden en uit die van producenten in West-Nederland. Op 5 november 1944 liet Louwes aan de Rijkscommissaris via Von der Wense een uitvoerige nota overhandigen inzake de noodzakelijke aanvoer van levensmiddelen. Hierin vermeldt hij, dat men met de aanwezige voorraden tot 15 november voor de distributie toekomt. Als Louwes zo'n termijn noemt, betekent het, dat er minstens nog wel voor enige weken meer was.[60] Later bleek het mogelijk te zijn 15.000 ton aardappelen en graan per week per schip aan te voeren. Dit betekende een hoeveelheid van ruim 3,4 kg per hoofd van de bevolking (4,4 miljoen) in West-Nederland. Bovendien viel van de zijde van de bezetter na 8 november 1944 geen bewuste tegenwerking, 'afgezien van betrekkelijke bijzaken' meer te bespeuren ten aanzien van de maatregelen van Nederlandse zijde genomen ter voorziening van de bevolking van het westen. Dit blijkt uit een naoorlogse verklaring van het Rijksbureau,[61] die gezien het tijdsbestek zeker niet te gunstig voor de bezetter is opgesteld.

De verantwoordelijke autoriteiten op het terrein van het vervoerswezen bleken echter niet in staat het scheepvaartverkeer voldoende op gang te krijgen.[62] Ten gunste van hen moet vermeld worden, dat dit ook geenszins eenvoudig was. Veel schepen waren door de militaire autoriteiten gevorderd of 'ondergedoken'. Brandstof was moeilijk te krijgen en de gevaren, aan een tocht over het IJsselmeer verbonden, waren groot. Wat aangevoerd werd moest meestal Amsterdam passeren, wilden de levensmiddelen in andere steden in distributie gebracht kunnen worden. Dit lukte door het optreden van burgemeester Vôute en ook van de illegaliteit slecht en daardoor kwam bovendien de gelijke verdeling ernstig in gevaar.[63] Ook de door de voedselvoorzieningsautoriteiten ingestelde 50/50 regeling (de helft voor de vervoerder, de helft voor de overheid) leverde slechts geringe hoeveelheden voedsel op voor de distributie.[64]

Het is onmiskenbaar de grote verdienste van Hirschfeld, dat hij uiteindelijk het vervoer op gang wist te krijgen. Hij slaagde hierin door de oprichting van de 'Centrale Reederij (voor de) Voedselvoorziening' op 5 december, die het monopolie kreeg inzake het scheepvaartvervoer.[65] De nog beschikbare schepen werden onder garantie van de overheid* ingezet om de in Oost-Nederland opgeslagen levensmiddelen over te brengen naar het westen, om ze aldaar over te dragen aan

* Ook hier was het Landbouwcrisisfonds goed voor.

de voedselvoorzieningsautoriteiten ter distributie. Het succes was groot. In de week van 18 tot 24 december werd 13.000 ton levensmiddelen overgebracht (zie Bijlage 9, grafiek 7). Helaas trad op 23 december de vorst in waardoor al spoedig het scheepvaartverkeer werd gestremd.[66]

De rantsoenen daalden begin januari 1945 tot 500 kcal per dag voor normale verbruikers.[67] Voor velen was de enige mogelijkheid om nog aan extra voedsel te komen een tocht te ondernemen naar de Wieringermeer of Oost-Nederland, terwijl voor zuivelprodukten en groente de bedrijven in West-Nederland voortdurend werden bezocht. Zo mogelijk werden kinderen ondergebracht bij gezinnen in Oost-Nederland, particulier of via kerken en hulporganisaties.[68]

Nu het vervoer over water, zolang de vorst aanhield en het ijs nog niet voldoende gesmolten was om een doorvaart mogelijk te maken, onmogelijk geworden was, kwam, zoals A.J.C. Rüter het uitdrukt, de spoorwegstaking weer in het middelpunt van de belangstelling te staan.[69] Voor de Nederlandse regering in Londen was voortzetting van de staking na het uitblijven van een bevrijding een even netelige kwestie als het embargo al spoedig was voor de bezetter. In overleg met de geallieerden werd in oktober, na afweging van diverse aspecten, besloten de staking te laten voortduren.[70] Een van de argumenten was, dat via het vervoer over water voldoende levensmiddelen konden worden aangevoerd indien de bezetter dat niet verhinderde. Dit standpunt bleek juist; het werd echter achterhaald op het moment dat het vaarwater dichtvroor. De talrijke contacten over deze zaak in januari 1945 tussen de civiele Duitse autoriteiten, de autoriteiten in Nederland, het verzet en de regering in Londen hebben er niet toe geleid, dat het Nederlandse spoorwegverkeer werd hervat. Op 25 januari gaf de regering in Londen last de staking onverzwakt door te zetten; op 6 februari opende zij de mogelijkheid de staking te beëindigen als de vorst zou aanhouden. De omslag in het weer was toen juist ingetreden.[71] Midden februari kwam het transport over water weer op gang.

Hoe bitter voor de voedselvoorzieningsautoriteiten de pil was, moge blijken uit het volgende verhaal, dat ik opgetekend heb uit de mond van Dols.[72] Het RBVVO onderhield nauwe relaties met twee personen van de civiele bezettingsautoriteiten, die de zaak van de voedselvoorziening van het Nederlandse volk een goed hart toedroegen. Dit waren de *Beauftragte* voor Zuid-Holland dr. E.A. Schwebel en G. Rohde, in die tijd plaatsvervangend leider van *Ernährung und Landwirtschaft*. Op hun initiatief werd onderhandeld over beëindiging van de spoorwegstaking ten behoeve van de voedselvoorziening. Vanzelfsprekend werd Hirschfeld hierbij betrokken. De Duitsers waren bereid belangrijke concessies te doen, onder meer het stopzetten van de razzia's. Louwes achtte de nood zo hoog en de zaak zo serieus, dat hij zich op 25 januari, de dag na het laatste gesprek, vergezeld van Dols naar Utrecht begaf om overleg te plegen met de aartsbisschop, mgr. J. de Jong.

Deze stelde, dat hoe groot de ernst van de zaak ook was, uitsluitend de Nederlandse regering in Londen voor de spoorwegstaking verantwoordelijk was en de bezetter voor het instellen van het embargo en de daaruit voortvloeiende gevolgen. Voor Louwes was dus geen enkele verantwoordelijkheid weggelegd en hij diende zich derhalve van elke inmenging te onthouden. Het enige wat hij kon doen, was de bezetter naar Londen verwijzen.

Door de bezetter werd met behulp van Duits spoorwegpersoneel enig spoortransport in stand gehouden. Op aandrang van Hirschfeld heeft de bezetter in januari een drietal treinen laten rijden ten behoeve van levensmiddelen voor de Centrale Keukens.[73] Of de civiele Duitse instanties in Nederland in staat waren meer te doen, valt moeilijk te zeggen. Het militaire verkeer had natuurlijk te allen tijde voorrang en waarschijnlijk zou het nodig geweest zijn meer brandstof en personeel uit Duitsland aan te voeren. Men vergete niet, dat het brandstofprobleem, nu Noord-Nederland afgesloten was van kolenaanvoer uit Limburg, niet onderdeed voor het voedingsvraagstuk, terwijl voor de handhaving van de voedselvoorziening brandstof onontbeerlijk was. Inmiddels kwam in januari 1945 de hulpverlening van buitenaf op gang. Uit Roemenië werd namens het Internationale Rode Kruis per spoor 2.600 ton tarwe aangevoerd.[74] Deze lading werd kort na 8 januari te Rotterdam bij de Meneba gelost.[75] Verder kwamen eind januari de eerste twee schepen aan in Delfzijl, gezonden door het Zweedse Rode Kruis. Vervolgens half februari een schip uit Portugal met een lading van het Zwitserse Rode Kruis. Eind februari en begin maart arriveerden nogmaals twee schepen uit Zweden. In Delfzijl werd in totaal ruim 15.000 ton levensmiddelen aangevoerd.[76] Begin maart werd wederom een zending van 2.600 ton (rogge) per spoor uit Roemenië aangevoerd. Tevens werd per trein rond 20 maart een zending van ongeveer 166 ton diverse levensmiddelen aangevoerd en tevens kleding en geneesmiddelen, te verdelen in gestichten voor jeugdigen, blinden, ouden van dagen en dergelijken.[77]

Wat de betekenis van deze zendingen was, valt moeilijk aan te geven. De zendingen uit Roemenië* kwamen rechtstreeks op de plaats van bestemming aan, wat in de gegeven omstandigheden van het hoogste belang was. De eerste ladingen, die in Delfzijl arriveerden, konden wegens het ijs niet direct afgevoerd worden. Eerst in de week van 26 februari tot 3 maart kon met de distributie worden begonnen.[79] Wel was aan de aanvoer in Delfzijl het nadeel verbonden, dat er beslag werd gelegd op de schaarse scheepsruimte en brandstof. De schepen, die tussen Delfzijl en Amsterdam werden ingezet, hadden in dezelfde periode minstens evenveel levensmiddelen uit Oost-Nederland kunnen aanvoeren. Toch moet de operatie als uiterst positief beschouwd

* Het graan werd vervangenderwijs uit Essen aangevoerd.[78]

worden om de volgende redenen: de voedingswaarde van de zendingen lag aanzienlijk hoger dan van de levensmiddelen, die uit het eigen land konden worden aangevoerd en het betrof grotendeels produkten, die zonder verdere verwerking (brandstof!) gebruikt konden worden. Tenslotte werden de levensmiddelen gratis uitgereikt,[80] hetgeen het psychologisch effekt van de hulpverlening, samen met de heerlijk gevonden smaak, moet hebben versterkt. Overigens waren de problemen gepaard gaande met de verdeling ontzettend groot, hoe kon diefstal worden voorkomen, wie moesten er in aanmerking komen, was de distributietechniek toereikend? Bovendien betrof het 13 verschillende artikelen te verdelen over 4,4 miljoen burgers. Ondanks geuite bezwaren is mijn indruk, dat de problemen redelijk goed zijn opgelost.[81]

Mede door de overigens veel omvangrijkere aanvoeren uit Oost-Nederland konden de rantsoenen in maart en april weer enigszins worden opgevoerd. Toch dreigde er groter gevaar dan ooit. Terwijl de geallieerden in april 1945 oprukten in de richting van de hoofdstad van het Duitse rijk, werd Oost-Nederland bevrijd. De vesting Holland bleef onaangetast. Daardoor werd West-Nederland wel gespaard voor oorlogsgeweld maar de voedselsituatie werd slechter dan ooit. Aanvoer van hulpgoederen via Delfzijl werd onmogelijk. Op 21 april kwam het verkeer tussen Oost- en West-Nederland geheel stil te liggen.[82] De laatste Rode Kruiszending kwam via den Helder binnen.[83] Daar de voorraad uiterst gering was, leidde dit op korte termijn tot een vrijwel kompleet ineenstorten van de distributie. Op 29 april werd de laatste kilo aardappelen en het laatste halve brood per persoon toegewezen. 'Behalve melk en vlees, dat men overigens niet dan zeer moeilijk ter beschikking kon krijgen, was er niets meer. Het was dus werkelijk afgelopen en zou de bezetting een maand langer hebben geduurd, dan zou het aantal gevallen van hongersterfte een veelvoud van het toch reeds zo hoge aantal hebben bedragen', zo schrijft Louwes in 'Onderdrukking en Verzet'.[84]

Louwes was overigens niet van plan bij de pakken neer te gaan zitten. Mocht er begin mei niet tijdig hulp komen, dan moest de nog in ruime omvang aanwezige rundveestapel afgeslacht worden. Hiertoe gaf hij per 17 april 1945 opdracht aan de PBH's (zie Bijlage 14). Of hij dit zonder gebruik van de sterke arm voor elkaar had kunnen krijgen, valt te betwijfelen; 'geen redelijk denkend mensch zal U daarin niet willen bijstaan', zo eindigde hij bemoedigend zijn schrijven.[85] De veehouders hadden tot dan toe in de hongerwinter slecht aan hun leveringsplicht voldaan.[86] Er was voor hen, gezien de enorme toevloed van geld en ruilgoederen, weinig reden hun kapitaal, i.c. hun vee, te vernietigen.

Zover is het niet gekomen. Op 3 of 4 april* reeds had de Rijkscommissaris aan Hirschfeld laten weten, dat de Duitsers bereid waren over de staking van de strijd te spreken, wanneer zij in West-Nederland geheel van Duitsland zouden zijn afgesloten. Tijdens de onderhandelingen hierover kon bovendien met de aanvoer van levensmiddelen van buiten af begonnen worden. Ondanks alle medewerking van de bezetter bij het tot stand brengen van de contacten, duurde het tot 30 april 1945 voordat in Achterveld de eerste officiële bespreking over de uit te voeren hulpacties tussen Duitse, Geallieerde en Nederlandse autoriteiten plaats vond.[88] Intussen waren de Engelsen op zondag 29 april met de *'airdroppings'* begonnen en stonden colonnes vrachtwagens met levensmiddelen klaar langs de weg tussen Wageningen en Rhenen voor transport naar West-Nederland.[89] Het ordentelijk in distributie brengen van deze levensmiddelen kostte enige tijd, zodat de rantsoenen eerst na drie weken sprongsgewijs op het gewenste niveau kwamen te liggen (2.200-2.400 kcal).[90] De weken vóór en een korte tijd vlak na de bevrijding moeten voor velen tot de ergste behoord hebben van deze periode van groot gebrek, die in het algemeen wordt aangeduid met 'de hongerwinter'. Een belangrijk psychologisch gunstig effekt moet beslist van de *airdroppings* zijn uitgegaan. Misschien hebben sommigen daardoor de moed om verder te leven behouden. Evenals bij de kwestie van het voortduren van de spoorwegstaking ten tijde van de vorst, moet hier de vraag gesteld worden, of een tijdig inspringen op de bereidheid van de bezetter te onderhandelen over aanvoer van levensmiddelen niet opgewogen zou hebben tegen mogelijke politieke, militaire en psychologische nadelen, welke de geallieerden en onder meer een aantal verzetsgroepen van dergelijke onderhandelingen verwachtten. Op deze vragen moet ik, gezien mijn gebrek aan kennis van de argumenten van de betrokken partijen, het antwoord schuldig blijven.

Trachten we nu de voedingssituatie in West-Nederland tijdens de hongerwinter te overzien, dan kunnen we samenvattend het volgende hierover opmerken:

1. De hoogte van consumptie per hoofd is onbekend.
2. Het officiële rantsoen was al gauw gedaald onder een niveau

* Louwes schrijft: 3 of 4 april; Dols: omstreeks 4 april; H. van der Zee: 2 april.[87] Mijns inziens blijkt hieruit het veelvuldige contact tussen Duitse en Nederlandse autoriteiten (Rohde, Schwebel, Louwes en Dols), zodat men niet meer precies weet welke datum aan te houden voor het officieel betrekken van Seyss-Inquart en Hirschfeld.

waarop ziekten, op termijn gevolgd door de dood, onvermijdelijk waren. Dit ondanks enige hulp van buiten.

3. Uit de slechte aflevering van produkten door de boeren kan worden afgeleid, dat er heel wat meer geconsumeerd is dan uit de distributiecijfers blijkt. Ook al zou dit 100% meer geweest zijn, dan nog moet er van een voedingstoestand gesproken worden, die op lange termijn tot een ernstige aantasting van de gezondheid moest leiden.[91] Een gemiddelde verdubbeling van het rantsoen is niet onwaarschijnlijk te achten, wanneer men bedenkt, dat voor de hongerwinter ook al bijna 30% van de voeding niet-officieel werd verkregen en de inlevering in 1944/1945 veel slechter was dan ooit daarvoor.
4. Daar tijdens de hongertochten overwegend boerenbedrijven in West-Nederland bezocht werden,[92] hebben deze meer invloed gehad op de verdeling van de in West-Nederland aanwezige levensmiddelen, dan op de hoeveelheid beschikbaar voedsel, welke daardoor weinig toenam. Gezien vanuit het algemeen belang bracht deze vorm van voorziening een heilloze verspilling van energie.
5. Groente was er bij afwezigheid van export in dubbele hoeveelheid van de veilingaanvoer aanwezig. Een deel hiervan werd gedistribueerd. Dit is in de distributietabellen (grafieken) niet meegeteld. Hoewel groente slechts in geringe mate heeft kunnen bijdragen aan de energievoorziening, valt de betekenis ervan voor de volksgezondheid niet te onderschatten.
6. Melk was er minder voorzover er in de winter normaliter 'aanvullingsmelk' uit andere provincies naar West-Nederland ('Wettelijk Gebied') werd vervoerd.[93] Door het tekort viel het de voedselvoorzieningsautoriteiten zwaar melk voor de hoognodige distributie aan zieken, jeugdigen en andere gerechtigden beschikbaar te krijgen.
7. Hetzelfde geldt voor vlees, dat slechts in zeer geringe hoeveelheden in distributie gebracht kon worden.
8. Van alle overige levensmiddelen bestonden zeer grote tekorten.
9. De niet verwerkte suikerbieten hebben op vrij grote schaal, op enigerwijze aangewend, tot voeding gediend. Officieel werd per hoofd zeven keer 3 kg bieten gedistribueerd.[94]
10. De Centrale Keukens hebben een zeer belangrijke bijdrage geleverd aan de voeding van de bevolking. Een bijkomend voordeel hiervan was, dat particuliere personen voor de voedselbereiding niet zelf over brandstof behoefden te beschikken. Ook in het voedsel van de Centrale Keukens werden suikerbieten verwerkt. De uitgereikte porties zijn slechts verrekend in de hoogte van de verstrekte rantsoenen (zie Bijlage 9, grafieken 5 en 6) inzoverre bonnen werden ingenomen.
11. Voor zieken zijn bijzondere regelingen getroffen in samenwerking

met het Interkerkelijk Bureau.* Dit kon er natuurlijk niet toe leiden, dat er aan hen voldoende levensmiddelen ter beschikking konden worden gesteld. Toch heeft het velen de mogelijkheid gegeven te overleven.

12. Het rantsoen voor jeugdigen daalde relatief minder dan voor oudere personen (zie Bijlage 9, grafiek 5 en 6).
13. Zij die er onvoldoende in slaagden buiten de distributie om aan levensmiddelen te komen, vormden de meest bedreigde groep. Overwegend zal dit alleenwonende ouderen betroffen hebben (elders weduwnaars en kostgangers genaamd)[96] of personen verblijvende in inrichtingen.
14. Op basis van de bevindingen van de *'Medical teams'*, die terstond na de bevrijding een onderzoek instelden en daarbij ook naar het genoten voedsel informeerden, valt geen conclusie te trekken inzake de hoogte van de consumptie. De consumptie was vlak voor de bevrijding extreem laag en de onderzoekers maken niet duidelijk of overal arme stadsdelen zijn uitgezocht, zoals dat voor den Haag vermeld is, en evenmin hoe de consumptie per hoofd is berekend, bijvoorbeeld of kinderen erbij inbegrepen waren.[97] De opgegeven hoeveelheden liggen tussen 633 kcal in Den Haag en 1.452 kcal in Dordrecht.[98]

De vraag, wie er verantwoordelijk was voor deze situatie, is verre van eenvoudig te beantwoorden. Het bovenstaande relaas geeft verschillende oorzaken aan van het gebrek aan voedsel. Wat dit punt betreft, ben ik heel wat minder stellig dan de uitgebrachte beschuldigingen tegen Seyss-Inquart te Neurenberg.[99] De rechters hebben bij de gronden die leidden tot zijn veroordeling, de verantwoordelijkheid voor de hongersnood niet opgenomen.[100] Na de herroeping van het embargo blijkt, dat bij de bezetter, althans in de kring rondom Seyss-Inquart, steeds meer de bereidheid bestond hulp van buiten toe te laten. Seyss-Inquart achtte zijn houding in deze zelfs van dien aard, dat hij na zijn ter dood veroordeling aan Hare Majesteit de Koningin verzocht voor hem gratie te willen bewerkstelligen omwille van het feit, dat hij van december 1944 tot en met april 1945 alles had gedaan om de ergste rampen van het Nederlandse volk af te wenden.[101] Een erkenning hiervan zou wat de slechte voedingssituatie betreft een vingerwijzing in de richting van de geallieerden en de regering in

* Het IKB mocht evenmin als andere instellingen, zoals gemeenten en de Nederlandse Volksdienst, zelfstandig distribueren. Wel kon het IKB, in het leven geroepen door het Interkerkelijk Overleg, op medische of sociale indicatie bijzondere hulp verlenen uit de haar ter beschikking gestelde goederen, voornamelijk levensmiddelen, ongeacht kerkelijke of politieke gezindte. Ook het uitzenden van kinderen behoorde tot de taken. De samenwerking met het RBVVO was goed (Louwes werd door het IKB uitgenodigd om de officiële beëindiging van het werk van de plaatselijke bureaus bij te wonen per 1 augustus 1945 in verband met de belangrijke steun door hem verleend).[95]

Londen opgeleverd hebben. Onwaarschijnlijk is het verder, dat de Duitse autoriteiten in Nederland meer hulp uit Duitsland hadden kunnen krijgen, gezien de minstens even grote chaos, die daar heerste en de voorrang die nog steeds aan de oorlogsvoering werd gegeven. In zijn rede van 8 januari 1945 deelde de Rijkscommissaris mee, dat het Rijk niet in staat was meer te doen.[103] Dat de regering in Berlijn voor de situatie in laatste instantie verantwoordelijk was, is aan geen twijfel onderhevig.

Dit neemt niet weg, dat de Nederlandse regering en de geallieerden door tijdiger in te spelen op de avances van civiele Duitse autoriteiten in Nederland, de last van de laatste bezettingsmaanden zeer hadden kunnen verlichten. Hiertegen bestonden kennelijk geen principiële bezwaren. Immers op 6 februari stapte de regering af van haar standpunt inzake de onvoorwaardelijke handhaving van de spoorwegstaking en op 30 april onderhandelden de geallieerden met het hoofd van het civiele bezettingsautoriteiten zonder dat een onvoorwaardelijke overgave werd geëist. Ook militaire belangen waren zeker in het voorjaar niet meer in het geding. Indien dus uitsluitend om opportunistische redenen, zoals het incrimineren van de bezetter en de vrees voor schade aan eigen imago, de hulpverlening door de geallieerden zolang is uitgebleven, dan moet de prijs die de bevolking in het bezette gebied daarvoor moest betalen, hongersnood en voortgaande terreur, mijns inziens een te hoge genoemd worden. Dat er bij velen een groot wantrouwen bestond ten opzichte van de bedoelingen van de bezetter is er mede oorzaak van, dat de sinds 16 oktober 1944 gegeven tekens van bereidheid tot het toestaan van hulp niet of pas zeer laat werden beantwoord. Dit wantrouwen is begrijpelijk en vloeide in belangrijke mate voort uit het feit, dat bij de bezettende autoriteiten (Rijkscommissaris, *SS, SD* en *Wehrmacht*) geen eenheid van optreden bestond.

Wat de rol van Hirschfeld en het Rijksbureau betreft moet men stellen, dat door hen niets nagelaten is om de situatie onder controle te houden en te verbeteren. De verdeling van het beschikbare voedsel is Louwes echter in belangrijke mate uit handen gegleden, kort nadat tengevolge van de spoorwegstaking en het embargo de run van particulieren op de boerenbedrijven was ingezet. Naast het te grote tekort, waardoor volgens Louwes een distributiesysteem ondergraven wordt, acht ik eveneens de tweespalt, op dat moment aanwezig tussen bezetter en voedselvoorzieningsautoriteiten, een belangrijke oorzaak hiervan. Louwes kon de boeren niet meer dwingen. Ik vrees dat zijn vooroorlogse voorspelling toen in vervulling is gegaan, dat de boeren corrupt zouden worden, als de overheid er niet in slaagde het prijspeil in handen te houden.[104] Uit allerlei verslagen van hongertochten valt op te maken, dat niet alle boeren zich immoreel verrijkt hebben en zo dient mijns inziens ook de uitspraak van Louwes niet generaliserend te worden verstaan.

Dat het Rijksbureau bleef functioneren is behalve voor de verdeling

ook anderszins van grote betekenis geweest. Met Oost-Nederland, waar de Algemeen Secretaris van het RBVVO, mr. J.Th. Bonnerman, naar toe gestuurd was, werd door gebruikmaking van koeriersdiensten van Von der Wense contact onderhouden, waardoor met name het verzenden van levensmiddelen voordelig beïnvloed werd.[105] A.H. Boerma was in september 1944 al door Louwes met medeweten van de bezetter naar Zuid-Nederland gezonden om aldaar bij de voedselvoorziening behulpzaam te zijn en het zenden van hulpgoederen voor te bereiden.[106] Louwes bleef na de bespreking in Achterveld achter in bevrijd gebied, om er de aanvoer naar West-Nederland mede te regelen.[107] Niemand beter dan hij wist waar de nood het hoogste was. Het feit, dat West-Nederland over een intact distributieapparaat beschikte, heeft naar getuigenis van verscheidene personen,[108] veel bijgedragen tot het succes van het *relief*, zoals de hulpacties van de geallieerden kortheidshalve werden aangeduid. Tenslotte valt de betekenis niet te onderschatten van het feit, dat de civiele bezettingsautoriteiten in de personen van Hirschfeld en leden van het Rijksbureau over gesprekspartners beschikten, die hen ertoe konden bewegen moeite te doen hun collega's van de *SS* en de *Wehrmacht* in toom te houden. Men denke aan het beschikbaar houden van scheepsruimte, het veiligstellen van levensmiddelen en de veiligheid van persoon en leven van hen, die werkten voor de voedselvoorziening. Het RBVVO beschikte, zonder twijfel met kennis van Seyss-Inquart, over rechtstreekse verbindingslijnen met het verzet en met de regering in Londen en haar vertegenwoordigers in bevrijd gebied. Een van de medewerkers, mr. C.J. van Schelle, behoorde tot het College van Vertrouwensmannen, terwijl verder met dit college contact werd onderhouden via L. Neher.[109] Louwes schrijft over zijn contacten met Londen: 'Reeds direct nadat de aanval bij Arnhem mislukte, was in een van mijn berichten, welke door een geheime zender naar Londen was doorgegeven, aangedrongen op een *relief*-actie, welk verzoek daarna vele malen is herhaald. Zelfs werd daarbij de mogelijkheid geopperd om voedsel uit de lucht neer te werpen'. Dat deze contacten eerst een week voor de bevrijding tot het beginnen met geordende *relief*-acties leidden, doet niets af aan hun betekenis. De mogelijkheid bestond immers bij eventuele hulpacties gebruik te maken van bestaande distributiekanalen. Bij de aangekondigde *airdroppings* voor 24 april was wat de verdeling betreft niets voorzien en ze werden dan ook terecht door de bezetter en Louwes afzonderlijk afgewezen.[110] Dat het in het wilde weg uitstrooien van voedselpakketten in die situatie tot moord en doodslag en het zich overeten enerzijds en voor velen het voortduren van de honger anderzijds moest leiden, zal op dit moment geen weldenkend mens durven betwijfelen. Ook de regering in Londen heeft tenslotte van het bestaande distributieapparaat heilzaam gebruik gemaakt. Waarom echter het contact met Londen vanuit het Rijksbureau tot vlak voor de bevrijding steeds, naar mijn stellige

indruk, eenzijdig is geweest, is mij onbekend. Het zou zeker voor Louwes van groot belang geweest zijn te weten, dat er een spoorwegstaking op komst was. Tegenover prof. A.J.C. Rüter verklaarde hij het gedrag van de regering in Londen in deze niet verantwoord te vinden.[111]

2. De volksgezondheid

In Hoofdstuk 2 heb ik uiteengezet, dat het beleid inzake de voedselvoorziening gericht was op de handhaving van de volksgezondheid waarbij, zo er een keuze gemaakt diende te worden, deze zou uitvallen ten gunste van de jeugd, omdat daarmee de volkskracht voor de toekomst het best bewaard zou zijn. Daartoe heb ik, wat de hoogte van de consumptie betreft, de bezettingstijd ingedeeld in twee perioden: mei 1940 tot september 1944 en september 1944 tot mei 1945. De vraag is nu aan de orde of in beide perioden het beleid van de Nederlandse autoriteiten ten aanzien van de volksgezondheid succesvol is geweest. Met betrekking tot de eerste periode kan met een toetsing van de hiervoor getrokken conclusie, dat voedseltekorten zeker niet meer dan voorheen ziekten veroorzaakt kunnen hebben, worden volstaan. Dat tijdens de hongerwinter grote schade aan de volksgezondheid moet zijn aangericht, is duidelijk. Het lijkt gewenst hiervan de grootte vast te stellen en te bezien of de jeugd er inderdaad relatief minder slecht doorgekomen is.

Mei 1940 tot september 1944

Honger of ondervoeding leiden al naar gelang de duur en de aard van het tekort aan voedingsstoffen tot veelsoortige verschijnselen.[112] Er treden symptomen op die pas als schadelijk voor de gezondheid kunnen worden aangemerkt, indien bepaalde grenzen overschreden worden. Te denken valt aan een ernstig gewichtsverlies. Dit zal het geval zijn wanneer de ondervoedingssituatie zich langere tijd voortzet. Dan doen zich ook verschijnselen voor als polyuria (veel urine afscheiden), zwakte, depressie, apathie, irritatie en gevoeligheid voor koude. Ook verschijnen de symptomen van deficiëntie - ofwel gebrekziekten, zoals vormen van oedeem, cachexie (algehele zwakte en aantasting van de spieren) en bloedarmoede, die onder meer bij een gebrek aan eiwit op de voorgrond treden. Is er meer sprake van een gebrek aan specifieke nutriënten, dan verschijnen ziekten als nachtblindheid (gebrek aan vitamine A), pellagra, beriberi (aan bepaalde vitamines B), scheurbuik (aan vitamine C), rachitis (aan vitamine D), tetanie ofwel spierkramp (aan calcium) en andere. Langdurige en ernstige ondervoeding gaat gepaard met gevallen van polyneuritis (zenuwontstekingen in diverse gebieden tegelijk), glossitis (tongontsteking), extreme vormen van oedeem, anemie, nachtblindheid en tandvleesontsteking. Wat de mortaliteit betreft,[113] treedt een stijging op van de totale sterfte door drie oorzaken: hongersterfte, sterfte door infectieziekten, die

toenemen door gebrekkige hygiëne, en algemene toename van de sterfte bij ziekten. Sterven van de honger komt slechts in een klein aantal van de gevallen voor. Meestal blijken de mensen tengevolge van ondervoeding over minder weerstand te beschikken, zodat het verloop van eventuele ziekten veel bedreigender wordt.

Verschijnselen als gewichtsverlies, die ook positief kunnen zijn en verschijnselen als moeheid en irritatie, welke in de gezondheidsstatistiek niet voorkomen, kunnen verder buiten beschouwing blijven. De vraag naar de volksgezondheid is dan tweeledig te stellen, A: kwamen er meer deficiëntieziekten voor en naar welke gebrekkige voorziening verwijzen deze; B: was door ondervoeding de weerstand van de bevolking dermate aangetast, dat de volksgezondheid dáaronder te lijden had en het aantal sterfgevallen toenam?

Het antwoord op het eerste lid van de vraag is zeer eenvoudig te geven: deficiëntie-ziekten kwamen nauwelijks voor en zeker niet meer dan voor de oorlog.[114] Uitzonderingen waren: deficiënties als gevolg van het hebben van andere ziekten, zoals die 'normaal' voorkomen. Verder zijn er klachten bij de Voedingsraad binnengekomen, dat hongeroedeem in de gevangenissen voorkwam, waarnaar een onderzoek werd ingesteld. De oorzaak zou minder in de geringe omvang van het gevangenisrantsoen gelegen hebben, dan wel in het achterhouden van voedsel.[115] Dezelfde klachten werden na de oorlog geuit.[116] De vóór de bezetting nog wel geconstateerde gevallen van rachitis en tetanie namen in aantal af,[117] terwijl ook een afname van anemie bij kinderen werd geconstateerd.[118]

Het antwoord op het tweede deel van de vraag is zeer moeilijk te geven. Het verband tussen gebrekkige voeding en stijgende ziekte- en sterftecijfers is op zichzelf al niet eenvoudig te leggen, daar verschillende oorzaken gelijktijdig een rol kunnen spelen, zoals: voeding, koude door te kort aan dekking, kleding en brandstof, gebrek aan hygiëne en groei van het besmettingsgevaar door het toenemen van de contacten. Het verloop van de afzonderlijke ziekte- en sterftecijfers is bovendien vaak grillig en onderling tegengesteld. Om de vraag zo goed mogelijk te kunnen beantwoorden, wordt eerst ingegaan op het verloop van de cijfers om vervolgens een toelichting te geven op de mogelijke oorzaken. Vooraf lijkt het nodig enige kanttekeningen te plaatsen bij de kwaliteit van de gezondheidsstatistiek, daar de gegevens mij zeer onbetrouwbaar lijken.

Een vertekenende invloed lijkt mij te zijn uitgegaan van de positie waarin de artsen zich bevonden. Door gebrek aan vervoersmiddelen en geneesmiddelen was hun werk veel zwaarder geworden, zodat een overschatting van de ziekten waarschijnlijk lijkt. Mij is opgevallen dat menige arts, die zijn ervaringen heeft opgetekend daarvan een zeer pessimistisch beeld heeft gegeven, overtuigd van het gebrek aan voedsel en de afgenomen weerstand.[119] Verder werd het als een Nederlands belang gezien, de gezondheid zo slecht mogelijk voor te stellen.

Ook blijkt op tal van plaatsen, dat ofwel het aantal patiënten kunstmatig werd opgevoerd of de ernst van de ziekte. Velen hadden belang bij een doktersattest inzake het hebben van een ziekte. Dit kon in vele gevallen vrijstelling voor de arbeidsinzet opleveren. Met sommige attesten kwam men tevens in aanmerking voor extra voeding.[120] Ook voor Joden werden dergelijke attesten afgegeven.[121] 'Zoo'n briefje deed wonderen en er zijn dan ook vele wonderen mee gedaan', schrijft een arts in Groningen na de oorlog.[122] Hij noemt het 'zéér belangrijk werk' wat de consultatiebureaus evenals vele huisartsen en specialisten in de oorlog gedaan hebben. Nu beschrijft hij verderop, hoe hij van alle ingeschreven TBC-patiënten de ziektegeschiedenis nagelezen en de röntgenfoto bekeken heeft en alleen die patiënten in de tabellen verwerkt heeft, die ook achteraf beschouwd, zonder twijfel tuberculose hadden. Het lijkt mij, dat op deze wijze niet onze gehele nationale gezondheidsstatistiek van de Tweede Wereldoorlog gekuist zal zijn. Vreemd genoeg worden ook klachten aangetroffen dat bepaalde ziekten onvoldoende door de artsen aangemeld werden.[123] Gold dit al voor lichte gevallen van difterie, ik acht het ook waarschijnlijk met betrekking tot die ziekten, die niets 'opleverden' zoals griep en dysenterie.

Hiervoor is het verloop van de onderscheiden ziekte- en sterftecijfers 'vaak grillig en onderling tegengesteld' genoemd. Zo namen hart- en vaatziekten en de sterfte hieraan in het begin van de oorlog toe, later af en tenslotte weer toe, hetgeen voor een gedeelte parallel loopt met de gespannenheid van de situatie.[124] Bij astma is de ontwikkeling ongeveer evenzo. Een gelijksoortig verloop geven volgens dr. H.K.G. Bartstra neurosen en verscheidene andere ziekten op het terrein van de neurologie en psychiatrie te zien.[125] Hij constateert voor deze een frequentietop in 1939-1940, daarna een duidelijke afname, terwijl in de laatste jaren van de bezetting weer een stijging optreedt. Hij verklaart het verloop door te wijzen op de ontspanning, die optrad na de periode van heen en weer geslingerd worden tussen hoop en vrees terwijl, toen de slag werkelijk viel, de onmiddellijke gevolgen voor verreweg de meesten nogal leken mee te vallen. Later voerden de bedreigingen van leven en bezit de spanning weer op. 'Het moge te betreuren zijn en weinig pleiten voor het peil van ontwikkeling van ons nationaal gevoel - het is toch, geloof ik wel een feit, dat bij de groote massa dit gevoel van ontspanning geheel de smart om de snelle nederlaag overheerschte',[126] luidt zijn klacht uit de ondanks de oorlogssituatie niet gegroeide praktijk. Diverse ziekten van het maagdarmkanaal en daar aanwezige carcinomen namen (schijnbaar) aanvankelijk toe en later af. Gemeld wordt, dat hier door een verhoogde peristaltiek tengevolge van de grovere voeding reeds lang aanwezige ziekten manifest werden.[127] Een dergelijk verschijnsel trad ook op bij de buikwand- en liesbreuken, toen bij diverse personen de vetlaag begon te verminderen.[128]

Een niet onaanzienlijk aantal ziekte- en sterfteoorzaken gaf een

duidelijke daling te zien. Daartoe behoren er een aantal, die met de spijsvertering te maken hebben.[129] In verband met de wijziging in de voeding werd de stoelgang veel frequenter. Vaak echter trad door de te snelle omschakeling diarree op.[130] Ook de klachten over flatulentie werden over een brede linie gehoord, terwijl obstipatie verdween.[131] Het aantal in de vrije buikholte acuut geperforeerde maagzweren nam af.[132] Blindedarmontsteking daalde met 25 à 30%.[133] Zo ook de nier-, ureter- en blaasstenen.[134] Ook bij andere ziekten zien we een grote vermindering. Zo nam suikerziekte zozeer af, dat het gevreesde tekort aan medicijnen - insuline was gerantsoeneerd - niet optrad.[135] Het aantal gevallen van trombose liep terug tot minder dan de helft. Zeer opvallend was de daling van de zwangerschapsziekten. Het aantal doodgeborenen per 1.000 geboorten liep terug van 25,1 in 1940 tot 18,5 in 1943 en 1944 (zie Tabel LXXXV, Bijlage 15). Opvallend is de sterke daling van de griep na een vrij hoge piek in de koude winter vooral in februari van 1941. Aangezien de ziektecijfers hiervan door het niet meer aanmelden sterk vertekend kunnen zijn, kan de ontwikkeling het beste aan de sterftecijfers worden afgelezen.

TABEL LXVII
Sterfte aan influenza per 10.000 inwoners, 1938-1944.

jaar	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944*
	1,26	2,18	1,77	4,79	1,01	0,92	1,40

* Eerste halfjaar.
Bron: Boerema, 'Medische Ervaringen', p. 127.

Tenslotte wil ik er op wijzen dat door specifieke omstandigheden een aantal ziekten - overigens van mindere betekenis voor de volksgezondheid - is teruggelopen, zoals de tandcariës,[136] de ziekte van Weil door het afnemen van het aantal ratten in verband met de mindere voedselverkwisting[137] en de arthrosis deformans door de gemiddelde gewichtsafname.[138] Dat het veel inspanning kostte alcoholist te blijven, spreekt vanzelf!

Tegenover de vermindering van het aantal ziekte- en sterfgevallen aan de genoemde kwalen, staat een zeer grote toeneming met name op het terrein van de zuigelingensterfte, allerlei soorten besmettelijke- en infectieziekten, waarbij ook te rekenen tuberculose en geslachtsziekten terwijl eveneens de totale sterfte steeg. Zie hiervoor Bijlage 15. Overigens mag ondanks de stijging toch de omvang van de sterfte aan ziekten niet overschat worden. De sterftecijfers bevatten ook de slachtoffers van geweld in Nederland. Het aantal sterfgevallen van Nederlanders in het buitenland (Duitsland en bezette gebieden) is niet in de cijfers opgenomen daar zij, die uit Nederland werden gebracht, uit het bevolkingsregister werden afgevoerd. Het toenemen

van de sterfte wordt in Tabel LXVIII in vergelijking met de situatie in de Eerste Wereldoorlog weergegeven.

TABEL LXVIII
Toeneming van de mortaliteit, 1913-1920 en 1939-1946.

sterfte per 1.000 inwoners	1913	12,3	1939	8,6	8,2*
meerdere sterfte per	1914	0,1	1940	1,3	0,7*
1.000 inwoners t.o.v.	1915	0,2	1941	1,4	1,3*
1913 resp. 1939	1916	0,6	1942	0,9	0,7*
	1917	0,8	1943	1,4	1,0*
	1918	5,0	1944	3,2	1,8*
	1919	1,1	1945	6,7	4,3*
	1920	0,0	1946	–0,1	

* Exclusief 'gewelddadige dood'.
Bron: CBS, Zestig Jaren Statistiek (bewerking).

Te zien is, dat er in 1940 meteen een stijging optreedt. In 1941 is deze zelfs nog groter. Schuldig hieraan was een in februari van dat jaar heersende griepepidemie.[139] De groei in 1945, exclusief sterfte door gewelddadige dood, bleef achter bij de ontwikkeling in 1918. Uit Tabel LXXXV, Bijlage 15, valt af te leiden, dat de sterfte exlusief gewelddadige dood op het niveau van circa 1930 kwam te liggen, met uitzondering van 1945, toen het niveau van vlak voor de Eerste Wereldoorlog weer werd bereikt.

De grootste toename van ziektegevallen en sterftegevallen valt te constateren bij difterie, vervolgens bij scabiës, dysenterie, tuberculose, roodvonk, gonorrhoe, syfilis en malaria. Van de besmettelijke ziekten bleven de pokken afwezig terwijl meningitis (nekkramp) niet toemaar afnam. De groei is wel zo omvangrijk dat ook zonder de sterftecijfers te bezien, mag worden vastgesteld, dat manipulatie alleen als verklaring voor dergelijke cijfers onvoldoende is.

Verscheidene medici hebben de toegenomen ziekte- en sterftecijfers mede toegeschreven aan een gebrekkige voedingstoestand.[140] Nu zou dat ook als verklaring voor de hand liggen, wanneer niet ook andere oorzaken voor deze enorme stijging verantwoordelijk zouden kunnen zijn. Het vraagstuk waarvoor we gesteld zijn, is juist zo gecompliceerd, omdat behalve het gebrek aan weerstand door ondervoeding tal van andere redenen worden gemeld, die een enorme uitbreiding van ziekten en sterften tot gevolg konden hebben. Ik heb deze in een zevental categorieën ondergebracht, die hieronder met een korte toelichting worden vermeld.[141]

1. *De vervuiling.* Zeep was sinds 31 augustus 1940 gerantsoeneerd. Het totaalgebruik in de huishoudens daalde vanaf 1941 verder van

7,0 mln kg (vetzuur) tot 2,0 mln in 1943.[142] De zeepschaarste kan men ook aflezen aan het sterk toenemende aantal loogverbrandingen. Loog werd als vervangingsmiddel bij het huishoudelijke werk gebruikt of men probeerde hiermee thuis een soort zeep te fabriceren.[143] In één kliniek steeg het aantal patiënten van 2 in 1940 tot 67 in de eerste tien maanden van 1945.[144] Het enorme toenemen van luizen, kleerluizen en schurftmijten, die bij de mensen werden aangetroffen, levert een bewijs van algehele vervuiling.[145] Ook werd gewezen op het toenemen van het aantal houders van geiten en konijnen, als oorzaak van het meerdere ongedierte.

2. *Psychische belasting.* Tal van malen werd door artsen en specialisten deze oorzaak genoemd.[146] Reeds op bladzijde 387 heb ik enkele ziektevormen genoemd, die hiermee in verband staan. Daarbij werd gewezen op het merkwaardige verloop van de aantallen gedurende de bezettingstijd. De cijfers voor de totale sterfte (exclusief geweld; Tabel LXVIII) geven eenzelfde verloop te zien. Dit wijst op een mogelijk te leggen verband tussen de psychische toestand en de hoogte van de sterfte. Enige malen wordt er ook bij het bespreken van de TBC uitdrukkelijk gewezen op het bestaan van psychische spanningen als oorzaak van de explosieve toestand.[147]

3. *Besmetting van voedings- en genotmiddelen en de aanwezigheid van chemische stoffen hierin.* Voornaamste bron van besmetting is het klandestien verkregen voedsel geweest. Ongekookte melk, eigen gemaakte kaas, eendeëieren en onvoldoend gerookte paling werden als bron van typhusbesmetting gelokaliseerd.[148] Het klandestiene slachten kan niet anders dan een haard van besmetting geweest zijn, gezien de vaak barre omstandigheden waaronder dit plaatsvond.[149] Dat vlees aangeboden door onbekenden op de zwarte markt, zeer gevaarlijk kon zijn, blijkt wel uit de mededeling van de veterinair hoofdinspecteur, dat van de voor de destructor opgehaalde kadavers herhaaldelijk belangrijke delen ontbraken.[150] Ook sterftegevallen door gebruik van met botulisme besmette ham kwamen voor.[151] Hoewel surrogaten gekeurd werden voordat ze officieel op de markt gebracht mochten worden,[152] bestaat bij artsen de indruk dat ook hiermee voor de gezondheid schadelijke stoffen in het lichaam kwamen.[153] Het is menig zegsman tot nu toe een raadsel, waarom velen de meest smakeloze theetabletten kochten, terwijl thee getrokken kon worden van inheemse kruiden en bloesems. Dat ook de tabak niet altijd even onschuldig was, blijkt uit het toenemende aantal hartklachten, onder andere fibrilleren, hartkloppingen en angineuze bezwaren, die bij rokers van eigen teelt werden geconstateerd.[154]

4. *Toenemende contacten.*[155] Als oorzaken van een verhoogde besmettingskans van buitenaf moet achtereenvolgens gewezen worden op de mobilisatie vanaf september 1939; de evacuatie in 1940 en 1943 van bewoners van geïnundeerde gebieden of andere gebieden gebruikt voor militaire doeleinden met name de kuststrook en strijdgebieden,

zoals Noord-Limburg in 1944; de komst van Duitse militairen, soms overgebracht uit een ander land bijvoorbeeld Rusland; de terugkeer van Nederlanders na verblijf in het buitenland onder andere in verband met de arbeidsinzet; het onderduiken op andere adressen van Joden, opgeroepenen voor de arbeidsinzet en verdachten; en tenslotte het staan in rijen voor het afhalen van distributiebescheiden. Binnen de groep namen de contacten toe door de rantsoenering van brandstof, waardoor mensen bij elkaar kropen; de vermindering van de woningvoorraad; de opeenhoping in de weinig nog lopende vervoersmiddelen en het bijeengebracht worden in overvolle werk- en strafkampen. Dat geslachtsziekten al vroeg in de bezettingsjaren gemeld werden door plattelandsartsen, die eerder in hun praktijk geen gevallen waren tegengekomen, bewijst dat het toenemen van contacten al snel een negatieve invloed op de volksgezondheid had.[156] Dit wijst tevens op wat lossere opvattingen, zelfs kan men spreken van een zekere lichtzinnigheid, die ook anderszins tot zeer risicovolle contacten geleid hebben. Zo wordt melding gemaakt van personen die met open-tuberculose in de rij bij het distributiekantoor stonden.[157] De kwestie van de 'a-sociale TBC-gevallen' werd ook besproken in de gezondheidsraad.[158] Ze werden ingedeeld in vier categorieën: 1. oude lijders; zelf niet ernstig ziek maar wel een groot besmettingsgevaar; 2. jeugdige personen; zorgeloos, weigeren opname of lopen weg uit ziekenhuis of sanatorium; 3. lichte psychopaten; gedeeltelijk ontoerekenbaar; 4. onmisbaren in het huishouden, bij wie de zorg om het bestaan te verliezen overheerst. Het lijkt voor de hand te liggen, dat deze onverschilligheid niet beperkt bleef tot geslachtsziekten en tuberculose.

5. *Gebrekkige medische hulp.*[159] Hoewel de gezondheidszorg nog in ontwikkeling was, zodat de aantallen artsen en verpleegsters wel relatief groter werden en door de invoering van het algemene ziekenfonds (november 1941) meer patiënten zich lieten behandelen,[160] moet toch geconcludeerd worden, dat de kwaliteit van de gezondheidszorg sterk achteruitging. Doordat het aantal besmettelijke ziekten vermeerderde en het aantal verlossingen in het ziekenhuis onder invloed van wettelijke bepalingen toenam, ontstond er een groot tekort aan ziekenhuisbedden, daar er slechts zeer weinig uitgebreid kon worden. Het tekort werd nog vergroot door vordering van instellingen of bedden door de *Wehrmacht.* Dit leidde er toe dat minder patiënten met besmettelijke ziekten dan voorheen werden opgenomen. Met het opnemen van roodvonkpatiënten werd in 1942 gestopt. Difteriepatiënten werden steeds minder toegelaten.[161] In 1942 werden plm. 44% van deze patiënten in het ziekenhuis verpleegd.[162] Voor opname van tuberculosepatiënten in sanatoria bestonden zeer lange wachttijden.[163] Verder had men in de medische sector te kampen met een groot gebrek aan geneesmiddelen - hoewel de inventiviteit groot bleek - en middelen van vervoer voor artsen en patiënten. Tenslotte waagde menige zieke het om veiligheidsredenen niet om medische hulp in te roepen.

6. *Gebrek aan beschutting.* Kleding, schoeisel en brandstof waren gerantsoeneerd en steeds minder verkrijgbaar. Er wordt zelfs geklaagd dat er te weinig warmwaterkruiken waren,[164] zeker daar de huizen zelf volstrekt onvoldoende werden verwarmd. Deze factor kan bij het toenemen van de zuigelingensterfte (ouder dan 1 maand) van betekenis geweest zijn evenals voor ouderen en zieken. Ook bij de bespreking van de arbeidsomstandigheden wordt melding gemaakt van koude en vochtigheid en onvoldoende bescherming (onder andere gebrek aan laarzen).[165]

7. *Toeneming van het menselijk energieverbruik.* Hier speelt de vorige factor een belangrijke rol, maar ook de enorme verslechtering van de verkeerssituatie; velen moesten soms uren te voet naar hun werk en school. De werktijden in de fabrieken werden voor velen langer. Thuis moest veel meer inspanning worden geleverd, bijvoorbeeld om het eten op tafel te krijgen en huis en kleding schoon te houden.

Deze lijst van factoren maakt in ieder geval duidelijk, dat een simpele verwijzing naar een onvoldoend geachte voedingstoestand ter verklaring van het toenemen van besmettelijke ziekten volstrekt onwetenschappelijk is. Verder is duidelijk dat de factoren vervuiling (scabiës en vlektyphus), psychische belasting (neurosen), besmetting van voedingsmiddelen (typhus, dysenterie), toenemende contacten (geslachtsziekten, TBC) aantoonbaar verantwoordelijk gehouden kunnen worden voor het toenemen van ziekten tijdens de bezettingsjaren. De kwestie van de kwaadaardigheid van de besmetting (het maligne karakter van virussen, bacillen en dergelijke) heb ik buiten beschouwing gelaten, daar het wisselend optreden daarvan tot een normaal gebeuren gerekend kan worden. De hoge difteriecijfers hebben met dit verschijnsel echter wel van doen.[166] Uit de lijst van factoren kan overigens ook worden afgeleid, dat met name ten aanzien van de factoren genoemd onder punt 6. en 7. een boven-normale voeding enige verlichting had kunnen brengen.

De vraag is, of naast bovengenoemde oorzaken nog vastgesteld kan worden of er een specifieke invloed van gebrek aan voedsel te constateren valt, nadat reeds medegedeeld is, dat deficiëntieziekten weinig of niet voorkwamen. De ingang kan alleen liggen in een beschouwing over het weerstandsvermogen, dat echter mede bepaald wordt door de psychische belasting, gebrek aan beschutting en toegenomen energieverbruik. Deze kwestie systematisch te beantwoorden, is mij niet mogelijk. Hooguit kan ik trachten aannemelijk te maken, waarom ik er vrij zeker van ben, dat een gebrek aan voedsel tot september 1944 niet verantwoordelijk is voor de toeneming van de ziekte- en sterftecijfers. Daarmee zou de juistheid bevestigd worden van de conclusie, dat vrijwel voor iedereen de voedingstoestand tot september 1944 vrij goed bleef. Het beste lijkt me ook hier mijn bevindingen puntsgewijze samen te vatten:

1. Waar de medici zich bewust afvragen of bepaalde ziekten wel door ondervoeding veroorzaakt kunnen zijn, komen zij nooit tot een positief antwoord.[167] Ook de Voedingsraad zei voor september 1944 nimmer, dat ondervoeding geconstateerd was anders dan in gevangenissen, hoewel zij het onderzoek op het opsporen van mogelijke aanwijzingen afstemde. De waarschuwing luidde niet: er is ondervoeding, maar: 'er komt ondervoeding'.[168]

2. Indien er langere tijd van ondervoeding sprake was geweest, was er zeer waarschijnlijk een daling van het geboortegewicht bij pasgeborenen opgetreden. Dit uitgaande van het feit, dat de extra toeslag voor jonge en aanstaande moeders te gering was om het rantsoen op het gewenste niveau te brengen en de veronderstelling, dat bij honger dergelijke verstrekkingen wegvloeien in de gezinsconsumptie. Zelfs in de tweede helft van 1944 valt geen negatieve afwijking te constateren.[169] Uit het feit, dat zelfs het cijfer inzake te licht geborenen voor de tweede helft van 1944 beter uitvalt dan dat voor de eerste helft, terwijl de eerste zes maanden van 1945 duidelijk lagere gewichten te zien geven, concludeert prof.dr. A.J.M. Holmer, vrouwenarts te Leiden, dat de vergroting van het aantal te licht geborenen eerst in 1945 tot stand is gekomen. Dit nadat de ongunstige voedingstoestand reeds 3 tot 4 maanden had doorgewerkt.[170] Voor ons is van belang vast te stellen, dat ook in de eerste negen maanden van 1944 de voedingstoestand niet van dien aard was, dat hierdoor een verlaging van het geboortegewicht tot stand kon komen.

3. Aan de spreiding van de ziektegevallen naar tijd, plaats en leeftijdsgroep valt af te lezen, dat andere oorzaken dan voeding meer voor de hand liggen. Wat de tijd betreft is bijvoorbeeld in Tabel LXXXVI te zien, dat de stijging van de ziekteaantallen in vele gevallen reeds begonnen was, voordat er van een moeilijke voedingssituatie gesproken kon worden.
De stijging van het aantal tuberculosepatiënten begon al in 1939; het aantal nieuw geconstateerde gevallen van geslachtsziekten was het hoogst in 1940 en 1941; de sterkste toename van dysenterie vond plaats tussen 1940 en 1941 terwijl de ziekte na de top in 1943 weer afnam; de difterie zet vanaf 1940 in drie opeenvolgende jaren zeer sterk door. De absolute groei was weliswaar het hoogst tussen 1942 en 1943, maar het proces was al op gang voordat van voedseltekort sprake was. Wat roodvonk betreft, moet men weliswaar van een explosie spreken in 1943 (opname van zieken vond niet meer plaats), maar de epidemie verminderde reeds in 1944 en was in 1945 verdwenen. In Tabel LXXXV, Bijlage 15 is te zien, dat de mortaliteit, exclusief gewelddadige dood, in 1940 al toenam, terwijl in 1941 een eerste groeitop werd bereikt (griepepidemie). Na een daling in 1942 kwam

de groei eerst in 1944 boven die van 1941 uit. Het heeft weinig zin verder aan te tonen, dat al in 1940 bij diverse doodsoorzaken een stijging optrad.

Wat de plaats betreft is het overduidelijk, dat het toenemen van ziekte- en sterftegevallen evengoed plaats vond in gebieden waar zonder twijfel voedsel genoeg was, als in de dichtbevolkte West-Nederlandse provincies. Ter illustratie vergelijke men de geografische spreiding van de sterfte aan tuberculose in 1939 met het verloop, dat de toegenomen sterfte vervolgens in de provincies en groepen van gemeenten genomen heeft. Zie Tabel LXIX. Interessant hierbij is, dat juist TBC door de medici vaak in verband gebracht werd met afgenomen weerstand.

Op grond van de stijgingspercentages valt wel te constateren, dat over het algemeen de tuberculose in de steden meer toenam dan op het platteland, waar voorheen het hoogste sterftecijfer werd aangetroffen. Echter berust de stijging niet op gebrek aan voedsel. Immers

TABEL LXIX

Tuberculosesterfte in 1939 en de stijging in 1941, 1942 en 1943 ten opzichte van 1939 in de provincies en groepen van gemeenten.

provincie/ aantal inwoners	sterfte per 10.000 inw.	stijging van de sterfte in % t.o.v. 1939		
	1939	1941	1942	1943
Groningen	3,32	58	60	86
Friesland	3,48	40	31	76
Drenthe	4,53	13	9	66
Overijssel	4,37	30	27	38
Gelderland	4,15	49	54	64
Utrecht	5,06	18	25	67
Noord-Holland	3,81	62	76	98
Zuid-Holland	3,81	47	50	72
Zeeland	4,41	29	50	12
Noord-Brabant	4,44	45	44	60
Limburg	5,07	36	48	72
Het Rijk	4,10	44	50	70
minder dan 5.000 inw.	4,67	35	32	43
5.000-20.000 inw.	4,17	44	47	70
20.000-50.000 inw.	3,86	49	54	91
50.000-100.000 inw.	3,81	56	59	73
100.000 en meer inw.	3,71	48	22	88

Bron: samengesteld op basis van tabellen in:
Verslagen en Mededelingen, Volksgezondheid, 1946, p. 162-165.

ook in bijvoorbeeld Groningen en Limburg kwamen hoge stijgingspercentages voor. De toename in Noord-Holland was veel sterker dan in Zuid-Holland en niet in de grote steden maar in gemeenten tussen 20.000 en 50.000 inwoners is de grootste uitbreiding te zien. Naast andere factoren zou het kunnen zijn, dat de stijging er toe neigt achter te blijven waar eerder een hoge sterfte werd geconstateerd. In verband met de sterke uitbreiding van de epidemie in Groningen heeft het Districtsconsultatiebureau speciaal op de voeding der patiënten gelet. 'Vrijwel alle patiënten, die wij op het C.B. zagen, waren in een goeden voedingstoestand', schrijft B. van Vliet, geneeskundig leider van dit bureau.[171] Ook de antwoorden op een vragenlijst aan de gemeentebesturen gezonden in deze provincie leverden geen bericht op van gebrek aan voedsel.

Wat de leeftijdsgroep betreft, is het opvallend dat de tuberculose bij jonge kinderen zeer weinig toenam, terwijl de absolute top van het voorkomen van tuberculose gezocht moet worden in de leeftijdsgroep van 20 tot 29 jaar (256 van de 761 gevallen in 1943 in Groningen).[172] De hoogste relatieve stijging viel waar te nemen in de groep van 60 jaar en ouder, waar de herbesmetting ten gevolge van verminderde weerstand, leidend tot tertiaire vormen van longtuberculose en tot halskliertuberculose, een belangrijke rol gespeeld moet hebben. Dat de leeftijdsgroep van 20 tot 29 jaar het zwaarst getroffen werd, wijst in de richting van contacten als oorzaak; de grote stijging in de leeftijdsgroep 60 jaar en ouder zou met het optreden van spanningen verband kunnen houden. Mij valt op, dat het verloop van de toeneming overeenkomst vertoont met het verloop van de neurotische ziekten (zie blz. 387).

Van Vliet toont verder aan, dat de besmetting steeds meer 'extrafamiliair' plaatsvindt. De besmettingsbron in 1938 lag in 97 van de 255 gevallen binnen de familie, in 1943 was dit in 211 van de 761 gevallen het geval; ofwel een afnemen van 38 naar 26 procent.[173]

Bij de difterie is het onderscheid per leeftijdsgroep wat de stijging betreft nog veel duidelijker. Ondanks de enorme toeneming neemt de ziekte af in de leeftijdsgroep 0 tot 10 jaar (mogelijk speelt hier het inenten een belangrijke rol). De groep tussen 10 tot 15 jaar blijft achter, terwijl de grote expansie te constateren valt bij de adolescen-

TABEL LXX
Toeneming van TBC bij de leeftijdsgroep 60 jaar en ouder in de provincie Groningen, 1938-1943.

jaar:	1938	1939	1940	1941	1942	1943
aantal gevallen per 1.000 betrokkenen	5	13	8	7	21	34

Bron: Boerema, 'Medische Ervaringen', p. 434.

ten en jong volwassenen.[174] Het gaat dus om leeftijdsgroepen die qua voedselvoorziening, zowel op basis van het rantsoen als door particuliere verwerving, een gunstige positie innamen. Afsluitend meen ik ten aanzien van punt 3 te mogen stellen, dat de spreiding van ziektegevallen naar tijd, plaats en leeftijdsgroep aannemelijk maakt, dat niet een tekort aan voedsel oorzaak was van de sterke stijging van de infectieziekten.

4. Als de weerstand door gebrek aan voeding zou zijn aangetast, mag men veronderstellen, dat het herstel van ziekten langzamer geschiedde, er meer complicaties of vervolgziekten zouden optreden en de letaliteit (het sterftepercentage van ziektegevallen) zou zijn opgelopen. Was er geen sprake van vertekening in de cijfers door onjuiste ziekteregistratie en een mogelijke beïnvloeding van de gemiddelde opnametijd in de ziekenhuizen door een tekort aan bedden, dan zouden reeksen van cijfers ter beschikking staan voor de stelling, dat ziekten minder hardnekkig waren en minder vervolg kenden dan voorheen. Nu kunnen enkel die gegevens gebruikt worden, waarbij een vertekening onwaarschijnlijk is.

Hoewel de statistische gegevens inzake het aantal verpleegdagen per patiënt geen verhoging laten zien,[175] is het best mogelijk, dat grote groepen van patiënten een trager herstel te zien gaven, zoals door enkele medici werd opgemerkt.[176] Prof.dr. I. Boerema, die in het onder zijn redactie uitgegeven boek 'Medische Ervaringen in Nederland tijdens de bezetting, 1940-1945', het hoofdstuk Chirurgie voor zijn rekening nam, zegt hierover kort samengevat het volgende: de patiënten konden evenveel verdragen als voor de oorlog; de bevolking was niet in hoge mate in een slechtere conditie, blijkens de reacties op operaties; het door de zusters geconstateerde langzame herstel is voornamelijk te beschouwen als een gevolg van het ontbreken van krachtig voedsel, als goede melk en eieren, welke voedingsmiddelen vóór de bezetting de reconvalescenten onbeperkt ter beschikking stonden.[177] Eerder had hij met getallen aangetoond, dat de postoperatieve complicaties in aantal daalden.[178] Ook elders werd melding gemaakt van het niet optreden van slechtere wondgenezing en meerdere complicaties.[179] Ook bij het enorme toenemen van TBC was het zeer opvallend, dat nier-, been- en gewrichtstuberculose slechts zeer gering toenam,[180] terwijl tuberculeuse oogaandoeningen een zeldzaamheid waren, hoewel deze vroeger wel in verband met TBC geconstateerd werden.[181] De sterfte aan tuberculose bleef eveneens zeer sterk achter bij de groei van het aantal ziektegevallen, ook wanneer de cijfers, zoals die voor Groningen, zijn gecorrigeerd.[182]

Ook aan de letaliteitcijfers is af te lezen, dat de weerstand ten opzichte van de toestand voor de oorlog zeker niet verslechterd was. In de Verslagen en Mededelingen voor de Volksgezondheid zijn cijfers te vinden met betrekking tot een aantal ziekten, die waarschijnlijk

niet kunstmatig hoog genoteerd zijn. Tevens vermeld ik de sterfte aan difterie, de meest bedreigende ziekte in de oorlogsjaren. Er is reeds meegedeeld dat enerzijds bij deze ziekte de cijfers te hoog zijn in verband met het voorwenden van difterie om aan de arbeidsinzet te ontkomen, anderzijds te laag door het vaak niet meer aanmelden van lichte gevallen.

TABEL LXXI
Sterfte per 100 ziektegevallen, 1938-1943.

jaar	1938	1939	1940	1941	1942	1943
difterie	6,4	5,9	6,0	3,9	4,5	4,4
typhus	–	1,4	1,9	1,7	1,0	1,4
roodvonk	0,5	0,2	0,4	0,5	0,2	0,4
meningitis	45,5	31,3	22,0	22,3	41,0	28,0
polio	–	–	11,7	4,9	10,0	11,5

Bron: Verslagen en Mededelingen Volksgezondheid, 1946.

De conclusie bij punt 4 luidt, dat noch het herstel bij ziekte, noch de sterftekans vergroot lijkt te zijn in de onderhavige periode.

Ter afsluiting meen ik, wat de periode tot september 1944 betreft het volgende te moeten concluderen. De gegevens met betrekking tot de volksgezondheid geven geen aanleiding tot de veel gemaakte veronderstelling, dat gebrek aan voedsel de volksgezondheid ondermijnd zou hebben. De eerdere conclusie inzake de beschikbaarheid van voedsel in deze periode lijkt dus niet ten onrechte te zijn getrokken. Deze bevestiging wordt ondersteund door het feit, dat belangrijke andere mogelijke oorzaken kunnen worden aangevoerd om de explosieve groei van een aantal ziekten te verklaren. Deze lijken bovendien veel plausibeler. Mogelijk ligt het zelfs zo, dat mede door een goede voedingstoestand slechte hygiënische toestanden niet hebben kunnen leiden tot een ernstige bedreiging van de gezondheidstoestand, zoals bijvoorbeeld in 1918 het geval was.

TABEL LXXII
Fertiliteit en huwelijken, 1939-1946.

	1936/'39	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946
levend geborenen per 1.000 vr. van 15-49 j.:	77,3	79,1	77,1	79,9	87,6	91,7	86,6	116,1
huwelijken per 1.000 der gemid. bevolking:	8,0	7,6	7,3	9,7	7,2	5,5	7,8	11,4

Bron: CBS, Zestig Jaren Statistiek, p. 13.

Dat de bezettingstijd allerminst als een periode van demografische teruggang kan worden beschouwd, toont ons ook de ontwikkeling van de vruchtbaarheid. Uit Tabel LXXII blijkt, dat de fertiliteit, na een kleine daling in 1941 in verband met de onzekere situatie in 1940, aanzienlijk is gestegen. Zelfs in 1945 ligt deze nog 12% boven het vooroorlogse niveau. Het is dan ook onjuist de hoge geboortecijfers van 1946 te zien als een inhaaleffect op de situatie tijdens de bezetting. Er is sprake van een versterkte voortzetting van de reeds in de bezettingsjaren fors gestegen geboortecijfers. Of de oorzaken van deze ontwikkeling gezocht moeten worden bij de toenemende werkgelegenheid en bestaanszekerheid of bij andere oorlogsinvloeden is hier niet zozeer aan de orde. Belangrijk is te constateren, dat de situatie tijdens de bezettingsjaren de fertiliteit gunstig beïnvloed heeft en dat de beschikbaarheid van voedsel - zo niet mede verantwoordelijk - in ieder geval niet remmend heeft gewerkt. Ter vergelijking: tijdens de Eerste Wereldoorlog daalde de vruchtbaarheid met plm. 10%.[183]

Dit alles klopt met de talrijke getuigenissen van personen, die verklaarden zich nooit zo gezond gevoeld te hebben, als in die jaren. Deze zijn door de historicus met reserve te gebruiken, daar de personen die het mogelijk minder goed vergaan is, hun ervaringen niet meer vertellen kunnen.

September 1944 tot mei 1945

In de periode na september 1944 ligt de situatie geheel anders. De maanden oktober en november kunnen weliswaar als een overgangsfase gemarkeerd worden. In de vorige paragraaf is aangegeven, dat de hoogte van het officiële rantsoen een volstrekt ontoereikende graadmeter is voor de voedingstoestand. Eveneens dat de gegevens, verzameld door de *Medical teams,* die op de dag van de bevrijding in West-Nederland aankwamen,[184] hiervoor geen houvast bieden. De volgende vragen zijn nu te stellen. In welke mate is de volksgezondheid aangetast en wat kan daaruit worden afgeleid met betrekking tot de voedingstoestand? Vervolgens: heeft het beleidsvoornemen de jeugd zoveel mogelijk te sparen effekt gehad? Wat de gegevens betreft, blijkt enerzijds de statistiek nogal gebrekkig. Voor zover mij bekend bestaat er geen algemeen overzicht van voorkomende ziekten in deze periode. Het berekenen van het aantal slachtoffers van de hongerwinter is door meerdere instanties geschied door het aantal doden in twaalf steden van het eerste halfjaar 1945 te verminderen met die in de overeenkomstige periode van 1944.[185] Daarbij moet eigenlijk een zeker aantal voor het platteland opgeteld worden. Anderzijds zijn er zeer gedetailleerde gegevens aanwezig met name voor Amsterdam en in het uitvoerige rapport inzake de bevindingen van de *Medical teams.* We zijn dus in principe vrij goed geïnformeerd ondanks de nationaal wat chaotische toestand.

Richt men om te beginnen de blik op het voorkomen van de besmettelijke en infectieziekten, dan staat men meteen al voor verrassingen. Men zou immers een enorme toeneming verwachten op grond van het ongetwijfeld aanwezige gebrek aan voedsel, de zeer slechte hygiëne, het gebrek aan kleding en brandstof en toegenomen psychische druk waaronder de bevolking moest leven.

Dat de situatie op menig gebied uitermate bedreigend was voor de volksgezondheid, blijkt uit het onderzoek, dat in mei 1945 verricht werd door 'Sectie XIII, Staf Militair Gezag'.[186] In ruim 80% van de onderzochte huishoudens was geen zeep meer aanwezig; in 15% van de huishoudens werden hoofdluizen aangetroffen, in 2% kleerluizen (verwekkers van vlektyphus) en in 4% werd schurft geconstateerd. Er heerste grote schaarste aan handdoeken (minder dan 1 in bijna de helft van de huishoudens), ondergoed (1 à 2 stel per persoon), schoenen en kousen voor de kinderen. Wat dit laatste betreft waren bij de twee laagste inkomenscategorieën lang niet voor alle kinderen tussen 1 en 16 jaar nog een paar schoenen en kousen aanwezig (beneden *f* 1.800,--: 0,8 paar kousen en 0,7 paar schoenen gemiddeld per kind). Kinderen verschenen barrevoets op straat.[187] De toestand was duidelijk slechter al naar gelang het gezinsinkomen lager was. Er bestond een zeer groot gebrek aan brandstof, zodat er in 22% van de huishoudens geen enkele warme maaltijd in april meer op tafel was verschenen en in 10% het binnenhoutwerk (kasten, deuren en dergelijke) geheel of gedeeltelijk was opgestookt.

Het verrassende is, dat paratyphus na een uitbarsting in 1944, roodvonk, difterie, polio na een hoge top in 1943, dysenterie en geslachtsziekten alle over het hoogste punt heen waren of zelfs reeds zeer sterk verminderd.[188] Slechts de tot 1944 steeds onder controle gehouden typhus werd plotseling epidemisch, zonder echt uit de hand te lopen. Eerst na mei 1945 toen met typhus besmette personen uit Duitsland terugkeerden, trad een enorme stijging van de ziekte op.[189] Ook de griep bleef uit. Wel heerste er veel diarree, die een infectieziekte kan zijn, maar als zodanig niet in de statistiek is opgenomen. Dat de hier bijbehorende sterftecijfers niet evenredig terugliepen, spreekt gezien de situatie voor zich. We komen daar op terug. Hoe kan nu dit merkwaardige verschijnsel verklaard worden? Een aantal epidemieën was voor de hongerwinter al over het hoogtepunt heen. Er moeten tegen de aanwezige besmettingsbronnen afweerstoffen gevormd zijn. Nieuwe virulente infecties konden West-Nederland vanwege het isolement kennelijk niet binnen (de typhusbesmetting was er al; de meerdere verbreiding wordt wel toegeschreven aan het eten van 'zwarte' paling).[190] Het teruglopen van de geslachtsziekten wijst er bovendien op, dat ook binnen West-Nederland de contacten afnamen.

Vervolgens richten we onze blik op de ziekten, die een rechtstreeks gevolg waren van gebrek aan voedsel. Wat de Nederlandse medici en

die van de *Medical teams* het meest opviel was, dat de specifieke deficiëntieziekten als nachtblindheid, beriberi, rachitis en dergelijke zelden werden aangetroffen.[191] Geleden werd aan oedeem of soms cachexie (algehele zwakte en aantasting van de spieren), welke ziekten op gebrek aan energie- en bouwstoffen wijzen.[192] Verder waren de belangrijkste symptomen, ziekteverschijnselen en klachten: gewichtsverlies (15 à 20%), diarree, paraesthesias (sterke prikkeling in de ledematen zoals men die voelt als een been slaapt), amenorrhoe (bij 50% van de vrouwen bleef de menstruatie uit), papillaire atrofie (aandoening van de tong wat algemeen voorkwam, maar zelden werd glossitis geconstateerd), voortdurende kwelling door honger, vermoeidheid, lusteloosheid, soms irritatie en pijn in rug en benen.[193] Denken de rapporteurs dat het uitblijven van gebreksziekten te maken heeft met een verlaagde behoefte in verband met de verlaagde basisgrondstofwisseling,[194] men zou ook kunnen veronderstellen, dat de verdubbeling van de groenteconsumptie hiertoe sterk bijgedragen heeft. Dit temeer daar bleek, dat de patiënten in de regel met rust en voedsel weer in een paar dagen in een betere toestand te brengen waren.

De meeste oedeempatiënten bleven ambulant.[195] Tijdens de hongerwinter was het grootste probleem, dat ook de ziekenhuizen niet over voldoende voedsel beschikten.[196] Toch was het voedsel dat daar wel verstrekt kon worden, meestal voldoende om sterfte te voorkomen. Uit het onderzoek van de *Medical teams* blijkt, dat in mei 1945 200.000 tot 250.000 personen aan oedeem leden. Dit is 4,5 à 5,5% van de bevolking. Verder dat in hoofdzaak oudere personen getroffen waren. Van de onderzochte mensen boven de 60 jaar had 18% of meer oedeem.[197] Dit zijn op zich vrij hoge aantallen te noemen. Gelukkig overheersten in hoge mate de lichte vormen van oedeem. Vrouwen bleken opvallend minder kwetsbaar dan mannen. Zoals boven al aangeduid kwamen ook tal van andere ziektegevallen voor direct verband houdend met een gebrek aan voedsel.

Wat de spreiding betreft, blijkt dat het behoren tot een bepaalde sociale klasse* slechts van ondergeschikte betekenis was.[198] Ter verklaring werd wel opgemerkt, dat arbeiders vaak zeker zo goed de weg kenden naar de zwarte markt als leden van de burgerklasse. Dat onder armen ziekten meer voorkwamen, spreekt vanzelf. Tenslotte werden zeer ernstige ziektegevallen aangetroffen in instellingen. Zo werden in Amersfoort, waar de toestand overwegend redelijk te noemen was en in de stad minder dan 100 gevallen van oedeem geconstateerd werden in heel de hongerwinter, twee instellingen aangetroffen waar de situatie afschuwelijk was.[200] Het betrof op de eerste plaats een 'Kinder-Pension' gedreven door een al ouder echtpaar, dat het

* Het *Oxford Nutrition Team* dat onderzoek verrichtte in Leiden en Den Haag gebruikte de driedeling: *high, middle and low class.*

ook met de huisvestingsomstandigheden niet zo nauw nam. De 24 aanwezige kinderen kregen zeker niet meer dan het officiële rantsoen, terwijl vermoed wordt, dat een deel werd achtergehouden. Van al de kinderen was de toestand slecht tot zeer slecht, terwijl voor hun leven gevreesd moest worden, als zij niet snel daar werden weggehaald. Buiten de stad lag een groot gesticht berekend op 800 patiënten. Omdat de Duitsers een kwart van het gebouw gevorderd hadden en er nog eens 800 patiënten na evacuatie uit Arnhem extra werden ondergebracht, was het gebouw overbezet. Ook hier kregen de patiënten niet het volle rantsoen en zij konden zelf ook niet voor enige aanvulling zorgen. Sinds januari 1945 waren er reeds 250 gestorven, *'directly attributable to starvation'*.

Samengevat: hongerziekten kwamen in hoofdzaak in lichte vormen voor bij oudere mannen, armen en personen in instellingen. Het gevaar om te sterven trof met name hen, die niet in een ziekenhuis werden opgenomen; zeer waarschijnlijk omdat zij niet waren opgemerkt of buurtgenoten lichamelijk of moreel te zwak waren om hulp te bieden.

Er werden opvallend weinig kinderen aangetroffen met oedeem. Indien wel, dan was er vrijwel altijd sprake van a-sociale gevallen, waarbij ouders of verzorgers een deel van het rantsoen hadden achtergehouden.[201] De grootste problemen voor hen waren het gebrek aan verwarming, kleding, schoeisel en zeep. Het beste af waren dan ook de leden van de wat grotere gezinnen, waar bovendien reeds een of meer kinderen in staat waren er zelfstandig op uit te trekken om voedsel en brandstof te bemachtigen.[202]

Aan de hand van de sterftecijfers kan men het beste een beeld krijgen van de invloed van het voedselgebrek op de volksgezondheid. Helaas zijn er voor de periode september 1944 tot mei 1945 weinig algemene gegevens beschikbaar. Zeer uitgebreid cijfermateriaal is verzameld voor Amsterdam, waar een groot deel van de bevolking van West-Nederland geconcentreerd was.[203] De mortaliteit lag er in 1945 op 18 per 1.000 inwoners tegen ruim 20 in Rotterdam en Den Haag, terwijl 15,3 het gemiddelde voor heel Nederland was. Dit bedroeg in 1944 11,8.[204] De Amsterdamse cijfers steken dus gunstig af bij die van een aantal andere grote steden in het westen. Toch is er geen reden aan te nemen, dat de sterftesituatie (tijd, oorzaken en spreiding) ook afwijkend geweest is. Het verschil - in belangrijke mate terug te voeren op de reeds uiteengezette minder slechte voedingspositie in Amsterdam - is slechts van graduele aard. Voor een nadere differentiatie naar doodsoorzaken zal hier van de gegevens voor Amsterdam gebruik gemaakt worden, zie Tabel LXXV en Bijlage 15, Tabel LXXXVII-A en B.

Tabel LXXIII geeft een benadering van de extra sterfte, zoals die zich in het eerste halfjaar van 1945 heeft voorgedaan. Te zien is, dat de extra sterfte in Den Haag, Rotterdam, Voorburg en Rijswijk het

hoogste is. De extra sterfte in Amsterdam is gezien de indexering gelijk aan het gemiddelde in de 12 gemeenten.

TABEL LXXIII
Sterfte in 12 gemeenten, 1e halfjaar 1945 ten opzichte van 1e halfjaar 1944.*

gemeenten	1e halfjaar 1944	1e halfjaar 1945 absoluut	1944=100	absoluut verschil
Amsterdam	4.401	9.737	221	5.336
Rotterdam	3.255	7.854	241	4.599
's-Gravenhage	2.389	5.811	243	3.422
Rijswijk	91	211	232	120
Voorburg	188	449	239	261
Delft	424	863	204	439
Leiden	625	1.130	180	505
Gouda	287	519	181	232
Schiedam	396	737	186	341
Vlaardingen	180	369	205	189
Dordrecht	424	603	142	179
Hilversum	495	839	169	344
totaal	13.155	29.122	221	15.967

* Exclusief 460 meerdere slachtoffers van oorlogsgeweld in het 1e halfjaar 1945; vgl. CBS, Kroniek, p. 332.
Bron: Dols en Van Arcken, De Voedselvoorziening.

Hoe de spreiding in de tijd, over mannen, vrouwen en leeftijdsklassen is geweest, laat Tabel LXXIV zien. De extra sterfte is het hoogste in de eerste week van februari, die de laatste week was van de lange vorstperiode. In de tweede helft van april beginnen de aantallen weer op te lopen tot februari-hoogte zonder dat ditmaal de koude een rol speelde. In de tweede week na de bevrijding trad de omslag op, dank zij de aanvoer van levensmiddelen en de verleende medische hulp.

Duidelijk is dat de mannelijke bevolking veel meer risico liep dan de vrouwelijke. De tendens dat de sterftekans groter werd naarmate men ofwel pas geboren ofwel op leeftijd was gekomen, was bij de vrouwen nog sterker dan bij de mannen. We moeten hierbij betrekken dat er meer vrouwen ouder dan 65 jaar waren dan mannen.[206] Sterfte van meisjes tussen 5 en 24 jaar tengevolge van honger en/of koude kwam zelden voor. In Amsterdam bedroeg de sterfte ten gevolge van honger en/of koude in deze leeftijdscategorie slechts 6 vrouwen op een totaal van 2.469 doden en 16 jongens van dezelfde leeftijd.[207]

TABEL LXXIV
Spreiding van de extra sterfte in 12 gemeenten, 1e haljaar 1945, per week, leeftijdsgroep en geslacht.

week	aantal	week	aantal	week	aantal
1- 7 jan.	202	4-11 mrt.	824	6-13 mei	889
7-14 jan.	393	11-18 mrt.	866	13-20 mei	508
14-21 jan.	548	18-25 mrt.	959	20-27 mei	369
21-28 jan.	711	25- 1 apr.	697	27- 3 juni	246
28- 4 febr.	1.103	1- 8 apr.	710	3-10 juni	285
4-11 febr.	906	8-15 apr.	782	10-17 juni	208
11-18 febr.	848	15-22 apr.	643	17-24 juni	191
18-25 febr.	778	22-29 apr.	707	24- 1 juli	121
25- 4 mrt.	683	29- 6 mei	790		

0-1 jaar		1-5 jaar		5-65 jaar		65 j. en ouder		totaal	
m	v	m	v	m	v	m	v	m	v
901	663	253	193	4.289	896	5.809	2.963	11.252	4.715

Bron: Dols en Van Arcken, De Voedselvoorziening.

Minder dan 1% van deze sterfte vond dus plaats bij een leeftijdsgrens die in Amsterdam 38% van de bevolking uitmaakte.[208]

Op de vraag aan welke doodsoorzaken de meerdere sterfte in het eerste halfjaar van 1945 te wijten is, kan eveneens door gebruikmaking van de Amsterdamse cijfers bij benadering een antwoord worden gegeven. In het totaal stierven daar in 1945 5.045 personen meer dan in 1944 waarvan bijna de helft door honger en/of koude*. Op basis van eerdere beschouwingen moet ook de meerdere sterfte behalve aan andere oorzaken in belangrijke mate worden toegeschreven aan afgenomen weerstand. Tabel LXXV geeft een overzicht van de voornaamste doodsoorzaken van de sterftetoename in 1945. Als zodanig werden beschouwd alle doodsoorzaken die meer dan 1% van de toegenomen sterfte uitmaken.

Behalve 'honger en/of koude' zijn er geen overheersende doodsoorzaken voor de groei aan te wijzen. Een vrij groot aantal oudere personen is van ouderdom of aan hart- en vaatziekten overleden. Wat de ziekten van het hart betreft, keerden de sterftecijfers voor personen onder 65 jaar na een verlaging terug tot vooroorlogse hoogte, terwijl

* Zie Tabel LXXV afgeleid uit Bijlage 15, Tabel LXXXVII-A en B. Het totaal meerdere sterfte van 5.045 personen wijkt af van het totaal in Tabel LXXIII van 5.336, omdat de gegevens in de Tabellen LXXIII en LXXIV alleen betrekking hebben op de eerste helft van 1945. In de tweede helft trad al een terugval in de sterfte op ten opzichte van de overeenkomstige periode in 1944.[209]

TABEL LXXV
Voornaamste doodsoorzaken van de sterftetoename in Amsterdam in 1945 ten opzichte van 1944.

doodsoorzaak toename:	abs.	%
typhus	83	1,6
TBC	182	3,4
hart- en vaatziekten	768	14,4
diarree en enteritis	609	11,4
aangeboren lichaamszwakte, gebreken en vroeggeboorte	61	1,1
ouderdom	376	7,1
dysenterie	111	2,1
zenuwziekten	54	1,0
overige ziekten spijsvertering	79	1,5
honger en/of koude	2.469	46,4
ongevallen of gevallen van gewelddadige dood	160	3,0
niet (scherp) omschreven	68	1,3
overige oorzaken	303	5,7
totaal meerdere doodsoorzaken	5.323	100,0
totaal mindere doodsoorzaken	278	
saldo toename sterfte	5.035	

Bron: Zie Bijlage 15, Tabellen LXXXVII A en B.

voor personen boven 65 jaar een aanzienlijke stijging boven dit niveau optrad.[210] Bekend is dat menige hartstilstand plaats vond tijdens de over lange afstanden uitgevoerde hongertochten.[211] Ook blijkt uit deze cijfers, dat de besmettelijke of parasitaire ziekten een geringe rol gespeeld hebben in de hongerwinter. Weliswaar was de relatieve stijging inzake de typhussterfte hoog maar het absolute aantal bleef gering. Diarree en dysenterie namen als oorzaak een belangrijk deel van de sterfte voor hun rekening. Deze speelden ook een belangrijke rol bij de hoog opgelopen sterfte van zuigelingen.

Zoals uit Tabel LXXIII blijkt, stiervan er in 12 gemeenten in het eerste halfjaar van 1945 1.564 zuigelingen meer dan in de overeenkomstige periode van 1944. In Amsterdam waren dit er iets meer dan 500; dit is moeilijk exact aan te geven daar men de periode op 15 juli laat eindigen.[212] Hiervan zijn er 50 van 'honger en/of koude' omgekomen,[213] vrij zeker zelfs van koude.[214] De 'aangeboren lichaamszwakte, aangeboren gebreken en vroeggeboorte' leidden tot 65 extra sterfgevallen[215] en TBC tot 10.[216] Helaas worden de overige doodsoorzaken niet genoemd. De sterke stijging van de zuigelingensterfte begon in

Amsterdam reeds in december 1944 en liep door tot in het najaar van 1945. De toegenomen sterfte was het hoogst in juni, juli, augustus en maart.[217] Er is dus naast de sterfte in de hongerwinter sprake van een zomersterfte waarvan het begin nog juist in het eerste halfjaar van 1945 valt. Deze zuigelingensterfte was echter niet minder in de rest van Nederland, zodat het wel gesuggereerde verband met de hongerwinter niet bestaat.[219] In 1945 stierven er landelijk 16.697 zuigelingen; 6.512 meer dan in 1944 en 10.599 meer dan in 1939.[220] De betekenis van het gebrek aan voedsel is hier vrijwel nihil geweest, tenzij gedacht wordt aan een gebrek aan voedsel, dat aan hygiënisch verantwoorde eisen voldeed. De belangrijkste doodsoorzaken van de zuigelingensterfte zijn dan ook diarree en enteritis. Uit Bijlage 15, Tabel LXXXVIIA, blijkt dat in Amsterdam in 1945 435 zuigelingen meer hieraan stierven dan in 1944. Dat de opsteller van dit cijfermateriaal de ondervoeding 'ongetwijfeld de hoofdschuldige' noemt,[221] is dus onterecht.

Aangezien de ziektegevallen in de hongerwinter niet bekend zijn, is het niet mogelijk de ontwikkeling van de letaliteit te schetsen, zodat een oordeel over welke sterfgevallen wel en welke niet in verband met de afgenomen weerstand gebracht moeten worden niet mogelijk is.

Op bladzijde 403 onderaan in de noot werd opgemerkt, dat er in de tweede helft van 1945 een terugval in de sterfte optrad ten opzichte van het overeenkomstige jaargedeelte van 1944. Beperkt tot het laatste kwartaal van 1945 nam deze terugval in Amsterdam een omvang aan van 676 personen ofwel 13% van de extra sterfte in het eerste halfjaar. Ook in 1946 en 1947 ligt de sterfte met name bij de hogere leeftijdsgroepen op een ongewoon laag niveau (zie Tabel LXXVI). De sterfte bij de jongere leeftijdsgroepen staat in 1946 nog onder de negatieve invloed van de Tweede Wereldoorlog. Uit deze gegevens valt te concluderen, dat de sterfte in de voorafgaande periode, met uitzondering van de zuigelingensterfte, in zeer grote mate als een enigszins vervroegd sterven moet worden beschouwd.

TABEL LXXVI
Overledenen naar leeftijd per 1.000 van elke leeftijdsgroep.

jaar	1-4	5-19	20-49	50-64	65-79	80 j. en >
1939	2,9	1,0	2,5	12,8	52,7	182,6
1945	7,5	3,2	7,9	18,5	67,4	218,2
1946	4,6	1,2	2,6	10,9	43,5	147,4
1947	2,5	0,9	2,4	10,6	44,7	152,1

Bron: CBS, Zestig Jaren Statistiek.

Ook tonen deze cijfers aan dat er geen blijvende aantasting van de volksgezondheid is opgetreden. Evenmin is er sprake van een langdurige aantasting van de fertiliteit bij vrouwen door de gevolgen van de hongerwinter. Deze herstelt zich vrijwel onmiddellijk na de eerste hulpverlening.[222]

Uit het voorafgaande kan men concluderen, dat er in het eerste halfjaar van 1945 in West-Nederland in de steden een extra sterfte is opgetreden van 16.000 doden ten opzichte van de gelijke periode in het voorafgaande jaar (zie Tabel LXXIII). Hierbij dient een klein aantal voor het platteland te worden opgeteld. Ongeveer de helft van het genoemde aantal stierf aan 'honger en/of koude'*. Hoeveel van de resterende extra-sterfte door gebrek aan voedsel moet worden toegeschreven, is moeilijk te zeggen, maar zonder twijfel is honger de belangrijkste veroorzaker van de meerdere sterfte. Dit geldt niet voor de meerdere typhussterfte, waarvan de uitbreiding van de ziekte door gebrek aan hygiëne moet worden toegeschreven. Evenmin voor de verhoogde zuigelingensterfte, die in 1940 inzette en eerst in 1949 weer op vooroorlogs niveau terugkwam.[224] De verhoging was landelijk. Getroffen werden in hoofdzaak oudere mannen. De gezondheidssituatie van de kinderen stak buitengewoon gunstig af bij de overige leeftijdsgroepen. Uiterst verwonderlijk is, dat er geen vermeerdering van besmettelijke ziekten is opgetreden. Wat dit betreft lijkt West-Nederland, anders dan West-Europa in 1918, voor een grotere ramp gespaard. Wel trad in 1945 een zomerepidemie op waardoor de zuigelingensterfte sterk toenam. Van schade voor de volksgezondheid op de langere duur is geen sprake: één maand na het begin van de hulpverlening waren de symptomen van de honger verdwenen;[225] de vruchtbaarheid herstelde zich snel en schadelijke gevolgen op latere leeftijd bleken bij de militaire keuringen van geborenen in of kort na de hongerwinter niet aanwezig.[226]

Rest mij nog de vraag te beantwoorden, of op basis van de gegevens inzake gezondheid en sterfte iets meer over de hoeveelheid beschikbaar voedsel gezegd kan worden. Zowel in het eerste jaar na de invoering van de vrijwel volledige rantsoenering van voedsel, als na september 1944 werd een vrij algemene vermindering van het lichaamsgewicht geconstateerd. Na de eerste daling was er zelfs van een lichte stijging sprake. Men mag veronderstellen, dat de bevolking van West-Nederland door het voorafgaande gewichtsverlies in oktober 1944 beter ingesteld was om een periode van honger het hoofd te bieden dan in 1940. Dit betreft ook de gewenning aan voedsel met veel meer voedingsvezel, dat in het begin van de bezetting voor velen problemen opleverde. Aangezien maar een klein percentage van de

* Het CBS geeft een aantal op van 8.242 gevallen over 1945 waarbij 111 na juni.[223]

bevolking een hongerziekte heeft gekregen of eraan gestorven is, mag men aannemen, dat een zeer grote meerderheid van de bevolking in staat geweest is de voedingswaarde van het lage rantsoen tot op zekere hoogte aan te vullen. Deze hoogte moet boven het niveau gelegen hebben van hetgeen nodig is voor de instandhouding van het verlaagde basaal- metabolisme. Als dit niet gelukt was, zou het bij velen aangetroffen gewichtsverlies van 15 à 20%,[227] opgelopen zijn tot 25 à 30% of meer en zou vervolgens een veel grotere sterfte zijn opgetreden.[228] De Amerikaanse onderzoeker A. Keys en zijn medewerkers brachten in een laboratoriumsituatie bij een dagelijkse consumptie van gemiddeld 1.755 kcal bij mannelijke proefpersonen van rond de 70 kg en een lengte variërend van 168,6 tot 192,4 cm in 6 maanden tijds een gewichtsverlies van 24% tot stand, gepaard gaande met vergaande physieke aftakeling en psychische ontregeling.[229] Geen enkele proefpersoon ontliep deze aftakeling tenzij door levensgevaar de proef al eerder was onderbroken.

De gezondheidssituatie in West-Nederland toont aan, dat slechts een relatief kleine groep niet in staat was of gesteld werd in de voorziening boven het niveau van het eigen basaal-metabolisme uit te komen. Het is zelfs zeer waarschijnlijk dat niemand van honger had hoeven te sterven, wanneer men erin geslaagd was de eerder in de bezettingsjaren bereikte graad van eerlijke verdeling in stand te houden. Dat de verdeling ongelijk was, blijkt uit de onthutsende ervaringen van de leden van de *Medical teams*.[230]

Toen zij vergezeld van journalisten vanaf de morgen van 5 mei, het gebied binnenreden, stonden zij versteld over de massale aanwezigheid van enthousiaste, wat dunnetjes, maar gezond uitziende mensen in de straten. Eerst later troffen zij de slachtoffers van de honger aan in de ziekenhuizen en de achterkamertjes. De journalisten, die deze laatste ervaring misten, voelden zich beetgenomen. Het kostte de hulpverleners grote moeite, na de misleidende publikaties in de wereldpers, de staf van het geallieerde leger en het thuisfront te overtuigen van de nood, waarin velen toen nog in dit bevrijd gebied verkeerden. Dat waren zij, aan wie het wegens leeftijd, gezinssituatie, financiële middelen of het vertoeven in een inrichting niet gelukt was het rantsoen tot op zekere hoogte aan te vullen.

Conclusie

'Wat stond er tussen het Nederlandse volk en de honger'?, zo luidde de vraag aan het begin gesteld in de bewoordingen van S.L. Louwes. Zijn antwoord luidde: 'Een goede organisatie'. Dit is weliswaar terecht als *conditio sine qua non* te beschouwen. Het bevat echter slechts een deel van de verklaringsgronden.

Als na september 1944 in West-Nederland honger geleden werd, was dat niet, omdat er in het door de Duitsers dan nog bezette gebied een groot tekort aan voedsel was. Evenmin omdat de voedselvoorzieningsorganisatie het begeven had. De oorzaak was dat het binnen dat gebied aanwezige voedsel niet voldoende gelijk kon worden verdeeld. Dit tengevolge van een reeks reacties, die inzette met het uitroepen van de spoorwegstaking door de Nederlandse regering in Londen. Daarop verbrak de bezetter de goede samenwerking met betrekking tot de voedselvoorziening en kondigde het embargo af. Spoorwegstaking en embargo legden het transport van levensmiddelen lam. Toen de bezetter op zijn schrede terugkeerde, bleven door onkunde, militaire handelingen en de intredende vorst de vervoersproblemen bestaan. Tenslotte werd in april 1945 West-Nederland door de militaire operaties afgesneden van het oosten van het land en daarmee van zijn toeleveringsgebied van levensmiddelen. De gevolgen voor de gezondheidstoestand werden verergerd door de zeer ongelijke en energieverspillende wijze van verdeling van het nog ter beschikking staande voedsel. Dit vloeide voort uit het feit, dat het distributiestelsel, door de schaarste zelf en het gebrek aan ondersteuning van de zijde van bevolking en bezetter, aan betekenis had ingeboet.

De situatie in de hongerwinter in West-Nederland laat enige voorbeelden zien van wat er mogelijk mis kon lopen. De constatering dat de directe aanleiding tot het tekort aan voedsel voortkwam uit gebrek aan vervoersmogelijkheden, brengt ons zelfs enigszins in verlegenheid. De vervoersproblematiek, hier doorslaggevend, is immers in dit boek geen onderwerp van systematische behandeling geweest. Andere mogelijkheden waren onder andere: het leegplunderen van Nederland, onvoldoende produktie en het ineenstorten van de organisatie. Niets van dit alles heeft plaatsgevonden in de periode van mei 1940 tot september 1944, zodat de voeding van het Nederlandse volk op peil bleef, zoals door uitvoerige berekeningen werd aangetoond.

Uit het onderzoek zijn de belangrijkste factoren duidelijk geworden, die tot deze voldoende voorziening in eerste instantie geleid hebben. Hiertoe behoren:

1. de zeer goede en in mei 1940 vrijwel voltooid te achten voorbereiding, de tijdig en meer dan nodig uitgebouwde organisatie met

schier onbeperkte bevoegdheden;
2. de effektieve omschakeling van de produktie waarvoor de nodige tijd gewonnen was door een sterke voorraadvorming;
3. de voldoende medewerking van boeren, tuinders en andere werkers op het terrein van de voedselvoorziening, verkregen door strategisch geen middel onbenut te laten wat hiertoe leiden kon;
4. een strak en op centraal niveau in de hand gehouden distributie, waardoor een hoeveelheid levensmiddelen zeker en tegen een redelijke prijs voor een ieder te verkrijgen was, zodat naar ieders behoefte een stevige basis was gelegd voor een voldoende voorziening.
5. ook werd voorkomen dat belangrijke hoeveelheden voedsel naar het buitenland afvloeiden, hoewel de schijn niet te vermijden viel.

Naast deze factoren zijn er andere te noemen, die in dit boek minder aandacht hebben gekregen: de efficiënte aanwending van grondstoffen en energie ten bate van produktie, verwerking en vervoer van levensmiddelen; het behoud van de arbeidskracht in de landbouw en de rijkelijk gegeven voorlichting over het gebruik van levensmiddelen, aangepast aan de nieuw ontstane situatie en eveneens aan nieuwe inzichten. Verder blijkt ook een toevallige factor als het weer de oogsten gunstig te hebben beïnvloed, toen door schaarste aan kunstmest lagere opbrengsten dan gemiddeld in de latere bezettingsjaren konden worden verwacht.

Terzijde moet worden geconcludeerd, dat het moeilijk is aan te geven in hoeverre inventief en/of eigenmachtig optreden van diverse personen voor- of nadelig is geweest voor het algemeen belang van de voedselvoorziening. Generaliseren in deze is uit den boze. De aanleg van tuintjes, vervoedering van afvallen, kantgras en dergelijke aan geiten en konijnen en het inzamelen van natuurprodukten zoals eikels, bessen en bloesems kan weliswaar als een marginale maar alleszins positieve bijdrage beschouwd worden. Anders lag het bijvoorbeeld met het thuis olieslaan uit koolzaad, waarbij hoge percentages vet voor menselijke consumptie verloren gingen. Het klandestien aanhouden van varkens zal in vele gevallen voedselverslindend zijn geweest; het onhygiënisch slachten slecht voor de volksgezondheid. Hierbij kwam bovendien het nadeel van een onbillijke verdeling. Strijdig met het algemeen belang en bovendien misdadig was het tot wrak slaan van runderen ter forcering van een noodslachting en het in de handel brengen van vlees afkomstig van kadavers. Daartegenover stond het loffelijk gedrag van alle boeren, tuinders, personen in de handel en anderen, die belangeloos of tegen normale prijzen buiten de distributiekanalen om gezorgd hebben voor personen die te kort kwamen. Veel risico hebben zij daarbij niet gelopen, tenzij het hulp aan vervolgden betrof.

Na deze samenvattende opsomming van factoren die in genoemde periode tot een voldoende voorziening hebben geleid, valt te concluderen, dat deze bijna volledig toe te schrijven zijn aan een energiek

en vrijwel ongeremd overheidsoptreden. Men zou zeggen: 'hoe is het mogelijk?' Vergelijken we dit bijvoorbeeld met de situatie in 1914-1918. Minister M.W.F. Treub van Landbouw, Nijverheid en Handel was in 1914, hoewel eerst toen de oorlog in Europa een feit was, zeer energiek gestart de voedselvoorziening in goede banen te leiden.[231] Hij kon deze taak niet afmaken.[232] Zijn opvolger F.E. Posthuma en ook het parlement erkenden evenzeer de noodzaak van een voldoende voorziening. Toch kwam het er niet van tijdig toereikende maatregelen te treffen. Terwijl in het binnenland gebrek geleden werd, floreerde de export.[233]

Nu een voorbeeld op een geheel ander terrein. Momenteel verkeren wij in een situatie van grote werkloosheid. Het recht op arbeid is internationaal erkend[234] en de afwezigheid van werkgelegenheid wordt algemeen als een ongewenste toestand gezien; laten we in goed vertrouwen aannemen, dat wat met woorden beleden wordt ook echt gemeend is. Afdoende maatregelen, zelfs serieuze pogingen, om het probleem op te lossen, blijven echter uit.

Nu laat de aanpak door het Rijksbureau van de voedselvoorzieningsproblematiek zien, dat de overheid voor een voldoende voorziening kon zorgen, zonder dat dit tot een noemenswaardige belasting van de schatkist leidde.* Bovendien zijn nooit eerder dan nu de financiële middelen zo ruim geweest, gezien de omvang van de uitkeringen aan personen zonder betaalde baan. Het zijn dus niet bezwaren van financiële aard, die de oplossing van een dergelijk vraagstuk in de weg staan.

Er moet dus naar andere redenen gezocht worden, waarom in het ene geval wél en in andere níet met succes werd of wordt opgetreden. De toevallige aanwezigheid van een 'Louwes' moet daarbij van ondergeschikte historische betekenis geacht worden. Immers zonder aanvaarding kan zo iemand of meerderen van hen niets uitrichten. Deze aanvaarding sluit een drietal voorwaarden in:

1e Het inzicht moet aanwezig zijn en voldoende steun vinden, dat de overheid tot taak heeft ter voorziening van de noodzakelijke behoeften op te treden, wanneer verondersteld kan worden of blijkt, dat het bedrijfsleven zelfstandig daartoe niet in staat is.

2e Waar aan de te nemen maatregelen kosten verbonden zijn, moeten regering en parlement bereid zijn deze voor hun rekening te nemen. Dit kan alleen geschieden in afweging van andere bestemmingen inclusief de mogelijkheid van een besteding door particulieren.

3e Tegenwerkende maatschappelijke krachten of belangen moeten te breidelen zijn.

* De kosten bedroegen tussen 14 mei 1940 en 1 januari 1944 223 miljoen gulden. Hiervan werden betaald: het apparaat inclusief controle en distributie, de scheurpremie en subsidies op de telersprijzen. In de periode 1914 tot 1918 beliepen de kosten 526 miljoen gulden exclusief niet vergoede kosten aan gemeentebesturen.[235]

In dit kader beschouwd, valt te concluderen, dat in Nederland al ver voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in beperkte kring de noodzaak van overheidsingrijpen ten gunste van een voldoende voedselvoorziening in oorlogstijd werd ingezien. Dit inzicht vond voldoende steun bij de overheid. Wat dit punt betreft, ligt er een diepe kloof tussen 1914 en de tweede helft van de jaren dertig, waarvan ervaringen in de Eerste Wereldoorlog en in de crisisjaren als de veroorzakers moeten worden beschouwd. De bereidheid, de hieruit voortvloeiende financiële consequenties te accepteren, was tussen 1935 en de afkondiging van 'de toestand van oorlogsgevaar' in september 1938 niet of nauwelijks aanwezig. Tussen dat tijdstip en de afkondiging van de 'Mobilisatie' in augustus 1939 was dit slechts in geringe mate het geval. Daarna, toen de oorlog reeds elders in Europa woedde, was de bereidheid kennelijk in ruime mate aanwezig, waarbij het vooruitzicht een rol gespeeld moet hebben, dat elk verder uitstel van de aanleg van voorraden tot nog hogere kosten zou leiden.

Zolang de voorbereiding van de voedselvoorziening in oorlogstijd een 'papieren' aangelegenheid bleef, was er weinig verzet, zelfs niet tegen de leidende rol van Louwes. Wel vreesden enige militairen voor hun bevoegdheden en werden er in de Tweede Kamer vragen gesteld over de omslag van de kosten verbonden aan de voorraadvorming. Een mogelijke confrontatie met de producenten werd tot na mei 1940 uitgesteld, door te nemen maatregelen op het terrein van de produktie zoveel mogelijk naar voren te schuiven. Met het bedrijfsleven werd uitvoerig overleg gepleegd over de inschakeling bij de maatregelen, die de overheid zou gaan nemen. Het Rijksbureau heeft echter niet kunnen verhinderen, dat de voorraden oliën en vetten, opgeslagen in tanks langs de Nieuwe Maas, verminderde van ongeveer 300.000 ton in mei 1937 tot 170.000 ton in 1939. Dit terwijl het in de bedoeling had gelegen de gehele voorraad van 1937 door middel van uitvoerverboden binnenslands te houden.[236]

De bezetter was reeds jaren ingesteld op economische ordening door de overheid met inschakeling van het bedrijfsleven. De ervaringen opgedaan in Duitsland waren van belang voor het ordeningswerk in bezet gebied. Daartegenover kon zijn thuisfront als pressiegroep voor opvoering van de export vanuit Nederland gaan optreden. Zowel aan de binnenlandse druk tot exporteren als aan die vanuit Berlijn, kon door een gezamenlijk optreden van Duitse en Nederlandse autoriteiten hier te lande weerstand worden geboden. De Nederlandse voedselvoorzieningsautoriteiten konden, via de verkregen bevoegdheden en het uitbouwen van een zeer brede organisatie, in overeenstemming met de bezetter de nodig geachte maatregelen ten uitvoer brengen. Brede maatschappelijke steun was op zich niet nodig, wel de 'vrijwillige' medewerking, die zoals is beschreven op velerlei en soms inventieve wijze, werd verkregen. Duits- en/of nationaal-socialistisch-gezinde personen of groepen vonden de bezetter tegenover zich

als zij slechts hun eigen belang nastreefden. Daarentegen was de bezetter er wel op uit om de leiding van de voedselvoorziening door meer Duitsgezinde personen of organisaties over te nemen. Er waren echter weinig zakelijk geschikte personen aanwezig. Bovendien durfde de bezetter steeds minder risico te lopen, naargelang er aan het voeren van de oorlog voorrang verleend moest worden. Zo gingen Duitse en Nederlandse belangen bij de handhaving van een voldoende voedselvoorziening hand in hand, zonder dat enige kracht erin slaagde tegenwerking van betekenis te leveren.

Een heel andere kwestie is of van Nederlandse zijde deze samenwerking moest worden aangegaan en gehandhaafd. De vraag werd door Louwes met redenen omkleed positief beantwoord. Dat van deze keuze het wel of niet op peil houden van de voedselvoorziening afhing, lijkt me voldoende aangetoond. Aftreden werd overwogen als bij de voedselvoorziening het Nederlandse belang niet meer tot zijn recht kon komen. Zover is het niet gekomen. De vraag kan gesteld worden of het moreel juister geweest zou zijn door af te treden een daad van protest te stellen, toen de bezetter ook in Nederland zich schuldig maakte aan internationaal erkende misdrijven, zoals de Jodenvervolging en de onvrijwillige deportatie van arbeidskrachten, ook al lag dit buiten het terrein van de voedselvoorziening. Voor de hand lag, dat dit dan een collectieve beslissing zou zijn geweest van de Secretarissen- Generaal, waar Louwes zich bij had kunnen aansluiten. Bij ontstentenis hiervan had Louwes ook de beslissing voor zich kunnen nemen.

Conclusies in deze netelige kwestie kunnen op grond van deze studie niet getrokken worden. Daarvoor is het thema 'Collaboratie en verzet' hierin onvoldoende uitgewerkt. Toch zijn er enige aanknopingspunten te signaleren. Aangetoond is, dat samenwerking en verzet elkaar niet hoefden uit te sluiten. De keuze voor samenwerking was een keuze voor voldoende voedsel. Het is nog maar de vraag of het verzet zelf door gebrek aan voedsel zou worden aangewakkerd of gebroken. Het is mede dank zij het beleid van Louwes, dat ook verzetslieden en onderduikers in het algemeen over voldoende voedsel konden beschikken. Eveneens, dat in dienst treden bij de vijand uit gebrek aan voedsel werd voorkomen. Men kan het zo formuleren, dat het beleid van Louwes het verzet weliswaar niet heeft aangewakkerd, maar wel mede mogelijk heeft gemaakt en collaboratie uit nood heeft voorkomen. De zwart-wit keuze tussen samenwerking en verzet is zo gezien een schijnkeuze.

Het voorafgaande doet niets af aan het feit, dat door aan te blijven morele steun aan onderdrukten werd onthouden en het tot voorbeeld kon dienen voor andere personen of instellingen, waarvan het verder functioneren aanzienlijk minder positieve gevolgen had voor het Nederlandse belang. Zo beging ook Louwes zelf de betreurenswaardige fout, Wageningse studenten tot medewerking aan een besluit van de

vijand te adviseren door ondertekening van de van hen gevorderde loyaliteitsverklaring. Hij had moeten beseffen, zoals verbaasde medewerkers op het Rijksbureau deden[237] en ook de Zuiveringscommissie van oordeel was, dat het particuliere belang van studenten en de Landbouwhogeschool niet opwogen tegen het algemeen belang van spontaan verzet op nationaal niveau. Dit oordeel staat los van het feit, dat op het moment dat Louwes zijn advies gaf, de regering in Londen nog geen oproep tot dit verzet had gedaan.[238] Een groot nadeel was dat juist in deze moeilijke kwesties er geen mogelijkheden bestonden het beleid publiekelijk toe te lichten, zodat bovengenoemde nadelen bij aanblijven niet vermeden konden worden.

Hopelijk biedt de inhoud van dit boek aan de lezer en toekomstige onderzoekers een bijdrage om inzake vraagstukken van samenwerking en verzet tot een gefundeerd oordeel te komen. Verder hoopt de schrijver, dat ook op andere terreinen, zoals die welke in de inleiding zijn genoemd, dit boek zijn bruikbaarheid zal bewijzen.

Samenvatting

Nederland behoorde in 1940 tot de dichtstbevolkte landen ter wereld. De voedselvoorziening was in belangrijke mate afhankelijk van import van buitenlandse grondstoffen met name: granen, veevoeders en tropische vetten. Dat neemt niet weg, dat Nederland dankzij specialisatie, de aanwezigheid van relatief veel weiland en de massale invoer van veevoeders tevens veel levensmiddelen kon exporteren. De voornaamste exportartikelen waren zuivelprodukten, vlees, eieren, groente en fruit. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was reeds gebleken, dat de voedselpositie van de bevolking vrij snel in een kritieke situatie kwam te verkeren, wanneer de aanvoerlijnen over zee geblokkeerd werden. Door de sterke bevolkingsgroei - het aantal inwoners steeg tussen 1917 en 1939 van 6,6 naar 8,8 miljoen - was de voedselpositie nog veel kwetsbaarder geworden.

In mei 1940 werd Nederland door het nationaal-socialistische Duitsland bezet. Dat leverde een extra hoeveelheid kostgangers op. Daarnaast stond de Rijksregering in Berlijn op levering van agrarische produkten uit Nederland. De aanvoer van voedingsgrondstoffen over zee werd vrijwel ogenblikkelijk afgesneden.

Te verwachten viel, dat weldra verschijnselen van honger zich zouden voordoen. Deze bleven echter tot september 1944 uit. Toen werd namelijk bij de nadering van de geallieerde troepen door de Nederlandse regering in Londen een spoorwegstaking geproclameerd. De staking werd gevolgd door een Duits embargo op het scheepvaartverkeer naar West-Nederland. Toen dit ongeveer zes weken later werd opgeheven, was het te laat om nog een voldoende wintervoorraad te kunnen aanleggen voordat de vorst inviel. Daar de spoorwegstaking werd gehandhaafd en voldoende hulp van buiten uitbleef, werden grote delen van de bevolking aan een ernstig tekort aan voeding blootgesteld. Daarnaast kon evenmin in de behoefte aan verwarming worden voorzien. Honger en kou leidden in dit gebied tot veel ziekten en extra sterfte. Enige dagen voor de bevrijding kwam een grootscheepse hulpverlening op gang en werd al snel effectief. Het Zuiden werd in september 1944 bevrijd en met geallieerde hulp van levensmiddelen voorzien. Oost-Nederland bleef tot april 1945 bezet. Het gebied bezat meer dan voldoende levensmiddelen voor de voorziening van de daar levende bevolking. In de voorafgaande bezettingsjaren werden uit dit gebied grote hoeveelheden levensmiddelen naar West-Nederland getransporteerd.

Men kan zich echter afvragen, waarom er zich niet eerder verschijnselen van honger hebben voorgedaan. Hierbij aansluitend luidt de centrale vraagstelling bij dit onderzoek: in welke mate is gedurende

de oorlogsjaren 1940-1945 in de behoefte van de bevolking aan voeding voorzien en waarvan is de hoogte van de bereikte voorziening een gevolg geweest?

De beantwoording van deze vraag kan op meerdere andere historische vraagstukken een licht werpen, zoals: hoe de samenwerking was tussen Nederlandse en Duitse autoriteiten; of de Nederlandse ambtenaren terecht zijn aangebleven; of en hoe er ambtelijk verzet werd gepleegd; welke bijdrage er werd geleverd aan de Duitse oorlogseconomie; en welke theoretische en praktische oplossingen gevonden werden om het schaarsteprobleem de baas te worden. Deze vraagstukken zijn echter niet tot inzet gemaakt van een systematische behandeling.

Ter beantwoording van de vraagstelling werd bestudering van het overheidsbeleid tot uitgangspunt genomen. Het was immers duidelijk, dat zowel de produktie als de verdeling van levensmiddelen aan het vrije spel van de economische krachten onttrokken waren. Deel I van dit boek is daarom aan de tot stand koming en inhoud van dit overheidsbeleid gewijd.

Bezien werd in hoeverre reeds vóór de bezetting maatregelen getroffen werden om de te verwachten situatie het hoofd te bieden. Het bleek, dat de overheid op instigatie van ir. S.L. Louwes, Regeringscommissaris voor de Akker- en Weidebouw, zeer actief optrad op het terrein van de voorbereiding van de voedselvoorziening in oorlogstijd. Dit in het kader van de economische verdedigingsvoorbereiding. Op alle denkbare terreinen werden maatregelen in overweging genomen. Metterdaad tijdig getroffen werden de nodig geachte maatregelen die relatief weinig kosten met zich meebrachten, bijvoorbeeld die met betrekking tot het scheppen van de wettelijke bevoegdheden en de organisatie van de uitvoering. De voorgenomen aanleg van voorraden werd wegens het kostenaspect onverantwoord zwaar getraineerd. Echter bood de periode tussen het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in september 1939 en de Duitse bezetting van Nederland in mei 1940 de mogelijkheid het verzuimde ruimschoots in te halen. De uitstekende voorbereiding moet als één van de verklaringsgronden gezien worden van het uitblijven van hongerverschijnselen.

Kort na de bezetting werd in Nederland een Duits burgerbestuur ingesteld onder leiding van Arthur Seyss-Inquart als Rijkscommissaris. Het terrein van landbouw en voedselvoorziening werd van Duitse zijde aan de *Geschäftsgruppe* (later: *Hauptabteilung) für Ernährung und Landwirtschaft* toevertrouwd. De Nederlandse autoriteiten met aan het hoofd de Secretarissen-Generaal van de departementen werden aan dit bestuur ondergeschikt. Hoewel formeel dr. H.M. Hirschfeld Secretaris-Generaal was van Landbouw en Visserij, berustte de leiding van de voedselvoorziening bij *gentleman's agreement* bij ir. S.L. Louwes. Deze kreeg de titel van Directeur-Generaal van de Voedselvoorziening. Naast hem werd de nationaal-socialistisch gezinde G.J. Ruiter

tot Directeur-Generaal van de Landbouw aangesteld. In de hoofdstukken 2, 3 en 4 is zo nauwkeurig mogelijk uiteengezet, hoe de machtsverhoudingen aan Duitse en Nederlandse zijde lagen, welke belangen elk van de overheden wenste te behartigen en welk beleid als resultaat van de samenwerking gevoerd werd.

In hoofdlijnen bleken de interessen van de Duitse overheid in Nederland met die van de Nederlandse overheid samen te vallen. Beide partijen wensten een voldoende voorziening van de bevolking met voesel. De Duitse doelstelling van de nazificering kon in de landbouwsector bij gebrek aan zakelijk geschikte lieden van de juiste politieke instelling niet snel worden doorgevoerd. Bovendien kregen de directe belangen van de oorlogvoering steeds meer voorrang. Inzake de door het Duitse Rijk gewenste uitvoer kon enerzijds gemakkelijk aan een gedeelte worden voldaan. Het betrof hier in hoofdzaak groente en niet-eetbare produkten als landbouwzaden, pootgoed, stro en riet. Anderzijds werd in samenwerking tussen de Nederlandse en Duitse autoriteiten in Nederland voorkomen, dat belangrijke hoeveelheden zuivelprodukten en vlees werden geëxporteerd. Van de voorraden vet, cacao, thee, koffie en rijst werd gedwongen een belangrijk deel naar Duitsland afgevoerd. Alle export werd betaald. Tegenover een klein deel van de export werd ter compensatie graan teruggeleverd. Door de wijze van omrekenen in ha-waarden leek de export omvangrijker dan in werkelijkheid het geval was. Het feit dat de Duitse en Nederlandse autoriteiten op het terrein van de voedselvoorziening tot een goede samenwerking kwamen, met name ten aanzien van de uitvoer, heeft in belangrijke mate bijgedragen tot een voldoende voorziening met levensmiddelen van de Nederlandse bevolking.

Op de vraag welke middelen de overheid gebruikt heeft, om tot een voldoende voorziening te geraken, past één antwoord: vrijwel niets denkbaars is achterwege gelaten, wat het bereiken van het gestelde doel kon bevorderen. In het voorliggende onderzoeksverslag is aan de hand van een viertal hoofdthema's in Deel II geïllustreerd, hoe de betreffende overheden bij de uitvoering van hun beleid te werk gingen.

Op organisatorisch terrein werden de reeds ruim aanwezige bevoegdheden nog verder uitgebreid. In de plaats van de bij de uitvoering ingeschakelde landbouwcrisisorganisaties werd een geheel nieuwe voedselvoorzieningsorganisatie opgebouwd. Dit niet zozeer omdat het oude niet voldeed als wel om te voorkomen dat de landbouwsector van buitenaf 'georganiseerd' zou worden. Toen eenmaal duidelijk was, dat er een nieuwe organisatie moest komen, deed men van Nederlandse zijde bij de opbouw zijn best, om voor de periode ná de oorlog de beste organisatie te verkrijgen. Ondanks het feit, dat de Nederlandse voedselvoorzieningsorganisatie in alles aan de Duitse autoriteiten ondergeschikt was, droeg de organisatie alle kenmerken van 'een staat in een staat' te zijn, waar bovendien van een scheiding der machten *(trias politica)* geen sprake was. De organisatie beheerste zowel de

regeling van de voedselvoorziening als de uitvoering, de opsporing van overtredingen en de berechting. Geschillen tussen burgers en overheid werden intern afgedaan. De stemming in den lande werd door een eigen dienst gepeild. Zowel theoretisch als in de praktijk was alle macht geconcentreerd bij de Directeur-Generaal van de Voedselvoorziening die, zoals vermeld, bij *gentleman's agreement* ook de bevoegdheden van de Secretaris-Generaal uitoefende. Dat er desondanks van decentralisatie en weinig willekeur gesproken kan worden, ligt aan de wijze van delegeren van de betreffende Directeur-Generaal, S.L. Louwes en aan het sterke karakter en de vaderlandslievendheid waarover de man beschikte. Zelfs meer dan voorheen liet hij de functionerende organisaties de zaken zelf regelen. Louwes behoorde tot de zeldzame niet-militaire functionarissen, die vooruitlopend op een kritieke situatie waren geselecteerd.

Hoewel het van Duitse zijde aanvankelijk in de bedoeling lag het veredelingskarakter van de Nederlandse agrarische produktie te handhaven, vond er vrij snel een aantal rigoreuze ingrepen plaats. Deze waren erop gericht Nederland op de kortst mogelijke termijn zelfvoorzienend te maken. De pluimvee- en varkensstapel werd zeer sterk ingekrompen. Het rundvee werd zodanig beperkt, dat al het aanwezige voeder volledig kon worden benut. Zover het cultuurtechnisch mogelijk was, werden weilanden gescheurd en in gebruik genomen voor de akkerbouw. Voor deze sector werden 'teeltplannen' opgesteld, welke vrijwel volledig werden gehaald. Het aandeel van aardappelen en graan in de beteling van het akkerland nam sterk toe. Het slagen van de voorgenomen omschakeling verklaart mede het succes van de voedselvoorzieningspolitiek.

De middelen die werden toegepast om de produktie en afzet in de gewenste banen te leiden, waren zeer uiteenlopend. Op de eerste plaats werd getracht de 'vrijwillige' medewerking van de producenten te verwerven. Hiertoe werden de agrarische prijzen op een relatief hoog niveau vastgesteld. Er werden premies gesteld op het scheuren van grasland en op de teelt van enkele belangrijke gewassen. Bovendien werden er aan de producenten een aantal bijzondere gunsten toegestaan op het terrein van de zelfverzorging met levensmiddelen. Ook zochten de voedselvoorzieningsautoriteiten steun via de kerken. Hoewel het vertrouwen bij de overheid in dwangmiddelen gering was, werd niet nagelaten op alle terreinen de producenten en handelaren wettelijk tot medewerking te verplichten. Om de uitwassen op het terrein van de zwarte handel te bestrijden, werd een breed opgezet controleapparaat in het leven geroepen. Deze bood gelijktijdig onderdak aan talrijke personen, die door de oorlog hun baan verloren hadden. De bestraffing van geverbaliseerde overtreders door speciale rechtbanken was streng en liep door inmenging van de *'Sicherheitsdienst'* menigmaal uit de hand.

Alles bij elkaar genomen heeft de overheid tot september 1944 toe

zich, ook naar haar eigen inzicht, van een redelijke medewerking van producenten en handelaren weten te verzekeren. De reactie van de individuele boeren was zeer verscheiden en varieerde al naar gelang de aansluiting op de zwarte markt en/of persoonlijkheidsstructuur en morele overtuiging. Het feit dat de overheid erin slaagde haar greep op de voedselvoorziening te behouden, is een van de belangrijkste verklaringsgronden voor een voldoende voorziening van de gehele bevolking.

Van de geproduceerde levensmiddelen werd slechts een gering deel naar Duitsland uitgevoerd. Deze uitvoer belastte bovendien nauwelijks de binnenlandse consumptie. Dit kan niet gezegd worden van de gedwongen uitvoer van een gedeelte van de aangelegde voorraden vet, rijst, koffie en cacao. De consumptie van de *Wehrmacht* drukte, met een belangrijke uitzondering voor het broodgraan, op de Nederlandse voedselbalans. De verdeling over de diverse Nederlandse bevolkingsgroepen vond in hoge mate plaats op basis van voedingstechnische normen. Hierover bestond geen verschil van mening tussen de Nederlandse en Duitse autoriteiten. Het feit dat het verrichten van de zwaardere soorten arbeid steeds meer samenviel met dat van *kriegswichtige* arbeid, maakte dat van een mogelijke belangentegenstelling steeds minder sprake was. Van Duitse zijde werden meerdere pogingen gedaan niet- voedingstechnische uitgangspunten bij de verdeling van het voedsel een rol te laten spelen. Het betrekken van de politiek bij de voedselvoorziening werd door de Nederlandse autoriteiten stelselmatig afgewezen. Dit geschiedde overwegend met succes. Voorkomen kon worden, dat voor bedreigde groepen negatief afwijkende rantsoenen werden vastgesteld. Ook het gevaar aanvankelijk voor de onderduikers verbonden aan de invoering van de Tweede Distributie Stamkaart, werd, voorzover te overzien, bezworen. Daarentegen werd het functioneren van de Centrale Keukens, als middel om de voedselvoorziening van het minst draagkrachtige deel van de bevolking veilig te stellen, door politieke inmenging danig gefrustreerd.

Om te kunnen bepalen in hoeverre in de behoefte aan voeding kon worden voorzien en daarmee of het beleid succesvol was geweest, was het nodig over te gaan tot uitvoerige berekeningen. Immers was het van het begin af aan duidelijk, dat er geen consistentie bestond tussen de bestaande cijfers inzake de hoogte van de gedistribueerde rantsoenen en de volksgezondheid. Dit terwijl de geproduceerde en gedistribueerde hoeveelheden alleszins op redelijke wijze met elkaar correspondeerden. De agrarische opbrengsten werden voor de oogstjaren 1942/43 en 1943/44 opnieuw geschat. Voor de akkerbouwproduktie geschiedde dit op basis van de opgaven betreffende 'de stand der gewassen' rekening houdend met de weersomstandigheden tijdens de oogstperiode. De dierlijke produktie werd geschat op grond van zoötechnische gegevens. Aldus werd vastgesteld, dat de produktie aanzienlijk hoger was dan destijds door de ambtenaren werd geschat en

door het Centraal Bureau voor de Statistiek werd geregistreerd. De uitkomsten bleken te corresponderen met de indrukken die de hierover gehoorde betrokken ambtenaren daarvan hadden. Ter controle werd eveneens berekend of de nieuw geschatte dierlijke produktie voedertechnisch bezien haalbaar was. Dit bleek het geval te zijn geweest.

De nieuw geschatte opbrengsten vormden het uitgangspunt van een reconstructie van de voedselbalansen over de balansjaren september 1942/43 en 1943/44. Correcties werden toegepast op een aantal andere balansposten zoals de verliezen en het gebruik voor zaaizaad. Verder werden de balansen aangevuld voor de produkten waarvoor geen balansen, daterend uit de bezettingstijd, werden aangetroffen. Op elke balans werd tevens aangegeven hoe groot het verantwoorde deel van de beschikbare hoeveelheid levensmiddelen was. De balansuitkomsten voor de diverse produkten werden bijeengebracht op een totaalbalans, waarbij een omrekening plaats vond van de hoeveelheden in kilocalorieën en grammen eiwit. Uit de twee totaalbalansen valt voor de betreffende jaren af te lezen: hoeveel voeding er totaal beschikbaar was, welk deel als negatief saldo van in- en uitvoer er mogelijk voor binnenlandse consumptie verloren ging en welk deel van het voedsel na achterhouding door de producenten particulier voor consumptie werd verkregen.

De gemiddelde consumptie per hoofd bleek in de beide onderzochte balansjaren boven 2.700 kcal per dag gelegen te hebben. In de voorafgaande bezettingsjaren lag de consumptie zeker niet op een lager niveau. Tevens bleek, dat de spreiding van het verbruik van levensmiddelen over de diverse bevolkingsgroepen gelijkmatiger was dan voorheen. Op grond van deze bevindingen viel schade aan de volksgezondheid wegens gebrek aan voeding tot september 1944 niet te verwachten. De gegevens inzake de volksgezondheid geven geen aanleiding deze veronderstelling onjuist te achten.

Zoals reeds gezegd kwam aan deze gunstige situatie voor West-Nederland na september 1944 een einde. Tal van personen, het meest wat oudere mannen, leden aan oedeem, cachexie en andere ziekteverschijnselen. De sterfte steeg in West-Nederland met ruim 16.000 overledenen boven het niveau in de overeenkomstige periode van het voorafgaande jaar. Er was zonder twijfel sprake van een absoluut tekort aan levensmiddelen. Echter zou de schade aanzienlijk geringer geweest zijn, wanneer de in het gebied aanwezige levensmiddelen via het bestaande distributiestelsel meer gelijkmatig waren verdeeld.

In de conclusie wordt gesteld, dat de factoren die in de periode mei 1940 tot september 1944 tot een voldoende voorziening hebben geleid, in hoofdzaak terug te voeren zijn op een energiek en vrijwel ongeremd overheidsoptreden. Dat dit optreden mogelijk was, wordt op de eerste plaats verklaard uit een tussen 1914 en de jaren dertig sterk gewijzigde visie ten aanzien van de taak van de overheid op het terrein van de

zorg voor een voldoende voedselvoorziening. Deze hield in, dat de staat op het terrein van de voeding voor een voldoende voorziening verantwoordelijk werd geacht. De komst van de bezetters vergemakkelijkte nog de economische ordening. Het politieke systeem liet bovendien geen ruimte voor maatschappelijke tegenkrachten, terwijl door gezamenlijk optreden van Duitse en Nederlandse autoriteiten in Nederland de export beperkt kon worden.

Naast de beantwoording van de centrale vraagstelling bij dit onderzoek hoopt de schrijver, dat het hier aangeboden materiaal mag bijdragen tot een betere kijk op diverse vraagstukken betreffende de geschiedenis van het Nederlandse Volk in de Tweede Wereldoorlog.

Zusammenfassung

Die Niederlande gehörten im Jahre 1940 zu den Ländern mit der größten Bevölkerungsdichte auf der Welt. Die Ernährung der Bevölkerung war in großem Ausmaß abhängig von der Einfuhr von Rohstoffen aus dem Ausland, besonders von Getreide, Viehfutter und tropischen Fetten. Das änderte nichts an der Tatsache, daß die Niederlande trotzdem viele Lebensmittel ausführen konnten. Der Grund dafür lag in dem hohen Maß der landwirtschaftlichen Spezialisierung, in den verhältnismäßig vielen Weiden innerhalb der landwirtschaftlichen Nutzfläche und in der Masseneinfuhr von Viehfutter. Die wichtigsten Exportartikel waren Molkereiprodukte, Fleisch, Eier, Gemüse und Obst. Schon während des Ersten Weltkrieges war klar geworden, daß die Ernährungssituation der Bevölkerung rasch kritisch wurde, als die überseeischen Schiffahrtslinien blockiert wurden. Durch den starken Bevölkerungszuwachs - zwischen 1917 und 1939 stieg die Bevölkerungszahl von 6,6 auf 8,8 Millionen Einwohner - war die Ernährungslage noch krisenanfälliger geworden.

Im Mai 1940 wurden die Niederlande von dem nationalsozialistischen Deutschland besetzt. Das ergab eine zusätzliche Menge an Kostgängern. Hinzu kam noch, daß die Reichsregierung in Berlin darauf bestand, landwirtschaftliche Erzeugnisse aus Holland nach Deutschland zu liefern. Außerdem wurde die Anlieferung von Nahrungs- und Futtermitteln auf dem Seewege sofort gesperrt.

Zu erwarten war, daß sehr bald Anzeichen von Hunger auftreten würden. Diese blieben aber aus bis zum September 1944. Dann nämlich ordnete die Holländische Exilregierung in London beim Heranrücken der alliierten Armeen für die Niederlande einen Bahnstreik an. Dem Streik folgte ein deutsches Embargo gegenüber dem Binnenschiffsverkehr in die Westlichen Provinzen. Als etwa sechs Wochen später das Embargo aufgehoben wurde, war es zu spät, um noch vor Beginn des Frostes einen einigermaßen genügenden Nahrungsmittelvorrat anzulegen. Da der Streik aber nicht wieder aufgehoben wurde und von außen kaum Hilfe kam, ergab sich für einen großen Teil der Bevölkerung ein ernsthafter Mangel an Nahrung. Auch konnte der Not, die Wohnungen zu beheizen, nicht abgeholfen werden. Hunger und Kälte führten in diesem Gebiet zu stark vermehrten Krankheits- und Todesfällen. Wenige Tage vor der Befreihung am fünften Mai 1945 wurde die Hilfeleistung im Gang gesetzt und konnte schnellstens effectiv sein. Die südlichen Provinzen wurden in September/Oktober 1944 befreit und mit Hilfe der Alliierten mit Lebensmitteln versorgt. Die östlichen Provinzen blieben bis April 1945 besetzt. Dieses Gebiet verfügte über mehr als genug an Lebensmitteln für die Ernährung

der dort lebenden Bevölkerung. In den vorausgegangenen Besatzungsjahren wurden aus diesem Gebiet große Mengen an Lebensmitteln in den Westen der Niederlande befördert.

Mann kann sich nun die Frage stellen, weshalb es nicht eher Anzeichen von Hunger gegeben hatte. Deshalb lautet die in dieser Arbeit untersuchte zentrale Forschungsfrage: in welchem Maß ist während der Kriegsjahre von 1940-1945 das Ernährungsbedürfnis der Bevölkerung befriedigt worden und wie ist die erreichte Höhe in der Lebensmittelversorgung zu erklären?

Die Beantwortung dieser Frage kann gleichzeitig mehrere andere historische Fragen beleuchten, zum Beispiel: wie die Zusammenarbeit zwischen den holländischen und deutschen Behörden sich gestaltete; ob es zweckmäßig war, daß die niederländischen Beamten in ihren Ämtern geblieben waren; ob und wie durch diese Beamte Widerstand geleistet wurde; ob und in welchem Maß es einen Beitrag für die deutsche Kriegswirtschaft gab; und welche theoretischen und praktischen Lösungen gefunden wurden, die wirtschaftlichen Mangelerscheinungen zu beheben oder ihnen entgegenzutreten. Diese Fragen sind allerdings nicht zum Gegenstand systematischer Auseinandersetzung gemacht worden.

Für die Beantwortung der zentralen Forschungsfrage wurde an erster Stelle die Politik der staatlichen Obrigkeit studiert. Es war ja von Anfang an klar, daß sowohl die Erzeugung als auch die Verteilung der Lebensmittel dem freien Spiel der Wirtschaftskräfte entzogen waren. Teil I dieses Buches ist dem Zustandekommen und dem Inhalt der Politik der staatlichen Obrigkeiten gewidmet.

Dabei wurde untersucht, in welchem Maß bereits vor der Besatzung Maßnahmen getroffen wurden, der zu erwartenden Situation entgegentreten zu können. Es stellte sich heraus, daß sich der Staat auf Anregung von Dipl.-Ing. S.L. Louwes, Regierungskommissar für die Acker- und Viehwirtschaft, sehr aktiv um die Vorbereitung der Ernährung in Kriegszeiten bemüht hatte. Das war Bestandteil einer allgemeinen Vorbereitung zur Gestaltung der Volkswirtschaft in einem Verteidigungsfall. Auf allen denkbaren Gebieten wurden Maßnahmen in Betracht genommen. Tatsächlich und rechtzeitig wurden alle solche Maßnahmen durchgeführt, die relativ wenig kosteten, zum Beispiel solche, die die gesetzlichen Voraussetzungen und die organisatorische Durchführung dieser Gesetzesmaßnahmen betrafen. Die geplante Anlage von Vorräten wurde im Hinblick auf die Kosten unverantwortlich lange zurückgeschoben. Dennoch bot der Zeitabschnitt zwischen dem Ausbruch des Zweiten Weltkrieges in September 1939 und dem Beginn der deutschen Besetzung der Niederlande im Mai 1940 die Möglichkeit, das Versäumte reichlich nachzuholen. Die oben erwähnten Vorbereitungsmaßnahmen müssen als eine unter mehreren Erklärungen dafür angesehen werden, daß es nicht zu dem zu befürchtenden Hunger kam.

Kurz nach der Besetzung wurde in den Niederlanden eine deutsche Zivilverwaltung eingesetzt unter der Führung von Arthur Seyss-Inquart als Reichskommissar. Der Bereich der Landwirtschaft und der Ernährung wurde von deutscher Seite der 'Geschäftsgruppe (später Hauptabteilung) für Ernährung und Landwirtschaft' anvertraut. Die niederländischen Behörden, mit ihren Generalsekretären an der Spitze, wurden dieser Verwaltung untergeordnet. Obwohl formell Dr. H.M. Hirschfeld Generalsekretär im 'Ministerium für Landwirtschaft und Fischerei' war, lag die tatsächliche Durchführung der Lebensmittelversorgung in Form eines *gentleman's agreement* in Händen von S.L. Louwes. Dieser bekam den Titel 'Generaldirektor für Ernährung'. Neben ihm wurde der nationalsozialistisch eingestellte G.J. Ruiter als 'Generaldirektor für Landwirtschaft' angestellt. In den Kapiteln 2, 3 und 4 ist möglichst genau dargestellt worden, wie die Machtverhältnisse auf deutscher und holländischer Seite waren, welche Interessen jede der Behörden zu verfolgen wünschte und welcher Politik man als Ergebnis beiderseitiger Zusammenarbeit gefolgt war.

Es zeigte sich, daß die Interessen der deutschen Verwaltung in den Niederlanden weitgehend mit denen der niederländischen Behörden übereinstimmten. Beide Parteien wünschten eine ausreichende Versorgung der Bevölkerung mit Lebensmitteln. Das deutsche Ziel der Nazifizierung konnte im Bereich der Landwirtschaft kaum durchgesetzt werden, weil es nicht genügend sachlich geeignete Personen mit der richtigen politischen Einstellung gab. Außerdem hatten die Deutschen zunehmend mehr Interesse an der Kriegsführung als an der Nazifizierung. Die von dem deutschen Reich geforderten Exporte konnten teilweise problemlos geliefert werden. Es handelte sich hier in der Hauptsache um Gemüse und um nicht eßbare Erzeugnisse wie Sämereien, Pflanzkartoffeln, Stroh und Schilfrohr. Anderseits wurde durch Zusammenarbeit der niederländischen und der deutschen Behörden in den Niederlanden verhindert, daß wichtige Mengen an Molkereiprodukten und Fleisch ausgeführt wurden. Von den Vorräten an Fetten, Kakao, Tee, Kaffee und Reis mußte ein großer Teil zwangsweise nach Deutschland abgeführt werden. Alle Exporte wurde aber von den Deutschen bezahlt. Ein kleiner Teil der Ausfuhren wurde durch Getreideeinfuhren wieder ausgeglichen. Durch die Art der Berechnung aller Exporte in 'Hektar-Werten' erschien die Ausfuhr umfangreicher als sie tatsächlich war. Die Tatsache, daß die deutschen und niederländischen Behörden auf dem Gebiet der Nahrungsmittelversorgung gut zusammenarbeiteten, speziell im Bereich der Ausfuhr, lieferte einen wichtigen Beitrag zur ausreichenden Versorgung der niederländischen Bevölkerung mit Lebensmitteln.

Auf die Frage, welche Mittel die staatlichen Obrigkeiten angewandt hatten, um eine genügende Versorgung zu erreichen, paßt nur eine Antwort: es wurde nichts Denkbares unterlassen, um das geplante Ziel zu erreichen. In dem vorliegenden Forschungsbericht ist in vier

Hauptthemen dargestellt worden, wie die jeweiligen Behörden die Durchführung ihrer Politik vorantrieben.

Auf dem verwaltungstechnischen Gebiet wurden die bereits vorhandenen Befugnisse noch weiter ausgedehnt. An Stelle der bisher für die Durchführung eingeschalteten 'Landwirtschaftlichen Krisenorganisationen' wurde eine völlig neue Ernährungsorganisation aufgebaut. Dies geschah nicht so sehr, weil man mit der Arbeit der bisherigen Organisationen unzufrieden war, sondern weil man verhindern wollte, daß der Agrarsektor von außen her neu organisiert werden sollte. Als deutlich wurde, daß man sich einer Neuorganisation nicht entziehen konnte, wurde holländischerseits kräftig daran gearbeitet, wenigstens für die Nachkriegszeit die beste Organisation zu schaffen. Trotz der Tatsache, daß die niederländische Ernährungsorganisation im allem der deutschen Verwaltung untergeordnet war, trug die Organisation alle Kenzeichen eines 'Staates im Staate'. Außerdem existierte keine Teilung der Gewalten *(trias politica)*. Die Organisation beherschte sowohl die Entscheidungswege als auch die Durchführung, die Fahndung nach Verletzungen und die Aburteilung. Streitigkeiten zwischen Zivilpersonen und der staatlichen Obrigkeit konnten auf diese Weise innerdienstlich geregelt werden. Die Stimmung im Lande wurde von einer eigenen Dienststelle aufgespürt. Sowohl theoretisch als auch praktisch war alle Macht konzentriert bei dem Generaldirektor für Ernährung, der, wie bereits gesagt, in Form eines *gentleman's agreement* auch die Befugnisse des Generalsekretärs ausübte. Daß es trotzdem Dezentralisation und wenig Willkür gab, war Folge von Einstellung und Benehmen des betreffenden Generaldirektors S.L. Louwes. Er war von großer Vaterlandsliebe geprägt. Sogar mehr als voher ließ er die bisher bestehenden Organisationen ihre Angelegenheiten selbst regeln. Louwes gehörte zu den seltenen zivilen Beamten die bewust für mögliche Krisensituationen ausgesucht wurden.

Obwohl man im Anfang deutscherseits die Absicht hatte, den Veredlungskarakter der niederländischen Agrarwirtschaft weiter bestehen zu lassen, gab es trotzdem schnell an manchen Stellen tiefe Eingriffe. Damit wollte man die Niederlande in kürzester Zeit im Ernährungsbereich selbstversorgend machen. Die Geflügel- und Schweinebestände wurden sehr stark abgebaut. Das Rindvieh wurde auf ein solches Maß gekürzt, daß es genau mit dem durch das Land produzierte Futter ernährt werden konnte. Soweit es kulturtechnisch möglich war, wurden Wiesen und Weiden umgebrochen und für den Ackerbau nutzbar gemacht. Für diesen Bereich wurden 'Erzeugungspläne' aufgestellt, die fast völlig erfüllt wurden. Der Anteil an Kartoffel- und Getreideanbau wurde stark erweitert. Der Erfolg der schon lange so geplanten Umorganisation in der Landwirtschaft blieb nicht aus und gibt eine weitere Teilerklärung für eine ausreichende Nahrungsmittelversorgung.

Die Wege, die beschritten wurden, um die Erzeugung und den Ab-

satz in die gewünschten Bahnen zu lenken, waren sehr verschieden. An erster Stelle wurde versucht, die 'freiwillige' Mitarbeit der landwirtschaftlichen Produzenten zu erreichen. Dazu wurden die Erzeugerpreise in der Landwirtschaft auf ein relativ hohes Preisniveau gesetzt. Es wurden Prämien vergeben für den Umbruch von Wiesen und Weiden und für den Anbau einiger wichtige Erntesorten. Außerdem gewährte man den Erzeugern eine Anzahl an Begünstigungen auf dem Gebiet der Selbstversorgung mit Lebensmitteln. Auch suchten die Ernährungsbehörden die Unterstützung von Seiten der Kirchen. Obwohl die staatliche Obrigkeit eigentlich von der Anwendung von Zwangsmethoden wenig hielt, wurde dennoch nichts versäumt, die Produzenten und Händler auf allen Gebieten gesetzlich zur Mitarbeit zu verpflichten. Um Auswüchse im Bereich des Schwarzhandels zu bekämpfen, wurde ein breit aufgebauter Kontrollapparat errichtet. Diese Organisation bot gleichzeitig vielen Personen, die infolge des Krieges ihren bisherigen Arbeitsplatz verloren hatten, eine neue Tätigkeit an. Sobald Vergehen im Bereich der Ernährung protokollarisch festgehalten waren, war die Bestrafung meist hart. Es führte öfters zu Strafüberschreitungen, wenn sich der deutsche Sicherheitsdienst in solche Angelegenheiten einmischte.

Alles in allem hatten sich die Behörden bis zum September 1944, auch nach ihrem eigenen Urteil, der Mitarbeit von Erzeugern und Händlern ziemlich gut versichern können. Die Reaktion der einzelnen Bauern war sehr unterschiedlich und verlief je nach Persönlichkeitsstruktur und moralischer Einstellung entsprechend anders. Die Tatsache, daß die staatlichen Behörden die Nahrungmittelversorgung im Griff behalten hatten, ist eine der wichtigsten Erklärungen für eine ausreichende Versorgung der gesamten Bevölkerung.

Von den erzeugten Lebensmitteln wurde nur ein geringer Teil nach Deutschland ausgeführt. Dieser Export belastete den Verbrauch im Inland kaum. Das kann man allerdings nicht sagen von der zwangsweisen Ausfuhr eines Teiles der angelegten Vorräte an Fetten, Reis, Kaffee und Kakao. Der Verbrauch der deutschen Wehrmacht lastete, mit Ausnahme der gerade so wichtigen Getreideversorgung, auf der holländischen Ernährungsbilanz. Die Verteilung auf die verschiedenen holländischen Verbrauchsgruppen fand größtenteils nach Ernährungstechnischen Maßstäben statt. Hierüber waren sich die deutschen und niederländischen Behörden einig. Die Tatsache daß das Ausüben von verschiedenen Arten schwerer Arbeit immer mehr identisch wurde mit 'kriegswichtiger' Arbeit, sorgte dafür daß es im Interessenbereich der deutschen und niederländischen Seite kaum noch Unterschiede gab. Von deutscher Seite wurden mehrere Versuche gemacht, nicht-ernährungstechnische Voraussetzungen für die Verteilung von Lebensmitteln zu Grunde zu legen. Die Politik als Maßstab für die Nahrungsmittelverteilung wurde von den niederländischen Behörden systematisch abgelehnt. Dies geschah überwiegend mit Erfolg. So

konnte verhindert werden, daß für die bedrohten Gruppen der Bevölkerung niedrige Lebensmittelrationen verteilt wurden. Auch die Gefahr, die es anfangs für die Untergetauchten gab wegen der Einführung der 'Zweiten Distributionsstammkarte', konnte, soweit man sehen kann, gebannt werden. Demgegenüber wurde das Funktionieren der Zentralküchen, die die Aufgabe hatten, die Ernährung der ärmsten Bevölkerungsschichten zu sichern, durch politische Einmischung weitgehend blockiert.

Um feststellen zu können, wie weit es gelungen war, dem Bedürfnis nach Ernährung entgegenzukommen, und wie erfolgreich deshalb die Politik war, mußten breit angelegte Berechnungen gemacht werden. Denn es war von Anfang an klar, daß die offiziellen Zahlen über die Größe der Lebensmittelrationen nicht übereinstimmten mit dem Maß der festgestellten Volksgesundheit. Demgegenüber glichen sich die Zahlen der erzeugten und zur Verteilung gelangten Lebensmittelmengen einander ziemlich genau an. Die Agrarerträge für die Erntejahre 1942/43 und 1943/44 wurden in der vorliegenden Arbeit neu geschätzt. Dabei wurde die Ackerbauproduktion neu geschätzt auf Grund von Angaben über den Wachstumsstand auf den Feldern unter Berücksichtigung der Witterungsverhältnisse während der Erntezeit. Die tierische Produktion wurde neu geschätzt auf Grund zootechnischer Unterlagen und Interpretationen. Auf diese Weise wurde deutlich, daß die Erzeugung beträchtlich höher war als sie damals von den Beamten festgelegt und vom Zentralbüro für Statistik (CBS) registriert wurde. Es zeigte sich, daß die Ergebnisse übereinstimmen mit dem, was einige damals daran beteiligte Beamte als Vorstellung davon hatten. Zur weiteren Kontrolle wurden außerdem Berechnungen darüber angestellt, ob die neu geschätzte tierische Produktion futtertechnisch gesehen überhaupt erreichbar war. Es zeigte sich, daß das der Fall war.

Die neu geschätzten Agrarerträge bildeten den Ausgangspunkt einer Rekonstruktion der Ernährungsbilanzen für die Bilanzjahre September 1942/43 und 1943/44. Korrekturen wurden angebracht bei einigen anderen Bilanzposten, wie zum Beispiel bei den Verlusten und beim Saatgut. Weiter wurden die Bilanzen ergänzt für solche Produkte, für die keine Bilanzen aus der Besatzungszeit auffindbar waren. Auf jeder neuen Bilanz wurde zugleich angemerkt, wie umfangreich der Teil der Lebensmittelmenge war, der den Behörden tatsächlich zur Verfügung stand. Die Bilanzergebnisse für die verschiedenen Produkte wurden zusammengebracht auf eine Gesamtbilanz, wobei die Mengen in Kilokalorien und g:Eiweiß umgerechnet wurden. Aus den beiden Gesamtbilanzen ist für die jeweiligen Jahre abzulesen, wieviel Nahrung insgesamt zur Verfügung stand. Weiter kann man ablesen, welcher Teil als Negativsaldo von Ein- und Ausfuhr möglicherweise für den Verbrauch im Inland verloren ging und welchen Teil der Nahrung durch Nichtabliefern der Erzeuger man außerhalb

der offiziellen Lebensmittelverteilung bekommen konnte.

Es zeigte sich, daß der Durchschnittsverbrauch pro Kopf in den beiden Bilanzjahren höher gewesen war als 2.700 Kal. pro Tag. In den vorangegangenen Besatzungsjahren lag der Verbrauch sicher nicht auf einer niedrigeren Ebene. Es zeigte sich zugleich, daß die Streuung des Lebensmittelverbrauches unter die verschiedenen Bevölkerungsschichten gleichmäßiger war als vor dem Kriege. Schon auf Grund dieses Befundes konnte nicht vermutet werden, daß die Volksgesundheit wegen Nahrungsmittelmangels bis September 1944 Schaden genommen haben sollte. Die Daten betreffs der Volksgesundheit geben keinen Anlaß, diese Annahme als unrichtig anzusehen.

Wie gesagt, ging diese günstige Situation für die westlichen Niederlande nach September 1944 zu Ende. Zahlreiche Personen, meist ältere Männer, litten an Ödemen, Kachexie und anderen Krankheitsformen. Die Zahl der Toten lag in den westlichen Provinzen um wenigstens 16.000 höher als in dem vergleichbaren Zeitabschnitt des Vorjahres. Ohne Zweifel hat es einen tatsächlichen Mangel an Lebensmitteln gegeben. Der Schaden wäre aber beträchtlich kleiner gewesen, wenn die in diesem Gebiete vorhandenen Lebensmittel durch das bestehende Verteilungssystem gleichmäßiger verteilt worden wären.

In der Schlußfolgerung wird festgestellt, daß die Faktoren, die in der Zeit von Mai 1940 bis September 1944 zu einer ausreichenden Versorgung geführt hatten, hauptsächlich zurückzuführen sind auf ein energisches und fast ungehemmtes Vorgehen der staatlichen Behörden. Daß dieses Vorgehen möglich war, lag in erster Linie daran, daß man in den Jahren zwischen 1914 und den dreißiger Jahren eine neue Sicht für die Aufgabe des Staates bekam. Das hieß: im Bereich der Lebensmittelversorgung war der Staat zu einer ausreichenden Fürsorge verpflichtet. Die deutsche Besetzung der Niederlande fördete diese Vorstellung noch und machte die Durchführung leichter. Außerdem räumte das Besatzungssystem Gegenkräften keinen Platz ein. Durch gemeinsames Vorgehen der niederländischen und der deutschen Behörden in den Niederlanden konnte die von Berlin gefordete Ausfuhr beschränkt werden.

Neben der Beantwortung der zentralen Forschungsfrage, die in diesem Buch gestellt wurde, hofft der Verfasser, daß das von ihm dargebotene Material dazu beitragen möge, auf verschiedene geschichtliche Fragen, die das niederländischen Volk im Zweiten Weltkrieg betreffen, bessere Antworten geben zu können.

's-Gravenhage, den 26. Oktober 1943.

Afdeeling: A.Z. G. 2415
No.: 833 Kabinet

Zu Händen des Herrn Von der Wense.

In den letzten Wochen haben Sie meinerseits mehrere Briefe erhalten über die Rationierung der wichtigsten Lebensmittel, wobei deutlich unsere schwierige Nahrungslage hervortrat.

Ich glaube nicht, dass es notwendig ist hier nochmals auf dieses alles hinzuweisen. Ich möchte in diesem Schreiben mich damit begnügen Ihre Aufmerksamkeit auf die Tatsache zu lenken, dass ich aus mehreren bei mir eingetroffenen amtlichen Mitteilungen feststelle, dass der Gesundheitszustand der niederländischen Bevölkerung und besonders der Schulkinder stark zurückgeht und damit einige Betrachtungen verbinden.

Dass der allgemeine Gesundheitszustand zurückgeht, geht u.m. bereits aus der Zunahme der Anzahl Unfälle in Fabriken und Werkstätten hervor, wobei nach Angabe des niederländischen Gesundheitamtes die Anzahl pro 1.000 Personen von 22.9 in den ersten 5 Monaten von 1939 auf 138.5 in der gleichen Periode von 1943 stieg. Auch zeigte es sich, dass die durchschnittliche Dauer des Unfalles in Arbeitstagen ausgedrückt, erheblich höher war und zwar 10.5 Tage in 1939 gegen 16.75 Tage in 1943.

Das gleiche Bild finden wir zurück bei der Anzahl Krankheitsfälle, die für obengenannte Periode von 338.1 in 1939 auf 873.1 in 1943 pro 1.000 Personen stieg, während deren durchschnittliche Dauer resp. 5.25 Tage in 1939 gegen 8.25 Tage in 1943 betrug.

Wenn auch nicht unmöglich ist, dass Faktoren technischer und psychologischer Art hier auch ihren Einfluss ausüben, aus diesen Zahlen geht meiner festen Überzeugung nach aufs deutlichste hervor, dass der allgemeine Gesundheitszustand hiervon in erster Linie die Schuld hat. Ich möchte dazu hinweisen auf die Erklärung, welche von medizinischer Seite hierüber gegeben wird. (Tijdsch. Soc. Geneesk. 20, 125, 1942).

Dass die Wiederstandsfähigkeit tatsächlich zurückgeht, geht klar aus den steigenden Sterblichkeitsziffern an Tuberkulose hervor. Hier sehen wir seit 1939 eine Steigerung die derart gross ist, dass momentan die Sterbeziffer ungefähr verdoppelt ist. Belief sich die Sterbeziffer an Tuberkulose pro 10.000 Personen in 1939 auf 4.10, in 1940 war die Ziffer 4.37, in 1941 5.92, in 1942 6.12, während der Durchschnitt des ersten Halbjahres von 1943 sich auf 7.60 belief. Die Ergebnisse des Röntgenverfahrens gehen ganz konform; nach Angaben des "Centraal Bureau voor keuringen op Medisch-Hygienisch Gebied" betrug

die Anzahl der untersuchten Personen mit einem aktiven Tuberkuloseprozess in den Jahren 1939/'42 im Durchschnitt 2 pro Tausend; vorläufige Zahlen für das erste Semester 1943 wiesen 2.9 pro Tausend aus, also eine Ausbreitung von ungefähr 50%. Es werden jährlich 150.000 bis 200.000 Personen untersucht. Kommentar erscheint mir hier überflüssig.

Eingehender Daten als die der ganzen Bevölkerung stehen mir für die Kinder zu Gebote. Hier verfügen wir erstens über die Daten von 15.000 Schulkinder aus Städten über 20.000 Einwohner.

Im Vergleich zum Gewicht, festgestellt im zweiten Semester von 1941 war im ersten Semester von 1942 das Gewicht von vielen dieser Kinder erheblich zurückgegangen, welche Anzahl in der zweiten Hälfte von 1942 noch mehr gestiegen war. Diese Gewichtsabnahme wurde bei resp. 10.4% und 15% der Jungens festgestellt während die Ziffern für die Mädchen resp. 8.6% und 12.9% betrugen.

Die Daten über 2700 Kinder vom Lande weisen aus, dass hier die Anzahl Kinder mit Wachstumstillstand wohl geringer war; die Ziffern waren für Jungens 5.2% und für Mädchen 3.9% der untersuchten Anzahl. Eine Unterverteilung der Gewichte der echten Bauernkinder und der übrigen Kinder vom Lande steht nicht zu unserer Verfügung.

Daten über das Gewicht von 4.000 Anstaltskindern über die Jahre 1941 und 1942 zeigen die nachstehenden Ergebnisse.

PROZENTSATZ DER KINDER, DEREN GEWICHT IN 1942 NIEDRIGER WAR ALS IN 1941.

Alter:	Mädchen:	Jungens:
0- 6	10%	14%
6-14	14%	19%
14-17	25%	18%
17-21	35%	45%

Auch hier geht dieser Gewichtsrückgang mit einem Gesamtrückgang der Widerstandsfähigkeit Hand in Hand, wie aus der Ausbreitung der Anzahl positiv reagierende Kinder auf die Tuberkulose-Reaktion von Pirquet hervorgeht. Hierüber gibt nachstehende Aufstellung eind Bild:

POSITIVE REAKTION VON PIRQUET BEI ANSTALTSKINDER.

Alter.	1. Hälfte 1942. Mädchen.	Jungens.	2. Hälfte 1942. Mädchen.	Jungens.
0- 6	5%	4%	11%	11%
6-14	12%	18%	21%	18%
14-17	18%	19%	30%	29%
17-21	17%	29%	32%	32%

Auch die Blutdurchströmung der Haut, der Zustand des Unterhautfettes, sowie der Zustand der Gebisse ist im zweiten Halbjahr von 1942 bei diesen Anstaltskindern im Vergleich zum ersten Halbjahr von 1942, sehr stark zurückgegangen.
Merkwürdig ist in diesem Zusammenhang auch die gewaltige Zunahme der Anzahl Infektionskrankheitenfälle in den Nierderlanden, wie aus nachstehender Angabe hervorgeht.

	Zahl der Fälle.	
Jahr:	Scharlach:	Diphterie:
1940	8837	1730
1941	7197	5437
1942	12694	19407
1943 (8 Monate)	16972	27284

Inwiefern hier eine verringerte Widerstandsfähigkeit infolge weniger guter Nahrung die Schuld ist, lässt sich ohne weiteres nicht feststellen. Wohl steht aus einer Untersuchung des Herrn Dr. Hekking fest, dass die Anzahl Personen mit ungenügendem Vitamin-A-Spiegel im Blut bei seinen Versuchspersonen im zweiten Halbjahr von 1942 um 20% gestiegen war. Da man der Ansicht ist, dass Zusammenhang besteht zwischen Widerstandsfähigkeit und dem Vitamin A, ist diese Feststellung sehr interessant, umsomehr da im kommenden Winter der grösste Teil der Fettration statt in der Form von Vitamin-A-reichen Butter, in der Form von Margarine zugeteilt wird.

Auch ist es eine allgemein bekannte Erscheinung, dass momentan Wunden sehr schlecht ausheilen, sogar bei Kindern, was einer verringerten Zelle-Aktivität zugeschrieben werden muss. Auch hier haben das Vitamin A und wahrscheinlich auch einige andere Vitamine eine günstige Wirkung.

Einige andere sehr merkwürdige Erscheinungen, welche jetzt beobachtet werden, sind der Volvulus des Sigmoid und der Prolaps des

Anus und Rectum. Sah man früher hierzulande den Volvulus sehr selten, jetzt konstatierte Dr. Schepel ('Ned. Tijdschr. v. Geneeskunde' *87*, 1016, den 29. Mai 1943) in sehr kurzer Zeit fünf Fälle, wovon drei im April 1943.
Diese Erscheinung, die oft in Russland und den Baltischen Ländern vorkommt, wird einer ungenügenden Ernährung, verbunden mit Abmagerung und der Bindung voluminöser Fäzes zugeschrieben.

Auch das Vorkommen des Prolaps des Anus und Rectum, wovon im Emma Krankenhaus in Utrecht während der Jahre 1921 bis 1941 insgesammt nur 12 Fälle konstatiert wurden, hat stark zugenommen. In 1942 wurden in derselben Klinik allein schon 16 Fälle observiert. Auch andere Kinderärzte stellen diese Erscheinung wiederholt fest. Auffallend ist in diesem Zusammenhang die Tatsache, dass wo in Deutschland vor 1914 nur 0.6% der Anzahl Patienten, die in den Krankenhäuser aufgenommen wurde, Prolaps hatte, dieser Prozentsatz allein in München in 1917 und 1918 bezw. 3.8% und 5.2% betrug. Es kommt wahrscheinlich vor, dass auch hier wieder Zusammenhang gesucht werden muss zwischen Prolaps und Ernährung.

Neben diesen allgemeinen Daten, die m.E. sowohl hinsichtlich der Erwachsenen wie der Kinder auf einen starken Rückgang des Gesundheits- und Nahrungszustandes hinweisen, stehen uns die Ergebnisse einer individuellen Untersuchung zur Verfügung, die bei 700 Kindern in 6 ländlichen Schulen in Ter Aar und bei 1800 Kindern gehörend zu 10 Schulen in dem Stadtsteil der Gemeinde Dordrecht stattfand.

Bei dieser Untersuchung wurde das Gewicht, der Zustand des Unterhautfettes, die Blutdurchströmung und die Reaktion von Pirquet in zwei Perioden verglichen. In Ter Aar fand die Untersuchung im November 1941 und im September 1942, in Dordrecht im Januar 1942 und im Oktober 1942 statt.

Die Ergebnisse, die jetzt ausgearbeitet sind, sind traurig; sowohl auf dem Lande, wie in der Stadt, lässt sich in dieser Periode von 8 bis 9 Monate ein starker Rückgang feststellen. Die Blutdurchströmung der Haut war sowohl auf dem Lande wie in der Stadt in der zweiten Periode erheblich ungünstiger als in der ersten Periode. War auf dem Lande bei Jungens in 2% der Anzahl die Blutdurchströmung ungenügend, in der zweiten Periode betrug diese schon 5%; bei Mädchen waren diese Ziffern bezw. 3% und 6%. In der Stadt waren die Differenzen noch viel grösser. Hier wurden für drei Gruppen Jungens in der ersten Periode ungenügende Werte gefunden in 3%, 5% und 6%, welche in der zweiten Periode stiegen auf 10%, 16% und 20%. Bei Mädchen betrugen diese Ziffern in der ersten Periode 3%, 6% und 3%. und in der zweiten Periode 13%, 17% und 13%.

Auch der Zustand des Unterhautfettes war sehr stark zurückgegangen. Wurde dieser in der ersten Periode für Jungens bzw. in 19% und

12% als ungenügend erachtet, in der zweiten Periode beliefen sich diese Ziffern auf 36% und 33%. Für Mädchen waren die Ziffern in der ersten Periode 11% und 17% und in der zweiten Periode 34% und 37%.

In der Stadt waren die Ziffern gleich ungünstig. Hier beliefen sie sich für die verschiedenen Gruppen von Jungens in der ersten Periode auf 19%, 18% und 24%, in der zweiten Periode auf 35%, 45% und 43%; die Ziffern für die Mädchen waren in der ersten Periode 19%, 19% und 25% und in der zweiten Periode 41%, 42% und 36%.

Es zeigt sich deutlich, dass auch der Zustand des Unterhautfettes sowohl für Jungens wie Mädchen in der Stadt und auf dem Lande erheblich schlechter geworden ist.

Sehr ernst ist auch der Zustand im Bezug auf die Tuberkulose. Zeigten auf dem Lande in der ersten Periode bezw. 2% und 6% der Jungens eine positive Reaktion von Pirquet, in der zweiten Periode betrugen diese Ziffern bereits 8% und 17%; bei Mädchen auf dem Lande waren die Ziffern in der ersten Periode 1% und 6% und in der zweiten Periode 6% und 13%.

Auch in der Stadt sehen wir eine Zunahme; und zwar für Jungens waren in der ersten Periode die Ziffern 7% und 11% und in der zweiten Periode 10% und 11%. Für Mädchen in der ersten Periode 5% und 9% und in der zweiten Periode 14% und 17%. Es lässt sich demnach hier gleichfalls über die ganze Linie eine bedeutende Erhöhung der Anzahl positiv Reagierende auf die Reaktion von Pirquet feststellen.

Das oben dargestellte Bild des Nahrungs- und Gesundheitszustandes des niederländischen Volkes, das auf exakten Zahlen beruht, die durch eine genaue Untersuchung erreicht wurden, entspricht vollständig dem Eindruck, den die Ärzte in anderen Städten auf Grund von Beobachtungen gewonnen haben, sodass ich glaube ruhig feststellen zu dürfen, dass das allgemeine Bild des Gesundheitszustandes stark im Rückgehen begriffen ist.

Solches nimmt auch nicht Wunder. Der erwachsene Mann, der keine Schwerarbeit verrichtet braucht pro Tag wenigstens 2400 Kal. in seiner Nahrung. Dabei nimmt man an, dass pro Tag ungefähr 80 Gramm Eiweiss, 80 bis 90 Gramm Fett und 350 Gramm Kohlehydrate aufgenommen werden. Diese Werte findet man auch zurück in den Daten der niederländischen Budgetuntersuchungen. Eine Errechnung des Durchschnittsverbrauches in den Niederlanden an Hand der Daten der Budgetuntersuchungen, bei 525 Familien in 1935-1936 zeigt pro Verbrauchseinheit, - das heisst der Durchschnittsverbrauch der ganzen untersuchen Gruppe, umgerechnet auf erwachsenen Männer, unter Berücksichtigung des Alters und Geschlachtsstruktur nach der Skala des Völkerbundes 1932 - pro Tag die nachstehenden Ergebnisse:

2861 Kal., 84 Gramm Eiweiss, 94 Gramm Fett und 403 Gramm Kohlehydrate.

Die Untersuchung in 1938 bei 700 arbeitslosen Familien angestellt, zeigte folgendes Bild pro Verbrauchseinheit: 3008 Kal., 81 Gramm Eiweiss, 97 Gramm Fett und 432 Gramm Kohlehydrate.

Betrachten wir nun die heutige Durchschnittsration für das ganze niederländische Volk, umgerechnet pro Verbrauchseinheit pro Tag, d.h. also, den Wert wobei berücksichtigt, der Mehrverbrauch der Selbstversorger sowie der der Arbeiter, die Zulage für Schwer- und Schwerstarbeit erhalten, und auch die Bevölkerungsstruktur, so entsteht folgendes Bild: 1956 Kal., 61 Gramm Eiweiss, 35 Gramm Fett und 337 Gramm Kohlehydrate. Der Normalverbraucher dagegen bekommt nur 1654 Kal., 47 Gramm Eiweiss, 28 Gramm Fett und 273 Gramm Kohlehydrate in seiner täglichen Ration. Die Verteilung der Produkte ist nachstehend aufgenommen.

Durchschn. Verbrauch pro Woche	Budgetuntersuchung 1935/'36 pro Verbrauchseinheit	Heutige Zuteilung Sept. 1943 pro Verbrauchseinh.	Heutige Zuteilung Sept. 1943 pro Normalverbr.
Produkt:	Gramme:	Gramme:	Gramme:
Brot u. Kernmehl	3048	2261	1900
Makkaroni, Grütze, Haferflocken, Reis, Hülsenfrüchte	232	186	169
Zücker	387	290	250
Gelee, Sirup	49	145	125
Fleisch	604	246	125
Fette (Butter, Margarine, Oel, Fett, Speck)	458	203	146
Vollmilch, resp. normalisierte Milch	3305	810	–
Magermilch	252	2110	1750
Käse	103	87	75
Kartoffeln	3144	5800	4000

Wenn das niederländische Volk und besonders seine Jugend nicht unzulässlich geschädigt werden soll, so ist es ein erstes Erfordernis, dass weitere Ausfuhr abgewiesen wird und dass sogar ernstlich in Betracht gezogen wird ob alle Lieferungen an die Deutsche Wehrmacht noch wohl in dem heutigen Umfang stattfinden können. Zwar beläuft sich die Ausfuhr, wie ich noch neulich bezifferte, auf ungefähr

8% des Gesamtquantums zur Verfügung stehende Nahrung des niederländischen Bodens, doch man darf nicht aus den Augen verlieren dass man trotz meiner mündlichen und schriftlichen Proteste in 1940 und 1941 unsere Bestände an Fetten, Käse usw. teilweise gefordert hat.

Es ist m.E. angebracht an diese Auseinandersetzung über die Gesundheit des niederländischen Volkes noch einmal eine Betrachtung anzuknüpfen, über die Frage bis zu welchen Leistungen ein besetztes Gebiet völkerrechtlich verpflichtet ist. Dazu erlaube ich mich hinzuweisen auf den Paragraphen 52 juncto 53 des 4. Haager Abkommens, wobei wir nur verpflichtet sind zur Lieferung an das Besetzungsheer, insofern diese Lieferung im Verhältnis zu den Hilfsquellen unseres Landes steht. Die unterstehende Interpretation des Paragraphen 52 des 4. Haager Abkommens wird auch von führenden deutschen Schriftstellern unterschrieben und durch deutschen Auffassungen unterstützt.

Im Rahmen namhafter deutscher Schriftsteller u.a. Meurer, von Liszt-Fleischmann, Vanselow, Verdross und Waltzog, und deutscher Auffassungen mögen einige Punkte näher erläutert werden.

1. Seit Vattel im 18. Jahrhundert und mit mehr Erfolg Heffter im Anfang des 19. Jahrhunderts anfing einen scharfen Strich zu ziehen zwischen der occupatio bellica (der vorübergehende Besetzung) und der occupatio imperii (der Eroberung) hat man dieser Linie weiter gefolgt und diese ausgearbeitet, was seine praktische Auswirkung fand erstens in der Brüsseler Deklaration von 1874, danach in der 1. Haager Friedenskonferenz von 1899, gefolgt von der 2. von 1907. Die namentlich im Paragraphen 52 des 1. Haager Friedensabkommens enthaltenen Bestimmungen wurden bereits im Wesen im Paragraphen 40 der Brüsseler Deklaration erwähnt und sind buchstäblich übernommen in das 4. Haager Abkommen von 1907 (Landkriegsrecht Abkommen un Landkriegsrecht Ordnung).

   Während jedoch der Par. 40 dieser nicht ratifizierte Deklaration noch angab, dass die Naturalleistungen 'en rapport avec les nécessités de guerre généralement reconnues' sein mussten, hatte man in 1899 bei dem u.m. auch von Deutschland unterschriebenen ratifizierten 1. Haager Abkommen diese Klausel verschärft auf 'Naturalleistungen und Dienstleistungen können nur für die Bedürfnisse des *Besetzungsheeres* gefordert werden'.

   Wie Meuer in seiner 'Die Haager Friedenskonferenz' Teil II Seite 28 erwähnt, war man sich darüber einig, dass dem Willkür der napoleontischen Auffassung des Wortes 'La guerre nourrit la guerre' ein Ende gesetzt werden musste, wobei er mit Beifall anführt,

was der Berichterstatter der 1. Haager Friedenskonferenz, Rolin (partie III, 45) schrieb über die Naturalleistungen (Requisitionen) 'C'est la règle de la nécessité; mais cette nécessité est celle de l'entretien de l'armée de l'occupation. Ce n'est plus le criterium un peu vague des 'nécessités de la guerre' qu'indique l'article 40 de Bruxelles et suivant lequel on pourrait à la rigueur épuiser systématiquement le pays'.

Da dieser Vertrag in 1907 fast buchstäblich übernommen worden ist in das 4. Haager Abkommen (L.K.R.A. annex L.K.R.O.) wurde auch der Ansicht nach von Meurer, Waltzog und anderen namhaften deutschen Schriftstellern die faktisch unbeschränkte Macht der Besatzung durch Rechtsbande eingeschränkt und dadurch in die Rechtssphäre erhoben.

2. Die Naturalleistungen (Requisitionen) durfen nur für die Bedürfnisse des Besetzungsheeres gefordert werden.

Auch die massgebenden deutschen Schriftsteller haben diese Einschränkung auf die Besatzungsarmee fast ohne Ausnahme akzeptiert. Bereits der Schriftleitungsausschuss des 1. Haager Friedensabkommens von 1899 setzte fest (Meurer l.c. S. 285), dass 'Requisitionen oder Natural- und Dienstleistungen nur im Sinne des Notrechts, genauer: für die nicht befriedigten Bedürfnisse des Besetzungsheeres gefordert werden können'.

Auch der Oberst Gross von Schwarzhoff, deutscher Abgeordneter, hat nicht daran gedacht, als er bei der 1. Friedenskonferenz befürwortete das Prinzip 'Naturalleistungen (Requisitionen) sind nur gestattet im Verhältnis zu den Hilfsquellen des Landes' im Notfalle durchbrechen zu dürfen, dieses Durchbrechen weiter auszudehnen als die Bedürfnisse der *Besatzungsarmee* dringend forderten.

Nur von Lisst-Fleischmann verteidigt in seinem Buch Völkerrecht 1925 S. 496 mit einem Appell auf 'Notstand', angesichts der Not in der sich im vorigen Weltkrieg das Heimatland befand durch die von den Gegnern angewendete Hungerblokkade, die Requisitionen sowohl der ganzen Armee - und nicht nur der Besatzungsarmee - wie auch der Bevölkerung des eigenen Landes zugute kommen zu lassen. Dieser Appell auf Notstand womit von Lisst-Fleischmann die ernsten Einbrüche in dieser Hinsicht, welche Deutschland im vorigen Weltkrieg verübte, Einbrüche die er im übrigen voll und ganz zugibt, zu rechtfertigen versucht, trifft im vorliegenden Fall keinesfalls zu. Erstens nicht weil ein früherer vielleicht damals einigermassen zu rechtfertigender Einbruch nicht zu einem späteren Einbruch berechtigt; zweitens und zumal nicht weil die heutige ökonomische Lage aufs höchste abweicht

von jener in den Jahren 1914-1918 und man jetzt bestimmt nicht mit gleichem Recht von einem ökonomischen Notstand der eigenen Bevölkerung wird sprechen können.

Viel eher besteht ein Notzustand an der Seite der Bevölkerung unseres besetzten Landes.

3. Das Erfordernis, dass die Requisitionen nur im *Verhältnis* zu den Hilfsquellen des Landes gefordert werden dürfen wird allgemein anerkannt. Waltzog - in seinem Werk 'Recht der Landkriegsführung 1942' S. 89 - stellt in diesem Zusammenhang einander gegenüber: 'wie Napoleon in seinen Kriegen die von ihm besetzten Länder restlos hat ausgesaugt. Erst wenn nichts mehr aus dem Lande herauszuholen war, hat er die notwendige Verpflegung durch seine Intendanten nachschicken lassen'. Dahingegen 'ist heute allerdings auf die wirtschaftliche Lage und die Hilfsquellen des Landes Bedächt zu nehmen. Das zu seiner *Erhaltung Notwendige* solle ihm (dem besetzten Lande) bleiben'.

Hier sei erinnert an die Proklamation des deutschen Kronprinzen in 1870 an die französische Bevölkerung: 'Ich beansprüche für den Unterhalt der Armee nur den Überschuss der Vorräte der für Ernährung der französischen Bevölkerung nicht gebraucht wird'.

Meurer l.c. S. 294 äussert sich hinsichtlich dieses Punktes unumwunden: 'Dabei (sc. bei der Forderung der Naturalleistungen für die Bedürfnisse des Besetzungsheeres) darf nicht ohne weiteres auf die Erzeugnisse des Landes gegriffen werden, sodass die Leistungen der eigenen Intendanten *nur* unterstützend heranzuziehen wären; sondern umgekehrt sind heute Requisitionen erst zulässig wenn und soweit die Militärverwaltung mit ihren Leistungen nicht *alle* Bedürfnisse befriedigen kann. Es gilt der Satz 'la guerre nourrit la guerre' *nicht* mehr in napoleontischem Sinn; sondern jeder Staat hat die Pflicht für die Ernährung seiner Truppen auch im Feindesland selbst das Nötige bereit zu stellen bezw. nachzuschicken; das Requisitionsrecht setzt wie jedes Expropriationsrecht einen wirklichen Notstand voraus'.

Wenn auch dieser Standpunkt im Hinblick auf den modernen Blitzkrieg und einen eventuellen ökonomischen Krieg Waltzog (cf. l.c. S. 89) zu gemässigt vorkommt und er der Ansicht is, dass Tendenz und Buchstabe des Par. 52 diesen Standpunkt nicht stützen, so missbilligt er doch auch die napoleontische Auffassung, doch möchte im Hinblick auf wirklichen Notzustand des Heimatlandes durch aussergewöhnliche Verhältnisse (Hungerblokkade) die Redlichkeit zum Kriterium stellen inwiefern eine weitere Anwendung des Rechtes auf Naturalleistungen gestattet sein kann. Jedoch beschränkt auch er sich sogar unter diesen Umständen

strikt auf die Bedürfnisse des Besetzungsheeres und achtet Rücksicht auf die Bevölkerung der besetzten Gebiete nachdrücklich geboten.

Waltzog, die Landkriegsführung, S. 84: 'Leidet durch Ausdehnung des Wirtschaftskrieges, durch Einführung des Hungerblokkades das Heimatland Not, so ist die Versorgung des Besetzungsheeres aus dem besetzten Lande zulässig. Damit werden die Hilfsquellen der Heimat für eigene Bedürfnisse frei. Die Bezugnahme auf die Hilfsquellen des besetzten Landes kann nur besagen, dass auf die Landeseinwohner Rücksicht zu nehmen ist. Auch sie müssen leben'.

Anderseits 'brauchen die besetzten Gebiete auch nicht besser gestellt zu werden als das eigene Land' - eine Regel, welche das Völkerrecht nicht kennt - 'und muss die ganze Frage aus Billigkeitsrücksicht gelöst werden'.

Ebenso wie u.m. Vanselow und der Berichterstatter Rolin erachtete auch Waltzog die einschränkenden Bestimmungen des 4. Haager Abkommens ebensosehr anwendbar auf die Invasionsarmee, wenn er auch nicht so weit geht wie die 1. Friedenskonferenz, welche der Ansicht war, dass diese Verpflichtungen des 1. Haager Abkommens (Rechtsgebote und -verbote) a fortiori gelten für eine Invasionsarmee, aus dem einfachen Grunde schon, dass diese Bestimmungen durch ihre Abfassung nicht immer darauf anwendbar sein können.

Doch stimmt auch Waltzog zu - und bestritten wird es von niemandem - dass 'die Invasionsarmee auf keinem Fall *mehr Rechte* als die Besetzungsarmee für sich in Anspruch nehmen darf'.

Da demnach infolge allgemeiner Ansicht die Rechtsverpflichtungen des Par. 52 des 4. Haager Abkommen (1907) auch von einer Invasionsarmee berücksichtigt werden müssen, obgleich solches sich in einer viel schwierigeren Lage befindet als eine Besatzungsarmee, sehen wir hierdurch die Auffassung bestätigt, die auch von den deutschen Schriftstellern anerkannt worden ist, dass das Landkriegsrecht Abkommen und die Landkriegsrecht Ordnung nur *Mindestverpflichtungen* enthalten, wodurch die Parteien, welche den Vertrag abschliessen, sich denn auch umso schwerer gebunden wissen werden, wie bei jedem Minimum, das vereinbart worden ist.

Da erzwungene Lieferungen für Ausfuhr -entweder befohlen, oder kontraktuell festgelegt- materiell wenn auch nicht formell Naturalleistungen in der Form von Requisitionen gleichgestellt werden können, ist es undenkbar, dass diese Mindestanforderungen, wie niedergelegt im Par. 52 L.K.R.O. annex Präambel, nicht tatsächlich a fortiori auf derartige Lieferungen anwendbar sein

sollten.

Unser Land hat bereits über drei Jahre - mit Ausnahme von Brotgetreide - fast vollständig die Ernährungsbedürfnisse der Besatzungsarmee gedeckt in einer Masse, die weit das völkerrechtlich Erlaubte überschreitet; es schleppt damit eine schwere Last, die weit über das was dem Völkerrecht nach höchstens gefordert werden könnte hinausgeht, eine Last, die bereits langem die Grenzen des 'im Verhältnisse zu den Hilfsquellen des Landes' überschritten hat.

Jede Erschwerung in der Form von Lebens- und/oder Nahrungsmittellieferungen zu Zwecken *ausserhalb* der *Besatzungsarmee,* Zwecken, welche das Völkerrecht als solche *nicht* kennt, bedeutet denn auch eine evidente Verletzung der völkerrechtlichen Bestimmungen, ebensosehr in den Augen der deutschen Völkerrechtsgelehrten, der auch von der deutschen Regierung akzeptierten und noch immer als massgebend angenommenen Mindestverpflichtungen, welche sich zusammenfassen lassen in den Klauseln 'Naturalleistungen sind nur gestattet für die Bedürfnisse des Besetzungsheeres' und 'die Naturalleistungen müssen im verhältnis zu den Hilfsquellen des Landes sein'.

Die oben wiedergegebene Auseinandersetzung über den Nahrungs- und Gesundheitszustand des niederländischen Volkes, sowie die damit verbundene völkerrechtliche Betrachtungen, führen zu der notwendigen Folgerung, dass bezüglich des Exportes und der Lieferungen an die Wehrmacht, eine eingehende Änderung stattfinden soll.

Der Generaldirektor für die Ernährung,
(getekend Louwes)

Bijlage 2[2]

G. 2382[1] den 7. Oktober 1943.

Zu Händen des Herrn Von der Wense.

Infolge Ihres Schreibens vom 6. September ds.Js. Nr.FW/Ldw 1739/43 vdW/Hi., habe ich Herrn Sevenster auf unbestimmte Zeit beurlaubt.

Nach eingehender Untersuchung in dieser Angelegenheit habe ich festgestellt, dass Herr Sevenster in der Tat Herrn Dr. Ratjen gegenüber nicht immer glücklich gewesen ist in der Weise sich auszudrücken, wodurch es vielleicht möglich gewesen ist, dass das Verhältnis zwischen Herrn Dr. Ratjen und Herrn Ir. Sevenster, schroffer geworden ist als erwünscht ist.

Ich möchte mir jedoch gestatten, unter Bezugnahme auf mein Schreiben vom 26. Juli 1943 Nr. 13279 A.Z., nochmals zurückzukommen auf meine Ansicht, dass Herr Dr. Ratjen, wo möglich unabsichtlich, bei seinen Entscheidungen wohl mal die Stelle des Vorstandes des Marktverbandes eingenommen hat. Ausser dem bereits in meinem obenerwähnten Schreiben vom 26. Juli 1943 erwähnten Fall, liessen sich davon mehrere Beispiele nennen.

Ich glaube das Verhältnis zwischen der Hauptabteilung, dem Reichsernährungsamt und den Marktverbanden so sehen zu dürfen, dass die Hauptabteilung die allgemeine Aufsicht ausübt auf die Nahrungsversorgungspolitik, welche von mir in Zusammenarbeit mit dem Generaldirector für den Landbau bestimmt wird, und deren Durchführung welche zu der marktordnende Aufgabe der Marktverbände gehört. Die Hauptabteilung achtet dabei darauf dass eins und das andere den deutschen Interessen übereinstimmt. Mit Anerkennung habe ich erfahren dass Sie, gemäss dem Obigen, den niederländischen Instanzen nach Möglichkeit in der Ausübung deren Aufgaben Selbständigkeit überliessen. Nur dann griffen Sie ein oder erteilten Sie Aufträge, wenn das deutsche Interesse Ihrer Ansicht nach solches verlangte. In diesem Falle jedoch wandten Sie sich immer unmittelbar an mich, oder an den Generalsekretär, da auch Sie offenbar der Ansicht sind, dass deutsche Aufträge als Regel, und bestimmt wenn es sich um prinzipielle Angelegenheiten handelt, nicht unmittelbar untergeordneten niederländischen Instanzen oder Marktverbänden erteilt werden. Natürlich besagt solches nicht dass kein enger Kontakt bestehen kann zwischen Ihren Referenten und den Marktverbänden; die Praxis hat solches genügend bewiesen. Sollte jedoch zwischen beiden letzteren Instanzen keine Übereinstimmung erreicht werden können, so bin ich der Ansicht dass Ihr Referent sich dann an Sie, und der Marktverband sich an mich wenden soll.

Sollten Sie gleicher Auffassung sein, so werden Sie mit mir dahin einig gehen, dass Dr. Ratjen diese Regeln nicht immer befolgt hat.

Demgegenüber jedoch hat Ir. Sevenster auch unterlassen sich in allen vorkommenden Fällen an mich zu wenden. Beide haben - davon bin ich überzeugt - solches nicht absichtlich gemacht. Viel eher hat bei ihnen der Eifer der guten Sache zu dienen, vorgelegen. Nichtdestoweniger hätten sowohl Sie wie ich, eher die Gelegenheit gehabt diesen unangenehmen Konflikt zu vermeiden.

Ich würde es sehr zu schätzen wissen wenn ich diese Angelegenheit besonders was die in Ihrem Schreiben erwähnten Tatsachen anbelangt, nochmals mündlich mit Ihnen besprechen könnte.

DER GENERALDIREKTOR FÜR DIE
ERNÄHRUNG.

De Bijlagen 3 en 4
bevinden zich op de uitlegvellen achterin.

Grondgebruik en arealen van geteelde gewassen, 1939-1945.

TABEL LXXVII-A
Oppervlakte en indeling der gronden.

ha kadastr. maat	1939	1940	1941	1942	1943	1945
totaal akkerbouw-gewassen	929.391	937.895	957.036	1.049.660	1.129.064	975.614
blijvend grasland	1.340.938	1.328.151	1.321.332	1.214.946	1.143.731	1.118.666
groenten en fruit	51.967	49.797	54.156	63.672	72.691	63.762
bloembollen	7.862	4.608	4.563	4.938	4.516	5.751
bloemkwekerij-gewassen	1.320	1.350	1.153	854	851	1.145
boomkwekerij-gewassen	2.670	2.523	2.400	2.397	2.660	2.826
totaal cultuurgrond	2.334.148	2.324.324	2.340.640	2.336.467	2.353.513	2.167.764
tuin uitsluitend voor eigen gebruik[1]					27.549	
bos[2]	257.675	257.768	251.195	246.738		
woeste gronden[2]	252.266	357.861	321.141	325.180		
kwelders schorren[1]		6.063	5.439	5.716	5.352	
gescheurd grasl.*		11.065	22.080	97.431	60.783	
ontgonnen grond*		5.830	5.626	3.658	1.869	

Bron: CBS, Economische en sociale kroniek, p. 92.
[1] Bron: CBS, Map: 'Uitkomsten inventarisaties'.
[2] Bron: CBS, Statistisch Zakboek 1943.
* Met het 1e gewas bezet.

TABEL LXXVII-B
Arealen van geteelde gewassen, 1939-1945.

	ha kadastrale maat	1939	1940	1941
	granen			
1.	wintertarwe, witte	41.578	63.774	69.794
2.	wintertarwe, rode		14.659	12.165
3.	zomertarwe, witte	82.286	31.678	31.809
4.	zomertarwe, rode		24.165	23.264
5.	winterrogge	225.345	218.992	228.701
6.	zomerrogge		9.088	12.259
7.	wintergerst	4.238	6.480	6.778
8.	zomergerst	36.854	36.787	40.142
9.	haver, witte en gele	163.010	125.646	99.990
10.	haver, zwarte	13.375	8.945	4.553
11.	totaal granen[7]	553.311	544.644	540.461
	peulvruchten			
12.	veldbonen	11.343	6.837	10.800
13.	gemengde veldbonen			1.228
14.	groene erwten	39.376	28.183	34.673
15.	schokkers		5.617	3.124
16.	kapucijners			2.970
17.	vale, grauwe e.a. erwten	3.315	4.262	2.189
18.	bruine bonen	6.164	11.367	17.423
19.	witte bonen		1.762	2.407
20.	totaal peulvruchten[7]	60.198	58.028	74.814
	handelsgewassen			
21.	koolzaad	338	1.780	3.379
22.	bruin mosterdzaad	73	37	84
23.	geel mosterdzaad	206	37	304
24.	karwijzaad	4.884	57	969
25.	blauw maanzaad	2.741	1.228	41
26.	vlas, blauwbloei	24.916	1.661	1.909
27.	vlas, witbloei		17.584	18.060
28.	kanariezaad		185	69
29.	land- en tuinb.zaden	6.463	8.109	13.057
30.	andere handelsgewassen		3.301	552
31.	totaal handelsgewassen[7]	34.458	39.011	37.198

1942	1943	1944[8]	1945	
48.460	87.144	82.552	51.792	1.
		22.338		2.
95.483	61.839	28.180	67.404	3.
		13.722		4.
267.033	317.217	291.515	216.120	5.
13.615		7.460		6.
4.574	7.247	9.629	7.023	7.
46.355	38.897	23.575	40.729	8.
103.501	113.946	118.880	147.541	9.
		4.553		10.
585.693	632.918	609.103	530.609	11.
6.073	4.964	4.870	16.125	12.
		911		13.
32.307	26.145	23.596	28.668	14.
1.272	801	516		15.
3.627	3.130	2.037		16.
1.382	1.354	769	4.015	17.
14.324	5.903	4.424	7.831	18.
2.011	1.361	687		19.
61.838	44.161	37.810	56.639	20.
4.036	48.509	49.459	34.686	21.
84	67	42		22.
304	406	223		23.
969	953	985		24.
6.602	7.827	6.104	2.433	25.
22.582	15.161	1.806	9.425	26.
		10.982		27.
82	55	26		28.
17.816	23.763	20.598	15.227	29.
	361	320[4]		30.
52.754	97.123	90.545	61.771	31.

Tabel LXXVII-B (vervolg)

	ha kadastrale maat	1939	1940	1941
	knol-, wortel- en bolgewassen			
32.	cons.aardapp. klei	52.977	46.117	56.733
33.	cons.aardapp. zand of veen	42.861	45.510	60.618
34.	fabrieksaardappelen	28.645	37.447	43.466
35.	suikerbieten	45.701	49.898	45.177
36.	mangelw., voederbieten	53.063	51.521	53.812
37.	koolrapen en knollen		3.268	4.482
38.	wortelen (paardepenen enz.)		759	1.211
39.	cichorei		565	602
40.	uien		4.048	3.871
41.	andere knol-, wortel-, bolgew.		184	203
42.	totaal knol-, wortel-, bolgew.[7]	223.247	239.317	270.175
	groenvoedergewassen			
43.	rode klaver		13.872	12.694
44.	witte klaver		2.160	1.442
45.	lucerne		2.637	2.223
46.	kunstweiden of tijdel. grasl.		19.404	15.730
47.	andere groenvoedergew.		3.701	3.834
48.	totaal groenvoedergewassen[7]	41.378	41.774	35.923
49.	gemengde gewassen n.a.g.	16.799[5]	6.466	
50.	mengsels van granen			2.778
51.	boekweit			346[2]
52.	korrelmais			3.490
53.	braakland incl. groen-bemest.		12.703[1]	2.336
54.	totaal bouwland[7]	929.391[6]	941.943	960.907

Bron: 1940/1944, CBS, Map: 'Uitkomsten Inventarisaties', 1939 en 1945, CBS, Economische en Sociale kroniek, p. 93.
[1] Inclusief oppervlakten van gewassen, welke verloren zijn gegaan door inundatie en oorlogsgeweld.
[2] In 1940 opgenomen onder 'andere handelsgewassen'.
[3] In 1940 opgenomen onder 'gemengde gewassen n.a.g.'.
[4] Waarvan 139 ha hennep en 140 tabak.
[5] Akkerbouwgewassen niet al eerder genoemd.
[6] Totaal akkerbouwgewassen.
[7] De totaalcijfers uit de 'Uitkomsten inventarisaties' vallen nogal eens te hoog uit, omdat er niet genoemde gewassen worden meegeteld. In 1939 en 1945 zijn deze onder no. 49 ondergebracht.
[8] Wegens oorlogsomstandigheden niet geheel volledig.

1942	1943	1944[8]	1945	
158.706	161.204	60.314	54.760	32.
		80.373	78.962	33.
52.861	50.665	53.106	38.526	34.
40.787	44.272	39.960	18.158	35.
54.614	53.340	53.754	63.593	36.
6.545	5.591	5.073		37.
1.648	1.535	1.301		38.
429	314	57		39.
				40.
		31		41.
315.621	316.948	293.969	253.999	42.
11.522		15.597		43.
		1'686		44.
2.112		2.110		45.
12.739		13.602		46.
		4.646		47.
30.977	33.472	37.641	54.834	48.
			17.762[5]	49.
		1.922		50.
		347		51.
3.676		4.430		52.
2.803	4.518	4.360		53.
1.049.686	1.129.140	1.073.428	975.614[6]	54.

Prijzen voor agrarische produkten, 1939-1944.

TABEL LXXVIII
Richtprijzen c.q. vastgestelde prijzen, 1939-1944 in guldens per 100 kg en de stijging in procenten van de prijs in 1939.

	1939	1940	1941	% stijging	1942	1943	1944	% stijging
tarwe	11,00	11,50	13,25	20	13,25	13,25	15,75	43
rogge	9,00	10,50	12,75	42	12,75	12,75	15,25	69
wintergerst	9,00	10,00	12,00	33	12,00	12,00	14,50	61
zomergerst	9,40	10,40	11,90	27	12,00	12,00	14,50	54
haver	8,00	8,50	9,50	19	10,50	10,50	10,50	31
veldbonen	10,25	12,25	15,00	46	15,00	15,00	16,00	56
erwten	10,35	12,50	15,00	45	15,00	15,00	20,00	93
bruine bonen	17,00	22,50	22,50	32	22,50	22,50	28,50	68
suikerbieten	1,12	1,40	1,60	43	1,90	2,40	2,60	131
koolzaad	15,00	16,50	20,00	33	30,00	35,00	35,00	133
kleiaardappelen		4,00	3,75		4,75	4,75	4,75	19*
zand- en veenaard.		2,75	3,30		4,00	4,25	4,25	55*
fabrieksaard.	1,37	1,43	1,90	39	2,06	2,06	3,00	119

* Stijging in procenten van de prijs in 1940.
Bron: CBS, Economische en sociale kroniek, p. 101.

TABEL LXXIX
Gemiddelde prijzen van gebruiksvee op de veemarkt te Rotterdam in guldens per stuk, 1939-1944.

	kalfkoeien			melkkoeien			vaarzen			pinken		
kwaliteit	1e	2e	3e	1e	2e	3e	1e	2e	3e	1e	2e	3e
1939	271	202	144	265	197	144	158	138	101	120	98	78
1940	329	240	185	324	238	183	202	157	116	145	111	87
1941	578	455	350	573	452	346	357	289	204	291	211	171
1942	688	578	466	690	579	468	451	341	234	311	231	192
1943	1.456	1.273	1.102	1.502	1.347	1.119	860	742	545	668	566	444
1944 jan.	2.463	2.163	1.963	2.538	2.163	1.963	1.588	1.263	963	1.063	963	725

Bron: CBS, Economische en sociale kroniek, p. 103.

TABEL LXXX
Vastgestelde prijzen van slachtvee in centen per kg levend gewicht, 1940-1944.

kwaliteitsklasse	23-9-1940	4-8-1941	1-8-1942	1-2-1944
koeien, ossen en stieren				
AA	57-61	58-62	63-68	81-88
A	51-55	51-56	56-61	74-81
B	45-49	45-49	49-54	65-72
C	39-43	39-43	43-47	58-63
D	30-36	30-36	33-40	45-55

Bron: CBS, Economische en sociale kroniek, p. 103.

TABEL LXXXI
Producentenprijs voor melk in centen per liter, 1939-1944.

	1939/40	1940/41	1941/42	1942/43	1943/44
prijs	7,13	8,28	11,53	11,28	12,34
1939/40=100		116	162	158	173

Bron: CBS, Economische en sociale kroniek, p. 102.

RAPPORT inzake onderzoek en huiszoeking te Zevenhuizen.

Op Donderdag 18 September 1941, des voormiddags 7 (zeven) uur bevond ik mij,

Hendrik-Jan Verstraten,

wonende te Gouda, Voorwillenscheweg E.271, controleur Landbouw-Crisiswet 1933, tevens aangewezen als opsporingsambtenaar voor de feiten, strafbaar gesteld bij de Distributiewet 1939 bij Min. Beschikking van 28 Aug. 1939 48049 M, vóór het, voor publiek toegangelijk gebouw het Station te Gouda, wachtende op

Johan Prevosth,

wonende te Gouda, Burgemeester Fransensingel 199, eveneens controleur Landbouw-Crisiswet 133 enz., die, gearriveerd zijnde, mij mededeelde dat het programma voor deze dag aanwees: surveilleren in de 'Zuidplaspolder'. Vervolgens deelde hij - Prevosth - mij mede, dat hij met de controleurs Heave en de Groot had afgesproken gezamenlijk te surveilleeren in bovengenoemde polders. Volgens zijn zeggen was het 'gezelliger met vier (4) man'. Op de door Prevosth afgesproken plaats (Julianasluizen) troffen wij, na eenigen tijd gewacht te hebben, de controleurs De Groot en Heave, waarna wij gevieren aftrokken naar de richting Moordrecht. Na Moordrecht achter ons gelaten te hebben, zetten wij koers naar Nieuwerkerk a.d. IJssel, hetwelk wij al spoedig bereikten. Tijdens deze reis waren de heeren Heave en de Groot al overeengekomen om er een gemakkelijke en gemoedelijke dag van te maken. Prevosth deelde mede een z.g. 'tip' te hebben ontvangen voor een huiszoeking in Zevenhuizen, alwaar vleesch verborgen zou worden gehouden.

Wie het eerst over het thema 'koffiedrinken' begon te spreken, kan ik mij niet herinneren, maar in ieder geval is het zeker, dat werd afgesproken koffie te gaan drinken in Nieuwerkerk a.d. IJssel, in een gezellig cafétje (welke naam mij tot mijn spijt is ontschoten) waar door de Heeren reeds eerder gepauzeerd was geworden. In het café scheen nog niemand aanwezig te zijn. Het was ook nog rijkelijk vroeg. Na eenigen tijd gewacht te hebben, kwam de vrouw des huizes opdagen om onze wenschen in ontvangst te nemen. 'Neen, koffie had zij nog niet, maar als de heeren even geduld hadden...'.En ja, de heeren hadden geduld, want een aanwezig zijnde biljarttafel had de aandacht reeds gevraagd. Heave en de Groot besloten een partijtje te spelen. Doe je ook mee Prevosth? Maar Prevosth kende het spel niet. Heave opperde, dat dit geen bezwaar was, hij speelde met de Groot en als Prevosth nu met Verstraten samen deed, kon het een aardig partijtje worden. Prevosth vroeg mij: 'Kun jij biljarten?' Ja, evenveel als jij,

was mijn antwoord. De stokken werden uit het rek gehaald en de stoot geopend. Heave bestelde voor zichzelf en de Groot cognac. Het werd een belabberd spel. Heave en de Groot wonnen natuurlijk glansrijk. Bij ons raakten de ballen alleen, als zij bij elkander lagen; voor de rest was het: Freifahrt. Na te hebben betaald (de koffie was intusschen ook reeds genuttigd) verlieten wij het café en koersten naar de richting Zevenhuizen.

In Zevenhuizen werd door Prevosth navraag gedaan naar het aan hem opgegeven adres, hetwelk zich bleek te bevinden circa in het midden der Hoofdstraat. Prevosth, de Groot en ik begaven ons naar het achtereinde der woning, alwaar in de keuken de heer des huizes zich stond te scheren. Deze affaire was van Prevosth, dus trad hij ook hier op den voorgrond, legitimeerde zich en gaf de wensch te kennen even een kijkje in het huis te mogen nemen. De heer des huizes, die zijn spaarzame haren eerst nog wilde fatsoeneeren, schoot in zijn klompen en bracht ons allereerst in de moestuin, alwaar ook een druivenkas en aan de slootkant, achter de kas, een varkenskot met cementen vloer, bewoond door een groot, vet varken, waren gebouwd. Op dit varkenshok was nog een konijnenhok aangebracht, bewoond door een grijs-grauw, grootachtig konijn. Nadat onze nieuwsgierigheid in deze was bevredigd, begaven wij ons naar het interne gedeelte der woning. Allereerst werd ons de kelder getoond. Met behulp van een zaklantaarn, eigendom van de Groot, vond hij een kaasje en speurde naar de herkomst er van, terwijl ik een gestempelde kaas zag liggen, die volgens zeggen op bonnen zou zijn gekocht. Daar het voor 5 menschen - 3 controleurs en een echtpaar - een weinig benauwd was in de enge ruimte, keuken genaamd, en er door de andere aanwezige personen genoeg zou kunnen worden weggesleept, begaf ik mij naar het bovengedeelte der woning, alwaar de dochter des huizes werkende was. Toen ik de trap beklom lachte zij 'Aha, nu krijg ik bezoek', en toen ik bovengekomen mijn hoofd stootte tegen een balk, waarvoor ik vergeten had mij te bukken, lachtte zij nog harder. Enfin, toen zij zoo langzamerhand uitgelachen was, veranderde zij als het weerlicht in een kribbige bui, daar zij bemerkte, dat ik de ingebouwde kleerkast leeghaalde en de vele blikken trommels nasnuffelde. Er was echter niets belangrijks aanwezig. Een kleine hamstervoorraad, zooals drie pakjes koffie, zes pakjes koffie-surrogaat genaamd Pitto, een bus suiker circa 5 kg, een busje erwten, een bus boonen, enz. Op bonnen gekocht, of nog van oude voorraad. In de andere kamers was niets bijzonders te ontdekken en op mijn vragen, of er nog meer bergplaatsen aanwezig waren, werd ontkennend geantwoord. Ik neusde nog even onder een stapeltje matrassen. Het meisje wilde mij behulpzaam zijn en tilde een matras op. Het onderzoek bracht echter niets op en meer bergplaatsen zijn door mij niet ontdekt of gezien geworden. (Dit zweer ik bij God Almachtig). Daar het onderzoek voor mij beëindigd was, vroeg ik terloops, of de jongedame verloofd was. (Ik ken mijzelf

en weet, dat ik vaak een cynist ben en zij, die mij kennen zullen hetgeen volgde begrijpen. Ik ben eerlijk en ik mag dit zeggen omdat ik het *ben,* omdat ik niet anders kàn zijn, omdat de lijnen die ik door het leven heb getrokken, altijd recht zijn geweest. En als ik de waarheid verkies boven gedraai en gehuichel weet ik dat ik mijzelf mag zijn en blijven, al zou het 'waar' zijn mij misschien in een verkeerd daglicht kunnen stellen).

Het meisje droeg een ring, waarop gemonteerd een dubbeltje, met het koninginnekopje naar boven. Had ik in Godsnaam mijn cynisme bewaard; het zou dan deze ellende niet tengevolge hebben gehad. Naar aanleiding van deze ring vroeg ik of zij verloofd was. Welke Nederlander heeft het vóór 10 Mei 1940 ooit in zijn hersens gehaald om met een afbeelding van H.M. de Koningin te koop te loopen; d.w.z. welke gek sierde daarmede zijn lijf? Indien men dergelijk ziekelijk sentiment voor 10 Mei 1940 tentoonspreidde was men uitgelachen en bespot geworden. Vóór 10 Mei 1940 wist men alleen te vertellen dat H.M. de Koningin kon vloeken als een dragonder en zich soms kon gedragen als een dronken lorrejood.

Ziedaar mijn cynisch vragen 'Ben je verloofd?' Het kind antwoordde: 'Nee, ik ben nog vrij!', waarop ik antwoordde: 'Mooi zoo, ik hou van vrije menschen en van vrije meisjes. Zondag zouden we dan samen kunnen uitgaan, waarop zij tot mijn verbazing instemde en mij een foto van haar gaf, daarbij loslatende de belofte, dat zij Zondagavond op de hoek van de straat op mij zou wachten. Het werd mij te bont. Joost weet wat voor idioterie er nog meer zou zijn gevolgd als ik niet naar beneden was gegaan. Een meisje met de mentaliteit van een loopsche hond.... Misschien dat een ziekelijk verdwaasde narcist er in gevlogen zou zijn; een man leent zich daar niet toe. Op de Veluwe, mijn 'Heimatland', zegt men de volgende zinspreuk: 'As de haver kump bie 't peerd, is de haver gien cent meer weerd.' Verder behoef ik er mij niet over uit te laten. Ik ben zelf getrouwd en gelukkig. Mijn echtgenoote is een dappere, moedige, verstandige vrouw, die alles voor haar man is en hem gelukkig heeft weten te maken, en die binnenkort een prachtboy op de wereld hoopt te brengen. Dat wij gelukkig zijn, behoeft geen betoog...

Enfin, om zakelijk te blijven. Ik ben naar beneden gegaan. Prevosth en De Groot waren nog doende in de keuken. Ik meldde: boven niets belangrijks gevonden, waarop ik mij buiten, op de bank bij de keukendeur neerzette. Nadat ik ongeveer 10 minuten had gezeten, ben ik naar de straat gegaan, waar Heave nog stond te wachten. Beiden hebben wij nog ongeveer 10 minuten aldaar gewacht. Heave vroeg wat er te doen was. Ik wist niet beter dan dat het gesprek binnen nog steeds werd gevoerd over die eene aangesproken kaas, door Prevosth gevonden en deelde dat aan Heave mede, waarbij ik zeide: 'Ik vind het wel een beetje lullig, dat die aangestoken kaas nog inbeslag wordt genomen', waarmede Heave instemde: 'Ja, God, als er anders niets

is, laten ze dan ook dat maar houden. Ik dacht minstens, dat er een half varken was, naar Prevosth praten geoordeeld.' Eindelijk kwamen Prevosth en de Groot met een inbeslaggenomen kaas terug. (Tot op heden, d.w.z. tot op Zaterdagavond 8 uur bij den heer Breen heb ik niet beter geweten dan dat vermoedelijk de gemerkte kaas in beslag was genomen. In ieder geval hebben zij zich daarover niet uitgelaten).

Regelrecht zijn wij daarna naar Gouda teruggereden (tijdstip van vertrek 11.10 v.m.) met het eenigste oponthoud dat wij kregen doordat tegen 5 menschen met ieder ongeveer 20 kg aardappelen, procesverbaal werd opgemaakt. Aardappelen werden niet inbeslaggenomen. 12 uur kwamen wij in Gouda aan.

Hetgeen hier is neergeschreven door mij is louter waarheid, hetwelk ik durf beweren bij God Almachtig. Mijn eigenlijk beroep als journalist brengt mede, dat mijn geheugen mij nimmer in de steek zal laten. Dit bevestig ik door mijn handteekening.

w.g.
H.J. Verstraten.

TABEL LXXXII
Aantal malen dat produkten worden genoemd bij geverbaliseerde overtredingen door de CCD.

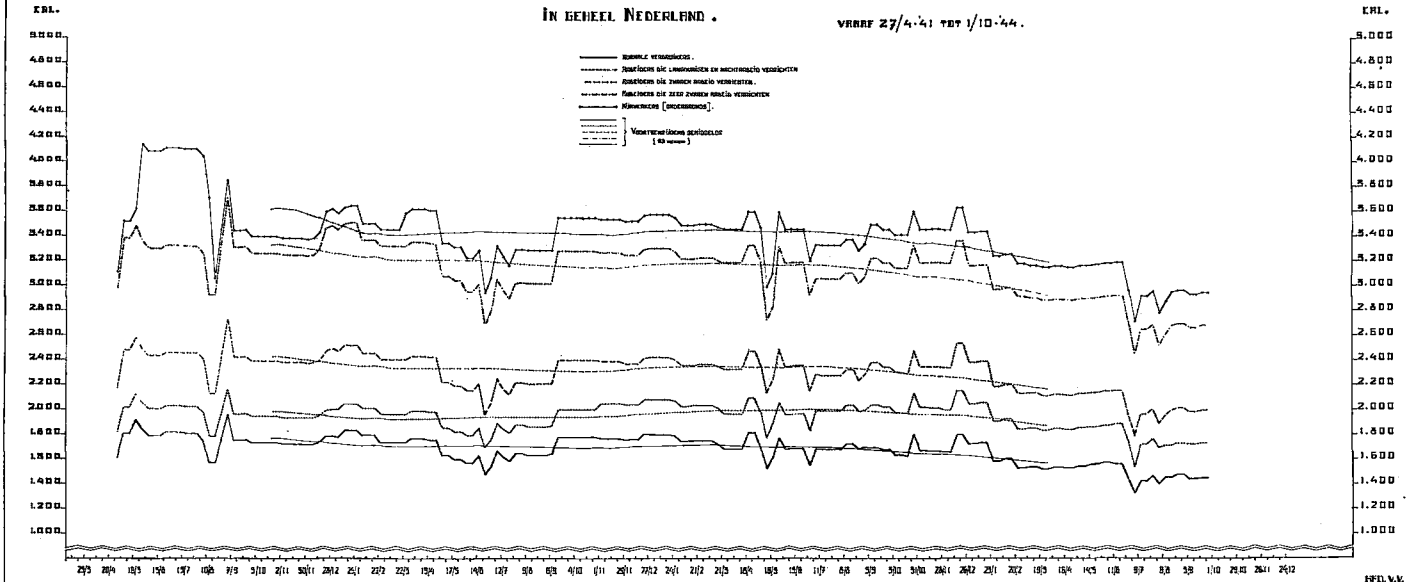
in de weekrapporten:	6-9-1941 t/m 3-1-1942	8-1-1944 t/m 1-4-1944
tarwe, rogge, graan	93	249
brood	10	9
bloem, meel	6	41
grutten	4	6
rijst	8	1
broodgraan, meel, grutten	121	306
aardappelen	106	97
peulvruchten	33	75
uien	21	29
haver, gerst, veevoeders	14	63
groenten	9	133
fruit	0	14
groenten/fruit	9	147
boter	18	175
kaas	45	73
melk (meestal zuur)	5	12
olie, oliezaad	7	92
vet	8	17
boter, vet, olie, kaas	83	369
zoetwaren	42	14
suiker	2	7
thee, koffie	35	5
genotwaren	79	26
vis	2	10
rund	17	18
kalf	9	9
varken	59	32
schaap	27	11
geit	5	3
kip, eend	9	0
konijn	1	0
vlees (en vee)	127	73
totaal	595	1.195

RYKSBUREAU VOOR DE VOEDSELVOORZIENING in OORLOGSTYD.

VERLOOP DER RANTSOENEERING VAN DE GEDISTRIBUEERDE LEVENSMIDDELEN VOOR DE NORMALE VERBRUIKERS EN VOOR DE GROEPEN WELKE TOESLAGKAARTEN ONTVANGEN, UITGEDRUKT IN HANTALLEN CALORIEËN PER DAG.

IN GEHEEL NEDERLAND.

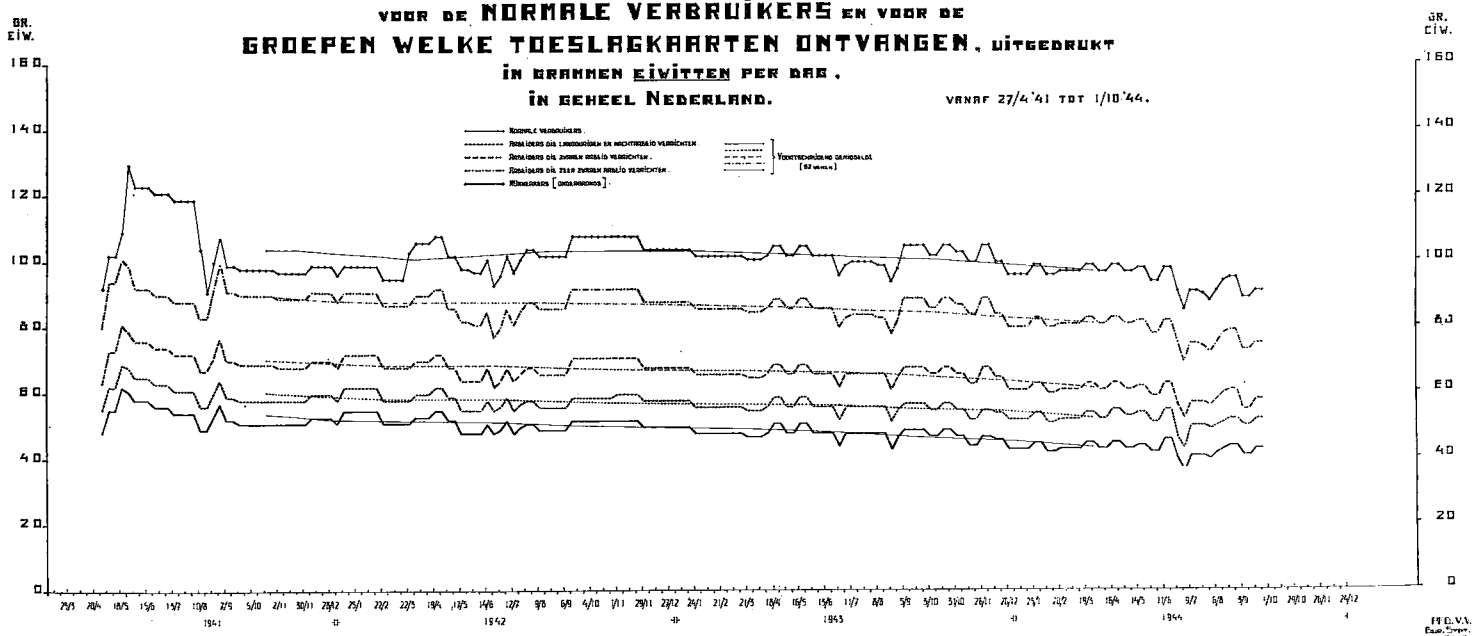
VANAF 27/4-'41 TOT 1/10-'44.

RYKSBUREAU VOOR DE VOEDSELVOORZIENING IN OORLOGSTYD.

VERLOOP DER RANTSOENEERING VAN DE GEDISTRIBUEERDE LEVENSMIDDELEN VOOR DE NORMALE VERBRUIKERS EN VOOR DE GROEPEN WELKE TOESLAGKAARTEN ONTVANGEN, UITGEDRUKT IN GRAMMEN EIWITTEN PER DAG, IN GEHEEL NEDERLAND.

VANAF 27/4'41 TOT 1/10'44.

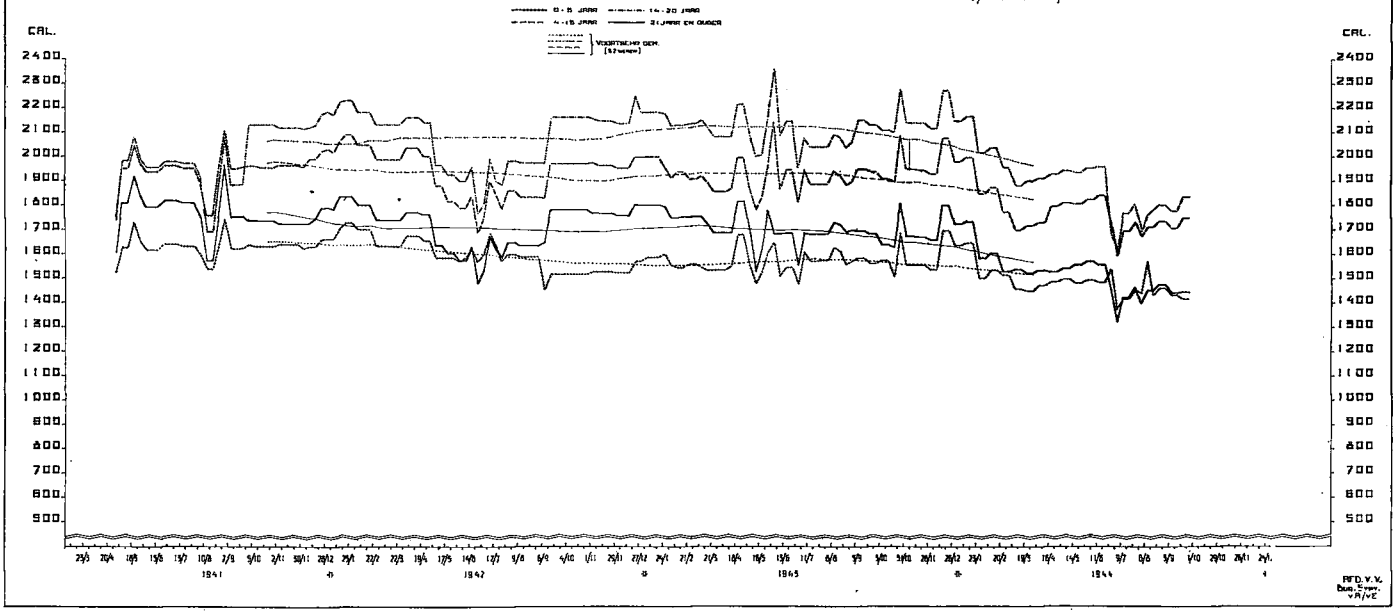
Bijlage 9 (vervolg)

Bijlage 9 (vervolg)

RYKSBUREAU VOOR DE VOEDSELVOORZIENING IN OORLOGSTYD.

VERLOOP DER RANTSOENEERING VAN DE GEDISTRIBUEERDE LEVENSMIDDELEN VOOR DE VERSCHILLENDE LEEFTYDSGROEPEN, UITGEDRUKT IN RANTSELEN CALORIEËN PER DAG, IN GEHEEL NEDERLAND.

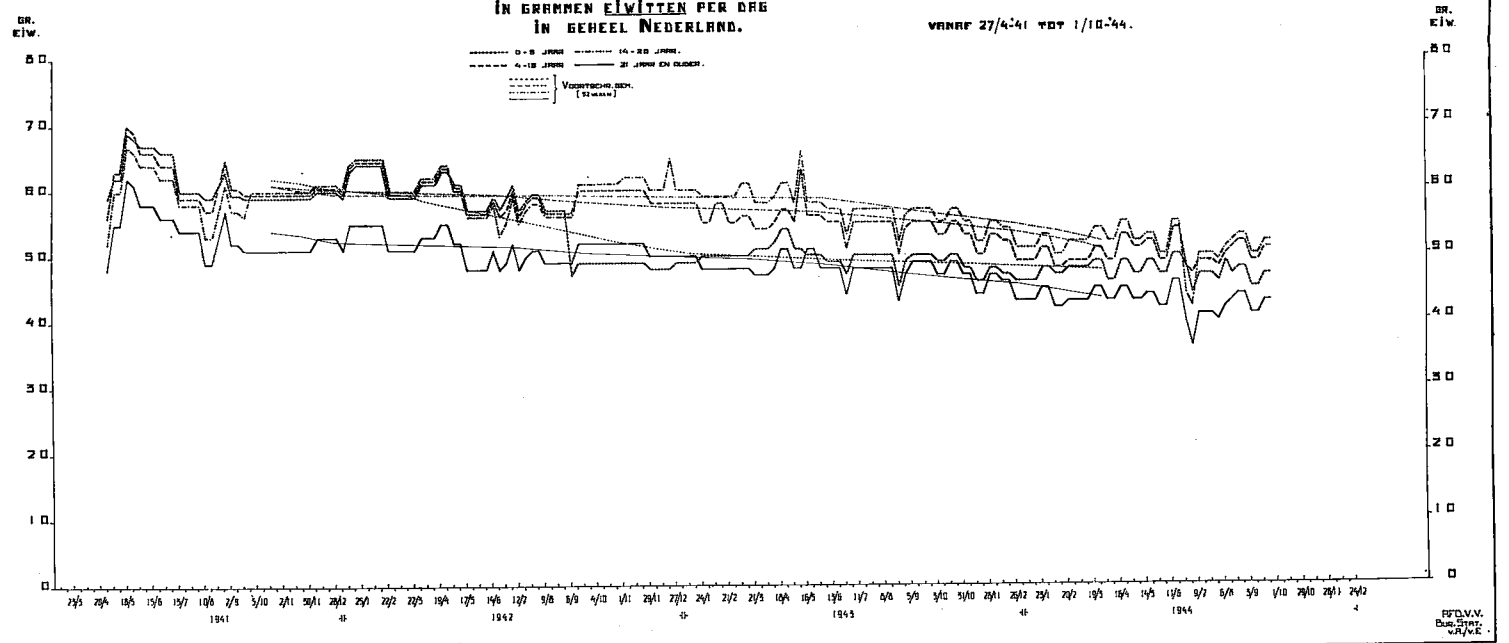
VANAF 27/4 '41 TOT 1/10 '44.

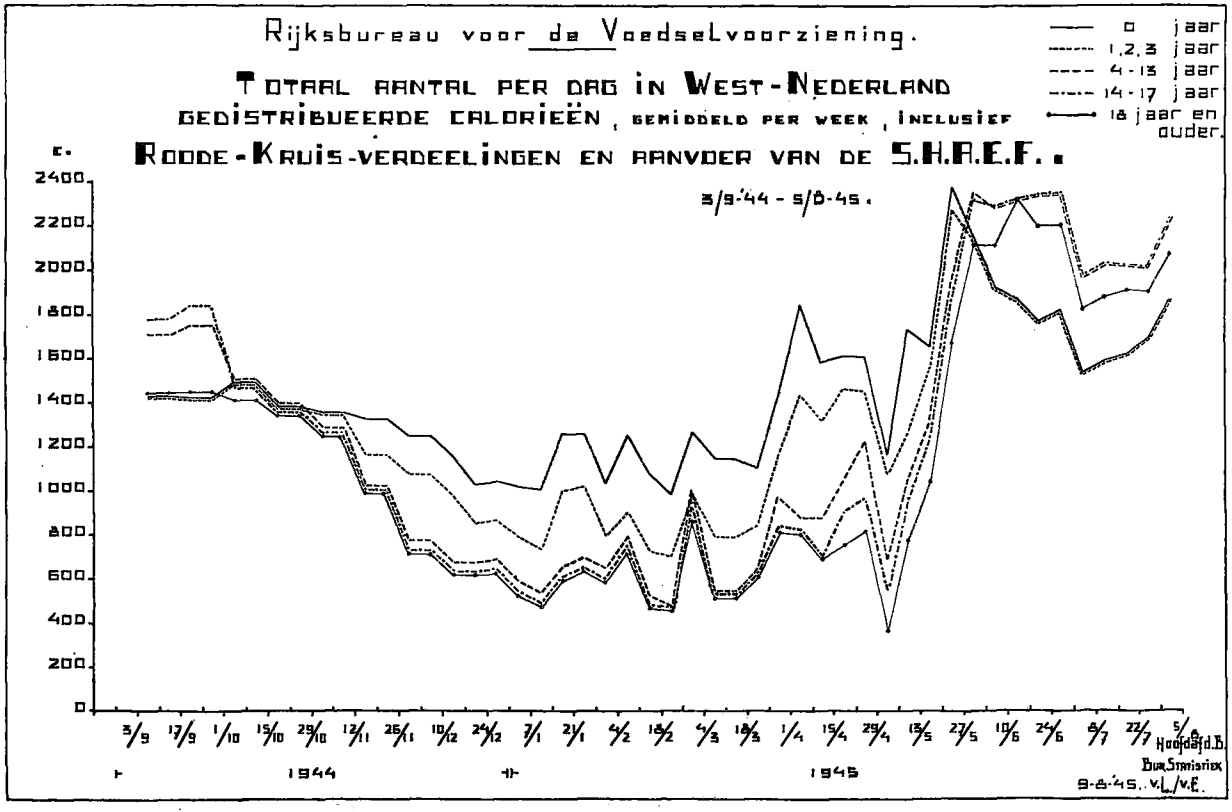
RYKSBUREAU VOOR DE VOEDSELVOORZIENING IN OORLOGSTYD.

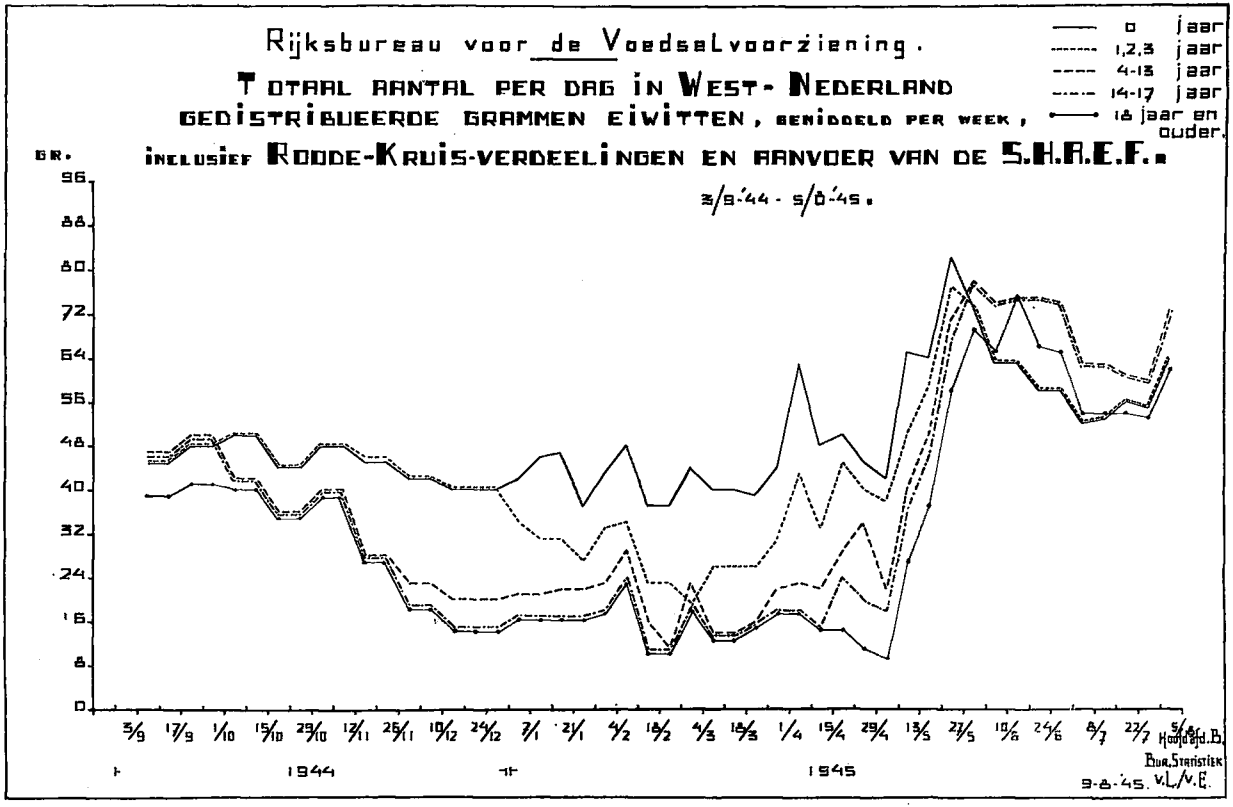
VERLOOP DER RANTSOENEERING VAN DE GEDISTRIBUEERDE LEVENSMIDDELEN VOOR DE VERSCHILLENDE LEEFTYDSGROEPEN, UITGEDRUKT IN GRAMMEN EIWITTEN PER DAG IN GEHEEL NEDERLAND.

VANAF 27/4-'41 TOT 1/10-'44.

Bijlage 9 (vervolg)

Rijksbureau voor de Voedselvoorziening.
TOTAAL AANTAL PER DAG IN WEST-NEDERLAND
GEDISTRIBUEERDE CALORIEËN, GEMIDDELD PER WEEK, INCLUSIEF
ROODE-KRUIS-VERDEELINGEN EN AANVOER VAN DE S.H.A.E.F.
3/9-'44 - 5/8-45.
0 jaar
1,2,3 jaar
4-13 jaar
14-17 jaar
18 jaar en ouder.
c.
2400
2200
2000
1800
1600
1400
1200
1000
800
600
400
200
0
1944
1945
Hoofdafd.B.
Bur.Statistiek
9-8-45. v.L./v.E.

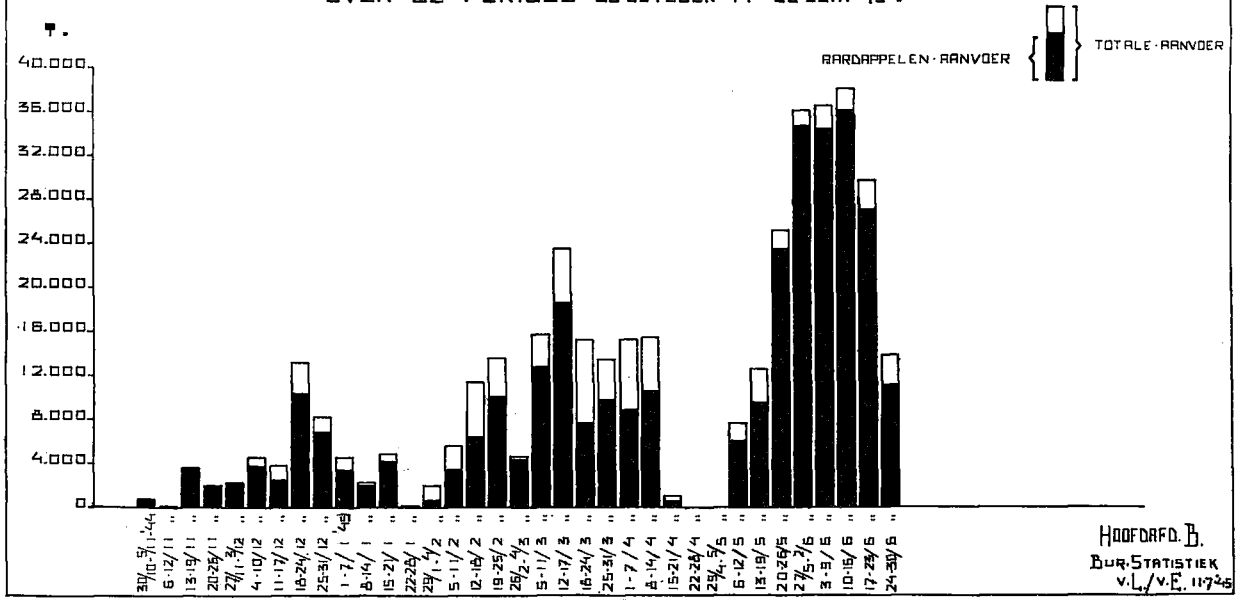

Bijlage 9 (vervolg)

Bijlage 9 (vervolg)

RIJKSBUREAU VOOR DE VOEDSELVOORZIENING.
CENTRALE REEDERIJ VOOR DE VOEDSELVOORZIENING

PER WEEK AANGEVOERDE HOEVEELHEDEN LEVENSMIDDELEN IN TONNEN VANUIT OOST-NEDERLAND NAAR WEST-NEDERLAND OVER DE PERIODE 30 OCTOBER '44 - 30 JUNI '45.

HOOFDAFD. B.
BUR. STATISTIEK
v.L./v.F. 11745

Bijlage 10[5]

's-Gravenhage, 31 Mei 1943.
A.Z. Kabinet No. 426.

An die Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft.

De mij ter kennis gebrachte Anweisung zur Durchführung der Anordnung des Reichskommissars für die besetzten niederländischen Gebiete über die Meldepflicht zum Zweck des Arbeitseinsatzes geeft mij aanleiding mij met het volgende tot U te wenden.

Uit de onder I, Erfassung der aufgerufen Meldepflichtigen durch die Arbeitsamter sub 2 en 3 vervatte aanwijzingen met betrekking tot de afstempeling van de distributiestamkaart en de uitreiking van distributiebescheiden door de distributiebueaux blijkt, dat het de bedoeling is, dat alleen aan de Meldepflichtigen, die zich bij het Arbeidsbureau gemeld hebben en hun distributiestamkaart hebben laten afstempelen, distributiebescheiden mogen worden uitgereikt. Hieruit volgt, dat degenen, die zich niet gemeld hebben verstoken blijven van de distributiebescheiden en zich dus langs legalen weg geen levensmiddelen en andere distributiegoederen meer zullen kunnen verschaffen.

Hoewel ik reeds eerder mondeling mijn zeer ernstige bezwaren tegen eventueele maatregelen van een strekking als boven omschreven tegenover U heb geuit, meen ik verplicht te zijn, nu een zoodanige maatregel inderdaad werkelijkheid is geworden, deze bezwaren schriftelijk aan U uiteen te zetten. Door mij en allen, die bij de totstandkoming en uitvoering van de maatregelen op het gebied der voedselvoorziening betrokken zijn, is steeds als uitgangspunt genomen, dat voor alle Nederlanders gelijke rechten in dit opzicht dienen te bestaan. Dienovereenkomstig zien wij als onze taak het beschikbare voedsel gelijkelijk over het geheele Nederlandsche volk te verdeelen. Zulks is dan ook de grondslag van iedere distributie, die bedoelt allen een gelijk aandeel in de beschikbare producten te waarborgen. Door thans aan die Nederlanders, die een bepaalde verplichting niet nakomen, het recht op hun evenredig aandeel in de distributiegoederen te ontnemen, wordt dit uitgangspunt en tevens de basis van de voedselvoorziening ernstig doorbroken en wordt tevens een element in de uitvoering der voedselvoorzieningsmaatregelen gebracht, waarvan de gevolgen voor de geheele voedselvoorziening desastreus kunnen zijn. Het lijdt namelijk geen twijfel of de genomen maatregel wordt door het overgroote deel der Nederlandsche bevolking als onrechtvaardig en onsociaal gevoeld. Onrechtvaardig, omdat hij in geen verhouding geacht wordt te staan tot de zwaarte van de overtreding, n.l. het niet-nakomen van een bepaalde verplichting, waarvan bovendien, naar men meent, de vervulling tegen het geweten der Nederlanders ingaat.

Het niet verleenen van distributiebescheiden beteekent voorts, indien dit werkelijk in vollen omvang wordt uitgevoerd, een langzame doodstraf. Bij gevangenen wordt wel eens een korte tijdelijke vermindering van voedsel als bijkomstige disciplinaire straf toegepast, maar toch nimmer een totale ontzegging van voedsel voor langen duur.

Bovendien is de maatregel ook hierom onrechtvaardig, omdat de vrouw en kinderen en verdere familie in geweten verplicht zijn aan den betrokkene voedsel af te staan om hem voor hongerdood te behoeden, zoodat de mogelijkheid bestaat, dat door den maatregel onschuldigen worden getroffen en in hun leven en gezondheid worden geschaad.

De maatregel zal als zeer onsociaal worden aangemerkt, daar hij rijken en armen niet gelijkelijk treft. Immers de rijkeren kunnen zich gemakkelijker distributiebescheiden en levensmiddelen op de zwarte markt verschaffen, den armeren ontbreekt daartoe het geld. De tegenstellingen tusschen de bezittende en niet-bezittende klassen worden daardoor nog meer toegespitst.

Gezien deze bezwaren, welke in de meeste kringen der bevolking worden gevoeld, is het te verwachten, dat deze maatregel uiterst impopulair zal zijn, verzet zal kweeken en tot gebrek aan medewerking bij de uitvoerende instanties zal leiden. Het behoeft dan ook geen betoog, dat deze maatregel een zeer nadeelige invloed zal hebben op het moreel der uitvoerende instanties, in het bijzonder die, welke belast zijn met de voedselvoorziening en distributie en dat daarvan de terugslag bij de uitvoering van ook andere maatregelen zal worden ondervonden. In het bijzonder zal zulks het geval zijn met die maatregelen, die strekken tot bestrijding van de zwarte markt.

De beteekenis van de zwarte markt komt namelijk bij een zeer groot deel der bevolking tengevolge van den getroffen maatregel in een geheel ander licht te staan. Kon voorheen immers worden betoogd, dat de clandestiene handel een belangrijke belemmering vormde om de gelijke verdeeling van voedsel gaande te houden, thans zal deze handel gezien worden als een middel bij uitstek om een gelijke verdeeling te verkrijgen. Immers het staat vast, dat betrokkenen, die zich van het op regelmatige wijze verkrijgen van voedsel beroofd zien, zich in zoo groot mogelijke mate tot de zwarte markt zullen wenden en dat velen, in het bijzonder ook de boeren, zich in geweten verplicht zullen achten daaraan mede te werken om de gevolgen van den bewusten maatregel zooveel mogelijk te verminderen. Verder moreele pressie op het volk om zich van de zwarte markt te onthouden, kan dan ook vrijwel als nutteloos worden beschouwd.

Uit het bovenstaande moge U zijn gebleken, dat ik van den genomen maatregel de meest ernstige gevolgen vrees ten aanzien van de houding van een groot deel der bevolking tegenover de voedselvoorzienings-

maatregelen. Hieruit kan een gebrek aan discipline voortvloeien, welke gezien de steeds slechter wordende voedselpositie tot chaotische toestanden kan leiden. Bovendien bestaat tegen den voorgenomen maatregel nog het zeer belangrijke en principieele bezwaar, dat de organisatie der voedselvoorziening ondergeschikt wordt gemaakt aan doeleinden, die men wil bereiken op geheel ander terrein. Dit moge dan voor degenen, die deze andere doeleinden hebben te verzorgen, gemakkelijk zijn, zulks dreigt de voedselvoorziening te verstoren en deze is naar mijne meening op zichzelve onder de huidige omstandigheden belangrijk genoeg om voor iedere storing, die niet uit zijn eigen Bereich voortkomt, gevrijwaard te worden.

Gezien dit alles, meen ik met grooten aandrang een beroep op U te moeten doen en U te verzoeken stappen te ondernemen om den bewusten maatregel op korten termijn te doen intrekken.

Ik zal gaarne over deze aangelegenheid spoedig met U nog nader van gedachten wisselen, aangezien ik vrees, dat, bij handhaving van den maatregel een ordelijk verloop van de voedselvoorziening niet meer gegarandeerd zal kunnen worden.

DE DIRECTEUR-GENERAAL VAN DE
VOEDSELVOORZIENING,
w.g. Louwes.

Bijlage 11[6]

HK/EH. 7 September 1945.

H.J. de Koster
Kerkeboschlaan 4

Aan de Commissie tot onderzoek van
de houding van den Heer Ir. S.L. Louwes
gedurende de bezetting,
's-Gravenhage.

Mijne Heeren,

Uit de dagbladen vernam ik dat er een commissie is gevormd welke een onderzoek instelt naar de houding van den Heer Ir. S.L. Louwes gedurende de bezetting.

Waar verzocht werd om gegevens aangaande de houding van den Heer Louwes gedurende de jaren der bezetting te Uwer kennis te brengen, verzoek ik Uw aandacht voor het volgende.

Als organisator van de afdeeling, meel, brood, vet en olie van het illegale 'Natura'-apparaat, zocht ik begin 1943 contact met den Heer Louwes. Deze heeft sedertdien alle medewerking gegeven om dit apparaat zoo soepel mogelijk te laten werken.

Zoo werden onder andere granen vrijgegeven ter vermaling voor onderduikers; onbetrouwbare CCD-ambtenaren overgeplaatst, zoodat zij niet meer in staat waren door ons ingeschakelde bedrijven te controleeren; medewerking verleend bij het verkrijgen en behouden van rijvergunningen en het aanwijzen van tot samenwerking bereid zijnde en geschikte ambtenaren om de details te regelen.

Dit alles werd door den Heer Louwes persoonlijk geregeld.

Als leider van een inlichtingengroep stelde ik mij eind 1943 met den Heer Louwes in verbinding tot het verkrijgen van inlichtingen betreffende de voedselvoorziening. Tot midden October 1944 heb ik steeds alle gewenschte inlichtingen ontvangen, terwijl de Heer Louwes, die persoonlijk de voor Engeland bestemde rapporten opstelde en tikte, volkomen op de hoogte was voor welk doel deze gegevens werden gebruikt.

Bij de evacuatie van Wassenaar, stelde de Heer Louwes mij zijn auto ter beschikking tot het vervoer van een zender en ander compromitteerend materiaal. Eveneens werden mij transportmiddelen ter beschikking gesteld toen enkele leden mijner groep moesten vluchten voor den Sicherheits-Dienst.

Het initiatief tot het verstrekken van inlichtingen ging meerdere malen van den Heer Louwes uit.

Gaarne ben ik bereid een en ander mondeling voor Uw commissie toe te lichten.

Hoogachtend,
w.g. H.J. de Koster

TABEL LXXXIII
Raming van de in 1941/42 uitgevroren wintergewassen.

	ha geteld in december 1941[7]	ha geteld in mei 1942[8]	verschil (uitgevroren)
wintertarwe	97.716	48.460	–49.256
winterrogge	251.577	267.033	+15.456*
wintergerst	9.114	4.574	– 4.540
koolzaad	12.052	4.036	– 8.016

* Kennelijk na de telling in december 1941 bijgezaaid.

TABEL LXXXIV

Calorieënverbruik in de jaren 1941-1945 van Nederlandse gezinnen, gerangschikt naar beroep en provincie.

Jaar	P	Groningen + Drente		Friesland		Overijssel + Gelderland		Utrecht + N.-Holland	
		Ha	Ho	Ha	Ho	Ha	Ho	Ha	Ho
1941	2%	1.700	1.700	1.900	1.700	1.900	1.700	1.800	1.700
	16%	2.100	2.000	2.200	2.100	2.300	2.000	2.200	2.000
	50%	2.500	2.400	2.500	2.600	2.700	2.300	2.500	2.400
	84%	2.900	2.800	2.900	3.200	3.100	2.700	3.000	2.700
	98%	3.600	3.400	3.400	3.900	3.700	3.200	3.700	3.300
1942	2%	1.700	1.400	1.600	1.700	1.600	1.600	1.500	1.600
	16%	2.000	1.700	1.900	2.000	1.900	1.900	1.800	1.900
	50%	2.400	2.000	2.300	2.500	2.300	2.200	2.200	2.200
	84%	2.800	2.400	2.800	3.000	2.800	2.500	2.600	2.700
	98%	3.300	3.000	3.500	3.600	3.500	2.800	3.300	3.300
1943	2%	1.600	1.600	1.500		1.700	1.600	1.600	1.600
	16%	1.900	1.900	1.800		1.900	1.900	1.900	1.900
	50%	2.200	2.200	2.200	?	2.200	2.200	2.200	2.200
	84%	2.600	2.600	2.600		2.600	2.600	2.600	2.600
	98%	3.200	3.100	3.200		3.100	3.100	3.100	3.100
1944	2%	1.600	1.500	1.800	1.700	1.700	1.500		
	16%	2.000	1.900	2.100	2.000	2.100	1.900		
	50%	2.600	2.300	2.600	2.400	2.500	2.300		
	84%	3.200	2.900	3.100	2.800	3.000	2.800		
	98%	4.400	3.800	3.900	3.300	3.700	3.500		
1945	2%							1.600	1.600
	16%							2.100	1.900
	50%							2.700	2.300
	84%							3.400	2.800
	98%							4.400	3.400

Voor de Handarbeiders staat het Calorieënverbruik uitgedrukt per Calorieënverbruikseenheid (C.V.), dus per manwaarde, binnen de beroepsgroep Handarbeiders. Ten aanzien van de andere beroepen gelden soortgelijke manwaarden.
P = percentage gezinnen dat volgens de steekproef de daarbij aangegeven hoeveelheid calorieën of minder heeft verbruikt.

Z.-Holland + Zeeland		N.-Brabant + Limburg		Gemiddelde van de 6 provincie-groepen						
Ha	Ho	Ha	Ho	Ha	Ho	Mi	Int	La	Bo	Gest.
1.800	1.700	1.700	1.800	1.800	1.700	1.800	1.800	1.900	2.100	1.500
2.100	2.000	2.100	2.100	2.100	2.000	2.100	2.000	2.300	2.500	1.700
2.400	2.300	2.300	2.400	2.500	2.400	2.500	2.300	2.800	3.000	2.000
2.700	2.700	2.800	2.700	2.900	2.800	2.900	2.600	3.500	3.700	2.300
3.200	3.200	3.400	3.200	3.600	3.300	3.600	3.000	4.400	4.500	2.700
1.500	1.500	1.700	1.600	1.600	1.500	1.500	1.700	1.600	2.200	1.500
1.800	1.800	2.100	1.900	1.900	1.800	1.900	2.000	2.000	2.600	1.700
2.300	2.300	2.400	2.200	2.300	2.200	2.300	2.300	2.500	3.000	2.000
2.800	2.700	2.700	2.600	2.700	2.700	2.800	2.700	3.200	3.500	2.300
3.500	3.400	3.500	3.100	3.400	3.300	3.500	3.200	4.000	4.300	2.700
1.600	1.700	1.600	1.600	1.600	1.600	1.600	1.700	1.800	2.100	1.400
1.900	2.000	1.900	1.900	1.900	1.900	1.900	2.000	2.200	2.500	1.700
2.300	2.300	2.200	2.300	2.200	2.200	2.200	2.300	2.600	3.000	2.000
2.700	2.700	2.600	2.800	2.600	2.700	2.600	2.700	3.200	3.600	2.400
3.300	3.300	3.100	3.300	3.100	3.200	3.200	3.100	3.900	4.300	2.800
				1.700	1.500	1.500	1.900	2.000	2.200	1.700
				2.100	1.900	1.900	2.100	2.500	2.600	1.900
				2.500	2.300	2.400	2.400	3.000	3.100	2.300
				3.100	2.800	2.900	2.800	3.700	3.700	2.700
				3.900	3.500	3.500	3.300	4.600	4.500	3.300
1.700	1.800			1.700	1.700					
2.100	2.100			2.100	2.000					
2.500	2.500			2.600	2.400					
3.100	2.900			3.200	2.800					
3.800	3.300			4.000	3.300					

Ha = Handarbeiders Ho = Hoofdarbeiders
Mi = Middenstanders Int = Intellectuelen
La = Landarbeiders Bo = Boeren Gest = Gesteunden
Het betreft hier het volgens de steekproef geschatte, dus waarschijnlijke verbruik, welke schatting met behulp van het uitzetten van de frequentieverdeling op waarschijnlijkheidspapier met logarithmische schaal is geschied.
Bron: (Pols-)commissie, Rapport, Deel I, p. 16, Tabel 7.

DEPARTEMENT VAN LANDBOUW EN VISSCHERIJ.
Rijksbureau voor de voedselvoorziening in oorlogstijd.

Afdeeling: A.Z.

No.: 1347 's-Gravenhage, 17 April 1945.

Nederland bewesten de IJssel gaat zijn moeilijkste weken tegemoet. Het is gelukt om zooveel broodgraan en aardappelen uit het Noord-Oosten en Oosten des lands aan te brengen, dat met de uit Delfzijl gehaalde Roode Kruis-giften tot in begin Mei op 1 kg. brood en 1 kg. aardappelen per week mag worden gerekend. Nog kan er één keer Roode Kruis-margarine in de grootere centra worden gegeven en dan is het uit. Slechts in Noord-Holland namelijk in de Wieringermeer en op Texel, is nog ongedorscht graan van eenige beteekenis aanwezig. Of dat gedorscht kan worden hangt af van vele factoren, waarvan electrische stroom en kolen de belangrijkste zijn. Het is U bekend, dat het er met de kolen allerdroevigst uitziet.

Na begin Mei beschikken we in het Westen des lands voor 4 1/2 millioen menschen alleen over groente, vleesch en melk. Daarmede moeten we als de oorlog langer duurt den hongerdood van de bevolking afwenden, tenzij het ons nog gelukt om hulp van buiten te krijgen. Daarop mag evenwel niet gerekend worden, al worden alle mogelijke pogingen in die richting ondernomen.

Bij groente speelt het transportvraagstuk, dat wil dus weer zeggen brandstof, de grootste rol. Door de veilingen vrij te laten hoop ik, nu het schaarste-element zijn groote beteekenis verloren heeft, een betere verdeeling mogelijk te maken.

Wat de melk betreft, deze dient onder de huidige omstandigheden zooveel mogelijk in haar totalen omvang voor een eerlijke verdeeling beschikbaar te komen. Hoe groot de ellende ook is van degenen, die bij den veehouder komen aankloppen, iedere liter, die deze lieden meekrijgen, wordt onthouden aan degenen, die het misschien nog veel meer nodig hebben.

Voor het vee zullen zeer harde maatregelen moeten worden getroffen. Menschen gaan voor koeien. Een geschonden, zelfs een vrijwel vernietigde veestapel is te herstellen, hongersterfte onder onze medeburgers is niet meer goed te maken. Daarom moet, als na 1 Mei de toestand nog zoo is, eventueel de veestapel worden opgeofferd voor de menschen. Dit moet evenwel gebeuren op verstandige wijze. Koeien, die genoeg melk geven dienen zoo lang mogelijk te worden gespaard. Eerst moet het niet en het niet spoedig melkgevende vee worden opgeruimd. Dus in de eerste plaats het jongvee, buiten de jonge kalveren, die te weinig vleesch opleveren, het gust vee, dan koeien die geen 12 liter melk per dag geven als ze in de wei loopen

en dan de drachtige koeien, die eerst na minstens 2 maanden zullen kalveren. Deze aanslag op den veestapel is zeer ernstig en na den oorlog zal alles in het werk moeten worden gesteld om den geschonden veestapel te herstellen.

Men begrijpe, dat als dit plan niet gelukt, het vee straks in de wei loopt en de stedelijke bevolking verhongert, zonder dat er voor een behoorlijk vleeschrantsoen wordt gezorgd, er geen stuk vee op het land veilig is. Men vergete verder niet, dat het Nederlandsche volk niet zal begrijpen, dat in deze tijd van allerhoogsten nood, het vee meer wordt gespaard dan de mensch.

Het is mij opgevallen, dat de toch altijd nog matige aanslag van vee niet wordt geleverd. Dit kan niet zoo blijven, juist aan dierlijk eiwit bestaat thans dringend behoefte. Ik roep Uw aller medewerking in om straks als het noodig zal zijn, alles in het werk te stellen om te zorgen, dat we van ons volk redden wat we kunnen en dat we het aanzien van de landbouwende bevolking beveiligen tegen degenen, die in hun grenzeloos egoïsme den veestapel zouden willen sparen, al sterven hun medeburgers van den honger.

Dit moet voorkomen worden en zeker mag het voedselvoorzieningsapparaat niet de blaam treffen, dat het niet alles in het werk heeft gesteld om dit af te wenden.

Ik weet hoe moeilijk Uw taak in deze zal zijn, maar geen redelijk denkend mensch zal U daarin niet willen bijstaan.

De Directeur-Generaal
van de Voedselvoorziening,
(getekend Louwes)

AAN: de P.B.H.'s in N-Holland,
Z-Holland en Utrecht.

Enige gegevens betreffende de volksgezondheid.

TABEL LXXXV
Sterfte in Nederland, 1910-1950.

	Overledenen per 1.000 der gem. bevolking	Perinatale sterfte					Neonatale sterfte		Zuigelingensterfte		Overledenen 1 jaar e per 1.000 van elke		
		Doodgebor.		Totaal									
		totaal	per 1.000 geborenen	overledenen beneden 1 week	kolom 76+78	per 1.000 geborenen	overledenen beneden 1 maand	per 1.000 levend geborenen	overledenen beneden 1 jaar	per 1.000 levend geborenen	1-4 jaar	5-19 jaar	20-4 jaar
	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87
1910	13,6	6.847	39,0						18.218	107,9	13,1	2,5	5,1
1911	14,5	6.638	38,3						22.848	137,2	13,4	2,6	5,1
1912	12,3	6.640	37,5						14.814	87,0	10,8	2,5	4,7
1913	12,3	6.716	37,3						15.866	91,4	11,0	2,2	4,6
1914	12,4	6.899	37,5						16.769	94,9	11,0	2,2	4,6
1915	12,5	6.625	38,1						14.529	86,8	11,7	2,4	4,8
1916	12,9	6.898	38,4						14.590	84,5	12,6	2,7	5,1
1917	13,1	6.788	37,7						15.075	87,1	12,1	3,0	5,3
1918	17,4	4.477	25,7	3.379	7.856	45,1	5.670	33,5	17.419	102,8	22,5	5,6	20,7
1919	13,4	4.074	23,9	3.149	7.223	42,5	5.467	32,9	15.459	93,1	16,1	3,1	5,5
1920	12,3	5.226	26,1	3.708	8.934	44,7	6.071	31,1	16.083	82,5	9,6	2,5	5,0
1921	11,4	5.165	26,3	3.437	8.602	43,7	5.899	30,8	16.329	85,3	8,5	2,0	4,2
1922	11,7	5.078	26,9	3.387	8.465	44,8	5.267	28,7	14.113	76,8	8,4	1,8	4,3
1923	10,2	5.336	27,7	3.258	8.594	44,6	4.883	26,0	12.410	66,2	7,4	1,7	3,8
1924	9,8	4.875	26,0	3.186	8.061	43,0	4.683	25,7	11.055	60,6	6,0	1,7	3,8
1925	9,8	4.661	25,4	2.868	7.529	41,1	4.213	23,6	10.424	58,4	6,7	1,8	3,7
1926	9,8	4.520	24,8	2.970	7.490	41,2	4.279	24,1	10.843	61,1	7,0	1,7	3,5
1927	10,2	4.663	25,9	3.042	7.705	42,9	4.351	24,8	10.279	58,6	7,0	1,7	3,7
1928	9,6	4.617	25,1	2.924	7.541	41,1	4.228	23,6	9.370	52,3	5,8	1,7	3,5
1929	10,7	4.490	24,7	3.041	7.531	41,4	4.351	24,6	10.460	59,0	6,5	1,7	3,8
1930	9,1	4.600	24,6	3.147	7.747	41,4	4.265	23,4	9.274	51,3	5,2	1,5	3,3
1931	9,6	4.540	25,0	3.032	7.572	41,6	4.143	23,4	8.797	49,2	5,0	1,5	3,3
1932	9,0	4.615	25,2	2.921	7.536	41,1	3.999	22,4	8.269	46,4	4,4	1,4	3,0
1933	8,8	4.408	25,1	2.885	7.293	41,5	3.844	22,4	7.518	43,4	3,8	1,2	3,0
1934	8,4	4.434	25,1	2.930	7.364	41,7	3.867	22,5	7.334	42,6	3,7	1,2	2,8
1935	8,7	4.390	25,1	2.877	7.267	41,6	3.828	22,5	6.819	39,9	3,4	1,2	2,9
1936	8,7	4.414	25,1	2.763	7.177	40,8	3.696	21,5	6.670	38,9	3,5	1,1	2,8
1937	8,8	4.394	25,2	2.703	7.097	40,5	3.563	20,9	6.488	38,0	3,0	1,1	2,7
1938	8,5	4.516	24,7	2.828	7.344	40,1	3.652	20,5	6.518	36,9	3,2	1,1	2,7
1939	8,6	4.596	24,8	2.805	7.401	39,9	3.587	19,8	6.098	33,8	2,9	1,0	2,5
1940	9,9	4.757	25,1	2.965	7.722	40,7	3.950	21,4	7.236	39,4	3,4	1,3	3,5
1941	10,0	3.953	21,3	3.014	6.976	37,5	4.139	22,7	7.934	43,4	3,7	1,4	3,2
1942	9,5	3.745	19,3	2.760	6.505	33,6	3.984	21,0	7.501	39,9	3,7	1,5	3,3
1943	10,0	3.942	18,5	2.969	6.911	32,4	4.270	20,4	8.299	41,0	5,4	2,1	3,8
1944	11,8	4.145	18,5	3.378	7.523	33,6	5.065	23,0	10.185	46,8	6,3	3,0	5,2
1945	15,3	4.103	19,2	3.380	7.483	35,0	6.425	29,8	16.397	78,7	7,5	3,2	7,9
1946	8,5	5.864	20,2	4.238	10.102	34,8	5.956	20,9	11.009	41,6	4,6	1,2	2,6
1947	8,1	5.479	20,1	3.844	9.323	34,2	4.955	18,5	8.962	33,1	2,5	0,9	2,4
1948	7,4	4.775	18,9	3.422	8.197	32,4	4.316	17,4	7.259	28,9	2,0	0,7	2,0
1949	8,1	4.650	19,3	3.305	7.955	33,0	3.961	16,8	6.337	26,6	1,9	0,6	2,1

Bron: CBS, Zestig Jaren Statistiek.

ouder naar leeftijd leeftijdsgroep	Sterfte per 10.000 der gemiddelde bevolking aan:																
	50-64	65-79	80 jaar en ouder	Tuberculose	Infectieziekten excl. t.b.c.	Kwaadaardige nieuwvormingen			Diabetes mellitus	Ziekten van zenuwstelsel en zint.	Ziekten van hart en bloedvaten	Ziekten van ademhalingsorganen	Ziekten van spijsverteringsorg.	Ziekten van urogenitaal organen	Ziekten van zwangerschap	Overige ziekten	Gewelddadige dood
						Totaal	waaronder Spijsvert. organen	waaronder Ademhalingsorg.									
	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	101	102	103	104
1910	16,8	60,2	189,2	15,7	7,0	10,8	7,6		1,0	10,3	12,2	24,0	13,6	4,8	0,7	31,7	3,7
1911	17,1	61,9	193,7	15,7	7,7	11,0	7,8		1,1	10,5	12,5	22,7	22,4	4,8	0,7	32,0	3,9
1912	16,7	58,4	180,8	14,4	7,3	11,1	7,8		1,1	10,1	12,8	19,3	10,5	4,8	0,7	27,2	3,8
1913	16,1	59,0	179,9	14,2	6,5	11,1	7,8		1,2	9,9	12,2	18,9	12,0	4,7	0,6	28,2	3,7
1914	15,8	58,6	181,9	14,0	6,8	10,9	7,7		1,2	10,1	12,7	18,3	12,9	4,8	0,6	27,8	3,7
1915	16,6	61,9	190,7	14,4	7,0	11,1	7,7		1,3	10,1	13,3	21,6	9,4	4,8	0,7	27,2	3,6
1916	16,6	63,6	200,1	16,7	7,4	11,0	7,8		1,4	10,2	13,8	21,4	9,6	5,1	0,7	27,9	3,8
1917	17,3	64,5	207,6	18,2	6,7	11,1	7,9		1,3	10,7	13,9	19,8	10,5	5,1	0,7	29,3	3,9
1918	19,3	64,7	190,5	20,3	9,5	11,1	7,8		1,1	10,3	12,7	57,7	10,3	4,8	0,7	28,7	3,9
1919	16,8	62,9	201,2	17,4	9,1	10,9	7,4		1,3	10,3	13,9	25,5	7,8	4,5	0,8	26,4	3,9
1920	16,1	59,7	186,8	14,6	5,4	11,4	7,8		1,3	9,7	14,2	21,4	8,1	4,3	0,7	24,3	3,7
1921	15,0	56,9	178,9	12,7	5,1	11,7	8,1		1,3	9,0	13,8	16,6	9,7	4,2	0,6	23,1	3,5
1922	16,3	63,7	203,5	11,4	4,6	11,4	7,8		1,4	9,4	14,8	24,2	5,8	4,3	0,7	23,0	3,4
1923	14,4	54,2	173,1	10,5	4,5	11,6	7,9		1,5	9,2	13,3	14,1	6,0	4,1	0,6	20,4	3,6
1924	14,0	53,6	170,6	10,6	3,8	11,4	7,8		1,4	9,4	13,4	13,2	5,3	4,2	0,6	19,0	3,3
1925	14,0	53,7	174,6	9,0	4,1	11,6	7,9	0,3	1,5	9,2	13,8	13,3	5,7	4,3	0,6	20,5	3,4
1926	13,9	53,8	174,6	9,6	4,8	11,9	7,9	0,3	1,6	9,6	15,4	13,2	5,7	4,1	0,7	18,0	3,6
1927	14,3	58,4	198,5	9,4	4,7	12,4	8,3	0,3	1,6	8,1	16,9	17,3	5,1	4,8	0,7	18,0	3,5
1928	14,2	54,9	179,1	8,4	4,2	12,3	8,1	0,4	1,6	8,8	14,9	14,0	5,0	4,9	0,8	17,5	3,7
1929	15,2	62,2	212,0	8,6	3,9	12,4	8,0	0,4	1,8	9,4	15,9	21,2	5,3	4,8	0,8	19,3	3,6
1930	13,5	51,6	165,1	7,5	3,8	12,6	8,0	0,5	1,8	8,4	14,6	11,3	4,7	4,5	0,8	17,1	3,8
1931	14,2	56,5	196,7	7,3	3,1	12,7	8,2	0,5	1,8	8,4	15,3	15,8	4,4	4,8	0,7	18,1	3,9
1932	13,6	53,2	177,6	6,4	3,0	12,7	8,1	0,5	1,8	8,4	15,6	10,9	4,7	4,5	0,7	17,4	3,9
1933	13,2	52,4	177,5	6,0	2,5	12,8	8,1	0,6	1,7	8,0	15,3	11,1	4,4	4,5	0,7	16,8	3,7
1934	12,9	49,9	162,8	5,5	2,7	12,8	8,0	0,6	1,5	8,2	14,5	9,4	4,2	4,4	0,7	16,5	3,7
1935	13,3	52,3	180,4	5,2	2,3	13,1	8,2	0,6	1,7	8,4	16,2	10,7	4,1	4,6	0,6	16,9	3,5
1936	13,2	52,2	175,8	5,0	2,4	13,5	8,3	0,7	2,0	8,4	16,2	10,4	4,2	4,7	0,6	15,8	3,6
1937	13,2	53,5	185,2	4,8	1,9	13,6	8,3	0,8	1,9	8,1	16,3	12,3	4,0	4,8	0,5	16,0	3,6
1938	12,6	51,1	174,0	4,5	2,3	14,1	8,4	0,8	1,5	7,8	17,0	9,2	4,0	5,0	0,6	15,6	3,7
1939	12,8	52,7	182,6	4,1	1,6	13,9	8,2	0,8	1,4	8,4	18,0	9,6	3,9	5,0	0,5	16,3	3,7
1940	14,0	56,7	200,2	4,4	2,0	14,4	8,6	0,9	1,6	9,0	19,9	10,4	4,1	5,0	0,5	17,6	9,9
1941	13,6	57,4	211,7	5,9	2,4	14,8	8,6	1,0	1,3	9,2	18,7	13,8	4,7	5,3	0,4	18,5	5,1
1942	12,9	52,3	191,8	6,1	2,9	15,0	8,5	1,1	1,2	8,8	17,7	8,8	5,6	4,6	0,4	18,2	5,9
1943	12,7	51,1	189,4	7,0	5,6	14,9	8,6	1,1	1,3	8,2	16,4	9,3	5,3	4,3	0,5	20,3	7,4
1944	14,5	54,7	205,0	7,5	6,5	14,5	8,4	1,0	1,2	9,4	18,3	10,4	6,1	4,0	0,6	21,8	17,5
1945	18,5	67,4	218,2	8,6	9,4	13,7	7,8	0,9	1,2	10,1	20,9	9,5	11,7	4,5	0,4	35,8	27,4
1946	10,9	43,5	147,4	4,7	4,6	13,4	7,8	1,0	1,0	8,3	17,0	7,2	4,1	3,6	0,5	15,9	4,8
1947	10,6	44,7	152,1	3,7	2,1	13,8	7,4	1,2	0,8	8,8	18,2	5,9	4,0	3,5	0,4	14,8	4,6
1948	10,0	42,0	140,9	2,8	1,6	14,3	7,5	1,4	0,7	8,6	17,7	4,2	3,5	3,4	0,3	12,8	4,0
1949	10,7	48,1	170,2	2,5	1,4	14,7	7,5	1,4	0,9	9,3	20,4	7,0	3,5	3,6	0,3	13,4	4,4

TABEL LXXXVI
Besmettelijke ziekten: aantal aangegeven ziektegevallen (a) en aantal sterfgevallen (b), 1938-1944.

jaar		febris typhoidea		paratyphus ty-pheuse vorm		paratyphus gastro enteritische vorm		dysenteria bac.		roodvonk		diphterie		men. cerebrospinalis		poliomyelitis		malaria	
		a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b
1938	-	204	26	68	3	138	5	1.000	10	11.555	56	1.272	81	132	60	686	57	.	7
1939	-	172	25	160	1	136	7	703	28	10.257	24	1.273	75	150	46	403	25	.	2
1940	-	108	21	101	1	165	2	1.185	20	8.841	34	1.730	103	277	61	111	13	.	6
1941	-	161	26	87	1	186	6	3.414	51	7.198	35	5.435	213	433	98	445	22	677	5
1942	-	521	50	252	0	184	16	4.132	112	12.694	23	19.407	882	177	67	196	20	743	3
1943	4	527	76	180	0	167	7	5.346	166	28.566	128	56.790	2.515	158	46	1.931	222	853	6
1944	6	472	86*	207	3*	913	2*	3.952	272*	22.459	129*	60.226	3.233	220	50*	1.180	76*	2.550	4*

* Voorloopig cijfer.
Bron: CBS, Economische en sociale kroniek, p. 238.

TABEL LXXXVII-A
Stijging van de sterfte te Amsterdam in 1945 ten opzichte van 1944.

doodsoorzaak	1944	1945	toename	1944=100
febris typhoidea, paratyphus	18	101	83	561
roodvonk	29	4	-25	14
kinkhoest	23	29	6	126
difterie	228	243	15	107
TBC der ademhalingsorganen	485	631	146	130
andere vormen van TBC	158	194	36	123
griep, influenza	93	51	-42	55
mazelen	5	2	-3	40
over. besmett. of parasit.ziekten*	196	342	146*	174
kanker en andere kwaadaard. gezwellen	1.365	1.216	-149	89
diabetes mellitus	115	157	42	136
intracranicele laesies van vasculairen oorsprong	499	691	192	138
ziekten van het hart	1.270	1.665	395	131
acute en chron. bronchitis	88	115	27	131
pneumonieën	413	422	9	102
overige ziekten ademhalingsorg.	139	123	-16	88
diarrhee en <1 jaar	72	507	435	704
enteritis 1-<2 jaar	4	28	24	700
nephritis	236	238	2	101
puerp.infectie en septichaemie	34	15	-19	44
overige ziekten van zwanger-schap, baring en kraambed	19	15	-4	79
aangeb. lichaamszwakte, aangeb. gebreken, vroeggeboorte	316	377	61	119
ouderdom	408	784	376	192
zelfmoord	89	120	31	135
andere ziekten**	2.143	5.420	3.277	253
totaal	8.445	13.490	5.045	160

* De stijging bij 'overige besmettelijke of parasitaire ziekten' van 146 doden kan voor het grootste deel (111 gevallen) aan sterfte aan 'dysenteria bacillaris of zonder nadere aanduiding' worden toegeschreven.
** Voor een specificatie zie Tabel LXXXVII-B.
Bron: Boerema, Medische Ervaringen, (M.G. Neurdenberg).

TABEL LXXXVII-B
Specificatie 'andere ziekten' uit Tabel LXXXVII-A.

doodsoorzaak	1944	1945	toename	1944=100
niet-kwaadaardige gezwellen en gezwellen z.n.a.	48	75	27	156
chronisch rheuma, jicht	38	50	12	132
acuut of chronisch alcoholisme	2	1	-1	50
overige alg. ziekten, chron. vergiftigingen, avitaminosen	125	150	25	120
meningitis simplex, ziekten v.h. ruggemerg en ov. zenuwziekten	213	267	54	125
ov. ziekten v.d. bloedsoml.org.	211	392	181	186
diarrhee en enteritis, 2 jaar en >	66	216	150	327
appendicitis	39	21	-18	54
ziekten v. lever en galwegen	55	62	7	113
ov. ziekten v.d. spijsvert.organen	236	315	79	133
ov. ziekten v.d. urogenitaalorg.	157	199	42	127
ziekt. v.d. huid en bewegingsorg.	76	99	23	130
manslag, moord	32	31	-1	97
ongevallen of gevallen v. gewelddadige dood	587	**3.216***	2.629	548
niet of niet scherp omschr. doodsoorzaken (o.a. plotselinge dood en z.n.a.)	258	326	68	126
totaal	2.143	5.420	3.277	253

* Waaronder 2.469 sterfgevallen ten gevolge van honger en/of koude; 133 gevallen van terechtstelling; 72 ongevallen met vuurwapens en 67 gevolgen van krijgsverrichtingen.
Bron: Boerema, Medische Ervaringen, (M.G. Neurdenberg).

Inleiding

[1] De Vries, The Dutch Rural Economy, p. 169 e.v.; Niermeyer, De wording van onze volkshuishouding, p. 78.
[2] Brugmans, Paardenkracht en mensenmacht, p. 288 e.v.
[3] CBS, 60 j statistiek, p. 55.
[4] Verberne, Geschiedenis der Nederlanden, Deel III, p.262; Den Hartog, Nieuwe voedingsleer, p. 91.
[5] Brugmans, Paardenkracht en mensenmacht, p. 457.
[6] Feuilleteau de Bruyn, De economische verdediging, p. 7 en 48.
[7] CBS, 60 j statistiek, p. 11.
[8] Ibidem, p. 48.
[9] Feuilleteau de Bruyn, De economische verdediging, p. 7 en 20.
[10] Ibidem, p. 20.
[11] Zie Lijst van geciteerde literatuur onder Rolfes, J.G.M.A. en Westra, A.
[12] Rolfes, Archieven betreffende de VVO, p. 29.
[13] Schrijven van de Minister van Landbouw en Visserij, P.A.Z. 350, dd 27-8-1976.
[14] De Jong, Het Koninkrijk, Deel 7, p. 130-280.

Deel I

Hoofdstuk 1

[1] Peereboom Voller, De Distributiewetgeving, p. 46.
[2] Ibidem, p. 48.
[3] Ibidem, p. 49.
[4] Zie bladzijde 41.
[5] Peereboom Voller, De Distributiewetgeving, p. 58.
[6] ARA, Archief van het Coll. v. Reg. Comm., Inv. no 8, doss. 1619a.
[7] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 29, Stuk RBVVO, no 3599, ongedateerd. Zie ook De Jong, Het Koninkrijk, Deel 1, p. 645.
[8] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 32, Rapport van Ph.H. Sluyter bij de opheffing van de CEVV, ongedateerd (mei 1940).
[9] Zie voetnoot 6, Schrijven no 15542.
[10] Rolfes, Archieven betreffende de VVO, Deel 1, p. 8.
[11] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 17, Notulen van de 1ste vergadering van het RBVVO, dd 23 maart 1937.
[12] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 31.
[13] Aanwijzingen te vinden in Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 34, Verslagen van de vergaderingen van de CEVV dd 18 januari 1937 en 3 juni 1937 en zie voetnoot 8.
[14] O.a. Rolfes, Archieven betreffende de VVO, Deel 1, p. 11.
[15] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 34, Verslag van de vergadering van de CEVV dd 28 mei 1936.
[16] Ibidem, Inv. no 35, Kort Verslag van de bijeenkomst van de CEVV op 18 januari 1937.
[17] Zie voetnoten 11 en 18.
[18] Rolfes, Archieven betreffende de VVO, Deel I, p. 11.
[19] Ibidem, p. 8.
[20] Ibidem.
[21] Zie o.a. ARA, Archief van de St. Reg. Bureau, Inv. no 8, doss. 2340, nota RBVVO dd 2-12-1937 voor de Crisisraad.
[22] Trienekens, Louwes, Stephanus, Louwe.
[24] Ibidem.
[25] Hirschfeld, de jaren 1933-1939, p. 37-38.
[26] Zie ook L. de Jong, Het Koninkrijk, Deel 4, p. 37.
[27] Westra, Inventaris Archief Louwes, p. 7.
[28] Zie bladzijde 9 (voetnoot 16).
[29] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 17, Notulen dd 23 maart 1937.
[30] Ibidem, Notulen van de vergadering van het RBVVO met de Provinciale Adviseurs dd 8 september 1938.
[31] Zie bladzijde 16.
[32] Zie bladzijde 36.
[33] Zie voetnoot 22.
[34] Zie voetnoot 29.
[35] Ibidem.
[36] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 17, Notulen dd 24 april 1937, bijliggend Sterk inzake het voeren van propaganda.
[37] Peereboom Voller, De Distributiewetgeving, p. 19-45.
[38] Zie o.a. Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 40, Schrijven dd 15 mei 1939 aan de CEVV, en Archief van de St. Reg. Bureau, Inv. 74, Nota betreffende inschakeling van het bedrijfsleven bij de economische defensiemaatregelen op het terrein van de voedselvoorziening via Commissies (van Bijstand), dd 26-9-1939.
[39] Concluderend op basis van diverse stukken.
[40] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 17, Notulen dd 22 oktober 1937.
[41] Archief van de St. Reg. Bureau, Inv. 74, Kort Verslag van de Economische Defensieraad op 2 februari 1939.
[42] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 6, Lezing van Louwes, 'Voedselvoorziening in Oorlogstijd' ongedateerd (eind 1939).
[43] Ibidem.
[44] Zie voetnoot 41.
[45] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 18, Nota RBVVO, no 1066/1, dd 23-5-1938.
[46] Zie voetnoot 40.
[47] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 17, Notulen dd 25 maart 1938.
[48] Ibidem, Inv. no 18, Notulen dd 17 november 1938.
[49] Rolfes, Archieven betreffende de LCW, Deel II, p. 8.
[50] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 43, Schrijven van Van Langen dd 5 oktober 1938.
[51] Winkler Prins.
[52] Hirschfeld, de jaren 1933-1939, p. 107.

Voetnoten bij bladzijde 18-27

[53] Zie o.a. bladzijde 36.
[54] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 81, Schrijven van het RBVVO dd 29-9-1938 aan de Minister.
[55] Ibidem, Inv. 32, ongedateerde nota (begin mei 1940).
[56] Zie Lijst van geciteerde literatuur onder Rolfes, J.G.M.A.
[57] Smolenaars, Schematisch overzicht.
[58] Rolfes, Archieven betreffende de LCW, Deel I, p. 6.
[59] Ibidem.
[60] Ibidem, p. 7.
[61] Rolfes, Archieven betreffende de LCW, Deel III, p. 39.
[62] Ibidem, p. 40.
[63] Rolfes, Archieven betreffende de LCW, Deel I, p. 11.
[64] Zie voetnoot 57.
[65] Resp. Rolfes, Archieven betreffende de VVO, Deel I, p. 12; Smolenaars, Schematisch overzicht; Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 43.
[66] Zie hierboven 'Rolfes'.
[67] Vgl. Westra, Inventaris Archief Louwes, p. 7.
[68] Zie voetnoot 57.
[69] Rolfes, Archieven betreffende de VVO, Deel I, p. 19.
[70] Ibidem, p. 18 en Rolfes, Archieven betreffende de LCW, Deel I, p. 8 en Deel III, p. 41.
[71] Zie bovengenoemde plaatsen en Rolfes, Deel III, p. 42.
[72] Peereboom Voller, De Distributiewetgeving, p. 58; formulering conform de Memorie van Toelichting, Wet medewerking verdedigingsvoorbereiding 1939.
[73] Rolfes, Archieven betreffende de VVO, Deel I, p. 14.
[74] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 7, Maandverslagen RBVVO, no 25, dd 1 juni 1939.
[75] ARA, Archief van de St. Reg. Bureau, Inv. no 6, Lezing door Louwes, 'De voedselvoorziening in Oorlogstijd'.
[76] Zie voetnoot 57.
[77] Peiffer, LCW/VV-besluit, p. 6; Rolfes, Archieven betreffende de VVO, Deel I, p. 15.
[78] Zie Artikel 8 van de Landbouw-Crisiswet 1933.
[79] Idem, Artikel 9, 10 en 11.
[80] Idem, Artikel 13, lid 1.
[81] Idem, Artikel 13, lid 3.
[82] De dato 28 juli 1933, Staatsblad no 410.
[83] Rolfes, Archieven betreffende de LCW, Deel II, p. 7, Structuurschema.
[84] Van der Meulen, Publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, p. 39.
[85] Peereboom Voller, Distributiebeleid, p. 57.
[86] Rolfes, Archieven betreffende de LCW, Deel III, p. 16.
[87] De landbouw-crisiswetgeving, Deel III, p. 71 en 72.
[88] Ibidem, p. 72.
[89] Ibidem, p. 44; Zie Staatsblad, no 144.
[90] Het hierna volgende is gebaseerd op de paragraaf 'Crisis-Tuchtrechtspraak' in De Landbouw-crisiswetgeving, Deel 3, p. 42-49.
[91] Berichten, no 1, (februari 1944), p. 25, 'Hoe het omvangrijke apparaat van de Voedselvoorziening in elkaar zit'.
[92] Zie bladzijde 25.
[93] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 52, Circulaire dd 26-8-1939 met bijlagen, bevattende de instructies aan de PVC's.
[94] Ibidem, De lijsten met de namen van de PBH's liggen er bij als Ministriële Beschikkingen.
[95] Ibidem.
[96] O.a. Rolfes, Archieven betreffende de VVO, Deel I, p. 12. Zie ook voetnoot 97.
[97] Zie voetnoot 93, IX 'plaatselijke bureauhouders'.
[98] Zie bladzijde 62.
[99] COA, Afdeling Dr.Ir. S.L. Louwes, no 367, G2435, Schrijven van Louwes aan Hirschfeld dd 23 maart z.j.
[100] Zie voetnoot 93.
[101] Peereboom Voller, Distributiewetgeving, p. 46; Staatsblad, no 634-639B.
[102] Ibidem, p. 49.
[103] Ibidem, p. 54; Staatsblad no 630-637.
[104] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 18, Schrijven no 1123.
[105] Ibidem, nota 1104 en Notulen van de stafvergadering van het RBVVO, dd 12 augustus 1938.
[106] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 29, nota no 1557.
[107] Zie voetnoot 112.
[108] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 29, Kabinet no 136, dd 24 februari 1939.
[109] Zie ook Peereboom Voller, Distributiewetgeving, p. 48.
[110] ARA, Archief St. Reg. Bureau, Inv. no 74, Kort Verslag van de Economische Defensieraad van 2 februari 1939.
[111] Louwes, De voedselvoorziening, p.608.
[112] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 80, aanwezig zijn: Oud Mobilisatieplan dd 10-9-1938, Mobilisatieplan dd 26-9-1938 en Mobilisatieplan dd 1-3-1939.
[113] Onder de nota's 679 J tot en met AA.
[114] Zie ARA, Archief St. Reg. Bureau, Inv. no 8, Doss. 2729; COA, Archief RBVVO, Afdeling Secretariaat, no 8620 M/Lg, Kort Verslag van de bespreking met het CDK op 24-1-1940.
[115] Peereboom Voller, Distributiewetgeving, p. 55.
[116] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 17, no 1949, Vergadering van het RBVVO met de Provinciale Adviseurs op 8-9-1938.
[117] Peereboom Voller, Distributiebeleid, p. 59; Staatsblad no 528.
[118] Ibidem; Staatsblad 639R.

[119] Ibidem.
[120] Vgl. Peereboom Voller, Distributiebeleid, p. 55.
[121] Staatsblad 679PP.
[122] Zie o.a. Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 29.
[123] Peereboom Voller, Distributiewetgeving, p. 33.
[124] Ibidem, p. 40.
[125] Ibidem.
[126] Zie bladzijde 2.
[127] Zie bladzijde 12.
[128] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 35, 'Vergrooting van de economische weerbaarheid in ons land vanuit het gezichtspunt der agrarische productie'.
[129] Ibidem, Kort Verslag van de bijeenkomst op 12 juli 1937.
[130] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 29, 'Voorlopig rapport der Werkcommissie B', verzonden dd 8-7-1938.
[131] Archief RBVVO (1936- 1940), Inv. no 31, Overzicht Werkcommissies.
[132] Ibidem, Inv. no 72, 'De voeding van het Nederlandsche volk in mobilisatietijd en de huidige producten van eigen bodem'.
[133] Ibidem, Inv. no 12, Notitie no 1466, dd 25-7-1938.
[134] Ibidem, Inv. no 32, 'Jaarverslag CEVV, over 1 april 1938-1 april 1939'.
[135] Zie voetnoot 131.
[136] Zie bladzijde 24.
[137] Zie bladzijde 27.
[138] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 81, Nota aangeboden bij schrijven dd 25-9-1939.
[139] Zie bladzijde 17.
[140] Rolfes, Archieven betreffende de LCW, Deel III, p. 42.
[141] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 11, Schrijven dd 21 september 1937, 'Afd. Vl. 1916'.
[142] Ibidem, Rapport dd 21-10-1937.
[143] Ibidem, Inv. no 18.
[144] Ibidem, Agenda voor de vergadering van 28 december 1938.
[145] Ibidem, Notulen van de vergadering van het RBVVO, dd 28-12-1938.
[146] Ibidem.
[147] Ibidem, Inv. no 21, Afd. Secr. no 2957, Bespreking dd 12-1-1939.
[148] Ibidem, Afd. Secr. no 3996, Bespreking dd 22-4-1939; zie ook Inv. no 12, Weekoverzicht no 29, 7 tot en met 13 januari 1939.
[149] ARA, Archief St. Reg. Bureau, Inv. no 3, RBVVO, rapport 'Maatregelen ten behoeve van de voedselvoorziening en Landbouwcrisismaatregelen van 31 maart 1940 tot en met 31 december 1940'.
[150] Zie Bijlage 5.
[151] ARA, Archief St. Reg. Bureau, Inv. no 6, Lezing: 'Voedselvoorziening in Oorlogstijd'.
[152] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 17, Notulen dd 24 april 1934; Voor de titel van het boek: zie de lijst van geciteerde literatuur.
[153] Ibidem, Inv. no 12, Weekoverzicht no 35, waar sprake is van een lezing op 20-2-1939.
[154] CBS, Jaarcijfers, Verslagen en Mededelingen Landbouw.
[155] CBS, Statistisch Zakboek, 1942, p. 28. N.B. Bij de opstelling van de cijfers is het gebruik van de gronden in boomgaarden wisselend ondergebracht.
[156] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 40, Organisatieschema van het RBVVO bij het Schrijven van de CEVV, no 35/23 dd 15-5-1939.
[157] ARA, Archief van het Coll. Reg. Comm., Inv. no 8, Doss. 2536, 'Toelichting Teeltplan Akkerbouw oogst 1939.
[158] Ibidem, Doss. 2771.
[159] Zie bladzijde 41.
[160] ARA, Archief St. Reg. Bureau, Inv. no 6, 'Inleiding' te Goes op 15-6-1938.
[161] ARA, Archief Coll. v. Reg. Comm., Inv. no 8, Doss. 1950, Schrijven Louwes de dato 24-6-1938.
[162] Ibidem, Doss. 2536 en 2609.
[163] Ibidem, Doss. 2609, Schrijven no 1319 aan de Secretaris-Generaal dd 23 februari 1940.
[164] Archief RBVVO (1936- 1940), Inv. no 81, RBVVO no 3007/1, Toelichting Schema Economische Defensie.
[165] Zie bladzijde 71 e.v.
[166] Zie voetnoot 149.
[167] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 18, Rapport RBVVO no 2490/2, 'Ervaringen september 1938'.
[168] Ibidem, Inv. no 17, RBVVO no 2856/3, Bijlage IIIa, 'Maatregelen ten aanzien van eieren en pluimvee in mobilisatietijd'.
[169] ARA, Archief Coll. v. Reg. Comm., Inv. no 74, Kort Verslag 8ste vergadering Economische Defensieraad dd 30-8-1939.
[170] Zie voetnoot 151.
[171] ARA, Archief Coll. v. Reg. Comm., Inv. no 8, Doss. 2340, Nota dd 2-12-1937 voor de Crisisraad.
[172] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 33, zie onder andere 'Nota voor den Heer Minister' no 3208 dd 10-1-1939.
[173] Ibidem, Inv. no 17, Notulen RBVVO, dd 24-4-1937.
[174] ARA, Archief St. Reg. Bureau, Inv. no 6, Lezing van Louwes: 'Landbouw in Oorlogstijd'.
[175] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 42, Rapport dd 5 juli 1937, no 77/10.
[176] Ibidem.
[177] Vgl. De Jong, Het Koninkrijk, Deel 1, p. 644. De Jong citeert daar A.J. van der Leeuw, De voorgeschiedenis der grondstoffendistributie 1924-1939.
[178] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 35, Kort Verslag van de bijeenkomst op 2 juli 1937, no 1/14. Zie ook Kort Verslag no 1/13

van een week eerder, toen de kwestie eveneens aan de orde was.
[179] Ibidem, Inv. no 17, Nota van Keller voor Louwes dd 11-11-1937.
[180] Peereboom Voller, Distributiebeleid, p. 24 en volgende.
[181] ARA, Archief van het Coll. v. Reg. Comm., Inv. no 8, Doss. 2340, Schrijven dd 20-10-1937.
[182] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 18, no 1104; beantwoording van vragen van het Tweede-Kamerlid Bierema.
[183] Ibidem, Inv. no 40. Zie ook Rolfes, Archieven betreffende de VVO, p. 12 en de daar opgenomen verwijzing naar archiefstukken.
[184] Ibidem, (Inv. no 40), Schrijven CEVV no 22/18 geheim.
[185] Ibidem, Inv. no 17, no 1949.
[186] Zie voetnoot 167.
[187] Zie voor de Tarweprijs: Sneller, Geschiedenis, p. 493; zie ook Tabel LXXVIII.
[188] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 29, CEVV no 7/7 Geh. dd 25-1-1939; Ibidem, Inv. no 32, bijlage bij Schrijven no 42/6 Geh. dd 10-6-1939; Ibidem, Inv. no 33, Nota voor de Minister no 3208 dd 10-1-1939; Ibidem, Notitie van Bautz voor Louwes no 2886 dd 5-1-1939; Ibidem, 'Ontwerp' als bijlage bij Schrijven 4-1-1939, no 7 aan de leden van de Commissie; Ibidem, Inv. no 37, Verslag CEVV-vergaderingen dd 20-12-1938 en dd 14-6-1939.
[189] Zie hierboven, Verslag CEVV-vergadering dd 20-12-1938.
[190] Zie voetnoot 188, Nota voor de Minister no 3208.
[191] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 12, Weekoverzicht 44 (22 tot en met 28 april 1939).
[192] Louwes, De voedselvoorziening, p. 609 ('zeer gering'); Mulder, Het RBVVO, p. 2 ('redelijk').
[193] Zie voetnoot 196.
[194] Zie voetnoot 171.
[195] Louwes, De voedselvoorziening, p. 613.
[196] Berichten, no 7 (augustus 1944), p. 2.
[197] Zie voetnoot 192, Louwes.
[198] ARA, Archief St. Reg. Bureau, Inv. no 6, Lezing voor de Overijsselse Landbouw-Maatschappij dd 26 juli 1940; zie ook voetnoot 196.
[199] Zie voetnoot 196.
[200] Zie Archief Dols, Ordner 'Voedselbalansen'; voor invoersaldi 1938 en 1939 zie Berichten, no 1 (februari 1944), p. 3.
[201] Louwes, Mijn beleid, p. 2.
[202] Louwes, De voedselvoorziening, p. 615.
[203] Berichten, no 5 (juli 1944), p. 2.
[204] Zie Tabel XIII, bladzijde 246.
[205] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 17, Notulen van het RBVVO, 28 mei 1937.
[206] Ibidem, Inv. no 40, Rapport no 101/4, Geheim dd 31-8-1939.
[207] Ibidem, Inv. no 18, Notulen, 28 december 1938, RBVVO no 2901.
[208] Ibidem, Inv. no 17, Notulen van het RBVVO, 14 februari 1938.
[209] Ibidem, Inv. no 7, Maandverslag van het RBVVO, per 1-6-1939.
[210] Ibidem, Maandverslag per 1-4-1939.
[211] Ibidem, Maandverslag per 15-12-1938.
[212] Ibidem, Inv. no 18, Notulen van het RBVVO, 17 november 1938.
[213] [214] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 31, no 323 afd. L.C.A., Kabinet.
[215] Zie Peereboom Voller, Distributiewetgeving, p. 31 en volgende.
[216] Ibidem, p. 51.
[217] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 18 en no 1108.
[218] Ibidem, Inv. no 10, Weekoverzicht 8-15 oktober 1938.
[219] Peereboom Voller, Distributiewetgeving, p. 49.
[220] Ibidem, p. 54.
[221] Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 10, 'Overzicht der in Maart, April en Mei door het Bureau Distributie verrichte werkzaamheden', ongedateerd.
[222] Ibidem.
[223] Peereboom Voller, Distributiewetgeving, p. 50.
[224] Ibidem, p. 51.
[225] Ibidem, p. 52.
[226] Ibidem, p. 51.
[227] Ibidem, p. 54.
[228] ARA, Archief Coll. v. Reg. Comm., Inv. no 8, Doss. 2604, bij Nota 188, dd 22-6-1939.
[229] Zie voetnoot 218.
[230] Smolenaars, Schematisch overzicht.
[231] Zie bladzijde 21.
[232] Mulder, De distributietechniek, p. 1; zie ook Mulder, Het Rijksbureau, p. 5; Peereboom Voller, Distributiewetgeving, p. 59 en De Jong, Het Koninkrijk, Deel 2, p. 168.
[233] ARA, Archief Cool. v. Reg. Comm., Inv. no 8, Doss. 2711, 'Rapport over distributie van suiker in de 1ste periode'.
[234] Mulder, Het Rijksbureau, p. 5.
[235] Archief RBVVO, Inv. no 29, Agenda 19 september 1939, no 46, Afd. L.C.A., Kabinet, Toelichting punt 5.
[236] Zie voetnoot 233.
[237] ARA, Archief Coll. v. Reg. Comm., Inv. no 8, Doss. 2729, Kort Verslag van de bespreking met het CDK op 24-1-1940.
[238] Ibidem, Inv. no 74, Kort Verslag van de 8ste vergadering van de Economische Defensieraad dd 30-8-1939.

Hoofdstuk 2

[1] Kwiet, Reichskommissariat, p.41 en volgende.
[2] Ibidem, p. 34 en 35.
[3] Ibidem, p. 52 en 53.
[4] Ibidem, p. 54.
[5] Ibidem, p. 56 en 57.
[6] Ibidem, p. 79.
[7] Zie voor een schematisch overzicht van de Duitse bestuursinstellingen: Donker, Inleiding, p. 324.
[8] Kwiet, Reichskommissariat, p. 149.
[9] Van Bolhuis, Enkele hoofdfiguren.
[10] *E und L*, Port. 14, omslag IVb.
[11] Zie Verzijl, De inrichting van het Duitse bestuur en Repelius, De Nederlandse Bank, p. 293 en 294.
[12] Zie voetnoot 7.
[13] *E und L*, Port. 3, omslag III, map a.
[14] Gesprek met Dols dd 29 maart 1979.
[15] Kwiet, Reichskommissariat, p. 57.
[16] Zie bijvoorbeeld het Verslag van het gesprek van *Oberfeld-intendant* dr. Düsing met Wethouder Kuiper dd 25-6-1943 inzake de groentevoorziening van den Haag, in *E und L*, Port. 15, omslag Ia.
[16a] CBS, Maandschrift, 1945, aflevering 1/9
[17] Zie onder andere *E und L*, Port. 29, omslag I, Schrijven dd 7-4-1943; ibidem, Port. 32, omslag I, map a, Schrijven dd 22-11-1943.
[18] Zie hiervoor: Carrol, Design, p. 179.
[19] Esenwein-Rothe, Die Wirtschaftsverbände, p. 77.
[20] Zie bladzijde 185 en 186.
[21] Zie onder andere *E und L*, Port. 35, omslag IV, Schrijven van de Nederlandse Zuivelcentrale aan Birkenholz.
[22] *E und L*, Port. 29, omslag I, correspondentie tussen maart en december 1943.
[23] *E und L*, Port. 36, omslag I, correspondentie tussen januari 1941 en juni 1942.
[24] Ibidem, Schrijven *Abt. Gew. Wirtsch.* 10/1084/42-Na/Be dd 20-4-1942.
[25] Ibidem, *Vermerk* van Ratjen dd 27 mei 1942.
[26] Ibidem, Schrijven aan de *Rüstungs-Inspektion* dd 16-4-1941.
[27] *E und L*, Port. 14, omslag IVb, correspondentie tussen juni en december 1942.
[28] *E und L*, Port. 22, omslag II, map a.
[29] Archief Dols, Ordner 'massavoeding', Schrijven van Schmidt aan Verwey dd 10-11-1941.
[30] *E und L*, Port. 25, omslag I, map a, Schrijven dd 18-2-1942.
[31] *E und L*, Port. 22, omslag II, map b.
[32] *E und L*, Port. 46, omslag III en IV.
[33] *E und L*, Port. 6, omslag I, map b.
[34] Ibidem.
[35] *E und L*, Port. 24 en 25, vgl. bladzijde 85 en 88.
[36] *E und L*, Port. 3, omslag I, Schrijven II-1a-7089.
[37] Kwiet, Reichskommissariat, p. 57 en 58; De Jong, Het Koninkrijk, Deel 4, p. 45.
[38] Kwiet, Reichskommissariat, p. 81, met verwijzing naar A.E. Cohen, Opzet en structuur van het Duitse Rijkscommissariaat in Nederland'.
[39] *E und L*, Port. 3, omslag III, map a.
[40] Ibidem, *Geschäftsverteilungsplan der Hauptabteilung E und L* dd 26-2-1943, p. 5.
[41] Ibidem, Akt.-ZA 10/1/2.
[42] Ibidem, *Geschäftsverteilungsplan*, ongedateerd.
[42a] Bevestigd door ir. J.A.P. Franke in een schrijven aan de auteur dd 18-7-1984.
[43] COA, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, stuk 3 en 13; de Ru, Landbouw en Maatschappij, p. 227 en 228.
[44] COA, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, stuk 4.
[45] *E und L*, Port. 46, omslag V, bevat levensloop van Von der Wense bij schrijven dd 27-11-1940 aan het *Reichswirtschaftsministerium*.
[46] Inzake de betrekkingen van Von der Wense met koloniale zaken, zie: *E und L*, Port. 46, omslag V, Port. 47, omslagen I tot en met V; Port. 48, omslag I.
[47] *E und L*, Port. 46, omslag V.
[48] Zie bladzijde 52 vervanging van Grote.
[49] Gesprek met Dols dd 10 maart 1980.
[50] Zie voetnoot 45.
[51] Ibidem.
[51] Gesprek met S. Vellinga, medewerker van de Vakgroep Geschiedenis, R.U. Utrecht, dd 28 februari 1980.
[53] *E und L*, Port. 46, omslag V.
[54] Esenwein-Rothe, Die Wirtschaftsverbände, p. 19.
[55] Ibidem, p. 185 en 186.
[56] Ibidem.
[57] Ibidem.
[58] Ibidem.
[59] Gesprek met Dols dd 10 mei 1976. Deze verwees naar Von der Wense als zijn zegsman.
[60] *E und L*, Port. 3, omslag III, map a, *Geschäftsordnung* dd 15-11-1940.
[61] Ibidem, A10/1/2 Sa, betreffende *Geschäftsordnung* dd 8-9-1942.
[62] Ibidem, A10/1/2, betreffende *Geschäftsordnung* dd 12-6-1942, te vergelijken *Geschäftsordnung* dd 8-5-1941.
[63] Rapport-Rode Kruis, p. 144.
[64] Zie voetnoot 60.
[65] *E und L*, Port. 3, omslag III, map a.
[66] Ibidem, ongedateerd en ongenummerd stuk.
[67] Gesprek met Dols dd 29 maart 1979.
[68] Zie *E und L*, Port. 3, omslag IIb.
[69] Zie voetnoot 60.
[70] *E und L*, Port. 3, omslag I.
[71] Ibidem, omslag IIa, blijkens briefhoofd van het Schrijven van 9-11-1943.
[72] *E und L*, Port. 32, omslag I, Schrijven dd 19-8-1943 aan de *Hauptvereinigung der deutschen Gartenbauwirtschaft* te Berlijn.

Voetnoten bij bladzijde 54-63

[73] de Pater, Doel van het Duitse civiele bestuur, p. 29-47; Cohen, Opmerkingen.
[74] Vgl., Van Bolhuis, Enkele hoofdfiguren, p. 334-342 waarin een vertaling in het Nederlands van dit rapport wordt gegeven.
[75] Cohen, Opmerkingen, p. 48 en 49.
[76] Ibidem, p.50.
[77] Vgl. Kwiet, Reichskommissariat p. 56 en *'Bericht für die Pressekonfirenz am 13. Juli 1940'* in *E und L*, Port. 37, omslag I, map c, waarin de oproep van Seyss-Inquart dd 25-5-1940 wordt aangehaald.
[78] De Jong, Het Koninkrijk, Deel 4, p. 25 en 26; zie ook voetnoot 77, *Bericht*.
[79] Kortenhorst, Het economische leven, p. 209; zie ook Hirschfeld, de bezettingstijd, p. 50.
[80] Fischböck, Die niederländische Wirtschaft, p. 243.
[81] Ibidem.
[82] Vgl. Cohen, Opmerkingen, p. 52 en Kwiet, Reichskommissariat, p. 53.
[83] Geciteerd in Cohen, Opmerkingen, p. 48.
[84] Grote, Die Landwirtschaft, p. 257-268.
[85] Zie bladzijde 129 en 127 e.v.
[85a] *E und L*, Port. 13, omslag I, *'Bericht über die Tätigkeit der H.A., 1.6.40 - 31.5.42'*.
[86] *E und L*, Port. 20, omslag IV, Schrijven dd 25 maart 1944.
[87] Backe, Um die Nahrungsfreiheit, p. 162.
[88] Ibidem, p. 152.
[89] Ibidem, p. 161 en 162.
[90] Ibidem, p. 162.
[91] O.a. *E und L*, Port. 26, omslag III, map a, Schrijven van *E und L* aan Fischböck dd 9-4-1942.
[92] Backe, Um die Nahrungsfreiheit, p. 159.
[93] *E und L*, Port. 28, omslag I, map a.
[94] Zie o.a., *E und L*, Port. 25, omslag II, map c, *'Niederschrift über die Besprechung am 15 und 16-8- 1940'*, te Fontainebleau betreffende de verzorging van de troepen en burgerbevolking in de bezette westelijke gebieden.
[95] Zie Aanwijzingen, artikel 17; verwezen wordt naar Art. 52 van het Reglement.
[96] Zie voetnoot 94.
[97] Backe, Um die Nahrungsfreiheit, p. 1; zie ook *E und L*, Port. 44, omslag I, rapport dd 9-12-1940.
[98] Backe, Um die Nahrungsfreiheit, p. 129 en 130.
[99] Gesprek met Dols, dd 10-3-1980; vgl. Hoofdstuk III.
[100] *E und L*, Port. 27, omslag IV, *'Aktenvermerk'*.
[101] Vgl. De Jong, Deel 4, p. 54; (De Jong geeft een andere interpretatie).
[102] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, bespreking dd 22-12-1942; gesprek met Dols, dd 29-3-1979; *E und L*, Port. 13, omslag II, Schrijven Grote aan Hirschfeld dd 27 februari.
[103] *E und L*, Port. 4, omslag I, map a, Schrijven *Aktz-185/41* dd 30-6-1941.
[104] Zie o.a. *E und L*, Port. 24, omslag IV, map b; Port. 25, omslag II, map b.
[105] Vgl. bladzijden 53 en 54.
[106] Backe, Um die Nahrungsfreiheit, p. 129.
[107] Zie voetnoot 108 en 100.
[108] *E und L*, Port. 44, omslag I, *'Ergänzung zum Lagerbericht vom 9-12-194-'*.
[109] *E und L*, Port. 13, omslag I, Schrijven 486/42 v.d.W./Hi.
[110] *E und L*, Port. 27, omslag IV, Verslag van de bespreking dd 29-5-1941.
[111] *E und L*, Port. 21, omslag I, map a, Schrijven dd 27-4-1943.
[112] *E und L*, Port. 27, omslag IV, *'Aktenvermerk'* D/110/5 dd 25-11-1943.
[113] Zie bladzijde 225.
[114] *E und L*, Port. 15, omslag Ia, Schrijven van *E und L* dd 12-8-1944.
[115] COA, Archief Dols, ordner Rants. + Distr. Ib, Nota dd 10-7-1945.
[116] *E und L*, Port. 23, omslag IIb, Nota van Haasnoot dd 1-11-1943.
[117] COA, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469.
[118] *E und L*, Port. 13, omslag II, Schrijven van Grote aan Hirschfeld dd 16-9-1940.
[119] *E und L*, Port. 44, omslag I, bericht inzake vleestekort dd 26-11-1940; Port. 15, omslag Ia, reeks klachten inzake de groentevoorziening.
[120] Grote, Die Landwirtschaft, p. 265 en 266.
[121] Backe, Um die Nahrungsfreiheit, p. 121, 129 en 130.
[122] Zie bladzijde 55.
[123] *E und L*, Port. 29, omslag V, Schrijven Abz. D110/1-899- Sch/Ri aan de *Reichsnährstand*.
[124] *E und L*, Port. 10, omslag I, map a, diverse stukken.
[125] Fischböck, Die niederländische Wirtschaft, p. 244.
[126] Trabold, Staatliche Preislenkung, p. 302.
[127] Grote, Die Landwirtschaft, p. 266.
[128] Gesprek Dols dd 10 mei 1976.
[129] Zie voetnoot 131 - Exacte vindplaats niet aangetekend.
[130] *E und L*, Port. 13, omslag III en IV. Correspondentie met Berlijn inzake hoogte individuele rantsoenen.
[131] *E und L*, Port. 6, omslag I, map a bevat de *'Rundschreiben der Hauptvereinigungen'*; Port. 45, omslag V en VI en Port. 46, omslag I en II knipsels en dergelijke met gepubliceerde maatregelen; Verder stonden ter beschikking een losbladig systeem *'Kriegs-Ernährungswirtschaft'* uitgegeven door de *Deutsche Verlaggesellschaft* in Berlijn en de *'Wegweiser durch die Erlasse und Anordnungen des Reichsministers für E und L über die Lebensmittelversorgung'*.

Hoofdstuk 3

[1] Hirschfeld, de bezettingstijd, p. 36.
[2] Scholtens, De Secreatarissen-Generaal, p. 398 en 399; Hirschfeld, de bezettingstijd, p. 27.
[3] Donker, Wetgeving, p. 357.
[4] Scholtens, De Secretarissen-Generaal, p. 404.
[5] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 14, no 420, schrijven van de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht, Kabinet no 19A dd 23-5-1940.
[6] Donker, Wetgeving, p. 355.
[7] Ibidem, p. 360.
[8] Ibidem, p. 366.
[9] Scholtens, De Secretarissen-Generaal, p. 406.
[10] Backer, Die Verwaltungstätigkeit, p. 105 en 106.
[11] Hirschfeld, de bezettingstijd, p. 36.
[12] Scholtens, De Secretarissen-Generaal, p. 407.
[13] Louwes, Mijn beleid, p. 3.
[14] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 4, no 420, schrijven Kabinet no 19A aan de Commissarissen der Koningin, dd 23-5-1940.
[15] Hirschfeld, de bezettingstijd, p. 92; Rolfes, Archieven betreffende de VVO, Deel I, p. 17.
[16] *E und L*, Port. 46, omslag III en IV, uitnodigingen aan *Graf* Grote.
[17] Hirschfeld, de jaren 1933-1939, p. 37 en 38.
[18] Gesprek Dols dd 16 april 1980.
[19] Hirschfeld, de bezettingstijd, p. 81.
[20] *E und L*, Port. 3, omslag III, map b.
[21] Zie bladzijde 71 e.v.
[22] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 13, no 337, schrijven no 2102 Afd. Kabinet dd 5-6-1943 met afschrift van de brief aan de Rijkscommissaris.
[23] Gesprek met Kooy dd 9-2-1977 en Wichers dd 15-2-1977; schrijven Franke aan de auteur dd 18-7-1984.
[24] Gesprek met Dols dd 29-3-1979; Vgl. de Jong, Het Koninkrijk, Deel 7, p. 153.
[25] Onder meer als Voorzitter van het Nederlands Genootschap voor Landbouwwetenschap (1932-1946), zie COA, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 43.
[26] Gesprek met Keijzer dd 4-2-1977.
[27] Idem.
[28] Gesprek met Wichers dd 15-2-1977.
[29] Idem.
[30] Zie bladzijde 94 en volgende.
[31] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 41, schrijven dd 23-7-1947 aan Mansholt.
[32] Aanwijzingen, artikel 24.
[33] Aanwezig als bijlagen bij Louwes, Mijn beleid.
[34] Gesprek met Wichers dd 13-9-1977 en Minderhoud dd 16-2-1977.
[35] Gesprek met Dols dd 10-5-1976, vgl. de Jong, Het Koninkrijk, Deel 7, p. 153.
[36] De Jong, Het Koninkrijk, Deel 7, p. 136.
[37] Gesprek met Dols dd 10 maart 1980.
[38] De Ru, Landbouw en Maatschappij, p. 162.
[39] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 38, no 90 dd 19-5-1939.
[40] Ibidem, doos 39, no 117.
[41] Ibidem, no 132.
[42] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 12, no 258, schrijven G2056 met bijlage 'Werkverdeling'.
[43] Ibidem, no 265, schrijven van Hirschfeld aan Grote no 409 dd 25-7-1941.
[44] Vgl. de Ru, Landbouw en Maatschappij, p. 228.
[45] Ibidem, p. 219.
[46] Ibidem, p. 161.
[47] Ibidem, p. 235 en volgende.
[48] Zie voetnoot 43.
[49] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, nota dd 14-9-1940.
[50] Ibidem, doos 13, no 334, correspondentie tussen 2 augustus en 16 december 1941 (9 brieven).
[51] Ibidem, schrijven aan Ruiter G2086 dd 2-8-1941.
[52] Ibidem, schrijven aan Louwes no 8838S dd 29-8-1941.
[53] Ibidem, schrijven aan Ruiter G2086I dd 6-9-1941.
[54] Ibidem.
[55] Ibidem, schrijven aan Louwes no 12873 dd 11-12-1941.
[56] Ibidem, schrijven aan Ruiter G2132I dd 16-12-1941.
[57] Ibidem, schrijven aan Ruiter G2109II dd 8-12-1941.
[58] ARA, Archief Directie van de Landbouw, Afdeling Akker- en Weidebouw, doos 1943, o.a. nota aan het College van Overleg voor de Voedselvoorziening dd 29-11-1943.
[59] Rolfes, Archieven betreffende de VVO, p. 23.
[60] Verordeningenblad van 1-5-1941, no 69, Stuk no 14.
[61] Bestuursalmanak, 1943-1944, p. 394.
[62] Ibidem, p. 422.
[63] Gesprek Dols dd 10-6-1980.
[64] ARA, Archief Directie van de Landbouw, Afdeling Akker- en Weidebouw, doos 355, schrijven dd 15-1-(1942).
[65] Ibidem, circulaire no 79, dd 17-1-(1942).
[66] Ibidem.
[67] Ibidem, Afdeling Zuivel, doos 184A, Korte samenvatting van het besprokene in de vergadering van de D.G. met de Afdelingshoofden dd 23-6-1943.
[68] Ibidem, Afdeling Veeteelt, doos 180, schrijven BZ dd 20-8-1943.
[69] Ibidem, Circulaire BZ, No 42123/Stat. en Doc. dd 9-8-1943.
[70] Ibidem, doos 87, schrijven *E und L* dd 2-8-1943.

Voetnoten bij bladzijde 78-84

[71] Ibidem, circulaire K7000 (A.D.) dd 17-11-1943 met verwijzing naar eerder verzoek bij schrijven no 8790 dd 4-9-1943.
[72] Zie bijvoorbeeld voetnoot 68 en 69.
[73] Ibidem, Afdeling Akker- en Weidebouw, doos 551.
[74] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 41, schrijven dd 6-7-1947 en 16-7-1947.
[75] COA, Privé Archief Dr. Ir. S.L. Louwes, doos 39, no 150, afschrift schrijven dd 7 juni 1945.
[76] Vgl. inhoud brieven genoemd in voetnoot 74.
[77] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 14, no 442.
[78] Zie voetnoot 75.
[79] De verklaringen staan afgedrukt in de Jong, Het Koninkrijk, Deel 7, p. 134 en 135.
[80] Ibidem, p. 134.
[81] *E und L*, Port. 3, omslag III, map b.
[82] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 12, no 266.
[83] Van der Leeuw, Huiden en leder, p. 25 en 26; Brouwers, de Rijksbureaux.
[84] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 38, no 38.
[85] Zie bladzijde 90.
[86] Ibidem.
[87] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 12, no 285, schrijven dd 13-11-1941 en doos 16, no 469, (stuk 48).
[88] *E und L*, Port. 37, omslag IV, schrijven dd 6-5-1942.
[89] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 13, no 353. Brieven van Van Wijnen (30-8-1943) en Sevenster (10-9-1943) aan Louwes en correspondentie Louwes-Von der Wense.
[90] Zie bijvoorbeeld: COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469 (stuk 92).
[91] Ibidem, (stuk 36).
[92] *E und L*, Port. 37, omslag IIIC, IV en V; Port. 3, omslag IIIb; COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 12, no 285.
[93] COA, RBVVO, Afdeling Dr.Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469 (stuk 5).
[94] Hirschfeld, de bezettingstijd, p. 61, 62, 131, 207 en 229.
[95] Louwes, Mijn beleid, p. 3.
[96] Trienekens, De concentratie der melkverwerking, p. 171-175.
[97] Verslag van de Enquêtecommissie, deel 7A, p. 122.
[98] Louwes, Mijn beleid.
[99] Berichten, no 1, (februari 1944), 'Ter Inleiding'.
[100] Zie voetnoot 95.
[101] Ibidem.
[102] Louwes, Mijn beleid, p. 4.
[103] Zie voetnoot 99; zie ook rede van Louwes dd 20-10-1943, als persbericht no 1336 RBVVO aanwezig in COA, Privé Archief Ir. S.L. Louwes, doos 39, no 150.
[104] Zie voetnoot 99, p. 3.
[105] Louwes, Mijn beleid, p. 7.
[106] Vgl. schrijven van Louwes Afd. A.Z. no 11612 aan de PBH's dd 21-6-1943 betreffende de oproeping jaarklassen 1923 en 1924. in COA, Privé Archief Ir. S.L. Louwes, doos 39, no 150.
[107] Louwes, Mijn beleid, p. 4; vgl.

Hoofdstuk 4

[1] De Jong, Het Koninkrijk, Deel 4, p. 60; Kwiet, Reichskommissariat, p. 70.
[2] *E und L,* Port. 4, omslag II.
[3] Zie o.a. *E und L,* Port. 20, omslag IV; vgl. bladzijde 208 en 209.
[4] Zie balans d, bladzijde 342.
[5] Vgl. COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 13, schrijven van Louwes aan Boerma dd 2-3-1943.
[6] Zie bladzijde 187-205.
[7] Zie bladzijde 56.
[8] Zie bladzijde 127-130, 211 en 215.
[9] Louwes, Mijn beleid, p. 3.
[10] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 39, no 109, schrijven dd 28-8-1940 van professor mr. A.L. de Block met antwoord.
[11] Voor de behuizing van het RBVVO en *E und L* (moeilijk te reconstrueren) zie Rolfes, Archieven betreffende de VVO, p. 18 'Huisvesting' en de aangegeven adressen op de archiefstukken.
[12] Gesprek met Dols dd 10 maart 1980.
[13] Louwes, Mijn beleid, p. 4.
[14] Hirschfeld, de bezettingstijd, p. 45.
[15] Zie voetnoot 13.
[16] Zie bijvoorbeeld *E und L,* Port. 14, omslag IVa, schrijven van Louwes dd 9-4-1942 betreffende de beschuldiging dat een rantsoen van een half pond peulvruchten uitgegeven zou zijn zonder Duitse voorkennis.

[17] Zie bijvoorbeeld *E und L,* Port. 19, omslag I, map a, schrijven *F.W./LdW. D50/15-794* betreffende een levering van het Bedrijfschap Suiker in opdracht van de *Rüstungsinspektion* zonder voorkennis van *E und L.*
[17a] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469 (stuk 51).
[18] *E und L,* Port. 2, omslag I, schrijven aan Louwes dd 28-1-1941.
[19] *E und L,* Port. 3, omslag I, *'Richtliniën für die Beschränkung von Veröfentlichungen im Bereich der Wirtschaft'.*
[20] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 13, schrijven G2582I dd 29-7-1944; zie ook voetnoot 21.
[21] *E und L,* Port. 2, omslag I, schrijven van Louwes aan Grote dd 1-3-1941.
[22] Gesprek met Dols dd 29-3-1979.
[23] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, (stuk 13); *E und L,* Port. 29, omslag I, schrijven van Louwes dd 23-11-1942 en Port. 14, omslag I, schrijven van Louwes dd 11-2-1944.
[24] *E und L,* Port. 19, omslag I, map a, schrijven *D50/15-417* dd 31-3-1944.
[25] *E und L,* Port. 19, omslag I, ontwerpschrijven dd 26-2-1944.
[26] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 13, no 353, schrijven dd 30-8-1943.
[27] Gesprek met Dols dd 29-3-1979.
[28] Gesprek met Dols dd 10-3-1980.
[29] *E und L,* Port. 21, omslag V, map a, schrijven dd 14-3-1944.
[30] *E und L,* Port. 20, omslag IV, schrijven dd 17-9-1943.
[31] Zie voetnoot 27; zie ook de Jong, Deel 7, p. 160 en 161.
[32] *E und L,* Port. 21, omslag II, map b, correspondentie dd 17-3, 3-7, 15-7 en 4-9-1941.
[33] *E und L,* Port. 13, omslag II, schrijven D50/1-907 dd 5-9-1941.
[34] Ibidem, schrijven de Hoo, dd 18-9-1941.
[35] *E und L,* Port. 21, omslag II, map a, schrijven aan het CDK.
[36] Ibidem, omslag III, schrijven met het Rapport van de Commandant der W.A.-afdeling Brussel dd 7-4-1941 als bijlage.
[37] Ibidem, schrijven *Tgb. Nr. 3188 Sch/Ri* aan het RBVVO.
[38] Ibidem, schrijven van het RBVVO dd 18-6-1941.
[39] Ibidem, schrijven van *E und L D30/3-665.*
[40] Ibidem, schrijven van het RBVVO dd 31-7-1941.
[41] Ibidem, schrijven van *E und L D30/3-756.*
[42] Ibidem, schrijven van Louwes no 15076.
[43] Ibidem, concept gedateerd 26-9-1941 met notitie dd 15-10-1941.
[44] Ibidem, schrijven van Louwes dd 1-12-1941. Zie ook de betreffende correspondentie.
[45] Ibidem, schrijven van Louwes no 15240/1 dd 7-10-1941 met bijlage van de brief van het Rode Kruis; schrijven van Schoenbeck aan de *Gen. Kom. zbV* dd 15-10, 7-11 en 19-11-1941.
[46] Ibidem, schrijven van de Gen. Kom. zbV aan *E und L* dd 27-6-1942 met bijlagen onder andere klacht dd 22-6-1942 en bericht van de *Milt. Zensurstelle.*
[47] Ibidem, Nota van Bautz voor Louwes, (via Groeneveld Meijer van het CDK bij Hirschfeld beland en vervolgens bij *E und L*).
[48] Zie voetnoot 46.
[49] Ibidem, schrijven *E und L, D50/28-2211* dd 27-6-1942.
[50] Ibidem, afschrift van het schrijven *Ve 3 B/42.*
[51] Ibidem, schrijven van de *SD* dd 29-7-1942.
[52] Ibidem, schrijven van de *SD* dd 17-11-1942.
[53] Ibidem, schrijven van de *Gen. Kom. für Verwaltung und Justiz* aan Von der Wense dd 3-5-1943. (Dols gaf eenzelfde lezing, gesprek 10-5-1976).
[54] Ibidem, schrijven *D50/8-2650- .*
[55] Ibidem, schrijven aan de *Gen. Kom. für Verwaltung und Justiz* dd 18-3-1943; zie ook het schrijven dd 13-2-1943.
[56] Zie voetnoot 53.
[57] Zie voetnoot 55, schrijven dd 18-3-1943.
[58] Zie bladzijde 98.
[59] Rapport Rode Kruis.
[60] *E und L,* Port. 20, omslag II, correspondentie dd 12-12-1942, 15-12-1942 (3 brieven), 23-12-1942 en 24-12-1942.

Voetnoten bij bladzijde 97-108

[61] Ibidem, omslag III, schrijven Dols dd 18-1-1943.
[62] COA, Privé Archief Dr.Ir. S.L. Louwes, vindplaats niet genoteerd; in de Inventaris van Westra niet terug te vinden.
[63] Bestuursalmanak 1943-1944, p. 422.
[64] Hagoort, Twintig eeuwen, p. 178.
[65] Gesprek met Dols dd 29-3-1979.
[66] Zie ook Louwes, De voedselvoorziening p. 635 en de Jong, Het Koninkrijk, Deel 7, p. 153 en 154, waar verwezen wordt naar een onderzoek inzake de arrestatie van Hoetink.
[67] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 13, no 400, schrijven dd 30 oktober 1944.
[67a] Gesprek dd 29-3-1979.
[68] Diverse zeer verspreide vindplaatsen; terwijl mij onbekend is of de gevonden gegevens volledig zijn. Het personeelsarchief van het Ministerie werd voor dit onderzoek niet geraadpleegd.
[69] Zie bladzijde 118.
[69a] Gesprek met Dols dd 29-3-1979.
[70] *E und L,* Port. 48, omslag II, III en IV.
[71] Ibidem, omslag III, schrijven *Akz. Tg* Nr 1363 dd 6-8-1943; zie ook schrijven Afd. V.V. Ag54513 van Louwes, dd 13-10-1943.
[72] Ibidem, *Akz. Tg Nr 1363.*
[73] Ibidem, omslag II, schrijven Afd. V.V. no Ag54249 dd 28-9-1943.
[74] Zie voetnoot 71, schrijven Ag54513.
[75] Gesprek met Dols dd 29-3-1979.
[76] *E und L,* Port. 48, omslag III, schrijven *FW/Ldw D222. Sch/Ne.*
[77] Ibidem, schrijven Afd. V.V. no Ag54722 dd 26-10-1943.
[78] Ibidem, schrijven *FW/Ldw D2205 Sch/Ha* dd 1-11-1943.
[79] *E und L,* Port. 15, omslag Ib, schrijven dd 23-8-1942 aan het RBVVO.
[80] Ibidem, schrijven dd 9-10-1942.
[81] Ibidem, *Vermerk* dd 4 januari.
[82] *E und L,* Port. 42, omslagen III tot en met VI; een overzicht over het jaar 1942 bevindt zich in omslag III.
[83] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469 (stuk 50); *E und L,* Port. 3, omslag IIa.
[84] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469 (stuk 38); ibidem doos 13, no 358, memorandum van Hirschfeld voor Louwes.
[85] *E und L,* Port. 26, omslag III, map a, afschrift van het schrijven van de *Abteilung Preisbildung* dd 29-1-1942 aan de Gemachtigde voor de Prijzen.
[86] *E und L,* Port. 44, omslag II, schrijven dd 21-2-1941.
[87] Correspondentie in deze zaak bevindt zich in COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 13, no 349; zie verder doos 39, no 150, map 'Verdediging van Louwes' copie van Hirschfeld's 'Mijn beleid als secretaris-generaal' p. 11; idem, de bezettingstijd, p. 113 en 114; Scholtens, De Secretarissen-Generaal, p. 404.
[88] Zie het Verslag van de vergadering van de Secretarissen-Generaal dd 10-6-1943, aanwezig in doos 13, no 349 (voetnoot 87).
[89] Ibidem, schrijven van Hirschfeld aan de Secretarissen-Generaal van 10-6-1943.
[90] Vgl. Hirschfeld, de bezettingstijd, p. 113.
[91] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 12, no 300, schrijven dd 10-9-1942.
[92] Ibidem, G2198 dd 12-9-1942 aan Von der Wense en G2213 dd 3-10-1942 aan *E und L.*
[93] Ibidem, doos 13, no 340.
[94] Ibidem, no 323, schrijven dd 2-3-1943.
[95] Ibidem, schrijven dd 20-3-1943.
[96] Ibidem, no 366.
[97] Ibidem, nota: *Dr. R Ia 598/4-3101* dd 25-3-1944.
[98] Ibidem, doos 39, no 145.
[99] Gesprek met Dols dd 10 mei 1976 en 10 maart 1980.
[100] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 14, no 425.
[101] Ibidem, doos 43, no 158.
[102] Ibidem, doos 14, no 446, schrijven G.2687 dd 22 mei 1945 en G.2710 dd 2-8-1945.
[103] Gesprek met Dols dd 10-3-1980.
[104] Gesprek met Dols dd 10-5-1976.
[105] Telefoongesprek met Van Schelle dd 11-11-1984 en gesprek dd 19-2-1985.
[106] Gesprek met Franke dd 9-2-1977.

Deel II

Hoofdstuk 5

[1] Zie bladzijde 24.
[2] Verordeningenblad, 1940, dd 20 juli 1940.
[3] Rolfes, Archieven betreffende de VVO, Deel I, p. 15.
[4] Ibidem, p. 19.
[5] Ibidem, p. 17.
[6] Ibidem.
[7] Smolenaars, Schematisch overzicht, p. 3 en 4.
[8] Zie bladzijde 19.
[9] Zie ook COA, Archief Dols, Ordner 'oorlogsverslagen Deel I', besprekingen van Louwes met Grote dd 10-3 en 14-4-1942.
[10] Bestuursalmanak 1943-1944, p. 428.
[11] Zie COA, Archief Dols.
[12] Louwes, De voedselvoorziening, p. 632.
[13] Zie Bijlage 3.
[14] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469.
[15] Pruijt, De prijsbeheersingspolitiek, p. 36; Kortenhorst, Het economisch leven, p. 271.
[16] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 12, no 268, correspondentie betreffende de positie van de Gemachtigde voor de Prijzen; zie ook ibidem no 298.
[17] Ibidem, doos 14, no 407, rapport van J.P. Vrolijk (CCO) voor Louwes, dd 16-10-1944.
[18] Verordeningenblad, 1941, Stuk 2, no 12.
[19] Peiffer, LCW/VV-besluit, p. 6.
[20] Ibidem, P.58 e.v., 'Voedselvoorzieningsbesluit', Art. 2.
[21] Ibidem, Art. 6.
[22] Ibidem, p. 23 e.v., 'Landbouwcrisiswet 1933', Art. 1, sub 5.
[23] Verordeningenblad, 1941, Stuk.
[24] *E und L*, Port. 46, omslag III.
[25] Vgl. diverse brieven en artikelen van Posthuma onder andere aanwezig in COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 7, no 140, doos 11, no 220.
[26] Ibidem, zie ook doos 7, no 10.
[27] Ibidem, doos 11, no 228, schrijven dd 14-11-1940 aan Posthuma.
[28] Ibidem.
[29] Ibidem, schrijven dd 26-11-1940.
[30] ARA, Archief Directie van de Landbouw, Afdeling Zuivelaangelegenheden, no 184a.
[31] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 12, no 263, 238 en 253.
[32] Ibidem, no 252, correspondentie tussen 7 en 29-3-1941.
[33] Ibidem, Verslag van de vergadering van het College van Secretarissen-Generaal gehouden op 2 september 1941.
[34] *E und L*, Port. 4, omslag I, map b, correspondentie van Von der Wense en Schoenbeck met *Volksaufklärung und Propaganda* en het *REM*, 1941-1943.
[35] Verordeningenblad, 1941, Stuk 14, no 69.
[36] Peiffer, LCW/VV-besluit, p. 82 e.v., 'Organisatiebesluit voedselvoorziening 1941' Art. 2.
[37] Ibidem, p. 86.
[38] Hoetink, Opbouw der verticale, p. 158.
[39] Hoetink, De verticale bedrijfsorganisatie, p. 154.
[40] Peiffer, LCW/VV-besluit, p. /103-121, 'Algemeen Reglement'.
[41] Ibidem, Art. 3.
[42] Hoetink, Eenige opmerkingen, p. 442.
[43] Ibidem, met verwijzing naar de Nederlandse Staatscourant no 140, Beschikking van de Secretaris-Generaal dd 19-7-1944, no 2636.
[44] Hoetink, De ontwikkeling van de verticale, p. 213; Peiffer, LCW/vv-besluit, 'Algemeen Reglement', Art. 12.
[45] Peiffer, LCW/VV-besluit, p. 94, 'Organisatiebesluit voedselvoorziening 1941', Art. 12; p. 114, 'Algemeen Reglement', Art. 12; p. 148 en 149, 'Besluit verordenende bevoegdheid Bedrijfsorganisaties Voedselvoorziening'.
[46] Hoetink, De ontwikkeling van de verticale, p. 214.
[47] Ibidem.
[48] De Jongh, De organen, p. 58.
[49] ARA, Archief Directie van de Landbouw, Afdeling Akker- en Weidebouw, no 412, schrijven van Louwes, AZ no 13951; Hoetink, De ontwikkeling van de verticale, p. 213 en Eenige opmerkingen, p. 442 en 443.
[50] Zie voetnoot 64; Hoetink, De verticale bedrijfsorganisatie, p. 153 en 154.
[51] Hoetink, De ontwikkeling van de verticale, p. 213.
[52] De Jongh, De organen, p. 60.
[53] Ibidem, p. 64.
[54] Berichten, no 1 (februari 1944), p. 6.
[55] Vgl. Peiffer, LCW/VV-besluit, p. 102, 'Organisatiebesluit voedselvoorziening 1941', Art. 27.
[56] Trienekens, De concentratie der melkverwerking, p. III.
[57] Archief van de AVM; *E und L*, Port. 36, omslag II; Privé Archief Dr. Ir. S.L. Louwes, doos 39, in no 150, 'Verdediging Ir. S.L. Louwes' stukken inzake bezwaren tegen Louwes onder andere betreffende de opheffing van de Algemene Vereniging voor Melkvoorziening.
[58] Müllenbusch, Die Organisation, p. 10.
[59] Ibidem, p. 74 en volgende.
[60] Rolfes, Archieven betreffende de VVO, p. 25.
[61] COA, Archief Dols, Ordner Oorlogsverslagen Deel I, verslag van het gesprek van Louwes met Grote dd 19-11-1940.
[62] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469.
[63] Ibidem, doos 11, no 239.
[64] Ibidem, doos 6, map 'Overname L.C.-maatregelen door Bedrijfsgenoten 1938-1939'.
[65] COA, Archief Regeringsbureau, Afdeling Z, 'Conclusies der bespreking op 6 Juni bij de Nederlandsche Zuivelcentrale'.

Voetnoten bij bladzijde 120-129

[66] Peiffer, LCW/VV-besluit, p. 85, 'Organisatiebesluit voedselvoorziening 1941', Art. 2.
[67] Hirschfeld, de bezettingstijd, p. 92.
[68] Rip, Landbouw en bedrijfsorganisatie, p. 27-34; Guint, Perspectieven, p. 7-27.
[69] Hoetink, Opbouw der verticale, p.159.
[70] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 11, no 240, schrijven dd 12-1-1941.
[71] Peiffer, LCW/VV-besluit, p. 103-121.
[72] Vgl. 'Organisatiebesluit voedselvoorziening 1941', Art. 5, lid 2.
[73] Peiffer, LCW/VV-besluit, p. 104, 'Algemeen Reglement', Art. 2.
[74] Ibidem, p. 115, 'Algemeen Reglement', Art. 13, lid 1.
[75] Rolfes, Archieven betreffende de VVO, Deel I, p. 26.
[76] Peiffer, LCW/VV-besluit, p. 97, 'Organisatiebesluit voedselvoorziening 1941', Art. 14.
[77] Ibidem, p. 98, Art. 16.
[78] Hoetink, Opbouw der verticale, p. 158.
[79] Ibidem, p. 160.
[80] Rolfes, Archieven betreffende de VVO, Deel I, p. 21.
[81] Ibidem.
[82] Ibidem, p. 34.
[83] Ibidem, p. 23.
[84] Peiffer, LCW/VV-besluit, p. 88, 'Organisatiebesluit voedselvoorziening 1941', Art. 7, lid 2., sub. 2.
[85] Berichten, no 3 (mei 1944), p. 6-8, 'Het Scheidsgerecht voor de Voedselvoorziening'.
[86] Nederlandse Staatscourant van 25-8-1942, no 164, Besluit no 25402.
[87] Peiffer, LCW/VV-besluit, p. 123-142.
[88] Ibidem, p. 125/126 'Reglement Scheidsgerecht', Art. 3., lid 2.
[89] Berichten, no 3 (mei 1944), p. 6; Frank, Economische administratieve rechtspraak, p. 248.
[90] Peiffer, LCW/VV-besluit, p. 140/141, 'Reglement Scheidsgerecht', Art. 35.
[90a] Zie bijvoorbeeld de ondertekening van de uitspraken in hoger beroep gepubliceerd in het Voedselvoorzieningsblad.
[91] Peereboom Voller, De Distributiewetgeving, p. 248 en 257.
[92] Vgl. Frank, Economische Administratieve Rechtspraak, p. 247.
[93] Ibidem, p. 245/246.
[94] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 13, no 313, schrijven van Louwes aan Van Wijnen, dd 5-2-1943.
[95] Berichten, no 3 (mei 1944), p. 6.
[96] Peiffer, LCW/VV-besluit, p. 95, 'Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941', Art. 13., lid 3.
[97] Ibidem, p. 100, Art. 19.
[98] Rolfes, Archieven betreffende de LCW, Deel III, p. 16.
[99] Verordeningenblad 1941, Stuk 37, no 174 dd 6-9-1941.
[100] Berichten, no 6 (juli 1944), p. 5 en 6, 'Uitbreiding van de bevoegdheid van den Tuchtrechter'.
[101] Peereboom Voller, De Distributiewetgeving, p. 62.
[102] Pruijt, De prijsbeheersingspolitiek, p. 38 en volgende; zie bladzijde 105, 149 en 150.
[103] Peereboom Voller, De Distributiewetgeving, p. 231.
[104] Ibidem, p. 222.
[105] Nederlandse Staatscourant, dd 21-9-1942, no 183.
[106] Bestuursalmanak 1943-1944, p. 426-430.
[107] Zie Westra, Inventaris Archief Louwes, Inv. nr 54 en 74; In COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 40, bevinden zich de notulen van de vergadering van Louwes met de leden van het Centrale College, de tuchtrechters en de ambtenaren voor de Tuchtrechtspraak dd 15-4-1942; Zie ook Rolfes, Archieven betreffende de VVO, p. 78.

[108] Berichten, no 2 (maart 1944), p. 6-8, 'Tuchtrechtspraak der voedselvoorziening heeft grooten omvang genomen'.
[109] Peereboom Voller, De Distributiewetgeving, p. 253.
[110] Ibidem, p. 254.
[111] Ibidem, p. 237/238 en 242; Peiffer, LCW/VV-besluit, p.17.
[112] Peereboom Voller, De Distributiewetgeving, p. 238.
[113] Berichten, no 6 (juli 1944), p. 6-8, 'Ontzetting uit het bedrijf in ergerlijke gevallen van miskenning der voedselvoorzieningsbelangen'.
[114] Zie bladzijde 56.
[115] Zie bladzijde 78.
[116] Zie bladzijde 117 en 118.
[117] Ingesteld bij Verordening no 196, Verordeningenblad 1941, Stuk 44 dd 23-10-1941.
[118] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, besprekingen van Louwes met Grote en Von der Wense.
[119] *E und L*, Port. 38, omslag I, map b, c en d.
[120] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 12, no 290, afschrift van het schrijven van Grote aan Roskam.
[121] Ibidem, no 292, schrijven dd 18-3-1942 met tal van interessante bijlagen.
[122] Ibidem, schrijven A.Z. 9201 dd 25-3-1942.
[123] Ibidem, circulaire no G2166 dd 2-4-1942.
[124] Ibidem.
[125] Zie voetnoot 122, vgl. ibidem doos 13, no 402 wat betreft de negatieve invloed van de Landstand op de bereidheid van de boeren tot medewerking.
[126] Ibidem, doos 13, no 367, schrijven dd 27-3-1944.
[127] Zie voetnoot 120.
[128] Blijkens mededeling van Schoenbeck in de vergadering van 28-8-1942 was Ulrich D. Ernst *Referent für Agrarpolitik* bij de *Hauptabteilung politischer Aufbau (Gen. Kom. z.b.V.)*.

[129] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 13, no 318.
[130] Van het noemen van andere voorbeelden wordt, wegens de geringe betekenis van de zaak voor onze vraagstelling, afgezien.
[131] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, (stuk 119 en 122); ibidem, doos 13, no 367; *E und L*, Port. 38, omslag II.
[132] Verordeningenblad 1942, Stuk 8, dd 31-3-1942.
[133] Ibidem, Art. 13. van het Besluit.
[134] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 43, no 154, schrijven dd mei 1946.
[135] Het archief bevindt zich bij het RIOD te Amsterdam.
[136] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 13, no 352.
[137] RIOD, Archief NCR, 198.3. korte verslagen van het besprokene in de kernvergaderingen.
[138] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 13, no 312.
[139] Ibidem, doos 18, no 478A.
[140] COA, Archief Dols, ordner 'Oorlogsdocumentatie Algemeen I', schrijven dd 18 oktober 1943.
[141] Louwes, Mijn beleid, p. 17.
[142] Zie bladzijde 119.
[143] Van der Meulen, Publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, p. 52.

Voetnoten bij bladzijde 135-150

Hoofdstuk 6

[1] Louwes, De voedselvoorziening, p. 610-621; idem, Mijn beleid, p. 5-8; Dols/van Arcken, De voedselvoorziening, p. 195 en 196.
[2] Zie Bijlage 4 en 5.
[3] Peereboom Voller, De Distributiewetgeving, p. 30, 34, 39 en 40.
[4] Zie bladzijde 28 e.v.
[5] Zie bladzijde 57 en 58.
[6] Louwes, Mijn beleid, p. 7.
[7] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 11, no 217, schrijven van Hirschfeld aan Louwes dd 17-8-1940; ibidem schrijven van Louwes aan Hirschfeld dd 19-8-1940; zie *E und L*, Port. 9, omslag III, map d met betrekking tot het vraagstuk van de graanaankoop 1940/41.
[8] *E und L*, Port. 44, omslag I, bericht dd 22-7-1940; ibidem, Port. 28, omslag III, map b, schrijven van Louwes aan Grote dd 19-6-1940; zie voetnoot 9.
[9] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 11, no 226, schrijven van ir. W. Kaars Sijpesteijn Jr. dd 17-10-1940 met verslag van zijn onderhoud met dr. Wohltat als bijlage.
[10] Ibidem, no 237.
[11] Ibidem.
[12] Ibidem, no 218, schrijven G.1911.
[13] Zie bladzijde 50.
[14] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469.
[15] Ibidem, bespreking op 9-9-1940.
[16] Ibidem, bespreking op 25-2-1941.
[17] *E und L*, Port. 9, omslag III, map d, schrijven dd 16-4-1941.
[18] Ibidem.
[19] *E und L*, Port. 44, omslag I, *'Ergänzung zum Lagerbericht vom 9.12.1940'*, dd 7-5-1941.
[20] Ibidem.
[21] Vgl. COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, 469 (stuk 25) waar gesproken wordt van een verslechtering van de economische situatie en een sterkere toepassing van de *Kriegswirtschaft* (april 1941).
[22] Zie Tabel II.
[23] Zie Bijlage 12.
[24] Plattelandspost, jaargang 1 (1945), no 5.
[25] Zie voetnoot 1 (bij bladzijde 127).
[26] Ibidem.
[27] Louwes, De voedselvoorziening, p. 610.
[28] Ibidem; Dols/van Arcken, De voedselvoorziening, p.196.
[29] Louwes, Mijn beleid, p. 7.
[30] Zie literatuurlijst: Louwes, Mijn beleid.
[31] Archief van het College van Overleg, Bijlage-dossier no 45.
[32] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, 469 (bespreking dd 6-2-1941).
[33] Zie bladzijde 189, 195 en 196.
[34] Zie voetnoot 31.
[35] De Teeltplannen met bijliggende nota's werden verspreid over de archiefbestanden aangetroffen; namelijk in: Archief van het College van Overleg, Bijlage-dossier no 45 en no 236 (voor de jaren 1943, 1944 en 1945); Archief Dols, ordner 'Rants. en Distr. II' (voor 1941) en ordner 'Oorlogsdoc. Algemeen I', (voor 1942); COA, Archief V.V., no 19 diverse stukken betreffende de teeltregeling.
[36] Louwes, De voedselvoorziening, p. 611.
[37] Louwes, Mijn beleid, p. 7.
[38] Ibidem.
[39] Gesprek met K. Lap, februari 1977.
[40] Zie voetnoot 37.
[41] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, bespreking van Louwes met Grote dd 10-4-1941.
[42] Zie bladzijde 349, balans g en bladzijde 262.
[43] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, bespreking van Louwes met Grote dd 9-9 en 12-9-1940.
[44] *E und L*, Port. 44, omslag I, schrijven van Grote dd 28-4-1941 aan de *Beauftragte für die Provinz Limburg;* Berichten no 6 (juli 1944), p. 4.
[45] Zie bijlage 4.
[46] Zie bladzijde 253 en volgende.
[47] De Voedselvoorziening. Besluiten en beschikkingen.
[48] Zie onder andere COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, bespreking Louwes met Grote dd 7-10 en 16-12-1941; Archief van het RBVVO, Afdeling A.Z. 1940-1945, inventaris no 486.
[49] *E und L*, Port. 36, omslag I.
[50] Archief Dols, nummer onvermeld.
[51] Archief van het College van Overleg, Bijlage-dossier no 58.
[52] COA, RBVVO, Afdeling Statistiek, no 4.
[53] Ibidem.

Hoofdstuk 7

[1] Vgl. Louwes, Mijn beleid, p. 7.
[2] Vgl. Smit, Nederland in de Eerste Wereldoorlog, deel 2, p. 80-98 en p. 118-132. Zie ook Peereboom Voller, De Distributiewetgeving, p. 26-29.
[3] CBS, De Nederlandsche volkshuishouding 1914-1918, p. 5 e.v.
[4] Van Haastert/Huysmans, Veertig jaren landbouwcrediet, p. 118; Bonger, Vermogen en inkomen.
[5] Ritter, De donkere poort, deel 2, p. 236 e.v.
[6] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, bespreking van Louwes met Grote dd 22-8 en 9-9-1940.
[7] Zie Westra, Inventaris Archief Louwes, Inv. no 17-29 en 149.
[8] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 12, no 275, verslag van de vergadering van het College van SSGG dd 2-9-1941.
[9] Ibidem.
[10] Zie Tabel LXXVIII.
[11] Louwes, Mijn beleid, p.8; zie ook voetnoot 8.
[12] Zie bladzijde 115, 57 en 211.
[13] Zie bladzijde 116.
[14] COA, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 13, no 314, schrijven van Louwes aan Von der Wense dd 20-2-1943; ibidem, doos 16, no 469 bespreking Louwes met Von der Wense dd 27-8-1941.
[15] Louwes, Mijn beleid, p. 12 en 13.
[16] Ibidem.
[17] Ibidem, p. 13.
[18] Ibidem.
[19] *E und L*, Port. 4, omslag I, map b, stuk dd 20-10-1943.
[20] COA, Privé Archief Dr.Ir. S.L. Louwes, doos 39, no 150, map 'Verdediging Ir. S.L. Louwes', bijlage C, 'Laat een nuchter volk de feiten onder oogen zien'.
[21] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 13, no 356, schrijven dd 28-10-1943.
[22] Louwes, Mijn beleid, p.14.
[23] COA, Privé Archief Dr.Ir. S.L. Louwes, doos 39, no 150, map 'Verdediging Ir. S.L. Louwes', schrijven van de commissie dd 29-1-1946 aan de Minister.
[24] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 40.
[25] Zie voetnoot 23, circulaires A.Z. no 1448 dd augustus 1943 en A.Z. no 1568 dd 28-1-1944.
[26] Ibidem, A.Z. no 1568.
[27] Zie lijst van geciteerde literatuur; Berichten.
[28] Gesprek met Dols dd 10-5-1976.
[29] Zie COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 17, no 476 en doos 18 no 477.
[30] Ibidem, doos 13, no 388. Hierin: copie van het schrijven van de PVC aan Mutsaerts dd 1-8-1944, het Herderlijk Schrijven van Hopmans en het begeleidend schrijven dd 17-8-1944 bij doorzending aan Von der Wense.
[31] Zie Bijlage 11.
[32] Louwes, Mijn beleid, p. 13.
[33] Kortenhorst, Het economische leven, p. 271 en 278.
[34] Trabold, Staatliche Preislenkung, p. 303 en 306
[35] Grote, Die Landwirtschaft, p. 266.
[36] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 11, no 213; doos 16 no 469, besprekingen van Louwes met Grote tussen augustus en oktober 1940.
[37] Kortenhorst, Het economische leven, p. 270; Pruijt, De prijsbeheersingspolitiek, p. 33.
[38] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 12, no 249, schrijven van Louwes aan Hirschfeld dd 7-3-1941.
[39] Ibidem; vgl. Pruijt, De prijsbeheersingspolitiek, p. 177-179.
[40] Ibidem, doos 13, no 358, notitie van Hirschfeld voor Louwes dd 6 januari en schrijven van Louwes aan Hirschfeld dd 8-1-1944; doos 16, no 469, bespreking van Louwes met Grote dd 7-6-1941.
[41] *E und L*, Port. 26, omslag III, map a.
[42] Ibidem.
[43] Trienekens, De concentratie der melkbewerking, p. 75/76.
[44] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 13, no 358.
[45] COA, Archief College van Overleg, doos 2, 'Zaaiplan oogst 1943'.
[46] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, bespreking van Louwes met Von der Wense, dd 16-8-1944.
[47] COA, Archief College van Overleg, doos 7, no 236, notitie ingekomen op 16-2-1945 van de Directie van de Landbouw.
[48] Ibidem, schrijven van Matthes uit Zwolle aan het RBVVO dd 1-3-1945 met bijlage: schrijven Trabold dd 2-2-1945.
[49] COA, Archief Dols, ordner 'Oorlogsdocumentatie Algemeen', 'Telerspremies'.
[50] Berichten, no 3 (mei 1944), p. 4 tot en met 6, 'De suikerpremie'.
[51] Zie Bijlage 5.
[52] Een verwijzing naar een bespreking op het RBVVO is verloren gegaan. Daar werd vermeld dat boeren zelfs 'het uitvriezen' bij het zaaien reeds aanbrachten.
[53] Berichten, no 3 (mei 1944), p. 2.
[54] Ibidem, p. 4-6, 'De suikerpremie'.
[55] Zie Balans 13.
[56] Zie voetnoot 54.
[57] Berichten, no 4 (juni 1944), p. 2.
[58] Zie voetnoot 54.
[59] Seijes, De arbeidsinzet.
[60] COA, Archief College van Overleg, doos 2, 'Zaaiplan oogst 1943'.
[61] Ibidem, p. 4 en 5.
[62] Vgl. de verdediging van de suikerpremie (zie voetnoot 54).

Voetnoten bij bladzijde 161-171

[63] Zie bladzijde 158.
[64] COA, Archief College van Overleg, doos 2, dossier 45, nota dd 29-5-1942.
[65] Ibidem, nota dd 10-5-1942.
[66] COA, Afdeling Technische Commissie, 1940-1943, Ib, schrijven dd 4-8-1943 aan de Technische Commissie.
[67] Berichten no 6 (juli 1944), p. 2; Louwes, Mijn beleid, p. 8.
[68] Zie bladzijde 26.
[69] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, bespreking van Louwes met Grote dd 23-8-1940.
[70] De Landbouw-crisiswetgeving, Deel III, p. 291-316.
[71] COA, Afdeling Technische Commissie, 1940-1943.
[72] Het Voedselvoorzieningsblad.
[73] *E und L,* Port. 14, omslag IVb.
[74] Zie Bijlage 4.
[75] *E und L,* Port. 15, omslag III, map b, nota van Siebers dd 25-8-1941.
[76] *E und L,* Port. 22, omslag II, map a; COA, Archief Dols, ordner Oorlogsdocumentatie Algemeen I, bevat brochure: 'Zelfverzorgingsregeling voor het seizoen 1942/1943' uitgegeven door het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart.
[77] COA, RBVVO, Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, bespreking Louwes met Grote dd 1-4-1941 (klad).
[78] Ibidem.
[79] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 18, no 478A, agenda 27-11-1942.
[80] Gesprek met Dols, dd 15-9-1976.
[81] Bron niet aangetekend.
[82] Zie Balans d.
[83] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 11, no 321, *Lageberícht*
[84] *E und L,* Port. 14, map IVb, nota van Siebers voor Grote dd 22-11-1940; zie ook voetnoot 83.
[85] Zie voetnoot 83.
[86] COA, RBVVO, doos 16, no 469, bespreking van Louwes met Grote dd 22-8-1940.
[87] Ibidem, bespreking van Louwes met de Veehouderijcentrale, vertegenwoordigers van de veehandel en Siebers dd 23-11-1940.
[88] Berichten, no 2 (maart 1944), p. 3, 'Regeling van den handel in Rundvee'.
[89] Ibidem.
[90] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, bespreking Louwes met Grote dd 4-11-1941 en bijlage.
[91] *E und L,* Port. 42, omslag III, *'Übersicht über eingegangene und erledigte Bittschriften und Beschwerden'.*
[92] Ibidem, *'Bittschriften'* map I.
[93] Zie voetnoot 88.
[94] Ibidem.
[95] Berichten, no 6 (juli 1944), p. 9, 'De nieuwe regeling van den handel in rundvee voldoet'.
[96] Ibidem.
[97] *E und L,* Port. 15, omslag Ib, notitie dd 10-3-1942 met aantekening.
[98] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 18, no 478, 'PVC-vergaderingen' dd 15-5-1943, 16-3, 13-7 en 20-7-1944.
[99] Zie voetnoot 35 bij bladzijde 147 (Hoofdstuk 6).
[100] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, zie onder andere bespreking dd 23-8-1940.
[101] COA, Archief College van Overleg, doos 2, no 45, nota dd 25-4-1942 aan het College.
[102] Zie Tabel LV.
[103] Diverse gesprekken, zie ook voetnoot 106.
[104] COA, Archief College van Overleg, doos 7, no 236, 'Verslag inzake de bespreking bouwplan 1944', dd 31-8-1944.
[105] Ibidem, nota 'Teeltplan 1943' dd 8-12-1943, p. 5.
[106] Zie voetnoot 104.
[107] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 18, no 478A, vergadering met de PVC's dd 15-3-1944.
[108] Zie bladzijde 113, 157 en 158.
[109] Berichten, no 4 (juni 1944), p. 1.
[110] Vgl. Bladzijde 231 en volgende.
[111] Berichten, no 4 (juni 1944), p. 1 tot en met 3, 'Wijzigingen in het systeem van inneming der producten'.
[112] 'Het systeem van inname van granen, oliehoudende zaden en peulvruchten, oogst 1944', aan mij toegestuurd door Hadders bij schrijven dd 18-12-1976. Zie ook COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 13, no 362.
[113] Een nauwkeurige opgave per provincie en regio treft men aan in COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 13, no 372 en in Archief Dols, ordner Oorlogsdocumentatie Algemeen I (met kaarten). Zie verder noot op bladzijde 41 onderaan.
[114] Berichten, no 7 (augustus 1944), p. 7 en 8, 'Acht procent meer'.
[115] Zie voetnoot 112.
[116] Berichten, no 4 (juni 1944), p. 2.
[117] Zie voetnoot 112 en Berichten, no 4 (juni 1944), p. 1 tot en met 4.
[118] Zie voetnoot 116.
[119] Schrijven van Hadders aan het RIOD dd 18-12- 1976 waarvan aan mij een copie werd gezonden (zie voetnoot 112).
[120] Berichten, no 6 (juli 1944), p. 1 tot en met 3.
[121] Zie Tabel LV.
[122] Berichten, no 3 (mei 1944), p. 3.
[123] Zie voetnoot 120.
[124] Gesprek met Diepenhorst dd 27-1-1977.
[125] Archief van de CCD, Inv. no 46-60.
[126] Van Delft, Zwarte Handel; De prijzen van levensmiddelen in de sluikhandel; CBS, Kroniek der oorlogsjaren, p. 266; Nederlands Economisch Instituut, Econ. Stat. Kwartaalbericht van juni 1947; van Stuyvenberg, in. ESB 1946 en 1947, no's 1545-1548.

127 Zie Tabel LXXX.
128 Zie Tabel LXXVIII.
129 Ibidem.
130 Zie Tabel LXXXI.
131 Zie Tabel LXXVIII.
132 Zie bladzijde 159.
133 COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, bespreking van Louwes met Grote dd 19-11-1940.
134 Peiffer, LCW/VV-besluit, p. 65, VV-besluit, Art. 15.
135 Ibidem, p. 47, LCW, Art. 31, lid 1 en 2.
136 Verordeningenblad, 1941, Stuk 37.
137 *E und L*, Port. 13, omslag II, map I, correspondentie met de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei* tussen augustus en december 1940.
138 *E und L*, Port. 15, omslag III, map a, nota van Von der Wense dd 17-12-1940; COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 12, no 262.
139 *E und L*, Port. 15, omslag III, map b, nota (ongedateerd) van *Ministerialrat* Seiffert aan *Gen. Kom.* Dr.Dr. Wimmer.
140 Persconferentie van zaterdag 14-6-1941 (zie voetnoot 141 hierna).
141 COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 12, no 262. Hierin bevinden zich meerdere stukken welke hierop betrekking hebben.
142 Ibidem, schrijven dd 2-7-1941 aan Grote met een schrijven bestemd voor de Rijkscommissaris gedateerd 3-7-1941.
143 Ibidem.
144 COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 38, no 88, Lezing voor het Nationaal Jongeren Verbond op 10-3-1939 in Den Haag.
145 Louwes, Mijn beleid, p. 13 en 14.
146 COA, Privé Archief Dr.Ir. S.L. Louwes, doos 39, no 150, map 'Verdediging Ir. S.L. Louwes', overdruk (deel) van 'Mijn beleid als Secretaris-Generaal', p. 12.
147 Zie bladzijde 153.
148 Zie bladzijde 123.
149 CBS, Kroniek der oorlogsjaren, p. 228; Trienekens, De concentratie der melkverwerking.
150 Van de Bremer, Overzicht van de veevoederdistributie, p. 8 en 9.
151 Berichten, no 2 (maart 1944), p. 8.
152 Vgl. CBS, Kroniek der oorlogsjaren, p. 293.
153 COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 15, no 464, rapporten van A.W.G. Boele van Hensbroek en G. Verschoor uit 1943 en 1944 en no 465, rapporten van de Afdeling Productiecontrole (J.D. Dorst).
154 *E und L*, Port. 15, omslag III, map b, *'Bericht'* van Seiffert van begin 1943 voor Wimmer. Zie ook *Aktenvermerk* dd 6-8-1941.
155 COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 13, no 327; ibidem, doos 16, no 469, bespreking van Louwes met von der Wense, dd 6-5-1943.
156 Gesprek met L. Veerman, dd 21-12-1976.
157 COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 12, no 250, schrijven van Louwes aan Hirschfeld dd 14-3-1941.
158 *E und L*, Port. 26, omslag III, map a, stuk dd 20-12-1943.
159 Zie voetnoot 153.
160 Zie bijvoorbeeld de rede van Louwes, dd 20-10- 1943 aanwezig in: COA, Privé Archief Dr.Ir. S.L. Louwes, doos 39, no 150, map 'Verdediging Ir. S.L. Louwes', bijlage C.
161 ARA, Archief Directie van de Landbouw, Afdeling Akker- en Weidebouw, doos 551, schrijven dd 2-2-1944.
162 Zie bladzijde 231 en volgende, met name voetnoot 14.
163 Berichten, no 7 (augustus 1944), p. 8, 'Het aantal noodslachtingen zal sterk moeten verminderen'.
164 Gesprek met ir. A.P. Minderhoud dd 16-2-1977 en dierenarts J.H. de Boer.
165 Zie voetnoot 163.

Voetnoten bij bladzijde 183-195

Hoofdstuk 8

[1] Onder andere COA, Privé Archief Dr.Ir. S.L. Louwes, doos 39, no 150, 'Verdediging Ir. S.L. Louwes'; Archief van het College van Overleg, Bijlage Dossier, no 106; Archief van het RBVVO, Afdeling A.Z. 1940-1945, no 192 sub e.

[2] Gesprek Dols dd 29-3-1979.

[3] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, (stuk 55).

[4] *E und L*, Port. 25, omslag I, map a, schrijven van de *Gen. Kom. für Verwaltung und Justiz* dd 18-2-1942.

[5] Ibidem, omslag II, map c, *D60/13* dd augustus 1940.

[6] COA, RBVVO, Afdeling Voedingsvraagstukken en statistiek, no 8, afschrift van het schrijven van het *Oberkommando der Wehrmacht* dd 15-11-1940.

[7] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, bespreking Louwes met Grote dd 1-4-1941 (klad).

[8] Ibidem.

[9] Zie voetnoot 2.

[10] Zie bladzijde 58.

[11] Louwes, Mijn beleid, p. 8.

[12] *E und L*, Port. 24, omslag IV, map a, nota dd 27-5-1940.

[13] Zie bladzijde 43.

[14] *E und L*, Port. 24, omslag IV, map a en b, en Port. 25.

[15] Ibidem, Port. 25, omslag III, map a, schrijven dd 27-2-1941 van de *Wehrmacht* aan *E und L*.

[16] Ibidem, Port. 24, omslag IV, map b.

[17] Ibidem, Port. 25, omslag I, map b, schrijven van *E und L* aan de *Chef Intendant* van de *Wehrmacht* dd 17-4-1941 en 23-6-1941.

[18] Ibidem, Port. 24, omslag IV, map b, schrijven van de *Chef Intendant* aan *E und L* dd 28-3-1942 met het *Erlass* als bijlage.

[19] Ibidem, Port. 25, omslag II, map b, schrijven van *E und L* dd 18-12-1940.

[19a] Ibidem, schrijven van de *Wehrmacht* dd 11-4-1942.

[20] Ibidem, schrijven van het RBVVO dd 25 maart 1942.

[21] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 12, no 275, 'Beknopt verslag'.

[22] Zie bladzijde 61.

[23] *E und L*, Port. 4, omslag II, *'Die Grundlage des niederl. Landstandes;* Port. 13, omslag I, schrijven van *E und L*, dd 1-7-1942; Louwes, Mijn beleid, p. 9.

[24] Louwes, Mijn beleid, p. 9.

[25] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 13, no 364.

[26] COA, Archief College van Overleg, Doos 1, no 7 'In- en export in ha cultuurgrond'.

[27] In COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 17; ibidem Afdeling Algemene Zaken, doos 44 'Overzicht betreffende in- en uitvoer van akkerbouwproducten; industriëel verwerkte akkerbouwproducten alsmede leveranties aan Duitsche Wehrmacht' (44 pp).

[28] COA, Archief V.V., map 5, 'Import-Export-Verbruik D.W. mei 1940-september 1944 in tonnen en ha cultuurgrond en fl. 1000,-.

[29] Zie bladzijde 57 en 60.

[30] *E und L*, Port. 44, omslag I, schrijven van de *Reichswirtschaftsminister* dd 23-12-1940; Port. 36, omslag I, stukken dd 14-2, 21-2, 12-2-1941 en 1-4-1942.

[31] Zie voetnoot 30, schrijven dd 23-12-1940.

[32] *E und L*, Port. 44, omslag I, *'Aktenvermerk'* dd 5-11-1940.

[33] Ibidem, nota *'Die niederländische Versorgungslage'* dd 9-12-1940.

[34] Ibidem, schrijven aan Von Boeckh *(Finanz und Wirtschaft)* dd 30-1-1942.

[35] Zie Balans 14.

[36] Zie bladzijde 167.

[37] COA, Archief College van Overleg, doos 7, verslag inzake de bespreking van het teeltplan 1944, dd 31-8-1943.

[38] *E und L*, Port. 9, omslag I, map a.

[39] *E und L*, Port. 8, omslag III, map a en b.

[40] *E und L*, Port. 12, omslag IV, map b.

[41] Zie voetnoot 27, p. 47 tot en met 49.

[42] Zie voetnoot 27 en 28.

[43] Maliepaard, De Nederlandse Landbouw, p. 13 e.v.

[44] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 10, stuk dd 18-4-1940.

[45] COA, RBVVO, Afdeling Zuivel, doos 34, besprekingen met de Regeringscommissaris voor de Akkerbouw en Veehouderij.

[46] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 11, no 199.

[47] *E und L*, Port. 35, omslag IV; Port. 15, omslag IV, schrijven dd 2-1-1941.

[48] *E und L*, Port. 11, omslag II, map b, stukken dd 23-8, 24-10-1940 en 21-1-1941.

[49] *E und L*, Port. 3, omslag I, schrijven aan de *Reichsminister für E und L*, dd 1-6-1940.

[50] *E und L*, Port. 44, omslag I, *Wirtschaftsbericht* dd 21-5-1940.

[51] Ibidem, nota dd 12-7-1940.

[52] *E und L*, Port. 35, omslag III, *Notiz* dd 30-7-1940.

[53] *E und L*, Port. 36, omslag III, map a.

[54] *E und L*, Port. 44, omslag I, *'Die niederländische Versorgungslage'* dd 9-12-1940; ibidem, schrijven van het *REM* dd 18-12-1940 aan H. Göring.

[55] Louwes, Mijn beleid, p. 5 en 8.

[56] *E und L*, Port. 44, omslag I, stuk dd 12-7-1940.

[57] *E und L*, Port. 10, omslag I, map a, diverse stukken inzake de regeling van de uitvoer naar Duitsland.

[58] Ibidem, zie ook: COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, bespreking dd 31-7-1941.

[59] *E und L*, Port. 7, 8 en 9.

[60] *E und L*, Port. 44, omslag I, stukken dd 9 en 12 juli 1940.
[61] COA, Archief Dols, ordner Rants. en Distr. II, 'Esbu T69'.
[62] *E und L*, Port. 13, omslag III, ongedateerde nota van Schoenbeck *'Verbrauchsregelung'*.
[63] Posthuma, De organisatie van den melkveehoudende boer.
[64] Vindplaatsen niet aangetekend, daar geen relatie werd vermoed met dit onderzoek.
[65] Mulder, De distributietechniek, p. 5; *E und L*, Port. 36, omslag IIIa, voorstel van Boekel dd 7-10-1940 om aankoop van boter op vetkaarten facultatief te stellen inplaats van de verstrekking van gesubsidiëerde boter bij een inkomen beneden *f* 1400,-; ibidem, omslag IV, map c, persbericht dd 15-7-1940; Ibidem, Port. 15, omslag Ib, nota van Ratjen voor Schoenbeck dd 18-2-1942 en schrijven van het CDK aan Schoenbeck dd 12-8-1942.
[66] Ibidem.
[67] COA, RBVVO, Afdeling, Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, besprekingen Louwes met Von der Wense (2-2-1943).
[68] *E und L*, Port. 36, omslag III, map e, ongedateerd stuk (overzicht van de uitvoering van het 70.000 ton verdrag).
[69] Louwes, De voedselvoorziening, p. 614 'Productie en verbruik van Peulvruchten'.
[70] COA, Archief Dols, ordner Rants. en Distr. II, 'Esbu T69', statistisch overzicht.
[71] Ibidem, ordner Rants. en Distr. Ib, rapport van Dols voor Louwes inzake het gebruik van de uitgereikte bonnen, 1940-mei 1941; zie ook COA, RBVVO, Afdeling Voeding en statistiek, no 18, 'Overzicht van uitgifte en verbruik voedingsmiddelen in 1942'.
[72] *E und L*, Port. 44, omslag I, nota *'Die niederländische Versorgungslage'* dd 9-12-1940.
[73] Louwes, Mijn beleid, p. 9.
[74] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 13, no 403.
[75] Zie voetnoot 27 en 28.
[76] Ibidem.
[77] Zie voetnoot 72.
[78] Ibidem.
[79] Ibidem.
[80] CBS, Kroniek der oorlogsjaren, p. 100, tabel 13.
[81] Zie Tabel XVI.
[82] Zie voetnoot 80.
[83] Zie voetnoot 74.
[84] Zie voetnoot 70.
[85] Ibidem.
[86] Ibidem.
[87] Zie bladzijde 194.
[88] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, bespreking van Louwes met Grote, dd 1-4-1941 (klad).
[89] Ibidem, dd 29-7-1941 (klad).
[90] Ibidem, doos 12, no 288, diverse stukken onder andere verzoek van Louwes om vermindering van uitvoer dd 8-12-1941.
[90a] Zie voetnoot 93a.
[91] *E und L*, Port. 15, omslag Ia, schrijven van Louwes aan *E und L*, dd 24-7-1943.
[92] Ibidem, diverse stukken.
[93] Zie bladzijde 171.
[93a] Berichten, no 6 (juli 1944), p. 2.
[94] *E und L*, Port. 15, omslag Ia, schrijven van Dols aan Schoenbeck dd 22-3-1944.
[95] In: 'Mededelingen van de Documentatiedienst van de Directie van de Landbouw' 1946, p. 543.
[96] COA, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 13, no 385, nota van Valstar voor Louwes dd juli/augustus 1944.
[97] Vgl. Tabel XI.
[98] *E und L*, Port. 9, omslag II, map b.
[99] Persbericht 'no 1336 RBVVO', in bijvoorbeeld *E und L*, Port. 15, omslag III, map b en COA, Privé Archief Dr.Ir. S.L. Louwes, doos 39, no 150, map 'Verdediging Ir. S.L. Louwes', Bijlage C, vgl. Bijlage D.
[100] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 13, no 364, schrijven dd 10-3-1944.
[101] Louwes, De voedselvoorziening p. 616, zie ook p. 637.
[102] Zie bladzijde 319.
[103] Zie voetnoot 101.
[104] Zie onder andere COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, verslag van de bespreking met Trabold dd 3-10-1940; *E und L*, Port. 44, omslag I; Port. 36, omslag I, Port. 26, omslag III, map a.
[105] *E und L*, Port. 36, omslag I, diverse stukken; Port. 26, omslag III, map a, schrijven van *E und L* aan Fischböck dd 2-10-1941.
[106] *E und L*, Port. 44, omslag I, *Vermerk* dd 12-7-1940.
[107] *E und L*, Port. 36, omslag I, schrijven van de *Rüstungs-Inspektion* aan *E und L* dd 26-7-1941.
[108] *E und L*, Port. 26, omslag III, map a.
[109] COA, RBVVO, Afdeling Voedingsvraagstukken en statistiek, no 42, 1945 'Door Duitsers tijdens de bezetting geroofde goederen.
[110] Kortenhorst, Het economische leven, p. 211.
[111] Repelius, De Nederlandse Bank, p. 299.
[112] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 11, no 215, schrijven van Hirschfeld aan Louwes dd 16-8-1940.
[113] Kortenhorst, Het economische leven, p. 248.
[114] Ibidem, p. 246; Repelius, De Nederlandse Bank, p. 299.
[115] *E und L*, Port. 10, omslag I, map a.
[116] Ibidem, schrijven van het *REM* aan Neumann (bureau van Göring).
[117] Ibidem, nota van Schoenbeck dd 13-12-1940; *Vermerk* dd 23-1-1941.
[118] Ibidem, schrijven van *E und L* aan Hirschfeld, Louwes en anderen dd 18-11-1942; COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos

Voetnoten bij bladzijde 204-215

18, no 478A, Bijlage bij de agenda van de PVC-vergadering dd 27-11-1942.
[119] COA, Archief C(C)CD 1934-1954, no 46-60.
[120] Zie bladzijde 190 en 199.
[121] Gesprek met Dols dd 15-9-1976.
[122] Peereboom Voller, Distributiebeleid, p. 30.
[123] Mulder, De distributietechniek, p. 16.
[124] Staatsblad no. 633, Wet van 24 juni 1939.
[125] Zie voetnoot 122, p. 16, (titel van) Hoofdstuk III, p. 16 t/m 25, speciaal p. 25 tot 29.
[126] Peereboom Voller, De Distributiewetgeving, p. 148.
[127] Ibidem, p. 152.
[128] Gesprek met Dols d.d. 10-3-1980.
[129] Zie voetnoot 126, p. 82.
[130] Ibidem, p. 83.
[131] Mulder, De distributietechniek, p. 6.
[132] Ibidem, p. 3.
[133] Ibidem, p. 8.
[134] Ibidem, p. 7.
[135] Ibidem.
[136] Ibidem, p. 8.
[137] Gesprek met Dols, dd 15-9-1976; Louwes, De voedselvoorziening, p. 622; diverse stukken.
[138] Zie bladzijde 160.
[139] *E und L*, Port. 22, omslag II, map a, schrijven Louwes dd 11-9-1941 en antwoord van *E und L* dd 26-9-1941.
[140] *E und L*, Port. 16, omnslag IV, map 1, bijlage bij schrijven tg. 55.467 dd november 1943 van Dols, *'Errechneter Verbrauch an Nahrungsmitteln der niederländischen Bevölkerung in Kg und Kalorien vierwochentlich'*.

[141] *E und L*, Port, 22, omslag II, map a, diverse stukken; COA, Archief Dols, ordner Oorlogsdocumentatie Algemeen I.
[142] Vgl. grafiek 1 t/m 6.
[143] Zie voetnoot 141 en COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, verslagen van besprekingen van Louwes met Grote en Von der Wense.
[144] *E und L*, Port. 22, omslag II, map a, *Erlass*, toegestuurd per 28-10-1943 aan Louwes ter bespreking.
[145] De hierna volgende rantsoencijfers zijn afkomstig uit: COA, RBVVO, Afdeling Algemene Zaken, no 192, 'Rantsoenen vanaf 1939'.
[146] Zie voetnoot 140.
[147] *E und L*, Port. 18, omslag I, map b, omslag II en omslag III, map a.
[148] *E und L*, Port. 16, omslag IV, map I, Port. 14, map I; COA, Archief Dols, ordner Rants. + distr. II, copie van het *Reichsgesetzblatt, Teil I, 1939*, met daarin de verordening inzake bijzondere rantsoenen.
[149] *E und L*, Port. 13, omslag IV, zie ook voetnoot 150.
[150] *E und L*, Port. 18, omslag I, map b, stuk dd 28-5-1941 inzake extra-rantsoenen voor studenten van sportacademies.
[151] *E und L*, Port. 15, omslag II, map a, *Vermerk* d.d. 19-10-1942.
[152] *E und L*, Port. 13, omslag IV, schrijven van het *REM*, aan Parijs, Brussel, Den Haag, Krakau en Belgrado dd 21-5-1943.
[153] *E und L*, Port. 13, omslag II
[154] Ibidem, schrijven van het CDK, dd 20-12-1941 met bijlage.
[155] Louwes, Mijn beleid, p. 5.
[156] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 11, no 234, schrijven van Louwes aan de Secretaris-Generaal van Financi'en van december 1940.
[157] Van de Waag, Verslag Massavoeding, Bijlage 6, 'Verslag Afdeling Centrale Keukens'.
[158] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, bespreking van Louwes met Grote dd 16-9-1941.
[159] Zie voetnoot 156.
[160] Van de Waag, Verslag Massavoeding, p. 19.
[161] Ibidem, p. 26.
[162] Ibidem, p. 25.
[163] Zie voetnoot 156.
[164] Van de Waag, Verslag Massavoeding, p. 10, p. 25 en Bijlage 6, p. 3.
[165] Ibidem, p. 5.
[166] Ibidem.
[167] Ibidem, p. 2.
[168] *E und L*, Port. 20, omslag I, schrijven van *E und L*, aan *NSDAP/DAF* dd 14-8-1942.
[169] Van de Waag, Verslag Massavoeding, p. 43 en Bijlage 7, p. 3.
[170] Ibidem, Bijlage 7, p. 4.
[171] *E und L*, Port. 20, omslag II, circulaire van de *Rüstungs-Inspektion* dd 10-11-1942 en schrijven van het RBVVO aan *E und L* dd 30-11-1942.
[172] Van de Waag, Verslag Massavoeding, Bijlage 7, p. 4.
[173] Ibidem, p. 12.
[174] *E und L*, Port. 20, omslag III, schrijven van *E und L*, dd 11-2-1943.
[175] Van de Waag, Verslag Massavoeding, p. 40.
[176] Ibidem, p. 18.
[177] Ibidem, p. 13 t/m 15.
[178] *E und L*, Port. 13, omslag IV, *Vermerk* over de bespreking te Berlijn, dd 11-6-1943.
[179] Ibidem; ook schrijven van het *REM* dd 21-5-1943.
[180] Ibidem; schrijven dd 21-5-1943.
[181] *E und L*, Port. 20, omslag II, schrijven van Schoenbeck aan het RBVVO dd 20-11-1942 met antwoord van het RBVVO dd 8-12-1942 met circulaire als bijlage.
[182] *E und L*, Port. 13, omslag II, schrijven aan Louwes dd 18-10-1941' Port. 19, omslag III, schrijven Dols dd 4-11-1941.
[183] *E und L*, Port. 20, omslag III, diverse stukken.
[184] Ibidem, omslag II, schrijven dd 28-11-1942.
[185] Ibidem, omslag III, schrijven van Schoenbeck aan de *Organisation Todt* dd 15-1-1943.

[186] Ibidem, schrijven RBVVO, dd 2-2-1943 aan *E und L* waarin bevestiging.
[187] *E und L* Port. 20, omslag III, schrijven van Dols aan de *Beauftragte* voor Utrecht dd 16-2-1943.
[188] *E und L*, Port. 19, omslag IV.
[189] Ibidem, schrijven dd 14-8-1942 aan de *NSDAP/DAF.*
[190] *E und L*, Port. 20, omslag I.
[191] Ibidem, schrijven van Schoenbeck dd 12-9-1942.
[192] Ibidem, omslag II.
[193] Ibidem, schrijven van Dols aan *E und L*, dd 8-12-1942 met afschrift van zijn schrijven aan het NAF.
[194] Ibidem, schrijven dd 12-12-1942.
[195] Ibidem, omslag III, schrijven dd 8-6-1943.
[196] Ibidem, schrijven dd 16-3-1943.
[197] Ibidem, schrijven dd 13-5, 30-5 en 1-6-1943.
[198] Ibidem, omslag IV.
[199] Ibidem, schrijven dd 1-6-1943.
[200] Ibidem. Zie ook schrijven dd 21-6 en 2-8-1943.
[201] Ibidem.
[202] Ibidem, schrijven van Dols aan *E und L* dd 19-4-1944 met schrijven van het NAF aan de N.V. Walzenmolen in Sas van Gent als bijlage.
[203] Ibidem, datum niet genoteerd.
[204] *E und L*, Port. 24, omslag II, map 6.
[205] *E und L*, Port. 20, omslag IV, schrijven van het *DAF* aan *E und L*, dd 16-4-1943 en van Schoenbeck aan het *DAF* dd 18-4-1943 en diverse lijsten.
[206] *E und L*, Port. 21, omslag V, map b, schrijven dd 7-8 en 9-9-1941 aan *E und L.*
[207] Ibidem, schrijven dd 10-5-1943.
[208] Ibidem, schrijven dd 23-5-1943.
[209] Ibidem, schrijven dd 9-7-1943.
[210] Ibidem, schrijven dd 22-6-1943.
[211] Ibidem, Circulaire CDK 6214 no 259309 dd 11-3-1943.
[212] *E und L*, Port. 18, omslag III, map b.
[213] *E und L*, Port. 24, omslag II, map b.
[214] Zie voetnoot 212, schrijven van Trabold dd 27-5-1943 en 17-8-1943.
[215] *E und L*, Port. 15, omslag IV, nota van Dols aan Von der Wense dd 19-11-1940 en *Bericht* van *E und L* aan de *Gen. Kom. für Finanz und Wirtschaft* dd 21-11-1940.
[216] Ibidem, omslag II, map a, stuk dd 27-10-1941.
[217] Ibidem, stuk dd 12-4-1942.
[218] Ibidem, *Bericht* van *Rüstungs Inspector Bergrat* Weber dd 15-9-1942.
[218a] Ibidem, schrijven van de *Reichswirtschaftsminister* dd 14-3-1942.
[219] Ibidem, schrijven van Bruch aan dr. Heinemann dd 7-7-1942 doorgestuurd aan Fischböck.
[220] Ibidem, nota van dr. Dietrich dd 6-10-1942.
[221] Ibidem, schrijven van Dols dd 6-10-1942.
[222] Ibidem, schrijven dd 17-12-1942.
[223] Ibidem, *Vermerk* opgesteld door Von der Wense dd 19-10-1942.
[224] Ibidem, schrijven dd 26-10-1942.
[225] Ibidem, schrijven dd 16-12-1942.
[226] Ibidem, schrijven dd 17-12-1942, eveneens aan Bruch.
[227] Ibidem, schrijven dd 10-4-1943.
[228] Ibidem, schrijven dd 12-5-1943.
[229] Ibidem, schrijven dd 5-5-1943.
[230] Ibidem, schrijven van het CDK aan *E und L* dd 25-3-1943; van Schoenbeck aan het RBVVO dd 28-5, 18-8 en 9-9-1943, en aan de *Beauftragte des Reiches für die Kohle* dd 9-9-1943 + diverse antwoorden.
[231] Ibidem, schrijven van Stahl dd 25-9-1943.
[232] Ibidem, *D 50/6 - 2670 - Sch/Ha.*
[233] Ibidem, *D 50/6 - 467. FW/LDW. Sch/Ha.*
[234] Ibidem, schrijven van Dols dd 2-11-1942 waarin overzicht van extra toedeling voor zondagsarbeid + aantallen mijnwerkers.
[235] Vindplaats niet aangetekend.
[236] Idem. De regelingen voor mijnwerkers kwamen herhaaldelijk ter sprake in de besprekingen van Louwes met Grote en Von der Wense. (COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469.)
[237] *E und L*, Port. 15, omslag IV. *Bericht* van *E und L* voor Fischböck met bijlagen.
[238] Ibidem.
[239] *E und L*, Port. 44, omslag I, schrijven dd 24-11-1941; vgl. Port. 24, omslag IV, map a, schrijven dd 1-9-1943 aan het *REM.*
[240] *E und L*, Port. 24, omslag IV, map b, schrijven van de *Chef Intendant* dd 28-3-1942 met bijlage.
[241] *E und L*, Port. 23, omslag IV, map a, schrijven dd 24-9-1942.
[242] *E und L*, Port. 24, omslag IV, map b, stukken dd 28-5 en 28-9-1943 met bijliggende lijsten.
[243] Ibidem, map a, schrijven dd 1-9-1943 aan het *REM.*
[244] *E und L*, Port. 14, omslag I, schrijven *V.P. 13149/5/4/2.*
[245] Ibidem, schrijven dd 21-10-1943.
[246] Ibidem, schrijven dd 21-2-1944 aan de *Reichsmarschall*; Port. 15, omslag IV, *Bericht* van Schoenbeck dd 28-1-1944.
[247] *E und L*, Port. 21, omslag V, map a en Port. 14, omslag IV, map a.
[248] *E und L*, Port. 21, omslag V, map a, schrijven dd 25-10-1943.
[249] *E und L*, Port. 23, omslag IIId; Port 15, omslag III, *Bericht* van Schoenbeck dd 28-1-1944 en COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, bespreking dd 13-10-1942.
[250] *E und L*, Port. 21, omslag IV.
[251] *E und L*, Port. 13, omslag II, schrijven van het *REM* dd 27-8-1941.
[252] ARA, CDK, A2683.

Voetnoten bij bladzijde 224-231

[253] Tramm, ... aanstaande en jonge moeders, p. 15.
[254] Gesprek met Dols dd 10-3-1980.
[256] Berichten, no 1 (februari 1944), p. 4.
[257] *E und L*, Port. 23, omslag IIb, diverse stukken.
[258] *E und L*, Port. 15, omslag II, map a, schrijven aan de Visserijcentrale dd 16-9-1942.
[259] Zie voetnoot 257, schrijven van Schoenbeck aan Dols dd 13-5-1943.
[260] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, diverse besprekingen (o.a. stuk 31, 32 en 33); *E und L*, Port. 15, omslag Ia, schrijven van de *Chef Intendant bei dem Wehrmachtsbefehlshaber in den Niederlanden* dd 8-7-1944.
[261] COA, Archief Dols, ordner Rants. + Distr. Ib, nota van Van Arcken voor Dols dd 10-7-1945.
[262] Blom, In de ban van goed en fout?, p. 22, voetnoot 40, waar verwezen wordt naar M.R. Marrus and R.O. Paxton, "The Nazis and The Jews in occupied Western Europe, 1940-1944".
[263] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 12, no 257, nota van de Afdeling bijzondere aangelegenheden van het RBVVO aan Louwes, dd 9-4-1942; Louwes, Mijn beleid, p. 15.
[264] COA, Archief Dols, ordner Oorlogsversl. Deel I, bespreking van Louwes met Grote dd 12-5-1942.
[265] *E und L*, Port. 13, omslag III, schrijven aan de Rijkscommissaris dd 8-4-1942.
[266] *E und L*, Port. 19, omslag I, map a.
[267] COA, Archief Dols, ordner Rants. + Distr. Ib, nota van Mulder dd 28-9-1943.
[268] *E und L*, Port. 19, omslag I, map a, schrijven dd 11-4-1944.
[269] *E und L*, Port. 13, omslag III, schrijven dd 18-5-1942.
[270] *E und L*, Port. 18, omslag II, schrijven dd 10-8-1943 met bijliggende stukken.
[271] *E und L*, Port. 14, omslag I, schrijven dd 28-9-1943, met verwijzing naar E.G. Schenk, Grundlagen und Vorschriften für die Regelung der Krankenernährung im Kriege, (Berlin 1942 4de druk).
[272] *E und L*, Port. 13, omslag IV, vergelijking van de Nederlandse en Duitse rantsoenen in gewone ziekenhuizen dd 1-3-1943.
[273] COA, Archief V.V., map 2, Verslag van de bespreking dd 5-5-1944.
[274] Hirschfeld, Mijn beleid, p. 14-23; de Jong, Het Koninkrijk, Deel 7, p. 649-683; Mulder, De Distributietechniek, p. 9. Sijes, De arbeidsinzet, p. 406-412.
[275] De Jong, Het Koninkrijk, Deel 7, p. 667; Van Randwijk, In de schaduw van gisteren, p. 254 en 255.
[276] *E und L*, Port. 13, omslag IV, *Rundschr. Nr. 6/1943* van de *Gen. Kom. zbV.* dd 19-2-1943 met bijlage over de technische uitwerking opgesteld door Von der Wense en Eftger.
[277] Ibidem, schrijven dd 29-3-1943 aan Eftger.
[278] De Jong, Het Koninkrijk, Deel 7, p. 592.
[279] Ibidem, p. 594; Hirschfeld, Mijn beleid, p. 13.
[280] Hirschfeld, Mijn beleid, p. 14; de Jong, Deel 7, p. 624 e.v.
[281] De Jong, Het Koninkrijk, Deel 7, p. 681.
[282] *E und L*, Port. 14, omslag I, schrijven van de *Gen. Kom. zbV., Hauptabteilung Soziale Verwaltung* dd 14-4-1944.
[283] COA, RBVVO, Ir. S.L. Louwes, doos 13, no 315, schrijven dd 15-3-1943.
[284] COA, Archief Dols, ordner Rants. + Distr. Ib, copieën van een notitie van het bureau aan Louwes en brieven van Hirschfeld dd 1-3-1943 en 8-3-1943.
[285] Hirschfeld, Mijn beleid, p. 13.
[286] *E und L*, Port. 13, omslag IV, schrijven van de *Beauftragte* voor Limburg aan de *Gen. Kom. zbV.* dd 5-4-1943.
[287] Hirschfeld, Mijn beleid, p. 18.
[288] De Jong, Het Koninkrijk, Deel 7, p. 652.
[289] Zie voetnoot 287.
[290] Louwes, Mijn beleid, p. 15.
[291] Hirschfeld, Mijn beleid, p. 18 t/m 23.
[292] Mulder, De distributietechniek, p. 7 en 9.
[293] *E und L*, Port. 14, omslag I, schrijven van de *Höhere SS und Polizeiführer, - Persönlicher Referent - Dr. B./H.* dd 27-4-1943.
[294] Ibidem, notitie dd 8-5-1943.
[295] Ibidem, schrijven *FW/Ldw. D 50/1 und 30/2 - 752 - Sch/Ha.*
[296] Gesprek met Dols dd 10-3-1980.

Deel III, Inleiding

[1] Zie bladzijde 4.
[2] Lucassen, Trienekens, Ten geleide, p. 184.
[3] COA, Archief Dols.
[4] Gesprek met Dols dd 10 mei 1976.
[5] Ibidem.
[6] Ibidem.
[7] Gesprek met Dols dd 15 september 1976.
[8] Zie bladzijde 73 en 74.
[9] Gesprek met Dols dd 15 september 1976.
[10] *E und L*, Port. 16, omslag IV, Rantsoenen in Nederland, Duitsland, België en Frankrijk, dd 7-3-1941.
Ibidem, Port. 21, omslag I, map a, Rantsoenen in Nederland, Duitsland, Noorwegen, België, maart 1941-mei 1944.

Hoofdstuk 9

[1] Verslagen en Mededelingen, Landbouw, 1939, no 2, 'Verslag over den Landbouw, 1938' p. 5, 'De Landbouwstatistiek'.
[2] Ibidem.
[3] Blijkens signatuur en opstelling van de vervaardigde statistiek.
[4] 'Toelichting op de Inventarisatie van Land- en Tuinbouw' voor de jaren 1937, 1940, 1941, 1944 en 1945 aanwezig op het CBS, Afdeling Landbouwstatistiek, te Voorburg.
[5] De Landbouw-crisiswetgeving, Deel III, p. 67-71.
[6] Vgl. Feuilletau de Bruyn, De economische verdediging, p. 52.
[7] Landbouwkundig Tijdschrift, jrg. 1940, p. 124. Bespreking van het 'Verslag over den Landbouw over 1938'.
[8] CBS, Afdeling Landbouwstatistiek, map 'Uitkomsten inventarisaties', conceptnota 'De organisatie van de Landbouwinventarisatie in Nederland', dd 11 februari 1948.
[9] Gesprek dd 9 februari 1977.
[10] Gesprek met P. ter Hofstede, Hoofd van de Afdeling planning en documentatie op het Ministerie van Landbouw, dd 10 december 1976; zie ook voetnoot 11.
[11] Idenburg, Overzicht van de werkzaamheden.
[12] Gesprek met H. Dijkstra, toenmalig medewerker van het BZ, dd 10 december 1976.
[13] ARA, Archief Directie van de Landbouw, Afdeling Akker- en Weidebouw, doos 482, correspondentie augustus 1940.
[14] Gesprekken met: G. Diepenhorst (Hoofd CCD), 27-1-1977; J.D. Dorst (PVC, Zeeland), 10-2-1977; H. Dijkstra (BZ), 10-12-1976; J.A.P. Franke (HBA), 9-2-1977; P. ter Hofstede (Ministerie van Landbouw), 10-12-1976; F.J.P. Kalfsterman (LEI), 27-1-1977; K. Lap (medewerker PVC, Utrecht), 2-1977; J.S. Keijser (PVC, Overijssel), 4-2-1977; J.W. Kooij (PVC, Gelderland), 9-2-1977; C.H.J. Maliepaard (Ministerie van Landbouw), 9-2-1977 en 28-3-1977; A.P. Minderhoud (PVC, Friesland), 16-2-1977 en 31-1-1978; H. Roetman (medewerker PVC, Overijssel), 10-2-1977; L. Veerman (CCD), 21-12-1976; R. Wichers (PVC, Drenthe), 15-2-1977 en 13-9-1977; dr. Van de Wiel (BZ), 4-3-1977; P. Wiersema (medewerker PVC, Groningen), 3-3-1977.
[15] Gesprek met A.P. Minderhoud, dd 16-2-1977.
[16] Berichten, no 7, augustus 1944, p. 7.
[17] ARA, Archief Directie van de Landbouw, Afdeling Akker- en Weidebouw, doos 458, correspondentie Ruiter, Veenstra, Von der Wense; zie met name concept-schrijven aan Von der Wense dd 26-1-1943 en kladschrijven van Veenstra dd 19-1-1943.
[18] Zie voetnoot 14, Minderhoud 16-2-1977.
[19] Gesprekken met J. Doggen op 24 februari en in juli 1977.
[20] Meerdere zegslieden.
[21] Gesprek met C.H.J. Maliepaard, dd 28-3-1977.
[21a] COA, Afdeling Documentatie, kist 4, Mappen 'Stand der gewassen 1905-1940' en 'Oogstberichten 1940-1948'.
[22] Verslagen en Mededelingen Landbouw, "Verslag over de Landbouw in Nederland over 1942 t/m 1945, p. 7 en 8;
Ibidem, 'Maand- en Jaaroverzicht van enige driemaal daagse waarnemingen te de Bilt', p. 180 en 181;
Landbouwgids, 1966, p. 416, 'Overzicht van zomers en winters'; Van Dobben, De phaenologische waarnemingen.
[23] Opbrengsten 1930/1939 uit CBS, Jaarcijfers en Verslagen en Mededelingen Landbouw, ook aanwezig in COA, Archief V.V., map 23B.
[24] Verslagen en Mededelingen Landbouw, 'Verslag over de Landbouw in Nederland over 1942 t/m 1945', p. 31.

[25] ARA, Archief Directie van de Landbouw, Afdeling Akker- en Weidebouw, doos 458, Schrijven met bijlage van Von der Wense aan Ruiter dd 14-1-1943.
[26] CBS, Statistische gegevens -- zuivel, p. 22.
[27] Ibidem en CBS, Statistisch Zakboek 1943, p. 29.
[28] CBS, Statistische gegevens -- zuivel; H.B. voor Zuivel --, Jaaroverzicht 1945; Berichten, no 5 (juli 1944), p. 3.
[29] Trienekens, De verplichte standaardisatie, p. 22.
[30] Ibidem, p. 26 e.v.
[31] Gesprek met L. Veerman dd 21-12-1976.
[32] ARA, Archief Directie van de Landbouw, Afdeling Akker- en Weidebouw, doos 355a, stuk K 7000 (A.S.) 2829-34-12-42.
[33] Zie voetnoot 14.
[34] Zie voetnoot 14.
[35] Zie voetnoot 14.
[36] Archief NCR, 188.6., circulaire 2/8.

Voetnoten bij bladzijde 260-282

[37] Inzake de veevoedervoorziening zie: Stehouder, Enkele beschouwingen; Van de Bremer, Overzicht van de veevoeder-distributie; verder het Archief van de Technische Commissie 1940 t/m 1943, en van de Afdeling Statistiek, beide onderdelen van het RBVVO-Archief.
[38] Zie COA, RBVVO, Afd. Dr.Ir. S.L. Louwes, doos 16, no 469, Bespreking met *Graf* Grote dd 6 december 1941; zie ook voetnoot 37.
[39] Inzake de voeding van het vee werd gebruik gemaakt van Leignes Bakhoven, Veevoeding en 't Hart, De Veevoedervoorziening.
[40] Zie COA, RBVVO, Afdeling Statistiek, no 4 en 7.
[41] Voedernormen.
[42] Zie bladzijde 293.
[43] De gegevens werden ter beschikking gesteld door Het Nederlandsche Rundveestamboek bij schrijven van Ir. K.P. Stapel, Hoofdinspecteur, dd 7 maart 1977, met wie op 8 en 16 maart 1977 over deze materie gesprekken plaatsvonden.
[44] Zie inzake het leveringssysteem blz. 163-166.
[45] Inzake de rundveestapel zie: Hoekstra, De bruikbaarheidsduur; Remmen, -- perinatale sterfte bij het rund; de Jong, Schets van de Nederlandse Landbouw, p. 62.
[47] Rijssenbeek, --- rundveehouderij na 1940, p. 77.
[48] Roelofs, De Friesche Rundveefokkerij.
[49] Gesprek 17 juni 1977.
[50] Zie voetnoot 14, R. Wichers.
[51] Ibidem, J.W. Kooy.
[52] De Jong, Schets van de Nederlandse Landbouw, p. 62.
[53] Hoekstra, De bruikbaarheidsduur, p. 485.
[54] Remmen, --- perinatale sterfte bij het rund, p. 9.
[55] Ibidem, p. 28-29.
[56] Koppejan/Sissingh, De mogelijkheden van de Nederlandse rundvleesproduktie.
[57] CBS, Jaarcijfers en Verslagen en Mededelingen, Landbouw.
[58] CBS, Jaarcijfers: 1937, p. 274; 1938, p. 278; 1943-1946, p. 143.
[59] Verslagen en Mededelingen, Landbouw, 1939, p. 262.
[60] COA, Archief V.V., no 23A, p. 22.
[61] Verslagen en Mededelingen, Landbouw, 1939, p. 222.
[62] Zie voetnoot 60.
[63] CBS, Jaarcijfers, 1943-1946, p. 143.
[64] COA, Archief V.V., no 5, 'Import-Export-Verbruik D.W.'.
[65] Zie voetnoot 60.
[66] COA, Archief V.V., no 18.
[67] Zie blz. 164.
[68] De Jong, Schets van de Nederlandse Landbouw, p. 62.
[69] Hoekstra, De bruikbaarheidsduur.
[70] Zie Tabel XVI, blz. 256.
[71] Horn, Het aanbod van varkens, p. 3.
[72] Dommerhold/Grashuis, Het varken, p. 439.
[73] Zie bovenstaande literatuur (voetnoten 71 en 72).
[74] Zwart, 'De voortplanting' in Dommerhold/Grashuis, Het varken, p. 115.
[75] Horn, Het aanbod van varkens, p. 6.
[76] Verslagen en Mededelingen, Landbouw 1942 t/m 1945, 'Verslag over de Landbouw in Nederland', p. 51.
[77] Zie voetnoot 37.
[78] Gesprek dd 9 mei 1977.
[79] Als bron werd vermeld het Centraal Veevoeder Instituut in Leersum (professor Hirschfeld).
[79a] Gesprek dd 9 mei 1977.
[80] Gesprek Jansen Venneboer dd 9 mei 1977.
[81] Horn, Het aanbod van varkens, p. 4.
[82] Inzake de correlatie tussen leeftijd en slachtgewicht zie: Horn, Het aanbod van varkens, p. 7, figuur 5 'Globale voorstelling van het verloop van het gewicht van een varken in de tijd'.
[83] COA, Archief V.V., no 23b, p. 21.
[84] Ibidem, p. 22.
[85] CBS, Jaarcijfers; 1938, p. 278; 1943-1946, p. 143-144.
[86] Zie voetnoot 83.
[87] Verslagen en Mededelingen, Landbouw, 1939, 'Verslag over de Landbouw in Nederland 1938', p. 61.
[88] Zie voetnoot 83.
[89] CBS, Jaarcijfers, 1943-1946, p. 144.
[90] Zie voetnoot 84.
[91] Zie voetnoot 64.
[92] Ibidem.
[93] Louwes, De voedselvoorziening, p. 618.
[94] Ter algemene oriëntatie op de schapenteelt werd gebruik gemaakt van Bats, Schapenfokkerij en Lantinga, Schapenteelt.
[95] Ibidem.
[96] Bats, Schapenfokkerij, p. 75.
[97] CBS, Jaarcijfers, 1943-1946, p. 149.
[98] Bats, Schapenfokkerij, p. 13.
[99] Zie voetnoot 84.
[100] CBS, Jaarcijfers, 1943-1946, p. 143.
[101] Verhoeven, De geit. Zie ook voetnoot 14, Wichers en COA, Archief Dols, no 27.
[102] CBS, Afdeling Landbouwstatistiek, map 'Uitkomsten inventarisaties'.
[103] COA, Archief V.V., no 23A.
[104] Verhoeven, De Geit.
[105] Zie voetnoot 103.

Hoofdstuk 10

[1] Vgl. Kooy Lzn, Over doelmatige veevoederingring, p. 94.
[2] 't Hart, De veevoedervoorziening.
[3] CBS, Jaarcijfers, 1943-1946, p. 118.
[4] Ibidem, p. 136.
[5] ARA, Archief Directie van de Landbouw, Afdeling AZ, doos 12. De nota is waarschijnlijk opgesteld door M.L. 't Hart.
[6] Van Riemsdijk/'t Hart, Welke opbrengst van gras-, p. 645.
[7] 't Hart/de Vries, Grassland (1949).
[8] Normenlijst 1954.
[9] Van Riemsdijk/'t Hart, p. 648.
[10] Gesprek, in september 1977.
[11] 't Hart, De veevoedervoorziening, p. 3.
[12] Zie Normenlijst 1954.
[13] COA, Afdeling Documentatie, kist 44, map 'Oogstberichten 1940 t/m 1948' en 'Stand der gewassen 1905-1940'.
[14] CBS, Jaarcijfers, 1943-1946, p. 127.
[15] Zie voetnoot 13.
[16] Gesprek met Boer Iwema, 17-6-1977.
[17] COA, Archief VV, no 5 'Import-Export-Verbruik D.W.'.
[18] 't Hart, De veevoedervoorziening, p. 9.
[19] Zie voetnoot 13.
[20] Stehouwer, Enkele beschouwingen, p. 503.
[21] ARA, Archief Directie van de Landbouw, Afdeling AZ, Nota 'De voedselvoorziening van het vee in het seizoen 1942-1943', dd april 1942.
[22] Zie voetnoot 18.
[23] COA, Archief Dols, Ordner 'Voedselbalansen 1942-1945', 'Balansen 1-9-1940 - 1-9-1941'.
[24] COA, Archief V.V., Nota HBA 'Produktie en verbruik van consumptie- en fabrieksaardappelen'.
[25] CBS, Jaarcijfers, 1943-1946, p. 140.
[26] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 17, no 475 'Productie en verbruiksbalansen', (sept. 1940-sept. 1943).
[27] COA, Archief Dols, Ordner 'Voedselbalansen', Concept Voedselbalansen, oogst 1943, dd 15 oktober 1943.
[28] Stehouwer, Enkele beschouwingen, p. 504.
[29] Vgl. Tabel XL.
[30] Zie voetnoot 13.
[31] Zie voetnoot 28.
[32] 't Hart, De veevoedervoorziening, p. 12.
[33] Zie voetnoot 21, p. 4.
[34] CBS, Afdeling Landbouwstatistiek, map 'Uitkomsten inventarisatie'; zie ook CBS, Jaarcijfers, 1943-1946, p. 127.
[35] Zie voetnoot 17.
[36] 't Hart, De veevoedervoorziening, p. 12.
[37] Zie voetnoot 34.
[38] COA, Archief V.V., no 4, 'De voedselvoorziening van het rundvee in de jaren 1939-1944 en de productie die hiermee theoretisch mogelijk was'.
[39] Normenlijst 1954.
[40] CBS, Statistische gegevens -- zuivel, p. 6.
[41] COA, Archief Dols, Ordner Voedselbalansen, *'Versorgungsbilanzen für das Wirtschaftsjahr für das Wirtschaftsjahr 1942-1943'*, per 28-11-1942, dd 21-1-1943.
[42] Zie bladzijde 351.
[43] Van de Bremer, Overzicht van de veevoederdistributie, p. 24.
[44] Stehouwer, Enkele beschouwingen, zie ook voetnoot 21.
[45] Voor verwerkte hoeveelheden, zie Tabel XXXIX.
[46] Normenlijst 1954.
[47] Zie voetnoot 44.
[48] 't Hart, De veevoedervoorziening, Stehouwer, Enkele beschouwingen.
[49] Zie voetnoot 26.
[50] COA, Archief VV, no 27 'Stukken betreffende het gebruik van afvallen, 1943-1945'. Hierna o.a. 'Jaarverslag over 1943, betreffende het toezicht op de uitvoering van de afvalbesluiten 1940 I en II'.
[51] Van de Bremer, Overzicht van de veevoederdistributie, p. 20.
[52] Gesprek met Dols dd 10 mei 1976.
[53] Louwes, De voedselvoorziening, p. 625.
[54] Zie voetnoot 52.
[55] Zie voetnoot 26.
[56] Louwes, De voedselvoorziening, p. 613.
[57] COA, Archief Dols, Technische Commissie, Ordner Ib, Bijlage bij vergadering dd 8 oktober 1943 'De veevoederpositie in het distributiejaar 1943/1944'; vgl. verder COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 17, no 473, 'Productie en verbruik van eenige belangrijke voedingsmiddelen in oorlogstijd'.
[58] Zie voetnoot 51.
[59] Louwes, De voedselvoorziening, p. 615.
[60] Berichten, no 3 (mei 1944), p. 2.
[61] Van de Bremer, Overzicht van de veevoederdistributie, p. 24.
[62] Ibidem: inlegvel: 'Het krachtvoederverbruik voor-, gedurende- en na de oorlog'.
[63] Van de Bremer, Overzicht van de veevoederdistributie, p. 12. Zie ook COA, Archief Dols, Technische Commissie 1940-1943, Ordner Ib.
[64] Mededelingen S. Boer Iwema, dd 17 juni 1977.
[65] Vgl. CBS, Jaarcijfers, 1943-1946, p. 142.
[66] Reestman/van Dobben, Is wijziging --- gewenscht.
[67] Gesprek dd 21 november 1977.
[68] COA, Archief V.V., no 49, HBA, S.6458 dd 7-1-1950, Zie ook Louwes, De voedselvoorziening, p. 613 en diverse balansen.
[69] Zie bijlage 12.
[70] COA, Archief Dols, Ordner 'Voedselbalansen 1942-1954', 'Balansen 1-9-1940 - 1-9-1941'.
[71] Gesprek dd 31-1-1978.
[72] COA, Archief Dols, Ordner 'Voedselbalansen 1942-1945', *'Die Lebensmittelversorgung*

Voetnoten bij bladzijde 305-315

Hollands bis zum Ende des 2. Kriegswirtschaftsjahres 1940/41, Berlin, Anfang März 1941'.
[73] Berichten, no 7 (augustus 1944), p. 6.
[74] Louwes, De voedselvoorziening, p. 613 en 614.
[75] CBS, Afdeling Landbouwstatistiek, Ordner 'Uitkomsten van de tellingen', (zie ook Bijlage 4).
[76] Ibidem.
[77] Horn, Het aanbod van varkens, p. 7.
[78] Zie Tabel XVI.
[79] Agrarische Winkler Prins.
[80] Zie voetnoot 77.
[81] 't Hart, De veevoedervoorziening, p. 13.
[82] ARA, Archief Directie van de Landbouw, Afdeling Akker- en Weidebouw, doos 551, nota van afd. IV, dd 22-12-1943.

Hoofdstuk 11

[1] FAO, Food Composition Tables for International Use, (FAO Nutrional Studies No. 3) 1949.
[2] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 17, no 475, 'Productie- en verbruiksbalansen 15-5-1940 tot ---' (september 1943).
[3] COA, Archief V.V., map 31, 'Productie en verbruik van granen in Oorlogstijd' en 'Productie en verbruik van Peulvruchten in Oorlogstijd', ook afgedrukt in Louwes, De voedselvoorziening, p. 613 en 614.
[4] Gesprek met Dols dd 10-5-1976.
[5] Zie o.a. CAO, Archief V.V., map 18, 'Ha-balansen met daarbij behorende correspondentie, 1942-1944'.
[6] COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 17, no 473, Nota van het HBA 'Produktie en verbruik van eenige belangrijke voedingsmiddelen in oorlogstijd'.
[7] Ibidem.
[8] Ibidem.
[9] Ibidem.
[10] COA, Archief Dols, ordner Voedselbalansen, 1942-1945, 'Concept-voedselbalansen Oogst 1943 dd 5 mei'.
[11] Gepubliceerd door het CBS (Jaarcijfers, 1943-1946, p. 142).
[12] COA, Archief Dols, ordner Voedselbalansen, 1942-1945.
[13] Ibidem.
[14] Verslagen en Mededelingen, Landbouw, 1940.
[15] Verslagen en Mededelingen, Landbouw, 1939, no. 2 'Verslag over de landbouw' 1938, p. 5, 'De Landbouwstatistiek'.
[16] Vgl. CBS, Statistisch Zakboek 1943, p. 29.
[17] CBS, Afdeling Landbouwstatistiek, 'Richtlijnen voor de landbouwinventarisaties' aldaar nog aanwezig voor de jaren 1937, 1940, 1941, 1944 en 1945.
[18] Ibidem, map 'Uitkomsten inventarisaties'.
[19] COA, Archief V.V., no 23A, 'Gegevens betr. Akkerbouw- Veehouderij en veevoederdistributie, febr. 1943'.
[20] Zie voetnoot 12.
[21] Den Hartog, Nieuwe Voedingsleer, p. 250.
[22] CBS, Jaarcijfers, 1943-1946, p. 142.
[23] COA, Archief V.V., no 31, 'Productie en verbruik consumptie en fabrieksaardappelen, oogst 1941, 1942 en 1943' dd 5-3-1946.
[24] Agrarische Winkler Prins (Aardappelmeel).
[25] Ibidem.
[26] COA, Archief V.V., map no 17, 'Stukken betreffende ha-waarden, 1942/43'.
[27] COA, Afdeling Documentatie, Kist 4, map Oogstberichten 1940 t/m 1948, 'Stand der gewassen op 14 September 1942'.
[28] Zie voetnoot 12.
[29] Verwijzing naar vindplaatsen betreffende cijfermatige gegevens treft men aan onder Tabel LV.
[30] Zie voetnoot 27, 'Stand der gewassen op 15 mei 1944'.
[31] Ibidem.
[32] Berichten, no 4 (juni 1944), p. 5.
[33] Zie voetnoot 2.
[34] COA, Stadoc, kist 11, no 4, 'Aflevering melk aan fabrieken van 1939 t/m 12 augustus 1944'.
[35] COA, Archief Dols, ordner Voedselbalansen 1942-1945, *'Endgültige Versorgungsbilanz von Molkereiprodukten, Margarine, Fetten und Oelen, Mai 1944'*.
[36] Voedernormen, 1949.
[37] COA, Archief Dols, ordner Voedselbalansen 1942-1945, *'Fleischbilanz 1 Dezember 1942 - 1 Dezember 1943'*.
[38] Vgl. bladzijde 34.
[39] CBS, -- Kroniek der oorlogsjaren, p. 100; zie ook voetnoot 19, p. 28.
[40] COA, Archief V.V., no 18, 'Ha-waarden'.
[41] Zie voetnoot 39.
[42] Berichten, no 1 (februari 1944), p. 3.
[43] COA, Archief V.V., no 5, 'Import, Export - Verbruik D.W. Mei 1940 - Sept. '44'.
[44] Van de Wiel
[45] Berichten, no 5 (juli 1944), p. 5.
[46] Zie voetnoot 42 en 45.
[47] Op basis van CBS, Jaarcijfers, 1943-1946, p. 145, tabel 28 en 29 (produktie en consumptie van slachtvetten) vergeleken met p. 144 aldaar (opgave van slachtingen).
[48] COA, Archief V.V., map no 20, 'Berekening van het in Nederland geproduceerde en geconsumeerde zichtbare vet uit slachtdieren en onzichtbaar vet (chemisch vet) uit vleesch. Tijdvak 1 januari 1933 - 24 juni 1944'.
[49] De Jong, Het Koninkrijk, Deel 7, p. 154, waar wordt verwezen naar A. Ouwehand, De Nederlandse zeevisserij gedurende de tweede wereldoorlog, scriptie voor de Economische Hogeschool te Rotterdam 1971.
[50] CBS, -- Kroniek der oorlogsjaren, p. 112.
[51] Zie bladzijde 176; zie ook voetnoot 49.
[52] Zie voetnoot 50.

Voetnoten bij bladzijde 361-377

Hoofdstuk 12

[1] Vgl. CBS, -- Kroniek der oorlogsjaren, p. 233.
[2] Gesprekken met Dols.
[3] Den Hartog, Nieuwe voedingsleer, p. 79, Tabel 7, mert kleine correctie van J. Hautvast.
[4] COA, Archief Dols, ordner Rants. + Distr. II; gesprekken met Dols.
[5] Gegevens uit: Den Hartog, Nieuwe Voedingsleer, p. 16, Tabel 1; ARA, Archief van het Coll. v. Reg. Comm., Inv. no 8, doss. 2604, Nota no 188, 'Rapport inz. het voedingsvraagstuk in Nederland'; Ministerie van L. en V., Consumptie van voedingsmiddelen 1970 t/m 1975. Zie ook Reith/Gorter, --- Voedingsenquêtes.
[6] FAO, Second World Food Survey, p. 51.
[7] *E und L*, Port. 17, omslag I, schrijven dd 23-3-1942.
[8] Zie bladzijde 206 e.v.
[9] CBS, --- Kroniek der oorlogsjaren, p. 300 e.v.
[10] Ibidem, p. 283-296 en 262-266.
[11] Zie voetnoot 12, verwezen wordt naar 'Enquête CBS - 598'.
[11a] Pruijt, De Prijsbeheersingspolitiek, p. 254-258.
[12] (Pols-)commissie, Rapport, Deel I en IA.
[13] Ibidem, Deel I, p. 1.
[14] Ibidem, p. 2.
[15] Zie Lijst van geciteerde literatuur.
[16] (Pols-)Commissie, Rapport, Deel I, p. 3.
[17] Ibidem, Deel IA, p. 107.
[18] Ibidem, Deel I, p. 6.
[19] Ibidem, p. 5.
[20] Ibidem, p. 7.
[21] Ibidem, p. Deel Ia, p. 10.
[22] Malnutrition and Starvation, Part I, p. 63.
[23] (Pols-)Commissie, Rapport, Deel IA, p. 43 t/m 102.
[24] Ibidem, Deel I, p. 3.
[25] Gesprek dd 9-1-1984.
[26] Malnutrition and Starvation, Part I, p. 63 e.v., Part II, p. 212.
[27] Ibidem, Part II, p. 66.
[28] Vgl. (Pols-)Commissie, Rapport, Deel IA, p. 14 t/m 21, met de waarden in de Tabellen LX en LXI voor varkensvlees, kaas, taptemelk en bonen.
[29] Zie bladzijde 363.
[30] (Pols-)Commissie, Rapport, Deel IA, p. 43 t/m 102, 'Staten met individuele gegevens'.
[31] Ibidem, Deel I, p. 59-75, 'Het verband tussen voeding en inkomen'.
[32] Ibidem, Deel I, p. 20.
[33] Ibidem, p. 21.
[34] Dols/van Arcken, De voedselvoorziening, p. 201.
[35] Ibidem, p. 199.
[36] Den Hartog, Nieuwe Voedingsleer, p. 18 en 19.
[37] Ibidem, p. 133 (gem. consumptie per hoofd 1936/38), te vergelijken met de rantsoenen.
[38] Den Hartog, Nieuwe Voedingsleer, p. 202 e.v.
[39] Ibidem, p. 205.
[40] Ibidem, p. 210.
[41] Dols/van Arcken, De voedselvoorziening, p. 197.
[42] Ibidem.
[43] Malnutrition and Starvation, Part I, p. 67.
[44] Vgl. Den Hartog, Nieuwe Voedingsleer, p. 79-80 'Aanbevolen hoeveelheden --- (mannen en vrouwen)' met de rantsoenen, zie voetnoot 37. Zie ook *E und L*, Port. 16, omslag IV, schrijven Dols dd november 1943 met als Bijlage *'Errechneter Verbrach an Nahrungsmitteln der Niederländischen Bevölkerung in Kg und Kalorien vierwöchentlich'*.
[45] Van Randwijk, In de schaduw van gisteren, p. 146, 254 en 255.
[46] Louwes, De voedselvoorziening, p. 640.
[47] Terlouw, -- Puttershoek, p. 60.
[48] COA, Archief Dols, ordner Rants. + Distr. Ib, 'Minimumeisch voor granen, peulvruchten en oliehoudende zaden'.
[49] Zie bladzijde 45.
[50] Louwes, De Voedselvoorziening, p. 640.
[51] Rüter, Rijden en staken.
[52] Zie o.a. Louwes, Mijn beleid, p. 17.
[53] Zie baldzijde 141.
[54] Rüter, Rijden en staken, p. 406.
[55] Mededeling ir. H.J.K. van den Berg, Afdeling Statistiek en Documentatie van het Ministerie van Landbouw en Visserij.
[56] COA, Privé Archief Louwes, doos 39, no 150 'Verdediging Ir. S. L. Louwes', hierin 'Verslag v.d. bespreking met de heer Dr.Ir. S. L. Louwes op 11 maart 1948' van prof. Rüter; zie voor gebrek aan dorscapaciteit p. 9.
[57] Louwes, De Voedselvoorziening, p. 641.
[58] Ibidem.
[59] Ibidem
[59a] Rüter, Rijden en staken, p. 391.
[60] COA, Privé Archief Louwes, doos 39, no 150 'Verdediging Ir. S. L. Louwes', Bijlage K, 'De noodzakelijke aanvoer van levensmiddelen uit de noordelijke provincies naar West-Nederland en de daartoe benodigde scheepsruimte', (vertaling van nota d.d. 5 november 1944 aan Von der Wense); Vgl. inzake 'voor enige weken meer' voetnoot 61.
[61] Zie voetnoot 60, bijliggend stuk 'Hfd. B' dd 19-9-1945.
[62] Rüter, Rijden en staken, p. 394; Louwes, Mijn beleid, p. 18 en 19.
[63] Zie voetnoot 56, p. 7.
[64] Ibidem.
[65] Rüter, Rijden en staken, p. 396.
[66] Ibidem, p. 399.
[67] Zie Bijlage 9, grafiek 5.
[68] Diverse gesprekken; CBS -- Kroniek, p. 247.
[69] Rüter, Rijden en staken, p. 399.
[70] Ibidem, p. 400.
[71] Ibidem, p. 404 en 405.

[72] Gesprek met Dols dd 10-5-1976.
[73] Rüter, Rijden en staken, p. 402.
[74] Archief van het RBVVO, Afdeling A, 1040-1945, Inv. no 192, nota 'Roode-Kruis-Distributie Januari 1945', dd 27-12-1944.
[75] Ibidem, schrijven van het Aan- en Verkoopbureau van Akkerbouwproducten dd 8-1-1945.
[76] Ibidem, diverse stukken.
[77] Ibidem, schrijven Ag 446 dd 21-3-1945.
[78] Ibidem.
[79] Zie voetnoot 76.
[80] Zie voetnoot 74, 'Bespreking betr. de Roode Kruis-import dd 23 jan. 1945'.
[81] Zie het bovengenoemde inventarisnummer en COA 'Privé' Archief Louwes, doos 39, no 150, 'Verdediging Ir. S.L. Louwes' Bijlage O, 'Kort overzicht over de Roode Kruis verdeling 1945 in West-Nederland'.
[82] Rüter, Rijden en staken, p. 21.
[83] Louwes, De voedselvoorziening, p. 624
[84] Ibidem, p. 642
[85] Zie Bijlage 14.
[86] Ibidem.
[87] Louwes, Mijn beleid, p. 20; Dols/van Arcken, De voedselvoorziening, p. 203; Van der Zee, De Hongerwinter, p. 188.
[88] Louwes, De voedselvoorziening, p. 642.
[89] Ibidem, p. 644.
[90] Zie Bijlage 9, grafiek 5.
[91] Zie Bladzijde 385 en 386.
[92] Van Randwijk, Hongertochten, p. 655; Kruyer, Sociale desorganisatie, p. 161-162.
[93] Zie bladzijde 119 en aldaar noot 56 en 57.
[94] Louwes, Mijn beleid, p. 17A
[95] COA, RBVVO, Afdeling hr. S.L. Louwes, doos 18, no 478A, verslag van de vergadering dd 13-2-1945.
[96] Boerema, Medische Ervaringen, p. 402.
[97] Malnutrition and starvation, Part II, Appendise 17.
[98] Ibidem, p. 75 en 87.
[99] Neuman, Arthur Seyss-Inquart, p. 338 en 339.
[100] Ibidem, p. 351 en 352.
[101] Ibidem, p. 353.
[103] De rede bevindt zich in COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 14, no 413.
[104] Zie bladzijde 16.
[105] Zie bladzijde 105, zie ook voetnoot 106.
[106] Gesprek met Dols dd 10-5-1976; Louwes, Mijn beleid, p. 17; Van Baarle, Slag om B2, p. 11.
[107] Gesprek met Dols dd 29-3-1979.
[108] Louwes, Mijn beleid, bijlage P, schrijven van Graf Mörner van het Zweedse Rode Kruis, dd 11-5-1945; COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 44, no 434, schrijven van *Maj. Gen.* A. Galloway, *Acting Chief of Staff, Main Headquaters: 21 Army Group B.L.A.* dd 23-5-1945.
[109] Gesprek met Dols dd 10-5-1976; Louwes, Mijn beleid, p. 20.
[110] Louwes, De voedselvoorziening, p. 644.
[111] Zie voetnoot 56, p. 1.
[112] Deze beschouwing is gebaseerd op: World Health Organization, Prevention and treatment, Par. 2.2. *'Varieties of starvation and severe malnutrition'*, p. 18 t/m 20.
[113] Ibidem, p. 26 en 27, Par. 2.3.5. *'Mortality'*.
[114] Zie o.a. Boerema, Medische Ervaringen, p. 18, 97, 266 en 289. (In verband met de talrijke aanhalingen is er vanaf gezien telkenmale de schrijvers en titels der hoofdstukken te noemen.)
[115] Verslagen en Mededelingen, Volksgezondheid, 1947, p. 347.
[116] Ibidem, 1947, p. 347.
[117] Boerema, Medische Ervaringen, p. 97, 281 en 293.
[118] Ibidem, p. 284 en 285.
[119] Ibidem, b.v. P. 103, 141 en 264 te vergelijken met p. 287; Vgl. ook protestschrijven van Louwes, dd 27-10-1943, zie Bijlage 1.
[120] Boerema, Medische Ervaringen, p. 259, 262, 426, 432 en 458.
[121] Ibidem, p. 458.
[122] Ibidem, B. van Vliet, 'De Tuberculose', 1946, p. 216.
[124] Boerema, Medische Ervaringen, p. 260, 261, 368 en 380.
[125] Ibidem, p. 43-63.
[126] Ibidem, p. 61.
[127] Ibidem, p. 75- 89.
[128] Ibidem, p. 75-89.
[128] Ibidem, p. 74.
[129] Ibidem, p. 75 e.v.
[130] Ibidem, p. 74.
[131] Ibidem, p. 76 en 264.
[132] Ibidem, p. 81.
[133] Ibidem, p. 84.
[134] Ibidem, p. 92.
[135] Ibidem, p. 275.
[136] Ibidem, p. 227.
[137] Ibidem, p. 116 en 117.
[138] Ibidem, p. 267 en 268.
[139] Ibidem, p. 127 en 393.
[140] Ibidem, p. 124, 140-144, 265, 457 en 470.
[141] Voor een algemene toelichting op de hygiënische omstandigheden zie men: Banning, De Volksgezondheid en Boerema, Medische Ervaringen, p. 11-16.
[142] CBS, -- Kroniek der oorlogsjaren, p. 259 en 260.
[143] Mededeling van dr. P.D. 't Hart.
[144] Boerema, Medische Ervaringen, p. 162.
[145] Ibidem; vrij uitvoerig in deze schrijft prof. dr. J. J. Zoon, De huid- en geslachtsziekten in oorlogstijd, p. 467-471.
[146] Ibidem, p. 62, 259, 260, 289, 291, 435 en 457; zie ook Verslagen en Mededelingen, Volksgezondheid, 1945, p. 847 en 1946, p. 157.
[147] Zie voetnoot 146, Verslagen en Mededelingen, Volksgezondheid.
[148] Boerema, Medische Ervaringen, p. 106-109.

Voetnoten bij bladzijde 390-408

149 Vgl. Louwes, De voedselvoorziening, p. 628, foto van een clandestiene slachterij; COA, RBVVO, Afdeling Ir. S. L. Louwes, doos 12, no 270, rapport van de CCCD (Diepenhorst) aan Louwes, dd 16-8-1943.
150 Verslagen en Mededelingen, Volksgezondheid, 1945, p. 756.
151 Boerema, Medische Ervaringen, p. 110.
152 CBS, -- Kroniek der oorlogsjaren, p. 242; Verslagen en Mededelingen, Volksgezondheid, 1943, p. 703-705.
153 Boerema, Medische ervaringen, p. 93 en 457.
154 Ibidem, p. 270.
155 Ibidem, p. 164, 425 en 435; Banning, De Volksgezondheid, p. 333-336.
156 Boerema, Medische ervaringen, p. 473.
157 Ibidem, p. 435.
158 Verslagen en Mededelingen, Volksgezondheid, 1945, p. 827.
159 Voornamelijk gebaseerd op: Verslagen en Mededelingen, Volksgezondheid, 1945, 'Verslag over het jaar 1942 van de Geneeskundig Hoofdinspecteur van de Volksgezondheid'; Idem, 1946, 'Verslag over het jaar 1943'; Banning, De Volksgezondheid, p. 337-341.
160 Zie ook Boerema, Medische Ervaringen, p. 14.
161 Ibidem, p. 124.
162 Verslagen en Mededelingen, Volksgezondheid, 1945, p. 233.
163 Ibidem, p. 202.
164 Boerema, Medische Ervaringen, p. 156.
165 Ibidem, p. 307-319, (P. A. van Luijt, 'Bedrijfshygiëne en Beroepsziekten').
166 Ibidem, p. 169.
167 Ibidem, p. 84, 100, 101, 294, 426 en 427.
168 Verslagen en Mededelingen, Volksgezondheid, 1945, p. 839.
169 Boerema, Medische Ervaringen, p. 131-157 (A. J. M. Holmer, 'Verloskunde en vrouwenziekten').
170 Ibidem, p. 153.
171 Ibidem, p. 435.
172 Ibidem, p. 433 en 434.
173 Ibidem, p. 438.
174 Verslagen en Medelingen, Volksgezondheid, 1946, p. 218.
175 Ibidem, p. 114.
176 Boerema, Medische Ervaringen, p. 104 en 470.
177 Ibidem, p. 104.
178 Ibidem, p. 100-103.
179 Ibidem, p. 162, 171, 475 en 476.
180 Ibidem, p. 92-96 en p. 434.
181 Ibidem, p. 414.
182 Ibidem, p. 434; vgl. de stijging van het aantal gevallen in Tabel XXXVI met de stijging van de sterfte in Tabel LXIX.
183 CBS, Zestig Jaren Statistiek, p. 13.
184 Malnutrition and Starvation, Part I en II.
185 Zie o.a. Boerema, Medische Ervaringen, p. 34 e.v.; CBS, -- Kroniek der oorlogsjaren, p. 323; Dols/van Arcken, De voedselvoorziening, p. 205 en 206; zie Tabellen LXXII en LXXIII.
186 Onderzoek -- toestanden in het Westen, Groep 2, Tabellen 2, 7, 11, 15 en 17 t/m 20.
187 Ibidem, p. 6.
188 Boerema, Medische Ervaringen, 406, Tabel 51.
189 Banning, De Volksgezondheid, p. 332 en 333.
190 Boerema, Medische Ervaringen, p. 367.
191 Ibidem, p. 156 en 266; Malnutrition and Starvation, Part I, p. 78 en 165; Zie ook: Scholte, De gevolgen, p. 123.
192 Malnutrition and Starvation, Part I, p. 77 en 165.
193 Boerema, Medische Ervaringen, p. 233 e.v.
195 Malnutrition and Starvation, Part I, p. 160.
196 Ibidem, p. 21 en 22.
197 Ibidem, p. 77.
198 Ibidem, p. 152.
199 Ibidem, p. 77.
200 Malnutrition and Starvation, Part II, p. 78 en 79.
201 Ibidem, Part I, p. 22, 93, 149 en 156.
202 Ibidem, Part I, p. 84.
203 Boerema, Medische Ervaringen, p. 321-409, (M. G. Neurdenburg, 'Algemene statistiek der mortaliteit en der morbiditeit').
204 Malnutrition and Starvation, Part I, p. 183 en 184; CBS, Zestig Jaren Statistiek, p. 14.
205 Zie bladzijde 373.
206 Boerema, Medische Ervaringen, p. 324.
207 Ibidem, p. 405.
208 Ibidem, p. 324.
209 Ibidem, p. 395.
210 Ibidem, p. 380, Tabel 32.
211 Ibidem, p. 233.
212 Ibidem, p. 399, Tabel 46.
213 Ibidem, p. 405.
214 Malnutrition ans Starvation, Part. II, p. 72.
215 Boerema, Medische Ervaringen, p. 387.
216 Ibidem, p. 401.
217 Ibidem, p. 399, Tabel 46.
218 Ibidem, p. 400.
219 Stein e.a. Famine, p. 187; Zie ook: Gorter, De catastrophe, p. 74.
220 CBS, Zestig Jaren Statistiek, p. 14.
221 Boerema, Medische Ervaringen, p. 384.
222 Stein e.a., Famine, p. 83.
223 CBS, —.
224 CBS, Zestig Jaren Statistiek, p. 14.
225 Stein e.a. Famine, p. 83.
226 Ibidem, p. VII en p. 229-236.
227 Malnutrition and Starvation, Part I, p. 77.
228 Keys e.a., Experimental starvation, p. 13; zie ook Boerema, Medische Ervaringen, p. 236; Malnutrition and Starvation, p. 87.
229 Keys e.a., Experimental starvation, p. 7.
230 Malnutrition and Starvation, Part I, p. 48.

Conclusie

231 Treub, Oorlogstijd, p. 76 e.v.; Van Esveld, Treub, p. 111 e.v.
232 Van Esveld, p. 123.
233 Ritter Jr, de Donkere Poort, Tweede Deel, p. 27 e.v.
234 De Universele verklaring van de rechten van de mens, Artikel 23.
235 COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 13, no 358.
236 Zie bladzijde 34 en Archief RBVVO (1936-1940), Inv. no 17, 'Vergadering van het Bureau V.V.O. met Prov. Adviseurs op 8 Sept. 1938'.
237 Gesprek met Dols, dd 29-3-1979.
238 COA, Privé Archief Louwes, doos 39, no 150 'Verdediging Ir. S.L. Louwes', schrijven van de commissie aan de Minister van landbouw, Visserij en Voedselvoorziening.

Bijlagen

1 COA, RBVVO, Ir. S.L. Louwes, doos 13, no 356; Louwes, Mijn beleid, Bijlage D.
2 COA, RBVVO, Ir. S.L. Louwes, doos 13, no 353.
3 Zie bladzijde 171, voetnoot 125.
4 Dols/van Arcken, De voedselvoorziening, bijlagen na p. 207; originelen in COA, Archief College van Overleg van de VV, doos 5, dossier no 106; Louwes, Mijn beleid, Bijlage L.
5 Louwes, Mijn beleid, Bijlage F.
6 Ibidem, Bijlage.
7 CBS, Afdeling Landbouwstatistiek, map 'Uitkomsten inventarisaties'.
8 Ibidem; zie Bijlage 5, Tabel LXXVII B.
9 COA, RBVVO, Afdeling Ir. S.L. Louwes, doos 45, no 192.

Lijst van geraadpleegde archieven

Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage (ARA)
- Archief Directie van de Landbouw
- Archieven betreffende de Landbouwcrisiswetgeving, waarin: Archief van het College van Regeringscommissarissen, bedoeld in Artikel 26A van de Landbouwcrisiswet 1933 (1934-1940) en het College voor de Voedselvoorziening (1940-1942) (Archief van het Coll. v. Reg. Comm.);
  Archief van de Stichting Regeringsbureau voor de uitvoering van de Landbouwcrisiswet 1933 (1934-1945) (Archief van de St. Reg. Bureau)

Ministerie van Landbouw en Visserij, 's-Gravenhage
- Centraal Oud Archief (COA), diverse ongeïnventariseerde collecties
- Archieven betreffende de Voedselvoorziening in verband met de oorlog van 1939-1945, waarin:
  Archief van het Rijksbureau voor de Voorbereiding van de Voedselvoorziening in Oorlogstijd (1936-1940) (Archief RBVVO (1936-1940);
  Archief van het College van Overleg voor de Voedselvoorziening (1942-1949) (Archief van het College van Overleg);
  Archief van de Afdeling Algemene Zaken van het Rijksbureau voor de voedselvoorziening in Oorlogstijd (1940-1945) (Archief van het RBVVO, Afdeling A.Z. (1940-1945);
  Archief van de Centrale (Crisis) Controledienst (1934-1954) (Archief van de CCD);
- Archief van Dr.Ir. S.L. Louwes (1889-1953) over de jaren 1934-1953

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam (RIOD)
- Archief van het *Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft, Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft (E und L);*
- Archief Nederlandsche Coöperatieve Raad (Archief NCR)

Centraal Bureau voor de Statistiek, 's-Gravenhage (CBS)
- Afdeling Landbouwstatistiek, (losse stukken in het bijzonder de map 'Uitkomsten inventarisaties')

Lijst van aangehaalde literatuur

AANWIJZINGEN betreffende de houding, aan te nemen door de bestuurorganen van het Rijk, de provinciën, gemeenten, waterschappen, veenschappen en veenpolders, alsmede door het daarbij in dienst zijnde personeel en door het personeel in dienst bij spoor- en tramwegen in geval van een vijandelijken inval, vastgesteld door den Raad van Ministers, mei 1937.
VAN BAARLE, W.H., Slag om B2. Een herinnering in woord en beeld aan het Commissariaat Noodvoorziening, Den Haag 1945.
BACKE, H., Die Aufgabe der holländischen Landwirtschaft im Grossraum Europa. Vortrag in Den Haag, Augustus 1941.
(In vertaling: De taak van den Nederlandschen landbouw in de Europeesche economische ruimte, Voordracht, zpl, 1941).
BACKE, H., Um die Nahrungsfreiheit Europas. Weltwirtschaft oder Großraum, Leipzig 1942.
BANNING, C., De Volksgezondheid, in: Onderdrukking en Verzet, Deel II, 329-346.
BATS, E.J., Schapenfokkerij en -houderij in Nederland, Zwolle 1961, 2de druk.
BERICHTEN van den Dienst voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd, bestemd voor allen die werkzaam zijn op het terrein van den Dienst, (nr. 1 t/m 7), februari-augustus 1944.
BESTUURSALMANAK voor het bezette Nederlandsche gebied 1943-1944, samengesteld door het Departement van Algemene Zaken, 's-Gravenhage 1943.
BIOGRAFISCH WOORDENBOEK van Nederland, Deel I, 's-Gravenhage 1979.
BLOM, J.C.H., In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland; Inaugurale rede Universiteit van Amsterdam, 1983.
BOEREMA, I. (red), Medische Ervaringen in Nederland tijdens de bezetting, 1940-1945, Groningen 1947.
VAN BOLHUIS, J.J., Enkele hoofdfiguren van het Duitse bestuur, in: Onderdrukking en Verzet, Deel I, 332-354.
BONGER, W.A., Vermogen en inkomen in Nederland gedurende den oorlogstijd (1913-1920), Amsterdam 1923.
VAN DE BREMER, P.J., Overzicht van de veevoederdistributie 1939-1947, Bedrijfschap voor Veevoeder, 1948.
BROUWERS, G., De ontwikkeling van de Rijksbureaux voor Handel en Nijverheid, in: Economisch Statistische Berichten, jg 27, no 1367 (1 april 1942), 146-151.
BRUGMANS, I.J., Paardenkracht en Mensenmacht, Sociaal-Economische Geschiedenis van Nederland 1795-1940, Den Haag 1969.
CARROLL, B.A., Design for total war. Arms and economics in the Third Reich, The Hague enz. 1968.
CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK, De Nederlandsche Conjunctuur, No. 3. De Nederlandsche Volkshuishouding 1914-1918, een economisch-statistische schets, 's-Gravenhage 1939.
CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK, Economische en sociale Kroniek der oorlogsjaren 1940-1945, Utrecht 1947.
CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK, Jaarcijfers voor Nederland, 1937, 's-Gravenhage 1938.

CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK, Jaarcijfers voor Nederland, 1938, 's-Gravenhage 1939.
CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK, Jaarcijfers voor Nederland, 1943-1946, Utrecht 1948.
CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK, Statistisch zakboek 1942, 's-Gravenhage 1942.
CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK, Statistisch zakboek 1943, 's-Gravenhage 1944.
CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK, Zestig jaren statistiek in tijdreeksen, 1899-1959, Zeist 1959.
CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK, Statistische gegevens over de Nederlandse Melk- en Zuivelproduktie, 1933-1948, 's-Gravenhage 1949.
COHEN, A.E., Opmerkingen over de notitie van Dr. De Pater over het doel van het Duitse civiele bestuur in Nederland, in: Studies over Nederland in Oorlogstijd, 1, (studie 4), Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 's-Gravenhage 1972.
COMMISSIE TOT ONDERZOEK VAN DE VOEDINGS- EN GEZONDHEIDSTOESTAND DER NEDERLANDSE BEVOLKING (z.g. POLSCOMMISSIE van de voedingsraad), Rapport betreffende het onderzoek naar de voedings- en gezondheidstoestand van de Nederlandse bevolking in de jaren 1941-1945, uitgezonderd de z.g. hongerwinter (1944-1945). Deel I Voeding, Deel Ia Voeding (Bijlagen), 's-Gravenhage 1953.
VAN DELFT, A.J.A.C., Zwarte handel, Amsterdam 1945.
VAN DOBBEN, W.H., De phaenologiosche waarnemingen aan landbouwgewassen in 1941-1943, in: Maandblad voor den Landbouwvoorlichtingsdienst, jg 1 en 2 (1943-1945), p. 273-276.
DOLS, M.J.L./VAN ARCKEN, D.J.A.M., De voedselvoorziening in Nederland tijdens en onmiddellijk na den Tweeden Wereldoorlog 1940-1945, in: Voeding, jg 6 (1946), no 7, 193-207.
DOMMERHOLD, E.J./GRASHUIS, J., Het varken, Doetichem 1967, 2 delen.
DONKER, L.A., Inleiding op het gedeelte, 'Bestuur en wetgeving', in: Onderdrukking en Verzet, Deel I, 323 en 324.
DONKER, L.A., Wetgeving, in: Onderdrukking en Verzet, Deel I, 354-377.
ESENWEIN-ROTHE, I., Die Wirtschaftsverbände von 1933 bis 1945, Berlin 1965.
VAN ESVELD, N.E.H., Treub. Over de drempel der nieuwe samenleving, Assen 1958.
FEUILLETAU DE BRUYN, W.K.H., De economische verdediging van Nederland, Den Haag (1940).
FISCHBÖCK, H., Die niederländische Wirtschaft in europäischen Raum, in: Du Prel/Janke, Die Niederlande, 243-247.
FOOD AND AGRICULTURE ORGANIZATION OF THE UNITED NATIONS, Second World Food Survey, Rome-November 1952.
FRANK, H.E.R.E.A., Economische administratieve rechtspraak. Scheidsgerecht voor de Voedselvoorziening, in: Economisch- Statistische Berichten, no 1424, (11 augustus 1943), 244-250.
GORTER, E., De catastrophe der zuigelingen, in: Voeding, jg 6, no 4 (15 augustus 1945), 74-78.
GROTE, F., Die Landwirtschaft, in: Du Prel/Janke, Die Niederlande, 257-269.
VAN HAASTERT, H./HUYSMANS, G.W.M., Veertig jaren landbouwcrediet onder leiding der coöperatieve centrale boerenleenbank te Eindhoven, 1898-1938, zpl. 1939.
HAGOORT, R., Twintig eeuwen emancipatie. Een overzicht over de ontwikkeling van de positie der landarbeiders, zpl. 1964.

't HART, M.L., De veevoedervoorziening en de dierlijke productie, Wageningen 1946.
't HART, M.L./DE VRIES, D.M., Grassland and grassland-husbandry in the Netherlands, 's-Gravenhage 1949.
DEN HARTOG, C., Nieuwe Voedingsleer, Utrecht/Antwerpen 1972.
HIRSCHFELD, H.M., Herinneringen uit de bezettingstijd, Amsterdam 1960.
HIRSCHFELD, H.M., Herinneringen uit de jaren 1933-1939, Amsterdam/Brussel 1959.
HIRSCHFELD, H.M., Mijn beleid als secretaris-generaal en mijn standpunt ten aanzien van de 'Illegaliteit', dd 22-10-1945, (geschreven voor zijn verdediging). Aanwezig op het RIOD, 'Collectie Hirschfeld' 3c, verder in COA, Privé Archief Dr. Ir. S.L. Louwes, doos 39, no 150, map 'Verdediging Ir. S.L. Louwes' copie van p. 10-26.
HOEKSTRA, P., De bruikbaarheidsduur van de Nederlandse vrouwelijke rundveestapel, in: Tijdschrift voor Diergeneeskunde, Deel 84 (1959), I 134-155, II 259-278, III 383-398, IV 485-501.
HOETINK, E.W., De verticale bedrijfsorganisatie op het gebied der voedselvoorziening, in: Economisch-Statistische Berichten, jg 27, no 1367 (1 april 1942), 151-155.
HOETINK, E.W., Opbouw der verticale organisatie van de voedselvoorziening, in: Economisch-Statistische Berichten, jg 27, No 1368 (8 april 1942), 158-161.
HOETINK, E.W., De ontwikkeling van de verticale bedrijfsorganisatie op het gebied der voedselvoorziening, in: Economisch-Statistische Berichten, jg 28, no 1422 (juni 1943), 212-216.
HOETINK, E.W., Eenige opmerkingen over de ontwikkeling van de verticale bedrijfsorganisatie op het gebied van de voedselvoorziening, in: Economisch-Statistische Berichten, jg 29, No 1471 (30 augustus 1944), 442-445.
HOOFDBEDRIJFSCHAP VOOR ZUIVEL, MARGARINE, VETTEN EN OLIËN, Afdeling Statistiek en Documentatie, Statistisch Jaaroverzicht 1945 (Bibliotheek Ministerie van Landbouw).
HORN, W., Het aanbod van varkens in Nederland, Wageningen 1968.
IDENBURG, Ph.J., Overzicht van de werkzaamheden van het Centraal Bureau voor de Statistiek, (december 1940). (CBS-bibliotheek).
DE JONG, L., Het Koninkrijk Der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, .. dln, 's-Gravenhage 1969-.
DE JONG, S.H., Schets van de Nederlandse Landbouw, Utrecht zj.
DE JONGH, J.F., De organen der Sociaal-economische Ordening, Amsterdam 1946, 2de druk.
KEYS, A./BROZEK, J./HENSCHEL, A./MICKELSEN, O./TAYLOR, H., Experimental starvation in man, University of Minnesota October 15, 1945.
KOOY LEENDERTSZOON, C., Over doelmatige veevoedering in Nederland, Voorschoten 1933.
KOPPEJAN, A.W.G./SISSINGH, A.J., De mogelijkheden van de Nederlandse rundvleesproduktie, in: Economisch-Statistische Berichten, jg 49 (1964), 959-962.
KORTENHORST, L.G., Het economische leven, in: Onderdrukking en Verzet, Deel II, 201-290.
KRUYER, G.J., Sociale desorganisatie. Amsterdam tijdens de Hongerwinter, Meppel 1951.
KWIET, K., Reichskommissariat Niederlande. Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung, Stuttgart 1968.
DE LANDBOUW-CRISISWETGEVING, Beknopt Overzicht van de totstandkoming en werking van de Landbouw-crisiswetgeving in Nederland vanaf 1929,

samengesteld in opdracht van het Departement van Economische Zaken, 's-Gravenhage 1940, 3 dln.
LANTINGA, J.H., Schapenteelt, Zutphen z.j.
VAN DER LEEUW, A.J., Huiden en leder 1939-1945. Bijdrage tot de economische geschiedenis van Nederland in de Tweede Wereldoorlog, 's-Gravenhage 1954.
LEIGNES BAKHOVEN, H.G.A., Veevoeding, Groningen 1946, 8ste druk.
LOUWES, S.L., Mijn beleid tijdens de bezetting van Nederland, voor De Commissie ingesteld door Zijne Excellentie, den Minister van Landbouw, Visscherij en Voedselvoorziening, bij Beschikking no 295 (Nederl. Staatscourant 22 Augustus) om den Minister rapport uit te brengen over het door Ir. S.L. Louwes, als Directeur-Generaal van de Voedselvoorziening gevoerde beleid tijdens de Duitsche bezetting van Nederland, ongedateerd, 21 pagina's met Bijlagen A t/m P, onuitgegeven, aanwezig in COA, Privé Archief Dr. Ir. S.L. Louwes, doos 39, no 150, map 'Verdediging Ir. S.L. Louwes'.
LOUWES, S.L., De voedselvoorziening, in: Onderdrukking en Verzet, Deel II, 605-647.
LUCASSEN, J./TRIENEKENS, G., Ten geleide, in: Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis, jg 9, no 31.
MALIEPAARD, C.H.J., De Nederlandse landbouw, in: De Nederlandse Volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen, Deel III, 3-80.
MALNUTRITION AND STARVATION in Western Netherlands, september 1944-july 1945, Part I. Appendices to Malnutrition and Starvation in Western Netherlands, september 1944-july 1945, Part II, The Hague 1948.
VAN DER MEULEN, J.B., Publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie en landbouw, Leeuwarden 1948.
MINISTERIE VAN LANDBOUW EN VISSERIJ, Directie Algemene Zaken, Afdeling Statistiek en Documentatie, Consumptie van Voedingsmiddelen 1970 t/m 1975, zpl, zj.
MULDER, T., De distributietechniek der levensmiddelenvoorziening, in: Voeding Nederland 1940-1945, (16 pagina's).
MULDER, T., Het Rijksbureau voorbereiding voedselvoorziening in oorlogstijd, in: Voeding Nederland 1940-1945, 's-Gravenhage, (6 pagina's).
MÜLLENBUSCH, J., Die Organisation der deutschen Ernährungswirtschaft, Berlin 1941.
NEDERLANDSCHE STAATSCOURANT, 's-Gravenhage (1936-1945).
DE NEDERLANDSE VOLKSHUISHOUDING tussen twee Wereldoorlogen. Bijdragen tot de sociaal-economische vernieuwing onder supervisie van P.B. Kreukniet, Utrecht enz. 1952.
NEUMAN, H.J., Arthur Seyss-Inquart. Het leven van een Duits onderkoning in Nederland, Utrecht 1967.
NIERMEYER, J.F., De wording van onze volkshuishouding, Den Haag 1946.
NORMENLIJST steekproef voederbalans 1954, uitgave Directie van de Landbouw, Bron: Centraal Veevoeder Bureau, 's-Gravenhage 1954. (Zie ook 'Voedernormen').
ONDERDRUKKING EN VERZET. Nederland in oorlogstijd, red. VAN BOLHUIS, J.J., e.a., Nijmegen z.j., 4 dln.
ONDERZOEK naar sociale en hygiënische TOESTANDEN IN HET WESTEN des Lands. Verricht in Mei 1945 door de sociale verbindingsgroepen van het Nederlandsche Roode Kruis hulpkorps, in opdracht van Sectie XIII, Staf Militair Gezag, zpl., zj. (1945).

DE PATER, J.C.H., Doel van het Duitse civiele bestuur in Nederland, in: Studies over Nederland in Oorlogstijd, 1, (studie 3), Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 's-Gravenhage 1972.
PEEREBOOM VOLLER, D.H., Distributiebeleid, Hilversum 1942, (Verkenningen no 8).
PEEREBOOM VOLLER, D.H., De Distributiewetgeving in Nederland, Groningen 1945.
PEIFFER, A.D., Landbouw-Crisiswet 1933, Voedselvoorzieningsbesluit, Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941 (Editie Schuurman en Jordens no 110), Zwolle 1952.
POSTHUMA, F.E., De organisatie van den melkveehoudenden boer en de fabriekmatige zuivelbereiding, zpl., zj. (1941).
DU PREL, M./JANKE, W., Die Niederlande im Umbruch der Zeiten. Alte und neue Beziehungen zum Reich, Würzburg 1941.
PRUIJT, B., De prijsbeheersingspolitiek tijdens de Bezetting 1940-1945, Leiden 1948.
QUINT, A.W., Perspectieven der bedrijfsorganisatie, zpl 1945.
VAN RANDWIJK, H.M., Hongertochten in de hongerwinter, in: Onderdrukking en Verzet, Deel II, 647-661.
VAN RANDWIJK, H.M., In de schaduw van gisteren. Kroniek van het verzet 1940-1945, Herdenkingsuitgave, 5 mei 1970.
RAPPORT van de Commissie inzake het verstrekken van pakketten door het RODE KRUIS, 's-Gravenhage 1947.
REESTMAN, A.J./VAN DOBBEN, W.H., Is wijziging van het aantal planten gewenscht bij de huidige schaarste aan meststoffen, in: Maandblad voor den Landbouwvoorlichtingsdienst, jg 1 en 2, (1943- 1945), 257 e.v.
REITH, J.F./GORTER, A., De Nederlandse voedingsenquêtes, in: Voeding, jg 9, no 3 (15 juni 1948) 81-105.
REMMEN, J.W.A., Een onderzoek naar de mogelijkheden om perinatale sterfte bij het rund te beperken, Utrecht 1976.
REPELIUS, F.H., De Nederlandse Bank, in: Onderdrukking en Verzet, Deel II, 293-307.
VAN RIEMSDIJK, J.F./'t HART, M.L., 'Welke opbrengst van grasland in Nederland' in: Het Landbouwkundig Tijdschrift, jg 54 (1942), 639-652.
RIP, W., Landbouw en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, Wageningen 1952.
RITTER JR, P.H., De donkere poort, 's-Gravenhage zj.
ROELOFS, E.T., De Friesche rundveefokkerij gedurende de oorlogsjaren, in: De Nieuwe Veldbode, jg 12 (1945), no 1.
ROLFES, J.G.M.A., Archieven betreffende de Landbouwcrisiswetgeving, Deel I, Archief van de Stichting Landbouwcrisisbureau (Afdeling Landbouwcrisis-Aangelegenheden) 1930-1940, 's-Gravenhage 1970. Deel II, Archief van het College van Regeringscommissarissen, bedoeld in Artikel 26A van de Landbouwcrisiswet 1933 (1934-1940) en het College voor de Voedselvoorziening (1940-1942), 's-Gravenhage 1971. Deel III, Archief van de Hypotheekcommissie (1935-1944), De Centrale (Crisis) Controledienst (1934-1954), De Stichting Regeringsbureau voor de uitvoering van de Landbouwcrisiswet 1933 (1934-1945), De Nederlandse Visserijcentrale (1934-1943), 's-Gravenhage 1972.
ROLFES, J.G.M.A., Archieven betreffende de voedselvoorziening in verband met de oorlog van 1939-1945. Deel I, Archief van het Rijksbureau voor de Voorbereiding van de Voedselvoorziening in Oorlogstijd (1936-1940), De Afdeling Algemene Zaken van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd (1940-1945), De Raad voor de Voedselvoorziening (1942-1945), Het College van Overleg voor de Voedselvoorziening (1942-1949), 's-Gravenhage 1974.

DE RU, J.H., Landbouw en Maatschappij. Analyse van een boerenbeweging in de crisisjaren, Deventer 1979.
RÜTER, A.J.C., Rijden en staken. De Nederlandse spoorwegen in oorlogstijd., 's-Gravenhage 1960.
RIJSSENBEEK, Th.C.M.J., Over de ontwikkeling van de rundveehouderij na 1940, in: Maandblad voor de Landbouwvoorlichtingsdienst, jg 7 (1950), no 3.
SCHOLTENS, A.L., De Secretarissen-Generaal, in: Onderdrukking en Verzet, Deel I, 398-418.
SMIT, C., Nederland in de Eerste Wereldoorlog (1899-1919), Groningen 1972.
SMOLENAARS, H.G.T., Schematisch overzicht van de Landbouwcrisis- en Voedselvoorzieningsorganisatie, verstrekt door: het Ministerie van Landbouw, Afdeling Post- en Archiefzaken, 1983, ongepubliceerd.
SNELLER, Z.W., (red.), Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940, Groningen 1951, 2de druk.
STAATSBLAD van het Koninkrijk der Nederlanden, (1936-1940).
STEHOUWER, W., Enkele beschouwingen over de Nederlandsche veevoederpositie, in: Het Landbouwkundig Tijdschrift, jg 52 (1940), 501-512.
STEIN, Z./SUSSER, M./SAENGER, G./MAROLLA, F., Famine and Human Development. The Dutch Hunger Winter of 1944-1945. New York/London 1975.
STOLTE, J.B., De gevolgen van ernstige ondervoeding, in: Voeding jg 6, no 5 (15 oktober 1945), 113-128.
STUDIES OVER NEDERLAND IN OORLOGSTIJD .1., (red.) Paape, A.H., 's-Gravenhage 1972.
SIJES, B.A., De Arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940-1945, 's-Gravenhage 1960.
TERLOUW, W.F., Geschiedenis van de Coöperatieve Suikerfabriek en Raffinaderij g.a. Puttershoek 1912-1966 en van anderhalve eeuw beetwortelsuiker in Nederland, zpl. zj.
TRABOLD, C., Staatliche Preislenkung in den Niederlanden, in: Du Prel/Janke, Die Niederlande, 299-307.
TRAMM, C., Ekstra- voedselrantsoenen voor aanstaande en jonge moeders in de jaren 1940-1945, kandidaatsscriptie voor Geschiedenis R.U. Utrecht, z.j.
TREUB, M.W.F., Oorlogstijd. Herinneringen en indrukken, Haarlem/Amsterdam 1916.
TRIENEKENS, G.M.Th., De concentratie der melkverwerking in de periode 1940-1945 in Nederland, doctoraalscriptie voor Geschiedenis K.U. Nijmegen 1969.
TRIENEKENS, G.M.T., De verplichte standaardisatie van consumptiemelk 1940, kandidaatsscriptie voor Geschiedenis K.U. Nijmegen 1967.
TRIENEKENS,G.M.Th., Louwes, Stephanus, Louwe, in: Biografisch Woordenboek van Nederland, Deel I, 354-356.
VEENMAN'S AGRARISCHE WINKLER PRINS, Wageningen 1954-1957.
VERBERNE, L.G.J., (redacteur), Geschiedenis der Nederlanden, Nijmegen 1950, 3 dln.
VERHOEVEN, P., De geit en haar economische betekenis voor het Nederlandsche volk, in: Maandblad voor de Landbouwvoorlichtingsdienst, jg 1943-1945, 78 en 79.
VERORDNUNGSBLATT für die besetzten niederländischen Gebiete/VERORDENINGENBLAD voor het bezette Nederlandse gebied, 's-Gravenhage 1940-1945.
VERSLAG VAN DE ENQUÊTECOMMISSIE Regeringsbeleid 1940-1945, 's-Gravenhage 1949.

VERSLAGEN EN MEDEDELINGEN van het Ministerie (de Directie) van (den) Landbouw, 's-Gravenhage (jg 1935-1948).
VERSLAGEN EN MEDEDELINGEN betreffende de VOLKSGEZONDHEID, 's-Gravenhage (jg 1942-1948).
VERZIJL, J.H.W., De inrichting van het Duitse bestuur, in: Onderdrukking en Verzet, Deel I, 325-332.
VOEDERNORMEN voor de Landbouwhuisdieren en Voederwaarde der veevoeders, uitgave: Centraal Veevoederbureau in Nederland, 1949, 7de druk; 1975 28ste druk (zie ook 'Normenlijst').
VOEDING NEDERLAND 1940-1945, onuitgegeven bundel met de behandeling van een aantal onderwerpen door medewerkers van het RBVVO, Bibliotheek Ministerie van Landbouw in Den Haag, 41 pagina's.
DE VOEDSELVOORZIENING. Besluiten en beschikkingen uitgaande van het Rijksbureau Voedselvoorziening in Oorlogstijd en de daarmee verband houdende wettelijke bepalingen. Verzameld en gerangschikt door mr. C. Vlot te Zeist, Uitgave van Lonkhuyzen, Zeist. (meerdere cumulatieve uitgaven).
HET VOEDSELVOORZIENINGSBLAD, 's-Gravenhage 1941-1945.
DE VRIES, J., The Dutch Rural Economy in the Golden Age 1500-1700, New Haven/London 1974.
VAN DE WAAG, A., (samensteller), Verslag Massavoeding 1 Oct. '43 tot 1 Juli '46, 's-Gravenhage juni 1947, (rapport van het Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, Afd. Landbouw en Voeding, Onderafdeling Massavoeding).
WESTRA, A., Inventaris van het Archief van Dr.Ir. S.L. Louwes (1889-1953) over de jaren 1934-1953, 's-Gravenhage 1982.
VAN DE WIEL, E., De vetvoorziening van ons land, in: Economisch Statistische Berichten, jg 32, no 1563 (23 april 1947), 328-332.
WORLD HEALTH ORGANIZATION, Prevention and traetment of severe malnutrition in times of disaster, (WHO Technical Report Series No. 45), Geneva 1951.
VAN DER ZEE, H., De Hongerwinter. Van Dolle Dinsdag tot Bevrijding, Amsterdam 1979.

Personenregister

Arcken, D.J.A.M., 183, 402, 403.
Arendonk, J.A.M. van, 263.

Backe, H., 51, 52, 58, 62, 102, 114, 136.
Backer, A.J., 66.
Banning, C., 362.
Bartstra, H.K.G., 387.
Bautz, Th.M., 94-96, 99.
Beaufort, F.W.L. de, 40.
Bene, O., 49.
Bent, S. van den, 100.
Berends, W.N., 3.
Berg, R. van der, 285, 308.
Bergström, P.L., 333.
Biel, W., 107.
Birkenholz, J.J., 194.
Bockelkamp, 92, 224.
Boekel, P.N., 73, 194.
Boerema, I., 388, 395, 396, 471, 472.
Boer Iwema, S., 287, 295, 301.
Boerma, A.H., 21, 23, 77, 104, 384.
Böhmker, H., 226.
Bokkel Huinink, S.A. ten, 362, 365.
Bonnerman, J.Th., 105, 112, 384.
Bormann, M., 49.
Boudewijn, C., 21.
Bouwman, L.J.P.N.A., 112.
Bremer, P.J. van de, 178, 296-299, 301.
Bruch, H., 220.
Buddenböhmer, 53.
Buve, W.B.J., 18, 19.

Christiansen, F.Ch., 43, 48, 55.
Cohen, A.E., 54.
Colijn, H., 12.

Darré, R.W., 51, 52, 56, 136.
Deckers, L.N., 10, 11.
Derksen, A.P.H., 21, 112.
Deth, A. van, 30, 77.
Diepenhorst, G., 172.
Diepenhorst, P.A., 115.
Dings, M.J., 128.
Dobben, W.H. van, 248, 302.
Doggen, J., 244.
Dols, M.J.L., 3, 21, 41, 57, 59, 63, 67, 70, 73, 88, 90, 92, 93, 95, 96, 98-100, 105, 106, 112, 155, 156, 163, 183, 184, 205, 206, 215-219, 224, 227, 235, 236, 318, 332, 377, 380, 402, 403.
Dorst, J.D., 242.
Dregmans, P., 93.
Dudok van Heel, 40.

Eijkel, R.N.M., 29, 41, 362, 365, 367.
Ernst, U.O., 86, 129.
Esenwein-Rothe, I., 51.

Falkenhausen, L. von, 43, 65.
Feuilletau de Bruyn, W.K.H., 2, 31.
Fiebig, F., 219.
Fischböck, H., 44, 48, 49, 55, 85, 86, 98, 115, 139, 157, 195, 222.
Fleskens, A.N., 115.
Franck, G.L.M., 112.
Franke, J.A.P., 68, 83, 107, 242, 243.
Frederiks, K.J., 68, 96, 228, 229.
Fuhlrott, 59.
Funk, W., 49.

Gaaikema Schuiringa, K.L., 83, 161.
Gerbrandy, P.S., 106.
Gerhardt, W.F., 29, 30, 38.
Goebbels, J., 224.
Goering, H., 52, 55, 153.
Grashuis, J., 21, 284.
Groeneveld- Meijer, W.L., 17.
Groothof, A., 12, 17.
Grote, F.F., 44, 48-50, 52, 56, 58, 61-63, 67, 71, 72, 78, 79, 89-92, 102, 107, 115, 116, 119, 120, 138-140, 148, 152, 153, 157, 163, 177, 184, 194, 222.

Haas, Th. de, 98.
Haasnoot, N., 79.
Hadders, A., 169, 170.
Hagoort, R., 97.
Hart, M.L. 't, 284, 285, 289-291, 293, 297.
Hartog, C. den, 362, 365, 367, 370-372.
Harster, W., 220.
Hermann, 218.
Hibma, A.M., 105.
Himmler, H., 44, 49.
Hirschfeld, H.M., 13, 17, 60, 65-69, 71, 74, 76, 77, 79, 80, 89, 95, 97, 98, 100,

102, 106, 112, 115, 116, 120, 129, 157, 177, 178, 194, 228, 229, 375-378, 380, 383, 384, 416, 425.
Hitler, A., 9, 43, 54, 55, 86.
Hoekstra, P., 97, 268.
Hoetink, E.W., 97, 98, 117, 118, 120, 123.
Holmer, A.J.M., 393.
Hoo, S. de, 93.
Hoogenboom, M., 136.
Hooijkaas, J.P., 177.
Horn, W., 273, 307.
Horring, J., 161.
Huisman, T.P., 128.

Janke, W., 177.
Jansen, J., 128.
Jansen Venneboer, G.H., 275.
Jong, J. de, (ir.), 30.
Jong, J. de, (mgr.), 155, 377.
Jong, L. de, 5, 55, 70, 228.
Jong, S.H. de, 271.
Jongh, J.F. de, 118.
Joustra, A.H., 112.

Keijzer, J.S., 69.
Keys, A., 407.
Kielstra, Tj.B.E., 77.
Kooij, J.W., 68, 242, 260, 267.
Koppejan, A.W.G., 269.
Kortenhorst, L.G., 55, 203.
Kosten-Zoethout, H., 359.
Koster, H.J. de, 156, 230, 410, 439.
Kramer, E.L., 25.
Kroes, Y., 275.
Küchler, G.K.F.W. von, 43.

Lap, K., 242, 260.
Lee, H. van der, 380.
Leeuw, A.J. van der, 55, 59.
Leignes Bakhoven, H.G.A., 74, 265.
Lieftinck, P., 16.
Loon, J.P. van, 224.
Louwes, H.D., 115, 116.
Louwes, S.L., 2, 11-18, 20, 24, 25, 28-38, 40, 42, 48, 52, 59, 60, 66-85, 87-94, 97-100, 102-107, 111-113, 115, 116, 118-120, 122-124, 128-131, 133, 135-139, 145-148, 152-157, 160-162, 167-171, 177-179, 184-188, 192-194, 196, 197, 199, 201, 202, 204, 210, 211, 219, 226, 228-231, 242, 277, 298, 299, 357, 375-380, 382-385, 409, 411-414, 416, 418, 424-426.

Maliepaard, C.H.J., 240, 244, 245.
Mansholt, S., 200.
Matthes, A., 74.
Mesu, F.P., 28.
Meurs, F. van, 154.
Minderhoud, A.P., 242, 243, 260, 265, 302, 305.
Minderhoud, G., 120.
Mulder, T., 41, 205.
Mussert, A., 226.
Mutsaerts, W., 156.

Neher, L., 384.
Nijgh, W.J.C.A., 79.

Oosterbaan, W., 103.

Pater, J.C.H. de, 54.
Peereboom Voller, D.H., 9, 20, 40, 124, 126, 183, 205.
Peiffer, A.D., 126.
Posthuma, F.E., 111, 114-116, 130, 152, 153, 195, 411.
Prez, P. de, 77.
Pschor, 48.

Radier, H.P.W., 77.
Ratjen, R., 74, 79, 91, 101, 104, 105, 107, 166.
Rauter, H.A., 44, 48, 49, 55, 96, 98, 177, 218, 227-230.
Reed, 136.
Reestman, A.J., 302.
Remmen, J.W.A., 268.
Renkema, J.A., 263, 285, 308, 309.
Reuter, F., 227.
Rhijn, A.A. van, 13, 20, 29, 35, 65, 66.
Ribbentrop, J. von, 49.
Ridder, 52.
Riemsdijk, J.F. van, 285.
Riet, G. van 't, 77.
Ritterbusch, W., 44.
Roebroek, A.H., 11-13, 29, 33, 65-67, 70, 71, 138.
Roelofsen, J.C., 36.
Roetman, H., 242, 260.
Rogalewski, P., 52.
Rohde, G., 105, 107, 108, 377, 380.
Rolfes, J.G.M.A., 3, 18, 20.
Rooda, S.J.E., 12.
Roskam, E.J., Hzn., 75, 115, 188.
Rost van Tonningen, M.M., 102.
Ruiter, G.J., 71-76, 236, 416, 425.
Rüter, A.J.C., 377, 385.

Salkowski, E., 52.
Sant, F. van 't, 106.
Schelle, C.J. van, 106, 384.
Schmidt, Fr., 44, 48, 49, 86, 219, 220, 222, 226, 229.
Schoenbeck, W., 52, 53, 57, 59, 61, 63, 86, 90, 91-94, 96, 97, 99-101, 107, 116, 184, 191, 209, 215, 216, 218-220, 224, 226, 227, 230.
Schokker, H.C., 102, 114, 157.
Schöpping, J.M., 101.
Schurer, H., 73.
Schuster, S., 53, 191.
Schwebel, E.A., 45, 377, 380.
Seijss-Inquart, A., 34, 43, 45, 48, 49, 54, 55, 59, 65, 66, 70, 85, 105, 106, 115, 177, 219, 220, 229, 380, 382, 384, 416, 425.
Sellmer, H.O.A.E., 226.
Sevenster, J., 79, 91.
Sissingh, A.J., 269.
Sluyter, P.H., 11, 17.
Smit, Chr.P.G.J., 19, 33.
Smolenaars, H.G.T., 18.
Snouck-Hurgonje, A.M., 66.
Stapel, K.P., 262.
Staring, W.C.H., 302, 303, 355.
Steenberghe, M.P.L., 13, 17, 42, 65, 66.
Stehouwer, W., 285, 293, 297.
Stolk, C.C.C. van, 136.
Stuijvenberg, J.H. van, 76, 79.
Swart, F.W.J., 273.

Tellege, J.W.C., 98.
Teppema, G.J., 12.
Thomas, W., 47.
Trabold, C., 45, 102, 114, 157, 158, 218.
Treub, M.W.F., 411.
Tromp, 362.
Tukker, J.G., 17, 21, 33, 38, 77, 131, 163.

Valstar, F.V., 17, 72, 77, 98, 106.
Veenstra, G., 74.
Veerman, L., 260, 265.
Verhoeven, P., 281.
Vliet, B. van, 395.
Voûte, E.J., 376.

Wense, J. von der, 44, 48, 50-53, 57, 59, 60, 63, 68, 79, 85, 86, 91, 92, 94, 96, 102-108, 116, 128, 153, 157, 158, 161, 166, 209, 219, 220, 223, 226, 230, 376, 384.
Westra, A., 3.
Wichers, R., 68, 69, 260.
Wiel, E. van de, 332.
Wiersema, P., 242, 260.
Wijnen, A. van, 79, 91, 104, 105.
Wimmer, F., 48.
Winkelman, H.G., 43, 65-67, 84, 112.
Winter, E. de, 106.
Wohltat, H.C.H., 49, 136.
Woltersom, H.L., 72, 80, 116-119, 122, 229.

Zee, H. van der, 380.

Instellingenregister

Aan- en Verkoopbureau(s) voor:
—Akkerbouwprodukten, 77, 122;
—Pluimvee en Eieren, 77, 122;
—Vee en Vleesch, 77, 122;
Aan- en Verkoopverenigingen, 130.
Abteilung:
—*Eisenbahn,* 47;
—*Gewerbliche Wirtschaft,* 47;
—*Marktordnung und Versorgung, Eind- und Ausfuhr,* 52, 53;
—*Preisbildung, Finanz und Wirtschaft,* 45, 102, 157;
—*Volksgesundheit und Wohnungsfürsorge,* 48, 227.
Afdeling:
—Algemene- en Technische Controle, 22;
—Grondstoffen, 20, 112;
—Juridische Zaken, 19;
—Landbouwcrisisaangelegenheden, 19-21;
—Massavoeding, 212;
—Statistiek van de Stichting Landbouwcrisisbureau, zie: Economisch Statistisch Bureau;
—Veehouderij, 29, 40;
—Vervoer, 112;
—Zuivelaangelegenheden, 73.
Agrarpolitisches Apparat der NSDAP, 51.
Algemeen Nederlands Persbureau, 217.
Algemene Nederlandsche Invoer Centrale, 27.
Algemene Vereniging voor Melkvoorziening, 119.
Ambtelijk College tot behartiging van de Voedselvoorzieningsaangelegenheden, 123.
Amt für Volkswohlfart, 224.
Arbeidsbureau, 217, 228.
Arrondissement voor de Tuchtrechtspraak voor de Voedselvoorziening, 125.

Bedrijfschappen, 53, 73, 76, 78, 81, 91, 98, 106, 108, 116, 118-124, 126, 130, 131, 235.
Bedrijfschap voor:
—Aardappelen, 161;
—Akker- en Weidebouw, 77;
—Granen, Zaden en Peulvruchten, 77, 117;
—Groenten, Fruit en Sierteelt, 77;
—Pluimvee en Eieren, 77, 126;
—Tuinbouwzaden, 77, 256;
—Vee en Vleesch, 77, 120, 267;
—Visserijprodukten, 79, 120;
—Zaaizaad en Pootgoed voor de Akker- en Weidebouw, 77;
—Zuivel, 67, 74, 79, 91, 104, 328.
Bedrijfsorganisatie(s), 78, 97, 116, 117, 119, 120, 123, 131, 149, 150, 166, 167, 203.
Bedrijfsorganisatie voor:
—Akkerbouwprodukten, 161;
—Zuivel, 72, 91, 113, 119.

Befehlstelle der Reichsjugendführung, 227.
Bevolkingsregister, 388.
Bisdom Breda, 156.
Boerenleenbank, 151.
Buitenland-afdeling (RBVVO), 112.
Bureau Economische Verdedigingsvoorbereiding, 12, 25.
Bureau van de Regeringscommissaris voor Akkerbouw en Veehouderij, 19, 112.
Bureau voor de Statistiek, Amsterdam, 362.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), 239-241, 255, 256, 264, 266-268, 270, 274, 278, 291-293, 295, 306, 324, 326-328, 331, 332, 334, 347, 356, 362-364, 389, 397, 402, 405, 406, 420, 428, 447, 450, 452, 453.
Centraal Bureau:
—Keuringen op Medisch-Hygiënisch Gebied, 431.
—Voor onderzoek van verzoek- en bezwaarschriften, 101.
—Voor Vee en Vlees, 164.
Centraal College voor de Tuchtrechtspraak voor de Voedselvoorziening, 126.
Centraal Distributie Kantoor (CDK), 26, 53, 80, 93, 185, 209, 219, 221, 226, 228.
Centraal Instituut:
—Voor Landbouwkundig Onderzoek, 302;
—Voor Voedingsonderzoek, 321.
Centraal Veevoederbureau, 308.
Centrale Afdeling Post- en Archiefzaken van het Ministerie van Landbouw en Visserij, 3.
Centrale Commissie ex. artikel 27 van de L.C.W. 1933, 115, 122.
Centrale Commissie voor de Crisis-Tuchtrechtspraak, 19, 23.
Centrale Credietinstantie, 56.
Centrale (Crisis) Controle Dienst (C(C)CD), 5, 50, 105, 114, 124, 125, 130, 155, 168, 169, 171-177, 178, 204, 218.
Centrale Keukens, 16, 17, 48, 53, 57, 86, 210-214, 216, 224, 378, 381, 419, 424, 428.
Centrale Landbouworganisaties (CLO's), 97, 115, 178.
Centrale Melkcontrole Dienst (CMD), 265.
Centrale Reederij voor de Voedselvoorziening, 376.
Centrales, 25, 53, 90, 99, 112, 118, 120, 123, 241.
Centrales van de Coöperatieve Verenigingen, 129.
Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB), 115.
Christelijke Landarbeidersorganisatie, 97.
College (van Overleg) voor de Voedselvoorziening (in Oorlogstijd), 73, 112, 115, 122, 124, 189.
College van Regeringscommissarissen, 13, 17, 19, 24, 112, 122.
College van Secretarissen-Generaal, 65, 102, 116, 152, 187.
College van Vertrouwensmannen, 384.
Comité van Uitgave van Malnutrition and Starvation in Western Netherlands, 373.
Commissie Eijkel, 362.
Commissie Posthuma, 111, 114, 116, 130, 152, 153.
Commissie Sluyter, 17.
Commissie tot onderzoek van de houding van den Heer Ir. S.L. Louwes, 470.
Commissie tot onderzoek van de voedings- en gezondheidstoestand der Nederlandse bevolking, 364.
Commissie van Advies, 19, 123, 129.
Commissie van Bijstand:
—(bij bedrijfsorganisaties), 15, 121;

—Voor de Landbouwstatistiek, 239, 240, 322.
Commissie van voorbereiding tot het uitbrengen van adviezen inzake de economische verdediging aan den Minister van Defensie, 10.
Commissie voor de Economische Verdedigingsvoorbereiding (CEVV), 11, 12, 14, 17, 18, 25, 28, 31, 35-37.
Commissie voor de Crisis-Tuchtrechtspraak, 22.
Commissie voor Defensieaangelegenheden, 12, 17.
Commissie Sluyter, 17.
Commissie Woltersom, 72, 80, 122.
Concentratiekamp, 177.
Contactcommissarissen voor de Voedselvoorziening, 112, 113, 132.
Contactcommissie voor het bakkersbedrijf, 32.
Coöperatie en Coöperatieve verenigingen, 72, 129, 130.
Crisisarbitrage Commissie, 19.
Crisiscentrales, 24, 122, 132.
Crisisraad, 12, 16.
Cultuurtechnische Dienst, 28.
Curatorium Centrale Keukens, 211.

Departement, zie Ministerie.
Deutsche Arbeiter Front, 215-217.
Deutsche Dienstpost, 185.
Deutsche Reichsbahn, 185.
Deutsche Stellen, 186.
Deutscher Ernährungsrat, 48.
Dienst Gemachtigde voor de Prijzen, 114, 157, 158, 169.
Dienst voor de Voedselvoorziening (in Oorlogstijd), 67, 73, 80, 85, 111, 112, 120, 121, 126, 127, 130.
Directie van de Landbouw, 11, 12, 14, 15, 27, 29, 33, 71, 72, 75, 76, 158, 167, 180, 239-241, 244, 259, 268, 322.
Directoraat voor de Landbouw, 13, 67, 73.
Directie voor de Voedselvoorziening, 20, 67, 73, 112, 121.
Distributieafdeling, 41.
Distributiediensten, 130.
Distributiekantoren, 53, 230.
Distributiekringen, 26, 40.
Districtcommissies voor de Voedselvoorziening, 22, 23, 128.
Districtconsultatiebureau Groningen, 395.
Districten Landbouwcrisisorganisatie, 23, 40, 128.
Douane, 21.
Duitsche Handelskamer voor de Nederlanden, 217.
Duitse bedrijfsorganisatie, 53.
Duits land- en hooggerechtshof, 125.

Economische Defensieraad, 17, 25.
Economisch Statistisch Bureau (Esbu), 19, 33, 239-241, 274, 322..
Ernährung und Landwirtschaft (E und L), 3, 4, 44-50, 52, 53, 57, 59, 60, 62, 63, 70, 73, 74, 77-79, 85, 86, 88-97, 99-103, 105, 107, 119, 120, 129, 130, 137, 151, 153, 154, 157, 160, 163, 164, 168, 179, 185, 186, 188, 194, 195, 200, 201, 209, 213-215, 217-220, 222, 224-226, 228, 229, 235, 318, 377, 416, 425.

Fabriekskeukens, 57, 211, 213, 221, 225.
Faculteit Diergeneeskunde, 285.

Feldkommandantur, 222.
Food and Agricultural Organization (FAO), 13, 317, 363.
Fries(ch)e Maatschappij van Landbouw, 71.
Fries(ch) Rundvee Stamboek, 265.

Gemeenten, 41.
Gemeentepolitie, 125, 158, 168, 218, 221.
Generale Staf, 10.
Generalkommissariat:
—des Sicherheitswesens, 43;
—für Finanz und Wirtschaft, 3, 44, 49;
—für Verwaltung und Justiz, 43, 48, 226;
—zur besondere Verwendung, 44, 47, 48, 230.
Genootschap Nederland-Engeland, 70.
Geschäftsgruppe für Soziale Verwaltung, 48.
Gewestelijk Arbeidsbureaus, 228.
Gewestelijke Tarweorganisatie, 22, 23.
Goudsche Melkinrichting, 104.
Grondstoffenbureau, 21.

Hauptabteilung:
—Ernährung und Landwirtschaft (verder zie *E und L), 44.*
—politischer Aufbau, 86.
—Soziale Verwaltung, 44, 48, 229.
—Volksaufklärung und Propaganda, 48.
Hauptvereinigung der deutschen Gartenbauwirtschaft und Fischwirtschaft, 53.
Hoofdbedrijfschappen, 116, 120-122.
Hoofdbedrijfschap voor:
—Akkerbouwprodukten, 77, 104, 167, 189, 191, 242, 291, 294, 321, 324;
—Tuinbouwprodukten, 77;
—Zuivel, Margarine, Vetten en Oliën, 77, 79.

Illegaliteit, 70, 106, 230, 376.
Interkerkelijk Bureau, 382.
Interkerkelijk Overleg, 382.
Institut für Wirtschaftsforschung, 157.
Instituut voor Oorlogsdocumentatie, 4.
Instituut voor Veeteeltkundig Onderzoek, 333.

Jugenderholungsheime, 223.

Kamer van het Scheidsgerecht, 123, 124.
Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond (KNBTB), 115.
Kasino, 223.
Keuringsdienst van Waren, 218.
Kindergarten, 223.
Kinder-Pension, 405.
Kliniken, 223.
KLV-Läger, 223.
Kolonial politisches Amt der NSDAP, 51.
Kunstmestdistributiebureau, 21.

Landbouwcrisisbureau, 18, 20, 239.

Landbouwcrisiscentrales, 78, 122.
Landbouwcrisisfonds, 20, 158, 203, 377.
Landbouwcrisisinstellingen, 22, 118.
Landbouwcrisisorganisaties, 14, 18, 20, 21-24, 69, 111, 112, 119, 127, 417, 426.
Landbouw Economisch Instituut, 273.
Landbouw en Maatschappij, 56, 70, 71.
Landbouwhogeschool, 50, 69, 414.
Landes-Ernährungsämter, 119.
Lehrerbildungsanstalt, 223.

Marktverbände des Reichsnährstandes, 119.
Medical teams, 366, 382, 398, 289, 400, 407.
Melkcontrole, 74, 261.
Meneba, 378.
Mijnbouwinspectie, 220.
Mijnkeukens, 219.
Militair Gezag, 399, 447.
Ministerie van:
—Binnenlandse Zaken, 211, 228;
—Defensie, 10, 11, 12, 17, 35;
—Economische Zaken, 12, 13, 17-20, 40, 42, 44, 63;
—Financiën, 15, 35, 36, 44, 211;
—Handel, Nijverheid en Scheepvaart, 65, 78, 79, 93, 114, 194;
—Koloniën, 15, 35;
—Landbouw, Nijverheid en Handel, 411;
—Landbouw, Viss(ch)erij (en Voedselvoorziening), 3, 4, 11, 13, 19, 20, 44, 65-68, 101, 102, 114, 122, 123, 126, 136, 213, 239, 362, 425;
—Sociale Zaken, 44, 211;
—Verkeer en Waterstaat, 26, 44.
Ministeriële Commissie voor Defensie-aangelegenheden, 12, 17.
Moderamen Nederlands Hervormde Kerk, 155.
Mutterheime, 223.

Nationaal Socialistische Beweging (NSB), 1, 44, 55-57, 68, 70, 71, 73, 79, 83, 86, 88, 94, 97, 101, 102, 114, 133, 153, 213, 222-224, 231.
(Nationale) Nederlands(ch)e Coöperatieve Raad (NCR), 56, 72, 127, 129, 130, 217, 260, 265.
National Sozialistische Arbeiter Partei (NSDAP), 92, 93, 216-218, 222-224.
Nederlands(ch):
—Agrarisch Front, 56, 57, 71, 86, 115, 127;
—Arbeids Front, 215-217;
—Genootschap voor Landbouwwetenschap, 70;
—Hervormde Kerk, 155, 224;
—Instituut voor de Voeding, 359;
—Landbouw Comité (NLC), 115;
—Rundvee Stamboek, 74, 166.
Nederlands(ch)e:
—Bank, 44, 203;
—Landstand, 44, 50, 52, 56, 74, 75, 79, 86, 98, 107, 115, 117, 118, 122, 123, 127-129, 132, 152, 260;
—Overzeesche Trustmaatschappij, 1, 151;
—Raad voor de Voedselvoorziening, 48;
—Volksdienst, 86, 93, 153, 210, 211, 216, 382.

Nederlandse:
—Aardappelmeelcentrale, 22;
—Akkerbouwcentrale, 22, 193;
—Centrale voor Pluimvee en Eieren, 22, 163;
—Groenten en Fruitcentrale, 22;
—Meelcentrale, 22;
—Sierteeltcentrale, 22;
—Turfcentrale, 22;
—Veehouderijcentrale, 22, 30, 77, 164, 267;
—Vereniging Inheemse Tarwe Afnemers, 22, 119;
—Visserijcentrale, 22, 77;
—Zuivelcentrale, 22.
Noodkeukens, 82.
NS-Frauenschaft, 223.

Oberkommando Wehrmacht (OKW), 186.
Onderafdeling Massavoeding, 211, 213, 214.
Onderbedrijfsgroepen, 116, 117.
Onderbedrijfsorganisaties, 116.
Ondergrondse, 70, 106, 156.
Ondervakgroep(en), 116, 117.
Ondervakgroep voor Mosterd en Azijn, 167.
Opsporingsdienst, 130.
Organisatie Voedselvoorziening, 18, 20, 116, 211.
Organisatie Woltersom, 80, 116-119, 122.
Organisation des Reichsnährstandes, 50.
Organisation für die Ernährungswirtschaft, 128, 129.
Organisation Todt, 45, 215.
Overijsselsche Landbouwmaatschappij, 70.
Oxford Nutrition Team, 400.

Parlementaire Enquêtecommissie, 81, 120.
Plaatselijk Bureauhouder (PBH), 23, 24, 26, 103, 113, 116, 121, 128, 129, 131, 155, 164, 165, 171, 180, 240, 241, 267, 379.
Plaatselijke Commissie voor de Voedselvoorziening, 128.
Polscommissie, 364-369, 371, 372, 373, 473.
Präsidialabteilung, 43, 49.
Prijzen-afdeling (RBVVO), 112.
Producent (De), 104.
Produktie- en Zaaizaadkantoor Overijssel, 15.
Proefstations, 243.
Provinciaal Produktiecommissaris, 29.
Provinciaal Voedselcommissaris (PVC), 18, 20, 23, 24, 26, 69, 74, 98, 103, 113, 121, 128, 129, 131, 148, 155, 178, 180, 193, 211, 241, 242, 260.
Provinciale Adviescommissie, 129.
Provinciale Adviseurs, 23, 30, 36.
Provinciale Crisiscentrales, 122.
Provinciale Commissiën ter bevordering van de Rundveefokkerij, 74, 262.
Provinciale Crisiscentrales, 122.
Provinciale Landbouw Crisisorganisaties, 22, 23.
Provinciale Inkoopcentrales voor Akkerbouwprodukten, 22, 114, 119.

Raad van State, 25.

Raad voor de Voedselvoorziening, 122, 123.
Raad voor het Bedrijfsleven, 122, 217.
Radio Oranje, 156.
Raiffeisenbank, 151.
Referaten, 48-52, 105, 220.
Regeringsbureau voor de Uitvoering van de:
—Crisiszuivelwet, 19;
—Landbouwcrisiswet, 19, 20;
—Tarwewet, 19;
—Varkenswet, 19.
Regeringscommissariaat voor de:
—Bodemproduktie, 27;
—Industriële Verdedigingsvoorbereiding, 12.
Reichsnährstand, 50, 51, 86, 119, 132.
Reichsernährungsministerium (REM), 46, 47, 49-51, 53, 58, 59, 62, 63, 89, 119, 136, 153, 194, 204, 305.
Reichskolonialministerium, 51.
Reichsschulen, 223.
Reichsstelle für Kohle, 60.
Reichsstelle für Milcherzeugnisse, Fette und Oele, 194.
Rijdende Keukens, 214.
Rijksbureau voor de (Voorbereiding) Voedselvoorziening in Oorlogstijd, RBVVO en RBVVO (ook alleen Rijksbureau), 12-17, 19-21, 23-25, 29-31, 34-42, 46, 47, 49, 50, 62, 63, 67, 68, 70, 73, 74, 76-80, 87, 88, 90-92, 94-102, 105-107, 111, 112, 114, 117, 118, 123, 126, 130, 136, 146, 149, 152, 153, 156, 157, 159-162, 165-167, 170, 181, 186, 195, 196, 205, 211, 213-217, 220, 221, 226, 230, 231, 235, 236, 240, 243, 268, 291, 294, 295, 297, 298, 302, 305, 317, 318, 322, 325, 328-333, 337-340, 342-348, 350-353, 355, 357, 361-363, 377, 382-384, 411, 412, 414.
Rijkscommissariaat, 43, 45, 54, 56, 99, 107, 132, 235.
Rijksgraanbureau, 1.
Rijksinspectie Bevolkingsregister, 217.
Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 4.
Rijkskolenbureau, 106.
Rijkspolitie, 124, 158, 168, 218, 221.
Rode Kruis, het:
—Internationale, 378;
—Nederlandse, 52, 94, 95, 97;
—Zweedse, 378, 379, 443;
—Zwitserse, 378.
Rooms-Katholieke Kerk, 155.
Rüstungsbetrieben, 213, 225, 231.
Rüstungsinspektion, 45, 47, 48, 59, 167, 211, 213, 214, 216.

Scheidsgerechten voor de Voedselvoorziening, 123, 124, 132.
Schutzstaffel (SS), 105, 185, 382, 384.
Sicherheitsdienst (SD), 70, 95, 96, 228, 382, 418, 427.
Sicherheitspolizei, 61, 96.
Sicherheitswesen, 103, 177.
Sociale Dienst (Utrecht), 172.
Spiritus-afdeling (RBVVO), 112.
Staatsmobilisatieraad, 36.
Stahlhelm, 51.

Stichting Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd (zie verder RBVVO), 20.
Stichting voor de Landbouw, 97.
Stolk's Commissiehandel, NV, 35.
Strafrechtspraak, 125.
Sturmabteilung (SA), 51.

Taxatiemarkt, 165.
Technische Commissie Veevoeding, 21, 30, 41, 284.
Tuchtrechtelijke Colleges, 21.
Tuchtrechtspraak, 125, 126, 132, 178.
Tweede Kamer, 25, 29, 40, 412.

Vakgroep(en), 116, 117, 121.
Vakgroep Zoötechniek, 285.
Vakorganisaties, 116, 117, 121.
Vakorganisatie Gedistilleerde Dranken, 117.
Veeartsenijkundige Dienst, 266.
Veehouderij-centrale, 30, 77, 164, 165, 267.
Veeteeltconsulentschap te Arnhem, 275.
Veevoederbureau, 21.
Vereeniging Nationale Coöperatieve Raad, 129, 130.
Vereeniging tot Behartiging van de Belangen Inheemse Tarweafnemers, 22, 119.
Vereniging Nationale Veiligheid, 39.
Vereniging Nederlandsche Aardappelhandel, 119.
Voedingsraad, 226, 364, 365, 386, 393.
Voedingsvraagstukken-afdeling (RBVVO), 41, 112.
Voedselvoorzieningsorganisatie, 80, 81, 83, 90, 99, 101, 111, 114, 120, 123-125, 127, 128, 132, 417, 426.
Volkorenbroodfonds, 365.
Voorlopige Werkcommissie voor de Produktiemogelijkheden van de Landbouw, 11.

W.A., 98, 218.
Wehrmacht, 43, 45-49, 52, 58, 60, 61, 82, 99, 102, 131, 147, 154, 163, 183-190, 194, 198-202, 204, 214, 215, 218, 225, 230, 231, 235, 288, 289, 317, 318, 329, 330, 335, 337-346, 348, 349, 351-358, 383, 384, 391, 418, 427.
Werkcommissie B, 28, 29, 31.
Werkcommissie voor de:
—Broodvoorziening, 11, 12;
—Produktiemogelijkheden in de Landbouw, 11, 12;
—Uit- en Vervoerverboden, 11;
—Vetvoorziening, 11.
Werkkampen, 209, 226.
Winterhulporganisatie, 101.
Wirtschafts- und Verwaltungsabteilung, 43.
Wirtschaftsämter, 223.
Wirtschaftsministerium, 190.
Wirtschaftsverbände, 63.

Zentralauftragstelle, 45, 47, 204.
Zuiveringscommissie, 75, 154, 156, 178, 414.
Zweedse Gezantschap, 94.

Lijst van personen en instellingen aan wie bijzondere dank verschuldigd is

ir. S. Boer Iwema, emeritus hoogleraar veevoeding te Wageningen
† dr.ir. M.J.L. Dols, hoogleraar internationale voedingsvraagstukken en raadsadviseur van het Ministerie van Landbouw en Visserij
ir. J.A.P. Franke, oud directeur-generaal van de voedselvoorziening en de visserijen te Wageningen
dr. P.D. 't Hart, wetenschappelijk hoofdmedewerker economische en sociale geschiedenis te Utrecht
dr. J.G.A.J. Hautvast, hoogleraar humane voeding te Wageningen
H.Th. van den Hout, oud inspecteur van het landbouwonderwijs te Utrecht
H. Kosten-Zoethout, diëtiste en oud inspectrice van de Centrale Keukens te 's-Gravenhage
N. Ottmann, Pfarrer te Borken in Westfalen.
ir. J.A. Renkema, hoogleraar agrarische economie, te Wageningen
† J.G.M.A. Rolfes, beheerder van het Centraal Oud Archief van het Ministerie van Landbouw en Visserij
dr. Th. van Tijn, hoogleraar economische en sociale geschiedenis te Utrecht
drs. D.J. van der Veen, wetenschappelijk onderzoeker en docent te Utrecht
dr. P.H. Winkelman, emeritus hoogleraar economische en sociale geschiedenis te Nijmegen
dr. A.M. van der Woude, hoogleraar agrarische geschiedenis te Wageningen
Het Ministerie van Landbouw en Visserij te 's-Gravenhage
Het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie te Amsterdam
De Stichting Nederlands Instituut voor de Voeding (N.I.V.V.) te 's-Gravenhage

Curriculum Vitae

Gerard Trienekens werd op 2 juni 1941 geboren te Boekel (Noord-Brabant). Hij slaagde in 1961 voor het staatsexamen gymnasium A. Aansluitend studeerde hij filosofie en theologie aan de universiteit te Münster in Westfalen en vervolgens geschiedenis aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen. Daar behaalde hij in 1969 het doctoraalexamen geschiedenis - met als hoofdvak economische en sociale geschiedenis - en eerste graads lesbevoegdheden voor geschiedenis, economie en staatsrecht.
Van 1968 tot 1969 was hij als part-time leraar geschiedenis verbonden aan het Hertog Jan College te Valkenswaard, waarna hij in 1969 voor een volledige betrekkking werd benoemd tot leraar aan het Bisschoppelijk College te Roermond. In 1971 volgde zijn aanstelling aan de Rijksuniversiteit te Utrecht als wetenschappelijk medewerker bij de Afdeling Economische en Sociale Geschiedenis, met de opdracht zich te specialiseren in de agrarische geschiedenis.
Hij is gehuwd met Virginia M. Keim en is vader van twee kinderen, Otto en Elvira.